

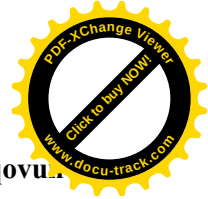
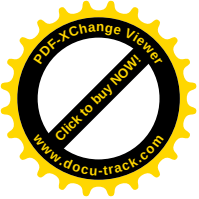
SADIQOV M.M., MƏMMƏDOV S.M.

MALİYYƏ

(Dərslik – yenidən işlənmiş, ikinci nəşri)

Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyinin 15.03.2010-ci il tarixli
295 sayılı əmri ilə qrif verilmişdir.

GƏNCƏ – ADAU – 2010

Dərslik iqtisad elmləri doktoru professor M.M.Sadiqovun
elmi redaktorluğu və rəhbərliyi altında hazırlanmışdır.

Redaktor: İqtisad elmləri doktoru, professor S.V.Salahov –
Elmi tədqiqat kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı institutunun
direktoru.

Rəyçilər: İqtisad elmləri doktoru M.C.Hüseynov ADAU,
maliyyə və iqtisadi nəzəriyyə kafedrasının müdiri professor
Z.M.Əhmədov - AzDİU Maliyyə kafedrasının professoru.

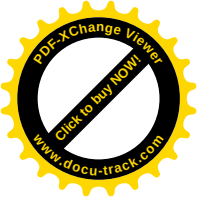
Mirdamət Mirsadiq oğlu Sadiqov, Saleh Məhəmmədali oğlu
Məmmədov Maliyyə Dərslik, Gəncə 2010, 568 s.

Dərslikdə Azərbaycan Respublikasının bazar iqtisadiyyatı
şəraitində maliyyə münasibətlərinin formalaşması, maliyyə ehtiyatlarının
yananması xüsusiyyətləri və bu xüsusiyyətlərdən irəli gələn maliyyə
siyasətinin təşkili və onun əsas istiqamətləri qüvvədə olan dövlət təhsil
standartlarına uyğun ətraflı şərh edilmişdir.

Koorparativ maliyyə menecmenti, onun planlaşdırılması, müasir
maliyyə bazarları və maliyyə vasitəçiliyi, eləcə də bazar iqtisadiyyatına
maliyyə nəzarətinin tətbiqi qaydalarının izahına dərslikdə geniş yer
verilmişdir.

Ali məktəb tələbələri və elmi-tədqiqat işi aparənlər dövrümüzün
aktual maliyyə problemlərində sayılan ümumi dövlət pul vəsaitləri
fondlarının yaranması, biznes və maliyyə, ölkəmizdə sığorta işinin təşkili
qaydaları həmçinin beynəlxalq maliyyə-valyuta və kredit münasibətləri
haqqında ətraflı məlumat ala bilərlər.

Dərslik iqtisadiyyat istiqamətində təhsil alan tələbələr, magistr və
doktorantlar eləcə də geniş oxucu kütlələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

GİRİŞ

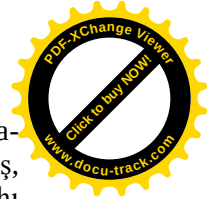
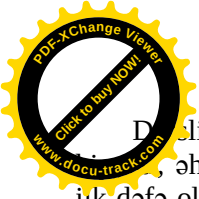
Hər bir ölkənin iqtisadi və sosial inkişafında maliyyə elmi mühüm rol oynayır. Bazar iqtisadiyyatı maliyyə-dəyər münasibətləri üzərində qurulduğundan indiki şəraitdə bu məsələ daha da aktuallaşır. Qeyd edək ki, Azərbaycanda maliyyə elmi tarixən zəif inkişaf etmişdir. Bu, həm ölkə daxilindəki başqa elm sahələri ilə, həm də digər ölkələrlə müqayisədə aydın görünür. İqtisadiyyatın inkişafına maliyyə elminin və bütövlükdə maliyyə münasibətlərinin zəif inkişafı da mənfi təsir göstərir. Bu boşluğu qismən doldurmaq üçün 1997-ci ildə "Maliyyə" adlı kitab (dərslük) yazıb çap etdirmişdik. Həmin vaxtdan keçən müddətdə müəyyən dəyişikliklər baş vermiş, mütərəqqi fikirli alimlər yetişdirilmiş, iqtisadiyyatın inkişafı ilə maliyyə elmi də xeyli inkişaf etmişdir və buna görə də yeni, daha mükəmməl dərslük yazmaq zərurəti yaranmışdır.

Təqdim olunan yeni dərslük uzunmüddətli gərgin araşdırmaların məhsulu kimi ortaya çıxmış və tamamilə yeni üslubda yazılmışdır.

Məsələ burasındadır ki, mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyat ölkələrində (əsasən MDB-də) maliyyə dərslükləri o dövrün prinsiplərinə uyğun yazılırdı və bütün istiqamətləri əhatə etmirdi. Məsələn, onların heç birində dövlət borcları, xəzinədarlıq, maliyyə bazarı kimi olduqca vacib fəsilər yox idi. Rusiyada və başqa MDB ölkələrində həmin nöqsanlar indi də tam aradan qaldırılmamışdır. Maliyyə dərslüklərini, bəzi xırda dəyişikliklər edilsə də, əvvəlki qaydada buraxmaqda davam edirlər. Azərbaycanda bir sıra yeni dərslüklər dərc olunsa da, əvvəllər olduğu kimi, yenə də əsasən Rusiya Federasiyasında buraxılmış dərslüklərdən istifadə olunur.

Bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin əksəriyyətində (ABŞ, Böyük Britaniya, Türkiyə və s.) "Maliyyə" dərslükləri, əsasən, bir-birindən fərqlənən iki adda çap olunur: "Dövlət maliyyəsi" (Public finance) və "Biznes maliyyəsi" ("Busines finanse"), yaxud "Korporasiya maliyyəsi" (Corporate finance).

Təqdim olunan dərslük yazılarkən çoxsaylı və genişhəcmli dərslüklər, dərs vəsaitləri və digər ədəbiyyatlar ümumiləşdirilmiş, nəticədə yeni formalı bir mənbə meydana gəlmişdir. Burada həm dövlət, həm biznes maliyyəsinin, həm də regional və beynəlxalq maliyyənin bütün əsas aspektləri əks olunmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ-yə daxil olan respublikalarda, xüsusən Azərbaycanda, belə ümumiləşdirici əsərlərə təkcə tələbələrin deyil, sahə mütəxəssislərinin hamısının böyük ehtiyacı var.

Dövlətlik beş əsas bölmədən ibarətdir. Birinci bölmə maliyyənin məqsədli, əhəmiyyəti, idarə olunması və planlaşdırılmasına həsr edilmiş, ilk dəfə olaraq maliyyə vasitəçilərinin və maliyyə bazarının geniş izahı verilmişdir.

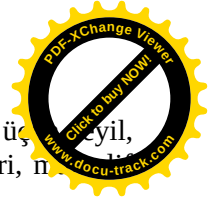
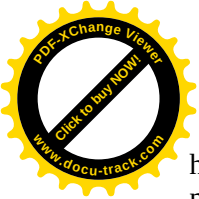
İkinci bölmədə dövlət maliyyəsi kimi vacib bir sahə təhlilə cəlb olunmuşdur. Burada əsas araşdırma obyektı - bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri, hökumətin vergi və gömrük siyasəti, vergilərin ayrı-ayrı növlərinin təhlili və onların təkmilləşdirilməsi istiqamətləridir. Bunlarla yanaşı, dövlət maliyyəsi ilə sıx əlaqədə olan dövlət borcları və xəzinədarlıq məsələləri də nəzərdən keçirilmişdir.

Biznes maliyyəsinə həsr olunmuş üçüncü bölmədə müəssisələr və müxtəlif formalı sahibkarlıq qurumları arasında maliyyə münasibətlərinin təzahür xüsusiyyətləri, milli biznesi formalaşdıran mənbələr, rentabellilik və mənfəətlilik norması, investisiyaların maliyyələşmə qaynaqları, investisiya (kapital) bazarının fəaliyyət xüsusiyyətləri, maliyyə elmində geniş istifadə olunan cari dəyər, gələcək dəyər, xalis cari dəyər, risklər məsələsi izah olunmuşdur.

Dördüncü və beşinci bölmələrdə sığorta işindən və beynəlxalq maliyyə münasibətlərindən bəhs edilir. Burada sosial sığorta, əmlak sığortası və şəxsi sığorta məsələləri ilə yanaşı, bütövlükdə sığorta bazarının formalaşması prinsipləri şərh edilmiş, beynəlxalq maliyyənin təzahür xüsusiyyətləri əksini tapmışdır.

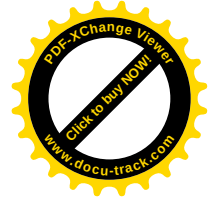
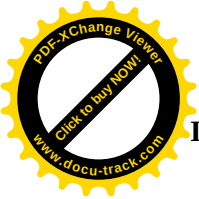
Dərsliyin bir səciyyəvi xüsusiyyətini də göstərmək lazımdır ki, burada yalnız faktlar sadalanmır, daha çox Azərbaycanı və keçid iqtisadiyyatı dövrünü yaşayan bəzi başqa ölkələri mövcud böhrandan çıxarmağın başlıca yolları göstərilir. Dərslikdə nəzərdən keçirilən hər bir problem onun həlli yolları ilə müşayiət olunur.

Dərslikdəki bütün müddəaları uzunmüddətli təcrübənin məhsulu, əməkdaşlıq etdiyimiz və təmasda olduğumuz bütün kollektivlərin, onların hər bir üzvünün birgə işinin nəticəsi kimi qiymətləndirmək daha doğru olar. Bu kollektivlərə Maliyyə Nazirliyinin, Vergi Nazirliyinin, Mərkəzi bankın, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin, Xəzər Universitetinin, Moskva Maliyyə Akademiyasının, Sankt-Peterburq Maliyyə və İqtisad Universitetinin, Türkiyə Cümhuriyyəti Mərmərə Universitetinin, ABŞ-ın Corciya Dövlət Universitetinin, Ukrayna Bank Akademiyasının və s. kollektivləri aiddir. Onların hər birinin kollektivinə, eləcə də dərsliyin yazılmasında yardımçı olmuş aspirant və tələbələrə dərin minnətdarlığımızı çatdırırıq.

Dərslik yalnız ali və orta ixtisas məktəblərinin tələbələri üçün, həm də aspirantlar, dövlət iqtisad orqanlarının mütəxəssisləri, müəssisələrin iqtisadçıları üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Müəlliflər: M.M.Sadıqov, S. M. Məmmədov

I BÖLMƏ. MALİYYƏNİN MAHİYYƏTİ VƏ İDARƏ EDİLMƏSİ

I FƏSİL. MALİYYƏNİN MAHİYYƏTİ VƏ FUNKSIYALARI

1.1. Maliyyənin predmeti, metodu və vəzifələri

İqtisadiyyatı öyrənən ən mühüm elmlərdən biri kimi maliyyə elminin də öz predmeti, araşdırma metodları və vəzifələri var. Hər bir fənn başqalarından öz predmeti ilə fərqlənir. Maliyyənin predmeti ümumi milli məhsulun və milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü, pul fondlarının və gəlirlərin yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar iqtisadi münasibətlər sistemindən ibarətdir.

Maliyyə münasibətlərinin predmeti ekonomiks, iqtisadiyyatın əsasları, müəssisə iqtisadiyyatı, biznesin əsasları, hüquq, siyasətşünaslıq və s. kimi müvafiq sahələrin predmetləri ilə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilir. Bununla birlikdə, onun özünün ayrı-ayrı daxili bölmələri, elementləri, maliyyə fondları arasında da zaman-zaman qarşılıqlı əlaqələr meydana gəlir.

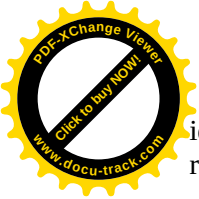
Maliyyənin predmetinin öyrənilməsi zamanı dialektik metoddan istifadə olunur. Dialektik metod hər bir hadisə və prosesi inkişafda və qarşılıqlı əlaqədə öyrənir. Maliyyə həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətə inkişaf edir. Kəmiyyətə inkişaf dedikdə, maliyyə vasitələrinin və fondlarının hərəkətini, keyfiyyətə inkişaf dedikdə isə maliyyə münasibətlərinin daim təkmilləşdirilməsini nəzərdə tuturuq.

"Maliyyənin predmet və vəzifələri" dedikdə, biz, hər şeydən əvvəl sizin bu fənni öyrənərkən nəyə nail ola biləcəyinizi, tələbə və ya digər mütəxəssislərin görməli olduqları aşağıdakı işləri nəzərdə tuturuq:

1. Maliyyənin mahiyyət və funksiyalarını öyrənmək, bazar iqtisadiyyatı şəraitində onların rolunu dərk etmək, müasir durumda dövlət, bölgə və ya biznes maliyyəsinin önəmini müəyyənləşdirmək.

2. Müasir şəraitdə ümumi milli məhsulun müxtəlif elementlər, sahələr və regionlar arasında bölüşdürülməsi mexanizmini, ümumi qanunauyğunluqlarını, kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini müəyyən etmək, bu mütənəsibliyi müasir tələblərə uyğunlaşdırmağı bacarmaq, bölüşdürmə prosesində maliyyə vasitəçiliyinin mahiyyətini anlamaq.

3. İqtisadiyyatın və maliyyənin idarə edilməsi işinə dövlətin müdaxilə səviyyəsini müəyyənləşdirmək, bu prosesin maliyyə vasitələri və metodları ilə gerçəkləşdirilməsi mexanizminə yiyələnmək, cəmiyyətin

idarə olunmasında hər bir maliyyə vasitəçisinin və maliyyə v...nin rolunu öyrənmək.

4. Maliyyə tənzimləyicilərinin, o cümlədən vergilərin, fondların və s. mahiyyətini mənimsəmək, onların vasitəsilə istehsalın səmərəsinin artmasına fəal təsir bacarığına yiyələnmək.

5. Ümumiyyətlə, maliyyənin ayrı-ayrı müasir problemlərinə elmi-yaradıcı yanaşma verdişləri qazanmaq, bütün maliyyə münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi üzrə konkret istiqamətlər hazırlamağı öyrənmək, maliyyə innovasiyalarının əsl mənasını anlamaq və hər bir maliyyə innovasiyasını təhlil etməyi bacarmaq.

6. Maliyyə və maliyyə bazarı haqqındakı mürəkkəb informasiyanı, o cümlədən iqtisadiyyatla bağlı "The Wall Street Jurnal", "Financial times" və digər iqtisadi qəzetlərdə dərc olunan məlumatları oxuyub təhlil etmək və onlardan bəhrələnmək verdişi əldə etmək.

Maliyyə predmetinin quruluşu cəmiyyətin müasir inkişaf xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilmişdir, yəni hər bir mərhələdə predmet bütün iqtisadi formasiya zamanı mövcud olan özünəməxsus xüsusiyyətlər kəsb edir.

1.2. Maliyyənin mövcudluq zərurəti

Maliyyə tarixən şərtləşdirilmiş xarakter daşıyır. Dövlətin və əmtəə-pul münasibətlərinin meydana gəlməsi ilə əlaqədar olan maliyyə münasibətlərindən XIII-XV əsrlərdə İtaliyanın Florensiya, Venesiya, Genuya kimi iri şəhərlərində istifadə olunmağa başlanmışdır.

Bütövlükdə maliyyəni zəruri edən aşağıdakı amillərdir:

1. Dövlətin fəaliyyət göstərməsi. Cəmiyyəti idarə etmək üçün dövlətin olması vacibdir. Dövlət idarəçilik, təsərrüfatçılıq, müdafiə və s. kimi çoxsaylı funksiyalar yerinə yetirir. Onları gerçəkləşdirmək üçün idarəçilik subyekti olan dövlətin əlində müəyyən vəsait cəmləşməlidir. Dövlətin yarandığı ilk dövrlərdə həmin vəsait natural yığımlar hesabına əldə edilirdi. Cəmiyyətin təkamülü və idarəetmənin mürəkkəbləşməsi prosesində dövlət gəlirləri, xərcləri, bütövlükdə maliyyə münasibətləri meydana gəlməyə başladı. Bir anlığa təsəvvür edin: cəmiyyətdə, tutaq ki, Azərbaycan dövlətində maliyyə mexanizmlərindən istifadə olunmur. Belə olan halda Azərbaycan dövləti öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün Bakıya nə qədər və neçə çeşiddə məhsul yığılmalıdır. Əlbəttə, bu mümkün deyil. Müasir dünya üçün cəfəng görünən bu vəziyyəti məhz

maliyyə mexanizmi aradan qaldırır.

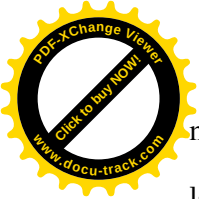
Bölgünün əməyin kəmiyyət və keyfiyyətinə görə gerçəkləşdirilməsi, insanların tələbatının tam təmin edilməsinin mümkünsüzlüyü. Elə bir cəmiyyət yoxdur ki, orada insanların hamısının tələbatı tam ödənilsin. İnsan psixologiyasının müasir inkişaf səviyyəsində belə bir addımın atılması əməyə maddi marağı məhv edər və cəmiyyətin iflasına səbəb olar. İşçilərin əməyinin natural formada ödənilməsi isə hazırda ümitsiz anaxronizmdən başqa bir şey olmazdı. Təsəvvür edin: siz, tutaq ki, soyuducu istehsal edən zavodda çalışırsınız, ehtiyacınız isə ətə, südə, yağa, paltaradır. Həmin müəssisə sizin gündəlik, yaxud aylıq əmək məsrəflərinizin müqabilində öz məhsulu ilə sizin tələbatınızın hamısını necə ödəyə bilər? Bu, mümkün deyil. Ona görə də əməyiniz ümumi ekvivalent forma olan pulla ödənilir. Həmin pula öz tələbatınıza uyğun istənilən əmtəəni alırsınız.

3. Normal inkişaf etmiş cəmiyyətlərin hamısında bir neçə mülkiyyət forması var. Onların arasında iqtisadi əlaqələr yaratmaq üçün də əmtəə-pul münasibətlərinin və maliyyənin olması vacibdir.

4. Cəmiyyətin inkişafı maliyyə münasibətlərinin inkişafı ilə müəyyən olunur. Maliyyə münasibətlərinin inkişaf etdiyi, onların mütərəqqi metodlarından istifadə olunan cəmiyyətdə iqtisadi və sosial inkişaf da yüksək olur. ABŞ, Qərbi Avropa ölkələri, Yaponiya, Türkiyə və s. bu ölkələr sırasındadır. Maliyyə münasibətlərinin deformasiyaya uğradığı və lazımınca qiymətləndirilmədiyi ölkələrdə isə yüksək iqtisadi və sosial inkişafdan söhbət gedə bilməz. İndi belə ölkələrin sayı getdikcə azalmaqdadır, çünki hər yerdə düzgün inkişaf yoluna üstünlük verilir.

1.3. Maliyyənin mahiyyəti

Maliyyə müasir ictimai tərəqqinin mühüm elementlərindəndir. Rəyi soruşulan hər yüz respondentdən doxsan doqquzu "Maliyyə nədir?" sualına "puldur" cavabını verəcək. Doğrudan da, maliyyə anlayışı tarixən mal mübadiləsi və pul münasibətlərini bildirib. "Maliyyə" sözü ərəbcədən alınıb, mənası "malın, sərvətin dəyəri", yəni puldur. Başqa inkişafı dillərdə işlənən "finans" sözü isə qədim latın dilindəki "financia" sözündən götürülmüşdür, hərfi mənası pul tədiyyəsi deməkdir. Maliyyə ilk dəfə olaraq pul tədiyyəsi anlayışı kimi orta əsrlərdə İtaliyada tətbiq olunmağa başlamışdır. Maliyyənin mahiyyəti haqqında hələ vaxtilə N.Tusi özünün "Maliyyə traktovkasi" əsərində geniş məlumat vermişdir. Sonralar bu anlayış tədricən bütün dünyada istifadə olunmağa başla-

mış və beynəlxalq status almışdır.

İlkin mənasına baxmayaraq, maliyyə anlayışı heç də pul münasibətlərinin hamısını əhatə etmir. Pul münasibətləri daha geniş anlayışdır. Müasir cəmiyyətlərin hər birində bir sıra pul münasibətləri fəaliyyət göstərir. Məsələn, dövlətlə müəssisələr, müəssisələrlə əhali, ayrı-ayrı müəssisələr arasında olan pul münasibətlərini göstərmək olar.

Maliyyə münasibətlərini digər pul münasibətlərindən fərqləndirən bir sıra xüsusi elementlər vardır:

1. Maliyyə münasibətləri bölgü xarakteri daşıyır, yəni onlar ümumi milli məhsulun, eləcə də milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü ilə əlaqədardır.

2. Maliyyə münasibətləri bilavasitə dövlətlə əlaqədardır, yəni imperativ xarakter daşıyır. Maliyyə münasibətləri yalnız dövlətlə əlaqədar formalaşan imperativ pul münasibətlərini özündə əks etdirir.

3. Maliyyə münasibətləri pul fondlarının meydana gəlməsi və istifadəsi ilə əlaqədardır, bu və ya digər səviyyələrdə (dövlət, müəssisə, təşkilat) pul fondlarının yaradılması və onlardan istifadə zamanı formalaşan iqtisadi münasibətlər sistemini ifadə edir.

Sadalanan əlamətlərdən hər üçünə uyğun gələn pul münasibətləri maliyyə münasibətlərinə aiddir.

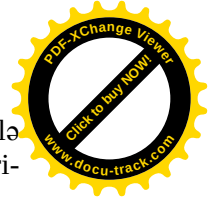
Yuxarıdakı təhlil göstərir ki, maliyyə iqtisadi münasibətləri ifadə edir və müvafiq olaraq iqtisadi bazisin tərkibinə daxildir. "Bazis" dedikdə (yunanca: "əsas") üstqurumun əsasını təşkil edən istehsal münasibətlərinin toplusu başa düşülür. Bir sıra iqtisadçılar maliyyəni ideoloji, mədəni, siyasi, hüquqi, etik, fəlsəfi, bədii və s. təsisatlar birliyinin üstqurum elementi kimi qiymətləndirirlər, lakin maliyyə iqtisadi münasibətləri ifadə etdiyinə görə bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Maliyyə iqtisadi bazisin elementidir və iqtisadi kateqoriya kimi çıxış edir, çünki, hər şeydən əvvəl, o, istehsal münasibətlərinin müəyyən tərəflərinin universal və mücərrəd formada ifadəsidir.

Maliyyənin mahiyyətini müəyyənləşdirərkən də iqtisadçılar arasında fikir ayrılıqları yaranır. Onlardan bəziləri maliyyəni bölüşdürücü kateqoriya, bəziləri istehsal kateqoriyası, bəziləri isə təkrar istehsal kateqoriyası kimi qiymətləndirirlər.

Bilindiyi kimi, təkrar istehsal dörd mərhələdən ibarətdir:

1.İstehsal. 2. Bölgü. 3.Mübadilə. 4.İstehlak.

Hər bir mərhələnin özünəməxsus vasitələri və obyektləri var. İnsanlar həmin vasitələrlə obyektlərə təsir edərək təkrar istehsalın mərhələlərini gerçəkləşdirirlər. Məsələn, əsas fondlar vasitəsilə dövlyyətə fond-

...r göstərilir və beləliklə də istehsal baş verir. Maliyyə vasitəsilə bölgüsü aparılarkən ümumi milli məhsulun dəyərində təsir göstərilir və bölgü gerçəkləşdirilir.

Bu dəlillər sübut etməyə imkan verir ki, maliyyə bölüşdürücü kateqoriyadır və geniş təkrar istehsal prosesinin yalnız bölgü mərhələsində iştirak edir. Maliyyə nə istehsalda, nə mübadilədə, nə də istehlakda bir-baş a iştirak etmir, sonuncuya yalnız bölgü vasitəsilə təsir göstərə bilər.

Beləliklə, maliyyəyə aşağıdakı tərfi vermək olar: maliyyə pul fondlarının yaradılması və istifadəsi ilə bağlı olan pul-bölgü münasibətləri toplusudur.

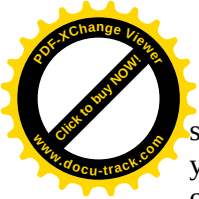
Maliyyənin tərkibinə müxtəlif elementlər daxildir. Bütövlükdə maliyyə - mərkəzləşdirilmiş dövlət maliyyəsindən (Qərbdə buna, adətən, "hökumət maliyyəsi" deyirlər) və biznes maliyyəsindən ibarətdir. Hökumət maliyyəsi də öz növbəsində mərkəzi hökumətlərin (mərkəzi hökumətlərin büdcələri, büdcədənəkar dövlət fondları), yerli hakimiyyət orqanlarının (yerli büdcələr), dövlət agentliklərinin və müəssisələrinin maliyyəsindən ibarətdir.

Regional maliyyə şaquli təsnifat üzrə bölünür. O, müstəqil maliyyə kateqoriyası olaraq mürəkkəb iqtisadi münasibətləri əks etdirir və yenidən yaranmış elm sahələrindən biridir. Ölkə maliyyəsi özlüyündə bir neçə regional maliyyənin məcmuundan ibarətdir. Regional maliyyənin tərkibinə regional büdcə (yerli büdcələr və həmin region üzrə yuxarı orqanların büdcələri), region üzrə biznes maliyyəsi və s. daxildir. Regional maliyyənin araşdırma obyektı təkcə yerli büdcələrin yerləşdirilməsi zamanı meydana çıxan iqtisadi münasibətlər deyil, həm də büdcənin bütün tərkib hissələrinin, bütün büdcədənəkar fondların, şirkətlərin, müəssisə və idarələrin büdcələrinin bölgüsü zamanı yaranan iqtisadi münasibətlərdir.

1.4. Maliyyənin mahiyyətinə və funksiyalarına dair müxtəlif baxışlar

Elmi anlayış kimi maliyyənin tarixi qədim olsa da, onun mahiyyəti hələ tam açılmamışdır. Cəmiyyətin inkişafında maliyyənin rolu artdıqca və o, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə daha çox nüfuz etdikcə iqtisadçılar və maliyyəçilər arasında maliyyənin mahiyyəti və funksiyalarına dair müxtəlif baxışlar formalaşmağa başlamış, yeni-yeni fikirlər səslənmişdir.

Maliyyə elmində ən mübahisəli məsələlərdən biri maliyyənin iqtisadi

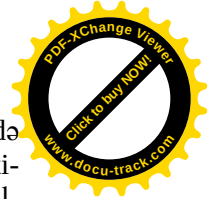

sadi təbiəti və maliyyə münasibətlərinin əhatə dairəsidir. Bir s. maliyyəçi-lər hesab edirlər ki, maliyyə təkrar istehsalın ikinci mərhələsi ortaya çıxır. Buna görə də maliyyənin mahiyyətini təkrar istehsalın müxtəlif mərhələlərində meydana gələn münasibətlərlə bağlamaq düzgün deyil. Onu alqı-satqı fəaliyyəti üçün əsas olan və əmtəə dövriyyəsi prosesində meydana çıxan milli məhsulun dəyərinin pul formasında bölgüsü kimi qəbul etmək daha doğru olardı.

Maliyyənin bölüşdürücü xarakter daşdığını qəbul edən alimlər maliyyənin təkrar istehsal anlayışı olduğunu inkar etmirlər. Maliyyənin meydana gəlməsinin və öz funksiyalarını yerinə yetirməsinin təkrar istehsalın ikinci mərhələsi ilə bağlılığından danışarkən maliyyə münasibətlərinin yerini və əhatə dairəsini, iqtisadi münasibətlər sistemində onların özünəməxsusluğunu və təsir istiqamətlərini vurğulamaq lazım gəlir. Maliyyə münasibətləri istehsal münasibətlərinin mühüm tərkib hissəsidir.

Mübahisəli məsələlərdən biri də iqtisadi anlayış kimi maliyyənin xüsusiyyətinin aydınlaşdırılması ilə bağlıdır. Mübahisə ən çox iqtisadi sistemdə maliyyənin oynadığı hakim mövqe ətrafında gedir. Bu "hakim mövqe"ni müxtəlif alimlər müxtəlif cür yozurlar. Bəziləri onu dövlətin maliyyə münasibətlərindəki fəal təşkilatçılıq rolu ilə eyniləşdirir, bəziləri israr edirlər ki, bu "hakimlik" maliyyə fəaliyyətinin nəticələrindən asılıdır. Bütün bu mübahisələrlə əlaqədar qeyd edək ki, maliyyə münasibətləri obyektiv xarakter daşıyır. Maliyyə münasibətlərinin təzahür formaları həmişə subyektlərin fəaliyyətinə təsir gösiərir və bu fəaliyyəti təşkil edir. Buna görə də "hakim rol" dedikdə dövlətin maliyyə münasibətlərinin təşkilinə yönəlmiş taktiki fəaliyyəti nəzərdə tutulursa, onda belə bir deyəimin işlədilməsinə lüzum qalmır. Bununla belə, maliyyənin hakim mövqeyinin ön plana çəkilməsi onun mahiyyətini, demək olar, dəyişmir. Lakin bir sıra elmi əsərlərdə bu "hakimlik" maliyyə münasibətlərinin mahiyyətini açan əsas vasitə kimi irəli sürülür və ardınca qeyd edilir ki, guya bu keyfiyyət olmadan maliyyə anlayışının mahiyyətini açmaq mümkün deyil. Əslində isə, maliyyənin meydana gəlməsinin və inkişafının bilavasitə səbəbi dövlətin və dövlət orqanlarının fəaliyyəti-dir.

Maliyyənin funksiyaları da mübahisəli məsələlər sırasına daxildir. Mütəxəssislərin çoxu bu fikirdədir ki, maliyyənin yalnız iki funksiyası var: bölgü və nəzarət. Bununla belə, maliyyə-iqtisadiyyat ədəbiyyatında maliyyənin istehsaledici, stimullaşdırıcı, tənzimləyici, idarəedici və s. funksiyalarının da olduğu göstərilir. Buna görə də maliyyənin funksiya-

bu şəkildə nəzərə almaq lazımdır. Bir çox başqa məsələlər də bu məsələdəki dəqiqliyindən asılıdır. Məsəl üçün, səhv nəticələr ictimai təkrar istehsalda maliyyənin funksiyalarının yanlış anlaşılmasına səbəb olur. İctimai təkrar istehsalda maliyyənin çox mühüm rol oynaması heç bir şübhə doğurmur. İstehsal amillərindən səmərəli istifadənin stimullaşdırılması, qiymətlərin uyğunluğunun tənzimlənməsi, iqtisadi sabitlik şəraitinin təmin olunması kimi məsələlər maliyyənin köməyi ilə həll oluna bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, funksiya - iqtisadi anlayışların mahiyyətinin özünüifadə vasitəsidir. Əslində, maliyyə bir kateqoriya olaraq pul fondlarının yaradılması və istifadəsi ilə, gəlirlərin meydana çıxması ilə bağlı olan bölgü münasibətləridir. Lakin eyni zamanda maliyyənin fəaliyyət göstərməsi istehsal fondlarından səmərəli istifadəni, istehsalın qiymət strukturunu tənzimləyir, yönəldiyi obyektləri stimullaşdırır, nizamlayır və möhkəmləndirir.

Bəzi iqtisadçılar isə hesab edirlər ki, maliyyə, əsasən, üç funksiya yerinə yetirir: pul fondlarını (gəlirlərini) formalaşdırır, onlardan istifadəni gerçəkləşdirir və nəzarətdə saxlayır. İlk iki funksiya maliyyənin müstəqil funksiyaları kimi deyil, daha çox onun bölgü funksiyasını reallaşdıran mexanizm kimi fəaliyyət göstərir.

Göründüyü kimi, maliyyənin mahiyyəti və funksiyaları ilə bağlı müxtəlif yozumlar mövcuddur. Ona görə də bu anlayışlarla bağlı olan problemlərin nəzəri cəhətdən daha dərin tədqiqinə ehtiyac duyulur. Maliyyənin iqtisadi təbiətinə dair zəngin biliyin olması imkan verir ki, ondan təsərrüfat həyatında ən yaxşı vasitələrlə istifadə olunsun. İqtisadi münasibətlər sistemində maliyyənin yeri və rolunun tam aydınlaşdırılması xeyli dərəcədə qoyulan problemin müsbət həllindən asılıdır.

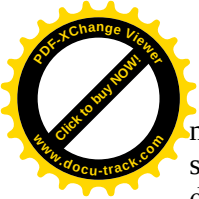
1.5. Maliyyənin funksiyaları

Əvvəlcə "funksiya" anlayışını nəzərdən keçirək. Bu termindən riyaziyyatda, fəlsəfədə, sosiologiyada, iqtisadiyyatda, dilçilikdə və başqa sahələrdə istifadə olunur. Etimoloji cəhətdən latıncadakı "*functio*" sözündən əmələ gəlib, mənası - "*icra etmək*", "*gerçəkləşdirmək*"dir.

İqtisadiyyatda "funksiya" dedikdə, "fəaliyyət", "vəzifə", hər hansı iqtisadi kateqoriyanın mahiyyətinin təzahürü başa düşülür.

İqtisadi kateqoriya müəyyən funksiya ilə ifadə olunmursa, deməli, o, fəaliyyət göstərmir. Onun mahiyyəti təzahür formaları ilə səciyələnilir.

Maliyyənin mahiyyətini xarakterizə edərək müəyyənləşdirdik ki,

maliyyə dəyər xarakteri və imperativ xarakter daşıyır, ümumi məhsulun və milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü, pul fondlarının bölünməsi və istifadəsi ilə əlaqədardır. Funksiya kateqoriyanın mahiyyətini təzahür etdirirsə, deməli, maliyyənin funksiyaları da onun yuxarıda sadalananmış əlamətləri ilə əlaqədar olmalıdır. Lakin göstərmək lazımdır ki, maliyyənin nəzəriyyəsi ilə məşğul olan iqtisadçıların heç də hamısı bu ardıcılığa əməl etmir və buna görə də onun funksiyalarının müəyyən olunması zamanı iqtisadçıların fikirləri haçalanır. Belə iqtisadçıların mülahizələrini bir neçə konsepsiya üzrə qruplaşdırmaq olar:

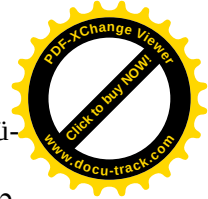
1. Bölgü konsepsiyasının müəllifləri maliyyəni bölgü kateqoriyası kimi səciyyələndirərək göstərirlər ki, maliyyə yalnız ümumi milli məhsulun bölgüsündə iştirak edir. Lakin funksiyaların diferensiasiyası zamanı bu müəlliflər arasında da fikir ayrılığı müşahidə olunur. Onlardan bir qismi bölgü və nəzarət funksiyalarını, başqa bir qismi isə pul fondlarının və yığımlarının yaradılması, onlardan istifadə və onlara nəzarət funksiyalarını maliyyəyə aid edir.

2. İstehsal konsepsiyası müəlliflərinin fikrincə, maliyyə geniş təkrar istehsal, bölgü və nəzarət funksiyalarını yerinə yetirir, yəni təkrar istehsalın bütün mərhələlərinin iştirakçısı olur.

3. Təsərrüfat hesabı konsepsiyası maliyyənin funksiyalarını təsərrüfat hesabı, bölgü və nəzarət kimi təsnifləşdirir.

Maliyyə nəzəriyyəsi ilə maraqlananlar çox olduğundan bu fikir ayrılıqlarının siyahısını uzatmaq da olardı. Təkcə onu demək kifayətdir ki, hər hansı kateqoriyanın funksiyaları onun mahiyyətini əməli şəkildə əks etdirir. Yuxarıda maliyyənin mahiyyətini izah edərkən müəyyənləşdirmişdik ki, maliyyə bölgü kateqoriyası olduğundan onun bölgüdə iştirakı şəxsizdir. Hamı bilir ki, bölgü qanunamüvafiq şəkildə aparılmalıdır, yəni biz maliyyə vasitəsilə ümumi milli məhsulun dəyərini bölüşdürərkən onu haraya, necə gəldi paylamırıq. Dəqiq uçotunu aparırıq, dəqiq ünvanlara - ən səmərəli və ən zəruri sahələrə yönəldirik və deməli, bu prosesdə istər-istəməz nəzarət meydana gəlir. Buradan belə nəticə çıxır ki, maliyyənin bölgü funksiyası nəzarət olmadan fəaliyyət göstərə bilməz. Bu iki funksiya (bölgü və nəzarət) maliyyənin mahiyyətini daha dolğun və düzgün əks etdirir.

Bölgü funksiyası məhsulun (ümumi milli məhsulun) və milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü prosesini əhatə edir. Bölgü obyektini kimi məhz bu sadalananlar, bölgü subyektini kimi isə dövlət, müəssisələr, təşkilatlar, əhali və s. çıxış edir. Bölgü prosesi ilkin bölgü və təkrar bölgü mərhələlərindən ibarətdir. İlkin bölgü müəssisələr səviyyəsində həyata

keçirilir. Məhsul istehsal olunur və satılır. Satışdan daxil olan gəlir müəssisədə müxtəlif istiqamətlərdə bölüşdürülür.

Milli məhsul ilk bölgü prosesində iki yerə ayrılır. Birinci növbədə, milli məhsulun dəyərindən onun istehsalına sərf olunmuş material xərclərinin dəyəri çıxılır. Əks halda istehsalı davam etdirmək mümkün olmaz. Milli məhsulun bir hissəsi amortizasiyanın bərpasına xərclənir. Amortizasiya ayırmaları məhsul istehsalına sərf olunmuş əsas fondların dəyərindən ibarətdir. Hazırda amortizasiya ayırmaları müəssisənin sərəncamında saxlanılır və bütövlükdə əsas fondların bərpasına, yəni istehsala yönəldilir. Material xərclərinin dəyəri də bütövlükdə müəssisənin sərəncamında qalır, xammal, material, yanacaq və s. alınmasına sərf olunur. Bu yerdə maliyyə münasibətləri kəsilir.

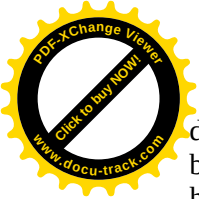
Milli məhsulun yerdə qalan hissəsi - milli gəlir (müəssisələr səviyyəsində "ümumi gəlir" adlanır) maliyyə vasitəsilə iki hissəyə: əməkhaqqı fonduna və xalis gəlirə bölünür. Əməkhaqqı fondunun bir hissəsi əməkhaqqı formasında fəhlə və qulluqçulara verilir və bu zaman maliyyə münasibətləri kəsilir. Əməkhaqqından tutulan vergilərdən və sosial sığortaya ayırmalardan ibarət digər hissə mərkəzləşdirilmiş fondlara, daha doğrusu, dövlət büdcəsinə və pensiya fonduna yönəldilir və bu zaman maliyyə münasibətləri davam edir. Xalis gəlir əsasən iki hissədən ibarətdir: əlavə dəyər vergisi və mənfəət. Əlavə dəyər vergisi tamamilə dövlət büdcəsinə daxil olur. Dövlət büdcəsinə vergi çıxıldıqdan sonra mənfəətin yerdə qalan hissəsi müəssisənin sərəncamında saxlanılır və müxtəlif məqsədlərə yönəldilir.

Mərkəzləşdirilmiş fondlar vasitəsilə yenidən müxtəlif istiqamətlərdə bölgü həyata keçirilir. Yenidən bölgü müəssisələrin maliyyəsi hesabına da ola bilər. Bir sözlə, pul vəsaiti maliyyə vasitəsilə artıq və lazımsız qaynaqlardan vəsatin çatışmadığı yerlərə yönəldilir.

Bütövlükdə milli gəlirin yenidən bölgüsü istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Sahələrarası yenidən bölgü. Məlumdur ki, qeyri-istehsal sahələrində gəlir yaradılmadığından onlar əsas etibarilə istehsal sahələrinin hesabına dolanır. Pul gəlirləri müəssisələrin maliyyəsi və kreditlər vasitəsilə istehsal sahələrində səfərbər olunaraq hökumətlərin mərkəzləşdirilmiş fondlarına yönəldilir və yenidən bölgü yolu ilə qeyri-istehsal sahələrinin saxlanmasına sərf olunur.

2. Ərazilərarası yenidən bölgü forması regional maliyyə obyekti olmaqla ayrı-ayrı ərazilərin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin bərabərləşdirilməsi, onların daxili faydalı qazıntılarından və digər ehtiyatların-

dan istifadə məqsədləri üçün nəzərdə tutulur. Ərazilərəarası bölgü əvvəllər dövlət büdcəsi, biznes maliyyəsi, xalq təsərrüfatının hələrinin maliyyəsi, sığorta, kredit və digər vasitələrlə həyata keçirilirdi. Hazırda bu əlaqələr bir qədər məhdudlaşdırılmışdır və həmin bölgü forması indi, əsasən, dövlət büdcəsi, biznes maliyyəsi, sığorta və kredit vasitəsilə həyata keçirilir.

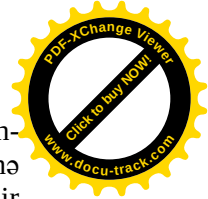
3. Sahələr və təsərrüfatlararası yenidən bölgü. Hər hansı bir sahənin və ya təsərrüfatın inkişafı üçün büdcə və ya digər maliyyə qurumları vasitəsilə maliyyə ehtiyatları yenidən bölüşdürülə bilər. Məsələn, uzun müddət kənd təsərrüfatının inkişafı üçün xeyli vəsait yenidən bölüşdürülmüşdür. Bu yaxınlara qədər nazirliklər daxilində də müəssisələrarası yenidən bölgü geniş miqyasda tətbiq olunurdu. Nazirliklər öz daxilərində mərkəzləşdirilmiş fondlar yaradır və müəssisələrarası yenidən bölgü prosesində, demək olar ki, hegemon rol oynayırdı. İndi bu bölgü üsulu ciddi surətdə məhdudlaşdırılmış, nazirliklərdə belə fondların yaradılması yasaq edilmişdir.

4. Dövlətlərəarası yenidən bölgü bir dövlətin başqa dövlətə kömək göstərməsi və ya digər məqsədlər üçün həyata keçirilir. Bu zaman beynəlxalq maliyyə mühüm rol oynayır.

1.5.1. Nəzarət funksiyası. Bölgü funksiyasını maliyyənin mühüm funksiyası kimi qəbul ediriksə, deməli, vəsaitin haraya, hansı məqsədlərlə, hansı məbləğdə və s. yönəldildiyini bilmək üçün nəzarət mexanizmi də olmalıdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, bölgü kortəbii, yaxud özbaşına aparılır. Məhz buna görə də nəzarət funksiyasını maliyyənin ikinci mühüm funksiyası sayırıq. Maliyyənin nəzarət funksiyası milli iqtisadiyyatda maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinin elmi və nəzəri əsaslarını təşkil edir. Nəzarət funksiyası bölgü və yenidən bölgü münasibətlərini əhatə edir. Maliyyə nəzarətinin fəaliyyət dairəsinə isə maddi istehsal, qeyri-istehsal sahələri, dövlət büdcəsinin yaradılması və istifadəsi daxildir. Maliyyənin nəzarət funksiyasının həyata keçirilməsində başlıca məqsəd maliyyə məsələləri üzrə qanunvericilik aktlarına əməl olunmasını, vergilərin düzgün yığılmasını, xərclərin öz məqsədləri üzrə istifadə edilməsini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Maliyyənin nəzarət funksiyası, əsasən, maliyyə orqanları vasitəsilə həyata keçirilir, milli iqtisadiyyatın bütün sahə və istiqamətlərini əhatə edir. Maliyyə nəzarətindən kənarda heç nə qalmır. Lakin iqtisadiyyatın idarə olunmasının diktatura rejimi şəraitində maliyyənin mahiyyəti bayağılaşdırıldığı kimi, onun nəzarət funksiyası da lazımi səviyyədə apa-

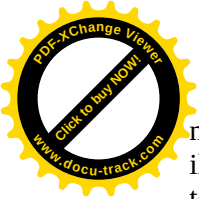
qılınır. Lazımınca qiymətləndirilmirdi. Nəzarət funksiyası, adətən, zəhləgənlirlərin mənbəyinə, neqativ və arzuolunmaz halların alətinə çevrilirdi ki, bu da milli iqtisadiyyatın inkişafına olduqca mənfə təsir göstərirdi. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar, bu istiqamətdə də müəyyən addımlar atılır, maliyyənin nəzarət funksiyasının həyata keçirilməsi mexanizmi dəyişir.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, maliyyə - milli məhsulun bölgüsünün ən mühüm aləti, pul vəsaitinin iqtisadiyyatı idarəetmə subyektləri arasında paylaşdırılmasının vasitəçisidir və bununla əlaqədar o, nəzarət funksiyasını yerinə yetirir. Deməli, o, nə istehsalda, nə tədavüldə, nə də istehlakda iştirak edir.

Bəs cəmiyyətin inkişafına və istehsalın artırılmasına maliyyə necə təsir göstərir? Bu suala cavab vermək üçün öncə bölgü münasibətlərinin və dəyər vasitəçiliyinin nəyə qədər olduğunu müəyyənləşdirək. Məlum olduğu kimi, bölgü heç də istehsalın passiv nəticəsi deyil. O özü də fəal prosesdir və həm istehsala, həm də cəmiyyətin inkişafının bu və ya digər sahələrinə təsir göstərir. Məsələn, belə bir misala nəzər salaq. Tutaq ki, sizin kiçik bir müəssisəniz var və orada müxtəlif qabiliyyətli 10 fəhlə işləyir. Ayın sonunda siz qazanılmış pulun əməkhaqqı hissəsini onların arasında eyni qaydada bölüşdürürsünüz, ya da ki, hər kəsin əmək sərfini nəzərə alaraq müxtəlif səviyyələrdə bölüşdürmə aparırsınız. "Hansı daha sərfəlidir?" sualına hamının "İkinci", - deyər cavab verəcəyinə şübhə çox azdır, çünki o, daha səmərəli, daha stimullaşdırıcıdır. Beləliklə, maliyyə vasitəsilə bir tərəfdən ölkənin inkişafında bu və ya digər ehtiyaclar pul vəsaitləri ilə təmin olunur, dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsi prosesi maliyyələşdirilir, digər tərəfdən, bölgünün təkmilləşdirilməsi, müxtəlif tənzimləyiciləri vasitəsilə maddi maraq səviyyəsi yüksəldilir, inkişaf prosesi tənzimlənir, üçüncü tərəfdən isə maliyyə nəzarəti vasitəsilə nazirlik, müəssisə, təşkilat, birlik, əhali və digər idarəetmə subyektlərinin iqtisadi məsuliyyəti gücləndirilir.

Beləliklə, maliyyə milli məhsulun yalnız bölgüsündə iştirak edir və geniş təkrar istehsalın digər mərhələlərinə bölgü və nəzarət funksiyaları vasitəsilə təsir göstərir. Bu təsiri iki cür qiymətləndirmək olar: kəmiyyət və keyfiyyət təsiri. Birinci təsir bölgü funksiyası ilə əlaqədardır və milli iqtisadiyyatın pul vəsaitinə tələbinin maliyyə ehtiyatlarının köməyi ilə necə ödənilməsi ilə müəyyən olunur. Maliyyənin kəmiyyət təsiri tədricən artan amildir.

Maliyyənin keyfiyyət təsiri həm bölgü, həm də nəzarət funksiyaları ilə əlaqədardır və bölgü nisbətlərinin nə dərəcədə optimal olması,

maliyyə alətlərinin necə qurulması və nəzarətin nə səviyyədə aparılması ilə müəyyən olunur. Maliyyənin keyfiyyət təsiri, adətən, onun keyfiyyət təsirinə uyğunlaşdırılır. Keyfiyyət əlaqələri kəmiyyət parametrlərinə bütövlükdə çevrildikdə maliyyənin keyfiyyət təsirinin yüksəldilməsinə, maliyyə alətlərinin və tənzimləyicilərinin rolunun artırılmasına, bölgünün səmərələşdirilməsinə, maliyyə nəzarətinin yaxşılaşdırılmasına xüsusi fikir verilməlidir. İqtisadiyyatın işinə dövlətin müdaxiləsində də maliyyədən çox mühüm alət kimi istifadə olunur. Maliyyə qoyuluşunun səmərəli istiqamətləri və maliyyə vasitəçiliyi metodları düsturunun gözlənilməz sonluğunda vergi, maliyyə ehtiyatları kimi tənzimləyicilərdən istifadə olunması vacibdir.

1.6. Maliyyə ehtiyatları və onların tərkibi

İqtisadiyyata dair ədəbiyyatda gəlirlərlə yanaşı, maliyyə ehtiyatları anlayışından da istifadə olunur. Lakin maliyyə ehtiyatları heç də gəlirlərlə eyni anlama gəlmir. Bu anlayışı nəinki ümumiyyətlə gəlirlərlə, həmçinin milli gəlirlə, xalis gəlirlə, mənfəətlə və s. eyniləşdirmək olmaz. Onların hər birinin bir kateqoriya kimi özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Onu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, adətən, maliyyə ehtiyatları əvvəlcədən planlaşdırılmamış xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan ehtiyat fondları ilə qarşı-qarşıya qoyulur. Dəyər formasında yaradılmış ehtiyat fondları nəzərdə tutulmayan tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçündür. Ehtiyat fondlarının maliyyə vəsaiti bütün idarəçilik səviyyələrində (dövlət, müəssisə, təşkilat və s.) yaradılır.

Maliyyə ehtiyatları isə dövlətin və ya müəssisənin gəlir və yığımlarının məcmuuna deyilir. Maliyyə ehtiyatları milli gəlirdən bununla fərqlənir ki, maliyyə ehtiyatlarının tərkibinə milli gəlirin əməkhaqqı fonduna yönəldilən hissəsi deyil, əksinə, məcmu ictimai məhsulun istehsal olunmuş əsas istehsal fondlarının dəyəri (amortizasiya fondu) daxil edilir. Ümumiyyətlə, maliyyə ehtiyatlarının tərkibinə aşağıdakılar daxildir:

1. Mənfəət.
2. Vergilər.
3. Amortizasiya ayırmaları.
4. Sosial sığorta vəsaiti.
5. Əmlak və şəxsi sığorta vəsaitləri.
6. Xarici-iqtisadi əlaqələrdən daxil olan gəlirlər və s.

Maliyyə ehtiyatlarının tərkibində mənfəət, əlavə dəyər vergisi və

amortisişi ziya mühüm yer tutur.

Sovet dövründə Azərbaycan Respublikasında maliyyə ehtiyatlarının əsas hissəsi dövlət büdcəsi vasitəsilə səfərbərliyə alınır, qalan hissəsi isə müəssisələrin sərəncamında qalırdı. Belə yüksək mərkəzləşmə inzibati amirlik üsullarının geniş yayılması və dövlətin əsassız olaraq iqtisadiyyatın idarə edilməsinə qarışması ilə bağlı idi. Sonralar bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar, belə mərkəzləşmənin səviyyəsi azaldılmış və müəssisələrin sərəncamında qalan maliyyə ehtiyatlarının xüsusi çəkisi artırılmışdır. Müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan hökuməti bu sahə ilə bağlı xeyli fərman və qərar qəbul etmişdir, belə ki, müəssisələrin hüquq və səlahiyyətləri artırılmış, vergi dərəcələri əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmışdır ki, bu da iqtisadiyyatın sürətli inkişafına kömək etmişdir.

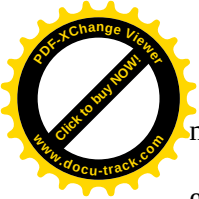
Milli iqtisadiyyatın, daha doğrusu, maddi istehsalın, sosial-mədəni tədbirlərin, hərbi xərclərin, idarəetmənin, həmçinin əvvəlcədən nəzərdə tutulmamış xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün maliyyə ehtiyatlarının yaradılması ya mərkəzləşdirilmiş maliyyə qurumlarının, ya da müəssisə, birlik və təşkilatların maliyyəsi vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Qeyd etdiyimiz kimi, yeni iqtisadi sistemə keçidlə əlaqədar olaraq maliyyə ehtiyatlarının tərkibində bəzi dəyişikliklər baş versə də, vəsaitlərin toplanmasının ümumi mənbələri dəyişilməz qalır.

1.7. Gəlirlərin artırılması yolları

Cəmiyyətin normal inkişafı, onun üzvlərinin bütün tələbatının lazımı səviyyədə ödənilməsi üçün maliyyə ehtiyatları və bütövlükdə gəlirlər daim artmalı və bu artım natural göstəricilərin artımına uyğun olmalıdır. Ola bilər ki, bu gəlirlər dəyər formasında sürətlə artsın, lakin həmin ölkədə həyat səviyyəsi ensin. Belə artım səmərəsizdir və heç vaxt cəmiyyətin ümumi inkişafına müsbət təsir göstərə bilməz. Məsələn, keçmiş müttəfiq respublikaların əksəriyyətində belə bir dinamika müşahidə olunmaqda idi. Sovet dövlətində cəmiyyətin gəlirləri daim sürətlə artmış, amma bu, ölkədəki vəziyyəti nəinki yaxşılaşdırmamış, hətta onu acınacaqlı hala salmışdı. İstehsalın natural göstəricilərinin artımı dəyər göstəricilərindən xeyli geridə qalır, hətta son illərdə natural göstəricilərin azalması müşahidə edilirdi. Bunun da nəticəsində dövrüyyədə olan nağd və nisyə pul vəsaitlərinin həcmi xeyli artmış, inflyasiya sürətlə yüksəlmiş, milli iqtisadiyyatda gərgin disproporsiyalar yaranmışdı.

Gəlirlərin artmasını müəyyənləşdirən müxtəlif amillər aşağıdakılar

mövcuddur:

1. İstehsalın həcmının artırılması. Bu, gəlirlərin artırılma-
ekstensiv (genişləndirici) amildir. İstehsal genişləndikcə, məhsulların
miqdarı artdıqca uyğun olaraq həmin məhsulların satışından əldə olunan
gəlir, eləcə də ümumi gəlir artır. Məlum olduğu kimi, son illərə qədər
keçmiş sosialist ölkələrinin iqtisadiyyatı dərin böhran keçirir, istehsalın
azalması ildə təqribən 20-30% təşkil edirdi ki, bu da iqtisadiyyatın tam
iflası, aclıq, səfalət demək idi (1.7.1 cədvəlinə bax).

Cədvəldən göründüyü kimi, bu ölkələrdə istehsal xeyli dərəcədə tə-
nəzzülə uğramış və bu, maliyyə ehtiyatlarının kəskin surətdə azalma-
sına, dərin maliyyə böhranı yaranmasına səbəb olmuşdur. SSRI dağıl-
dıqdan sonra istehsalın ciddi azalması Azərbaycanda da müşahidə olun-
muşdu. Amma Azərbaycan Respublikası öz iqtisadi imkanlarına və təbii
sərvətlərinə görə nəinki MDB, hətta dünya ölkələri arasında ən zəngin
dövlətlərdəndir. 1996-cı ildən başlayaraq Azərbaycanda istehsal sürətlə
artmağa başlamış, respublika dünya ölkələri arasında iqtisadi artım sə-
viyyəsinə görə birinci yerə çıxmışdır (cədvəl 1.7.2).

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, istehsal 2000-ci ildən eti-
barən daha sürətlə (bax. qrafik 1.7.1.) artmışdır ki, bu da təbii ki, ümu-
miyyətlə gəlirlərin, xüsusilə də büdcə gəlirlərinin sürətlə artmasına gəti-
rib çıxarmışdır.

Digər keçid ölkələrində də bu və ya digər formada artım müşahidə
olunmuşdur. Lakin 2008-ci ildə dünya iqtisadi böhranının başlaması ilə
əlaqədar olaraq bütün dünya ölkələrində iqtisadi artım ciddi surətdə
aşağı düşmüş və bu ölkələrin 75%-də istehsal azalmış, cəmi 25%-də
cüzi də olsa artım əldə edilmişdir.

2. Əmək məhsuldarlığının artırılması. Əmək məhsuldarlığı
vahid vaxt ərzində istehsal olunan məhsulun, yaxud da bir işçiyə düşən
məh-sulun həcmi ilə müəyyən olunur. Çünki müəyyən dövr ərzində
məh-sulların kəmiyyətcə artması onların satışından daxil olan gəlirlərin,
bu da müvafiq olaraq milli gəlirin artması deməkdir. Əmək məhsuldar-
lığının artması istehsal artımının intensiv tipinə uyğundur. İqtisadi
artımın intensiv xarakterini təmin edən amillərdən biri də əmək məhsul-
darlığının artmasıdır. Ümumiyyətlə, dünya təcrübəsindən məlumdur ki,
iqtisadi inkişafın səviyyəsi yüksək olan ölkələrdə əmək məhsuldarlığı-
nın da səviyyəsi yüksək olur.

Keçid iqtisadiyyatı ölkələrində ÜDM-in real ifadədə artımı

İllər	Ölkələr	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009 proqnoz
1		2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
	Xorvatiya	6,8	2,1	-1,5	3,0	3,8	5,4	5,0	4,2	4,2	4,7	5,5	2,4	-3,0
	Çex Respublikası	-0,7	-0,8	1,3	3,6	2,5	1,9	3,6	4,5	6,3	6,8	6,0	3,2	-3,5
	Estoniya	11,7	6,7	-0,3	9,7	7,7	7,8	7,1	7,5	9,2	10,4	6,3	-3,6	-10,5
	Macarıstan	4,6	4,8	4,2	5,2	4,1	4,1	4,2	4,8	4,0	4,1	1,1	0,5	-5,0
	Latviya	8,4	4,7	3,3	6,9	8,0	6,5	7,2	8,7	10,6	12,2	10,0	-4,6	-13,2
	Litva	8,5	7,5	-1,5	4,2	6,7	6,9	10,2	7,4	7,8	7,8	8,9	3,0	-11,8
	Polşa	7,1	5,0	4,5	4,3	1,2	1,4	3,9	5,3	3,6	6,2	6,7	4,9	0,0
	Slovak Respublikası	4,6	4,2	1,5	2,0	3,4	4,8	4,7	5,2	6,5	8,5	10,4	6,4	-3,5
	Sloveniya	4,8	3,9	5,4	4,1	3,1	4,0	2,8	4,3	4,3	5,9	6,8	3,5	-4,0
	Albaniya	-10,9	8,6	13,2	6,5	7,1	4,2	5,8	5,7	5,7	5,5	6,2	6,9	1,2
	Bosniya və Herseqovina	37,0	15,6	9,6	5,5	4,3	5,5	3,0	6,3	3,9	6,7	6,8	5,5	-1,0
	Bolqarıstan	-5,6	4,0	2,3	5,4	4,1	4,5	5,0	6,6	6,2	6,3	6,2	6,0	-3,0
	Makedoniya	1,4	3,4	4,3	4,5	-4,5	0,9	2,8	4,1	4,1	4,0	5,9	5,0	-1,3

Cədvəl 1.7.1-in davamı

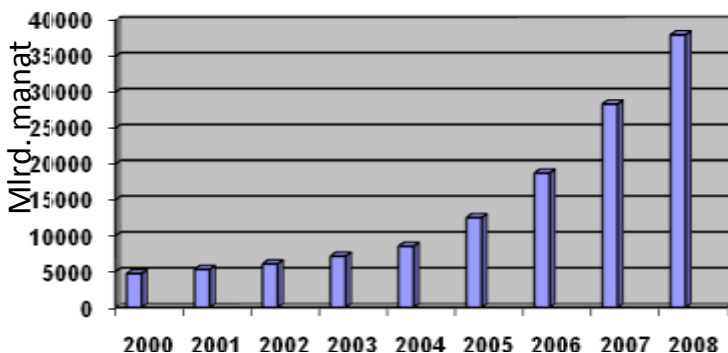
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Montenegro	4,2	4,0	-6,7	3,1	1,1	1,9	2,5	4,4	4,2	8,6	10,3	7,0	-1,0
Rumıniya	-6,1	-4,8	-1,1	2,1	5,7	5,1	5,2	8,5	4,2	7,9	6,0	7,1	-4,0
Serbiya	10,1	1,9	-18,0	5,2	5,1	4,5	2,4	9,3	6,3	5,5	6,9	5,4	-3,0
Ermenistan	3,3	7,3	3,3	5,9	9,6	13,2	13,9	10,1	14,0	13,2	13,8	6,8	-5,5
Azərbaycan	6,0	10,0	11,0	11,1	9,9	10,6	11,2	10,2	24,3	30,5	23,4	10,8	3,0
Belarus	11,4	8,4	3,3	5,8	4,7	5,0	7,0	11,4	9,4	9,9	8,2	10,0	-3,0
Gürcüstan	10,6	2,9	3,0	1,9	4,7	5,5	11,1	5,9	9,6	9,4	12,4	2,1	-1,0
Moldova	1,6	-6,5	-3,4	2,1	6,1	7,8	6,6	7,4	7,5	4,8	3,0	7,2	-6,0
Ukrayna	-3,0	-1,9	-0,2	5,9	9,2	5,2	9,6	12,1	2,7	7,3	7,6	2,1	-10,0
Türkiyə	7,5	3,1	-3,4	6,8	-5,7	6,2	5,3	9,4	8,4	6,9	4,7	1,1	-5,5
Rusiya	1,4	-5,3	6,4	10,0	5,1	4,7	7,3	7,1	6,4	7,4	8,1	5,6	-7,5
Qazaxstan	1,7	-1,9	2,7	9,8	13,5	9,8	9,3	9,6	9,7	10,7	8,9	3,2	-2,0
Qırğızstan	9,9	2,1	3,7	5,4	5,3	0,0	7,0	7,0	-0,2	3,1	8,2	7,6	0,5
Monqolustan	4,0	3,5	3,2	1,1	1,0	4,0	5,9	10,1	7,3	8,6	9,9	8,9	2,7
Tacikistan	1,7	5,3	3,7	8,3	10,2	9,1	10,2	10,6	6,7	7,0	7,8	7,9	0,5
Türkmənistan	-11,3	6,7	16,5	18,6	20,4	15,8	17,1	14,7	13,0	11,4	11,6	9,8	9,5
Özbəkistan	2,5	4,3	4,3	3,8	4,1	4,0	4,2	7,7	7,0	7,3	9,5	9,0	5,2
Orta	3,5	-0,1	1,8	6,2	1,8	4,5	5,8	7,2	6,3	7,2	6,9	4,2	5,2

1991-2001-ci illərə aid məlumatlar dövlət idarələrinin, BVF-in, DB-nin və digər mənbələri əsasında verilmiş ən son rəsmi göstəriciləri əks etdirir. 2002-ci ilə aid məlumatlar hökumətlərin ilkin və əsasən rəsmi məlumatlarıdır. 2003-cü ilə aid göstəricilər AYİB-in proqnozlarından ibarətdir. ÜDM üzrə real ifadədə göstəricilər orta mülahizələrə əsaslanır. ÜDM artım tempinin ölçülü-biçili göstəriciləri AYİB-ə məxsusdur, bu göstəricilər nominal dollar ifadəsində 1 il ləngimə ilə verilmişdir; son sütundakı rəqəmlər ABŞ dollarının 1989-cu il məzənnəsi ilə AYİB-in verdiyi məlumatlardır.

Cədvəl 1.7.2.

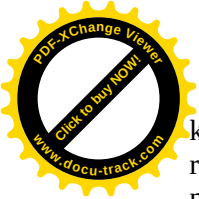
Azərbaycanda ÜDM artımı

Göstəricilər	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2005	2006	2007	2008
ÜDM, mlrd. manat	2134	2733	3158	3441	3775	4718	12523	18746	28361	38006

Qrafik 1.7.1. Azərbaycanda ÜDM artım dinamikası

4. **Elmi-texniki tərəqqi** də ən mühüm amillərdən biridir. Amerikalıların bir atalar sözü var: “Cəmiyyətdə öz mövqeyini saxlamaq istəyirsənsə, daima qaçmalısan, əgər kimisə ötür keçmək istəyirsənsə, daha sürətlə qaçmalısan”. Bəli, elm və texnika əsrinin tələbi bundan ibarətdir. 20-ci əsr böyük elmi nailiyyətlərlə yadda qaldı. Nəqliyyatın hərə-

kət sürəti 100 dəfədən çox, rəqəmlərin təhlili sürəti bir milyard dəfə, rabitə sürəti 10 milyon dəfə artırılmışdır. 21-ci əsrdə elmin daha nailiyyətləri gözlənilir. Belə ki, insanın ölümsüzlüyünün təmin olunması, insan orqanizminin hissələrinin kütləvi istehsalı, əksəriyyət sahələrində insan əməyini robotların əvəzləməsi, telepatik strukturların, məntiqi dilin, başqa planetlərin sakinləri ilə rabitənin yaradılması və s. ciddi işlər planlaşdırılır.

Yeni texnikanın tətbiqi dəzgahın (və ya digər bir avadanlığın) məhsuldarlığının artması ilə nəticələnir və bu, məhsul satışından daxil olan gəlirdən amortizasiya fonduna ayrılan vəsaitin azaldılmasına, eləcə də milli və xalis gəlirlərin artmasına gətirib çıxarır, yaxud yeni texnikanın tətbiqi nəticəsində xammala, yanacağa qənaət olunması məhsul satışından daxil olan gəlirin tərkibində dövrüyyə fondlarının həcmnin azalmasına və xalis gəlirin, bütövlükdə mənfəətin çoxalmasına səbəb olur.

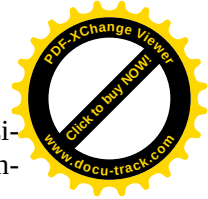
5. **Məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması.** Məhsulların keyfiyyəti onların davamlılığı və yararlılıq müddəti ilə bağlıdır. Buna görə yüksək keyfiyyətli məhsullar daha baha satılır ki, bu da gəlirin artmasına müsbət təsir göstərir. Bazar iqtisadiyyatının ən mühüm tələblərindən biri yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalıdır. Çünki bazar iqtisadiyyatı möhkəmləndikcə çox güclü rəqabət mühiti formalaşır. Rəqabətdə isə yalnız və yalnız yüksək keyfiyyətli məhsullar və bu məhsulları istehsal edən şirkətlər qalib gəlir.

6. **Qiymət artımı.** Qiymət artımı da çox mühüm amillərdən biridir. Lakin unutmamaq olmaz ki, qiymətlər, əsasən, məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və onun yeniləşdirilməsi hesabına artırıla bilər. Amma qiymətin böhran nəticəsində də artması mümkündür. Birinci halda real artım alınır, milli valyutanın dəyəri möhkəmlənir, ikinci halda isə qiymətlər süni surətdə, material təminatı olmadan artırılır və heç bir real gəlir artımı əldə edilmir.

1.8. Maliyyənin digər elmlərlə əlaqəsi

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, maliyyə elminin predmeti bir sıra digər elmlərlə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilir. Onun humanitar elmlərlə, xüsusən iqtisadiyyatla qarşılıqlı əlaqəsi daha sıxdır. Bunları bir qədər ətraflı nəzərdən keçirək.

Maliyyə elmi ilə hüquq arasındakı əlaqələr. Maliyyə elminin həm dövlət hüququ, həm də mülki hüquqla çox möhkəm əlaqələri var. Dövlət hüququnun başlıca sahəsi konstitusiya hüququdur. İlk konstitusiyaların

Fəaliyyətləri maliyyə mövzuları ilə bağlı olub. Vətəndaşların əsas vəzifəsi vergilərin, büdcənin, yerli maliyyə məsələlərinin və s. qanunvericilik yolu ilə tənzimlənməsi deyilənləri sübut edir.

Maliyyənin mülki hüquqla, maliyyə, əmlak, vərəsəlik, borc, ticarət, biznes (sahibkarlıq), bank, vergi hüquqları və başqa hüquq zonaları ilə də sıx əlaqələri var.

Daşınmaz əmlaka sahib olmaq bu əmlaka görə vergi vermək zərurətini yaradır. Vərəsəlik hüququ daşınar və daşınmaz əmlaka qanuni yolla sahib olmaq deməkdir. Ticarət hüququ ticarət fəaliyyətini tənzimləyir.

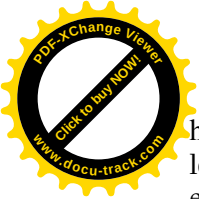
Maliyyənin sosiologiya ilə əlaqəsi. Sosiologiyaanın araşdırma obyekti sosial davranış, sosial təbəqələşmə, sosial sinifləşmə kimi sosial hadisələr və amillərdir. İcma halında yaşayan insanların ümumi, sosial psixologiyaları var. Cəmiyyət maliyyə hadisələrindən, dövlət xərclərindən, vergilərdən və s. doğan proseslərə reaksiya verir. Maliyyə siyasəti populyarlaşdırılarkən sosial psixologiyadan geniş istifadə edilir.

Maliyyənin statistika ilə əlaqəsi. Dövlət büdcəsini, biznes maliyyə planını hazırlayarkən, gəlirləri proqnozlaşdırarkən milli gəlirin hesablanması, istehsal, ixrac və idxal, müxtəlif sahələrdəki kredit statistikaları və başqa statistik məlumatlar əsas götürülür. Xərclər proqnozlaşdırılarkən bu sahələrdəki göstəricilərdən istifadə olunur. Başqa sözlə, əhalinin və ya müxtəlif sahələrin iqtisadi vəziyyətinə dair statistik göstəriciləri nəzərə almadan dürüst proqnozlara əsaslanan möhkəm dövlət büdcəsi hazırlamaq mümkün deyil.

Maliyyə və iqtisad elmi. İqtisad elminin əsas vəzifəsi qeyri-məhdud insan ehtiyaclarının məhdud iqtisadi mənbələrlə necə təmin edilməsini araşdırmaq, onların arasında tarazlıq yaratmaqdır. İqtisad elmi şəxsi ehtiyacların təminatı ilə əlaqədardır. Maliyyənin məqsədi iqtisadiyyatın məqsədinə tabedir. Maliyyədə əsas məsələ cəmiyyətin ehtiyaclarının gəlirlər hesabına ödənilməsidir. İqtisadi mənbələr məhdud olduğundan dövlət maliyyəsi iqtisad elminin bütün sahələri ilə əlaqəlidir. Makroiqtisadiyyat, mikroiqtisadiyyat, sahələrin iqtisadiyyatı maliyyə ilə ciddi əlaqəlidir.

Maliyyə və menecment. Menecment iqtisad elminin nisbətən gənc, inkişaf etmiş sahələrindən biridir. Menecment (idarəetmə) iqtisadiyyatın obyektiv idarə edilməsini əhatə edir. Menecment obyekti kimi çıxış edən maliyyə eyni zamanda menecmentin özünə də təsir göstərir.

Maliyyə və kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı. İnsanların ilk əmək fəaliyyəti kənd təsərrüfatı ilə bağlı olub. İbtidai insanlar yemək, içmək, geyinmək, isinmək kimi əsas ehtiyaclarını ovçuluqla, meyvə yığıcılığı ilə,

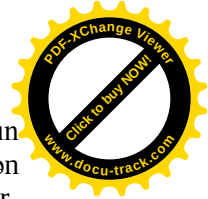
heyvandarlıqla, əkinçiliklə məşğul olaraq ödəmişlər. Kimya və biologiya elmləri inkişaf etdikcə torpağın becərilməsi yeni keyfiyyətə çatmış, məhsuldarlıq artmışdır. Bu mərhələdə kənd təsərrüfatının vergiyə cəlb olunması sürətlənmiş və bundan qeyri-aqrar təsərrüfat sahələrinin - sənayenin və xidmət növlərinin inkişafında maliyyə mənbəyi kimi istifadə olunmağa başlanmışdır. Aqrar təsərrüfatdakı bu inkişaf dövləti gəlirlə təmin edir, sənaye və xidmət sahələrini maliyyə mənbələri ilə zənginləşdirir, sənayeləşməyə güclü zəmin hazırlamış olur. Kənd təsərrüfatının inkişafında, istehsalın stimullaşmasında maliyyə vəsaitinin əhəmiyyəti böyükdür.

Maliyyə və əməyin iqtisadiyyatı. Məlumdur ki, əmək vətəndaşların həm hüququ, həm də borcudur. İnsanlar əməkləri ilə əmtəə istehsal edir, xidmətlər göstərir, istehsal amillərini gerçəkləşdirir, özlərini və himayələrində olanları yaşadırlar. İşçilərə ödəniləcək haqların yetərli və uyumlu olması, iş qüvvəsindən düzgün istifadə yalnız sosial risklərdən müdafiə sayəsində mümkündür. İşçilər öz hüquqlarının sahibkarlar tərəfindən pozulma ehtimalını aradan qaldırmaq üçün həmkarlar ittifaqlarını yadırlar. Bütün bunlar iqtisad elminin diqqət mərkəzindədir. Dövlət iş fəhlə və qulluqçulardan gəlir vergisi alır, onların sosial müdafiələri üçün sığorta fondları yaradır, qeyri-istehsal sahələrini maliyyə mənbəyi ilə təmin edir.

Maliyyə və xarici ticarət. Bazar iqtisadiyyatının ən mühüm funksiyalarından biri müxtəlif mal və xidmətlərə duyulan tələbləri ödəmək üçün iqtisadiyyatda istifadəsiz qalmış mənbələri aşkarlamaqdır. Belə mənbələrdən səmərəli istifadə etmək ehtiyacı biznes bölməsinin meydana gəlməsinə səbəb olur. Biznes iş qabiliyyətini və məhsul istehsalının yüksəlişini stimullaşdırır. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr də biznes əsasında inkişaf edir. Bu cür biznesin reallaşdırılması xarici ticarət sayəsində mümkün olur.

Hər bir ölkə malı həm satır, həm də alır. İdxal edilən mallara görə dövlət büdcəsinə gömrük rüsumları, əlavə dəyər vergisi və s. daxil olur. Bu vergilərin izahı və motivləşdirilməsi də maliyyə ilə bağlı məsələlərdir.

Maliyyə və siyasətsünəşliq. Hər hansı hökumətin həyata keçirdiyi proqramın mahiyyəti haqda bilik əldə etmək üçün həmin proqramı oxumaq vacib deyil. Hökumətin parlamentdə təsdiqlətdiyi və həyata keçirməyə başladığı büdcə bizdə onun siyasəti haqqında lazımı təsəvvür yaradır. Buna görə deyirlər ki, büdcə iqtisadiyyatın güzgüsüdür. Təhsil, səhiyyə, milli müdafiə nazirliklərinin büdcələrinə nəzər salmaqla höku-

...asəti haqda səhih məlumatlar alırıq. Dövlət investisiyalarının büdcəsindəki payı dövlətin iqtisadi artıma verdiyi qiymətin ən bariz göstəricisidir. Dövlətin hansı transfer əməliyyatlarını həyata keçirməsi, onun maliyyə siyasətinin istiqaməti, vasitəçiləri və məqsədləri, vergilərin hansı sosial təbəqələrdən alınması, hansı sosial təbəqələrə əvəzsiz ödəmələr ayrılması da dövlətin tutduğu yolu açıqca göstərir.

Maliyyə iqtisadiyyat elmi olduğu üçün onun iqtisadi biliklərin bütün sahələri ilə əlaqəsi vardır.

1.9 Bazar iqtisadiyyatı və maliyyə münasibətləri

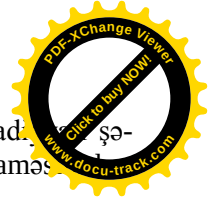
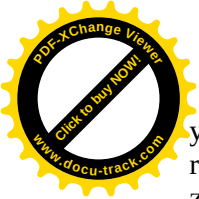
Bütövlükdə götürəndə cəmiyyət iki idarəçilik sistemini təcrübədən keçirmiş, onların "acısını, şirini dadmışdır". Birinci sistem iqtisadiyyatın, özəl iqtisadi fəaliyyətin azadlığına, məhsulun müstəqil istehsalı və satışı hüququna əsaslanır. Bu, bazar iqtisadiyyatıdır. Burada bütün məsələlər uzun illər boyu formalaşmış obyektiv qanunlarla həll olunur və tənzimlənir. Hamı bu qanunlara tabe olur: cəmiyyətin bütün üzvləri, eləcə də dövlət iqtisadiyyatın bərabər hüquqlu subyektlərinə çevrilir. Cəmiyyətin, o cümlədən iqtisadiyyatın idarə edilməsinin ikinci üsulu diktatura sistemidir. Burada cəmiyyətdəki maliyyə münasibətləri bazar iqtisadiyyatından fərqli qurulur.

Onu da deyək ki, xarici iqtisadçı qruplarından bəziləri iqtisadiyyatın idarə olunması metodlarını üç növə bölürlər: diktaturaya əsaslanan planlı iqtisadiyyat (sosialist ölkələri - keçmiş SSRİ, Çin, Vyetnam və s.), bazar iqtisadiyyatı (bütün inkişaf etmiş ölkələr - ABŞ, Böyük Britaniya, Yaponiya, Fransa, Türkiyə və s.), sosial bazar iqtisadiyyatı (bu, ABŞ, Almaniya, İsveç və s. ölkələrin tədricən inkişaf edərək gələcəkdə keçəcəyi sistem kimi nəzərdə tutulur).

Xatırladaq ki, müasir cəmiyyət, əsasən (xüsusilə müasir inkişaf şəraitində), demokratik bazar iqtisadiyyatı üsulları ilə idarə olunur. Demokratik bazar iqtisadiyyatı, hər şeydən öncə, azadlıq deməkdir. Cəmiyyətdə elə bir canlı yoxdur ki, azadlığa can atmasın. Şəxsiyyət azadlığı, yaradıcı təfəkkür və işgüzar təşəbbüskarlıq azadlığı olan yerdə tərəqqi də var.

Bazar iqtisadiyyatını səciyyələndirən bir sıra xüsusiyyətlər, daha doğrusu, onun təşkilinin bir sıra mühüm şərtləri var:

1. İstehsal azadlığının, yəni təşəbbüskar sahibkarlıq azadlığının, hər kəsin istədiyi yerdə və istədiyi vaxt istehsal təşkil etmək hüququnun olması. Totalitar rejim şəraitində azad sahibkarlıq hüquq qanunvericili-

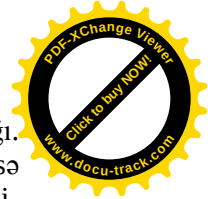
yinə görə cinayət əməli kimi qiymətləndirilirdi. Bazar iqtisadiyyatında isə yaradılacaq (inşa olunacaq) müəssisənin nizamnaməsi qəbul edilməli, qeydiyyatdan keçirilməli və qeydiyyatdan keçirmək kifayətdir.

2. Qiymətdə azadlıq. İstehsalçının öz məhsuluna müstəqil qiymət qoymaq hüququ yoxdursa, onun istehsalın səmərəsini artırmağa, material və əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə etməyə marağı da olmayacaq. Yaxın keçmiş qədər məhsullara qiymət qoyulması, demək olar, tamamilə mərkəzləşdirilmişdi, ictimai-faydalı əmək məsrəflərini, tələb və təklifi nəzərə almadan həyata keçirilirdi ki, bu da maddi stimullaşdırma amilinin kəskin surətdə azalmasına səbəb olurdu. Bazar iqtisadiyyatı qiymətlərin tələb və təklifləri, məhsulun istehlak dərəcəsini, keyfiyyətini nəzərə alaraq müstəqil olaraq müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Ancaq dünya təcrübəsinə uyğun olaraq, bəzən bir sıra məhsulların qiymətlərini tənzimləmək lazım gəlir.

3. Mülkiyyət formalarının çoxüzlülüyü. Mülkiyyətin müxtəlif formaları olmayan yerdə bazar iqtisadiyyatından, daha yüksək səmərədən, rəqabətdən, istehsalın çevikliyindən danışmaq cəfəngiyyatdan başqa bir şey deyil. Məlum məsələdir ki, mülkiyyətin çoxüzlü formalarının tətbiqi, azad sahibkarlığın genişləndirilməsi insanların intellektual, yaradıcı, professional potensialının aşkar edilməsinə və bununla da əhalinin gəlirlərinin diferensiallaşdırılmasına, onun bir qrupunun varlanmasına gətirib çıxarır. Bu formada iqtisadi modelə keçməklə mülkiyyət formalarının optimallaşması böyük əhəmiyyət kəsb edir (1.9.1. cədvəlinə bax)

Cədvəldəki məlumatlardan göründüyü kimi, müxtəlif ölkələrdə çoxüzlülüyə keçid müxtəlifdir. Çexiya, Macarıstan, Albaniya, Rusiya kimi ölkələr bu yöndə xeyli irəliləşlər də, Belarus, Tacikistan, Türkmənistan isə əksinə, geri qalır.

4. Azad rəqabət. Bu, istehsalçıların iqtisadi yarışdır. Başlıca prinsipi budur: kim bazara daha keyfiyyətli və ucuz məhsul çıxarsa, o, udur. Sovet sistemində tamamilə bunun əksi baş verirdi. Mərkəzləşmə bayrağı altında, demək olar, bütün iqtisadiyyat dövlətin əlində cəmləşdirilmiş, iri inhisar müəssisələri yaradılmışdı. 1500 qrup üzrə məhsulları yalnız bir müəssisə buraxırdı. Qərbi iqtisadiyyatının təcrübəsinə görə, hər hansı məhsul istehsalçıların sayı 4-5-dən çox olmalıdır. Bir məhsulu 4 iri firma istehsal edərsə, həmin məhsul inhisarçıları qrupuna daxil edilir. Bunun qarşısını almaq və həmin prosesi tənzimləmək üçün antiinhisar qanunu qəbul olunur ki, Azərbaycan da bu sənədi ilkin qəbul edən ölkələr sırasına aid edilir.

Alqı-satqı münasibətlərinin sərbəstləşməsi, yəni ticarət azadlığı. Hər bir subyekti alqı-satqı prosesində azaddır, kimdən istəsə alar, kimə istəsə satar. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində alqı-satqı münasibətlərinin müstəqilliyi məkanca məhdudlaşdırılmamalıdır.

Cədvəl 1.9.1.

ÜDM-də xüsusi mülkiyyətin payı (2009-cu il üzrə faizlə)

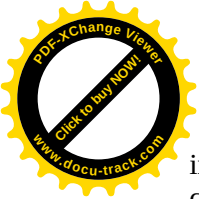
Ölkələr	Pay	Ölkələr	Pay
Azərbaycan	75	Polşa	75
Albaniya	75	Rusiya F	65
Ermənistan	75	Rumıniya	70
Belarus	30	Serbiya	60
Bolqarıstan	75	Slovakiya Respub.	80
Bosniya və Herseqov.	60	Sloveniya	70
Makedoniya	70	Tacikistan	55
Macarıstan	80	Türkmənistan	25
Gürcüstan	75	Özbekistan	45
Qazaxıstan	70	Ukrayna	65
Qırğızıstan	75	Horvatiya	70
Latviya	70	Çexiya R	80
Litva	75	Estoniya	80
Moldova	65		

Mənbə: Beynəlxalq Valyuta Fondu, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı

Bu şərtlər bir-biri ilə sıx əlaqədardır və birinin olmaması o birinin imkanlarını məhdudlaşdırır, hətta heçə endirir. Məsələn, qiymət müstəqilliyi olmayanda rəqabətə və azad sahibkarlığa maraq da olmur. Buna görə də bazar iqtisadiyyatına keçərkən bütün bu şərtləri eyni vaxtda təmin etmək gərəkdir.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, bazar iqtisadiyyatı, əsasən, maliyyə və banklar üzərində qurulur. Buna görə də maliyyə münasibətləri köklü surətdə dəyişdirilməli və yeni əsaslarla qurulmalıdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə münasibətlərinin əsas istiqamətləri bunlardır:

1. Ərazilər üzrə inzibati orqanların, müəssisə və təşkilatların maliyyə münasibətlərinin formalaşmasındakı rolunun mümkün qədər genişləndirilməsi, strateji və səmərəli istiqamət seçimində onların tam müstəqilliyinin təmin edilməsi.

2. Maliyyə, pul və sərmayə bazarlarının təşkili və azadlığı, infrastrukturunun yaradılması. "Maliyyə bazarı" dedikdə, səhifə qiymətli kağızların, istiqrazların müstəqil alqı-satqısı, "kredit bazarı" dedikdə, kredit ehtiyatlarının alqı-satqısı nəzərdə tutulur. Bunun üçün müvafiq maliyyə vasitəçiliyi təşkilatları, fond birjalrı, banklar, maliyyə və sığorta şirkətləri yaradılmalıdır.

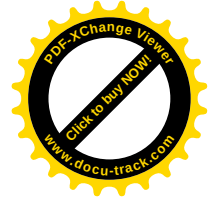
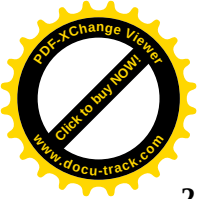
3. Maliyyə münasibətləri vasitəsilə mülkiyyətin müxtəlif formalarının tətbiqinin təmin olunması, dövlət maliyyə orqanları və şirkətləri ilə yanaşı, özəl maliyyə şirkətlərinin təşkili, bütün mülkiyyət formaları üçün bərabər şərait yaradılması, maliyyənin idarə edilməsi üzrə dövlət qurumlarının bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşdırılması, köklü struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi, operativ vergi müfəttişliklərinin açılması, sığorta bazarının və borcları tənzimləmə sisteminin formalaşdırılması.

4. Bazar iqtisadiyyatına uyğun mütərəqqi vergi sisteminin, xüsusən də iqtisadiyyatın idarə edilməsinə dövlət müdaxiləsinin maliyyə tənzimləyicilərinin yaradılması, gəlirlərin tənzimlənməsində mütərəqqi vergilərdən geniş istifadə, onun istehsalın stimullaşdırılmasına yönəldilməsi.

5. Ayrı-ayrı büdcə həlqələrinin bir-birindən asılılığının azaldılması və onların müstəqilliyinin təmin olunması.

Sadalanın istiqamətlər üzrə Azərbaycanda artıq bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir ki, bunlar haqqında ayrı-ayrılıqda danışmağa ehtiyac var.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra bazar iqtisadiyyatına keçəcəyini elan etmiş və bu sahədə bəzi qəti addımlar atmışdır. Lakin mürəkkəb ictimai-siyasi proseslər, müxtəlif mənafehlərin toqquşması bu prosesi xeyli ləngitsə də, ümumi inkişafın qarşısını ala bilməmişdir. Hazırda ölkədə özəlləşdirmənin aparılması, qiymətli kağızlar, kapital və kredit bazarının yaradılması başa çatmaq üzrədir, regional icra orqanlarının idarəçilik hüquqlarının təmin olunduğunu, normal bank sisteminin yaradıldığını qeyd etmək lazımdır.

II FƏSİL. MALİYYƏ SİYASƏTİ

2.1. Maliyyə siyasəti iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi kimi

İqtisadiyyata dair ədəbiyyatlarda iqtisadi siyasət, iqtisadi taktika, iqtisadi strategiya kimi anlayışlara tez-tez rast gəlmək olur. İqtisadi siyasət iqtisadi sahədə elmi ideyaların, məqsəd və vəzifələrin, siyasi vasitə və praktik təcrübələrin məcmuuna deyilir. İqtisadi strategiya uzun müddət üçün nəzərdə tutulmuş məqsəd və vəzifələrin fundamental əsaslarından, taktika isə daha yaxın dövr üçün məqsəd və vəzifələrdən, onların həyata keçirilməsi mexanizmindən ibarətdir.

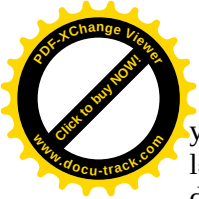
Məlumdur ki, hər bir dövlət çoxsaylı digər funksiyalarla yanaşı, iqtisadi funksiya da yerinə yetirir. Bunların səmərəli surətdə həyata keçirilməsi üçün dəqiq, elmi cəhətdən əsaslandırılmış iqtisadi siyasət, strategiya və taktika hazırlanmalıdır. Bu vaxt, hər şeydən əvvəl, müəyyən zaman və məkan daxilində özünəməxsus xüsusiyyətlər nəzərə alınmalı, iqtisadiyyatla siyasətin qarşılıqlı əlaqəsi təmin edilməli, atılan hər bir addımın daxili xüsusiyyətlərlə əlaqələndirilməsi elmi cəhətdən əsaslandırılmalıdır.

Əmtəə-pul münasibətlərinin fəaliyyət göstərdiyi heç bir ölkənin iqtisadiyyatı maliyyə mexanizmi olmadan keçinə bilməz. Deməli, iqtisadi siyasətin maliyyə tərəfi də olmalıdır. Maliyyə siyasəti iqtisadi siyasətin tərkib hissəsidir.

Maliyyə siyasəti maliyyə münasibətlərindən fərqli olaraq üst-qurumun tərkibinə daxildir. İqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi, cəmiyyətin ümumi inkişaf istiqamətləri, maliyyə siyasətinin formalaşması və təşkili səviyyəsindən çox asılıdır. Bu amil bazar iqtisadiyyatı şəraitində xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bazar iqtisadiyyatı, hər şeydən əvvəl, maliyyə-kredit mexanizmi əsasında qurulur. Dövlət iqtisadiyyatı əsas etibarilə maliyyə vasitəsilə tənzimləyir.

İqtisadiyyata dair ədəbiyyatda maliyyə siyasətinin mahiyyəti müxtəlif nöqteyi-nəzərlərdən təhlil olunur. Adətən, maliyyə siyasəti maliyyə sistemi vasitəsilə həyata keçirilən tədbirlərin məcmuu kimi qiymətləndirilir. Lakin bu tədbirlər maliyyə siyasəti kimi yox, maliyyə siyasətini gerçəkləşdirən aktlar kimi çıxış edə bilər. Maliyyə siyasəti həmin tədbirlərin həyata keçirilməsindən qabaq formalaşır. Buna görə də maliyyə siyasətini iqtisadi strategiyanı həyata keçirən tədbirlərin elmi əsaslarının məcmuu kimi qiymətləndirmək olar.

Maliyyə siyasətini maliyyə strategiyası və maliyyə taktikası müəy-

yönləşdirir. Maliyyə strategiyası maliyyədən istifadənin əsas ilahələrini, maliyyə münasibətlərinin təşkilinin forma və metodlarının təyini, maliyyə taktikası isə maliyyə münasibətlərinin və əlaqələrinin forma və metodlarını dəyişdirmək yolu ilə cari vəzifələrin yerinə yetirilməsinə yönəldilir.

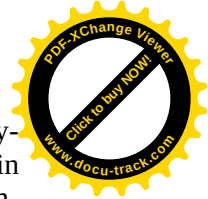
Maliyyə siyasəti, hər şeydən əvvəl, müəyyən iqtisadi məqsədlərə çatmaq üçün maliyyədən istifadə olunmasıdır. Dövlət, xüsusilə makroiqtisadi məqsədlərinə (iqtisadi tarazlığın təmin edilməsi, iqtisadi artım, inkişafın reallaşdırılması) çatmaq üçün maliyyə vasitələrindən bəhrələnilir. Dövlət gəlirlərinin artırılması, büdcə tarazlığı iqtisadi artıma aparan əsas vasitələrdir, bu vasitələrin təmin olunması isə maliyyə siyasətinin başlıca vəzifələrindəndir.

Maliyyə siyasəti insan fəaliyyətinin özünəməxsus bir sahəsi kimi üstqurum kateqoriyasına daxildir. Bu siyasətlə cəmiyyətin iqtisadi bazisi arasında çox sıx əlaqələr mövcuddur. Bir tərəfdən, maliyyə siyasəti iqtisadi münasibətlərdən əmələ gəlir və formalaşır, lakin cəmiyyət bu siyasətin seçilməsində və həyata keçirilməsində sərbəst deyil, yəni bu, son nəticədə iqtisadi vəziyyətdən asılıdır. Digər tərəfdən isə, maliyyə siyasətinin iqtisadi bazisə uyğun olaraq meydana gələn və inkişaf edən müəyyən özünəməxsus xüsusiyyətləri - səciyyəvi qanunauyğunluqları və inkişaf məntiqi vardır. Buna görə də maliyyə siyasəti ölkənin maliyyə vəziyyətinə və iqtisadiyyata əks təsir göstərə bilər. Bu təsirlər müxtəlif ola bilər. Məsələn, bəzi hallarda maliyyə siyasəti iqtisadiyyatın inkişafını dayandıra bilər.

Dövlətin gücünün artması və inkişafı çox böyük həcmdə maliyyə ehtiyatlarının onun əlində cəmləşməsinə imkan verir ki, bu da iqtisadi vəziyyətə lazımi təsir göstərməyə şərait yaradır.

Maliyyə siyasətinin iqtisadi inkişafa fəal təsir etmək imkanı elmi cəhətdən əsaslandırılmalıdır. Yalnız elmi yanaşma, yəni bütün amilləri öyrənib bilmək iqtisadi münasibətlərin xarakterindən asılı olmayaraq maliyyə siyasətinin uğurlu alınmasına təminat verə bilər. Ona görə də maliyyə siyasəti sahəsindəki qərarlar iqtisadi məntiq qanunları əsasında qəbul edilməlidir. Bunlarla əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi və sosial proseslərdə hökm sürən vəziyyət haqqında inanılmış və həqiqi informasiyanın olması, bu və ya digər maliyyə siyasəti tədbirlərinin gerçəkləşdirilməsinə çox böyük təsir edir. Önemli və mükəmməl maliyyə siyasətinin hazırlanmasında informasiya baza rolu oynamalıdır.

Maliyyə siyasətinin məqsədi maliyyə ehtiyatlarının həcmi artırmaqdan və onlardan istifadənin səmərəsini yüksəltməkdən ibarət olmalı-

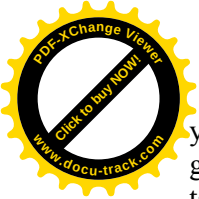
dir. Maliyyə siyasəti hazırlanarkən konkret tarixi şəraitdən, yəni cəmiyyətin konkret inkişaf mərhələsinin, daxili və beynəlxalq vəziyyətin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən, dövlətin real iqtisadi və maliyyə imkanlarından çıxış etmək lazımdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, maliyyə siyasəti iqtisadi siyasətin bir hissəsi kimi, iqtisadi tapşırıqların yerinə yetirilməsinə və müvafiq məqsədlərə nail olunmasına xidmət edir. Maliyyə siyasətinin işlənilib-hazırlanması ilə, əsasən, maliyyə nazirliyi məşğul olur. Bu qurumun bir neçə variantda hazırladığı maliyyə siyasətini ekspertlər nəzərdən keçirdikdən sonra ən optimal variant baxılmaq və bəyənilmək üçün hökumətə təqdim edilir. Yalnız hökumətin razılığı və müvafiq qərarı ilə ən optimal variant icra üçün göndərilir. Onun bəzi müddəalarını parlament təsdiq edir. İcra funksiyasını əsasən maliyyə nazirliyi yerinə yetirir.

Maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsində dövlətin məqsədi, ictimai inkişafın başlıca tələbatını təmin etmək üçün zəruri olan maliyyə ehtiyatlarının tam səfərbərliyə alınmasıdır. Buna uyğun olaraq, maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi sahibkarlıq fəaliyyətinin fəallaşdırılmasına lazımi şərait yaradılması ilə nəticələnməlidir. Bundan başqa, dövlətin gəlirlərinin artırılması və maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılmasında əhalinin iştirakının genişləndirilməsinə də böyük diqqət yetirilir.

Ən vacib istiqamətlərdən biri də maliyyə ehtiyatlarını istehsal sahələri arasında bölüşdürmək yolu ilə onlardan səmərəli istifadə olunmasıdır. Bölüşdürmə elə aparılmalıdır ki, iqtisadi və sosial inkişafın əsas istiqamətlərinə müsbət təsir göstərə bilsin.

Dünya miqyasında maliyyə siyasəti ilk dəfə XX əsrin 30-cu illərindəki böhran zamanı, C.M.Keynsin "Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyəsi" adlı məşhur əsəri çap olunandan sonra diqqət mərkəzinə çevrildi. Keyns göstərdi ki, böhrandan çıxmağın əsas yolu birgə tələbin yüksək səviyyəsini təmin etməkdən ibarətdir ki, buna da səmərəli maliyyə siyasəti aparmaqla nail olmaq mümkündür. Maliyyə siyasətinin məqsədləri tam məşğulluq, sabit qiymətlər və iqtisadi inkişafdır. Birgə tələb və inflyasiya yüksək səviyyəyə çatanda, adətən, məhdud maliyyə siyasəti həyata keçirilir. Belə siyasətin elementləri bunlardır: büdcə kəsirinin azaldılması (bəlkə də büdcə profisitinin əldə edilməsi), mərkəzi bankların uçot normasının, bununla da faizlərin artırılması, milli valyutanın möhkəmləndirilməsi, ehtiyat normaların çoxaldılması, emissiyanın (qiymətli kağızlar, bank biletləri və kağız pullar buraxılması) ixtisar edilməsi və s. Bircə tələb çatışmazlığı, iqtisadiy-

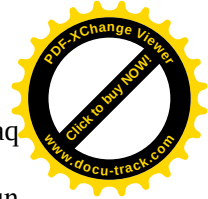

yatın durğunluğu və işsizliyin yüksək səviyyəyə çatması hissəsinə genişləndirici maliyyə siyasəti aparılır. Bu zaman büdcə kəsirini təklifinin artmasına, dünyanın aparıcı valyutalarına nisbətə yerli valyutanın dəyərinin ehmalca azaldılmasına yol verilir, uçot normaları, ehtiyat normalar azaldılır, investisiya fəallığı yüksəlir.

Ümumiyyətlə, maliyyə siyasətinin hazırlanması prosesi qarşıya qoyulmuş məqsədləri uğurla yerinə yetirə biləcək maliyyə mexanizminin təşkili prinsiplərini nəzərə alır və müəyyən edir. Maliyyə siyasətinin elmi cəhətdən əsaslandırılması, düzgün və uğurla reallaşdırılması çox böyük müsbət nəticələrə gətirir və xalqın güzəranının yaxşılaşdırılmasını təmin edir. Xalqın həyat səviyyəsinin yüksəlməsi, dövlətin güclənməsi və iqtisadi artım makroiqtisadi siyasətin əsas məqsədidir. İstər köhnə iqtisadi sistemdə, istərsə də indiki bazar iqtisadiyyatı şəraitində adı çəkilən məqsədlər maliyyə siyasətinin başlıca meyarları olmuş və olmaqdadır.

2.2. Maliyyə böhranı (2008-ci il) və onun qarşısının alınması yolları

Maliyyə böhranları kapitalist iqtisadiyyatının zəruri və qaçılmaz ünsürlərindəndir. 2008-ci ilin iqtisadi böhranı da məhz maliyyə böhranı ilə başlamışdır. Məsələ burasındadır ki, kapitalist bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsal və tələbi əvvəlcədən müəyyən etmək mümkün deyil, bu özü bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinə ziddir. İstehsal, satış və qiymətləndirmə sərbəstdir. Əsas məqsəd isə mənfəət əldə etməkdir. Hansı məhsul daha yaxşı satılırsa və ona tələb çoxdursa, təklif tələbi qabaqlayır ona qədər onun istehsalı genişləndirilir: Məsələn, tutaq ki, pencək istehsalına böyük ehtiyac var, satılır və yaxşı gəlir gətirir. Bu zaman əksəriyyət çalışır ki, sərmayəsini o sahəyə yönəlsin, amma hər şeyin bir həddi var, o hədd (tələb) ödənildikdən sonra satış dayanır və ya azalır. Anbarlarda məhsullar yatıb qalır. Belə olan halda bu məhsulların qiyməti düşür, onun istehsalı azalır, o sahədə çalışan insanlar işsizliyə düşür və böhran başlayır. Bu isə təbii ki, maliyyə bazarında və digər sahələrdə öz əksini tapır. Böhran müəyyən müddəti əhatə edir. Bu mərhələ böhranın depressiya mərhələsidir, bundan sonra bu mallar satılıb qurtarana qədər durğunluq dövrü davam edir. Bütün anbarlarda bu mallar qurtardıqdan sonra yenidən onlara tələb yaranır və yenidən canlanma başlayır, məhsul istehsalı artır, həmin malların qiyməti qalxır, yenidən yüksəliş başlayır. Bu proses bütün məhsullar üzrə olduqda isə global və daha dərin böhran başlayır. Əgər böhran siyasəti və ideologiyayı da əha-

...tə edir. ... ümumi böhrana keçir. Beləcə, illər keçdikcə, mütəmadi olaraq ist iqtisadiyyatı böhranlarla üzləşir.

Planlı iqtisadiyyatda əsas siyasət mütəmadi böhranların qarşısının alınmasına yönəldilmişdir. Lakin təcrübə göstərdi ki, bu mexanizm də böhranların qarşısını ala bilmədi. Bu gün də elə bir sistem düşünülməmişdir ki, mütəmadi böhranları əvvəlcədən görüb, onun qarşısını ala bilsin və belə bir sistemi təklif edən alim də yoxdur. Amma 2008-ci il böhranından sonra alimlər belə bir məqsəd qoymuşlar və biz də hesab edirik ki, bunun da bir yolu olmamış deyil, gələcəyin iqtisadçılarını da bu istiqamətdə düşünməyə çağırırıq.

Tarixi təcrübə göstərir ki, dünyanın sənaye inkişafının yarandığı son iki əsr boyu böhranlar mütəmadi olaraq baş vermişdir. XX əsrə qədər böhranlar adətən iki-üç ölkəni əhatə etmişdirsə, sonralar dünya miqyasını əhatə etməyə başlamışdır.

–Tarixçilərin yazdıqlarına görə ilk iqtisadi böhran 1857-ci ildə olmuş və ABŞ, Almaniya, İngiltərə və Fransanı əhatə etmişdir. Fond bazarında baş verən düşmə və dəmir yol şirkətlərinin kütləvi iflası bu ölkələrdə bütün iqtisadiyyatı iflic vəziyyətinə saldı.

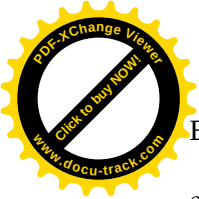
–1873-cü ildə baş verən iqtisadi böhran Avstriya və Almaniyadan başlamış, Avropa və Amerikanın bir çox ölkələrinə yayılmış, böyük beynəlxalq maliyyə böhranı kimi qiymətləndirilmişdir. Bu ən uzun sürən böhran olmuş, 1878-ci ildə başa çatmışdır.

–I Dünya müharibəsinin başlaması ilə əlaqədar olaraq 1914-cü ildə növbəti beynəlxalq maliyyə böhranı baş vermişdir. Bu, ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa və Almaniyanın hərbi xərcləri maliyyələşdirmək məqsədi ilə xarici emitentlərin qiymətli kağızlarının kütləvi satışı ilə əlaqədar olmuşdur.

–Müharibədən sonrakı deflyasiya ilə əlaqədar olaraq 1920-1922-ci illərdə növbəti böhran olmuşdur ki, bu da əsasən Danimarka, İtaliya, Hollandiya, Böyük Britaniyanı və ABŞ-ı əhatə etmişdir.

–Dünyanın ən böyük və təsirli böhranı isə (1929-1933-cü illərdə, Böyük depressiya), 24 oktyabr 1929-cu ildə (qara cümə axşamı) Nyu-York fond birjasında səhmlərin qiymətlərinin ciddi sürətdə aşağı düşməsi ilə (60-70%) başlamışdır Böhran vaxtı ABŞ-da sənaye məhsulunun həcmi 46%, Almaniya da 41%, Fransada 32%, Böyük Britaniya da 24% azalmış, fond birjalarının indeksi 1,5-2 dəfə düşmüşdür. Böhran 1933-cü ilə qədər davam etmişdir.

–Müharibədən sonra ilk böhran 1957-ci ildə başlamış və 1958-ci ilin ortalarına qədər davam etmişdir, Böyük Britaniya, ABŞ, Kanada,

Belçika, Hollandiya və bəzi digər inkişaf etmiş ölkələri əhatə etmişdir.

–1973-cü ilin sonunda ABŞ-da başlayan iqtisadi böhran etmiş bütün Avropa ölkələrini əhatə etmiş və ciddi zərbə vurmuş, həm də enerji böhranı ilə nəticələnmişdir.

–1980-1982-ci illərin böhranı miqyasına və əhəmiyyətinə görə heç də əvvəlki böhranlardan geri qalmırdı, amma böhrandan çıxışa düzgün yol seçildiyinə görə daha tez və asan oldu. Lafferin təklif nəzəriyyəsi, vergi dərəcələrinin ciddi surətdə azaldılması, iqtisadiyyatın liberallaşması prosesinin gücləndirilməsi bu böhrandan daha tez çıxmağa imkan verdi.

–1987-ci ilin gara oktyabırı da tarixdə əhəmiyyətli təsiri olan maliyyə böhranlarından idi. 19 oktyabr 1987-ci ildə ABŞ-ın Dou Jones İndustrial indeksi 23% düşdü və bu, Kanada, Avstraliya, Honkonqun və digər ölkələrin də indekslərinin düşməsi ilə nəticələndi.

–SSRİ-nin dağılması ilə başlayan iqtisadi böhran isə tamam başqa xarakterli idi və cəmiyyətin inkişafına tamamilə başqa istiqamətdə təsir göstərmişdi.

–1994-1995-ci illərdəki Meksika böhranı isə bir qədər regional xarakterli idi və yalnız Meksika daxilində onu bloklaşdırmaq mümkün olmuşdur.

–1997-ci ilin Asiya böhranı isə Asiya ölkələrində xarici investorların ölkələrdən getməsi ilə əlaqədar olaraq maliyyə bazarlarının indekslərinin sürətlə düşməsi ilə başlamış və iqtisadiyyata ciddi zərbə vurmuşdur. 1998-ci ildəki Rusiya böhranı da müvafiq olaraq regional xarakterli bir böhran idi.

– Nəhayət, 2008 -ci ilin iqtisadi böhranı Rusiya-Gürcüstan müharibəsi ilə başlamış və 2009-cu ildə başa çatmışdır. Amma bu müharibənin başlamasına qədər ABŞ-da bir neçə bankda ipoteka böhranı başlamış və bu da bir sıra hökumət orqanlarının təşviş keçirməsinə səbəb olmuşdur.

Ümumiyyətlə, 2008-ci ilin global iqtisadi böhranının belə ciddi miqyasda baş verməsinin əsas səbəbləri hökumət orqanlarının, xüsusilə də ABŞ və Rusiya rəhbərlərinin ciddi maliyyə təşvişinə düşməsi və Rusiya-Gürcüstan müharibəsinin baş verməsi olmuşdur. 2007-ci ildə dünya iqtisadi artımı pik vəziyyətinə gəlmişdir – 5,3%. Dünya miqyasında belə artım təsadüfi hallarda olur. Cədvəl 2.2.1-in məlumatlarına nəzər salsaq görürük ki, belə yüksək artım son dövrlərdə olmamışdır.

Cədvəl 2.2.1.

Dünya üzrə ÜDM artımı

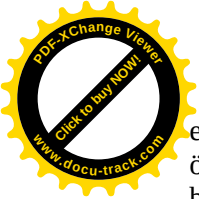
Göstəricilər	1991-2000 orta	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2014
ÜDM orta illik artımı, %	3.1	2.2	2.8	3.6	4.9	4.5	5.1	5.3	3.2	-1.3	1.9	4.8
ÜDM, bazar qiymələri ilə, trln dollar	28.3	31.7	33.0	37.1	41.7	45.1	48.8	54.8	60.7	54.9	55.9	70.6
ÜDM, alıcılıq gabiliyyətinə görə, trln dollar	33.4	43.7	45.7	48.3	52.1	56.0	60.7	65.5	69.0	68.7	70.2	89.4

Mənbə: BVF-nun materialları və proqnozu (WEO-aprel, 2009).

Belə bir vəziyyət böhranın yaxınlaşdığını göstərirdi, amma belə miqyasda və tez baş verməməli idi. Belə tez baş verməsinə səbəb isə maliyyə təşvişi və Rusiya-Gürcüstan müharibəsi olmuşdur.

Bu böhran dünya iqtisadiyyatına böyük zərbə vurmuşdur. Belə ki, il ərzində istehsalın həcmi dünya miqyasında 3%-dən çox enmiş, bütün dünya maliyyə bazarlarında maliyyə indeksləri xeyli geriləmiş, əmtəə bazarında qiymətlər sürətlə aşağı düşmüşdür. Amma əksəriyyət inkişaf etmiş ölkələrin ciddi tədbirlər görməsi nəticəsində böhran vaxtında cilovlana bilmiş, tez bir zamanda onun qarşısı alınmışdır. Məsələn, ən güclü iqtisadiyyata malik ABŞ böhrana qarşı 800 mlrd dollarlıq stimullaşdırıcı tədbirlər paketi ilə mübarizəyə başlamış və ciddi nəticə əldə etmişdir. Eləcə də Avropa Birliyi ölkələri, Çin, Rusiya, Yaponiya, Avstraliya, Türkiyə və s. ölkələrdə analoji tədbirlərlə böhrana qalib gələ bilmişlər. Azərbaycan Respublikasında da böhrana qarşı ciddi tədbirlər və özü də preventiv tədbirlər nəticəsində böhranın təsiri minimuma endirilmiş və hətta dünya ölkələri içərisində böhrandan ən az zərərlə çıxan ölkələr sırasına çıxmışdır.

Böhran, ixracatının əsasını yanacaq-energetika məhsulları təşkil

edən ölkələrdə daha qabarıq üzə çıxmalı idi və çıxdı da. Qanlı bu ölkələrin əsas gəlir mənbəyi yanacaq-energetika məhsulları idi. Böhran da maliyyə bazarından və yanacaq-energetika bazarından başladı. Neftin qiyməti birdən - birə 3 dəfədən çox aşağı düşdü və o qədər də gəlir mənbəyi azaldı. Meksika, Venesuela, Ərəb Əmirlikləri, Səudiyyə Ərəbistanı çox ciddi təsirlərə məruz qaldılar və çox geriləmələr oldu. Elə Rusiyanın özünü götürək, əsasən yanacaq-energetika məhsulları ixracı ilə məşğul olduğundan orada da həddindən artıq ciddi vəziyyət yaranmışdı. Amma ixracatdan asılılıq göstəricisinin olduqca yüksək və bu səbəbdən böhran riskinin yüksək olduğu bir ölkədə, yəni Azərbaycanda vəziyyətin pisləşməsi elə də hiss edilmədi. Azərbaycanı bu istiqamətdə xilas edən iki amil oldu.

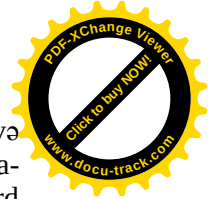
Birincisi, hökumət təşvişə düşmədi. Təşvişə düşməməsinin səbəbi hökumətin düzgün siyasət yeritməsi oldu.

1-ci misal: 1997-ci ildə baş verən Asiya iqtisadi böhranı ilə bağlı Amerikada çox ciddi bir böhran əmələ gəlmişdi. Nahara qədər qiymətli kağızlar bazarında indekslər iki dəfə düşmüşdü. O zamankı prezident Bill Klinton ölkəni bu böhrandan bir çıxışla xilas etdi. O dedi ki, böhran bizə ciddi təsir edə bilməz, çünki Amerika hökumətinin nəinki ABŞ-da, hətta bütün dünyada böhranın qarşısını almağa böyük ehtiyatları var. Bu, doğrudan da belə idi, o vaxt Amerikanın büdcəsi profisitlə yerinə yetirilirdi. Borcları azalmışdı, ixracat çoxalmışdı, imkanlar çox böyük idi. Bu çıxış nəhərdən sonra maliyyə bazarlarındakı gərginliyi yatırdı və sabitlik yaratdı. Maliyyə təşvişi bütün dünyada çox ciddi öyrənilən elm sahəsidir. Ona böyük yer verilir.

2-ci misal. 2008-ci il maliyyə böhranı başlayan ərəfədə müəlliflər (M.M.Sadıqov və S.M.Məmmədov) nəşrləri vasitəsilə bir sıra ölkələrin çıxışını təhlil etdilər (dolların kursunu saxlaya bilməyəcəklərini, əmanətləri qaytara bilməyəcəklərini, büdcənin gəlirlərinin azaldığını və s. söylədilər), bu, əsl təşviş idi. Hətta ölkənin milli bankı əmanətlərin qaytarılmasına bəzi məhdudiyyətlər haqqında qərarını açıqladı. Səhərişi günü milli valyutanın kursu 50% düşdü, insanlar əmanətlərini qaytarmaq üçün bankların qarşısına çıxdılar, əmanətlərin əksəriyyəti çıxarıldı. Ümumiyyətlə Ukrayna dünya miqyasında ən çox zərər çəkən ölkə oldu. İstehsal il ərzində 30%, tikinti 56% aşağı düşdü, milli valyuta dəyərini iki dəfəyə yaxın itirdi.

Azərbaycanda isə bu istiqamətdə düzgün siyasət yeridildi. Xalq vəziyyətin ağır olması barədə xəbərlərlə təşvişə salmadılar.

İkinci səbəb, əvvəlcədən götürülmüş düzgün siyasət və görülmüş

tədbirlər idi. Əvvəlcədən Azərbaycanda Neft Fondunda və əlyutə ehtiyatlarında maliyyə ehtiyatları toplanmışdı. Bunlar hamısı saxlandı və dağıdılmadı. Böhran başlayanda ölkədə 20 milyard dollara qədər ehtiyat var idi (norma ilə 2 mlrd dollar olmalı idi). 20 milyard dollara qədər ehtiyatı olan Azərbaycan bu səviyyəli üç böhrandan çıxıb bilər.

Təsdiqləyici faktlar: Azərbaycan banklarının ümumi kreditləşmə həcmi 6 milyard dollardır. Amma o biri tərəfdə 20 milyard dollar ehtiyat var. Əgər əhali və müəssisələr bütün banklardan vəsaitlərini götürsə idi və hətta bütün banklar iflasa uğrasaydı 20 mlrd dollar ehtiyatla üç dəfə yenidən bu bankları bərpa edə bilərdi. Amerikada yalnız 800 milyard dollar iqtisadiyyatın stimullaşdırılmasına yönəldilib. Bu iki səbəbdən də böhran Azərbaycanda ciddi hiss olunmadı, istehsal nəinki aşağı düşmədi, hətta 3-4% artım əldə olundu.

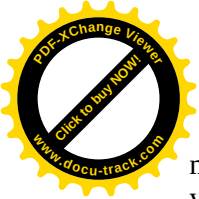
Bu böhran daha bir zəruriyyəti və buna uyğun sualı ortaya çıxardı. Acəba, dünya iqtisadiyyatını böhransız idarə etmək mümkündürmü? İndi dünya iqtisad elmi əsasən bu suala cavab tapmağa yönəlmişdir.

Təvsiyə: Hörmətli gənclər sizlərin axtarış, araşdırıb cavab tapa biləcəyiniz sualdı, doğrudan da həyata keçirilməsi mümkün olan şeydir. Dünya iqtisad elminin əsasında maliyyə elmi durur və bu elmi hələ də öyrənməyə böyük ehtiyac var.

Azərbaycanın böhrandan məharətlə çıxması təcrübəsi göstərdi ki, dünyanı böhransız idarə etmək mümkündür və bunun nəzəri əsasları işlənəlməlidir. Belə bir tədqiqat işi ilə Azərbaycan iqtisad elmini dünya miqyasına qaldırmaq olar.

2.3. Maliyyə siyasətinin vəzifələri və təşkil prinsipləri

Maliyyə siyasətinin işlənilib-hazırlanması, onun istiqamətlərinin düzgün və səmərəli müəyyənləşdirilməsi cəmiyyətin inkişafında olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu prosesdə hər hansı ciddi səhv ölkə iqtisadiyyatının və bütövlükdə cəmiyyətin böhranına gətirib çıxarır. Sovet dövlətinin təcrübəsini misal göstərmək olar. Ali partiya “aparətinin” maliyyə siyasətini təkbəşinə, daxili xüsusiyyətləri və realığı nəzərə almadan formalaşdırması, maliyyə münasibətlərinin təşkil mexanizmini bayağılaşdırması ölkənin dağılmasında başlıca rol oynamışdır. Ona görə də maliyyə siyasəti formalaşdırılarkən aşağıdakılardan ibarət bir sıra konkret vəzifələrin yerinə yetirilməsi əsas problem kimi qarşıya qoyulmalıdır:

1. Müəyyən məkan və zaman daxilində hər bir ölkəni, xüsusən də Azərbaycanı, məxsus cəhətləri, yəni regional, demoqrafik, milli-psixoloji xüsusiyyətləri, yəni regional, demoqrafik, milli-psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır və maliyyə siyasəti bu xüsusiyyətlərə uyğun təşkil olunmalıdır. Buna görə də maliyyə siyasəti hazırkı şəraitdə bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun elə qurulmalıdır ki, hər bir neqativ halların qarşısı alınsın və optimal variantda maliyyə ehtiyatlarının həcmi, onların mənbələri, istifadə istiqamətləri müəyyənləşdirilə bilsin.

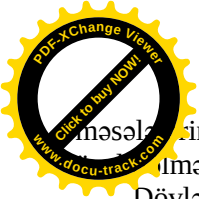
2. Maliyyə ehtiyatlarından səmərəli istifadə istiqamətlərinin müəyyən edilməsi. Milli iqtisadiyyatın inkişafı bu məsələdən çox asılıdır. Şərti olaraq təsəvvür edin ki, Azərbaycanın bu il 20 milyard manat sərbəst vəsaiti vardır. Onu iki istiqamətdə sərf etmək mümkündür: birincisi, əmək haqqının artırılmasına və istehlakın genişləndirilməsinə, ikincisi, azad sahibkarlığın inkişafına və investisiya qoyuluşlarına. Birinci variant 2 ay ərzində əhalinin həyat tərzini nisbətən yaxşılaşdıracaq və sonra inkişafa olduqca yavaş təsir göstərəcək. İkinci variant isə əksinə, təqribən 1-2 ildən sonra öz səmərəsini verməyə başlayacaq, amma daha güclü təsir edəcək. Deməli, ikinci variant daha səmərəlidir. Bu proses məhz maliyyə siyasəti vasitəsilə həyata keçirilir.

3. Maliyyə münasibətlərinin təşkilinin konkret metod və üsullarının müəyyənləşdirilməsi. Bu, inkişaf etmiş ölkələrin hamısında qanunlar paketinin hazırlanması yolu ilə həyata keçirilir. Bu vəzifəyə vergilərin və digər maliyyə tənzimləyicilərinin təşkili qaydaları, dövlət maliyyə orqanlarının, maliyyə bazarının və s. İşinin təşkili metodları daxildir. Maliyyə münasibətlərinin təşkili sahəsində indi Azərbaycanda çox məhdud təcrübə mövcuddur ki, bu da 70 il müddətində sırf inzibati-amirlik və mərkəzləşmə prinsiplərinin hökm sürdüyü sosialist cəmiyyətinin ən neqativ nəticələrindəndir. Bu sahədə irəliləyişə nail olmaq və maliyyə siyasətinin qarşısında duran vəzifələri layiqincə yerinə yetirmək üçün dünyanın ən qabaqcıl ölkələrinin zəngin təcrübəsindən tam istifadə olunmalıdır.

Maliyyə siyasəti təşkil olunarkən ölkədə idarəetmənin xüsusiyyətləri, cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi və digər məsələlər, daha doğrusu, aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınmalıdır:

1. Sərbəstlik prinsipi. Maliyyəti ondan ibarətdir ki, Azərbaycan (eləcə də başqa ölkələr) müstəqil dövlət olaraq, öz maliyyə siyasətini özü, heç bir kənar təsirə uymadan, öz daxili iqtisadi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq formalaşdırır.

2. Dövlətin iqtisadiyyata cüzi müdaxiləsi. Bu prinsipə görə, heç də dövlət bütün iqtisadi fəaliyyəti öz əlində cəmləşdirmir, köklü maliyyə

məsələlərini bazar iqtisadiyyatının tələblərini nəzərə almaqla idarə edir, ölkənin fəaliyyət müstəqilliyi toxunulmaz qalır.

Dövlətin maliyyə ehtiyatlarının yetərincə olması bir sıra maliyyə məsələlərinin müsbət həllində əsas şərtlərdən biridir. Maliyyə ehtiyatlarının həcmnin miqyasca genişliyi dövlətin inkişafının və rifahının başlıca göstəricilərindəndir.

2.4. Maliyyə siyasətinin strateji formaları

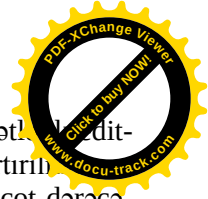
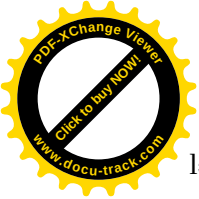
Bütövlükdə götürdükdə maliyyə siyasəti müxtəlif istiqamətlərdə və formalarda meydana çıxır. Stratejiya baxımından bu formalar iki cürdür:

- genişləndirici maliyyə siyasəti;
- məhdudlaşdırıcı maliyyə siyasəti.

Bu formadakı maliyyə siyasətinin müəyyən edilməsi, adından da göründüyü kimi, onların özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə, yəni tələbin genişləndirilməsinə və ya məhdudlaşdırılmasına yönəldilməsi ilə əlaqədardır. Genişləndirici maliyyə siyasəti tələbin genişləndirilməsinə və bununla da iqtisadiyyatın, bütövlükdə bazarın canlanmasına ehtiyac olduğu zaman həyata keçirilir. Bu, adətən tələb çatışmazlığı, yəni bazarda pul çatışmazlığı müşahidə olunduğu hallarda baş verir. Məsələn, 2008-ci ildə böhran şəraitində təklif artıqlığı əmələ gəldi və anbarlarda mal qalığı çoxaldı, insanlar bu malları və ya əmlakları ala bilmədilər. Qiymətlər, xüsusilə daşınmaz əmlakların qiymətləri sürətlə düşməyə başladı, inflyasiya deflyasiya ilə əvəzləndi. Bu mallar alınmırsa, təbii ki, onların istehsalı da məhdudlaşır, işsizlik artır, heç kim istehsal etmir. Belə hallarda genişləndirici maliyyə siyasəti yeritmək lazımdır ki, əhəlidə və müəssisələrdə pul məbləği artsın ki, bu pullar hesabına mal və xidmətlərə olan tələbat artsın, yığılıb qalmış mallar satılsın. Mal və xidmətlər satılan kimi istehsalçılar satışa uyğun istehsalı artıracaqlar ki, bu da yenidən gəlirlərin artmasına, işsizliyin azalmasına gətirib çıxaracaqdır.

Genişləndirici maliyyə siyasətinin və uyğun olaraq tələbin artırılmasının əsas alətləri aşağıdakılardır:

- büdcədən maliyyələşmənin artırılması, xüsusilə büdcədən investisiyaların maliyyələşməsi xərclərinin çoxaldılması;
- büdcənin kəsirinin artırılması və bu məbləğin əsas etibarı ilə investisiyalara yönəldilməsi;

- pul emissiyasının, kredit resurslarının və ümumiyyətlə kreditləşmə həcminin (xüsusilə də hökumət əmanətləri hesabına) artırılması;
- kredit faizlərinin aşağı salınması, mərkəzi bankların uçot dərəcələrinin endirilməsi;
- milli valyutanın kursunun nisbətən, yavaş-yavaş düşürülməsi, ixracın stimullaşdırılması və idxalın məhdudlaşdırılması;
- mərkəzi bankların rezerv normalalarının azaldılması və onların maliyyə bazarına müdaxiləsinin gücləndirilməsi;
- dövlətin maliyyə bazarına müdaxiləsi və müəssisələrin səhmlərinin alınmasında iştirakının gücləndirilməsi;

Bu tədbirlər, dərhal bazara təsir edir, tələbi artırır və bazarı fəallaşdırır. Bununla da qiymətlərin yüksəlməsi, inflyasiyanın nisbətən yüksəlməsi və iqtisadi artımı təmin edilir.

Məhdudlaşdırıcı maliyyə siyasəti isə tam bunun əksinə, təklif çatışmazlığı, yüksək inflyasiya və tələb artıqlığı zamanı tətbiq olunur. Bu zaman inflyasiyanın qarşısının alınması üçün büdcənin kəsiri ciddi surətdə azaldılır, büdcə xərcləri məhdudlaşdırılır, milli valyutanın kursları sabitləşdirilir, pul emissiyası və kreditləşmə həcmi azaldılır, faizlər və uçot dərəcələri yüksəldilir. Bir sözlə, tələbi məhdudlaşdırıcı tədbirlər görülür. Belə siyasət 90-cı illərin əvvəllərində, sosialist ölkələri düşərgəsində tətbiq olunurdu.

Ölkələrin iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsində və ümumiyyətlə dünya iqtisadiyyatının tənzimlənməsində maliyyə siyasətinin formalaşmasının seçilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Bəzi keçmiş sosialist ölkələrində, hətta, 2008-ci il böhranı zamanı ətalət ilə məhdudlaşdırıcı maliyyə siyasəti yeridilməyə başlandı ki, bu da iqtisadiyyata böyük zərbə vurdu. Hətta çox ölkələrdə hökumət rəhbərləri qiymətlərin düşməsinə, deflyasiya baş verməsinə, büdcənin kəsirsiz yerinə yetirilməsinə, kredit həcmində azaldılmasını müvəffəqiyyət kimi qələmə verirdilər və fikrimizcə, bu istiqamətdə düzgün əsaslandırılmış siyasət qura bilmədilər.

2.5. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə siyasətinin əsas istiqamətləri

Bazar iqtisadiyyatının səmərəliliyi dünya təcrübəsində sübuta yetirilib. Çoxəsrlik təcrübə sübut etdi ki, bazar iqtisadiyyatı heç də ən mükəmməl idarəçilik üslubu deyil, amma alimlər və idarəçilər daha yaxşısını tapa bilməyiblər. Postsovet məkanında bu təcrübəyə müraciət ol-

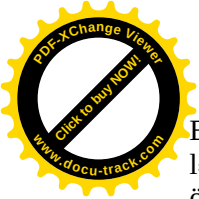
İnmaş bu həqiqətin dərk edilməsi köhnə təfəkkür ətaləti, planlı sosial-əmrufatı haqqında təsəvvürlərin stereotipləri, eləcə də vərdiş etdikləri idarəçilik tənzimləyicilərindən, vəzifə imtiyazlarından ayrılmaq istəməyən keçmiş nomenklaturanın müqaviməti ilə üzləşirdi. Bununla belə, hələ bir neçə il əvvəl mətbuat səhifələrində gedən kütləvi müzakirələr nəticəsində bazar iqtisadiyyatına keçilməsinin Azərbaycan Respublikası üçün zəruriliyi tam sübuta yetirildi. Bundan sonra həmin problem Parlament səviyyəsində bir neçə dəfə müzakirə edilərək müdafiə olundu və bir sıra uğurlu addımlar atıldı.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası başqa bir dövlətlə, yəni Ermənistanla hərbi qarşıdurma vəziyyətindədir. Ölkənin ərazisinin 20 faizdən çoxu işğal olunub, 1 milyondan çox əhali qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə salınmışdır. Belə olan şəraitdə dövlətlərarası qarşıdurmadan doğan ziddiyyətlər iqtisadiyyatı normal idarə etməyə və tənzimləməyə imkan vermir.

İqtisadiyyata dair ədəbiyyatda və iqtisadi mövzuda çıxışlarda çox vaxt belə fikir təlqin olunur ki, maliyyə və makroiqtisadi siyasət sahəsində təcili uğur qazanmaq mümkün deyil. Bir sıra iqtisadçılar və siyasətçilər böhranlı iqtisadiyyatı normallaşdırmaq üçün azı 10 il vaxt lazım olduğunu deyirlər. Beynəlxalq təcrübə belə mülahizələrin əsassız olduğunu sübut edir. Məsələn, Almaniya Federativ Respublikasının təcrübəsinə üz tuta bilərik. İkinci Dünya müharibəsindən dərhal sonra burada islahatlara başlanıldı. Üçüncü reyxin inzibati-komanda qəlibindən imtina edərək bazar iqtisadiyyatı strukturuna keçidilər. Elə ilk altı ayda 50, növbəti ildə 25% artım əldə edildi. Yaponiyanın da təcrübəsi çox maraqlıdır. Bu nümunələri nəzərə almaqla böyük yüksəlişə nail olmaq mümkündür.

Ölkəmizdə son illər (xüsusilə 2005-ci ildən sonra) görülən tədbirlər nəticəsində ciddi nailiyyətlər qazanılmış, iqtisadiyyatın liberallaşması prosesi gücləndirilmiş, iqtisadi artım xeyli yüksəlmişdir. Ümumi daxili məhsulun, büdcə xərclərinin, əhəlinin gəlirlərinin artım səviyyəsinə görə ölkə dünya miqyasında birinci yerə çıxmışdır.

Təcrübə göstərir ki, fəaliyyət göstərən proqramların maliyyə tərəfləri də müasir şəraitə uyğunlaşdırılmalıdır. Bir halda ki, söhbət bazar iqtisadiyyatına keçiddən gedir, deməli, maliyyə siyasətinin əsas istiqamətlərini də yeni dövrün tələbləri səviyyəsində dəqiq müəyyənləşdirmək və iqtisadi islahatlar proqramında bunu hökmən nəzərə almaq lazımdır. Çünki maliyyə siyasəti proqramları ilə iqtisadi siyasət (islahat) proqramları nəticə etibarilə bir-birinə əngələ (maneyə) çevrilməməlidir.

Buna görə də, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində inkişaf etdiklərin maliyyə münasibətlərinin qurulması sahəsindəki təcrübəsi də öyrənilməli və iqtisadi islahatlar proqramının tərtib edilməsində və həyata keçirilməsində hökmən istifadə edilməlidir.

Aparılan elmi tədqiqatlar və araşdırmalar göstərir ki, yaxın gələcəkdə maliyyə siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakı vəzifələrdən ibarət olmalıdır:

1. Maliyyənin idarə olunmasının tam müstəqil və mükəmməl hala gətirilməsi, maliyyə siyasətinin formalaşmasında əhalinin bütün təbəqələrinin iştirakı.

2. Mülkiyyət formalarının çoxuklidliliğinin təmin olunması, bütün mülkiyyət formalarının inkişafı üçün şəraitin təmin olunması, xüsusi mülkiyyət əsasında maliyyə şirkətlərinin, investisiya fondlarının, özəl pensiya fondlarının yaradılması.

3. Maliyyə siyasətinin elmi-texniki tərəqqinin inkişafına yönəldilməsi, elmi-texniki tərəqqinin stimullaşdırılmasının yeni üsullarının müəyyən edilməsi.

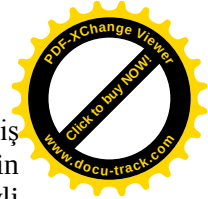
4. Maliyyə-kredit və pul bazarının, kredit bazarının formalaşdırılması, qızıl-valyuta ehtiyatlarının optimal idarə edilməsi sisteminin qurulması, valyuta ehtiyatlarının mühüm hissəsinin ölkənin banklarında saxlanılması üzrə iş aparılması.

5. Hərbi və idarəetmə xərclərinin optimallaşdırılması, azad sahibkarlığın, kiçik biznesin inkişafına yönəldilən vəsaitlərin çoxaldılması, investisiyaların artırılması və s.

Bütün bu istiqamətlər tədricən həyata keçirilməli və ölkənin sosial və iqtisadi inkişaf səviyyəsinə uyğun aparılmalıdır.

2.6. Fiksal siyasət

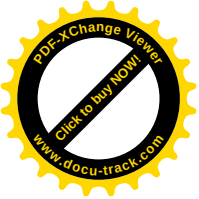
Fiksal siyasət maliyyə münasibətlərinin mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bu, bazar iqtisadiyyatı ölkələrində ən çox istifadə olunan anlayışlardanır. İqtisadiyyata dair ədəbiyyatda, adətən, maliyyə siyasəti ilə fiksal siyasət eyniləşdirilir. Amma göstərmək lazımdır ki, maliyyə siyasəti daha geniş anlayış olduğu halda fiksal siyasət onun yalnız bir tərəfini əks etdirir. Fiksal siyasət mülkiyyət etibarilə vergi-büdcə münasibətlərini, başqa sözlə, büdcənin formalaşdırılması siyasətini ifadə edir. Fiksal siyasət maliyyə siyasətinin ən mühüm tərkib hissəsi və ya istiqamətlərindən biridir. Ona görə də bir sıra maliyyə danışıqlarında maliyyə siyasəti ilə fiksal siyasət eyni anlamda işlədilir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə fiksal siyasətdən daha geniş istifadə olunmağa başlanmışdır. Çünki bu dövrdə dövlət maliyyəsinin çox mühüm bir sahəsi kimi dövlət büdcəsinin rolu və əhəmiyyəti xeyli artır. Dövlət büdcəsi bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində böyük rol oynayır. Bu dövrdə büdcə siyasətinin ən çətin və ən mühüm vəzifəsi iqtisadiyyatın sabitliyini təmin etməkdir. Büdcə balansı, adətən, hökumətin maliyyə durumunun məcmu göstəricisi kimi qiymətləndirilir. Amma bu göstərici heç də həmişə hökumətin vəziyyətini real əks etdirə bilmir. Dövlətin gəlirlərində və xərclərində, müvafiq olaraq həm də büdcə balansında müşahidə olunan kənarlaşmalar ya vergi və məsarif siyasətindəki dəyişmələrin nəticəsi olur, ya da iqtisadi şəraitin dəyişməsindən irəli gəlir. Buna görə də belə hesab etmək olar ki, həqiqi büdcə artıqlığı və ya çatışmazlığı iki komponentdən ibarətdir: diskresiya siyasətindəki dəyişikliklərin törətdiyi struktur komponentindən və iqtisadi təbəddülatların yaratdığı dövrü komponentdən. Bütün hallarda büdcə balansı makroiqtisadi tənzimləmənin mühüm vasitəsi kimi çıxış edir. Makroiqtisadiyyatın bütün digər göstəriciləri xeyli dərəcədə məhz bu balansdan asılıdır. Buna görə də fiksal siyasət həmişə hökumətlərin və parlamentlərin diqqət mərkəzində olur.

Fiksal siyasət ilk növbədə özəl bölmənin iqtisadi fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına yönəlməli və eyni zamanda iqtisadi inzibati infrastrukturun təkmilləşməsinə çalışmalıdır, çünki keçid dövründə büdcənin, xüsusən də vergi sisteminin köklü surətdə yenidən qurulması bir sıra problemlər doğura bilər. Ona görə də büdcə strukturunda yenidənqurma mərhələ-mərhələ aparılmalıdır ki, büdcənin gəlirləri azalmasın və vacib funksiyalar vaxtında yerinə yetirilə bilsin.

Fiksal siyasət formalaşdırılarkən mütləq həmin məkanın özünə-məxsus inkişaf xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Bu xüsusiyyətlərə iqtisadi, sosial, demoqrafik, milli, məkan və zaman etibarı ilə inkişaf və s. daxildir. Məsələn, böhran şəraitində vergi dərəcələrinin artırılması və ya büdcəni kəsirsiz planlaşdırmaq ciddi mənfi fəsadlara gətirib çıxara bilər. Yaxud müəyyən durum (böhran vəziyyətində) şəraitində büdcənin milli iqtisadiyyata yönəldiləcək vəsaitlərinin azaldılması iqtisadiyyatın inkişafını ləngidə bilər.

III FƏSİL. MALİYYƏNİN İDARƏ EDİLMƏSİ

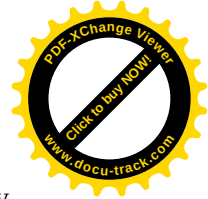
3.1. Maliyyənin idarə edilməsinin ümumi xarakteristikası

İdarəetmə və ya idarəçilik anlayışı insanın şüurlu əmək fəaliyyəti ilə əlaqədardır və insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edir. Cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi, hər şeydən əvvəl, onun idarəçilik mexanizmlərinin səviyyəsi ilə ölçülür. Bu mexanizmlər mükəmməldirsə, deməli, inkişaf yüksəkdir. Ümumiyyətlə, "idarəetmə" dedikdə, hər hansı bir obyektdə şüurlu təsir üsullarının məcmuu nəzərdə tutulur.

Cəmiyyətin idarəçilik sistemi siyasi, iqtisadi, sosial idarəetmə prosesləri ilə ifadə olunur. İqtisadi idarəetmənin mühüm tərkib hissəsi maliyyənin idarə edilməsidir. Maliyyənin idarə edilməsi isə öz növbəsində müəyyən məqsədə nail olmaq üçün maliyyə vasitəsilə obyektdə şüurlu və məqsədyönlü təsir metod və üsullarının məcmuundan ibarətdir. Şüurlu və məqsədyönlü fəaliyyət kimi maliyyənin idarə edilməsi bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi qanunların tələblərini və təsirlərini nəzərə almaqla gerçəkləşdirilir. Bu zaman maliyyə idarəetmənin həm subyekt, həm də obyekti kimi çıxış edir. Bir tərəfdən, vasitə kimi istifadə olunan maliyyə idarəetmənin təsir obyektinə çevrilir, digər tərəfdən isə, maliyyə münasibətləri idarəetməni həyata keçirən subyekt kimi fəaliyyət göstərir. Beləliklə, maliyyənin özünəməxsus idarəçilik orqanları, təşkilatçılıq üsulları və s. var və bütünlükdə maliyyəni bu orqanlar idarə edir. Həmin orqanlar müxtəlif ölkələrdə müxtəlif səlahiyyətlərə malikdir.

Sovet hakimiyyəti illərində maliyyə ciddi mərkəzçilik, planlılıq, partiya inzibatchılığı kimi arxaik prinsiplərlə idarə olunurdu, yəni bütün əsas məsələlər mərkəzdən həll edilir, idarəçilik abı-havasını yegənə hegemon partiya müəyyənləşdirirdi. İqtisadi idarəetmə orqanlarının funksiyalarını kommunist oliqarxiyası praktik olaraq öz üzərinə götürmüşdü. Hətta ən xırda məsələlər də mərkəzləşdirilmiş planlar vasitəsi ilə həll olunurdu. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu prinsiplər tam dəyişdirilməlidir. Belə ki, partiyalar iqtisadi həyatın birbaşa inzibatchılığı və idarəçiliyi işindən uzaqlaşır, yalnız bu istiqamətdə öz təkliflərini verə bilərlər. Hər bir maliyyə orqanı müvafiq qanunvericilik çərçivəsi daxilində müstəqil olmalıdır. Bununla bərabər, dövlətin funksiyalarına aid olan məsələlər və vəzifələr mərkəzləşdirilmiş qaydada nəzərdən keçirilməlidir. Bu istiqamətdə artıq müəyyən işlər görülmüş və uğurlar əldə edilmişdir.

Maliyyə idarəçiliyi prosesi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki mərhələdən ibarətdir:

1. Hazırlıq mərhələsi. Özü də bu iki elementdən ibarətdir:

a) maliyyə informasiyası və b) planlaşdırma.

Informasiya bazasının yaradılması idarəetmədə çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Hər hansı funksiyanın yerinə yetirilməsi üçün ilk növbədə dəqiq və geniş informasiya lazımdır. Qərar informasiyanın təhlili nəticəsində qəbul edilir. Maliyyə informasiyasının dürüstlüyü, məqamlılığı cari prosesin gedişatını araşdırmağa, onun sonrakı inkişaf meyllərini və sonunu əvvəlcədən nəzərə almağa və bunların əsasında müəyyən nəticəyə gəlməyə imkan verir.

Informasiya bazası olmayan idarəçi düzgün istiqamət seçə bilməz. Maliyyə informasiyası mühasibat və statistika hesabatlarında və digər formalarda cəmləşir. Azərbaycan Respublikasında hələ Sovet vaxtından maliyyə böhranının səbəblərindən biri də dürüst və operativ informasiyanın olmaması idi. Əvvəla, ölkənin statistikasını çox aşağı səviyyədə qurulmuşdu, sovet sistemində uçot mexanizmi xalqdan və respublika rəhbərliyindən gizlədilir, zəruri məlumatlar çatışmırdı, xüsusi göstəricilər vaxtında hesablanmırdı və s. digər tərəfdən isə göstəricilərin çoxu cəmiyyətin müzakirəsinə verilmir, hətta idarəçilik orqanlarından da gizlədilir. Sovet dövründə statistik məlumatların 90%-i qismən məxfi xarakter daşıyırdı.

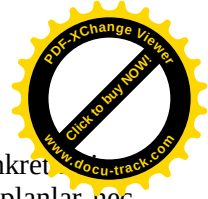
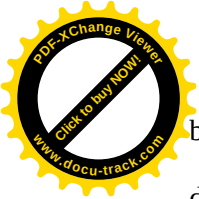
Hazırda geniş miqyaslı informasiya sistemi qurulmuş, dünya miqyaslı internet sistemi yaradılmış, demək olar ki, bütün məlumatlar bu sistemə ötürülmüşdür.

Planlaşdırma - maliyyənin idarə edilməsinin mühüm mərhələlərindən biridir. Səmərəli idarəçilik üçün görülməli işi əvvəlcədən müəyyənləşdirmək gərəkdir.

Şərh: Ç.Darvin tez-tez vaxt azlığından gileylənərmiş. Bir gün o, öz vaxt "büdcəsini" hər biri 30 dəqiqə olmaqla hissələrə bölməyə başlayır və çox keçmədən vaxt potensialının iki dəfə artdığının şahidi olur.

Maliyyə idarəçiliyində düzgün və səmərəli planlaşdırma bütün maliyyə mənbələrinin aşkar edilməsi, onlardan səmərəli istifadə olunması, milli gəlir bölgüsünün optimal proporsiyalarının seçilməsi və disproporsiyaların aradan qaldırılması deməkdir.

2. Birbaşa fəaliyyət mərhələsi. Bir-biri ilə əlaqədə olan və sinxron fəaliyyət göstərən üç elementdən ibarətdir: operativ idarəetmə, tənzimləmə və nəzarət. Birinci element operativ idarəetmə maliyyə məsələlərinin birbaşa idarə olunması deməkdir və maliyyə vəzifələrinin yerinə yetirilməsi sahəsindəki tədbirlərin məcmuundan ibarətdir. Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu tədbirlər müxtəlif olur və digər iqtisadi təd-

birlərlə bağlıdır.

Bu mərhələdə hadisə və proseslər geniş təhlil edilir, konkret di, siyasi, inzibati tədbirlər görülür, lakin nəzərdə tutulmuş planlar heç də maneəsiz yerinə yetirilmir, daha doğrusu, bu, mümkün olmur. Öncə duyulmayan hadisələr, proseslər meydana çıxır, qeyri-tarazlıq, disproporsiyalar meydana gəlir. Məhz bu və digər disproporsiyaların ləğv olunması üçün tənzimləmə prosesindən istifadə edilir. Bu minvalla, yarana biləcək təsadüfi və ya mənfi hadisələrin, proseslərin başvermə ehtimalı azaldılır. Maliyyə ehtiyatlarının yenidən daha səmərəli bölüşdürülməsi, vəsaitin bir sahədən digərinə yönəldilməsi (transfer edilməsi), maliyyə ehtiyatlarının işə salınması yolu ilə maliyyə münasibətlərində yaranmış disproporsiyalar imkan dairəsində ləğv olunur.

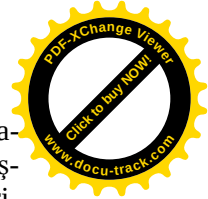
Maliyyənin idarə edilməsi və təşkili şüurlu və qanunauyğun şəkildə həyata keçirilir. Bu isə bütün proseslərdə maliyyə nəzarətini zəruriləşdirir. İdarəedici subyekt nəzarətdən kənarda qala bilməz. Nəzarət, ümumiyyətlə, maliyyənin ən mühüm funksiyalarından biri olduğu üçün maliyyənin idarə edilməsinin birbaşa fəaliyyət mərhələsində də əsas funksiyalardan birini yerinə yetirir.

Bütün bu mərhələlərin həyata keçirilməsi hər bir ölkədə müəyyən orqanlara həvalə olunur. Maliyyənin idarəçilik orqanları bazar iqtisadiyyatı şəraitində çox böyük bir missiya yerinə yetirirlər.

3.2. Maliyyəni idarə edən orqanlar

Hər bir ölkənin məxsusi idarəçilik xüsusiyyətləri var. Maliyyəni idarə edən orqanlar da həmin xüsusiyyətlərə uyğun olaraq yaradılır. Elə ölkələr var ki, maliyyəni vahid bir baş orqan idarə edir. Başqa ölkələrdə isə idarəçilik funksiyaları bir neçə dövlət orqanı arasında bölüşdürülür. Məsələn, ABŞ-də maliyyənin idarə edilməsi ilə ümumiyyətlə Maliyyə Nazirliyi (Xəzinədarlıq) və Prezident Aparatının İnzibatçılıq-Maliyyə Departamenti məşğul olur. Almaniyada bu funksiyaları Maliyyə Nazirliyi, Türkiyədə həm Maliyyə Nazirliyi, həm Xəzinə və Xarici Ticarət Müstəşarlığı (Katibliyi), həm də Gömrük İdarəsi həyata keçirir. Burada "maliyyə idarəçiliyi" dedikdə, maliyyə məsələlərinə ümumi rəhbərliyi nəzərdə tuturuq. Adı çəkilənlərlə yanaşı, bu ölkələrdə başqa maliyyə orqanları da var.

Ümumiyyətlə götürdükdə, maliyyənin idarə edilməsi prinsipi inkişaf etmiş ölkələrin, demək olar, çoxunda eynidir, lakin, qeyd etdiyimiz kimi, ayrı-ayrı ölkələrdə bəzi fərqlər də var.

Süet dövlətində maliyyə idarəçiliyi tam mərkəzləşdirilmişdi. Maliyyə orqanları maliyyə qurumlarının xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılırdı: dövlət büdcəsi üzrə idarəçilik orqanı, maddi istehsalın və qeyri-istehsalın maliyyəsinin idarə edilməsi orqanları.

Dövlət büdcəsi üzrə idarəçilik orqanı birbaşa Maliyyə Nazirliyi, Dövlət Vergi Müfəttişliyi, Gömrük Komitəsi və onların idarəetmə orqanları ilə bağlıdır.

Maddi istehsalın maliyyəsinə, əsasən, nazirliklərin və birliklərin nəzdindəki maliyyə idarələri həyata keçirir. Orta müəssisələrdə maliyyə şöbələri fəaliyyət göstərir. Maliyyə şöbəsi yaradılması məqsəda uyğun olmayan kiçik müəssisələrdə bu işi maliyyə məsələləri üzrə iqtisadçı, yaxud mühasibat görür.

Qeyri-istehsal sahələrində də maliyyə işini nazirlik və baş idarələrin maliyyə idarələri və ya şöbələri, müəssisə və təşkilatların maliyyə şöbələri idarə edir.

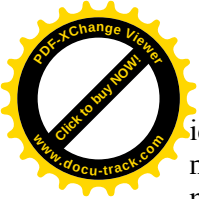
Bütün bunlarla yanaşı, hazırda çoxlu maliyyə, sığorta şirkətləri, banklar, pensiya fondları və s. yaranmış, bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar, maliyyə idarəçiliyi subyektləri daha da çoxalmış və onlar sərbəst iqtisadiyyat şəraitində maliyyə idarəçiliyinə çox mühüm təsir göstərirlər. Bölgələr üzrə də maliyyə idarəetmə orqanları var. Maliyyə vasitəçilərinin hamısı bu və ya başqa dərəcədə maliyyənin idarə olunmasında iştirak edir.

3.3. Maliyyə qanunvericiliyi və maliyyənin idarə edilməsində onun rolu

"Maliyyə qanunvericiliyi" dedikdə, dövlətin maliyyə münasibətlərinin təşkili üzrə qəbul etdiyi qanunvericilik aktlarının məcmuu nəzərdə tutulur. Maliyyə idarəçiliyində (xüsusilə bazar iqtisadiyyatı şəraitində) ən mühüm şərtlərdən biri qanunvericilik aktlarının elmi zəminə söykənməsidir.

Bütün mərhələ və səviyyələrdə maliyyə münasibətləri qəbul olunmuş qanunlar və qanunvericilik aktları əsasında həyata keçirilir. Maliyyə qanunvericiliyi həm daxili tənzimləmə aktlarına, həm də hamının qəbul etdiyi beynəlxalq aktlara bölünür. Ümumdünya maliyyə hüquq və normaları bütün dünya miqyasında tətbiq olunur və beynəlxalq saziş, protokol, konvensiyalarla, dövlətdaxili qaydalar isə ayrı-ayrı ölkələrin parlamentlərində qəbul olunan qanunlarla tənzimlənir.

Son vaxtlar cəmiyyətin nisbətən demokratikləşdirilməsi və bazar

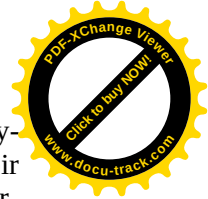
İqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar bu istiqamətdə müəyyən işlər görülməyə başlanılmışdır: maliyyə ilə bağlı bir sıra yeni qanunlar qəbul edilmiş, bəzi köhnə qanunlara düzəlişlər edilmişdir. Bu sıraya mülkiyyət haqqında, müəssisələr haqqında, banklar haqqında, qiymətli kağızlar haqqında, müəssisələrdən vergilər haqqında, vətəndaşlardan gəlir vergisi, azad sahibkarlığın əsasları, kooperasiya, özəlləşdirmə, valyuta tənzimlənməsi və s. haqqında qanunlar aiddir. Həmçinin səhmdar cəmiyyətləri, müflisləşmə, qrantlar haqqında da qanunlar qəbul edilmişdir. Lakin bütün bunları tam qanunlar paketi adlandırmaq olmaz. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində maliyyə münasibətlərinin normal inkişafını və idarə olunmasını təmin edən yüzlərlə qanun fəaliyyət göstərir. İqtisadi inkişafın əsas amili və hərəkətverici qüvvəsi qanunlar olduğuna görə belə qanunlar hər bir ölkədə qəbul olunmalı, fəaliyyət göstərməlidir. İqtisadiyyatın idarə olunmasında və tənzimlənməsində bu qanunlar dövlətin əlində əsas vasitələrdəndir.

Ən mühüm hüquqi aspektlərdən biri də vergi qanunvericiliyidir. Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi və iqtisadi tənzimləmə siyasəti, əsasən, vergi mexanizmləri ilə həyata keçirilir. Qanunvericilik aktları ilə maliyyə münasibətlərinin və maliyyə idarəetməsinin təmin edilməsi baxımından keçmiş müttəfiq respublikalarla müqayisədə Azərbaycan xeyli irəlidə qədir. Keçmiş Sovet ölkələri içərisində Azərbaycan, Gürcüstan, Rusiya, Qazaxıstan, Qırğızıstan üzrə bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar 1000-dən artıq qanun qəbul olunmuşdur ki, bunların da çoxu maliyyə məsələləri ilə bağlıdır. Bu qanunlar artıq həmin ölkələrin iqtisadi inkişafına müsbət təsirini göstərməkdədir. Qanun qəbul olunarkən onların traktovkası, yəni geniş açılışı da qəbul olunmalıdır. Nazirlik və baş idarələr isə təlimatlar hazırlamalıdır. Qanun imzalanarkən onun traktovkası ilə birgə qəbul olunmalı və dərhal onun icra mexanizmi hazırlanmalıdır. Bu barədə Azərbaycanda görülmən işləri təqdirəlayiq saymaq olar.

3.4. Maliyyə nazirliyi və onun funksiyaları

SSRİ-nin heç bir respublikasında maliyyə müstəqil idarə edilmirdi. Uzun illər bu işlə hansısa kənar orqanlar (mərkəz) məşğul olmuşdur. Müstəqillik əldə edəndən sonra respublikalar öz maliyyələrini kənar təsir olmadan idarə etməyə başladılar və yalnız bu vaxtdan etibarən maliyyə işində respublikaların mənafeyinin nəzərə alınmasının əsası qoyuldu.

Dediyimiz kimi, dünya ölkələrinin hamısında maliyyəni, bir qayda

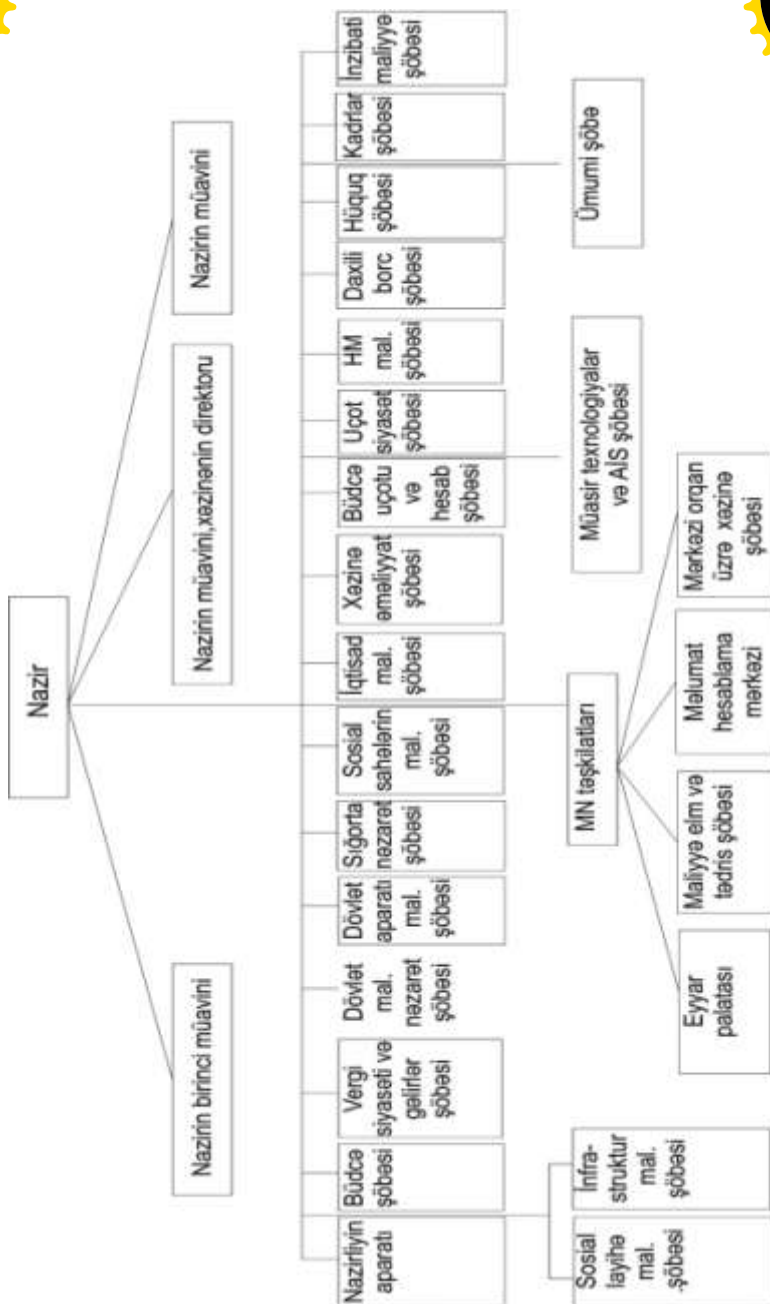
olaraq müvafiq nazirliklər idarə edir. Dövlətlərin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq maliyyə idarəçiliyi bu və ya digər səviyyədə dəyişə, yəni bir neçə orqan arasında bölüşdürülə bilər. Vergi yığımı xidməti, gömrük orqanları, qiymətli kağızların idarəçilik qurumları, pul müdaviləsinə və sığortaya nəzarət, xəzinədarlıq işləri, adətən, Maliyyə Nazirliyinin tərkibində olur. Lakin bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə keçid iqtisadiyyatı ölkələrinin maliyyə idarəçiliyində tez-tez struktur dəyişiklikləri baş verir. Hətta vergi müfəttişliyi kimi orqanlar da Maliyyə Nazirliyindən ayrılaraq vergi yığımı üzrə ayrıca nazirliyə çevrilir ki, bu da obyektiv gercəklikdən irəli gəlir. Son illər bazar iqtisadiyyatına keçən ölkələrin maliyyə idarəçiliyində ciddi islahatlar aparılır. Maliyyə Nazirliyinin strukturu xeyli sadələşdirilib, idarələrin və şöbələrin çoxu ləğv olunub, aparatdakı ştatlar xeyli azaldılıb, bəzi müstəqil qurumlar, o cümlədən vergi xidməti Maliyyə Nazirliyinin tərkibinə qatılıb.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında maliyyə işinin ümumi idarəçiliyi və koordinasiyası ilə ölkə hökumətinin tabeliyində olan Maliyyə Nazirliyi məşğuldur. Yerlərdə nazirliyin müvafiq orqanları var. Naxçıvan MR-də maliyyə nazirliyi, şəhər və rayon icra hakimiyyətlərinin tərkibində maliyyə idarələri, yaxud şöbələri fəaliyyət göstərir və onlar birlikdə maliyyə idarəçiliyində mühüm rol oynayırlar. Bu yerli orqanlar həm Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin, həm də yerli hakimiyyət orqanlarının tabeliyindədir.

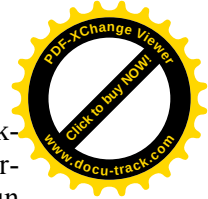
Maliyyə Nazirliyində bir sıra şöbələri birləşdirən mərkəzi aparat var. Şöbələrin tərkibində konkret funksiyaları olan bölmələr fəaliyyət göstərir (sxem 3.4.1).

Yeni yaradılmış xəzinədarlıq da maliyyə nazirliyinin strukturuna daxildir. Maliyyə Nazirliyi maliyyə siyasətini həyata keçirir, büdcənin tərtibi və icrasını təmin edir, nəzarət işi görür, respublikanın iqtisadiyyatını və maliyyə vəziyyətini öyrənir, parlamentə və prezidentə mün-təzəm olaraq məlumat verir, maliyyə üzrə metodik rəhbərlik, pul tədavi-lülünə və vergi qoymaya nəzarət edir, gəlirləri proqnozlaşdırır. Nazirliyin kollegiyası bir çox məsələləri həll etmək səlahiyyətinə malikdirlər. Kollegiya üzvləri Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə təyin olunur.

Bu yaxınlara qədər sığorta nəzarəti Respublika Nazirlər Kabinetinin tabeliyində ayrıca qurum idi. Hazırda o da Maliyyə Nazirliyinin tərkibindədir. Sığorta işi ilə isə müstəqil olaraq Dövlət Sığorta Şirkəti və özəl sığorta müəssisələri məşğuldur. Onların işinə Maliyyə Nazirliyi yanında Sığorta Nəzarəti şöbəsi nəzarət edir.

Sxem 3.4.1. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin təşkilat quruluşu

Son zamanlar maliyyə nazirliyinin işinin təkmilləşdirilməsi, strukturu yaxşılaşdırılması istiqamətində ciddi tədbirlər görülmüş, nazirliyin işi və strukturu bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə və respublikanın daxili inkişaf xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmış, operativ və optimal idarəçilik sistemi yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 fevral 2009-cu il tarixli 48 sayılı Fərmanı ilə **Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin yeni strukturu təsdiq edilmişdir ki, bura aşağıdakı qurumlar aid edilmişdir:**

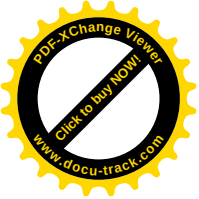
1. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin aparatı.
2. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi.
3. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Borcunun İdarə Edilməsi Agentliyi.
4. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti.
5. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidməti.
6. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Qiymətli Metal-lara və Qiymətli Daşlara Nəzarət Dövlət Xidməti.

7. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin yerli bolmələri.

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq yaradılan sığorta xidmətləri və şirkətləri öz fəaliyyətini gündən-günə genişləndirir. Dövlət bütün bu qurumların fəaliyyətinə səmərəli şəkildə nəzarət etməlidir.

Eyni zamanda Vergi Müfəttişliyi Maliyyə Nazirliyindən kənarda müstəqil bölmə kimi fəaliyyət göstərir. Ona nazirlik statusu verilib və Azərbaycanda maliyyə nazirliyi ilə yanaşı həm də vergi nazirliyi fəaliyyət göstərir.

Kənd təsərrüfatı sahələrinin, maddi istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin maliyyə məsələləri ilə nazirliklərin, birliklərin, müəssisə və təşkilatların maliyyə qurumları məşğul olur. Maliyyə şöbələri olmayan müəssisələrdə bu funksiyaları maliyyəçi-iqtisadçılar, yaxud mühasibat yerinə yetirir. Özəl müəssisə, korporasiya, holding şirkətlərində, maliyyə vasitəçilərində (banklar, sığorta və maliyyə şirkətləri, pensiya fondları və s.) maliyyə işini maliyyə şöbələri, yaxud mühasibat görür.

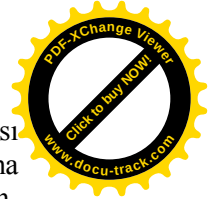
3.5. Vergilər nazirliyi

Vergi müfəttişliyi vergilərin toplanmasını həyata keçirən mərkəzləşdirilmiş dövlət orqanı kimi maliyyənin idarə edilməsində çox mühüm rol oynayır. Azərbaycanda dövlət büdcə gəlirlərinin toplanması ilə əsasən Vergilər Nazirliyi məşğul olur.

Vergilər Nazirliyi aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- vergi qanunvericiliyinə və digər ödənişlərin dövlət büdcəsinə keçirilməsi qaydalarına əməl olunmasına nəzarət;
- vergilərin və digər ödənişlərin vaxtında və tam olaraq dövlət büdcəsinə keçirilməsinin təmin edilməsi;
- respublika vətəndaşlarının, xarici vətəndaşların və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin ödənişlərinin düzgün hesablanması;
- vergi ödəyicilərinin mühasibat hesabat və balanslarının, vergi hesablaşmalarının və başqa sənədlərin vaxtlı-vaxtında təqdim olunmasına nəzarət;
- müvafiq icra, hüquq-mühafizə və maliyyə orqanları ilə qarşılıqlı əlaqənin və fəaliyyətin təmin olunması;
- vergiqoyma sahəsindəki hüquq pozuntularının təhqiq edilməsi;
- pozuntu faktları üzrə sənədlərin hüquq-mühafizə və məhkəmə orqanlarına təqdim edilməsi;
- respublika qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş müxtəlif maliyyə sanksiyalarının düzgün tətbiqinin təmin edilməsi və s.
- Adı çəkilən funksiyalardan əlavə, Dövlət Vergi Müfəttişliyi bir sıra başqa vəzifə və tapşırıqlar yerinə yetirir, əsasları bunlardır:
 - vergi ödəyicilərinin hesablanması (ərazi, vergiqoyma formaları, fəaliyyət sahələri üzrə);
 - vergilərin daxil olmasının hesablanması;
 - vergilərin daxilolma dinamikasının təhlili;
 - vergilərin daxil olması haqqında müvafiq idarəetmə orqanlarına məlumat verilməsi;
 - qanunvericilik məsələləri və s. barədə vergi ödəyicilərinə məlumat vermək və s.

Vergi müfəttişliyinin çoxsaylı vəzifə və funksiyalarının yerinə yetirilməsi çox vacibdir. Dövlət gəlirinin 95%-nin vergi ödəmələrindən toplandığını nəzərə alsaq, bu məsələnin nə qədər önəmli olduğu bir daha aydınlaşar. Vergilərin tam yığılmaması proqnozlaşdırılan və tərtib olunan büdcənin kəsirdə qalması və bununla əlaqədar bir sıra problemlərin meydana gəlməsi deməkdir.

Vergidən yayınma hallarının aşkar olunması və aradan qaldırılması xidməti orqanlarının əsas vəzifələrindən biridir. Vergidən yayınma və ya gəlirin vergidən gizlədilməsi indi vergi xidməti orqanları qarşısında duran ən mühüm problemlərdəndir.

Respublika Vergi Nazirliyinin idarələrdən və şöbələrdən ibarət mərkəzi aparatının quruluşu aşağıdakı kimidir (sxem 3.5.1).

3.6. Azərbaycanda maliyyənin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi

Suveren dövlət kimi Azərbaycan Respublikasında güclü və çevik maliyyə idarəçiliyi siyasətinin olması çox vacibdir. Bu, həm də bazar iqtisadiyyatının mühüm imperativlərindən biridir. Ona görə də Azərbaycanda konservativ maliyyə idarəçiliyi kökündən dəyişdirilmiş və bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun şəkildə yenidən qurulmuşdur. Belə islahatlar təbii olaraq istehsalın və bütövlükdə cəmiyyətin sürətli inkişafında maliyyənin rolunun artmasına gətirib çıxarmışdır.

Bazar iqtisadiyyatı, hər şeydən əvvəl, azad və demokratik iqtisadiyyatdır. Burada hər bir hüquqi və fiziki şəxsin müəyyən qanunvericilik hüddurlarında azadlığı nəzərdə tutulur. Bu səbəbdən maliyyə münasibətlərinin, pul fondlarının idarə edilməsi də demokratik prinsiplər əsasında qurulmalı, bu prosesdə hər bir subyektin müstəqilliyi təmin olunmalıdır.

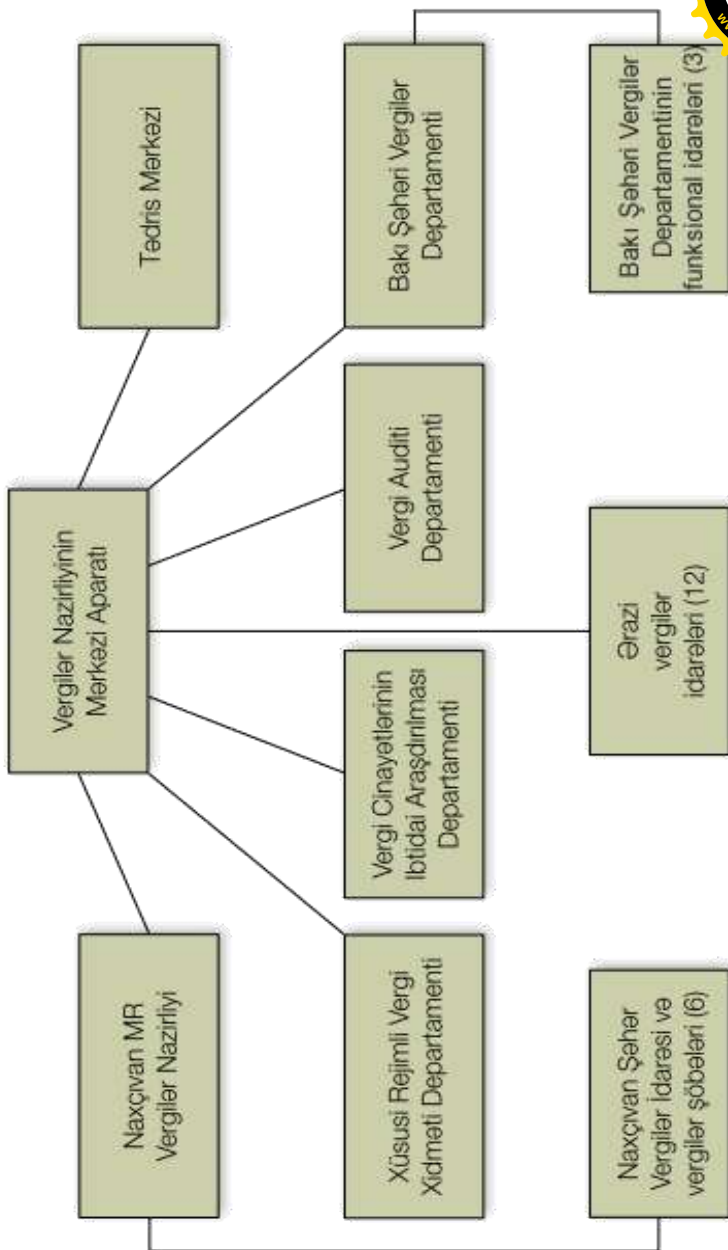
Bütövlükdə bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə idarəçiliyi aşağıdakı yollarla təkmilləşdirilməlidir:

1. Maliyyənin qəbul olunmuş qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq idarə edilməsi. Həmin aktlar ümumiyyətlə cəmiyyətin, iqtisadiyyatın, eləcə də maliyyənin idarə edilməsinin əsasını təşkil etməlidir. Bütün subyektlər yalnız bu qanunlara tabe olmalı və onlar qarşısında məsuliyyət daşımalıdırlar.

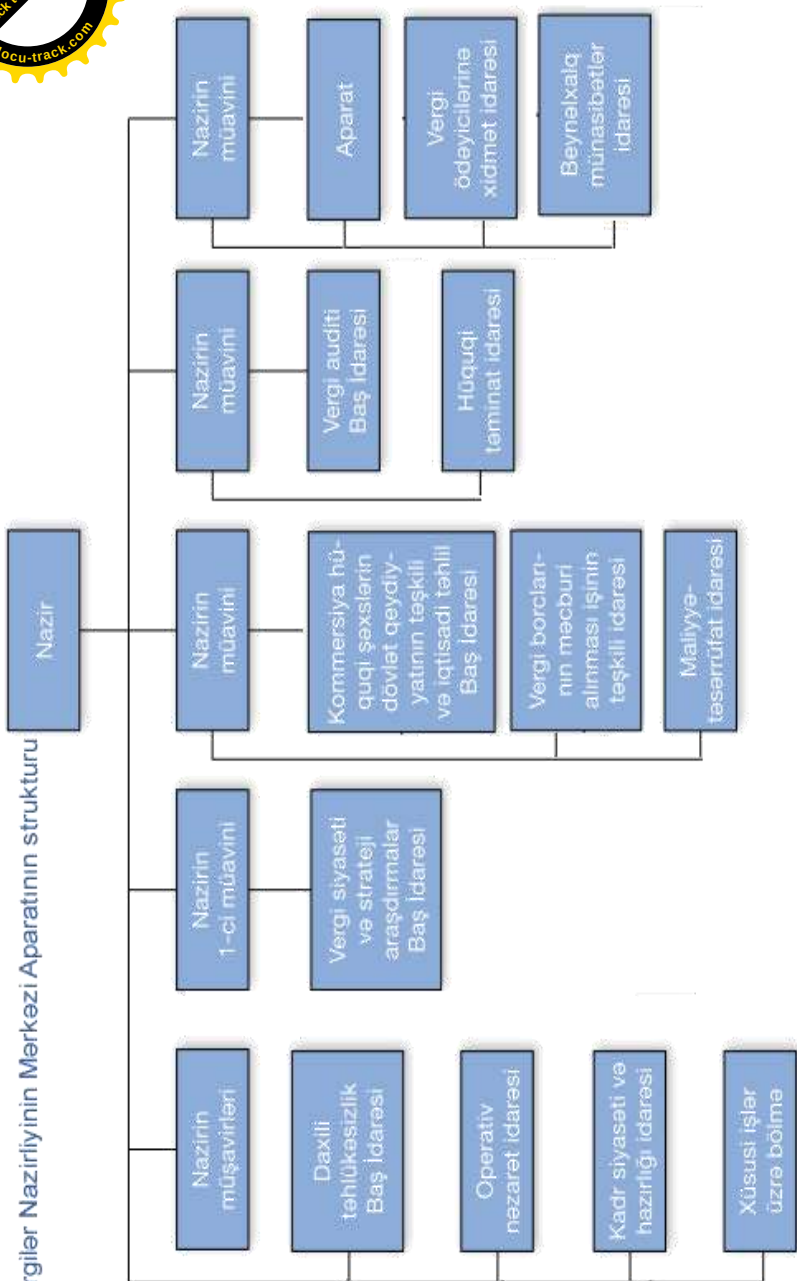
2. Bu normalara əməl olunması ölkənin maliyyə sisteminin tam sabit fəaliyyət göstərməsinin əsas şərtlərindən biridir. İdarəetmədə spesifik xüsusiyyətlərin nəzərə alınması üçün, hər şeydən əvvəl, bu qanunlar hazırlanarkən ölkənin daxili inkişaf qanunauyğunluqlarına və xüsusiyyətlərinə əsaslanılmalıdır.

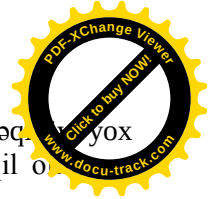
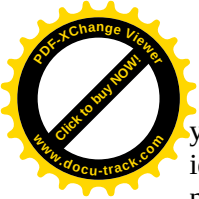
Maliyyə idarəçiliyi orqanları arasında funksiyaların yenidən bölüşdürülməsi, yuxarı təşkilatların funksiyalarının məhdudlaşdırılaraq aşağı maliyyə orqanlarının funksiyalarının genişləndirilməsi. İnzibati-amirlik dövründə bütün əsas məsələləri yuxarı təşkilatlar həll etdiyindən

Vergilər Nazirliyinin strukturu

Vergiler Nazirliyinin Merkezi Aparatının strukturu

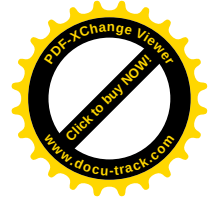
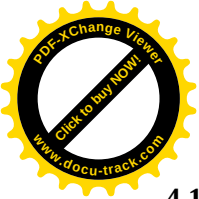

yerlərdə və müəssisələrdə maliyyə orqanlarının heç bir müstəqil idir. Bazar iqtisadiyyatı bütün maliyyə orqanlarının müstəqil olmağında nəzərdə tutur.

Maliyyə orqanları qəbul olunmuş qanunlar və digər qanunvericilik aktları çərçivəsində əksər məsələləri müstəqil həll etməlidirlər. Həmin qanunlarla yuxarı təşkilatlara spesifik funksiyalar həvalə edilir ki, onlar da yalnız həmin funksiyaların yerinə yetirilməsi ilə məşğul olmalıdırlar. Hər bir idarəedici subyektin öz funksiyalarını dəqiq və aydın bilməsi, onların müstəqil, heç kəsin müdaxiləsi olmadan yerinə yetirilməsi iqtisadiyyatın inkişafına çox müsbət təsir göstərir.

3. Maliyyə idarəçiliyi orqanlarının strukturuna bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinə uyğun olaraq yenidən baxılması, yeni struktur vahidlərinin yaradılması. Burada, hər şeydən əvvəl, heç bir zərurət olmayan bərabər təbəçilik məsələsi aradan qaldırılmalı və təşkilatlar müstəqilləşdirilməlidir. Bu məqsədlə ölkədəki bir sıra təşkilatlar birləşdirilməlidir. Elə artıq strukturlar var ki, iqtisadiyyatın inkişafına yardımçı olmaq əvəzinə, əksinə, ona mane olurlar. Məmur işsiz qalanda özünə idarəçilik prosesini ləngidən iş tapmağa məcbur olur. Axı onlar maliyyənin operativ və çevik idarə olunmasına əngəl törədir. Maliyyənin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi sahəsində Azərbaycanda artıq bir sıra mühüm işlər görülməkdədir. Sığorta nəzarəti Maliyyə Nazirliyinin tərkibinə verilib, həmin nazirlikdə xəzinədarlıq, Parlamentdə Hesablama Komissiyası və Auditorlar Palatası yaradılıb. Özəl maliyyə şirkətlərinin, auditor qurumlarının formalaşdırılması üçün qanunvericilik bazası işlənilib hazırlanmışdır və s. Lakin bunlar səmərəli maliyyə idarəçiliyi sisteminin yaradılmasına hələ tam imkan vermir.

Dediyimiz kimi, bazar iqtisadiyyatında maliyyə münasibətlərinin fəaliyyət meydanı çox genişdir. Bu münasibətlərin səmərəliliyini, sabitliyini və nəzarətliliyini təmin etmək üçün hökmən bir sıra zəruri dəyişikliklər əməli olaraq həyata keçirilməlidir.

IV FƏSİL. MALİYYƏNİN PLANLAŞDIRILMASI

4.1. Maliyyənin planlaşdırılmasının mahiyyəti və vəzifələri

Maliyyənin planlaşdırılması maliyyə mexanizminin tərkib hissəsidir. Maliyyə mexanizminin idarə olunması maliyyə tənzimləyiciləri və maliyyə qanunvericiliyinin idarə olunması qədər önəmlidir.

Ümumiyyətlə, planlaşdırma bütün cəmiyyətlərə xas olan anlayışdır. Lakin onun hər bir cəmiyyət və hər bir ölkə üçün səciyyəvi olan özünəməxsus cəhətləri var. Məsələn, SSRİ-də planlaşdırılma tam mərkəzləşdirildiyi və ölkə regionlarının xüsusiyyətləri tam nəzərə alınmadan aparıldığı halda, ABŞ-da bu iş bütün amilləri maksimum dəqiq nəzərə almaqla, hər bir subyektin müstəqilliyini müəyyən hüquq normaları daxilində qorumaqla görülürdü.

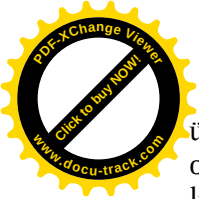
Milli iqtisadiyyatın təşkilində maliyyə planlaşdırması çox böyük rol oynayır, çünki milli iqtisadiyyatın, eləcə də müxtəlif dəyər göstəricilərinin ayrı-ayrı sahələri arasında qarşılıqlı əlaqənin müəyyənləşdirilməsində maliyyə planlarının əhəmiyyəti böyükdür.

Maliyyə planlaşdırması bütün hüquqi şəxsləri əhatə edir və onların hamısının bu prosesdə iştirakı vacibdir. Buna görə də maliyyə planlaşdırması mühüm idarəçilik funksiyası kimi özünü göstərir. Belə idarəetmə təkcə iqtisadiyyatı deyil, dövlətin həyat fəaliyyətini də əhatə edir. Maliyyə planlaşdırması iqtisadi inkişafın yalnız dəyər tərəfini əks etdirir, yəni maliyyə planları dəyər parametrlərində tərtib olunur. Buna baxmayaraq maliyyə planlarının maddi təminatı olmalıdır. Maliyyə planlaşdırmasının obyektləri pul gəlirlərinin səfərbər edilməsi və bölüşdürülməsi, milli gəlirin ilkin və təkrar bölüşdürülməsi, bu əsasda pul fondları yaradılması və onlardan istifadə edilməsidir. Bu planlarda əksini tapan pul vəsaiti və ya pul fondlarını dövlət idarə edir ki, bu da iqtisadi baxımdan az əhəmiyyət kəsb etmir.

Maliyyə planlaşdırması iqtisadiyyatın material və dəyər tərəflərinin balanslaşdırılmasının mühüm vasitəsidir. Onun köməyi ilə pul və maliyyə ehtiyatlarının məbləği natural göstəricilərə uyğunlaşdırılır, tələblə təklif tənzimlənir. Maliyyə planlaşdırması milli iqtisadiyyatın inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu, onun yerinə yetirdiyi vəzifələrdən də görünür.

İnsanların maliyyə planlaşdırılması vasitəsilə həyata keçirdikləri vəzifələr aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Maliyyə ehtiyatlarının və pul fondlarının mənbələrinin və yığım

üsullarının müəyyənləşdirilməsi. Burada söhbət təkcə gəlirlər, bütünlük olaraq haradan və nə qədər əldə edilməli olduğundan yox, bütün tədbirləri nəzərə almaqla onların mənbələrinin tapılmasından gedir. İqtisadi cəhətdən bunun son dərəcə mühüm əhəmiyyəti var.

2. Maliyyə ehtiyatlarından istifadənin istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi. Bu proses də kortəbii gerçəkləşdirilməməlidir. Burada bütün daxili xüsusiyyətlər və elmi cəhətdən əsaslandırılmış proqramlar nəzərə alınmaqla cəmiyyətin inkişafına müsbət təsir göstərə biləcək ən səmərəli istiqamətlər tapılmalı, bütün iqtisadi imkanların işə düşməsinə şərait yaradılmalıdır.

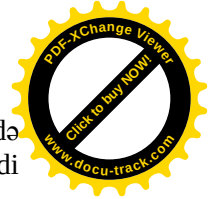
3. Material-dəyər məsrəflərinin, pul tələb və təkliflərinin müəyyənləşdirilib öyrənilməsi, imkan səviyyəsində onların balanslaşdırılmasının təmin olunması. Bu prosesdə maliyyə bazarındakı tələb və təklif, maliyyə göstəricilərinə onların təsiri öyrənilir və bununla da maliyyə siyasəti həyata keçirilərkən yarana biləcək çətinliklərin sayı xeyli azaldılır.

4. Milli iqtisadiyyatın bütün sahələrinə nəzarətin təmin olunması. Bəllidir ki, hər bir maliyyə göstəricisi obyektin səciyyəvi daxili xüsusiyyətlərini, elmi təhlil yolu ilə əldə edilmiş tendensiya və nəzərə alınması ilə müəyyənləşdirilir. Bu proses özü-özlüyündə nəzarət qismində çıxış edir. Deməli, maliyyə planlaşdırmasının bütün mərhələlərində nəzarət amili üzə çıxır və indiki halda o, ilk növbədə gəlirlərin toplanmasına, bir də xərclər kanallarına aid olur. İqtisadiyyatın bu iki həlledici məsələsinə nəzarət iqtisadi fəaliyyətin ən optimal təminatlarından biridir. Gəlirlərin və xərclərin müəyyənləşdirilməsi nəzərdən keçirilən aspektdə iqtisadiyyatın ölkənin inkişafına təsir göstərən ən çətin və ən mühüm amillərdəndir.

4.2. Maliyyə planlaşdırmasının mərhələləri

Maliyyə planlaşdırması bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olan bir sıra prosesləri özündə birləşdirən, icraçı kadrlardan dərin bilik, çevik konstruktiv təfəkkür qabiliyyəti, qərarları müxtəlif variasiyalarda vermək, durumu idarə edə bilmək bacarığı tələb edən mürəkkəb bir sistemdir. Mürəkkəb sistemli olduğuna görə maliyyə planlaşdırması ardıcıl olaraq bir-birini tamamlayan bir neçə mərhələdə həyata keçirilir:

1. Strateji məqsədin aydınlaşdırılması. Bunun üçün ilk növbədə gerçəkləşmə mexanizmi və imkanları ilə tanışlıq tələb olunur. Fərz edək ki, müəssisənin illik maliyyə planını tutmaq lazımdır. Bundan ötrü ilk

olaraq müəvəzə və müvafiq şəkildə il ərzində əlaqə nailiyyətlərin axtarılan səviyyələrini, yaxud başlıca məqsədi müəyyənləşdirmək gərəkdir.

2. Obyektin müəyyən (bundan əvvəlki) dövr ərzində inkişaf xüsusiyyətlərinin təhlili (retrospektiv təhlil) - maliyyə göstəriciləri hansı səviyyədə olması, onların dinamikası necədir, plan göstəriciləri faktik hesabata, eləcə də natura və maliyyə göstəriciləri ilə necə uyğundur. Burada cari ilin spesifik xüsusiyyətləri də müfəssəl nəzərə alınmalıdır. Maliyyə planlarının göstəriciləri həm daxili, həm də xarici amillərin təsiri ilə artıb-azala bilər. Buna görə də bütün amillərin təsir gücü öyrənilməlidir. Daxili ehtiyatları üzə çıxarmaq üçün bu, çox vacibdir.

3. Ayrı-ayrı maliyyə göstəricilərinin hesablanması. Bu mərhələdə başlıca məqsəd planlaşdırılan dövrün keçmiş və perspektiv inkişaf xüsusiyyətlərinin təhlilini nəzərə almaqla hər bir maddə üzrə gəlirləri və xərcləri hesablamaqdır. Buraya mənfəət, amortizasiya ayırmaları, əlavə dəyər vergiləri, fondlara köçürmələr və başqa vergilər daxildir. Hər bir göstəricinin aşkarlanması çox tutumlu bir işdir.

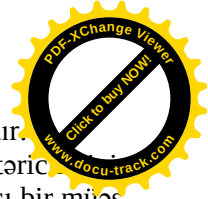
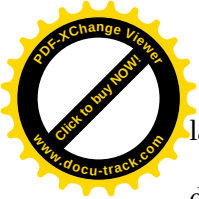
4. Aşkarlanmış göstəricilərin icmalı əsasında maliyyə planı formalaşdırılıb tərtib olunur. Bu zaman gəlir və xərc hissələrini balanslaşdırmaq lazımdır, yəni xərclər gəlirə adekvat (bərabər) olmalıdır. Bu balans gözlənilməyəndə, yaxud nəzərdə tutulan tədbirlər gümanlanan gəlirlə təmin edilməyəndə əlavə mənbələr axtarılmalıdır. Bu, mümkün deyilsə, ya əlavə kredit almaq, ya da nəzərdə tutulan tədbirləri təxirə salmaq lazımdır.

Maliyyə planı tutularkən təkcə ümumi gəlirlər yox, həm də maddələr üzrə bütün gəlir və xərclər balanslaşdırılmalıdır. Məsələn, gəlirin ümumi həcmi ondan istifadə ilə bağlı olan xərc maddələrinin cəminə bərabər olmalıdır. Bu parametrləri əyani surətdə yoxlamaq üçün şahmat prinsipi ilə cədvəl tərtib edilir və üfiqi istiqamətdə gəlirlərin mənbələri, şaquli istiqamətdə isə xərc maddələri göstərilir.

Maliyyə planı tutulandan sonra planlaşdırılan dövrün ilk günlərindən onun icrasına başlanılır.

4.3. Maliyyə planlaşdırılmasının metod və prinsipləri

Hər bir bilik və ya elm sahəsinin öz obyekti, həmin obyektə öyrənmək prinsipləri və metodları var. Maliyyə planlaşdırması da elm sahəsidir, onun da obyektin tədqiqinə yönəlmiş metodik vasitələri mövcuddur. Maliyyə planı müxtəlifliyənlü metodların köməyi ilə tərtib olunur. Bun-

lardan ən mühümləri əmsal, normativlər və balans metodlarıdır.

1. Əmsal metodu - müəyyən müddətdəki maliyyə göstərici dinamikasının hesablanmasıdır. Tutaq ki, hər hansı bir müəssisənin illik maliyyə planını tərtib edirsə, deməli, onun müəyyən müddətdəki (məsələn, son 5 ildəki) göstəricilərinin artım dinamikasını müəyyənləşdiririk və orta illik artımı əsas götürərək yeni maliyyə ili üçün göstəricilər planlaşdırırıq. Əmsal meyarı maliyyə planlaşdırılmasında yüksək dəqiqlik dərəcəsini təmin etməyə imkan verir.

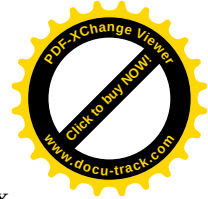
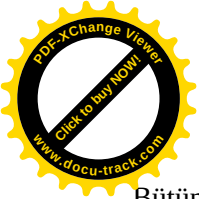
2. Normativlər metodu - maliyyə göstəricilərinin verilmiş normativlərə uyğun şəkildə hesablanmasıdır. Hazırda vergi dərəcələrindən, amortizasiya nomalarından və başqa göstəricilərdən geniş istifadə olunur. Maliyyə planlaşdırmasının gerçəkləşdirilməsində vergi dərəcələri, bu dərəcələrdə baş verən dəyişikliklər çox mühüm, bəzən, hətta, həlledici rol oynayır. Bir çox maliyyə planlarının vergi dərəcələri ilə əlaqəli olması da bunu təsdiq edir.

3. Balans metodu - maliyyə planlarının bütün plan maddələrinin balanslaşdırılması əsasında tərtibini əks etdirir. Bu zaman planda olan bir sıra uyğunsuzluqlar aradan qaldırılır.

Bu metodlardan seçmə yolla istifadə olunduğu kimi, onlar qarışıq formada da tətbiq edilə bilər.

Yeni şəraitdə (Sovet dövləti dağılandıqdan sonra) maliyyə planlaşdırılması və onun gerçəkləşmə prinsipləri xeyli dəyişikliyə uğramışdır. Bu prinsiplərə planlaşmanın müstəqilliyi, operativliyi, fasiləsizliyi və elmi cəhətdən əsaslandırılması aiddir.

"Müstəqillik prinsipi" dedikdə, biz, maliyyənin müəyyən qanunvericilik və bütün subyektlər üçün eyni olan stabil norma və normativlər daxilində sərbəst planlaşdırılmasını, planın heç bir xarici təsir olmadan icrasını nəzərdə tuturuq. Operativlik prinsipi maliyyə planlarının durumun dinamikası ilə əlaqədar olaraq onların təcili təshihini, yəni daha səmərəli istiqamətlərə yönəldilməsini nəzərdə tutur. Fasiləsizlik prinsipi - cari maliyyə planlarının perspektiv proqnozlarla, eləcə də aylıq, rüblük, illik planlarla əlaqələndirilməsi kimi anlaşılmalıdır. Planların elmi cəhətdən əsaslandırılması - onların tərtibinə analitik düşüncə ilə, ölçülüb - biçilərək yanaşılması, bütün göstəricilərin elmi cəhətdən əsaslandırılması deməkdir.

4.4. Maliyyə planları sistemi

Bütün ölkələrdə maliyyə planları müxtəlif istiqamətlərdə və müxtəlif xarakterdə tərtib edilir. Onlar icmal, sahələr və bölgələr miqyasında ola bilər. İcmal maliyyə planları hökumətin ümumi icmal planlarını, sahəvi planlar milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrini, müəssisələrini, regional təşkilatları - vilayətləri, şəhərləri, kənd rayonlarını və başqa ərazi vahidlərini əhatə edir.

Bununla yanaşı, maliyyə planları hansı müddət üçün nəzərdə tutulmasına görə də bir-birindən fərqlənir, onlar qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli ola bilər. Qısamüddətli planlara bazar iqtisadiyyatı şəraitində başlıca yer tutan aylıq, rüblük və illik planlar daxildir. Ortamüddətli planlar təxminən 5, uzunmüddətli planlar isə 15-20 illik perspektivi əhatə edir. Bu cür maliyyə planları, adətən, təqribi plan kimi qiymətləndirilir.

İşlənib-hazırlanmış maliyyə planlarının məcmuu - maliyyə planları sistemini təşkil edir.

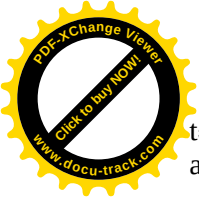
Burada maliyyə planlarını üç əsas istiqamət üzrə fərqləndirmək lazımdır:

1. Ümumhökumət səviyyəli maliyyə planları. Buraya dövlət büdcəsi, maliyyə proqramı, tədiyyə (ödəmə) balansı, təqaüd və yol fondları, neft fondu (Azərbaycan üzrə) və s. daxildir.

Dövlət büdcəsi mərkəzləşdirilmiş pul fondlarının formalaşmasını və onlardan istifadəni əhatə edən ən irimiqyaslı maliyyə planıdır. O, gəlirlər və xərclər bölmələrindən ibarətdir. Birinci bölmədə müəssisələrdən, təşkilatlardan, əhalidən və başqa kateqoriyalardan tutulan müxtəlif növ vergilər və digər gəlirlər, ikinci bölmədə isə milli iqtisadiyyatın, sosial-mədəni tədbirlərin, idarəçiliyin, hərbi məqsədlərin və s. maliyyələşməsinə çəkilən xərclər göstərilir.

Maliyyə proqramı ölkə üzrə bütün maliyyə ehtiyatlarını, inflyasiya, makromaliyyə və qeyri məlumatları əks etdirir. O, bir qayda olaraq, bölmələrdən (dövlət büdcəsi, büdcədən kənar fondlar, pul əqreqləri, inflyasiya, işsizlik, xərclərin, maliyyə ehtiyatlarının yönəldilməsi və s.) ibarətdir.

Tədiyyə balansı ölkənin xarici dövlətlərlə hesablaşması zamanı əldə edilən valyuta mədaxilləri ilə ödənməmiş xarici tədiyyələrin nisbətini ifadə edir. Bu balans cari əməliyyatlar (ticarət balansı, xidmətlər balansı, eləcə də qeyri-kommersiya balansı) balansına, bir də investisiyaların və kreditlərin hərəkət balansına ayrılır. Tədiyyə balansı konkret dövr üçün

tərtib olunur. Tədiyyə balansı ilə bağlı məsələlərin aktuallığı alaraq ona ayrıca paragraf həsr etmişik.

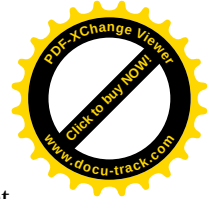
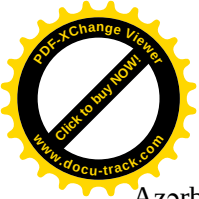
2. Maddi istehsal müəssisə və birliklərinin maliyyə planları özündə dövlət müəssisələrinin, kooperativ təşkilatlarının, kollektiv, özəl və xalq müəssisələrinin, korporasiyaların, transmilli korporasiyaların, səhmdar cəmiyyətlərin, istehsalat birliklərinin planlarını əks etdirir. İnkişaf etmiş xarici ölkələrin çoxunda belə maliyyə planları gəlirlər və xərclər formasında tərtib olunur. Keçid iqtisadiyyatı ölkələrinin bəzilərində maliyyə planları, adətən, 4 bölmədən ibarət hazırlanır: a) gəlirlər və mədaxillər, b) xərclər və tədiyyələr, c) kreditlə qarşılıqlı əlaqə, ç) dövlət büdcəsi ilə qarşılıqlı əlaqə.

Bütün digər maliyyə planları iki bölmə üzrə tərtib olunur: gəlirlər və xərclər. Gəlirlər bölməsində müəssisənin bütün gəlirləri, o cümlədən amortizasiya ayırmaları, mənfəət, vergilər, kreditlər və s., xərclər bölməsində isə müəssisənin bütün maliyyə xərcləri, o cümlədən büdcə vergisi, faiz köçürmələri, ödəmələr göstərilir.

3. Qeyri-istehsal sahələrinin maliyyə planları.

Burada maliyyə planlarının iki növünü fərqləndirmək lazımdır: bir tərəfdən, büdcə vəsaiti hesabına saxlanılan qeyri-istehsal müəssisələrinin maliyyə planı, digər tərəfdən isə təsərrüfat hesablı qeyri-istehsal müəssisələrinin maliyyə planı. Birinci halda maliyyə planı smeta formasında tutulur. Buraya büdcədən maliyyələşən təhsil, səhiyyə, elm müəssisələrinin smetaları daxildir. Smetada gəlirin mənbəyi, ondan istifadənin yönləri, təşkilatın bütöv şəbəkəsi göstərilir. Təsərrüfat hesablı qeyri-istehsal müəssisələrinin maliyyə planı istehsal müəssisələrində olduğu kimi qurulur və özündə gəlirlər xərclər bölmələrini birləşdirir. Səhiyyə, təhsil, bədən tərbiyəsi obyektlərinin, təsərrüfat hesabı ilə işləyən bank, maliyyə, sığorta, kredit müəssisə və şirkətlərinin maliyyə planları buraya daxil deyil.

Bütün maliyyə planları arasında gəlirlərin toplanması prosesində və xərclərin istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi gedişində özünü göstərən sıx qarşılıqlı əlaqələr var. Bu əlaqələrin mərkəzində bütün maliyyə planları arasındakı çox mühüm kanallar yaradan dövlət büdcəsi durur. Maliyyə planları sistemi hər bir ölkənin iqtisadi inkişafının həlledici amillərindən biridir. Bu sistemin inkişafı və onun ayrı-ayrı tərkib hissələri arasındakı əlaqə ümumi iqtisadi tənzimləmədə önəmli rol oynayır.

4.5. Tədiyyə (ödəmə) balansı

Azərbaycanda tədiyyə balansını SSRİ dağılandan sonra tətbiq etməyə başlamışlar. Əvvəllər o, bütövlükdə İttifaq üzrə tərtib olunurdu.

"Tədiyyə balansı" anlayışını elmi dövriyyəyə 1767-ci ildə C.Stüard gətirib. Ona "valyuta balansı" da deyirlər. Siyasi iqtisadın baniləri Adam Smit və David Rikardo tədiyyə balansı probleminin həllinə yeni elementlər daxil etmişlər.

Tədiyyə balansı tərtibinin ən mükəmməl metodları XX əsrin başlanğıcında ABŞ və İngiltərədə formalaşmışdır. İlk dəfə tədiyyə balansı 1923-cü ildə ABŞ-da dərc olunub. O, ötən (1922-ci) ilin göstəricilərini əks etdirirdi. Birinci nəşr rəsmi xarakter daşıyırdı, çünki ayrı-ayrı tədqiqatçıların əsərləri toplusundan ibarət idi.

1923-cü ildə nəşr edilmiş tədiyyə balansının 3 əsas bölməsi vardı: cari əməliyyatlar, kapitalların hərəkəti, qızıl və gümüşlə aparılan əməliyyatlar.

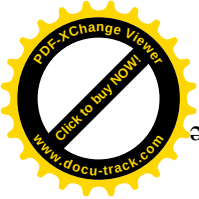
Dövlətin iqtisadiyyata təsir mexanizmi təkmilləşdikcə tədiyyə balansının avtomatik tənzimlənməsi mexanizmindən imtina olundu. "Tədiyyə balansı" anlayışına yeni baxış milli gəlir və məcmu milli məhsulun hesablaşmasında köklü dönüş yaratdı.

Bütün bu deyilənlər tədiyyə balansının müasir dövrə qədər keçdiyi mərhələlər idi. O, bu gün də təkmilləşdirilməkdədir. İndi Beynəlxalq Valyuta Fondu bütün ölkələr üçün ümumi tədiyyə balansının tərtibi qaydasını müəyyən etmişdir.

Tədiyyə balansı nə deməkdir? Tədiyyə balansı ölkədən aparılan və ölkəyə gətirilən bütün məhsullar və xidmətlər üzrə faktiki ödəmələrin nisbətidir. Müəyyən zaman kəsiyi (il, rüb, ay) üçün tərtib olunmuş tədiyyə balansı həmin dövrdə mövcud olan beynəlxalq mədaxillər və məxariclər arasındakı nisbət formasında ifadə edilir. Bu balans müəyyən müddət üçün statistik göstəricilərin kateqorik formasını deyil, mədaxillər və məxariclər arasındakı proporsiyaların gündəlik dinamikasını göstərir. Tədiyyə balansı müəyyən vaxt kəsiyində yerinə yetirilmiş ödəmələri və daxilolmaları özündə əks etdirərək ölkənin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin vəziyyətini aydınlaşdırmağa imkan verir.

Ölkənin valyuta daxilolmaları ödəmələrdən çoxdursa, onda tədiyyə balansı aktiv, əksinədirsə, passiv hesab olunur. Tədiyyə balansının strukturuna gəlincə, demək lazımdır ki, balansda verilən əməliyyatlar xarakterinə görə iki əsas bölməyə ayrılır:

1) cari əməliyyatlar (ticarət balansı, qeyri-kommersiya və xidmət

əməliyyatları balansı);

2) investisiya və kreditlərin hərəkəti balansı.

1. Ticarət balansı. Xarici ticarət beynəlxalq mübadilənin tarixən ən çox inkişaf etmiş forması kimi çıxış edir. İdxal və ixrac üzrə daxil-olmaların və ödəmələrin nisbəti ticarət balansını əmələ gətirir. Ticarət balansının yalnız ticarət əməliyyatları üzrə yerinə yetirilmiş, yaxud təcili surətdə yerinə yetirilməsi tələb olunan hissəsi tədiyyə balansına daxil edilir. Ödəmələrin xarici ticarət əmtəə dövrüyyəsi, daha doğrusu, ticarət sövdələşmələri üzrə hesablarda mövcud olan, lakin hələ ödənilməmiş hissəsi hesablaşma balansına, yaxud müstəqil ticarət balansına salınır. Ticarət balansının aktivliyi hələ ölkənin iqtisadi vəziyyətinin əlverişli olduğuna dəlalat etmir. Məsələn, bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin ticarət balansı aktiv olsa da, tədiyyə balanslarının passivliyi üzündən onların borcları çoxdur.

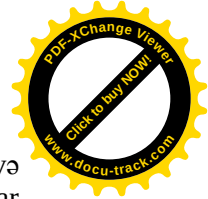
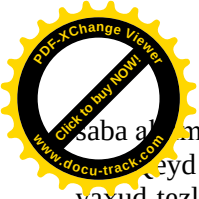
Qeyri-kommersiya və xidmət ödəmələri balansı. Buraya nəqliyyat, teleqraf və poçt kommunikasiyaları sahələrində aparılan müxtəlif kommission və maliyyə əməliyyatları, turizm, diplomatik və ticari nümayəndəliklərin saxlanması, istehlak köçürmələri (ölkədəki xarici fəhlələrə əməkhaqqı, vərəsə, xaricdə oxuyan tələbələrin və işləyən fəhlələrin xərcləri, hərbi xərclər və s.) üzrə daxilolmalar və ödəmələr daxildir.

2. Kreditlərin və investisiyaların hərəkəti balansı. Ölkəyə daxil olan və ölkədən çıxarılan dövlətə və özəl şəxslərə məxsus investisiyaların, eləcə də verilmiş və alınmış beynəlxalq kreditlərin nisbətində ifadə olunur. İqtisadi münasibətlərin inkişafı ilə əlaqədar olaraq tədiyyə balansında bu bölmənin həcmi və rolu genişlənməkdə davam edir. Burada ssuda kapitalları, kreditlər (qısamüddətli avuarlar və s.), həmçinin qiymətli kağızlar formasında olan investisiyalar əks etdirilir.

Kapital və kreditlərin hərəkət müddəti fərqli olduğu üçün tədiyyə balansında bu növ əməliyyatlar iki yerə bölünür: qısamüddətli və uzunmüddətli kapitallar. Qısamüddətli əməliyyatlara əmtəə (ixrac kreditləri və s.) və valyuta formasında verilmiş kreditlər, xarici banklarda cari hesablara yazılan qısamüddətli avuarlar daxildir. Burada ölkəyə gətirilən və ölkədən çıxarılan xarici və milli pul vahidləri də öz əksini tapır.

İnvestisiya və kreditlərin hərəkəti balansına daxil olan uzunmüddətli əməliyyatlar qiymətli kağızların alqı-satqısını, xaricdə olan əmlak və müəssisələri, uzunmüddətli kreditlərin alınıb-verilməsini, o cümlədən dövlətin xarici borclarını əhatə edir.

İnvestisiya və kreditlərin hərəkəti balansına əlavə edilən "Səhvlər və diqqətsizliklər" adlı maddə, bir qayda olaraq, böhranlar dövründə he-

Saba alınmış qısamüddətli kapitalların hərəkətini əks etdirir.

Qeyd etdiyimiz kimi, tədiyyə balansına yalnız yerinə yetirilmiş və yaxud tezliklə yerinə yetirilməsi tələb olunan ödənişlər və daxilolmalar salınır. Bütövlükdə isə ölkənin yerinə yetirməli olduğu ödənişlər və ölkəyə gələcək daxilolmalar ayrıca hesablaşma balansında əksini tapır. Hesablaşma balansı müəyyən gün və yaxud müəyyən dövr ölkəyə xaricdən daxil olan tələblərin və onun xarici borclarının nisbətidir. Hesablaşma balansı ilə tədiyyə balansı arasındakı fərqlər bunlardır:

1. Hesablaşma balansına ölkənin xaricdəki tərəfdaşlarından gələn bütün tələblər və borc öhdəlikləri, o cümlədən ödənilməmiş borclar, tədiyyə balansına isə yalnız faktik olaraq yerinə yetirilmiş daxilolmalar və ödənişlər daxil edilir.

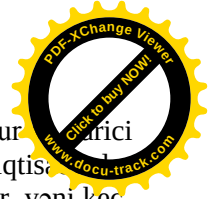
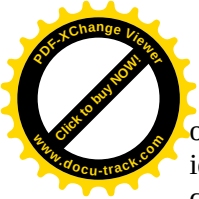
2. Hesablaşma balansında bütün alınmış və verilmiş, o cümlədən tədiyyə balansına salınmayan ödənilməmiş kreditlər əks etdirilir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tədiyyə balansında təkcə əmtəə dövriyyəsi deyil, həm də məhsullar və xidmətlər, qiymətli metallar və kapitalın ümumi hərəkəti əks olunur. Bütün bunlar milli valyutanın dəyərində birbaşa təsir edən amillərdir. Ölkəyə daxil olan və ölkədən çıxarılan bütün qiymətli (yəni qiyməti, dəyəri olan) şeylər balansda əks etdirilir. Balansın aktivliyi - ölkədə milli valyutanı təmin etmək üçün yetərinə vəsaitin olması deməkdir və əksinə, balansın passivliyi - ölkənin ağır iqtisadi vəziyyətindən, milli valyutanın qeyri-sabitliyinə səbəb olan amillərin mövcudluğundan xəbər verir. Ümumiyyətlə, tədiyyə balansı ölkə iqtisadiyyatının, maliyyəsinin, xüsusilə xarici iqtisadi əlaqələrinin vəziyyətini, beynəlxalq iqtisadi integrasiyadakı və dünya valyuta sistemindəki mövqeyini çox aydın əks etdirən güzgüdür. Ona görə də bu balansın aktiv saldoya malik olması çox önəmli və sevindirici haldır.

Tədiyyə balansına, dolayısıyla həm də milli valyutaya və pul dövriyyəsinə təsir göstərən aşağıdakı amillər mövcuddur:

- 1) ölkənin iqtisadi və siyasi inkişafının qeyri-bərabərliyi;
- 2) iqtisadiyyatın inkişaf sürətinin vaxtaşırı dəyişməsi və ya ləngiməsi;
- 3) dövlətdaxili xərclərin artması;
- 4) iqtisadiyyatın hərbiləşdirilməsi və sürətlə silahlanma;
- 5) kapitalların hərəkət miqyasının və önəminin artması;
- 6) dünya bazarındakı dəyişikliklər;
- 7) valyuta-maliyyə amilləri;
- 8) inflyasiya.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra sərbəst

olaraq beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminə qoşulmuşdur. İqtisadi əlaqələrini genişləndirməkdədir. Tədiyyə balansı bu iqtisadi əlaqələrin səviyyəsini göstərən ən mühüm sənəddir. İndiyə qədər, yəni keçmiş İttifaq tərkibində olarkən və bir neçə il ondan sonra Azərbaycan Respublikasının müstəqil tədiyyə balansı yox idi.

Son zamanlar Azərbaycanda tədiyyə balansının dəqiq qurulma sistemi yaradılmış, iqtisadi inkişafın sürətlənməsi ilə əlaqədar olaraq tədiyyə balansında böyük müsbət saldo yaranmışdır. 2008-ci ildə ölkənin ticarət balansı 38 mlrd dollar müsbət saldo ilə iera olunmuşdur. Bütün beynəlxalq təşkilatlar tədiyyə balansının təkmilləşdirilməsinə maraqlıdırlar.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun bütün dünya ölkələri üzrə eyni olan tədiyyə balansı maddələrinin təsnifatını yada salaq:

A. Cari əməliyyatlar:

Əmtəələr;

Xidmətlər;

İnvestisiyalardan gəlirlər;

Başqa xidmət və gəlirlər;

Şəxsi birtərəfli köçürmələr;

Dövlətin birtərəfli köçürmələri;

Nəticə: A - cari əməliyyatlar balansı.

B. Birbaşa investisiyalar və başqa uzunmüddətli kapital:

Birbaşa investisiyalar;

Portfel investisiyalar;

Başqa uzunmüddətli investisiyalar;

Nəticə: A+B-bazis balansı.

C. Başqa qısamüddətli kapitallar:

Ç. Səhvlər və diqqətsizliklər

Nəticə: A+B+S+D (likvidlilik səviyyəsinə müvafiq olaraq).

D. Ehtiyat maddələr:

Qızılın hərəkəti;

SDV-nin bölüşdürülməsi və istifadəsi;

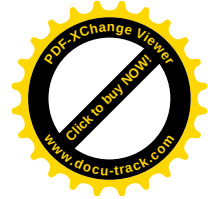
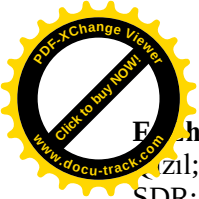
Ehtiyatların yenidən qiymətləndirilməsi;

Nəticə: A+B+C+D+E

E. Fövqəladə maliyyələşdirmələr:

Ə. Xarici rəsmi orqanların valyuta ehtiyatlarını təşkil edən borclar:

Nəticə: A+B+C+D+E+F+G (rəsmi hesablaşmalar konsepsiyasına müvafiq olaraq)

Ehtiyatların dəyişməsinin yekunu:

Kəzıl;

SDR;

Xarici valyuta;

Başqa tələblər;

Beynəlxalq Valyuta Fondunun kreditləri.

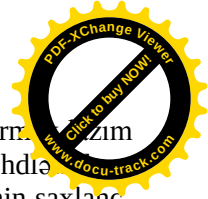
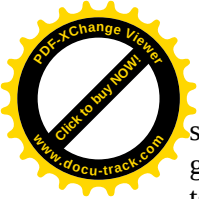
4.6. Maliyyə proqramları

Zahirən nə qədər konkret görünə də, maliyyə proqramları hər bir ölkənin makroiqtisadi göstəricilərinin tam spektrini əhatə edir. Həmin göstəricilərə inflyasiya, ümumi milli məhsul, milli gəlir, bahalaşma, büdcə və valyuta balansının göstəriciləri və başqa parametrlər daxildir. Başqa sözlə, maliyyə proqramları bütün makroiqtisadi tənzimləmənin göstəricilərini özündə cəmləşdirir. Deyilənləri nəzərə alaraq belə bir təriflə razılaşımaq olar: maliyyə proqramı - makroiqtisadi məqsədlərin gerçəkləşdirilməsinə yönəlmiş hərtərəfli və genişəhatəli tədbirlər kompleksidir. Bu məqsədlə maliyyə proqramı sadəcə olaraq iqtisadi fəaliyyətin müəyyən səmərəli səviyyəsinin təmin olunması ilə məhdudlaşa bilməz. Lakin, bunula yanaşı, maliyyə proqramlarında nəzərdə tutulan tədbirlər çox vaxt məcmu daxili tələblə məcmu daxili təklif arasındakı bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına istiqamətlənir. Bu bərabərsizlik, bir qayda olaraq, tədiyyə balansının passiv vəziyyəti, inflyasiyanın artması və istehsal artımının çox aşağı həcmi şəraitində üzə çıxır.

"Maliyyə proqramı" termini, adətən, Beynəlxalq Valyuta Fondunun maliyyə vəsaitindən istifadə edilməsini nəzərdə tutan kredit layihələrinə tətbiq olunur. Amma maliyyə proqramları BVF-nin kreditlərinin tətbiq edilmədiyi hallarda da fəaliyyət göstərə bilər. Bu anlayış maliyyə-kredit, maliyyə - büdcə və valyuta siyasəti sahəsində reallaşan tədbirlərin nə qədər önəmli olduğunu göstərir. Belə tədbirlər milli tələblə milli tədiyyə balansları arasındakı müvazinəti pozan amillərin aradan qaldırılması məqsədilə həyata keçirilir. Bundan başqa, durumun diktə etdiyi müvafiq tədbirlərə nəzarət üçün zəruri olan maliyyə göstəriciləri digər iqtisadi göstəricilərlə müqayisədə daha tez özünü büruzə verir.

Maliyyə tədbirləri proqramında iqtisadi siyasətin başqa vasitələrinin, xüsusən məcmu tələbin yüksəlməsinə yönəlmiş tədbirlərin də fəaliyyəti göstərilir.

İqtisadi uyğunsuzluğun meydana çıxdığı vaxtlarda ehtiyatlara tələbatla bu ehtiyatların mövcudluğu arasında uyğunluğu təmin etmək üçün

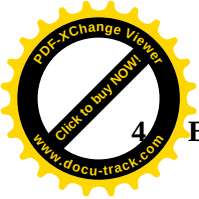

son nəticədə bu və ya digər formada tənzimləmə həyata keçirilməlidir. Məqsədyönlü tədbirlər görülməyəndə tənzimləmə cəhdləri təbii xarakter daşıyır və heç bir fayda vermir. Məsələn, ölkənin saxlanclarının tükənməsi və kreditörün bundan sonra kredit vermək istəməmələri idxalın kəskin azalmasına gətirib çıxarır ki, bu da iqtisadi artıma və sosial vəziyyətə mənfi təsir göstərir. Maliyyə proqramlarının əsas xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, bu proqramlar tənzimləməni nizamlı surətdə həyata keçirir. Bütün bunlar son nəticədə tədiyyə balansının sabitliyinə təsir göstərir. Bu sabitlik cari xarici hesablaşmaların vəziyyətinin necə dəyişməsi ilə qiymətləndirilir. Müxtəlif ölkələrdəki durum bir-birindən nə qədər fərqlənsə də, ümumi şəkildə demək olar: xarici hesablaşmalar üzrə tədiyyə balansının vəziyyəti o zaman sabit sayıla bilər ki, gözlənilən kapital axını hesabına uzunmüddətli maliyyələşdirmələr təmin olunsun. Bu halda iqtisadi artım sabit qiymətlərlə müşayiət edilir və ölkə öz xarici borclarını tam həcmdə ödəmək imkanı qazanır.

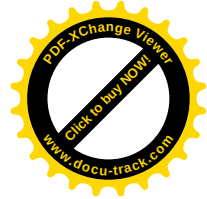
Bütün bunlara görə maliyyə proqramları perspektiv məqsədlərə uyğunlaşdırılaraq tərtib edilməlidir. Onlar, bir qayda olaraq, "orta müddət", yəni 5 il üçün tərtib olunur.

Maliyyə proqramlarını işləyib-hazırlamaqdan ötrü makro-iqtisadi hesabları iki kompleks sistem kimi fərqləndirmək məsləhətdir. Həmin sistemlər gəlirləri və xərcləri həm maliyyə vəsaitlərinin axını baxımından, həm də ehtiyatların dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq xarakterizə edir. Bu hesablarda iqtisadi fəaliyyətin səmərəlilik dərəcəsini qiymətləndirmək və iqtisadi siyasətin tənzimlənməsi haqda qərar qəbul etmək üçün lazım olan informasiyalar toplanır. Hesablarda toplanan göstəricilər arasında qarşılıqlı əlaqəni həyata keçirmək üçün bir sıra amillərin nəzərə alınması önəmli və vacibdir. Bu proqramlar gələcək maliyyə siyasətini əvvəlcədən müəyyənləşdirdiyindən ümummilli hesablarda əks olunan göstəricilər dövlət üçün böyük maraq doğurur.

Maliyyə proqramları hazırlanarkən ayrı-ayrı ölkələrdə və müxtəlif dövrlərdə müxtəlif institusional, siyasi və başqa amillərdən asılı olaraq böyük siyasi və struktur islahatlar zamanı bir sıra qeyri-müəyyənliklər və çətinliklər meydana çıxır. Maliyyə proqramlarını, adətən, hökumət tərtib edir, əsas göstəricilər və istiqamətlər parlamentdə təsdiq olunur. Keçmiş müttəfiq respublikaların əksəriyyətində maliyyə proqramları iqtisadi islahatlar proqramının tərkib hissəsi kimi tərtib olunur və makro-iqtisadi sabitləşdirmədə mühüm rol oynayır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi

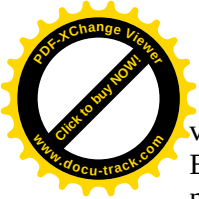
Bazar iqtisadiyyatının özünəməxsus demokratik idarəçilik üsulları və sərt qanunları var. Bu xüsusiyyətlər maliyyə planlaşdırılmasında da özünü göstərir. Köhnə inzibati-amirlik sistemindən fərqli olaraq bazar iqtisadiyyatında maliyyə planlaşdırılmasının xarakteri, həyata keçirilmə prinsipləri tamamilə dəyişdirilməlidir.

Uzun müddət sovet iqtisadi ədəbiyyatında bazar iqtisadiyyatı ilə planlaşdırma sistemi bir-birinə əks anlayışlar kimi qiymətləndirilir, bazar iqtisadiyyatı şəraitində planlaşdırma fikri təbliğ olunmurdu. Buna görə bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar, köhnə təsəvvürlərin təsiri ilə belə bir fikir yayılıb ki, guya indi planlaşdırmadan tamamilə imtina olunur. Bu, qətiyyənlə düzgün fikir deyil. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində planların, xüsusilə maliyyə planlarının olması zərurəti daha da artır, təsiredici amillərin nəzərə alınması tələbi meydana gəlir. Beləliklə, bazar iqtisadiyyatında planlaşdırma gündəmdən silinmir. Lakin bu proses aşağıdakı istiqamətlər üzrə köklü surətdə dəyişdiriləcək:

1. Maliyyə planlaşdırılmasını hər bir obyekt (müəssisə, birlik, dövlət və s.) müstəqil surətdə özü həyata keçirəcək. Maliyyə planlarının bir-birindən süni asılılığı ləğv ediləcək. Totalitar rejimdə maliyyə planlarının bütün göstəricilərini mərkəzi orqanlar və yuxarı təşkilatlar müəyyən edir, aşağı pillələrdə isə yalnız bu rəqəmlər rəsmi formaya salınırdı. Belə diktatura yerlərdə peşə təşəbbüslərinin və işgüzarlığın boğulmasına gətirib çıxarırdı. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir subyektlər öz maliyyə planını qanunvericilik aktlarının müəyyənləşdirdiyi normativlərə və göstəricilərə uyğun olaraq özü tərtib və icra edir.

2. Bazar iqtisadiyyatı maliyyə planlarının çevikliyini nəzərdə tutduğu halda, inzibati-amirlik sistemi şəraitində maliyyə planlarının bütün göstəriciləri dəyişilməz səciyyə daşıyır, plan göstəricilərinin dəyişilməsi qəti qadağan olunurdu. İl ərzində əvvəlcədən nəzərdə tutulmamış hər hansı hadisə baş verəndə planlara müvafiq düzəlişlər edilmədiyindən iqtisadiyyat pis vəziyyətə düşürdü. Belə hadisələr bazar iqtisadiyyatında da tez-tez baş verir, lakin bu, onun azad təbiətindən irəli gəlir. Burada əvvəlcədən nəzərdə tutulmamış hadisələr qiymətlərin, tələb və təklifin, ümumi vəziyyətin dəyişməsi və s. formalarda təzahür edir.

3. Bazar şəraitində maliyyə planlarının çoxunun icrası qeyri-məcburi, yönəldici xarakter daşıyır. Totalitar sovet rejimində ali aparatın mərkəzləşdirilmiş qaydada hazırladığı planlar daha çox qanun qüv-

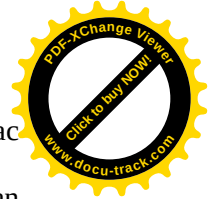
vəsinə malik idi və buna görə də onların yerinə yetirilməsi mə... idi. Bazar iqtisadiyyatında isə yalnız ümumi qanunvericilik aktları və müəyyən olunmuş plan göstəricilərinin yerinə yetirilməsi icbaridir, digər göstəricilər isə yalnız istiqaməti müəyyənləşdirmək üçün nəzərdə tutulur.

4.8. Azərbaycan respublikasında maliyyə planlaşdırılmasının xüsusiyyətləri

Məlumdur ki, son illərə qədər (Sovet dönməində) Azərbaycan Respublikası iqtisadi cəhətdən asılı vəziyyətdə idi. Respublikanın bütün maliyyə hüquqları əlindən alınmışdı, maliyyə məsələləri bütünlüklə Moskvadan idarə edilir, problemlər mərkəzdə həll olunurdu. Belə şəraitdə respublikada müstəqil maliyyə planlaşdırılmasından danışmaq mümkün deyildi. Doğrudur, o vaxtlar respublikada, məsələn, müəssisələr üzrə maliyyə planları, İttifaq büdcəsinə təbə olan dövlət büdcəsi və s. tərtib edilirdi. Lakin bu planları da ya mərkəz diktə edir, ya da onlar göstəriş əsasında tərtib olunurdu. Nə respublikanın ümumi gəlir və xərclərini əks etdirməli olan icmal plan və balanslar, nə də hesabatlar hazırlanırdı. Maliyyə planlarının mükəmməl sistemi yox idi. Son illərə qədər respublikada nəinki icmal planı, heç tədiyyə və hesablaşma balansları və ümumi büdcə də tərtib olunmurdu. Bu planların dəqiq hesabat rəqəmləri respublikada heç kimə bəlli deyildi.

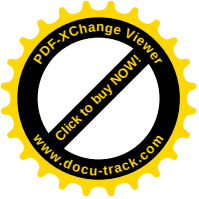
Azərbaycanın iqtisadi müstəqillik qazanması və iqtisadi-maliyyə münasibətlərini yenidən qurması indi maliyyə planlarının tutulması ilə bağlı məsələləri xeyli aktuallaşdırmışdır. Artıq bir sıra maliyyə planları tutulmuş, yaxud tutulmaqdadır. Son bir neçə ildə milli gəlirin, ümumi milli məhsulun bölgüsü və yenidən bölgüsünün bütün göstəriciləri muntəzəm hesablanır və bu barədə məlumat verilir. Bundan başqa, respublikada hər il tədiyyə balansı tərtib edilir.

Sovet iqtisadiyyatından keçid şəraitində respublikada maliyyə planlaşdırılmasının ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri iqtisadi sistemin böhran vəziyyəti ilə müşayiət olunan yenisi ilə əvəzlənməsi idi. Bundan başqa, maliyyə planlaşdırılması sahəsində milli təcrübə çox az olduğundan maliyyə planları aşağı səviyyədə həyata keçirilirdi və iqtisadiyyatın inkişafına istənilən təsiri göstərə bilmirdi. Bir sıra maliyyə planlarının ümumiyyətlə olmaması, onların isə reallığı əks etdirməməsi makroiqtisadi tənzimləmənin yerli-dibli yoxluğu ilə sonlanırdı. Nəticədə qeyri-müəyyənlik çoxalır, həyat səviyyəsi enir, istehsal azalır. Buna görə də

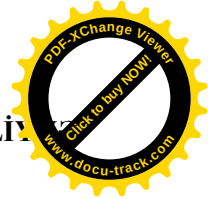

Ölkədə maliyyə planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsinə böyük ehtiyac olmasının da başlıca istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- milli iqtisadiyyatda inkişaf etmiş ölkələrdə geniş tətbiq olunan milli hesablar sistemi əsasında statistikanın və buna uyğun maliyyə planlarının qurulması;
- daha optimal valyuta balansının tərtib olunması və makroiqtisadiyyatda tənzimlənmə sisteminin yaradılması;
- inflyasiyanın daha dəqiq proqnozlaşdırılması, bu proqnozdan (xüsusilə büdcə planlaşdırılmasında) istifadə olunması;
- maliyyə və balans sisteminin qurulması, operativ maliyyə informasiyasının alınması;
- orta- və uzunmüddətli maliyyə planlaşdırılmasına keçilməsi, daha uzun müddət üçün göstəricilər proqnozunun hazırlanması.

V FƏSİL. MALİYYƏ VASİTƏÇİLİYİ VƏ MALİYYƏ BAZARI

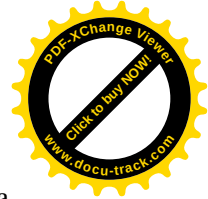
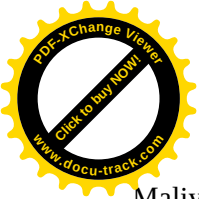

5.1. Maliyyə vasitəçiliyinin mahiyyəti və maliyyə bazarı ilə əlaqəsi

Maliyyə vasitəçiliyi bazar iqtisadiyyatının önəmli elementlərindən biridir. Məsələn burasındadır ki, istənilən cəmiyyətdə hər bir insan, biznesmen, hökumət və ya şirkət əlavə vəsaitə ehtiyac duyur. Onlar yalnız əllərində olan vəsaitdən bəhrələnsələr, öz fəaliyyətlərində yüksək səmərəyə nail ola bilməzlər, başqalarının yığıb saxladıkları maliyyə ehtiyatları da dövrüyyədən və istifadədən çıxar. Pulun canı isə onun dövrüyyəsindədir.

Tutaq ki, Həsənlə Məmmədin 100 milyon manat pulu, Əlinin isə yaxşı bir ideyası var - kompyuter istehsal edən fabrik tikmək istəyir, lakin onun pulu ya azdır, ya da ümumiyyətlə yoxdur. Deməli, o, pul axtarmalıdır. Təbii ki, ölkəni başdan-başa gəzib Həsən və Məmməd kimlərinə yalvara bilməz. Saxlanı pulu olanlar da eyni vəziyyətdədir. Məhz belələri arasında əlaqə yaratmaqdan ötrü maliyyə vasitəçiliyi fəaliyyət göstərir. Pul vəsaitinin lazım olmayan yerdən lazım olan yerə köçürülməsinin təşkili - maliyyə vasitəçiliyidir. Onun köməyi ilə milli gəlirin, ümumi milli məhsulun bölgüsü və yenidən bölgüsü həyata keçirilir. Maliyyə vasitəçiliyini gerçəkləşdirən müəssisə və təşkilatlar maliyyə vasitəçiləri adlanır. Maliyyə vasitəçiliyi həm məcburi, həm də könüllü qaydada həyata keçirilə bilər. Hökumət vergiləri və başqa gəlirləri məcburi qaydada səfərbər edərək onları təmənnasız olaraq öz funksiyalarının yerinə yetirilməsinin maliyyələşdirilməsinə yönəldir. Saxlanları və bir sıra başqa ehtiyatları könüllülük əsasında banklar, sığorta və maliyyə şirkətləri, təqaüd və investisiya fondları kimi maliyyə vasitəçiləri səfərbər edir. Bu ehtiyatlardan təmənnalı və ödənişli əsasda kredit ehtiyatları qismində istifadə olunur.

Göstərilən ehtiyatların satılıb-alındığı yer maliyyə bazarı adlanır. Maliyyə vasitəçiliyinin gerçəkləşməsində maliyyə bazarı çox önəmli bir mövqe tutur. Maliyyə vasitəçilərinin, eləcə də bu vasitəçiliyin başqa iştirakçılarının hamısı, əsasən, maliyyə bazarında gərişür.

5.2.Maliyyə vasitəçiliyi mexanizmi

Maliyyə vasitəçiliyi mexanizmi pulun artıq olduğu yerdən çatışmadığı yerə köçürülməsi prosesini əhatə edir. Maliyyə vasitəçiləri, eləcə də pulu artıqlıq edənlər və pulu çatışmayanlar bu prosesin iştirakçıları ola bilərlər. Pul artıqlığını və ya çatışmazlığını hər bir hüquqi və ya fiziki şəxs - hökumətlər, biznes firmaları, əhali, əcnəbilər və b. hiss edə bilər.

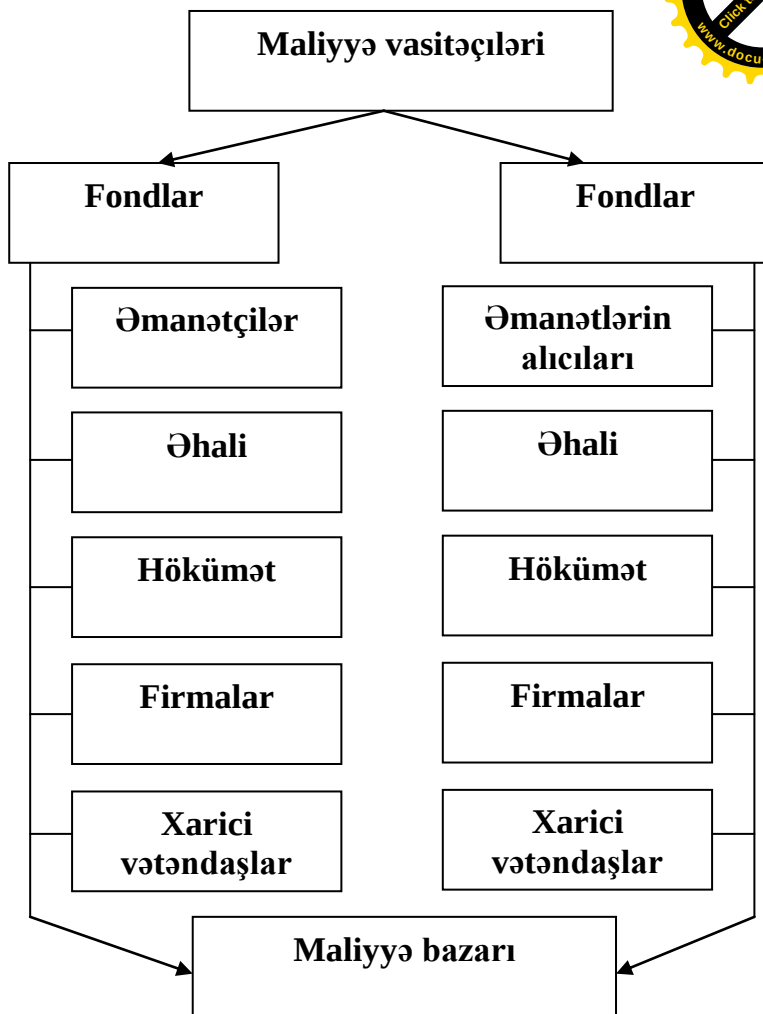
Təmənnasız maliyyə vasitəçiliyini, əsasən, hökumət həyata keçirir və firmalardan, əhalidən icbari yolla vəsait toplayaraq müdafiənin, idarəetmənin maliyyələşdirilməsinə, sosial ehtiyacların və dövlətin öz funksiyalarını yerinə yetirməsi ilə bağlı olan digər məsələlərin ödənməsinə yönəldir. Təmənnasız maliyyə vasitəçiliyinin başlıca mənbəyi saxlancısı daha çox olan əhalidir. İkinci yeri firmalar tutur. Hökumətin və əcnəbilərin də bu sahədə azacıq payı var.

Mobil vəsaitin istifadəsində əsas yer firmalara məxsusdur. İkinci yeri hökumət, sonrakı iki yeri isə əhali və əcnəbilər tutur.

Qeyd etmək lazımdır ki, pul vəsaiti bir əldən başqa ələ birbaşa, maliyyə vasitəçilərinin iştirakı olmadan da gələ bilər. İştirakçılar birbaşa maliyyə bazarına girərək orada ya öz pul ehtiyatlarını sınaqdan keçirər, ya da maliyyə bazarındakı vasitələrdən bəhrələnərək nə isə ala bilərlər. Məsələn, Məmməd və Həsənin artıq vəsati (saxlancısı), Əlinin isə pul çatışmazlığı var. Belə olan halda Əli qiymətli kağızlar buraxıb maliyyə bazarında onları Həsənə və Məmmədə sata bilər və bununla da öz layihəsini müvəqqəti olaraq zəruri ehtiyatlarla təmin etmiş olar.

Bütövlükdə, maliyyə vasitəçiliyi mexanizmi aşağıdakı sxem üzrə gerçəkləşdirilir.

Maliyyə vasitəçiliyinin birbaşa və dolayısı kanalları müxtəlif ölkələrdə müxtəlif olur. Məsələn, fond bazarının yüksək inkişaf etdiyi ABŞ, Böyük Britaniya və Kanadada əsas yeri birbaşa vəsait axını metodları tutur. Almaniya və Yaponiya kimi ölkələrdə maliyyə vasitəçilərindən alınan vəsait birbaşa maliyyə bazarlarından səfərbər edilən ehtiyatlardan 10 dəfə çoxdur.

Sxem 5.2.1. Maliyyə vasitəçiliyi mexanizmi

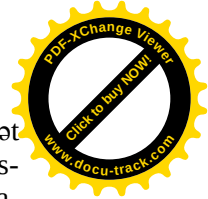
Cədvəl 5.

ÜDM-də yığımların və investisiyaların payı (%-lə)

Ölkələr və göstəricilər	1982-1989, orta	1990-1997, orta	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006-2009, orta
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Dünya											
Yığım	22,8	22,9	23,0	23,2	23,8	23,2	23,1	23,9	24,5	24,9	25,1
İnvestisiya	24,0	24,0	23,4	23,1	23,5	23,0	22,8	23,5	24,2	24,4	25,1
İnkişaflı ölkələr											
Yığım	21,9	21,1	21,8	21,4	21,6	20,5	19,3	19,0	19,5	20,2	20,3
İnvestisiya	22,5	21,8	21,7	21,8	22,1	20,8	20,0	19,9	20,5	20,6	21,1
ABŞ											
Yığım	17,9	15,9	18,3	18,1	18,0	16,4	14,2	13,5	14,0	15,6	15,4
İnvestisiya	20,3	18,3	20,3	20,6	20,8	19,1	18,4	20,3	19,5	19,4	20,1
AB											
Yığım	...	21,4	21,7	21,8	21,8	21,3	20,9	19,7	20,9	21,2	21,8
İnvestisiya	...	21,2	21,1	21,4	22,0	21,0	20,1	19,7	19,9	20,1	20,8
Almaniya											
Yığım	23,4	22,3	21,2	20,5	20,3	19,4	19,5		21,1	21,9	22,8
İnvestisiya	20,6	22,7	21,8	21,7	21,6	19,4	17,3	17,5	16,9	17,5	19,4

Cədvəl 5.2.1- in davamı

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Yaponiya											
Yığım	32,0	32,2	29,8	28,6	28,8	27,8	26,7	27,2	27,6	27,7	28,3
İnvestisiya	29,4	30,0	26,8	26,0	26,3	25,7	23,9	24,0	24,2	24,5	24,9
B.Britaniya											
Yığım	17,6	15,4	17,7	15,1	15,0	15,0	14,9	14,6	14,8	14,8	15,1
İnvestisiya	19,0	17,1	18,1	17,8	17,5	17,3	16,7	16,5	16,9	16,8	16,8
MDB											
Yığım	...	...	14,4	24,1	31,8	29,7	27,5	27,1	28,8	27,3	25,6
İnvestisiya	...	...	16,8	16,2	19,0	22,2	20,9	21,5	21,3	22,1	23,4
Avropanın yeni sənaye ölkələri											
Yığım	33,8	34,0	33,3	32,2	31,5	29,5	29,6	30,6	30,9	30,5	29,1
İnvestisiya	27,8	32,4	25,9	26,9	28,0	24,9	24,0	23,4	24,6	24,5	24,5

Kommunist rejimi ölkələrində maliyyə vasitəçiliyini yalnız dövlət rəhbərliyi və dövlət sığortası həyata keçirirdi. Onlar təkcə dövlət müəssisələrini, qismən də əhalini maliyyələşdirirdi. Sosializm cəmiyyəti dağılından sonra vəziyyət dəyişdi. İndi geniş maliyyə vasitəçiliyi şəbəkəsi yaradılıb, Şərqi Avropanın bir çox ölkələrində, eləcə də Rusiya və Baltıqyanı dövlətlərdə maliyyə bazarı formalaşdırılıb. Lakin bu ölkələrdə hələ maliyyə bazarının müdafiəsi və saxlanc təminatı sistemi yaranmayıb, bir çox ölkələrdə isə maliyyə bazarının heç “ruhu” da yoxdur. Buna görə də ümumi daxili məhsulda saxlancların və müvafiq olaraq investisiyaların payı çox azdır. Saxlanc olmayan yerdə investisiyalardan da danışmağa dəyməz. Tanınmış iqtisadçı Keyns təsdiq edir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə tamamilə maliyyə vasitəçilərinin köməyi sayəsində yığılan saxlancın (yığının) həcmi investisiyalara bərabərdir. Saxlancların və investisiyaların səviyyəsi 5.2.1. cədvəlinin məlumatlarında əks olunub.

Cədvəldən göründüyü kimi, keçid iqtisadiyyatı ölkələrində investisiya payı xeyli az olub, buna görə də investisiya xərcləri kəskin sürətdə geri qalıb. Bu, iqtisadi artımın azalmasının başlıca səbəbidir. Lakin son illər bu göstəricilərin ÜDM-dəki payının xeyli yüksəlməsi iqtisadiyyatın inkişafına təkan verib.

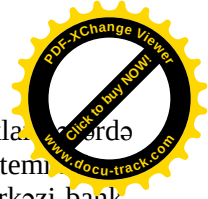
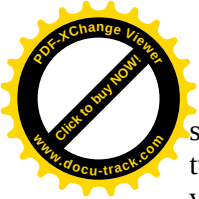
Ölkəmizdə son zamanlar investisiyaların ÜDM-də payı əhəmiyyətli sürətdə artmışdır. Bu, həm daxili və həm də xarici investisiyalara aiddir. Lakin bu artım daha çox daxili vəsaitləri səfərbər etmək hesabına deyil, əsasən xarici sərmayələr hesabına baş vermişdir. Amma daxili mənbələr hesabına ehtiyatlar çoxdur, onların cəlb edilməsi zəruridir.

5.3. Maliyyə vasitəçilərinin tərkibi

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə əməkdaşlığını müxtəlif maliyyə orqanları gerçəkləşdirir. Təmənnasız maliyyə vasitəçiliyi ilə, əsasən, dövlət maliyyə orqanları - Maliyyə Nazirliyi, vergi və gömrük qurumları məşğul olur.

Təmənnasız maliyyə vasitəçiliyini depozit təsisatlar, müqaviləli əmanət qurumları (həyat sığortası, bədbəxt hadisələrdən, yanğından sığorta şirkətləri, dövlət və özəl təqaüd fondları) və investisiya maliyyə vasitəçiləri (maliyyə şirkətləri, qarşılıqlı fondlar, pul bazarı fondları, investisiya fondları) yerinə yetirir. Ayırı-ayrı ölkələrdə bu vasitəçilər müxtəlif cür adlandırılırlar, lakin onların ümumi iş prinsipləri eynidir. Təhlil edəcəyimiz sxem ABŞ-a məxsusdur.

"Depozit təsisatlar" dedikdə, əhalidən, hökumətdən, firmalardan və

s. əmanət qəbul etməyə və kredit verməyə ixtiyarı olan banklar. Bütövlükdə isə bazar iqtisadiyyatı şəraitində bank sistemi viyyədən ibarətdir: birinci səviyyə banklar bankı sayılan mərkəzi bankdır. Bank sisteminin ikinci səviyyəsi müştərilərlə birbaşa təmasda olan xidmət banklarıdır. Kommersiya və əmanət banklarını, kredit ittifaqlarını da ikinci səviyyəli banklara aid etmək olar.

Müqaviləli əmanət qurumlarına həyat sığortasını, bədbəxt hadisələrdən, yangından sığortanı həyata keçirən şirkətlər və pensiya fondları daxildir. Təqaüd fondları iki istiqamətdə yaradılır: dövlət təqaüd fondları, bir də özəl təqaüd fondları. Tibbi sığorta fondlarını da buraya aid etmək olar.

İnvestisiya maliyyə vasitəçiləri - maliyyə şirkətləri, qarşılıqlı fondlar və investisiya fondlarıdır.

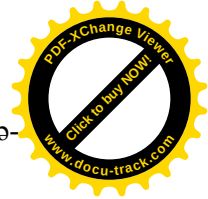
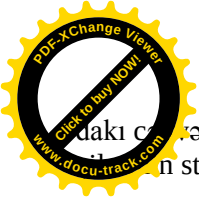
Maliyyə şirkətləri, adətən, 3 formada yaradılır: istehlak maliyyə şirkətləri, kommersiya maliyyə şirkətləri və biznes maliyyə şirkətləri.

Bunlarla yanaşı, bir sıra hökumət maliyyə vasitəçiləri də var. Məsələn, ABŞ-a bəzi federal kredit agentlikləri (Federal İpoteka Assosiasiyası, Ev Kreditlərinin İpotekası Federal Şirkəti, Tələbələrə Kredit Assosiasiyası), eləcə də kreditlərə təminat hökumət agentlikləri (Federal Mənzillər Administrasiyası, Veteranlar Administrasiyası, Tələbələrə Təhsil Kreditlərinin Təminatı Departamenti və s.) bura aiddir.

Ayrı-ayrı maliyyə vasitəçiləri fondlarından istifadənin mənbə və istiqamətləri müxtəlifdir. Onlar bütün ölkələrdə qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir. Bankların fondları depozitlər hesabına formalaşır və kommersiya, girov və istehlak kreditlərinin verilməsinə yönəldilir. Onlardan dövlət qiymətli kağızlarını almaq, hökumətə və yerli hakimiyyət orqanlarına kreditlər vermək üçün də istifadə etmək olar.

Sığorta şirkətləri fondları sığorta üzvlük haqları hesabına yaranır və əsasən, qiymətli kağızlar almağa sərf olunur. Təqaüd fondları isə işçilərin və şirkətlərin ayırmalarından təşkil edilir, təkcə qiymətli kağızlara yerləşdirilir. Maliyyə şirkətləri banklardan fərqli olaraq depozit toplamır, yalnız qiymətli kağızlar buraxaraq onları maliyyə bazarında satırlar. Səfərbər edilən fondlardan istehlak və kommersiya kreditlərinin verilməsi üçün istifadə olunur.

Maliyyə aktivlərinin hərəkətində maliyyə vasitəçilərinin payı fərqlidir və ilbəl dəyişir. Maliyyə vasitəçilərinin strukturunun dəyişməsinə təsir edən bir sıra amillər sırasında yeni maliyyə vasitəçilərinin meydana gəlməsini, mövcud vahidlərin təkmilləşməsini, maliyyə innovasiyalarını, maliyyə mühəndisliyinin yüksək inkişafını göstərmək olar. Aşağı-

...dəki özəl dünyanın ən inkişaf etmiş ölkəsi olan ABŞ-a maliyyə vasitə-
...n strukturunu əks etdirir (cədvəl 5.3.1).

Cədvəl 5.3.1.

Maliyyə aktivlərinin hərəkətində maliyyə vasitəçilərinin payı (%-lə)

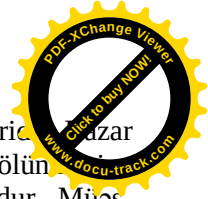
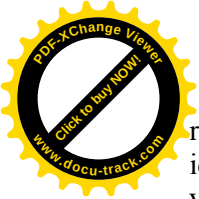
Maliyyə vasitəçiləri	1960	1970	1980	1990	1995	2005
Həyat sığortası üzrə sığorta şirkəti	19.6	15.3	11.5	12.5	13.1	14.1
Əmlak sığ. və bədbəxt hadisədən sığorta üzrə sığ. şirkəti	4.4	3.8	4.5	4.9	4.7	4.6
Özəl pensiya fondları	6.4	8.4	12.5	14.9	17.2	17.8
Dövlət pensiya fondları	3.3	4.6	4.9	6.7	7.6	7.9
Maliyyə şirkətləri	4.7	4.9	5.1	5.6	4.7	4.8
Qarşılıqlı istiqrazlar üzrə qarşılıqlı fondlar	2.9	3.6	1.7	5.9	11.3	11.5
Pul bazarı üzrə qarşılıqlı fondlar	0.0	0.0	1.9	4.6	4.0	4.7
Kommersiya bankları	38.6	38.5	36.7	30.4	27.8	25.3
Əmanət bankları	19.0	19.4	19.6	12.5	7.4	7.1
Kredit itifaqları	1.1	1.4	1.6	2.0	2.1	2.3
Cəmi	100	100	100	100	100	100

Mənbə: Federal Reserve Flow of Funds Accounts.

Cədvəldən göründüyü kimi, maliyyə aktivlərinin hərəkətində bank-
ların payı son illər kəskin surətdə azalıb, yeni strukturların payı isə ək-
sinə, çoxalıb. Başqa ölkələrdə də, demək olar, eyni vəziyyət müşahidə
olunur.

5.4. Maliyyə bazarının mahiyyəti

Maliyyə aktivlərinin hərəkəti təkcə maliyyə vasitəçiləri vasitəsi ilə
deyil, həm də birbaşa maliyyə bazarında həyata keçirilir. Ümumiyyətlə,
maliyyə vasitəçiləri də maliyyə bazarının subyektləridir və bilavasitə
maliyyə bazarında işləyirlər. Geniş və nəzarət oluna bilən maliyyə baza-

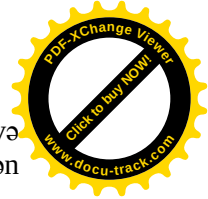
rının olması bazar iqtisadiyyatının ən önəmli tələblərindən biri. Bazar iqtisadiyyatı ölkələrində material və maliyyə ehtiyatlarının bölünməsi və yenidən bölünməsinə müdaxilə imkanları çox məhduddur. Müəssisələrin çoxu (həm özəl, həm də kollektiv mülkiyyətə əsaslanan müəssisələr) material və pul vəsaitlərini müstəqil olaraq bazarlarda özləri axtarır tapırlar. Material ehtiyatlarının alınib-satıldığı bazarlar iqtisadiyyata aid ədəbiyyatda "real aktivlər bazarı", pul vəsaitlərinin iqtisadi münasibətlərin iştirakçıları arasında bölünməsinə təmin edən bazarlara isə "maliyyə bazarı" deyilir.

Maliyyə bazarı təkcə milli iqtisadiyyatın maliyyə tərəflərini deyil, həm də kredit münasibətlərinin müxtəlif formalarını əhatə edən olduqca geniş anlayışdır. Bütün bu müxtəlif formaları diqqətlə təhlil etsək, ümumi şəkildə maliyyə bazarını 3 yerə bölmək olar: ssuda (bank kreditləri) bazarı, valyuta bazarı və qiymətli kağızlar bazarı.

Bank kreditləri bazarı kredit idarələrinin verdikləri ödənişli və qaytarılan ssudalar prosesində meydana çıxan münasibətləri əhatə edir. Bu ssudalar xüsusi sənədlərin tərtibindən asılı olmayaraq sərbəst surətdə satıla, alınə və ödənilə bilər. Bank kreditlərinin hərəkəti və ümumiyyətlə kredit bazarı iqtisadi inkişaf nəticəsində xeyli genişlənmiş və maliyyə bazarından qoparaq müstəqil fəaliyyət sahəsinə çevrilmişdir. Bu sahə ilə indi müstəqil maliyyə bölməsi olan bank işi məşğul olur.

Kredit bazarı özlüyündə iki növdən ibarətdir: topdansaş kredit bazarı, pərakəndə satış kredit bazarı. Topdansaş kredit bazarı kreditin banklararası faiz normasını müəyyən edir və adətən banklararası birjələrdə həyata keçirilir. Dollar üzrə kreditin topdansaş faizi, əsasən, London banklararası birjasında müəyyən edilir ki, bu da iqtisadi ədəbiyyatda Libor (London interbank offered rate), yəni "London banklararası birjasında təklif olunan faiz norması" adlanır. Londonda başqa valyutaların da faizləri müəyyən oluna bilər. Eynilə Yaponiya iyni üçün TIBOR (T - "Tokio" sözünün baş hərfi), rubl üçün Mibor (M - "Moskva" sözünün baş hərfi) müəyyən olunur. Respublikamızda kreditin topdansaş bazarı Milli bankın keçirdiyi kredit hərracları vasitəsi ilə həyata keçirilir. Pərakəndə kredit satışı bazarı kreditor banklarla müştərilər arasındakı münasibətləri ifadə edir və kreditlərin pərakəndə satış faizlərini müəyyənləşdirir.

Valyuta bazarı bir ölkənin milli valyutasının başqa ölkənin valyutasına dəyişdirilməsi prosesində yaranan münasibətləri əks etdirir. Valyutanın bu mübadilədəki qiyməti onun kursu adlanır. Milli valyutaların kursları, əsasən, valyuta birjalarında müəyyənləşir. Azərbaycanda da

banklar arasında valyuta birjası var. Burada xarici valyutalar alınıb-satılır və əsasən başqa valyutalara, qismən də dönərli valyutalara nəzərən manatın kursu müəyyənləşdirilir.

Qiymətli kağızlar bazarı həm kredit münasibətlərini, həm də xüsusi sənədlər (qiymətli kağızlar) buraxılışı ilə ifadə olunan vasitəçilik münasibətlərini əhatə edir. Bu xüsusi sənədlərin və ya qiymətli kağızların müstəqil dəyəri var və buna görə də satıla, alına, yaxud başqasına verilə bilər.

Qiymətli kağızlar bazarı maliyyə bazarının əsasını təşkil etdiyi üçün çox halda maliyyə bazarı anlayışı əvəzinə qiymətli kağızlar bazarı anlayışı işlədilir.

5.5. Maliyyə bazarının quruluşu

Maliyyə bazarının mahiyyətinin və rolunun aydınlaşdırılması maliyyə bazarının, daha doğrusu, qiymətli kağızlar bazarının quruluşunu araşdırmağa imkan verir.

Ümumiyyətlə, maliyyə bazarının tərkibi və quruluşu bəzi əlamətlərlə müəyyən olunur. Ehtiyatların səfərbər edilməsi metodlarına görə qiymətli kağızlar bazarı borclar bazarına və səhmlər bazarına, qiymətli kağızların satışı mərhələlərinə görə ilkin bazara və ikinci bazara, qiymətli kağızların buraxılış müddətlərinə görə pul bazarına və kapital bazarına bölünür.

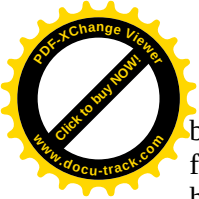
***Borclar bazarı və səhmlər bazarı**

Borclar bazarı və səhmlər bazarı bir-birindən fiziki və ya hüquqi şəxslərin pul ehtiyatlarını necə almaları ilə fərqlənir. Bu, adətən, iki yolla olur. Birinci yol budur ki, firmalar istiqraz və ya qiymətli girov kağızları kimi borc vasitələri buraxır. Bunlar borc alanlarla qiymətli kağız saxlayanlar arasında müqavilə sazişi rolunu oynayır. Həmin sazişdə təsbit edilmiş gəlir (norma) və ödənişin gerçəkləşdiriləcəyi son müddət göstərilir. Bu müddət borc vasitələrinin fəaliyyətə başlayacağı tarixlə müəyyənləşdirilir. Fəaliyyət müddəti bir ildən az olduqda borc vasitələri qısamüddətli, bir ildən çox olduqda isə uzunmüddətli adlanır.

Pul ehtiyatlarının səfərbər edilməsinin ikinci metodu xalis gəlirdən dividendlər almaq hüququ verən səhmlərin buraxılmasıdır.

Şirkət 1 milyard manat məbləğində 1000 dənə səhm buraxırsa və səhmdarlardan biri 10 səhm alırsa, deməli, həmin səhmdar şirkətin 1 faizinə malik olur və həmin nisbətdə xalis gəlir payına iddiaçı olur.

Borc vasitələri (şirkətin istiqrazları və ya girov kağızları) sahibləri

bir sıra üstünlüklərə malikdirlər. Məsələn, borc vasitələri saxlayanların fəaliyyətinə daha yaxşı təminat verilir. Şirkətlər ilk növbədə borc haqq-hesab çəkməyə borcludurlar. Onların gəliri birbaşa firmanın fəaliyyətindən asılı deyil. Bu, təsbit edilmiş fəaliyyətdir. Eyni zamanda səhm saxlayanların üstünlükləri həm də bundan ibarətdir ki, onların gəliri şirkətin rentabelliliyi ilə düz mütənasibdir və səhmlər, bir qayda olaraq, borc vasitələrinə nisbətən daha çox gəlir gətirir.

Demək olar, bütün ölkələrdə gəlirlilik səviyyəsinə görə korporasiyaların qiymətli kağızları, onların arasında isə, adətən, şirkətlərin səhmləri xüsusi seçilir. 1997-ci ildə korporasiya səhmləri ABŞ-a 39,2, Almaniyada 53,6, Fransada 44,4% gəlir gətirmişdir.

***İlkin və ikinci bazar**

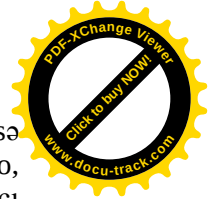
Qiymətli kağızların satış xarakterinə görə maliyyə bazarı ilkin bazara (primary market) və ikinci bazara (secondary market) ayrılır. İlkin bazarda hökumət, yaxud korporasiya yeni səhmləri və ya istiqrazları alıcılara satır. Bu bazarda yalnız emitent və investor iştirak edir, proses bağlı qapılar arxasında gedir. İlkin bazarda borc kapitalını zəruri hüquqi statusu olan hər bir şəxs ala bilər. Əslində bu, ssudadır. Lakin investorları səhmdarlara çevirməklə bu ssudanı qaytarmamaq da olar. Bunun üçün səhmdar cəmiyyət yaradıb səhm buraxmaq lazımdır. İlkin bazarda qiymətli kağızların satışına kömək edən əsas təsisat infestisiya banklarıdır.

"İkinci maliyyə bazarı" dedikdə, əvvəllər buraxılmış, onları emitentdən almış birinci sahibi satdıqdan sonra qiymətli kağızların yenidən satıldığı bazarı nəzərdə tuturuq. Onlar ilkin bazardan sonra bir neçə dəfə alınıb-satıla bilər. Nyu-York, Tokio, London fond birjaları əvvəllər buraxılmış qiymətli kağızların alınıb-satıldığı ikinci bazarın məşhur nümunələridir. Valyuta, füçer, opsiya bazarları da ikinci maliyyə bazarlarıdır.

İkinci bazarın fəaliyyət göstərməsində brokerlər və dilerlər mühüm rol oynayırlar. Broker müştərinin hesabına, yaxud onun tapşırığı ilə müqavilə və ya danışıq əsasında qiymətli kağızların alqı-satqısı ilə məşğul olan maliyyə vasitəçisidir. O, yerinə yetirdiyi vasitəçilik əməliyyatına görə komission haqqı alır. Brokerləri, adətən, özəl və ya səhmdar cəmiyyət kimi yaranan ixtisaslaşdırılmış firmalar təqdim edirlər.

Diler maliyyə bazarının həm öz hesabına, həm də tapşırıq əsasında qiymətli kağızlar alıb-satan iştirakçısıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ikinci bazarda qiymətli kağızlar satılarkən korporasiyalar investisiya almır. Bu halda satışdan gələn pul qiymətli kağızların ilkin bazardakı sahiblərinə çatır. Korporasiyaların pulu qiymətli

***Mütəşəkkil və qeyri-mütəşəkkil maliyyə bazarı**

Mütəşəkkil ticarətdə qiymətli kağızların alıcıları ilə satıcıları mərkəzi (rəsmi) yerlərdən birində görüşərək alqı-satqı edirlər. Belə yerlərə fond birjaları deyilir. Nyu-York, Tokio və ya Moskva fond birjaları mütəşəkkil fond bazarları hesab olunur.

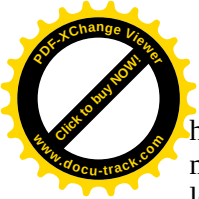
* Pul bazarı və kapital bazarı

Pul bazarında (money market) bir ilədək müddəti olan qiymətli kağızlar alınır-satılır. Bu bazarın əsas qiymətli kağızları hökumətin xəzinə biletləri və digər qısamüddətli qiymətli kağızlardır. Bunlar uzunmüddətli qiymətli kağızlara nisbətən daha geniş miqyasda satılır və buna görə də onların likvidliliyi daha yüksəkdir. Qısamüddətli qiymətli kağızların qiymətləri uzunmüddətlilərlə müqayisədə daha az dəyişir ki, bu da onları daha təminatlı edir.

Kapital bazarı pul ehtiyatlarının qiymətli kağızlar və başqa vasitələrlə bir ildən artıq müddətə cəlb olunması və istifadəsi sahəsindəki münasibətləri ifadə edir.

5.6. Maliyyə bazarının vəsaitləri

Qiyəmətli kağız sənəd hüququ daşıyır və onunla əlaqədar olan əmlak

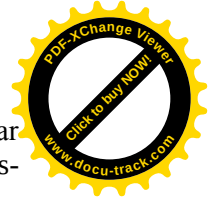
hüququnu əks etdirir ki, bu zaman alqı-satqı və başqa sövdələşmənin müstəqil obyektı kimi bazara daxil olur, bərabər və fərqli gəlirlər əldə etmələrinə xidmət edir, həmçinin pul kapitalının müxtəlif tərəfləri kimi çıxış edir. Yarandığı ilk dövrlərdə qiymətli kağızlar fiziki cəhətdən son dərəcə fərqli kağız formasında və mətbəə üsulu ilə xüsusi blanklarda saxtakarlıqdan kifayət qədər qoruna bilən kağızlarda çap edilirdi. Son dövrlərdə isə qiymətli kağızların dövriliyinin xeyli genişlənməsi ilə əlaqədar onların çoxu uçot kitabına yazılmış formada, həmçinin hesablar formasında həyata keçirilməyə başlamışdır. Ona görə də qiymətli kağızlar bazarda, həm əsl qiymətli kağızlar, həm də onların əvəzləyiciləri kimi buraxılır, dövr etdirilir və ödənilir. Qiymətli kağızlar bazasında sövdələşmələrin obyektləri həmçinin qiymətli kağızlar bazasının vəsaitləri adlandırılır ki, bunlara da pul fondları və fond qiymətliləri daxildir.

Qiymətli kağızları müxtəlif subyektlər buraxır. Ən ümumi halda bu emitentlər (emissiya edənlər) üç əsas qrupa ayrılır: dövlət, özəl bölmə, xarici subyektlər. Buna müvafiq olaraq dövlətin qiymətli kağızları, özəl bölmənin qiymətli kağızları və beynəlxalq qiymətli kağızlar ola bilər. Hər bir əsas emitent qrupun tərkibində ayrı-ayrı yarımqruplar olur. Məsələn, dövlətin qiymətli kağızlarını mərkəzi hökumət, yerli hakimiyyət orqanları, nisbətən müstəqil dövlət idarələri (poçt, dəmiryol xidməti və s.), həmçinin dövlət himayəsində olan təşkilatlar buraxa bilərlər. Özəl bölmənin buraxdığı qiymətli kağızlar arasında sənaye korporasiya və firmalarının, kommersiya və investisiya banklarının, investisiya fondlarının və s. qiymətli kağızları daha populyardır. Beynəlxalq qiymətli kağızlar isə onların dəyərini müəyyənləşdirən valyutalara, eləcə də emitentlərin növlərinə görə təsnif olunur.

Qiymətli kağızlar bazarındakı vəsaitlərin iqtisadi təbiətindən asılı olaraq onların tərkibində vasitəçilik əlaqələrini əks etdirən qiymətli kağızları fərqləndirmək olar. Bunların üç forması var: a) vasitəçilik münasibətlərini əks etdirən qiymətli kağızlar, b) kredit münasibətlərini əks etdirən qiymətli kağızlar, c) törəmə fond sərvətləri.

Dividendlərin ödənilməsi mexanizminə görə qiymətli kağızlar bir-birindən möhkəm müəyyənləşdirilmiş dividendlərlə və ya dəyişən dividendlərlə (gəlirlərlə) fərqlənir. Adətən, istiqrazlar və başqa növ borc vasitələri möhkəm müəyyənləşdirilmiş faiz həcmələrində gəlir gətirir. Bununla yanaşı, möhkəm müəyyənləşdirilmiş dividendlər güzəştli səhmlərlə də ödənilə bilər.

Qiymətli kağızlar öz dövriliyə ərazilərində regional (yerli), milli və beynəlxalq qiymətli kağızlara bölünür.

Səlanən əməliyyatları gerçəkləşdirən subyektlər qiymətli kağızların iştirakçılarıdır. Onlar da tərkibcə müxtəlifdir və aşağıdakı təsnifat üzrə bölünürlər: dövlət, əhali və kommersiya təşkilatları.

Qiymətli kağızlar bazarının subyektləri iki dərəcəyə ayrılır: peşəkar iştirakçılar, qeyri-peşəkar iştirakçılar. Peşəkar iştirakçılar, bir qayda olaraq, tənzimləyici dövlət orqanlarından, yaxud maliyyə bazarındakı özünü-tənzimləyən təşkilatlardan qiymətli kağızlar bazarında bir sıra fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaq üçün lisenziya alırlar.

Qiymətli kağızların ayrı-ayrı növləri var. Onları pul və kapital bazarlarının vasitələrinə görə bir-bir nəzərdən keçirmək daha məqsədəuyğundur.

***Pul bazarının vəsaitləri**

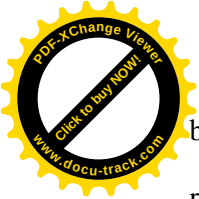
Pul bazarının vəsaitləri qısa müddətə buraxıldığından orada qiymət dəyişmələri və müvafiq olaraq risk də minimal olur. Pul bazarının bir ildən az müddətə buraxılan başlıca vəsaitləri bunlardır:

- xəzinədarlıq vekselləri;
- ötürülən depozit (bank) sertifikatları;
- kommersiya kağızları;
- bank aksepti və ya bankın akseptləşdirdiyi veksəl;
- girovdançıxarma sazişi;
- federal (yaxud unitar) fondlar;
- avrodollar;

Veksəl həm dövlətin, həm də özəl qurumların buraxa biləcəkləri borc kağızlarıdır. Veksəl hesabına əldə edilmiş məbləği müddət başa çatandan sonra emitent hökmən ödəməlidir. Dövlət xəzinədarlığının buraxdığı veksəl xəzinə vəsaiti olduğundan xəzinədarlıq vekseli adlanır.

Ölkədə xəzinədarlıq sistemi olmayanda vekselləri maliyyə nazirliyi buraxır. Xəzinədarlıq vekselləri qısa, adətən, üç, altı və on iki aylıq müddətə hökumətin maliyyə çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün buraxılır. 3 və 6 aylıq müddətə dövriyyəyə buraxılmış veksellər hər həftənin bazar ertəsi günü səhm hərraclarında paylaşdırılır. Birillik müddətə nəzərdə tutulmuş veksellər, adətən, ayda bir dəfə hərraca çıxarılır. Qiymətli kağızların satışı üzrə auksionların (açıq satışların) keçirilməsi qaydası ölkələrin çoxunda oxşar, yaxud eynidir.

Ötürülən bank depozit sertifikatları bankların depozitarilərə satdıqları borc vasitələridir. 1961-ci ilə qədər ABŞ-da bu sertifikatlar ötürülən deyildi və buna görə də təkrar satışa qoyula bilməzdi. Həmin vaxtdan sonra sertifikatlar ötürülən oldu və bundan sonra bazarı daha çox cəlb etməyə başladı. Hazırda belə sertifikatları kommersiya banklarının çoxu

buraxır və onların fondlarının mühüm mənbələrindən biridir.

Kommersiya kağızları iri bankların və məşhur korporasiyalara raxdıqları qısamüddətli borc vasitələridir. "General Motors", yaxud AT&T 1960-cı ilə qədər qısamüddətli kreditləri, adətən, bankların fondlarından əldə edirdi. Onlar bundan sonra kommersiya kağızları buraxmağa və həmin kağızları satmaqla maliyyə ehtiyatlarına olan ehtiyaclarını qısa müddətdə ödəməyə başladılar. 1970-ci ildən etibarən ABŞ bazarında onların həcmi 16 dəfədən çox artmış oldu.

Kommersiya kağızları 5-30, bəzən 270 gün müddətinə iki növə buraxılır: birbaşa kağızlar və diler kağızları. Birinciləri firmanın agentləri yayır, ikinciləri dilerlər satır. Maliyyə qurumlarının buraxdıqları kommersiya kağızları, adətən, "maliyyə kağızları" (financial papers) adlanırlar.

Bank akseptləri beynəlxalq ticarəti həyata keçirmək üçün yaradılıb və yüz illərdir insanların istifadəsindədir. Onlar firmaların buraxdıqları və başqa bankda yerləşdirilmiş, müəyyən müddətdə ödənməli olan bank traktatları, yəni barat (köçürmə) vekselləridir. Bu kağızlar ikinci maliyyə bazarında yenidən satıla bilər.

Girovdançıxarma sazişi (repurchase agreements), yəni qiymətli kağızların əvvəlcədən şərtləşdirilmiş qiymətə sonradan qaytarılmaq şərtilə alınması haqqında razılaşma, əslində qısamüddətli (iki həftədən az) borcdur. O zaman verilir ki, borclu öz borcunu vaxtında qaytarmır və onu geri alacağı barədə dilindən kağız verir. Girovdançıxarma sazişi son vaxtlar meydana gəlmiş maliyyə yeniliyidir. ABŞ-da 1969-cu ildən yayılmağa başlayıb.

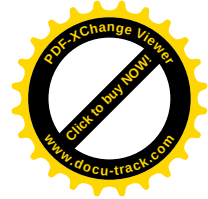
Federal fondlar adı banklarla mərkəzi banklardakı depozitlər arasında, məsələn, ABŞ-da Federal ehtiyatlar sistemində həyata keçirilən bircəgünlük ssudadır. Onu hökumət və mərkəzi bank yox, banklar öz aralarında verirlər.

Avrodollar ABŞ-ın fiziki və hüquqi şəxslərinin ölkədən kənardakı banklarda və ya ABŞ banklarının xaricdəki filiallarında olan depozitləridir.

***Kapital bazarının vəsaitləri**

Kapital bazarının vəsaitləri bir ildən artıq müddətə buraxılan borc vasitələri və səhmləridir. Pul bazarına nisbətən burada qiymət dəyişmələri və risk daha genişdir. Kapital bazarının prinsipial vəsaitləri bunlardır:

- korporasiya səhmləri;
- rezident girov kağızları;

- korporasiya istiqrazları;
- hökumətin qiymətli kağızları;
- yerli hakimiyyət orqanlarının istiqrazları;
- hökumət agentliklərinin qiymətli kağızları;
- bank kommersiya ssudaları;
- istehlak ssudaları;
- kommersiya və fermer girov kağızları.

Korporasiya səhmləri - sahibinin korporasiya statusuna malik hüquqi vahidin kapitalında payla iştirakını təsdiqləyən qiymətli kağızlardır. Səhmdarın dividendlər almaq, səhmləri yenidən satmaq hüququ var, amma o, onları qaytara bilməz. Səhm kapitalı bölünməzdir. Bu, kapital bazarı vəsaitlərinin ən çox yayılmış növüdür. ABŞ-da onun ümumi məbləği 8 trilyon dollardan çoxdur ki, bu da ümumi daxili məhsulun bütöv həcmindən xeyli artıqdır.

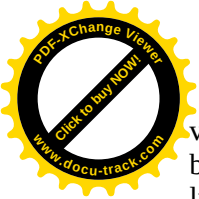
Bir səhmdardan başqa səhmdara keçid üsuluna görə səhmlər adi və imtiyazlı olur. Adi səhmlərin sahibləri müqavilə hüququndan başqa, səhm hüququnun verdiyi bütün hüquqlara malikdir. İmtiyazlı səhm sahiblərinin isə əksinə, adi səhmlərin verdiyi hüquqlardan üstün olan müqavilə hüquqları var.

Korporasiyanın idarə edilməsində iştirak hüquqlarına görə səhmlər adlı və adsız olur. Adlı səhmlərin yiyələri hökmən korporasiyada qeydiyyatdan keçməlidirlər. Adsız səhmlər isə qeydiyyatdan keçmir və korporasiya onların sahiblərini tanımır. Həmin səhmləri təqdim edənlər korporasiyanın səhmdarları olurlar.

Rezident girov kağızları (residential mortgages) - ayrı-ayrı şəxslərə və firmalara mənzil, torpaq sahəsi və s. almaq üçün verilən ssudadır. İnkişafı ölkələrdə girov kağızları bazarı ən iri bazarlardandır. Girov kağızlarının əsas hissəsini kommersiya bankları və həyat sığortası şirkətləri buraxır.

Korporasiya istiqrazları - yazılı borc öhdəliyidir. Burada emitent aldığı pulu faizi ilə birlikdə qaytarmağı öhdəsinə götürür. İstiqraz vəsiilə toplanmış məbləğ nizamnamə kapitalı sayılmır, faktiki olaraq korporasiyalara verilən ssuda hesab olunur və korporasiya aktivlərinə qarşı qoyulur. İstiqraz sahibi korporasiyanın kreditorudur, istiqrazlara görə verdiyi məbləğin faizini alır, korporasiyanın idarə olunmasında iştirak etmir, başlıcası isə istiqrazlar üzrə faiz ödəmələri korporasiyanın xərclərinə aid olur. Faiz ödəmələri yalnız istiqrazda müəyyən edilmiş müddətdə verilir.

Hökumətin qiymətli kağızları - xəzinədarlığın mərkəzi hökumətin

vəsait çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün buraxdığı uzun müddətli borc vasitəsidir. Bu kağızlar ABŞ-ın kapital bazarında ən geniş yayılmış likvidli qiymətli kağızlardır. Hökumətin qiymətli kağızları xəzinədarlıq şəhadətnaməsi (treasury notes) və xəzinədarlıq istiqrazları (treasury bonds) formasında, müvafiq olaraq 1-10 və 10-30 il müddətinə buraxılır.

Xəzinədarlıq istiqrazları iki cür olur: sahibsiz və qeydiyyatlı.

Hökumət agentliklərinin qiymətli kağızları - müxtəlif hökumət agentliklərinin buraxdıqları uzunmüddətli istiqrazlardır. ABŞ-da geniş yayılıb. Əksəriyyəti federal hökumətin təminatını alıb. Təxminən, hökumət istiqrazlarının funksiyalarını yerinə yetirir.

Yerli hakimiyyət orqanlarının, yaxud bələdiyyələrin istiqrazları – yerli hakimiyyət orqanlarının məktəbləri, yolları və s. ictimai proqramları maliyyələşdirmək üçün buraxdıqları uzunmüddətli vasitələrdir. Bu istiqrazların əsas sahibləri kommersiya bankları, sığorta şirkətləri və əhalidir. ABŞ-da bu istiqrazlardan gələn gəlirlərə federal və ştat gəlir vergisi qoyulmur.

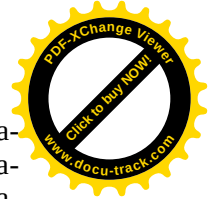
***Digər qiymətli kağızlar**

Bu qiymətli kağızlar müxtəlif ölkələrdə müxtəlif formalarda olur. Bunların içərisində əsas yeri korporasiyanın mövcud qiymətli kağızlarına aid olan qiymətli hüquq kağızları tutur. Onların konkret müddəti olur, opsiyalarda və varrantlarda səhmlərə abunə olmaq hüququ verir.

Səhmlərə abunə olmaq hüququ səhm sahiblərinə korporasiya səhmələrinin yeni tirajını almaq imtiyazı verir. Belə qiymətli kağızlar səhmdarları nizamnamə kapitalının böyüyəcəyi təqdirdə onların mülkiyyətinin korporasiyadakı faiz payının azalmasından qoruyur. Bu, qısamüddətli qiymətli kağıza abunə olmaq hüququ verən nəzarət paketinin sahiblərinə xüsusilə əlverişlidir. Belə kağızın müddəti, adətən, bir aydan artıq olmur.

Opsion (almanca: seçim) - opsiya müqaviləsinin nəticəsi olan qiymətli kağız növüdür. Bu növə müvafiq olaraq iştirakçılardan biri konkret həcmdə qiymətli kağızı müəyyən dövr ərzində əvvəlcədən razılaşdırılmış qiymətlə almaq və ya satmaq hüququ qazanır, digəri isə qiymətli kağızları pul mükafatı almaq şərtilə satacağını, yaxud alacağını öhdəsinə götürür.

Varrant (ingiliscə: səlahiyyət, ixtiyar) - uzunmüddətli qiymətli kağızdır. Onun meydana gəlməsi satıcının korporasiyanın artıq dövriyyədə olan qiymətli kağızlarına mülkiyyət hüququ ilə bağlı alıcıya verdiyi öhdəliklə əlaqədardır.

Qiymətli kağız növlərindən biri də füçer müqaviləsidir. Onu da məmnovasiyalari sırasına daxil etmək mümkündür. Füçer müqavilələri əmtəə birjalarında satılan mallara, eləcə də dövlətin qiymətli kağızlarına aid edilə bilər. Bu qiymətli kağızın meydana gəlməsi onunla əlaqədardır ki, bazar iştirakçıları bazarın və qiymətlərin gələcək inkişafı ilə bağlı öz proqnozlarına əmin deyillər. Bu qiymətli kağız həmin riski azaldır.

Daha geniş istifadə olunan qiymətli kağız formalarından biri də çeklərdir. Çek maliyyə qurumundakı cari hesab sahibinin öhdəlikdə göstərilmiş pul məbləğinin həmin çeki təqdim edənə verilməsi barədə əmridir. Çeklərin bir neçə növü var: adlı çeklər, order çekləri, adsız çeklər. Bir çox, xüsusən keçid iqtisadiyyatı ölkələrində özəlləşdirmə çeklərindən geniş istifadə olunur.

Özəlləşdirmə çekləri - qiymətli dövlət kağızlarının xüsusi növü, dövlət və bələdiyyə mülkiyyəti özəlləşdirilərkən onun təmənnasız olaraq vətəndaşlara verilməsinə vasitəçilik edən aralıq mexanizmdir. Qısa müddətə nəzərdə tutulur. Özəlləşmə başa çatandan sonra haqqı ödənilir və məhv edilir. Bu çeklərdən özəlləşdirmə prosesində keçid iqtisadiyyatı ölkələrinin çoxunda, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında da istifadə olunmuşdur.

5.7. Fond birjalari

Birja bazarları qiymətli kağız bazarının ən önəmli tərkib hissələrindən biridir. Ümumiyyətlə, bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrdə birja geniş yayılmış fəaliyyət sahəsidir. Bütün alqı-satqı əməliyyatları birja vasitəsilə gerçəkləşdirilir. Birjaların dörd əsas növü bəllidir: əmtəə birjası, valyuta birjası, fond birjası və əmək birjası.

Fond birjası qiymətli kağız satıcılarının və alıcılarının görüşdüyü ixtisaslaşdırılmış təşkilatdır. O, qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçılarını bir yerə yığaraq tələblə təklifin uyğunlaşdırılmasına, ümumiyyətlə, operativ bazar imkanlarının artırılmasına şərait yaradır. Bununla yanaşı, birja təkcə sövdələşmələrin gerçəkləşdirildiyi xüsusi məntəqə deyil, həm də ticarətin ayrıca qayda-qanunlara tabe olan təşkili sistemidir. Birja ticarətinə, bir qayda olaraq, yalnız yetərincə keyfiyyətli, satımlı qiymətli kağızlar çıxarılır ki, bu da qiymətli kağızlar bazarının fasiləsizliyini təmin etməyə imkan yaradır. Birja ticarətinin yığıncaqları prosesində xüsusi metodlarla qiymətli kağızların məzənnəsi, daha dəqiq desək, bazar dəyəri müəyyən edilir. Yəni bu kağızların dəyəri bazarda

formalaşır. Bundan başqa, fond birjalarında tələb və təklifin və bu səviyyə əsasında bütövlükdə iqtisadi fəaliyyətin bəzi sahələrdə fəaliyyət tam aydınlaşdırılır.

Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrin əksəriyyətinin hər birində bir neçə, məsələn, Yaponiyada və Almaniyada 8, ABŞ-da 7, Kanadada 5 fond birjası fəaliyyət göstərir. Böyük Britaniyada (Londonda) cəmi 1 fond birjası olsa da, daha 7 şəhərdə onun filialları var.

Bir qayda olaraq, fond birjalrı həm assosiasiyalar, həm də səhmdar cəmiyyətlər formasında təşkil edilir. Birjaların başlıca fərqləndirici cəhəti onların fəaliyyətinin qeyri-kommersiya xarakteri daşmasıdır.

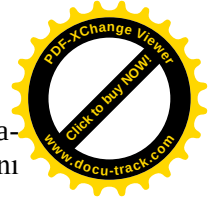
Birja işinin yüksək mənfəətliliyini təmin etmək üçün birja üzvlərindən və emitentlərdən gələn rüsumları maksimum artırmaq lazımdır. Buna görə də birja fəaliyyətində başlıca məqsəd qiymətli kağızların geniş miqyasda və səmərəli alqı-satqısına müvafiq şərait yaradılması ilə bağlıdır.

Birjalarda iştirak etməkdən ötrü lisenziya tələb olunur. İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində qiymətli kağızlara lisenziya almaq birjalarda iştirakın mühüm şərtlərindəndir. Lisenziyanı müxtəlif ölkələrdə müxtəlif təşkilatlar verir.

Aşağıdakı məqamlar birjalar haqqında qanunvericilik normaları və əsasnamələri ilə müəyyən olunur:

- birja əməliyyatları ilə kim məşğul ola bilər - fiziki şəxslər (vətəndaşlar), yoxsa hüquqi şəxslər (təşkilatlar);
- əsas və dövrüyyə kapitalının ölçüləri;
- xarici subyektlərin, kommersiya banklarının fond sərvətlərinin hərraclarda iştirakının tənzimlənməsi və s.

Birja işinin təşkilindəki əsas məsələlərdən biri birja üzvlərinin hüquqi və fiziki şəxslərə bölünməsi ilə bağlıdır, yəni söhbət əhalinin iqtisadi fəaliyyətini əhatə edən hüquqi partituralardan gedir. Müxtəlif ölkələrdə bu məsələ müxtəlif cür həll olunur. Məsələn, ABŞ-da və İngiltərədə hər bir vətəndaş (fiziki şəxslər), Yaponiya və Kanadada isə yalnız təşkilatlar (hüquqi şəxslər) birjanın üzvü ola bilər. Üçüncü qrup ölkələrdə isə birja fəaliyyətində iştirak etməyə həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər buraxılır. Bu halda birjaya fərdi üzlüyə qəbul zamanı səhmdarlara, direktorlara (müəssisə rəhbərlərinə) və ya yetərincə böyük firmaların əməkdaşlarına üstünlük verilir, çünki onlar, bir qayda olaraq, qiymətli kağızlar əməliyyatları ilə peşəkarcasına məşğul olmağa qadirdirlər. Bir neçə təsisçi belə firmaların direktorları ilə birgə birjaların assosiativ üzvləri statusu əldə edirlər, belə üzvlər bir sıra üstünlüklərə və

müəyyən tələblərlə çıxış etmək hüququna malikdirlər. Birjanın nizamnaməsi və gündəmində assosiativ üzv olan fiziki şəxslərin iştirakını məhdudlaşdıran məqamlar nəzərə alınır.

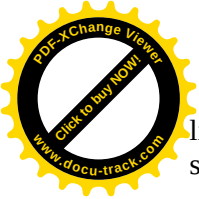
Xarici subyektlərin birja əməliyyatlarına buraxılması məsələsi ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif cür həll olunur. Əksər ölkələrdə xarci hüquqi və fiziki şəxslərin milli qiymətli kağızlar bazarlarında iştirakına icazə verilir. Bununla belə, bir sıra ölkələrdə, məsələn, Kanadada və Fransada əcnəbilər birja üzvü ola bilməzlər.

Çox mühüm məsələlərdən biri də birja fəaliyyətində kommersiya banklarının iştirak etmə imkanındır. Bu məsələ də müxtəlif ölkələrdə müxtəlif cür həll edilir. Bir sıra ölkələrdə (ABŞ, Kanada) kommersiya banklarının birjalarda iştirakı qadağandır, başqa ölkələrdə (Almaniya, Hollandiya, İsveçrə) isə əksinə, birja bazarı iştirakçılarından çoxu kommersiya banklarıdır.

Bir sıra birjaların ticari yığıncaqlarında iştirak edən şəxslərin sayı məhduddur və bu yığıncaqlara yalnız birja əməliyyatlarında iştirak hüququ olan, daha dəqiqi, birja hərraclarında yeri olan subyektlər buraxılır. Birjalar öz üzvlərinin sayını məhdudlaşdırmır. Onu da qeyd edək ki, birjalarda yer alıb-satmağın xüsusi sistemi yoxdur. Belə alqı-satqı qadağandır. Birja hərraclarında, adətən, bu və ya digər ölkədə dövriyyəyə buraxılmış səhmlərin ümumi miqdarının o qədər də çox olmayan hissəsi satılır. Bu, onunla bağlıdır ki, fond birjalari təkcə öz üzvləri qarşısında deyil, birja hərraclarında öz səhmlərini satmaq istəyən emitentlər qarşısında da çox ciddi tələblər qoyur. Qoyulan şərtlərə və müəyyən xərclərə baxmayaraq şirkətlərdən çoxu çalışır ki, onların səhmlərinə birjalarda qiymət qoyulsun və bu qiymət birjaların məzənnə bülleteninə salınsın. Bu, onlara bir sıra üstünlüklər verir, məsələn, şirkətin səhmlərini populyarlaşdırır, onların satılmasını tezləşdirir, yerləşdirilməsi xərcini azaldır, şirkət öz səhmdarlarının sayını artırmaq imkanı əldə edir və s.

Səhmlərin məzənnəsinin birjalarda müəyyən edilməsi təkcə emitentlərə deyil, investorlara da faydalıdır. Beləliklə:

- səhmlərin alıcılığı yüksəlir, satışı yüngülləşir;
- şirkətlər öz fəaliyyətləri barədə ictimaiyyətə daha geniş informasiya vermək imkanı əldə edir ki, bu da onlara əsaslı investisiya qərarları qəbul etməkdə yardımçı olur;
- bir sıra ölkələrin qanunvericiliyinə uyğun olaraq məzənnəsi birjalarda müəyyənləşdirilmiş səhmlər girov obyektı kimi çıxış edə bilər. Bu, səhm saxlayanlar üçün onların dəyərini artırır;
- birja məzənnəsi elan olunmuş səhmlər haqqında məlumat qiymət-

li kağızlar bazarındaki dəyişikliklərə operativ və səmərəli şəkildə reaksiya verməyə imkan yaradır.

Qiymətli kağızların məzənnəsinin təyin olunması cari tələblə təklif arasındakı nisbət kimi təzahür edir. Cari tələbi artmış qiymət müəyyən edir və bu, müvafiq qiymətli kağızları əldə etməkdə alıcıların maraqlı olduğunu bildirir. Cari təkliflər isə minimal qiymətlərə uyğun gəlir.

Birjada qiymətli kağızların alqı-satqısı ilə bağlı tələbnamələr barədə xüsusi müvəkkillər və ya təşkilatlar məlumat verir. Bəzi ölkələrdə onlara öz hesablarına qiymətli kağızlar alıb sonra satmağa icazə verildiyi halda, başqa ölkələrdə buna icazə verilmir. Ümumiyyətlə, qiymətli kağızlar təkcə birja daxilində deyil, birjadankənar bazarlarda da satıla bilər. Lakin qiymətli kağızların birjadankənar satışı heç bir rol oynamır, əksər ölkələrdə belə ticarət qəti qadağandır.

2009-cu ildə dünyanın başlıca fond birjalarında daxili kapitallaşma həcmi aşağıdakı cədvəldəki kimi olmuşdur (cədvəl 5.7.1).

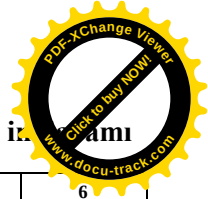
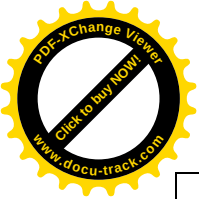
Cədvəl 5.7.1.

**Dünya fond birjalarında daxili bazarda kapitallaşma həcmi
(milyon ABŞ dolları)**

Birjalar	Yanvar	Aprel	İyun	Avqust	Dəyişmə (Avqust, 2008 ABŞ. doll.)
1	2	3	4	5	6
Bermuda FB	1 793,7	1 178,2	1 303,8	n/a	n/a
BM&FBOVESPA	611695,0	761 42,5	910 960,8	1 032 518,4	-15,2%
Buenos Aires FB	38 399,1	29 491,1	34 287,7	40 776,9	-21,0%
Colombia FB	81 886,1	92 368,2	111 100,3	126 194,4	5,7%
Lima FB	39 667,9	45 190,9	52 204,3	61 026,1	5,2%
Meksika FB	200 391,1	227 208,5	265 066,0	299 950,5	-20,1%
NASDAQ OMX	2 101 424,4	2 429 635,1	2 590 156,8	2 847 535,2	-13,7%
NYSE Euronext (US)	9 363 074,0	8 917 365,4	9 863 640,9	10 842 001,9	-20,1%
Santiago FB	144 601,6	158 886,2	195 260,4	193 094,8	-0,7%
TSX Group	997 997,4	1 123 476,1	1 280 532,5	1 432 877,0	-23,7%
Avstraliya FB	587 602,7	738 641,8	888 067,7	1 066 513,2	-7,1%
Bombey FB	613 187,6	716 893,9	991 532,2	1 082 572,0	-0,5%
Bursa Malaysia	182 992,9	209 480,7	230 711,8	251 566,2	4,9%

Cədvəl 5.7.1- in davamı

1	2	3	4	5	6
Colombiya FB	5 203,1	4 987,9	6 747,3	7 272,9	0,1%
Hong Kong FB	1 237 999,5	1 478 417,2	1 825 470,5	1 945 517,7	-0,8%
Indonesiya FB	94 158,1	129 159,1	156 421,3	183 296,3	-2,5%
Jasdaq	85 573,5	70 362,0	85 936,9	92 717,9	-2,3%
Koreya FB	470 417,3	610 477,7	621 764,0	727 125,3	-3,3%
India FB	572 566,8	674 532,7	925 288,7	1 019 109,0	0,1%
Yeni Zelandiya FB	21 428,4	24 102,6	28 313,8	32 210,8	-11,1%
Osaka FB	140 021,2	127 894,3	147 906,2	149 686,4	-14,6%
Filippin FB	52 153,6	58 558,0	67 756,7	78 016,9	5,6%
Şanxay FB	1 557 161,3	1 948 689,0	2 329 302,9	2 142 756,8	15,3%
Şenzhen FB	389 248,3	531 939,9	619 854,0	596 320,2	43,5%
Singapur FB	255 238,3	286 507,3	367 986,7	n/a	n/a
Taiwan FB	322 866,6	456 490,5	494 196,0	526 471,6	-7,6%
Thailand FB	99 974,5	111 440,0	139 906,1	153 358,4	-3,3%
Tokio FB	2 922 616,3	2 782 466,4	3 203 510,3	3 478 602,5	-7,3%
Amman FB	34 406,3	32 911,6	34 331,8	33 542,6	-36,8%
Afina FB	81 328,8	96 268,7	109 661,5	125 126,3	-26,0%
BME İspaniya FB	871 061,4	950 541,7	1 083 685,8	1 178 525,6	-20,4%
İtaliya FB	456 242,9	497 298,2	531 863,1	636 674,8	-20,4%
Budapeşt FB	14 401,4	16 427,0	21 330,0	27 246,2	-29,6%
Kipr FB	6 738,9	7 764,9	9 222,4	10 305,6	-44,9%
Almaniya FB	937 452,9	1 027 678,2	1 083 094,4	1 204 292,0	-27,7%
Misir FB	79 706,3	77 718,7	82 882,4	96 682,8	-25,2%
İrlandiya FB	45 318,6	47 542,2	52 954,2	62 147,0	-34,0%
İstanbul FB	109 286,1	137 605,0	164 675,2	n/a	n/a
Johannesburg FB	432 422,1	510 824,4	608 045,6	690 797,5	-0,3%
Ljubljana FB	11 015,8	10 877,6	12 927,1	12 773,3	-36,3%
London FB	1 758 157,7	1 946 150,1	2 197 600,6	2 560 491,1	-16,3%
Luksembourg FB	60 065,2	63 776,8	81 515,3	84 743,9	-46,3%
Malta FB	3 236,8	3 016,3	3 305,9	3 554,9	-20,4%
Mavritaniya FB	4 338,3	4 256,4	5 420,9	5 788,0	-17,7%
NASDAQ OMX Nordic FB	503 725,8	601 153,9	652 455,4	781 146,3	-19,5%

Cədvəl 5.7.1- i.

1	2	3	4	5	6
NYSE Euronext (Avropa)	1 862 930,9	2 017 773,4	2 196 994,0	2 605 097,6	-20,3%
Oslo birjası	128 786,3	145 219,1	159 058,6	181 497,4	-38,1%
SIX İsveç FB	761 896,1	780 219,9	845 758,6	992 356,4	-11,9%
Tehran FB	47 216,6	48 573,4	53 667,5	61 733,6	-10,1%
Təl əviv FB	131 950,4	151 842,1	175 780,5	198 007,4	-6,5%
Varşava FB	72 639,7	86 527,1	92 591,0	126 953,1	-25,5%
Vena FB	70 139,6	79 370,6	90 585,9	111 061,6	-34,9%
Total	30 963 217,5	33285 993,5	37711 99,5	41 030 838,7	

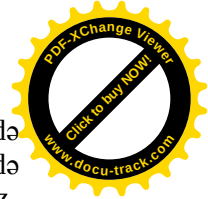
Mənbə: Dünya birjalar federasiyası. <http://www.world-exchanges.org>

Cədvəldən göründüyü kimi, kapitallaşma həcmi birjalarda böyük olmuşdur, amma 2008-ci ilə nisbətən xeyli düşmüşdür ki, bu da global iqtisadi böhranla əlaqədardır. Dünyanın ən böyük fond birjası isə Nyu-York birjasıdır ki, burada aylıq kapitallaşma həcmi 11 trln dollara yaxınlaşır.

5.8. Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının formalaşması

Bazar iqtisadiyyatı sisteminə keçid hər bir ölkə üçün önəmli olan bir sıra tələblər irəli sürür. Yeni iqtisadi sistemə keçid prosesini asanlaşdırmaqdan ötrü həmin tələbləri yerinə yetirmək lazımdır. Bu tələblərdən biri maliyyə bazarının yaradılmasıdır. Uzun müddət Sovetlər birliyinin tərkibində olduğu üçün Azərbaycan Respublikasında belə bazar olmayıb. Maliyyə bazarının formalaşmasının əsas amillərindən birinin iqtisadi müstəqillik və iqtisadi rəqabət olduğunu nəzərə alsaq, Azərbaycanda nəinki özəl (kommersiya), həm də dövlət qiymətli kağızlarının yoxluğu qətiyyənlə təəccüb doğurmaz, çünki maliyyə bazarı həm də qiymətli kağızların alqı-satqı meydanıdır.

Hər hansı ictimai formasiyada təkrar istehsal prosesi qarşılıqlı əlaqədə olan 4 mərhələdən ibarətdir: istehsal, mübadilə, bölgü, istehlak. İqtisadiyyatın inkişafı və səmərəsi həmin mərhələlərin hər birində bu prosesə cəlb edilmiş subyektlər (dövlət, vətəndaşlar, müəssisələr, sosial qruplar) arasındakı münasibətlərin mexanizmindən asılıdır. Bu münasibətlər bölgü mərhələsində xüsusi önəm kəsb edir. Maliyyə ehtiyatlarının

Özəl sektorun bu mərhələ ilə bağlıdır. Sovet dönməsində bölgü prosesində özəl sektorun kağızlardan və maliyyə bazarının digər alətlərindən istifadə məhdud xarakter daşıyırdı və bu məhdudiyyət ilk növbədə mərkəzləşdirilmiş iqtisadi sistem şəraiti ilə əlaqədər idi; müəssisələr və əhali, hətta müvvəqəti olaraq istifadəsiz qalmış pul vəsaitlərindən də sərbəst bəhrələnmə bilmirdi. Onlar öz saxlanma və yığımlarını çox aşağı faizlərlə yalnız dövlət kredit müəssisələrinə qoya bilərdi. İqtisadi münasibətlərin indiki dönməsində isə qiymətli kağızlar bazarının mühüm rol oynadığı tamamilə başqa bölüşdürmə münasibətləri tələb olunur. Bundan əlavə, qiymətli kağızlar nisbətən hesablaşmaların gerçəkləşdirilməsində və ümumiyyətlə milli valyutanın dönməliliyinin, sabitliyinin təmin edilməsində önəmli yer tutur.

Azərbaycan Respublikasında maliyyə bazarı formalaşma çağını yaşayır. İndiyədək bir neçə dəfə istiqraz vəərəqləri və başqa qiymətli kağızlar buraxılısa da, onlar ya tezliklə dövrüyyədən çıxarılıb, ya da istifadəsi məhdudlaşdırılmışdır. Özəl (kommersiya) qiymətli kağızlar isə yalnız ilkin inkişaf səviyyəsindədir.

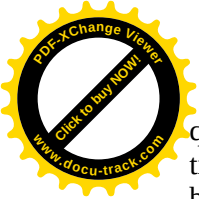
Qiymətli kağızların buraxılması və onlara nəzarət edilməsi ilə Dövlət Qiymətli Kağızlar Komitəsi məşğul olur. Ölkədə dövrüyyəyə çıxarılan qiymətli kağızların hamısını həmin komitə qeydiyyatdan keçirir, özəl qiymətli kağızların buraxılması üçün lisenziyalar verir. Bir sıra ölkələrdə bu funksiyaları xəzinədarlıq yerinə yetirir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu orqanların fəaliyyəti genişlənilir, məsuliyyət artır.

Azərbaycanda maliyyə bazarı yaradılması istiqamətində indi daha ardıcıl tədbirlər həyata keçirilir. Məsələn, maliyyə bazarının qanunvericilik bazası rolunda çıxış etməli olan «Qiymətli kağızlar və fond birləşmələri haqqında», «Səhmdar cəmiyyətləri haqqında» qanunlar qəbul olunub.

Hazırda Azərbaycanda müstəqil özəl şirkətlər və birgə müəssisələr yaradılır. Dünyanın ən iri neft şirkətlərinin iştirak etdiyi neft konsorsiumu milli müəssisələrlə birlikdə Xəzər dənizində neft yataqlarının işlənməsi və istifadəsi üzrə nəhəng layihələr həyata keçirir.

Gələcəkdə iri şirkətlərin hər biri dövrüyyəyə öz qiymətli kağızlarını buraxaraq onları birja ticarətinə daxil edəcək. Bunun üçünsə hökmən tənzimləyici və stimullaşdırıcı vasitə olan tamdəyərli hüquqi və qanunverici baza yaratmaq tələb olunur.

Bununla belə, bazar iqtisadiyyatının formalaşması hələlik geniş miqyaslı maliyyə bazarı olmadan həyata keçirilir ki, bu da, təbii ki, çox vaxt gözlənilən səmərəni vermə bilməz. Fikrimizcə, bir tərəfdən, daxili

qununvericilik sistemi işləyib hazırlamaq, sadə, ötəri vekselləndirici təsisatlar və maliyyə şirkətləri, investisiyalar və çek fondları, o cümlədən broker idarələri haqqında müvafiq hüquqi aktlar, fond birjalarının iş qaydası, qiymətli kağızlar buraxılmasının lisenziyalasdırılması barədə sənədlər tərtib etmək, digər tərəfdən isə, beynəlxalq maliyyə bazarına integrasiya üçün adi və ötəri veksellərə, çeklərə və akkreditivlərə dair ölkələrarası konvensiyalara qoşulmaq lazımdır.

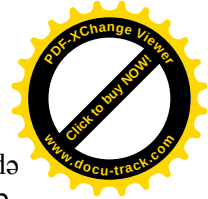
5.9. Maliyyə bazarının qloballaşması

Dünya miqyasında iqtisadi integrasiyanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq maliyyə bazarı ayrı-ayrı ölkələrin sərhədlərini keçərək tədricən global və beynəlxalq xarakter alır. Dünya iqtisadiyyatının indiki inkişaf mərhələsində maliyyə bazarının beynəlmiləlləşməsi iqtisadi integrasiyanın ən mühüm istiqamətinə çevrilib. 1980-ci ilədək maliyyə bazarında əsas yeri daxili maliyyə bazarı tuturdu, ölkə həüdudlarından kənarda onun inkişafı zəif idi. Son illər ölkə xaricindəki bazarın payı xeyli artaraq daxili maliyyə bazarını üstələməyə başlayıb. Bu, rəqabəti aradan qaldırmaq üçün ölkələrin başqa dövlətlər ərazisində depozitlərinin artması, eləcə də xarici maliyyə bazarlarının deregulyasiyası, yəni maliyyə bazarı şərtlərinin bütün inkişaflı ölkələrdə dəyişməsi ilə bağlıdır. Bu gün Amerika, yaxud İngiltərə korporasiyaları daha çox başqa ölkələrdə maliyyə mənbələri axtardıqları kimi, investorlar da öz pullarını yerləşdirmək üçün başqa ölkələrdə əlverişli və təminatlı yerlər sorqulaşırlar. Eyni qaydada xarici korporasiyalar və banklar öz fondlarını amerikalıların və ingiltərəlilərin hesabına genişləndirirlər, bir çox əcnəbilər ABŞ-da, yaxud Böyük Britaniyada investor olurlar.

Maliyyə bazarının beynəlmiləlləşməsi beynəlxalq maliyyə bazarının formalaşmasına gətirib çıxarır və belə bazar özünü əsasən beynəlxalq istiqraz bazarında və beynəlxalq səhm bazarında göstərir.

Beynəlxalq istiqraz bazarının ənənəvi alətləri xarici istiqrazlardır. Xarici istiqrazlar xarici dövlətlərdə satılır və bu dövlətlərin valyutalarına denominasiya olunur. Tutaq ki, Türkiyənin Sabıncı Holding korporasiyası ABŞ dollarına denominasiya olunmuş istiqrazlarını həmin ölkədə satırsa, bu, xarici istiqraz hesab olunur.

Son vaxtlar beynəlxalq maliyyə bazarında kəskin dəyişikliklər baş vermiş, böyük maliyyə innovasiyaları tətbiq edilmişdir. Bu yerdə Avropa istiqrazlarının (Eurobond) buraxıldığını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Avroistiqrazların emitentləri Avropa ölkələrində yerləşən bankların

...təşkil ...likləri emissiya sindikatlarıdır. ...rynəlxalq səhm bazarı da son vaxtlar xeyli irəliləmişdir. Həm də bu irəliləyiş təkcə ABŞ-da deyil, inkişaflı iqtisadiyyatı olan başqa ölkələrdə də duyulmaqdadır. 1980-ci illərin ortalarında Yaponiyada satılmış səhmlərin miqdarı ABŞ-ın müvafiq göstəricilərini ötüb keçmişdi. Bu gün xarici investorlar təkcə korporasiya fondlarının yaradılmasında deyil, həm də ölkələrin büdcə kəsirlərinin maliyyələşməsində fəal iştirak edirlər.

5.10. Maliyyə bazarının tənzimlənməsi

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə bazarını dövlətin tənzimləməsi çox vacibdir. Maliyyə bazarı tənzimlənməyə ən çox ehtiyacı olan sahədir, çünki onun nəzarətdən çıxması bütün cəmiyyətin sarsılmasına səbəb ola bilər. Maliyyə bazarı cəmiyyətin, demək olar, bütün təbəqələrinin maraq dairəsindədir.

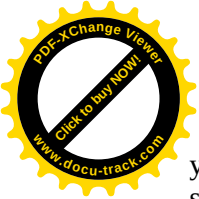
Dövlətin maliyyə bazarını tənzimləməsi aşağıdakı mühüm məsələlərin həlli üçün gərəklidir:

- investorlar üçün informasiyanın çoxalması;
- maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi və maliyyə vasitəçilərinin sıqortalanması;
- pul siyasəti üzrə nəzarətin yaxşılaşdırılması.

Investorlar bazar haqqında müntəzəm məlumat almalıdırlar, informasiya qıtlığı böyük risk deməkdir. Investorların dürüst məlumatı olsa, onlar pullarını riskli qiymətli kağızlara və ya layihələrə sərf etməzlər. Dürüstlüyü azacıq şübhə doğuran məlumat böyük maliyyə hay-küyünə və bununla da maliyyə bazarında ən neqativ proseslərə səbəb ola bilər.

Demək olar ki, bütün ölkələrdə maliyyə bazarını tənzimləyən çoxsaylı orqanlar fəaliyyət göstərir. Onlar maliyyə bazarının inkişafı prosesində formalaşmışdır və bu gün hər hansı maliyyə sarsıntısının qarşısını almağa qadirdir. ABŞ-da fəaliyyət göstərən belə orqanlarla, onların vəzifələri və tənzimləmə obyektləri ilə aşağıdakı sxemdə tanış ola bilərik:

Göründüyü kimi, ABŞ-da maliyyə bazarını tənzimləyən və ona nəzarət edən çoxlu orqan var. Onlar çoxillik təcrübədən, qismən də 1930-cu illərdəki maliyyə süqutundan, 1987-ci ilin qara oktyabrından və s. sonra yaradılıb. Bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin, demək olar, hamısında belə orqanlar fəaliyyət göstərir. Keçid iqtisadiyyatı ölkələrində isə maliyyə bazarını tənzimləyən zəruri orqanlar hələ formalaşdırılmayıb və buna görə də tez-tez əmanətlərin qaytarılması, yaxud qiymətli kağızların satışı ilə bağlı problemlər baş verir.

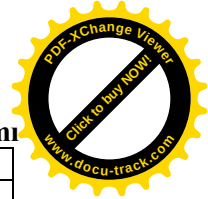

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət əhalini və iqtisadiyyatı maliyyə bazarından ayırmaq üçün yə hay-küyündən, digər xoşagəlməz hallardan qorumaq üçün yə sadalanan orqanların köməyi ilə maliyyə bazarının bir neçə tənzimləmə tipindən istifadə edir. Hökumət maliyyə vasitəçilərinin fəaliyyətini lisenziyalaşdırır, vaxtaşırı olaraq onların işini bəzən eyni vaxtda bir neçə orqan vasitəsilə yoxlatdırır, onları öz fəaliyyətləri barədə ictimaiyyətə məlumat verməyə vadar edir, maliyyə vasitəçilərinin aktivlərini məhdudlaşdırır, əmanətlərin, bəzi hallarda faiz dərəcələrinin sığortalanmasını təşkil edir və bununla da əmanətlərin, qiymətli kağızların və bütün maliyyə bazarının gözlənilməz hadisələrdən qorunmasını təmin edir.

Cədvəl 5.10.1.

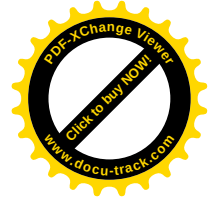
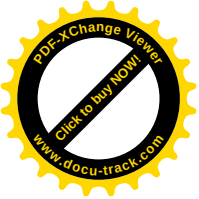
ABŞ maliyyə bazarının tənzimləyici orqanları

Organlar	Nəzarət obyekti	Qurulma tarixi və tabeliyi	Tənzimləmənin və ya nəzarətin əhatəsi
1	2	3	4
1.Qiymətli kağızlar və birjalar üzrə komissiya	Təşkil olunmuş fond birjaları və maliyyə bazarı	Müstəqil, 1934, Birjalar aktı	İnformasiyanın açıqlanmasını tələb edir və daxili ticarəti məhdudlaşdırır.
2.Pul tədavülünün baş nəzarətçisi	Federal kommersion bankları	Maliyyə nazirliyi nəzdində, 1863, Valyuta aktı	Federal bankların işinə icazə verir, onların fəaliyyətini yoxlayır və aktivlərini məhdudlaşdırır
3.Milli kredit ittifaqları adminstrasiyası	Federal səviyyəli kredit ittifaqları	müstəqil, 1934, Federal kredit ittifaqları aktı	Federal kredit ittifaqlarına lisenziya verir, onların işini yoxlayır, aktivlərini və fəaliyyətlərini məhdudlaşdırır
4.Ştat səviyyəli banklar və sığorta komissiyası	Ştat bankları və sığorta şirkətləri	müstəqil	Ştat səviyyəli banklara və sığorta şirkətlərinə lisenziya verir, onların fəaliyyətini yoxlayır və müəyyən məhdudiyyətlər qoyur

Cədvəl 5.10.1-in davamı

1	2	3	4
5. Depozitlərin sığortalanması üzrə Federal korporasiya	Bütün banklar	müstəqil, 1933, Banklar aktı	Depozitləri sığortalayır, bankları yoxlayır və onlara məhdudiyyətlər müəyyən edir.
3. Milli kredit ittifaqları adminstrasiyası	Federal səviyyəli kredit ittifaqları	müstəqil, 1934, Federal kredit ittifaqları aktı	Federal kredit ittifaqlarına lisenziya verir, onların işini yoxlayır, aktivlərini və fəaliyyətlərini məhdudlaşdırır
4. Ştat səviyyəli banklar və sığorta komissiyası	Ştat bankları və sığorta şirkətləri	müstəqil	Ştat səviyyəli banklara və sığorta şirkətlərinə lisenziya verir, onların fəaliyyətini yoxlayır və müəyyən məhdudiyyətlər qoyur
5. Depozitlərin sığortalanması üzrə Federal korporasiya	Bütün banklar	müstəqil, 1933, Banklar aktı	Depozitləri sığortalayır, bankları yoxlayır və onlara məhdudiyyətlər müəyyən edir.
6. Federal ehtiyat sistemi	Bütün depozit institutları	Müstəqil, 1913, Federal ehtiyatlar aktı	Bütün bankları yoxlayır, ehtiyat normalarını və uçot dərəcələrini müəyyən edir, pul-kredit siyasətini müəyyənləşdirir.
7. Fyüçer ticarəti üzrə komissiya	Fyüçer bazarı	Müstəqil	Fyüçer bazarını tənzimləyir, fyüçer birjalarına və ticarətinə lisenziya verir.
8. Qənaətə nəzarət üzrə ofis	Depozit və ssudalar birliyi	Maliyyə nazirliyi nəzdində, 1989, Maliyyə institutları islahatı aktı	Depozit və ssuda birliklərinin işini yoxlayır və aktivlərini məhdudlaşdırır.

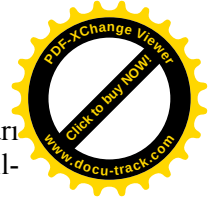
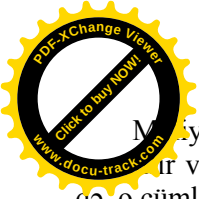

VI FƏSİL. MALİYYƏ NƏZARƏTİ

6.1. Maliyyə nəzarətinin mahiyyəti

İqtisadi və sosial inkişaf prosesləri öz-özünə tənzimləyə bilməz. Bu proseslər daim müxtəlif və ciddi təsirlərə məruz qalır, nəticədə sosial-iqtisadi həyatda dövlət iqtisadiyyatı tənzimləmə mexanizminin fəaliyyətini çətinləşdirən çoxlu problem yaranır. Həmin problemləri önləmək, aradan qaldırmaq və mümkün olan hər hansı yeni neqativ amilin qarşısını almaq üçün hökmən iqtisadi nəzarət sistemi olmalıdır. İqtisadi nəzarət sisteminin vacib komponentlərindən biri maliyyə nəzarətidir. Onun məqsədi dövlətin iqtisadi siyasətinin uğurla yerinə yetirilməsini təmin etmək, xalq təsərrüfatının bütün sahələrində maliyyə ehtiyatlarının formalaşması və onlardan səmərəli istifadə prosesini gerçəkləşdirməkdir. Əslində, bütün bunlar maliyyənin ümumi vəzifələridir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyənin rolu son dərəcə artdığından maliyyə nəzarətinin əhəmiyyəti də hiss ediləcək dərəcədə yüksəlir. İnzibati amirlik sistemindən fərqli olaraq demokratik idarəetmə prinsiplərinə söykənən bazar iqtisadiyyatı sistemində dövlətin iqtisadi funksiyaları xeyli məhdudlaşdırılır və bu, iqtisadi azadlığı stimullaşdırır, lakin belə bir azadlığın əldə edilməsi heç bir vəchlə özbaşınalığa və zərərli nəticələrə gətirib çıxarmamalıdır. Buna görə də yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində iqtisadiyyata dövlət nəzarəti mexanizminin önəmi artır. Bazar iqtisadiyyatında nəzarət mexanizmi əsasən maliyyə vasitəsilə gerçəkləşdirilir.

Maliyyə nəzarəti maliyyənin nəzarətedici funksiyasının təzahürü, yaxud gerçəkləşdirilməsi kimi çıxış edir və burada həmin nəzarətin məqsədləri, mahiyyəti müəyyənləşir. Onu da qeyd edək ki, cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin və ictimai münasibətlərin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq maliyyə nəzarətinin məqsəd və istiqamətləri dəyişə bilər. Belə bir ciddi dəyişiklik indi Azərbaycan Respublikasında baş verir ki, bu da, dediyimiz kimi, bazar iqtisadiyyatına keçid zamanı iqtisadi münasibətlərin dəyişməsi ilə bağlıdır. Beləliklə, maliyyə nəzarəti təsərrüfat subyektləri fəaliyyətinin maliyyə məsələlərinin işlənilib hazırlanması, eləcə də maliyyənin təşkilində istifadə olunan özünəməxsus forma və metodların dəyişdirilməsi sahəsində aparılan əməliyyatların məcmuudur. Makro- və mikrotənzimləmə proseslərində maliyyə nəzarətindən ümumi milli məhsulun natura və dəyər göstəriciləri, habelə tələblə təklif arasındakı natarazlığı, bu və ya digər uyğunsuzluqları üzə çıxartmaq üçün də istifadə olunur.

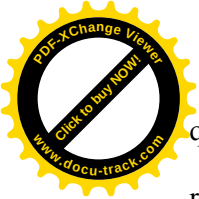
Maliyyə nəzarətini həyata keçirmək üçün xüsusi nəzarət orqanları yaradılır və onların hüquqları, vəzifə və məsuliyyətləri çox ciddi şəkildə, o cümlədən qanunvericilik qaydasında rəqlamentləşdirilir.

İqtisadi nəzarətin xüsusi sferası kimi maliyyə nəzarətinin özünün də obyekt və subyektləri var. Onun obyektı maliyyə ehtiyatları formalaşarkən və onlardan istifadə edilərkən meydana gələn pul-bölgü prosesləridir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1. İstehsal biznesi və xidmət sahəsindəki maliyyə münasibətləri; 2. Qeyri-maddi istehsal sahəsindəki maliyyə münasibətləri; 3. Hökumətin mərkəzləşdirilmiş pul fondlarının yaradılması və onlardan istifadə ilə bağlı olan maliyyə prosesləri.

«Maliyyə nəzarətinin subyektləri» dedikdə, onu həyata keçirən hüquqi və fiziki şəxslər, o cümlədən dövlət orqanları nəzərdə tutulur. Ölkələrin çoxunda dövlət nəzarəti maliyyə nazirliyi və onun yerli orqanları, vergi qurumları, xəzinədarlıq sistemi, mərkəzi banklar, hökumət agentlikləri və assosiasiyaları, digər təşkilatlar vasitəsilə həyata keçirilir. Bu subyektlərin çoxunda xəzinədarlıq və vergi strukturları çox mühüm rol oynayır. Dövlət maliyyə nəzarəti həm də ayrı-ayrı nəzarət-təftiş bölmələrinin, baş mühasibliklərin, nazirliklərin və komitələrin maliyyə idarələrinin köməyi ilə gerçəkləşdirilir. Bir sıra ölkələrdə maliyyə, yaxud da ticarət məhkəmələri fəaliyyət göstərir. Özəl nəzarəti isə auditor (təftiş) şirkətləri həyata keçirir. Maliyyə nəzarətində yoxlama predmeti qismində bir sıra maliyyə göstəriciləri – mənfəət, gəlir, əlavə dəyər vergisi, rentabellilik, maya dəyəri, dövriyyə vəsaiti, müxtəlif məqsədlərə və fondlara ayırmalar və s. çıxış edir.

Maliyyə nəzarəti sferasına puldan istifadə yolu ilə gerçəkləşdirilən bütün əməliyyatlar daxildir. Burada ilk növbədə maliyyə ehtiyatlarının formalaşması və onlardan istifadə ilə bağlı olan birbaşa və dolay qarşılıqlı əlaqələri, fəaliyyətin bütün növlərini əhatə edən bağlantıları qeyd etmək lazımdır. Konkret desək, maliyyə nəzarətinə aşağıdakılar daxildir:

- iqtisadi qanunların tələblərinə necə əməl olunduğuna nəzarət etmək;
- ümumi milli məhsulun və milli gəlirin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi;
- büdcənin tərtibi və icrası;
- əmək, material və maliyyə ehtiyatlarından səmərəli istifadə, müvafiq təşkilatlardakı büdcə müəssisələrinin maliyyə vəziyyəti;
- eləcə də vergi və bank nəzarəti, maliyyə bazarına nəzarət və baş-

qa istiqamətlər.

Maliyyə intizamına əməl edilməsinə aid məsələlərdə maliyyə rəti müəssisələrin, təşkilatların, dövlət-maliyyə-bank strukturlarının məsuliyyəti ilə sıx bağlıdır. Bu məsuliyyət maliyyə intizamını pozanlara qarşı inzibati və iqtisadi tədbirlərdə özünü göstərir. İqtisadi təsir tədbirləri maliyyə sanksiyaları və yasaqları yolu ilə reallaşdırılır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə intizamı tez-tez pozulsa da, maliyyə yasaqlarına tez-tez ehtiyac duyulsa da, maliyyə nəzarəti belə halların tezliklə aradan qaldırılmasına, istehsalın səmərəsini azaldan yasaqların mümkün qədər az olmasına yönəldilməlidir.

1.2. Maliyyə nəzarətinin təsnifatı

Maliyyə nəzarəti bütün iqtisadi prosesləri əhatə edir və bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Buna görə də bu proseslər sahəsində maliyyə nəzarətinin fəaliyyətini bütöv şəkildə öyrənmək çox çətindir və maliyyə nəzarətinin mahiyyətini daha dəqiq anlamaq üçün onun müxtəlif əlamətlərə və formalara görə aşağıdakı tərzdə təsnifatı aparılır.

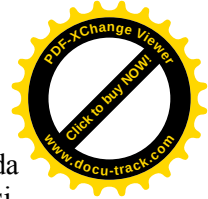
- Mülkiyyət formalarına görə maliyyə nəzarəti 3 növdə həyata keçirilir: dövlət nəzarəti, özəl nəzarət və ictimai nəzarət.

Maliyyə nəzarətinin əsas forması olan dövlət nəzarətini başlıca olaraq dövlət orqanları və onların yerli bölmələri həyata keçirir. Bu işlə əsasən dövlət orqanlarının nəzarət-təftiş qurumları, parlamentlərin hesablama palataları məşğul olur. Onların diqqət obyektı müəssisələrin, dövlət tabeliyində olan təşkilatların, bütün müəssisələrin vergiqoyma xidmətləri, maliyyə bazarı, dövlət büdcəsi, bütün maliyyə vasitəçiləri və b.-dir.

İctimai maliyyə nəzarətini könüllülük və qərəzsizlik prinsipləri əsasında ayrı-ayrı fiziki şəxs qrupları həyata keçirir. Nəzarəti gerçəkləşdirən mütəxəssislərin qarşısında qoyulan konkret vəzifələrdən asılı olaraq bu cür nəzarətin obyektləri müxtəlif ola bilər.

Maliyyə nəzarətində ən mühüm və bazar iqtisadiyyatında ən işlək forma ixtisaslaşdırılmış firmaların və xidmət sahələrinin həyata keçir-dikləri özəl, yaxud müstəqil nəzarətdir. Sadalanan formalardan başqa elmi ədəbiyyatda korporasiyaların, şirkətlərin və müxtəlif mülkiyyətli təşkilatların gerçəkləşdirdikləri təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarətindən də söhbət açılır. Bu nəzarət formasının obyektı korporasiyalar, şirkətlər, müəssisələr, eləcə də onların struktur bölmələridir.

Reallaşdırılma vaxtına görə maliyyə nəzarəti 3 növə bölünür:

1) ilkin nəzarət; 2) cari nəzarət; 3) sonrakı nəzarət. Müəssisələrin və dövlətin maliyyə fəaliyyətinin planlaşdırılmasında ilkin nəzarət mühüm rol oynayır, maliyyə planlarının tərtibi, müzakirəsi, təsdiqi, gəlir-xərc, büdcə layihələrinin, saziş sənədlərinin hazırlanması zamanı və başqa mərhələlərdə həyata keçirilir. Belə hallarda ilkin nəzarət material, əmək və maliyyə ehtiyatlarından səmərəsiz istifadənin qarşısını alır, eləcə də təsərrüfat orqanları fəaliyyətinin neqativ nəticələrini aradan qaldırmağa yardımçı olur. Bundan başqa, gəlirlərin və xərcələrin smetaları tutularkən ilkin nəzarətin köməyi ilə müəssisələrin əlavə ehtiyatları üzə çıxarıla bilər ki, bu da onların maliyyə ehtiyatlarının və məsuliyyətlərinin yüksəlməsində xüsusən önəmlidir. Maliyyə nəzarətinin bu forması qanunların və normativ sənədlərin pozulacağını əvvəlcədən görməyə və onların qarşısını almağa imkan verir.

İkinci forma - təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının keçirilməsi gedişində maliyyə planlarının icrası zamanı gerçəkləşdirilən və material-pul vəsaitinin normalara uyğun xərclənməsinə nəzarət etməyə şərait yaradan cari maliyyə nəzarətidir.

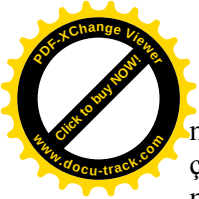
Üçüncü forma – sonrakı maliyyə nəzarəti – hesabat dövrü və maliyyə ili başa çatandan sonra həyata keçirilir. Bu zaman büdcə icra edilərkən, korporasiyaların, müəssisələrin və təşkilatların maliyyə planları yerinə yetirilərkən pul vəsaitləri xərclərinin məqsədə uyğun olub-olmadığı yoxlanılır. Bu forma ilkin nəzarətlə qarşılıqlı əlaqədə olur, daha doğrusu, ona söykənir. Məsələn, sonrakı nəzarət öz hesablaşmalarında maliyyə əməliyyatlarının ilkin yoxlanışı prosesində əldə edilən göstəricilərdən çıxış nöqtəsi kimi istifadə edir.

Ümumiyyətlə, maliyyə nəzarətini daha dəqiq reallaşdırmaq üçün adı çəkilən formaların hamısından bəhrələnmək lazımdır.

6.3. Maliyyə nəzarətinin prinsipləri və metodları

Çox geniş, iqtisadi cəhətdən önəmli funksiya yerinə yetirən maliyyə nəzarəti milli və beynəlxalq iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə edir. Bu vəzifələr reallaşdırılarkən meydana çıxan bir sıra prinsipiial tələblərə hökmən əməl edilməlidir. Onları belə xülasələşdirmək olar:

1. Maliyyə nəzarəti tam aşkarlıq şəraitində aparılmalıdır. Özəl müəssisələrə və biznesə geniş iqtisadi və işgüzar təşəbbüs azadlığı verildiyi, dövlət nəzarətinin xeyli çətinləşdiyi bazar iqtisadiyyatı şəraitində yaşayan cəmiyyət üçün bu, mütləq prinsip kimi fəaliyyət göstərir; buna görə də müəssisələrin fəaliyyətinə maliyyə nəzarəti üçün tam aşkarlıq

mühitinin yaranması bir tərəfdən dövlət maraqlarını gözləməyə imkançı olur, digər tərəfdən isə nəzarətin demokratizmini və obyektivliyini təmin edir. Bu zaman müəssisələrin kommersiya sirlərinin qorunması çox vacib məsələdir.

2. Gözlənilməz neqativ halların qarşısını almaq üçün tədbirlər nəzərdə tutulmalıdır. İqtisadi azadlıq şəraitində müəssisələr tez-tez nəzərdə tutulmayan fəsadlarla üzləşdiyindən maliyyə nəzarəti həyata keçirilərkən iqtisadi ab-havanın bu cür «şiltaqlıqlarından» qorunma tədbirləri görülməlidir. Belə tədbirlər müxtəlif formalarda ola bilər. Onu da qeyd edək ki, bu önləyici tədbirlərin hamısı firmanın strateji planlarında nəzərdə tutulur və bütün fəaliyyət dövründə onlardan istifadə olunur.

3. Təftiş hərtərəfli olmalıdır. Yuxarıda deyildiyi kimi, maliyyə nəzarəti korporasiyanın, firmanın, təşkilatların, eləcə də hökumətin təsərrüfat-iqtisadiyyat fəaliyyətini əhatə edir. Təftiş zamanı, əsasən, bu fəaliyyətin nəticələri yoxlanılıb təhlil edilir. Buna görə də təftiş nəzarət edilən obyektin fəaliyyətinin bütün aspektlərinin və yekunlarının ciddi yoxlanışını təmin edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin fəaliyyəti intensiv şəkildə genişləndiyindən maliyyə nəzarətinin hərtərəfliliyi, çoxölçülülüyü mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

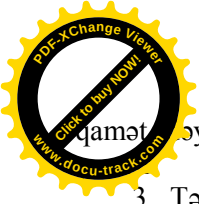
4. Nəzarət bütövlüklə qanunvericilik əsasında aparılmalı olduğundan o, həyata keçirilərkən demokratik ölçülərə əməl edilməlidir. Bazar iqtisadiyyatı sistemində müəssisələrin və onların çoxsaylı variasiyalarının fəaliyyəti üçün bu prinsip son dərəcə önəmlidir. Firmanın fəaliyyətini bu sistem daxilində məhz iqtisadi qanunlar tənzimləyir və çox vaxt onlar bu fəaliyyəti məhdudlaşdırır.

Adı çəkilən prinsiplərdən başqa, maliyyə nəzarəti təşkil edilib gerçəkləşdirilərkən bir sıra törəmə prinsiplərə də riayət olunmalıdır.

Maliyyə nəzarətinin təşkilində və həyata keçirilməsində balans yoxlanışı, tematik yoxlanış, iqtisadi təhlil və təftiş kimi bir neçə metoddan istifadə olunur. Onların mahiyyətini aşağıdakı qaydada şərh etmək olar:

1. Balans yoxlanışları maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin ayrı-ayrı məsələlərinə dair hesabat balans və xərc sənədlərinin əsasında keçirilir. Bu zaman maliyyə intizamının pozulma halları aşkar olunur və onların neqativ nəticələrinin aradan qaldırılması üçün tədbirlər görülür.

2. Tematik yoxlanışlar korporasiya, firma, təşkilat və müəssisələrin fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərini (bəzi mövzuları) əhatə edir, lakin daha geniş göstəricilərdən fərqli olaraq bu metod təsərrüfat obyektlərinin maliyyə vəziyyətini, inkişaf perspektivlərini, istehsalın isti-

qaməti, səvişkənliyinin və ya yenidən qurulmasının zəruriliyini üzə

3. Təhlil metodu faktlara söykənməklə ən dürüst informasiya əldə etməyə imkan verir. Bu metod dövrü, yaxud illik hesabatlara tətbiq edilir. Bu zaman planın yerinə yetirilmə səviyyəsi aşkarlanır, xərc vəsaitləri, maliyyə intizamı normasına və s. əməl edilməsinə nəzarət olunur.

4. Sonuncu metod (təftiş) maliyyə nəzarətində ən mühüm metodlardan biridir və təşkilatların müəyyən hesabat dövründəki maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini əhatə edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təftiş (yaxud auditor yoxlanışı) nəzarətin ən geniş tətbiq olunan metodudur. Təftiş dövlət tərəfindən məcburi qaydada, maliyyə intizamını pozan firmaların fəaliyyətini tam yoxlamaq hüququ ilə təşkil edilə bilər.

6.4. Auditor nəzarətinin mahiyyəti

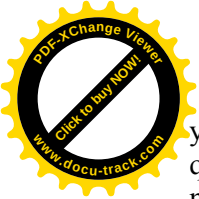
İqtisadi fəaliyyətə cəlb edilmiş təsərrüfat subyektlərinin hamısı ölkə daxilində, həm də beynəlxalq miqyasda çoxölçülü münasibətlər qurur, əlaqələrini genişləndirirlər. Belə bir məqamda müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin obyektiv və əsaslı şəkildə qiymətləndirilməsi zərurəti xeyli aktuallaşır. Bu, bazar iqtisadiyyatı şəraitində auditorların və auditor təsisatlarının yerinə yetirdikləri ən mühüm vəzifələrdən biridir.

Dövlət qulluqçuları olmadan tam müstəqil fəaliyyət göstərən auditorlar maliyyə, uçot və nəzarət sahəsində yüksəkixtisaslı mütəxəssis, mühasib-müfəttişlərdir. Auditor xidməti, yaxud qısaca desək, audit iki növə bölünür: firmadaxili və xarici auditlər.

Firmadaxili auditi firmaların (şirkətlərin), onların filiallarının rəhbərliyi səviyyəsində fəaliyyət göstərən auditor xidmətləri həyata keçirir. Onların əsas işi müəssisələrin maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün qəbul edilən idarəçilik qərarlarının səmərəsinin, nəticə etibarilə rentabelliliyinin və gəlirliliyinin artırılmasına yönəlmişdir. İllik hesabat hazırlanarkən mühasibat uçotunun qaydalarına və prinsiplərinə necə əməl edilməsinin yoxlanılması, xarici auditorların maliyyə strategiyasına dair təkliflərinin, tövsiyələrinin araşdırılması, maliyyə informasiyasının dəqiqliyinin, mötəbərliyinin, operativliyinin yoxlanılması onun vəzifələri sırasına daxildir.

Xarici auditi xüsusi auditor firmaları dövlət vergi orqanları və başqa qurumlarla, eləcə də banklarla, xarici tərəfdaşlarla, səhmdarlarla, sıgorta birlikləri ilə və s. bağlanan müqavilələr əsasında həyata keçirirlər.

Bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin hamısında auditor xidmətləri fəaliyyə

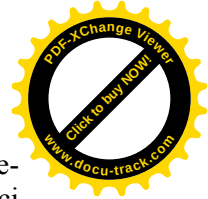

yət göstərir. Bu xidmət sahəsinin ən mühüm işgörmə amili mü-
quqi bazanın olmasıdır. Auditor fəaliyyətini tənzimləyən əsas hü-
nəd bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında qəbul
edilmiş auditor xidməti haqqında qanundur. Bu direktiv sənəd auditor
xidmətinin təşkilinin və gerçəkləşdirilməsinin hüququ əsaslarını, audi-
torların funksiyalarını, hüquq və vəzifələrini müəyyən edir, mülkiy-
yətçilərin əmlak hüquqlarını qorumalı olan müstəqil maliyyə nəzarəti
sisteminin yaradılmasını nəzərdə tutur. Auditor xidməti ilə bağlı mü-
nasibətlər auditor xidmətləri haqqında qanunla, habelə ayrı-ayrı ölkə-
lərin digər qanunvericilik aktları ilə, beynəlxalq müqavilə və sazişlərlə
tənzimlənir.

Audit (ingilis dilindəki “to audit”, yəni «təftiş etmək», «yoxlamaq»
sözündəndir) mühasibat uçotunun, maliyyə və mühasibat hesabatlarının
dəqiq və düzgün aparılmasının, istehsalla və xidmətlərlə məşğul olan,
başqa işlər görən təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin yoxlanılmasıdır.
Auditor yoxlanışı icbari və ya könüllü (təsərrüfat subyektlərinin özləri-
nin təşəbbüsü ilə) qaydada aparıla bilər. Mütləq audit qanunvericiliyə
uyğun olaraq öz maliyyə hesabatlarını dərc etdirməyə borclu olan təsər-
rüfat subyektlərinə, eləcə də qanunvericilik aktları ilə bilavasitə nəzərdə
tutulmuş hallarda, yaxud səlahiyyətli dövlət orqanlarının müvafiq qərar-
ları əsasında tətbiq edilə bilər. Qalan hallarda könüllü auditə üstünlük
verilir.

Müqavilə əsasında yoxlanışlar, ekspertizalar, təhlillər aparılması,
subyektlərin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti haqqında yazılı rəylər tərtib
edilməsi, mühasibat uçotunun təshihə, hesabat göstəricilərinin düzgün-
lüyünün təsdiqlənməsi və maliyyə-təsərrüfat münasibətləri sahəsində
peşə fəaliyyətinə uyğun digər işlərin görülməsi də auditor xidmətinə da-
xildir. Auditor xidmətini müvafiq peşə təşkilatları, yaxud müstəqil audi-
torlar həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsa-
sən, auditor təşkilatlarının və müstəqil auditorların aşağıdakı hüquqları
var:

- auditor xidməti haqqında qanuna və sifarişçi ilə bağlanmış müqa-
vilənin şərtlərinə uyğun olaraq auditin forma və metodlarını sərbəst
müəyyən etmək;
- sifarişçinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini əks etdirən bütün (o
cümlədən kənar hüquqi şəxslərdə olan) sənədlərlə tanış olub, onları yox-
lanışa cəlb etmək; pul vəsaitinin, qiymətli kağızların, maddi sərvətlərin
olub-olmamasını yoxlamaq, habelə digər zəruri məlumatlar almaq;
- sifarişçi təşkilatın rəhbərliyindən və əməkdaşlarından yazılı izahat

şəlahiyyətli dövlət orqanlarının sifarişçi ilə auditor işinin icrası gedişində aşkar edilən qanun pozuntuları və qüsurlar haqqında sifarişçi qarşısında məsələ qaldırmaq;

- başqa auditorları da audit keçirilməsində müqavilə əsasında iştirakə cəlb etmək;

- yoxlanılan təsərrüfat subyekti yoxlanış üçün zəruri olan sənədləri vermədikdə auditin keçirilməsindən imtina etmək.

- Bu hüquqlardan istifadə etməklə yanaşı, auditorlar aşağıdakıları etməyə borcludurlar:

- auditor yoxlanışının keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin tələblərinə sözsüz əməl etmək;

- sifarişçinin mühasibat uçotunu və hesabatını, onların dürüstlüyünü mövcud qanunlara və normativ aktlara uyğun şəkildə yoxlamaq;

- mühasibat uçotunun aparılmasında və hesabatların tərtibində aşkar edilmiş bütün qanun pozuntuları və qüsurlar barədə sifarişçi təşkilatın rəhbərliyinə məlumat vermək;

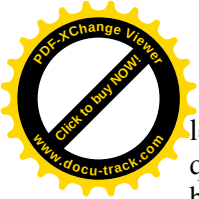
- sifarişçinin tələbi ilə keçirilən audit zamanı alınmış informasiyanı (məhkəmə orqanlarının tələbi istisna olmaqla) gizli saxlamaq, yəni kommersiya sırrını açmamaq;

- yoxlanış zamanı alınmış, yaxud tələb edilmiş sənədlərin qorunmasını təmin etmək.

- deyilənlərdən başqa, auditor xidmətinin sözsüz yerinə yetirməli olduğu bir çox başqa vəzifələr də var.

Səriştəli auditor xidmətlərinin haqqı ödənilməlidir və ya auditor firmaları hüquqi şəxs statusunda təsərrüfat hesablı təşkilat kimi fəaliyyət göstərməlidir. Bu status auditorların üzərinə müəyyən məsuliyyətlər qoyur. Məsələn, auditorlar, yaxud auditor təşkilatları öz vəzifələrini lazımınca yerinə yetirə bilmədikləri hallarda, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə və bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq yarıtmaz icraçılar əmlak məsuliyyətinə cəlb oluna, həmçinin, öz vəzifəsini yerinə yetirməyənlər lisenziya hüquqlarından məhrum edilə bilərlər.

Auditor xidmətlərindən bəhrələnən təsərrüfat subyektlərinin də bir sıra hüquq və vəzifələri var. Məsələn, bu təsərrüfat subyektlərinin rəhbərləri auditin keçirilməsi üçün zəruri olan bütün sənədləri, cədvəlləri, hesabatları təqdim etməyə, auditorun sorğularına yazılı cavab verməyə borcludur və təqdim etdiyi məlumatların dürüstlüyünə görə məsuliyyət daşıyır. Bütün bunlarla yanaşı, təsərrüfat subyektləri auditor seçimində sərbəstdirlər və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı olan bütün məsələ-

lər üzrə istənilən müddətə auditorlarla, yaxud auditor təşkilatla müqavilə bağlamaq hüquqları var. Belə müqavilələr yoxlanış məqamına bağlansa, auditor yoxlanışın yekunları üzrə qəbul edilmiş qaydada akt bağlayır.

Dediklərimizin hamısı auditor nəzarətinin mahiyyətinin açılmasına, həm də bununla birlikdə, onun fəaliyyət yönlərini, əsas hüquq və vəzifələrini açıqlamağa xidmət edir.

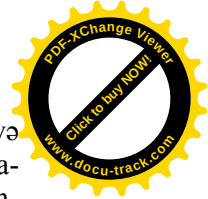
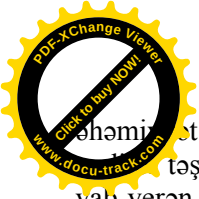
Auditorlar palatasının verdiyi məlumatlara görə, 2007-ci il ərzində 47 sərbəst auditor, 55 auditor təşkilatı (o cümlədən 4 xarici auditor təşkilatının filialı və ya nümayəndəliyi) və 3 xarici investisiyalı auditor təşkilatı tərəfindən Auditorlar Palatasına öz fəaliyyətlərinə dair hesabatlar təqdim edilmişdir. Bu məlumatlara görə, hesabat dövründə təsərrüfat subyektləri ilə 28.004.071,1 manat məbləğində 4.873 müqavilə bağlanmışdır. Həmin müqavilələrin 6.111.267,5 manat məbləğində 754-ü ilin əvvəlinə qalıq kimi, 21.892.803,6 manat məbləğində 4119-u isə hesabat dövründə bağlanmışdır ki, bunun da xüsusi çəkisi xarici auditor təşkilatlarının filial (və ya nümayəndəlikləri) üzrə sayına görə 5,4% və məbləğinə görə 65,0%, xarici investisiyalı auditor təşkilatları üzrə sayına görə 5,0% və məbləğinə görə 12,1%, yerli auditor təşkilatları üzrə sayına görə 51,2% və məbləğinə görə 17,0%, sərbəst auditorlar üzrə sayına görə 38,4% və məbləğinə görə 5,9% təşkil etmişdir. 2007-ci il ərzində bağlanmış müqavilələrdən 15.757.268,8 manat məbləğində 4.182-i yerinə yetirilmişdir.

6.5. Auditorlar palatası və onun vəzifələri

Auditor xidmətinin təşkili və normal fəaliyyəti lazımi nəzarətin olmasını tələb edir. Bu xidmətin müstəqilliyi qətiyyənlə onun nəzarətsizliyi demək deyil. Onun fəaliyyətinin tənzimlənməsi müvafiq orqanın olması zərurətini irəli sürür və bu missiyanı məhz **Auditorlar Palatası** yerinə yetirir.

Auditorlar Palatası ölkədə fəaliyyət göstərən auditorları özündə birləşdirir və onların işinə nəzarət edir. Bu Palata Auditorlar Palatası haqqında Əsasnamədə öz əksini tapan və konkretləşdirilən bir neçə əsas funksiyanı yerinə yetirir. Aşağıda həmin vəzifələrin siyahısını və şərhini veririk.

1. Auditorlar Palatasının ilkin və həlledici vəzifəsi olan bütün auditorların qeydə alınması və onların fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması bütövlükdə dövlət üçün, eləcə də normal iqtisadi fəaliyyət üçün xüsusi

Əhəmiyyətli məlumat kəşb edir. Palata sərəştəli fəaliyyətə başlayan auditorların və təşkilatlarının hamısını qeydiyyatdan keçirir, bütün tələblərə cavab verən auditorları lisenziyalaşdırır. Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə görə respublika Auditorlar Palatasından lisenziya almış müstəqil (azad) auditor ölkə ərazisində müstəqil auditorluq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququna malik fiziki şəxsdir.

Respublikada müstəqil auditorluğa iddia edənlərə aşağıdakı tələblər irəli sürülür:

- Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmaq;
- mühasibat uçotu, maliyyə işi, iqtisadiyyat və ya hüquq ixtisasları üzrə ali təhsil və ixtisas üzrə azı üç illik iş təcrübəsinə malik olmaq;
- müstəqil auditorluq imtahanı vermək və s.

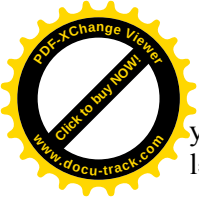
Auditor təşkilatı Auditorlar Palatasının verdiyi lisenziya əsasında ölkə ərazisində auditorluq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququ qazanmış hüquqi şəxsdir. Həm də təşkilatın Nizamnaməsinə görə bu xidmət növü onun yeganə fəaliyyət sahəsi olaraq qalır. Auditor təşkilatı yaratmaq üçün azı 3 müstəqil auditorun olması vacibdir. Auditorluq fəaliyyəti üçün lisenziya 5 illik müddətə verilir.

Müvafiq lisenziya aldıqdan və auditorlar siyahısında qeydiyyatdan keçdikdən sonra auditor auditorluq xidməti ilə məşğul olmaq hüququ qazanır. O, fəaliyyətini ya özəl qaydada, ya da hər hansı auditorlar təşkilatının üzvü kimi gerçəkləşdirə bilər. Başqa fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq qadağandır.

2. Auditorlar fəaliyyətə başladıkları andan onların işinə bir sıra vəsi-tələrdən bəhrələnməklə Auditorlar Palatası nəzarət edir. Məsələn, müstəqil auditorlar öz işlərini xüsusi gündəlikdə yazaraq apardıqları auditin keyfiyyətini yoxlatdırmaq üçün həmin gündəlikləri Auditorlar Palatasına təqdim edirlər. Auditorlar vəzifələrini lazımi səviyyədə yerinə yetirmədiyi hallarda onların lisenziyaları qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada əllərindən alınır və fəaliyyətlərinə xitam verilir.

3. Auditor fəaliyyəti zamanı yaranan mübahisəli məsələlərin necə həll edilməsi auditorluq fəaliyyətinin sabitliyi üçün son dərəcə önəmli-dir. Auditorla (auditorlar təşkilatı ilə) sifarişçilər arasında müəyyən mübahisələr yarana bilər. Bunların çoxuna Auditorlar Palatası baxır və həll edir. Mübahisələrin hamısı əmlak xarakteri daşıyarsa, onlara Auditorlar Palatası yox, arbitraj məhkəməsi baxır.

4. Auditorun işinin yoxlanması. Auditorlar Palatası auditor təşkilatlarının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin mövcud qanunvericiliyə uyğun gəlib-gəlmədiyini yoxlayır, onların işinə nəzarət edir. Bütün bu de-

yilənlər Auditorlar Palatasının funksiyalarını daha konkret r. ləşdirməyə imkan yaradır.

Beləliklə, Auditorlar Palatasının məqsəd və vəzifələri dövlətin auditor xidmətinin tənzimləməsini təşkil etmək, bu sahədəki normativ aktları, ölkədə auditor xidmətinin inkişafına və təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş tədbirlər sistemini işləyib hazırlamaq, dövlətin təsərrüfat subyektlərinin və auditorların maraqlarını qorumaq, sonuncuların qanunvericilik və normativ aktlardan irəli gələn tələbləri yerinə yetirib-yetirmədiklərinə nəzarət etməkdir. Auditorlar Palatasının fəaliyyəti onun Əsasnaməsi ilə tənzimlənir.

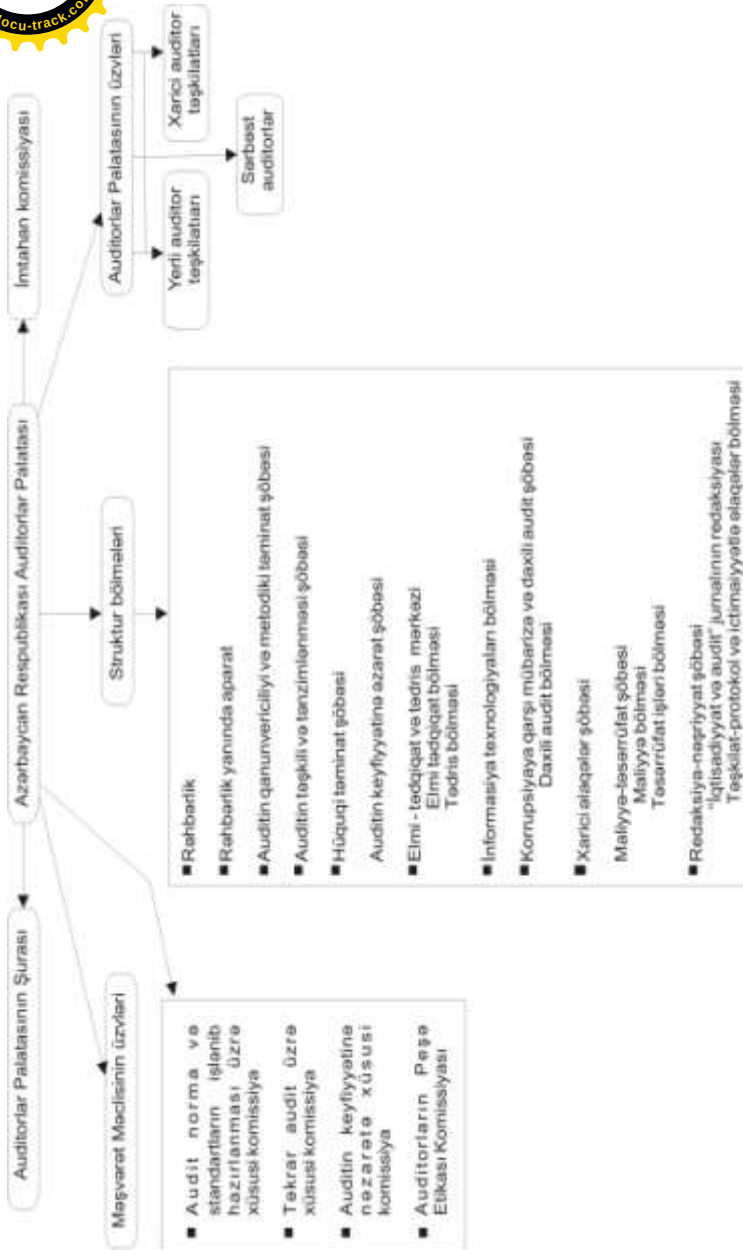
Auditorlar Palatası haqqında Əsasnaməni ölkənin ali qanunvericilik orqanı olan Parlament təsdiq edir. Demək olar, bütün ölkələrdə Auditorlar Palatası auditor xidmətinə tənzimləyən qurum kimi çıxış edir.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra eyni qurum Azərbaycanda da yaradılmış və artıq bir çox illərdir ki, müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının strukturu sxemdəki kimidir (sxem 6.5.1).

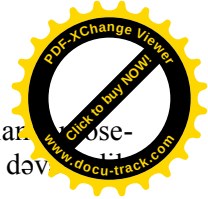
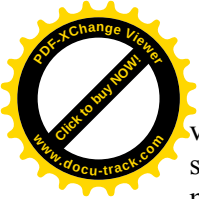
6.6. Maliyyə nəzarətinin təşkili

Maliyyə nəzarətinin səviyyəsi bir çox cəhətdən onun təşkilindən asılıdır. Dövlət orqanlarının həyata keçirdikləri maliyyə nəzarəti, adətən, əvvəlcədən tutulmuş xüsusi plan üzrə, xüsusi auditor nəzarəti isə daxil olan sifarişlər əsasında gerçəkləşdirilir. Birinci halda müfəttişin adına vəsiqə yazılır və o, həmin vəsiqəni pasport, yaxud şəxsiyyəti təsdiqləyən başqa sənədlə birlikdə yoxlanılan müəssisənin rəhbərliyinə təqdim edir. Rəhbərlik müvafiq qərar qəbul etdikdən sonra baş mühəsibin və ya müəssisənin başqa bir vəzifəli şəxsinin iştirakı ilə yoxlanış başlanır.

Auditor yoxlanışında isə sifarişçi özü auditora, yaxud onun üzv olduğu təşkilata müraciət edərək müvafiq müqavilə bağlayır, icraçının hesabına lazımi qədər vəsait köçürür, sonra yoxlanış həyata keçirilir. Hər iki halda yoxlanışın nəticələri ümumiləşdirici aktda rəsmi əksini tapır. Bu cür aktlar, adətən, bir neçə hissədən ibarət olur. Birinci hissədə yoxlanışın xarakteri, metodu, tarixi (vaxtı) və icraçıları göstərilir. İkinci hissədə yoxlanış zamanı ayrı-ayrı sahələrdə aşkar edilmiş faktlar və işin gedişi əks olunur. Ümumiyyətlə, aktda bütün faktlar, həm müsbət, həm mənfi cəhətlər göstərməlidir. Üçüncü hissədə hökmən aşkarlanmış nöqsanların aradan qaldırılması, ümumiyyətlə müəssisənin işinin yaxşılaşdırılması yolları qeyd olunur, çünki müfəttişin vəzifəsi təkcə neqativ

Sxem 6.5.1. Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının strukturu

və zərərli məqamların üzə çıxarılmasından ibarət deyil. Yoxlanışında müfəttişdən əlavə, müəssisənin rəhbərləri və kənardan dəvə edilmiş mütəxəssislər də iştirak edə bilərlər.

Tərtib edilmiş aktı yoxlanışın bütün iştirakçıları və müəssisə rəhbəri imzalamaq və akt möhürlə təsdiqlənməlidir. Müəssisə rəhbərliyi onu təsdiqləmək istəmədikdə imtinanın səbəbini əsaslandırmalıdır.

İmzalandıqdan və təsdiqləndikdən sonra akt müvafiq (yoxlayıcı) orqanın müzakirəsinə verilir və müzakirənin nəticələrinə görə lazımı tədbirlər görülür. Yoxlanış nəticəsində cinayət tərkibli faktlar, inzibati pozuntular aşkarlanarsa, materiallar prokurorluq orqanlarına, yuxarı instansiyalara və başqa müvafiq idarələrə göndərilir.

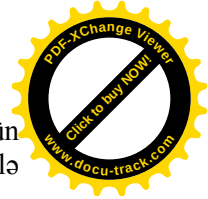
6.7. Keçid iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi

Hazırda dünya iqtisadiyyatı ildən-ilə öz fəaliyyətini yeniləşdirir. Onun inkişafı bazar münasibətlərinin dinamikası ilə şərtlənir və bu münasibətlərin mövcudluğu sayəsində həyata keçirilir. Buna görə də əvvəllər başqa yolla gedən ölkələr indi bazar iqtisadiyyatının aşkar üstünlüklərini görərək öz iqtisadi sistemlərini bu istiqamətə yönəldir. Bazar iqtisadiyyatı sistemində maliyyə, daha konkret desək, maliyyə nəzarəti çox önəmli yer tutur.

Keçmiş mühafizəkar iqtisadi sistemdə maliyyə nəzarətinin rolu çox kiçik idi və o yalnız dövlət səviyyəsində məhdud çərçivədə həyata keçirilirdi. İndi Azərbaycan Respublikası bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsində olsa da, bütün sahələrdə, o cümlədən təsərrüfat-iqtisadiyyat fəaliyyətinə maliyyə nəzarəti sahəsində əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. Köhnə maliyyə nəzarəti sistemi yalnız birukladlı mülkiyyət formasına, dövlət mülkiyyəti şəraitinə uyğunlaşdırılmışdı. İndiki halda köhnə nəzarət sistemi yenidən qurulmalı, təzələnməli, təkmilləşdirilməlidir.

Maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi, hər şeydən əvvəl, auditor xidmətinin ən müasir mexanizmlərinin təşkilini və fəaliyyət göstərməsini, nəzarət sisteminin əlaqələndirilməsini və təsir gücünün artırılmasını və s. nəzərdə tutur.

Ölkəmizdə maliyyə nəzarəti sahəsində diqqəti cəlb edən müvafiq bazar strukturları da yaradılıb. Misal olaraq müstəqil auditor şirkətlərini, parlament yanında hesablama palatasını, auditor palatasını, mərkəzi bankın nəzdində maliyyə monitorinqi departamentini və s. göstərmək olar.

Bununla bərabər, bunlar heç də maliyyə nəzarət sistemində bütün tədbirlərin görülməsi demək deyil, bu istiqamətdə ciddi, xüsusilə preventiv (xəbərdaredici və qabaqlayıcı) tədbirlər görülməlidir:

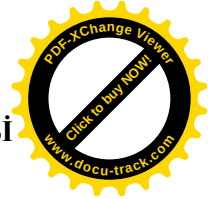
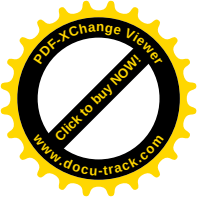
- beynəlxalq səviyyəyə çıxma biləcək auditor şirkətlərinin formalaşması. Bu gün beynəlxalq səviyyədə tanınmış şirkətlər içərisində Azərbaycan şirkəti yoxdur və buna görə də xarici bazara çıxışları məhduddur. Hətta daxili bazarda əksəriyyət iri şirkətlərin auditi məşhur xarici şirkətlər tərəfindən aparılır;

- maliyyə nəzarəti və vergilərin toplanmasında da yavaş-yavaş özəl şirkətlərin xidmətindən istifadə olunması;

- yoxlama və təftişlərin bir qədər məhdudlaşdırılması və koordinasiya olunması;

- müxtəlif nəzarət orqanları tərəfindən aparılan yoxlamaların tək-rarlanmasının qarşısının alınması;

- maliyyə nəzarəti prosesində də elektron vasitələrdən istifadənin genişləndirilməsi, online yoxlamaların həyata keçirilməsinə şərait yaradılması.

II BÖLMƏ. ÜMUMDÖVLƏT MALİYYƏSİ

VII FƏSİL. DÖVLƏT BÜDCƏSİ

7.1. Dövlət büdcəsinin mahiyyəti və rolu

Hər bir dövlətin yaşaması üçün onun zəruri atributlarından olan pul vəsaitləri fondlarının yaradılması çox vacib şərtlərdən biridir.

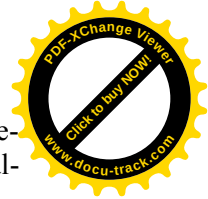
Ölkələrin hamısında hökumət öz funksiyalarını uğurla yerinə yetirmək üçün cəmiyyətin yaratdığı maliyyə ehtiyatlarının bir hissəsini, əsasən, icbari yolla mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondlarına səfərbər edir. Bu fondlar sırasında əsas yeri dövlət büdcəsi tutur.

Ölkə maliyyə sisteminin başlıca dayağı olan dövlət büdcəsi iqtisadi, sosial və siyasi vəzifələri yerinə yetirmək üçün pul vəsaiti təminatının ən önəmli vasitəsi, dövlət maliyyəsinin ən mühüm tərkib hissəsidir. Beynəlxalq termin olan «büdcə» («budget») anlayışının ilkin mənası «kəşkül», «çanta» deməkdir.

Məişət nitqində biz tez-tez «ailə büdcəsi», «vaxt büdcəsi» ifadələrinə rast gəlirik. Ailə büdcəsi ailənin gəlir və çıxarlarını, vaxt büdcəsi potensial vaxtın sərf olunmuş zaman kəsiyi ilə balansını, dövlət büdcəsi isə hökumətin gəlir-çıxarının əsas balansını bildirir.

Dediyimiz kimi, dövlət büdcəsi ölkənin maliyyə sisteminin mühüm tərkib hissəsidir. Ümumi milli məhsulun və milli gəlirin bölüşdürülməsində fəal iştirak etməklə o, hökumətin mərkəzləşdirilmiş pul fondu və əsas maliyyə planı qismində çıxış edir. Dövlət, müəssisələr və əhali arasındakı pul münasibətləri büdcə münasibətləri kimi səciyyələnir.

İqtisadi mahiyyətinə görə dövlət büdcəsi milli gəlirin bölüşdürülməsi zamanı hökumətlə hüquqi və fiziki şəxslər arasında yaranan münasibətləri ifadə edir. Bu münasibətlər isə öz növbəsində milli iqtisadiyyatın və sosial sferanın inkişafı, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin təmin edilməsi və dövlət idarəçiliyinin maliyyələşdirilməsi sahələrində lazım olan tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün büdcə fondunun yaradılması və istifadəsi ilə bağlıdır. Bir iqtisadi kateqoriya kimi dövlət büdcəsinin mahiyyəti bölgü və nəzarət vasitəsilə daha geniş və daha aydın açılır. Başqa sözlə, büdcə dövlət sektorunun (mərkəzi hökumətin, yerli hakimiyyət orqanlarının və s.) maliyyə planı xarakteri daşıyır. Bazar iqtisadiyyatı ölkələrində belə planlaşdırma bütün çətinliklərə baxmayaraq iqtisadi əməliyyatlara uyğunlaşdırılır və dövlət sektorunda mühüm rol oynayır. Gəlir və xərc dərəcələrinin dəqiq müəyyənləşdirildiyi illik büdcə planla-

inin f...bi hökumətə konkret perspektivi görmək və onu maliyyə re-
nin real dinamikası ilə əlaqələndirmək imkanı verir. Bu isə yal-
nız mükəmməl büdcə sisteminin mövcudluğu şəraitində mümkündür.

Milli iqtisadiyyatın inkişafında, istehsalın stimullaşdırılmasında, eləcə də cəmiyyətin sosial tərəqqisində dövlət büdcəsi çox böyük rol oynayır. Bu rol özünü daha çox kəmiyyət və keyfiyyət təsirlərində göstərir. Kəmiyyət təsiri hansı istiqamətə nə qədər vəsait xərcləmək lazım gəldiyini bildirir. Keyfiyyət təsiri isə iki aspektdə nəzərdən keçirilir: bir tərəfdən vergilərin düzgün qurulması və vəsaitlərin səmərəli xərclənməsi, digər tərəfdən isə büdcə vasitəsilə nəzarət meyar kimi götürülür. Bu aspektlərin hər ikisi iqtisadiyyatın keyfiyyətinə təsir göstərir. Bütün ölkələrdə büdcə ən mühüm iqtisadi tənzimləyici kimi çıxış etdiyindən o, makroiqtisadi tənzimləmənin ən önəmli elementlərindən birinə çevrilir.

1.2. Dövlət büdcəsinin funksiyaları

Dövlət büdcəsi onun mahiyyətini əks etdirən bir neçə çox mühüm funksiya daşıyır. Ümumi iqtisadi əhəmiyyəti olan bu funksiyalar iqtisadiyyatın hər bir sahəsi ilə yaxından bağlıdır. Büdcənin əsas funksiyalarının bölgüyə və nəzarətə ayrılmasını hamı qəbul edir.

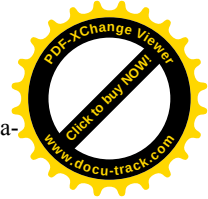
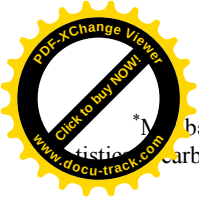
Bu gün dövlət maliyyəsinin heç bir bölməsi çoxtərəfli və geniş-həcmli pul vəsaitlərinin bölgüsünü həyata keçirə bilməz. Bu vəzifəni büdcə yerinə yetirir. O, milli gəlirin bölüşdürülməsində mühüm rol oynayır və bu prosesin təsir dairəsi çox genişdir. Məsələn, bu mərhələdə bütün istehsalçılar, yaxud istehsal iştirakçıları büdcə münasibətləri orbitinə daxil olurlar. Dövlət büdcəsində əsas yenidən bölgü obyektı xalis gəlirdir. Vergilər və digər dövlət gəlirləri şəklində dövlət büdcəsinə səfərbər olunan vəsait yenidən bölünərək milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafına yönəldilir.

Büdcə milli iqtisadiyyatın bütün sahələrinin əlaqələndiricisidir. Ölkələrin əksəriyyətində ümumi milli məhsulun 15-60 %-i büdcə vasitəsilə bölüşdürülür. Mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyat ölkələrində bu göstərici yuxarı, bazar iqtisadiyyatı ölkələrində isə aşağı olur. 2000-ci ildə Azərbaycan Respublikasında ümumi milli məhsulun həcmi o vaxtın pulu ilə 18,3 trilyon (indiki pulla – 3, 66 milyard) manat olduğu zaman, dövlət büdcəsi 3,9 trilyon (780 milyon) manat idi. Ümumi milli məhsul bölgüsündə dövlət büdcəsinin xüsusi çəkisi 21% idi (cədvəl 7.2.1.). Hazırda isə bu rəqəmlər xeyli böyümüş və faiz nisbəti də dəyişmişdir. Pay etibarı ilə götursək, bu rəqəm hazırda 32%-ə yaxındır.

Cədvəl 2.1.

Ümumi milli məhsul bölgüsündə dövlət büdcəsinin gəlirli payı (%-lə)

Ölkələr	İllər				
	1994	1995	1996	1999	2008
Horvatiya	41.8	43.5	44.3	42.8	39.4
Çexiya Respublikası	42.6	41.9	40.3	41.4	40.9
Estoniya	42.1	40.5	38.8	36.9	37.1
Macarıstan	50.3	45.9	45.3	41.7	46.2
Latviya	-	37.2	37.4	42.6	33.3
Litva	32.6	32.3	29.6	31.9	34.8
Polşa	48.3	47.4	47.0	42.7	38.5
Slovakiya Respublikası	44.0	47.0	45.6	39.7	38.5
Sloveniya	43.4	43.1	42.7	43.7	32.7
Albaniya	23.8	23.4	18.3	21.3	27.4
Bosniya və Hersoqovina	-	39.0	0.5	44.7	47.9
Bolqarıstan	41.8	35.7	31.9	39.8	39.5
Makedoniya	43.1	37.9	35.7	38.0	34.2
Rumıniya	31.7	31.4	28.9	32.1	32.7
Rusiya	34.6	32.5	33.0	34.1	38.4
Ermənistan	27.7	19.9	17.6	22.4	19.6
Azərbaycan	33.8	17.6	17.6	19.5	32.2
Belorus	46.0	36.1	40.8	42.3	49.6
Gürcüstan	-	7.1	9.3	15.6	33.5
Qazaxıstan	18.5	16.9	13.2	19.1	24.4
Qırğızıstan	26.8	24.8	23.9	24.0	31.5
Moldova	30.4	30.9	26.6	25.4	41.9
Tacikistan	42.8	11.5	13.2	13.1	27.8
Türkmənistan	16.9	20.5	16.6	20.5	13.3
Ukrayna	43.7	39.1	36.7	34.7	44.3
Özbəkistan	29.2	34.6	34.3	32.1	32.7
Keçid ölkələri (cəmi)	31.6	23.5	22.7	24.4	36.8
Almaniya	43.5	43.1	43.9	44.6	45.1
Yunanıstan	35.5	36.4	36.9	41.9	33.6
Yaponiya	32.1	32.0	31.7	31.1	35.4
Portuqaliya	37.8	38.8	40.1	42.8	41.7
ABŞ	29.4	29.8	30.2	31.1	31.8

Abş: Transition report. 2009. EBRD/ London 2009, Government finance statistics Yearbook/ IMF. Washington DC. 2000, 2004.

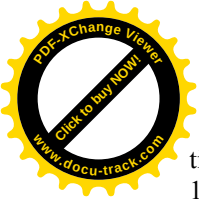
Cədvəldən göründüyü kimi, ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsində dövlət büdcəsinin payı xeyli dəyişkəndir. Bu, bir sıra amillərdən, o cümlədən dövlətin qanunvericilik yolu ilə öz əhalisi qarşısında götürdüyü öhdəlikdən, büdcə kəsinin maliyyələşmə səviyyəsindən, ümumi milli gəlirin sahə strukturundan və s. asılıdır.

Tarixi təhlil göstərir ki, dövlətin iqtisadiyyatın tənzimlənməsində rolunun artmasında XX yüzil dönüş əsri olmuşdur və bu, ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsində dövlət büdcəsi payının artmasına xeyli təsir göstərmişdir. Cədvəl 7.2.2.-dən görünür ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində bu pay son dərəcə kiçik olduğu halda XX əsrdə xeyli artmışdır. Məsələn, 1870-ci ildə ABŞ-da ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsində dövlət büdcəsinin payı cəmi 7,3%, 1998-ci ildə isə 32,8%, İsveçdə müvafiq olaraq 5,7 və 58,5% təşkil etmişdir.

Cədvəl 7.2.2.

**Ümumi daxili məhsulun bölgüsündə dövlət büdcəsinin rolu
(ÜDM da xərclər)*.**

Ölkələr	İllər							
	1870	1913	1960	1998	2000	2004	2005	2008
Avstraliya	18.3	16.5	21.2	32.9	36.3	35.7	35.2	31.1
Belçika	...	13.8	30.3	49.4	49.4	49.7	49.3	41.2
Fransa	12.6	17.0	34.6	54.3	52.5	54.1	53.6	43.0
Almaniya	...	14.8	32.4	46.9	45.7	48.6	47.6	38.6
İtaliya	11.9	11.1	30.1	49.1	46.8	47.9	48.5	37.4
Yaponiya	...	8.3	17.5	36.9	38.6	38.1	38.1	36.1
Niderland	5.9	9.3	29.9	47.2	45.3	48.2	47.8	42.2
Norveç	5.9	9.3	29.9	46.9	43.4	48.7	49.4	50.4
İsveç	5.7	10.4	31.0	58.5	57.4	58.6	57.5	37.9
B. Britaniya	9.4	12.7	32.2	40.2	37.0	43.0	43.4	38.8
ABŞ	7.3	7.5	27.0	32.8	33.6	35.7	35.7	34.6

* Mənbələr: *economic outlook* (Paris: organization for economic co-operation and development, 1999), peter h. lindert, “the rise of social spending, 1880~1930,” *explorations in economic history*, vol. 31 (1994), pp. 1~37; peter h. lindert, “what limits social spending?” *explorations in economic history*, vol. 33 (1996), pp 1~34; howard oxley and maitland macfarlan, “health care reform: controlling spending and increasing efficiency,” *oecdeconomic studies*, vol. 24~1 (1995), pp. 7~55; oecd, *historical statistics 1990~1995* (paris: organization for economic co-operation and development, 1997), government finance statistics. yearbook/ imf. Washington dc. 2008, 2009.

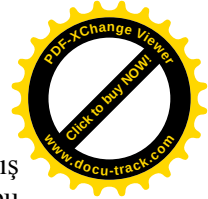
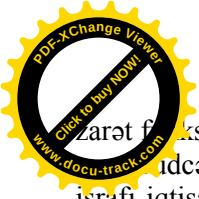
Lakin dünya iqtisadiyyatının inkişafındakı yeni meyllərin təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, XXI əsrdə əks proses baş verəcək. Bu yüzil iqtisadiyyat tarixinə iqtisadi və bütövlükdə ictimai proseslərin dövlətsizləşdirilməsi dövrü kimi daxil olacaq. Son 20-30 ilin təcrübəsi göstərir ki, dövlətsizləşmə prosesi harada yüksək sürətlə gedirsə, orada iqtisadiyyatın və yaşayış standartlarının yüksək artımı müşahidə olunur. Məsələn olaraq iqtisadiyyatın inkişafında ən yüksək və sabit artıma nail olmuş Çini göstərə bilərik.

Dövlət büdcəsinin ənənəvi funksiyalarından biri nəzarətdir. Büdcənin köməyi ilə vəsait yığılmasına və ondan istifadəyə ciddi nəzarət olunur. Büdcənin təşkilini şərtləndirmiş tarixi amilləri təhlil edərkən bunun nəinki iqtisadi zərurət olduğunu, həm də siyasi səbəblərini, yəni hakimiyyətin büdcədən təbəələrə qarşı bir siyasi təzyiq və nəzarət aləti kimi bəhrələndiyini sezmək mümkündür.

Eyni zamanda büdcə təşkilinin təbiəti belədir ki, o, dövləti idarə edənlərin özlərini də müəyyən məsuliyyət daşımağa, iqtisadi intizama sövq edir. Məsələn, İngiltərədə və Fransada büdcə iqtisadi arenaya xalq hərəkətlərinin siyasi təzyiqinin nəticəsi kimi çıxmışdır. Hələ 1212-ci ildə kral Conun imzaladığı sənədlərdə büdcənin yaradılmasına dair mülahizələr vardı. Sonralar büdcə dövlət idarəçiliyi mexanizminin ayrılmaz hissəsinə çevrildi.

İdarəedici orqanlar müəyyən müddət üçün nəzərdə tutulmuş dövlət xərclərinə nəzarət etmək, eləcə də özlərinin dövlət gəlirlərini örtmək üçün büdcəni təşkil və təsdiq edirlər.

Büdcə nəzarəti iqtisadiyyatın bütün sahələrini, pul kütləsinin hərəkətini, alqı-satqı əməliyyatlarını əhatə edir, çünki bütün bu proseslər büdcəyə daxil olan gəlirləri generasiyalaşdırır. Toplanmış mədaxillər büdcə gəlirlərini təşkil edir. Büdcədən istifadəyə hökumət, yaxud büdcə ilə məşğul olan başqa orqanlar nəzarət edir. Bu orqanlar büdcənin icrası zamanı heç bir əyinti və ya səhlənkarlığa yol verməməlidirlər. Bu nə-

Ekspertin rəyi siyasəti özündə ikili məhdudlaşdırıcı vəzifəni əks etdirir. Bütçə ehtiyatlarının özbaşına, ölçüsüz-biçisiz, əsaslandırılmamış israfı iqtisadiyyatda ciddi pozuntulara, sabitsizliyə gətirib çıxarır ki, bu da dövlətin idarəçilik mexanizminin zəifliyinə dəlalət edir. Bütçə xərclərinə nəzarət, daha doğrusu, onların tam məhdudlaşdırılması bir iqtisadi tənzimləyici, iqtisadi nəzarətçi kimi bütçənin əsas roluna uyğun gəlir.

İqtisadiyyatın geridə qalmış, yaxud zəif inkişaf etmiş sahələrinə yardım göstərilməsi, istehsal və qeyri-istehsal infrastrukturalarının yaradılması, əhalinin sosial müdafiəsi, yoxsulluqla mübarizə, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi, maliyyə vəsaitinin düzgün bölüşdürülməsi kimi sahələrin maliyyələşdirilməsi bütçə xərclərinin, eləcə də gəlirlərinin məhdudlaşdırılmasını şərtləndirən amillərdir.

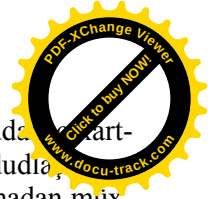
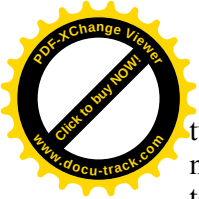
Bütçənin icrası prosesində məhdudiyyətlər qoyulması, dediyimiz kimi, iki istiqamət, yaxud parametrlər üzrə baş verir:

- a) vaxta görə məhdudlaşma;
- b) vəsait həcminə görə məhdudlaşma.

a) Dövlət bütçəsi müəyyən zaman kəsiyi ilə bağlıdır. Bir qayda olaraq, bütçə müddəti bir ili əhatə edir və dünya təcrübəsində maliyyə ili adlanır. Bəzi ölkələrdə maliyyə ili təqvim ili ilə eyni olmasa da, onları eyniləşdirmək o qədər də çətin deyil. Onların bir-birinə uyğun gəlməməsində, müəyyən mühüm məqamları nəzərə alsaq, təəccüblü heç nə yoxdur. Dünyada hamının qəbul etdiyi ənənə ondan ibarətdir ki, yeni bütçə təqvim ilinin sonuna azı iki ay qalmış təsdiqlənir və yeni maliyyə ilinin başlanğıcı həmin vaxtdan hesablanır. Bir çox ölkələrdə bütçənin icrasına yanvarın 1-dən başlanılır, yəni təqvim və maliyyə illəri üst-üstə düşür.

Bütçəyə daxil edilmiş dövlət xərcləri və gəlirləri qarşıdakı il üçün nəzərdə tutulur, yəni növbəti ilə proqnozlaşdırılan gəlirlər və gözlənilən xərclərin maliyyələşdirilməsi müəyyən edilir. Maliyyə ilinin sonunda bütçənin idarə edilməsinə və icrasına məsul olan orqanlar proqnozlaşdırılmış xərclərə, gəlirlərin miqdarına və mənbələrinə uyğun olaraq bütçənin icrası haqqında hesabat verir. Yeni maliyyə ili başlanana qədər ona aid gəlirlər və xərclər proqnozlaşdırılır, bu proqnozlar əsasında növbəti il üçün bütçə tərtib olunub təsdiq edilir.

b) Vəsaitin və qiymətlərin həcm məhdudiyyəti. Demokratik idarəçilik sistemi olan ölkələrdə qanunverici orqan icra hakimiyyətinin fəaliyyətinə nəzarət edərək dövlət xərclərinin və gəlirlərinin kəmiyyət və keyfiyyət parametrləri üzrə hədudlarını müəyyən edir. Vaxt, xronologiya məhdudiyyəti ilə paralel aparılan belə senzlaşdırmanı seçicilik, üs-

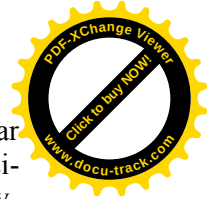
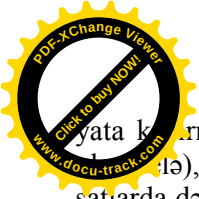

tün seçim prinsipi kimi səciyyələndirmək olar. Onu da yadda saxlamaq olmaz ki, kəmiyyətə və qiymətlərə tətbiq edilən məhdudlaşdırma, təkcə nəzarət məqsədi güdmür. Məsələn, belə məhdudlaşdırmadan müxtəlif iqtisadi məqsədlərlə, iqtisadi inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirərkən, siyasi proqramları həyata keçirərkən də istifadə olunur.

Tətbiq olunan məhdudlaşdırmalar ilk növbədə kəmiyyət və qiymət həcmələrinə aid edilir. Qanunverici orqan sosial xidmətlər üzrə hansı proqramların yerinə yetiriləcəyi, bu proqramların hansı mənbələr hesabına (konkret olaraq hansı vergi yığımı, borclardan istifadə etməklə, yoxsa başqa yolla) maliyyələşdiriləcəyi barədə qərar qəbul edir. Bu qərar ictimai xarakter daşıyır. Dövlət xidmətlərinin və gəlirlərin növləri aydınlaşdırıldıqdan sonra onların qarşısına bu qərarla nəzərdə tutulmuş xidmətlərin hansı mənbələrdən maliyyələşdirilməsi problemi çıxır. Bu mənbələri ilk növbədə büdcənin gəlir hissəsində axtarmaq lazımdır. Beləliklə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində qarşıdakı ildə dövlət bölməsində hansı xidmət proqramlarının gerçəkləşdiriləcəyi, bu proqramların maliyyə təminatının nədən ibarət olacağı, onların hansı bölmələr hesabına maliyyələşdiriləcəyi öncədən müəyyənləşdirilir. Bütün bunlar büdcə tərtib edilərkən öz əksini tapır və təsdiq olunduqdan sonra icra üçün göndərilir.

Dövlət xərclərinin kəmiyyət parametrlərinə görə məhdudlaşdırılmasını ayrılmış vəsaitin həmi diktə edir. Qanunverici orqanın büdcəni icra edən orqana müəyyən dövlət xidməti proqramlarını reallaşdırmaq üçün verdiyi səlahiyyətlər təxsisatlar çərçivəsi ilə qapanır, yəni büdcənin icraçıları hər bir konkret hal üçün ayrılmış məbləğdə pul xərcləməlidirlər. İcraçı orqanın ona qanunla verilmiş səlahiyyəti aşmağa və dəyişməyə ixtiyarı yoxdur.

Subsidiyalar bu və ya digər dövlət proqramına xərclənməli olan vəsaitin maksimal həddini ifadə edir. Onların yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan proqramlar və pul vəsaiti, sonunda toplanan məbləğ büdcə təxsisatları ilə məhdudlaşdırılır. Bütün bu proqramların icrasını təmin edərkən icraçı orqan məcmu büdcə təxsisatları layihəsinə ciddi əməl etməlidir. Başqa sözlə, müəyyən dövlət xidmətlərinin maliyyələşdirilməsi və büdcə fondlarından ayrılan vəsaitdən istifadə büdcə icraçılarının rəyət etməli olduqları maksimal həcmə çərçivəsində hesablanır. Qısa-sı, müəyyən hallar istisna olmaqla, nəzərdə tutulan büdcə xərclərinin artırılması, yaxud təsdiqlənmiş məbləğin (və ya təxsisatların) ölçülərinin dəyişdirilməsi yolverilməzdir. Büdcə haqqında qanun qəbul etmədən, səlahiyyətlər vermədən heç bir dövlət xərcini və gəlir toplanmasını hə-

yata kəlmək mümkün olmadığı kimi (hətta vergi haqqında qanunlar ilə), büdcə qəbul edilərkən icraçıların səlahiyyətlərində və təxsisatıarda dəyişikliklər aparmaq da qanunverici orqanın müstəsna səlahiyyətidir.

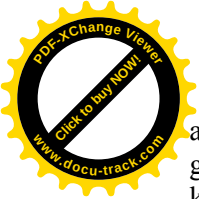
Büdcə proqramlarının keyfiyyət (məzmun) parametrlərinə aid məhdudiyyətlər konkret proqram istiqamətləri və bölmələri üzrə diferensiasiya olunur. Məsələn, qanunverici orqan layihə təxsisatlarını maddə-maddə, ünvan-ünvan, proqramların, iş və xidmətlərin müəyyən bölmələri üzrə, onların məqsədli təyinatını möhkəmləndirərək təsdiq edir. Bu cür məqsədli təxsisatları icra orqanı qanunda nəzərdə tutulmayan başqa məqsədlərə ünvanlaya bilməz. Əsas vəzifə hər bir bölmənin real tələblərini bütövlükdə büdcənin imkanları ilə yaxınlaşdırmaqdan ibarətdir. Bu və ya digər sahənin maksimum inkişafında dövlətin maraq dərəcəsindən asılı olaraq sahələr üzrə ayrılan vəsait həcminə görə şəxələnilir. İqtisadiyyatın inkişafına nail olmaq üçün istehsal sahələlərinin daha üstün, daha geniş həcmdə təxsis olunması lazımdır.

1.3. Dövlət büdcəsinin əsas əlamətləri

Dövlət büdcəsi bütün milli iqtisadiyyatla bağlıdır və onun çox-anlamli əlamətləri var. Büdcə ilk növbədə dövlətin mərkəzləşdirilmiş, təsdiqlənən pul fondu, onun idarəetmə aləti, maliyyə planıdır. Eyni zamanda dövlət büdcəsi maliyyə sisteminin tərkib hissəsidir.

Dövlət büdcəsinin gerçəkləşdirilməsinin ən mühüm şərtlərindən biri parlamentin, yaxud başqa dövlət orqanlarının onu mərkəzləşdirilmiş pul fondu kimi təsdiqləməsidir. Belə təsdiqləmə xalqın, əhəlinin büdcə hüququnun təbii nəticəsi kimi çıxış edir. Büdcəni əhəliyə anlaşıqlı şəkildə izah etmək və onu aydın, hamının başa düşdüyü şəkildə tərtib etmək çox vacibdir. Bu halda dövlət xərclərinin və gəlirlərinin kəmiyyətini və dəyərini müəyyən etmək də asan olur.

Büdcənin təsdiqi dövlətin iqtisadi həyatında çox önəmli və həll-edici mərhələdir. Büdcə hüququnun inkişafını 3 aspektdə nəzərdən keçirmək olar. Bunlar vergi hüququ, xərc hüququ və büdcənin təsdiq edilməsi hüququdur. Büdcə hüququ məsələsində ilk növbədə ali qanunvericilik orqanının vergiləri təsdiqləməsi nəzərdən keçirilir. Tarixi baxımdan vergi hüququ maliyyə-iqtisadiyyat leksikonunda 3 əsrdən çoxdur işlədilir. Vergi qoyma hüququ ilk dəfə böyük Azərbaycan mütəfəkkiri N.Tusi tərəfindən XII əsrdə, 1688-ci ildə İngiltərədə, 1789-cu ildə Fransada, 1876-cı ildə Türkiyədə təsdiqlənib. Bu qanunvericilik

aktlarına qədər vergi hüququ tamam ayrı, daha primitiv formada göstərirdi. Vergi hüququ təsdiqlənəndən və yığılan vergilərin həssaslıqları aşkarlanandan sonra büdcə dərəcələrinin müəyyən edilmə və təsdiqlənmə hüququnun təşəkkül mərhələsi başlanır. Zaman keçdikcə büdcə xərclərinin və gəlirlərinin təsdiqlənməsi prosesləri tam dinamik duruma gələrək büdcənin qanunvericilik qaydası ilə təsdiqlənməsi mərhələsi başa çatır. İllik büdcənin təsdiqlənməsi çox məsuliyyətli dövrüdür. Bu dövəmdə büdcənin tarazlılığının təmin edilməsi kimi ciddi bir məsələ tam kəskinliyi ilə qarşıya çıxır.

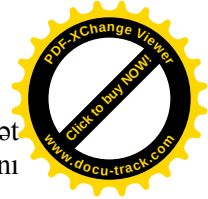
Büdcənin hüquqi mahiyyətinin şərhində 3 mövqə mövcuddur. Birinci mövqə belədir ki, qanunverici orqan büdcəni başqa qanunlar kimi hazırlayıb təsdiq etdiyi üçün mahiyyətinə və formasına görə o da bir qanundur. Başqa baxış nöqtəsi budur ki, büdcə zaman etibarilə ardıcıl rəsmi göstərişlərdən və imperativlərdən ibarət olduğuna və maliyyə ilinin sonunda ömrünü başa vurduğuna görə yalnız formaca qanun sayıla bilər. Üçüncü qrupun fikrincə, büdcənin yalnız gəlirlərlə bağlı hissəsi mahiyyət etibarilə qanun hesab edilməlidir.

Büdcə dövlət idarəçiliyinin ən nüfuzlu siyasi vasitələrindən biri, iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olan maliyyə siyasətinin ən mühüm alətidir. Dövlət xərcləri, gəlirləri və borcları siyasətindən çıxış edərək biz dövlət büdcəsini, müxtəlif siyasi məqsədlərə çatmağın (gəlir mənbələrindən səmərəli istifadə, gəlirin bölüşdürülməsində ədalətlik, iqtisadi sabitlik, iqtisadi artım və inkişaf) siyasi vasitəsi kimi qiymətləndirə bilərik. Dövlət büdcəsi idarəetmə vasitəsi kimi də mühüm rol oynayır. Büdcənin xərc və gəlir ölçülərinə təsiri iqtisadiyyatın bütün sahələrində özünü göstərir.

Büdcə iqtisadi siyasətin çox vacib və zəruri bir alətidir. Bütün iqtisadi baxışlar tam məşğulluğa, pul siyasəti əvəzinə maliyyə siyasətinin səmərəliliyinə, özəlliklə də iqtisadi sabitliyə nail olunmasında bir vasitə kimi büdcədən istifadə olunmasına üstünlük verir.

Gəlirlərin ədalətli bölgüsü, iqtisadi artım və inkişaf baxımından büdcənin xərc və gəlir hissələrinin (vergilər – transfert və investisiyalar – borclar) mütənasibliyi çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Büdcə olmadan dövlət idarəçiliyinin fəaliyyət göstərməsi mümkün deyil. Dövlətin işgörmü idarəetmə aparatının büdcəyə daxil olan vəsait hesabına maliyyələşdirilməsi ilə təmin oluna bilər. İstənilən ölkədə dövlət idarəçilik mexanizminin yaxşı işləməsinin çıxış nöqtəsi büdcədir. Hər il tərtib olunan büdcələrdə, əsas dövlət xərcləri arasında idarəetmə xərcləri ön, ikinci, yaxud üçüncü yerlərdən birini tutur. Büdcə kəsiri və

...məvafiq olaraq dövlət idarəçiliyində çəşqınlıq yarandığı hallarda dövlət xərclərinin həyata keçirilməsi zamanı bir sıra çətinliklərin olacağını gözləmək təbiidir.

İdarəetmə aparatının və ümumiyyətlə dövlətin bütün funksiyalarının yerinə yetirilməsinin zəruri vəsaitlə təmin olunmaması süni surətdə neqativ hallar doğurmaqla, idarəetmə mexanizminin iş səviyyəsini endirməklə dövlət gəlirləri yığımina da mənfi təsir göstərir.

İdarəetmə vasitəsi kimi büdcənin rolu demokratik və normal parlament rejimli ölkələrdə onun bir hökumət siyasəti kimi çıxış etməsində də özünü aydın göstərir. Buna görə də büdcənin təsdiqlənməsi hökumətin iqtisadi siyasətinin bəyənilməsi, təsdiqlənməməsi isə bəyənilməməsi kimi anlaşılır.

Büdcə həm planlaşdırma vasitəsi, həm də dövlətin mərkəzləşdirilmiş maliyyə planıdır. Onun ilk keyfiyyətini (planlaşdırma vasitəsi olması) aşağıdakı iki məqamla izah etmək olar:

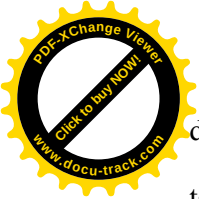
1.Proqnozlaşdırma. Büdcə formaca elə bir plandır ki, orada pul vəsaitlərinin və dövlət sektoru xərclərinin necə və hansı həcmdə olacağı qarşıdakı müəyyən müddət üçün proqnozlaşdırılır. Bundan başqa, büdcə proqnozları müxtəlif mənbələrdən gələn və dövlətin fəaliyyət sahələrini təmin etməli olan pul vəsaitlərinin qiymətləndirilməsidir. Bununla belə, planlaşdırma fiziki kəmiyyət aspektində də aparıla bilər.

Plan qismində olan büdcənin aşağıdakı əsas xüsusiyyətləri var:

- büdcə dövlət gəlirləri və xərcləri ilə bağlı maliyyə (pul) əməliyyatlarını təmin edən plandır;
- büdcə müxtəlif mənbələrdən təsirli şəkildə istifadəni təmin edən plandır;
- büdcə dövlət təşkilatlarının məqsədlərinə nail olunmasını, onların qarşıdakı müəyyən müddət üçün nəzərdə tutulmuş siyasətinin və proqramlarının reallaşmasını təmin edən plandır.

Yuxarıda adı çəkilən üç aspekti nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, büdcə dövlət sektorunun maliyyə, iqtisadiyyat və siyasət planlarının əsasını təşkil edir.

Beləliklə, dövlət büdcəsi vasitəsilə çoxlu proqnozlar verilir və bunlar dövlət proqramlarının necə, hansı vəsait və mənbələr hesabına maliyyələşəcəyinin və gerçəkləşdiriləcəyinin mənzərəsini cızır. Bununla birlikdə, proqnozların iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması, dövlət sektoruna ayrılacaq vəsaitlərin məcmu miqdarının müəyyənəşdirilməsi və bu vəsaitlərdən səmərəli istifadənin təmin edilməsi hədsiz mürəkkəb və məsul vəzifədir. Nəhayət, unutmaz olmaq ki, büdcə siyasətlə bağlı olan plan-

dır.

2. Tarazlıq. Büdcənin tarazlığı büdcə xərclərinin və gəlirlərin tənasibliyi deməkdir. Bu prinsip özünü ilk növbədə büdcənin proqnozlaşdırılmasında göstərir, lakin dövlət büdcəsi sonralar da iqtisadiyyatın ümumi balansına uyğun olaraq tənzimləyə bilər. Mövcud ümumi iqtisadi tarazlıq bir amil kimi büdcənin balanslı və ya balanssız olmasını nəzərə almaqla planlaşdırılır.

Ümumiyyətlə, iqtisadi nəzəriyyələrə görə, ümumi iqtisadi balans bəzən avtomatik təmin olunduğundan büdcənin balanslılığı iqtisadi sabitlik üçün çox çətin şərt xarakteri daşıyır. Bununla belə, həmin nəzəriyyələrə görə, büdcə balanslılığından iqtisadi balanslılığa nail olmaq üçün bir vasitə kimi istifadə oluna bilər. Əks, yəni büdcə balansının ümumi iqtisadi balansa yönəldilməyəcəyi halda, o, heç bir mənası olmayan fiksiyaya çevrilir. Belə ki, hər hansı iqtisadi tədbirə əl atmaqla dövlət həmin tədbirləri ilk növbədə büdcə vasitəsilə həyata keçirir. İqtisadi tarazlıq olan ölkələrdə büdcə problemləri, demək olar, çox sadədir və qısa müddətdə həll oluna bilər.

7.4. Büdcə sistemi

Büdcə sistemi ayrı-ayrı büdcə bölmələrinin məcmuudur. Büdcənin strukturu büdcə sisteminin qurulma prinsiplərini, gəlirlərin və xərclərin ayrı-ayrı bölmələr arasında paylaşdırma mexanizmini özündə əks etdirir. Bütün ölkələrdə büdcə sistemi konstitusiya prinsiplərinə və həmin ölkənin müvafiq qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq qurulur. Büdcə sistemi mərkəzi hökumətin və yerli hakimiyyət orqanlarının büdcələrindən ibarətdir. Hər bir dövlətdə büdcə sisteminin spesifik cəhətləri var. Federativ dövlətlərdə o, daha mürəkkəb, unitar dövlətlərdə isə nisbətən sadədir. Məsələn, unitar dövlət olan Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcə sisteminə aşağıdakı bölmələr daxildir:

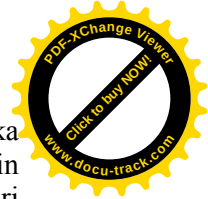
- respublika büdcəsi;

- yerli büdcələr (yerli özünüidarəetmə büdcələri):

- a) şəhər büdcələri, b) rayon büdcələri, c) bələdiyyə büdcələri (kənd və qəsəbə büdcələri).

Öz növbəsində şəhər büdcələri sırf şəhər büdcəsindən və inzibati cəhətdən bu şəhərə tabe olan rayonların, kəndlərin, qəsəbələrin büdcələrindən ibarətdir.

Federativ dövlətlərdə, məsələn, ABŞ-da isə dövlət büdcəsi Federal hökumət büdcəsinin, ştat hökumətləri büdcələrinin və yerli büdcələrin,

Rusiya isə müvafiq olaraq Federal hökumət büdcəsinin, respublika büdcəsinin və yerli büdcələrin cəmidir. Bütün bu bölmələr ölkənin büdcə sistemində əsas sayılır və dövlət büdcəsinin struktur elementləri kimi çıxış edir. Bu büdcələr arasında gəlirlər müxtəlif amillərin, o cümlədən dövlət-inzibatçılıq idarəetmə strukturunun, dövlət idarəçiliyinin ayrı-ayrı bölmələrinə məxsus funksiyaların paylaşdırılmasının, məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsinin və s. təsiri ilə bölüşdürülür. Büdcə sisteminin strukturu ilə cədvəl 7.4.1. –də tanış ola bilərik.

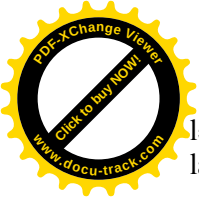
Cədvəl 7.4.1.

**Büdcə sisteminin strukturu
(ÜDM-ə nəzərən xərclər faizlə)***

Ölkələr	Cəmi büdcə	Mərkəzi hökumətin büdcəsi	Ştatların (Respublikaların) və yerli hakimiyyətlərin büdcələri
Çin (2004)	21.3	12.0	9.3
ABŞ (2006)	28.1	18.3	9.8
Rusiya (2007)	31.4	16.6	14.8
Azərbaycan (2008)	28.1	25.4	2.7
Ukrayna (2006)	32.9	17.6	15.3
Qazaxıstan (1999)	20.0	11.1	8.9

*Mənbələr: Основные направления новой экономической программы развитие России до 2010 года, экономика и жизнь, Council of economic advisers, Economic report of the President, Survey of Current Business, May 1997, Recentralization in china, ehtisham ahmad, li keping and thomas richardson, Conference on Fiscal decentralization, **November, 2000**. Era-Dabla Norris, Jorge Martinez-Vazquez, and John Norregaard, (2000) Making Decentralization Work The Case of Russia, Ukraine, and Kazakhstan, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi.

Dediyimiz kimi, bölüşdürmə və nəzarət büdcənin başlıca funksiyalarındır. Büdcənin reallaşdırılması tam bir sıra məsələlərin həlli ilə əlaqədardır. Buraya dövlət sektorundan xərclənən vəsaitin həcmi və istiqamətlərini müəyyənləşdirən planın həyata keçirilməsi, dövlət xərclərinin təminatı üçün etibarlı sistem təşkil edilməsi, dövlət idarəçiliyi pozitivlərinin aşkara çıxarılması, icra orqanına gəlirlərin toplanması və xərc-

lərin həyata kesirilməsi ilə bağlı səlahiyyətlər verilməsi, nəhayət, səlahiyyətlərdən necə istifadə edilməsinə nəzarət daxildir.

Hansı büdcə sisteminin seçilməsi onun yuxarıda sadalanmış vəzifələri nə qədər səmərəli yerinə yetirməsindən asılıdır. Büdcə sisteminin mükəmməllik dərəcəsi planlaşdırılmış məqsədlərə çatılmasının səmərəsi ilə ölçülür.

Aydın məsələdir ki, üstünlük məqsədlərə qismən nail olunmasını deyil, qarşıda duran vəzifələrin hamısının yerinə yetirilməsini təmin edən büdcə sisteminə verilir. Büdcənin icrası zamanı başlıca diqqət müsbət nəticələr əldə edilməsinə, dövlət sektorunun sərəncamında olan vəsait-dən faydalı istifadə olunmasına yetirilir.

Büdcə sistemi təkcə idarəçilik bölmələri üzrə yox, həm də başqa əlamətlərə, xüsusən də səciyyəvi xüsusiyyətlərə görə təsnif olunur.

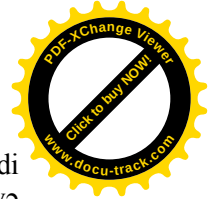
Səciyyəvi xüsusiyyətlərə görə dünya miqyasında büdcə sistemləri aşağıdakı növlərə bölünür:

- ənənəvi büdcə sistemi;
- icra olunan büdcə sistemi;
- planlı-proqramlı büdcə sistemi.

Bu bölgü eyni vaxtda həm də büdcələrin tərtibi sisteminin təkamül prosesini əks etdirir. Ənənəvi büdcə sistemi yalnız nəzarət funksiyasının daşıyıcısıdır, icra olunan büdcə sisteminin vəzifəsi idarəetmənin səmərəliliyinin nəzarət yolu aşkarlanmasıdır, planlı-proqramlı büdcə sistemi isə həm nəzarət, həm idarəetmə, həm də planlaşdırma funksiyalarını özündə birləşdirir.

Bu büdcə sistemlərinin mahiyyətinə varmağa çalışaq.

1. Büdcə sistemlərinin ən ilkin forması sayılan ənənəvi büdcə sisteminin məqsədi qanunverici orqanın təsdiq etdiyi dövlət xərclərinin həyata keçirilməsinin sırasına və həcminə nəzarət etməkdir. Bu büdcə tipində dövlət sektoruna ayrılmış vəsaitin səmərəli şəkildə xərclənməsi nəzarət yolu ilə gerçəkləşdirilir, yəni qanunverici orqanın təsdiqlədiyi təxsisatların həcmələrini icraçı orqanın artırıb-artırmadığı, ayrılmış təxsisatlardan qanunla, nəzərdə tutulmuş xərclər proqramına uyğun istifadə edilib-edilmədiyi aydınlaşdırılır. Konkret desək, bu büdcə sisteminin əsas məqsədi dövlət xərclərinə maliyyə parametrləri üzrə nəzarət etməkdir. Təxsisatların həcmələrini müəyyənləşdirən qanunverici orqan, hər şeydən öncə, dövlət sektoruna ayrılmış vəsaitdən əvvəlcədən nəzərdə tutulan xərc maddələri üzrə istifadə olunmasına nəzarət edir. Bu büdcə sistemində dövlət xərcləri cədvəli qəti şəkildə ünvanlanan obyektlər üzrə reallaşdırılır. Buna görə də ənənəvi büdcə sistemini xərclər obyekt-

ının bütçəsi adlandırılır.

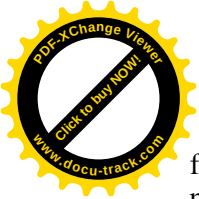
İr çox ölkələrdə xərc obyektləri bu qaydada təsəvvür edilir: fərdi xərclər, yol xərcləri, xidməti xərclər, istehlak xərcləri, tikinti, təmir və yenidənqurma xərcləri, digər məsrəflər və transferlər.

Beləliklə, ənənəvi büdcə sistemi büdcənin əsasən nəzarət funksiyası ilə qapanır. Bu sistemin mövcudluğu şəraitində bir idarəçilik və planlaşdırma vasitəsi kimi büdcədən yalnız iki digər sistemin (icra olunan və proqramlı büdcə sistemlərinin) inkişafı yolu ilə istifadə etmək olar.

2. İcra olunan büdcə sistemi işlər və xidmətlər sistemi kimi səciyələndirilir. Məqsədi istehsalçıların əmək və xidmət fəallığını müəyyən etməkdir. İcra olunan büdcə sistemində büdcənin tərtibi təkcə idarəçilik məqsədi güdür, büdcə özü isə iş proqramı xarakteri daşıyır. İcra olunan büdcəni dövlət idarəçiliyinin vəzifələri ilə əlaqədar yaradılmış «Noover komissiyon» komissiyası 1949-cu ildə ABŞ-da tətbiq edib. Həmin komissiyanın təklifi belə idi ki, federal büdcənin mahiyyəti funksiyalara, işlərə, layihələrə söykənən təsnifat yolu ilə yenidən müəyyən edilsin. Onun fikrincə, büdcə tərtibində ən mühüm bənd görülməli işlər və xidmətlər və həmin işlərin və xidmətlərin başa gələcəyi qiymətdir. Bütün bu izahatlardan icra olunan büdcənin iki əsas elementi diqqəti cəlb edir. Birincisi xidmətlərə görə funksional təsnifat, ikincisi isə xidmətlərlə (işlərlə) maliyyənin əlaqəsidir.

3. Planlı-proqramlı, qısaca desək, proqramlı büdcə sistemi büdcə tərtibinə, vəsait mənbələri bölüşdürülərkən funksional nöqtəyi-nəzərdən ənənəvi və icra olunan sistemlərin təmin etdiyi əlavə qazanclara yeni ölçü gətirir. Proqramlı büdcə, ənənəvi büdcə sistemi ilə təmin olunan pul-maliyyə nəzarəti, icra olunan büdcə sisteminin təmin etdiyi təsərrüfat rentabelliliyi ilə və fəaliyyət üzərində nəzarətlə yanaşı, həm də büdcədən strateji planlaşdırma vasitəsi kimi istifadəni təmin edir. Proqramlı büdcə sistemi müxtəlif hökumət xidmətlərini onların önəminə və prioritetinə görə qiymətləndirməyə, müəyyən dövlət proqramlarının gerçəkləşdirilməsi məsələsində alternativ işçi proqramlarını analitik texnika ilə təmin etməyə imkan verir və daha səmərəli proqram seçməyə şərait yaradır. Qısa desək, proqramlı büdcə sistemi yolu ilə büdcədən planlaşdırma vasitəsi kimi istifadə təmin olunur.

Bu sistemin mahiyyətinin çoxlu yozumları mövcuddur. Elə vaxtlar olub ki, icra edilən büdcədən və proqramlı büdcə sistemindən eyni məqsədlə istifadə edilib. Əslində isə, planlı-proqramlı büdcə sisteminin tətbiq dairəsi daha genişdir.

Planlı-proqramlı büdcə sistemi dövlət sektorunda axtarılaraq istifadə olunan vəsaitlərin bölüşdürülməsinə nəzarətə və bu qərarların mərəsinin təmin etməyə dair qanunvericilik qərarlarının gerçəkləşdirilməsinə kömək etməli olan bir mexanizm kimi meydana gəlmişdir. Bu büdcə sisteminin əsasını sistemli təhlil təşkil edir. Dövlət sektorunda hansı məqsədlərə hansı proqramlar vasitəsi ilə çatılmalı olduğu bəllidirsə, bu məqsədlərə çatılmasına yardımçı ola biləcək alternativlər nəzərə alınıbsa, məqsədlər uzunmüddətlidirsə və mövcud büdcə proqramlarının işgörümlü lazımlıca qiymətləndirilibsə, onda vəsait mənbələrinin bölüşdürülməsi ilə bağlı olan qərarlar daha optimal xarakter kəsb edə bilər.

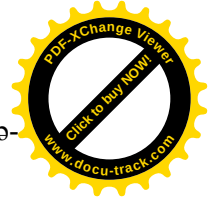
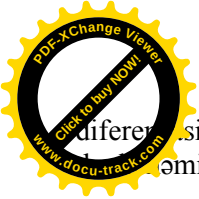
Planlı - proqramlı büdcə sisteminin adı bu anlayışın mahiyyətini tam ifadə edir. Birinci aspekt plandır. Aydın ki, özlüyündə büdcə özü də bir plandır. İkinci aspekt büdcənin müəyyən proqram formasında hazırlanmasını nəzərdə tutan proqramlaşdırma. Proqram müəyyən məqsədə çatmaq üçün gerçəkləşdirilən tədbirlər paketidir. Proqram – planlaşdırılması axtarılan vəsait mənbələri vasitəsilə reallaşdırılan dövlət büdcə maddələrinin balanslaşdırılmasını təmin etməli, müxtəlif sferalara təsirləri tənzimləməli olan gələcək tədbirlərdə proqram rolunu oynayır. Nəhayət, «sistem» sözü üçüncü aspekti, konkret olaraq, dövlət büdcəsinin ən yaxşı icrası üçün nəzərdə tutulmuş alternativ qərarlar və layihələr sırasından ən mükəmməl, ən adekvat model seçməyi ifadə edir.

Bu fəzaların hamısı vahid anlayışda birləşərək planlı-proqramlı büdcə sistemini təşkil edir. Həm də hər bir mərhələdə toplanmış təcrübədən və sistemin nəticələrindən proqramlaşdırmanın növbəti mərhələsində istifadə olunur.

Planlı-proqramlı büdcə sisteminin əsasını təşkil edən sistemli təhlildən ilk dəfə ABŞ-ın özəl şirkətləri istifadə ediblər. Daha dəqiq desək, büdcə işində məqsəd və alternativlərin sistemli təhlili birinci dəfə XX əsrin əvvəlində «Durond Holding» şirkətində tətbiq olunmuş, sonralar «Ceneral motors» avtomobil şirkətlərində sənaye istehsalı ilə əlaqəli şəkildə inkişaf etdirilmişdir. Bu sistemdən bəhrələnməmiş ikinci özəl şirkət «Ford» olmuşdur. Planlı-proqramlı sistemi İkinci dünya müharibəsi illərində hərbi təyinatlı məhsullar istehsalının planlaşdırılması ilə əlaqədar ABŞ-ın dövlət strukturları tətbiq etmişlər.

1960-cı ildən bu sistem ABŞ-ın Milli Müdafiə Nazirliyində, 1965-ci ildən isə ölkədəki nazirliklərin hamısında tətbiq olunur.

İngiltərədə planlı-proqramlı sistem XX əsrin 50-ci illərində dövlət təxsisatlarının məqsədli təyinatının və onların əsas fəaliyyət növləri üzrə

diferent siyasının başlanması ilə meydana gəlib. 1968-ci ildən Türkiyə təmin sistemdən istifadə edilir.

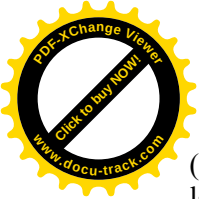
7.5. Dövlət büdcəsinin təşkili prinsipləri

Əvvəlki bölmələrdə dediyimiz kimi, büdcənin əsas prinsipləri hökumətin və büdcənin həlledici vəzifələrinin yerinə yetirilməsi ilə bağlıdır. Büdcənin nəzarət, idarəetmə və planlaşdırma funksiyalarını təmin edən başlıca prinsip bütün mənbələrin və xərclərin hərtərəfli əhatə olunması, dövlət sektorundakı istehsal obyektlərinin bütün vəsait və xərc mənbələrinin vahid büdcədə toplanmasıdır. Başqa sözlə, icraçı orqana lazımi səviyyədə nəzarət etmək üçün dövlət sektorunun vəsait və xərc mənbələri haqqında dolğun informasiyanın olması, vəsaitlərin həcmi və qiymətlər məsələsini reqlamentləşdirən qərarlar qəbul edilməsi çox vacibdir. Digər tərəfdən, icraçı orqanın büdcədən idarəetmə vasitəsi kimi istifadə edə bilməsi üçün dövlət sektoru vəsaitləri və xərcləri mənbələrinin iqtisadiyyata təsirini təfəsilatı ilə öyrənmək də mühüm şərtlərdəndir. Nəhayət, büdcədən planlaşdırma vasitəsi kimi istifadə dövlət vəsaitlərinin və xərclərinin bütün mənbələrinin yerini və həcmi tələblə təklifin ümumi mənzərəsi kontekstində müəyyənləşdirməyin vacibliyini bir daha aktuallaşdırır.

Şərh etdiyimiz məsələlərdəki ümumilik və vəhdət öz ifadəsini dövlətin siyasət və idarəçilik vəzifələrinin, istehsal obyektlərinin təmərküzləşməsində, büdcənin saxlanılmasında tapır və onun təməl prinsipləri qismində təsəvvür olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, vəhdət prinsipi ümumilik prinsipinin təbii nəticəsi kimi çıxış edir.

1) Ümumilik prinsipi dövlətin bütün gəlirlərinin (vəsait mənbələrinin) və xərclərinin büdcədə tam və müfəssəl əks edilməsi ilə ifadə olunur. Ümumilik prinsipinin başqa bir ifadəsi təxsisatların bölünməzliyi prinsipidir.

Bütün dövlət məsrəflərinin dövlət gəlirləri hesabına təmin olunması ümumilik normasına əməl olunduğunu göstərir. Müəyyən dövlət xidmətlərinin dövlət gəlirlərinin müəyyən növləri hesabına ödənməsi isə ümumilik prinsipinin normasından yayınıldığına dəlalat edir. Ümumilik norması gəlirlərin və xərclərin qarışıq formada əks olunduğunu proqnozlaşdırır. Bu aspektdən çıxış edərək bu prinsipi mühasibat mexanizminə nəzərən həm də norma ekvivalenti kimi ümumi idarəçilik adlandıırırlar. Burada bəzən özünəməxsusluq (özünəyeterlilik) termini də işlənir.

Dövlət maliyyəsi nəzəriyyəsində ümumilik normasının əsas göstəricisi (göstəricisi) vergiqoymada ödəmə qabiliyyəti dərəcəsidir. Dövlət xərclərinin (vergilərin) dövlət xərclərinin təminatçısı qismində qəbulu xidmətlərin və ödənişlərin, vergiqoyma əlaqələrinin təbii nəticəsidir. Dövlət maliyyəsinə ənənəvi baxışlarda dövlət xidmətləri milli müdafiə, hüquq və daxili işlər xidmətləri ilə məhdudlaşdırılırdı. Bu zaman həmin xidmətlərin sosial istiqaməti və onların fərdlər üçün az faydalı olduğu nəzərə alınmırdı. Bununla belə, müasir dövlət maliyyə nəzəriyyəsi dövlət xidmətlərinin və xərclərinin əhatə dairəsinin dar olmasını qəbul etmir.

Vergi yükünün mükəmməl bölüşdürülməsi ilə yanaşı, dövlət sektorunun optimal həcmnin və bu sektorun ehtiyaclarının müəyyənləşdirilməsi də çox mühümdür. Müasir baxışlara görə, vergiqoymada rentabellik prinsipinin həyata keçiriləcəyi, yaxud müəyyən dövlət xidmətlərinin müəyyən dövlət gəlirləri ilə bağlanacağı təqdirdə həm dövlət xidmətlərinin təsirli təklifi, həm də vergi yüklərinin mükəmməl tərzdə bölüşdürülməsi üçün imkanlar yarana bilər.

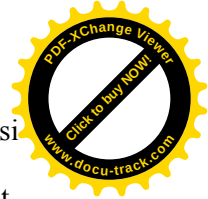
Məsələn, hazırda vergiqoymada ödəmə qabiliyyəti prinsipi geniş həcmli vergiləri – iri obyektləri əhatə etməyə yönəldilmişdir. İndi büdcə mənbələrində ən önəmli yeri mənfəət vergisi tutur. Vergi-transfer mexanizmi yarıtmaz işlədikdə mənfəətə vergiqoyma məsələsində yarana biləcək ən önəmli problemlərdən biri budur ki, ödəmə qabiliyyətinə uyğun olaraq tutulan vergilər gəlirlərin bölüşdürülməsi zamanı ədalət prinsipinə əməl olunmasını təmin etmək iqtidarında olmayacaq.

Göstərilən şəraitdə ümumilik prinsipindən yayınmalar baş verdiyi üçün ayrıca büdcələr tərtib olunur və orada müəyyən dövlət gəlirləri müəyyən dövlət xidmətlərinə təbə etdirilir.

2) Büdcənin vəhdəti prinsipi - dövlət sektorundakı bütün bölmələrin xərclərinin və gəlirlərinin büdcədə əksini tapmasıdır. Bu prinsipə görə, hər bir ölkədə xərclər və gəlirlər vahid mərkəzdən proqnozlaşdırılır, planlaşdırılır və qiymətləndirilir.

Vəhdət prinsipinin daha bir təyinatı büdcənin möhkəmliyini təmin etməkdir. Dövlət istehsal obyektləri ayrı-ayrı büdcələr təşkil etsələr də, onların hamısı bir-birinə yaxınlaşaraq hökumətin xərclərini və gəlirlərini bir yerə toplayan vahid möhkəm büdcədə birləşirlər. Bu halda da büdcə nəzarətinin, idarəçiliyinin və planlaşdırılmasının yaxşı təşkili təmin edilir.

Vəhdət normasının isbatı, yaxud göstəricisi ümumilik normasının göstəricisinə əsaslanır. İctimai xidmətlər məcmuunun qarşılıqlı bağlılığı

və onları ölkə miqyasında bölünməz vahid kimi nəzərdən keçirilməsi dövlət sektoru üçün vahid büdcə yaradılmasından ötrü lazımdır.

Müəyyən bölgələrə, yaxud qruplar kompleksinə xas olan xidmətlərin mövcudluğu şəraitində dövlət xidmətlərinin bölgələrin və ya müvafiq qurumların sosial prioritetlərinə uyğun tənzimlənməsi iqtisadi təsirlilik və ədalətlik baxımından vacibdir.

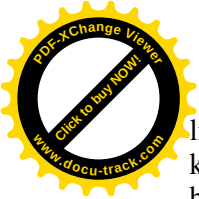
İqtisadi qiymətləndirmə nöqteyi-nəzərindən hər bir bölgənin idarə olunması da vəhdət prinsipinin gerçəkləşdirilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Məsələn, mərkəzdən idarə edilən (həm iqtisadi, həm siyasi cəhətdən) istənilən ölkədə vahid büdcənin tətbiqi də çox mühümdür. Əksinə, yerli özünüidarə prinsiplərinin fəaliyyət göstərdiyi şəraitdə vahid büdcə yaratmaq mümkün deyil. Eləcə də federativ dövlətlərdə siyasi və iqtisadi sahələrdə yerli özünüidarənin üstünlük təşkil etməsi üzündən də həm federal büdcə, həm də federasiyaya daxil olan subyektlərin büdcələri hüdudlanır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, fəvqəladə durumlarda yaranan dövlət tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi də fəvqəladə formada baş verir. Müharibə dövründə xərclərin ticarətçilərdən və istehsalçılardan fəvqəladə natura-dəyər vergiləri almaqla örtülməsi, dövlət borclarından böyük investisiyalar proqramlarını həyata keçirmək üçün istifadə olunması, ayrı-ayrılıqda hərbi büdcə və investisiya büdcəsi tərtib edilməsi iqtisadi zərurətə çevrilmişdir.

Büdcənin təşkilində və icrasında iki əsas prinsipə (ümumilik və vəhdət) əməl olunması büdcədən real tələblərə adekvat və məhsuldar istifadənin birinci şərtidir. Büdcənin təşkili prinsiplərindən yayınma büdcəyə tam nəzarətliliyi və ondan istifadəni çətinləşdirir.

7.6. Büdcə siyasəti

Büdcə siyasəti müəyyən iqtisadi məqsədlərə çatmaq üçün bütövlükdə büdcə həcminin və balansının tənzimlənməsindən ibarətdir. Büdcə siyasəti maliyyə və uyğun olaraq fiskal siyasətin tərkib hissəsi olmaq etibarı ilə dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul fondunun toplanması və istifadəsi istiqamətlərini ifadə edir. Dövlət xüsusən makroiqtisadi məsələləri həll etmək (iqtisadi sabitliyi, yaxud balanslaşdırmanı, iqtisadi artımı və inkişafı təmin etmək) üçün açıq maliyyələşdirmə vasitəsi kimi büdcənin ümumi həcmindən, dövlət xərclərinin büdcə örtümü formasından istifadə edir. Başqa sözlə, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün büdcənin həcmindən, balanslılığından, balanssızlığından (kəsir, yaxud izafi-

lik), kəsirin ödənilməsi formasından (borclar, pul emissiyası) kimi istifadə oluna bilər. Bütçə siyasəti belə məsələləri həll etmək üçün bütçə ilə bağlı vəsaitin tənzimlənməsidir. Bir qədər sonra bütçə siyasətinə baxışları, bütçə siyasəti vasitəsilə iqtisadi tarazlığa, artıma və inkişafa nail olmağın məqsəd və vasitələrini təfəsilatı ilə nəzərdən keçirəcəyik.

İqtisadi balanslılıq və bütçə siyasəti iqtisadiyyatda məcmu tələblə məcmu təklif arasındakı müvazinəti bildirir. Bu balansın təmin olunmasında, məcmu tələblə məcmu təklifi bir-birinə uyğunlaşdırmaqda dövlət sektorunun rolu böyükdür.

Dövlət sektorunun balanslılığı (bütçə balansı və ya balanssızlığı) ümumi iqtisadi tarazlığa müsbət, yaxud mənfi təsir göstərə bilər. Zəif inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatında bütçə balanslaşdırılması ənənəvi iqtisadi nəzəriyyənin və Keyns doktrinasının irəli sürdüyü şərtlər tamamilə fərqlidir. İqtisadi tarazlığın təmin olunmasında istifadə edilə bilən bütçə siyasəti mənzərəsini üç ümumi bölməyə ayırmaq olar:

1. Dövlət gəlirlərinin və dövlət xərclərinin bir-birinə uyğunluğu. Burada söhbət balanslaşdırılmış bütçədən gedir.

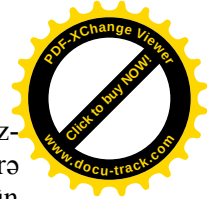
2. Dövlət xərclərinin vergilərlə təmin olunmaması və borcların olması. Bu, bütçə kəsiri, başqa sözlə, kəsirin maliyyələşdirilməsidir. Belə bütçə kəsirlə bütçə adlanır.

3. Vergi mədaxillərinin dövlət xərclərini üstələməsi. Bu halda bütçə artıqlığı (müsbət saldo) yaranır və o, adətən, dövlətin qızıl və ya valyuta ehtiyatlarına yönəldilir.

Kəsir dərəcələrinin maliyyələşdirilməsini iki hissəyə bölsək (borclar və pul emissiyası yolu ilə), onda iqtisadi balansı təmin etmək üçün dövlətin istifadə edə biləcəyi bütçə alətlərinin sayı çox olacaq. Həm də ayrı-ayrı hallarda bütçə həcmnin dəyişməsi müstəqil vasitə hesab oluna bilər. Bu mülahizələrə əsaslanaraq zəif inkişafmış ölkələrdə bütçə siyasətindən istifadə ənənəvi iqtisadi nəzəriyyəyə və Keyns nəzəriyyəsinə görə hansı tərzdə şərh edilir.

Ənənəvi bütçə siyasəti müvafiq olaraq ənənəvi iqtisadi doktrinaya söykənir. Bu baxımdan əvvəlcə ənənəvi iqtisadi nəzəriyyəni qısaca nəzərdən keçirək. Bu nəzəriyyəyə görə, iqtisadiyyat həmişə tam məşğulluq normasını saxlamağa çalışır, başqa sözlə, hər bir təklif özünə uyğun tələb doğurur.

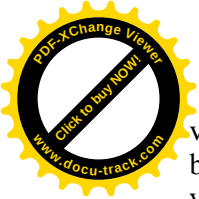
Müəyyən səbəblər üzündən məcmu tələb azalarsa, qiymətlər, istehsal və faiz dərəcələri də müvafiq olaraq azalacaq və təklif tələbi tarazlaşdıracaq. Mövcud qiymətlər və əməkhaqqı normada qalacaq; xüsusən,

Qiymətləri təklifində heç bir artım olmadıqda iqtisadiyyatda tarazlaşma məşğulluq uzun müddət saxlanacaq. Təklifdəki dəyişikliklərə nəzərən həqiqi əmək ödənişi normasının elastikliyi iqtisadiyyat üçün olan hər bir təhlükəni istisna edəcək.

İqtisadiyyatda bütün mənbələrdən tam istifadə etməyə imkan verən müəyyən istehsal, əmək ödənişləri, qiymət və faiz dərəcələri normaları var. Ölkənin daxili bazarında bu normalardan savayı balansla mane ola biləcək ayrı maneə yoxdur. Ənənəvi iqtisadi nəzəriyyəyə görə, iqtisadiyyatın istehsal bölməsi ilə (investisiyalarla, yığımlarla, istehlakla, ödəniş balansı ilə) pul bölməsi (pul vəsaitinə olan tələb və təklif, qiymət norması) arasında heç bir əlaqə mövcud deyil. Başqa sözlə, pul dövriyyəsinə dəyişikliklər istehsal bölməsinə və milli gəlirə təsir göstərməməlidir. Amma belə mülahizələrdə real iqtisadi həqiqətlərdən çəkinmə var. Bu mülahizələr aşağıdakılardan ibarətdir. İqtisadiyyatda ümumi məhsul və milli gəlir əməyin həcmi ilə, sonuncu isə öz növbəsində tələb və təkliflə müəyyən edilir. Digər tərəfdən, milli gəlirin müxtəlif normaları ilə müəyyənləşən yığım və investisiyalar arasında faiz dərəcələrinin təmin etdiyi balans mövcuddur və o, istehsal bölməsindəki dəyişikliklərə olan reaksiyanın nəticəsidir. Ənənəvi iqtisadi nəzəriyyəyə əsasən, pul dövriyyəsinə dəyişikliklərə balans istifadə olunan pul kütləsinin tənzimlənməsi ilə müəyyənləşir. Pul kütləsinin və pul dövriyyəsi sürətlərinin miqyasları (həcmi) qiymətlərin və real milli gəlirin miqyaslarına uyğun gəlir. İqtisadiyyatın real balanslı əmək bazarı və bu bazarın müəyyənləşdirdiyi məcmu istehsalla, öz növbəsində məcmu istehsalla müəyyənləşən faiz dərəcələrinin (tariflərin, dərəcələrin) funksiyası kimi çıxış edən yığım norması ilə müəyyən edilir. Yığım və investisiya balansının faiz dərəcələri və normaları investisiya normalarına müvafiq təyin olunur. Gördüyümüz kimi, istehsal balanslı digər daxili bazarlar (pul bazarı, kapital bazarı) vasitəsilə müəyyənləşdirilir. Pul təklifinin artımı istehsal balansına təsir etməsə də, qiymət normasını artırır. Ənənəvi iqtisadi nəzəriyyədə büdcəni dövlət xərclərinə müvafiq qaydada vergilər balanslaşdırılmalıdır. İqtisadiyyatın özündə büdcə balanssızlığı büdcənin pozulmasına səbəb olmamalıdır. Ənənəvi büdcə balanslı nəzəriyyəsinə görə, büdcənin kəsiri, yaxud artıqlığı real və ya iqtisadi balanslı pozmur. Bu nəzəriyyənin köməyi ilə büdcə kəsirinin örtülməsi (maliyyələşdirilməsi) formaları da təklif olunur. Məsələn, büdcə pul emissiyası yolu ilə balans vəziyyətinə çatdırılır.

Dövlət xərclərinin təmin edilməsinə yönələn pul emissiyası süni surətdə pul təklifini artırır. Pul təklifinin artması isə ilk növbədə qiymət sə-

viyyəsinə yalnız artırma bilər və məcmu tələblə məcmu təklif qıyası ilə müqayisə edilər. Başqa səviyyəsində tarazlaşmalı olar, daha dəqiq desək, məcmu tələblər, lakin məcmu məhsulu (istehsalı) müəyyən edən məcmu təklif olmadığından eyni həcmli mal və xidmətlər daha baha satılır. Bu isə «inflyasiya» adlanan iqtisadi hadisədir.

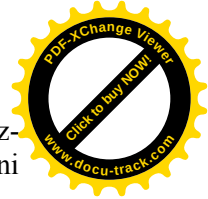
İkincisi, fərz edək ki, büdcə kəsiri borclar yolu ilə kompensasiya olunur. Vəsait investisiya kimi borc alınarsa, bu, investisiya və yığım normasını dəyişdirir, amma ondan başqa (qeyri-istehsal) məqsədlər üçün istifadə edilirsə, borclar istehsalın real iqtisadi normasına təsir edə bilmir, yalnız faiz səviyyələrini dəyişərək yeni balans yaradır. Deyilənlərdən görünür ki, ənənəvi büdcə siyasətində büdcə balansının saxlanması çox vacibdir. Dövlət milli gəlirə təsir göstərmək istəyirsə, əmək təklifini və tələbini məcmu istehsalı dəyişəcək səviyyəyə çatdırmalıdır.

Ənənəvi büdcə siyasətinə və ənənəvi iqtisadi nəzəriyyəyə əsasən, büdcə siyasətinin köməyi ilə texniki inkişaf, deməli, həm də məcmu məhsul artımı əldə etmək, əhali artımını stimullaşdırmaq mümkün olmadığından ənənəvi vəzifələrini yerinə yetirən xidmət sahələrinin (milli müdafiə, hüquq təsisatları və daxili işlər) maliyyələşməsinin vergi ilə örtülməsini təmin edən kiçik həcmli, lakin balanslaşdırılmış büdcə siyasəti həyata keçirilir. Həm də bu maliyyələşmə, iqtisadi fəaliyyətə təsirləri istisna edən səviyyə ilə məhdudlaşır.

Keyns nəzəriyyəsində büdcə siyasəti iqtisadiyyatın özünümaliyyələşdirməsi mümkün olmadığından hələ 1929-cu ildə sənayeləşmiş ölkələrin timsalında öz isbatını tapmışdır və bu, ənənəvi iqtisadi nəzəriyyə təsəvvürlərini təkzib etmişdir. Göstərilən praktik iqtisadi isbatdan sonra irəli sürdüyü konsepsiyalarında Keyns iqtisadi mənbələrdən tam istifadə edilməsi üçün maliyyə-siyasət tədbirlərinin (xərclərin artırılması, vergilərin azaldılması və s.) keçirilməsinin zəruri olması ideyasını irəli sürdü, çünki əmək ödənişinin, qiymətlərin elastikliyi bu məqsədlərə çatılmasını təmin edə bilməzdi.

Ənənəvi doktrinalarda həmişə balanslılıq vəziyyətinin vacibliyi vurğulanmışdır. Əməyə olan tələb əmək məhsuldarlığının dəyişməsi nəticəsində dəyişirsə, daha yuxarı, yaxud daha aşağı məşğulluq normasında və real əməkhaqqı normasında əmək tələbi ilə təklifi tarazlaşmış olur. Cari real əmək haqqı normasında əmək və digər istehsal mənbələrinin kortəbii dəyişməsi mümkün deyil. Real gəlir azala bilər, amma ehtiyatlardan tam istifadə olunur və istehsalı davam etdirmək yolu ilə bolluq yaranır. Ənənəvi iqtisadi fikrin iddiası belə idi.

Bununla belə, 1929-cu il təcrübəsi nəticəsində işsizliyin xroniki xa-

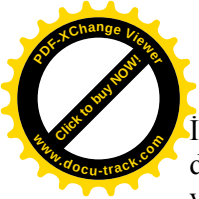
...faktori... aydınlaşdı. Ənənəvi düşünən iqtisadçıların fikrincə, işsizlik haqqının, yaxud qiymətlərin ötürü hesab olunan elastikliyi əsaslandırır.

Keyns göstərmişdir ki, məcmu tələblə təklifin balanssızlığını aradan qaldıran maliyyə siyasəti həyata keçirilməsə, bu qədər sürətlə artan işsizliyi ləğv etmək mümkün olmayacaq. Keynsin büdcə siyasəti onun iqtisadi təhlilinə əsaslanır. Bu təhlildən çıxış etməklə iqtisadiyyatın istehsal və pul bölmələrinin bir-birindən asılı olmadığını söyləmək olmaz. Ənənəvi doktrina isə məhz bunu iddia edirdi. Keynsə görə, fərdlər pulu yalnız mövcudluqlarını təmin etmək üçün deyil, həm də başqa məqsədlər üçün qazanmağa çalışırlar ki, bunun da nəticəsində faiz mexanizmi vasitəsilə (vergi normaları, kredit faizi və s.) iqtisadiyyatın pul və istehsal bölmələri, investisiya və yığım balansı, pul tələbi və pul təklifi balansı bir-biri ilə əlaqələndirir. O, minimal faiz səviyyəsi ilə reallaşan investisiya mənbələrindən tam istifadəni təmin etməyə qadir olan həcmə çatırsa, onda pul təklifi gəlir nomasını yüksəltmədən yalnız möhtəkirlik məqsədilə istifadə edilən pulun miqdarını artırma bilər. Belə şəraitdə aktual zəruri vergilər yolu ilə yığımlar, dövlət xərcləri vasitəsilə isə investisiyalar inkişaf etdiriləcək. Belə müdaxilə olmadan iqtisadiyyatda tam məşğulluq normasını əldə etmək mümkün deyil. Bütövlükdə Keyns nəzəriyyəsinin ənənəvi doktrinadan fərqləri üç bənddə əksini tapır. Ənənəvi nəzəriyyə tərəfdarlarının fikrincə, iqtisadiyyatın tam məşğulluğunu (özünəyetərliyi) təmin edən avtomatik tənzimləyicilər bunlardan ibarətdir: real əməkhaqqının elastikliyi, yığımların və investisiyaların faiz səviyyəsi, pulun istisnasız olaraq istehlak üçün tələb edilməsi.

Keyns bu arqumentlərin səhv olduğunu qeyd edərək göstərmişdir ki, əməkhaqqı və faiz səviyyələri qeyri-elastik varlıqlardır, talenin ümumində buraxılmış iqtisadiyyat yalnız səviyyəyə aşağı balansla nail ola bilər. O, belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, pul təklifini tənzimləyən pul siyasəti ilə yanaşı, mənbələrdən tam istifadəni təmin etmək məqsədilə büdcə gəlirlərinin artırılmasına yönəlmiş maliyyə siyasətinin olması da zəruridir.

Keynsin nəzəriyyəsinə əsaslanan büdcə siyasətinin reallaşma istiqamətləri çox geniş və çoxtərəflidir.

Zəif inkişafmış ölkələrdə Keyns büdcə siyasətinin gerçəkləşdirilməsi və fəaliyyət göstərməsi mümkün deyil. Məsələn, Keynsin təhlilində belə bir ideya var ki, məcmu tələbdə artım istehsalın və bilavasitə məşğulluğun da artmasına səbəb olacaq, vəsait mənbələrindən tam istifadəni təmin edəcək. Bu ideyaların əsasında təklif şərtlərinin elastikliyi durur.

İstehsal normasının azalmasının və onun törətdiyi işsizliyin səbəbi bəzi məhsulda tələbin aşağı səviyyədə olmasıdır. Büdcə siyasəti büdcə vasitəsilə məcmu tələbdə baş verən bu azalmaya reaksiya verərək iqtisadiyyatı tam məşğulluğa səfərbər edir.

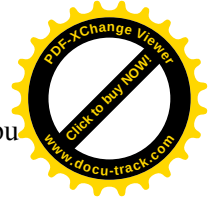
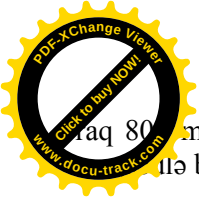
Bununla yanaşı, inkişaf etmiş ölkələrdə vəziyyət başqa cürdür və həmin ölkələrdə işsizliyin səbəbi məcmu tələbin səviyyəsinin aşağı olması yox, iqtisadiyyatda mövcud olan və onu işə salmağa gücü çatmayan investisiyalar bazarının imkanlarını genişləndirən əmək həcminin artıqlığıdır. Yəni bu ölkələrdə investisiya yatırımları və ya imkanları nisbətən əskik, iş qüvvəsi isə artıqdır. Bu baxımdan nəzərdən keçirilən siyasətdə kəsirin maliyyələşdirilməsi, «büdcə dəşiklərinin yamanması» yalnız məcmu tələbin artımına yol açır ki, bu da inflyasiya ilə müşayiət olunan tənəzzül doğurur. Büdcə kəsiri yaranana qədər məcmu tələbin artıqlığı nəticəsində artan tələb daha yüksək qiymət normalarının köməyi ilə tarazlıq vəziyyətinə gəlir. Yəni büdcə kəsiri yarananadək təklifin həcmi yüksək olduğu halda, büdcə kəsiri zamanı tələb daha yüksək olur. Digər tərəfdən, müəyyən istehsal bölməsində təklif şərtləri elastik olduğu təqdirdə həmin bölməyə yönəldilən tələb artımı başqa bölmələrlə qarşılıqlı əlaqədə büdcə siyasətinin gətirdiyi genişləndirici təsirləri sahmana salır.

Keynsin büdcə siyasəti və bütövlükdə iqtisadi nəzəriyyəsi uzun illər boyu inkişaf etmiş sənaye ölkələrində özülqoyucu doktrina olmuşdur. İqtisadiyyatın müasir inkişaf səviyyəsi bu nəzəriyyənin bəzi müddəalarının qeyri-real olduğunu sübuta yetirsə də, Keyns iqtisadiyyat tarixində dünya iqtisadiyyat elmini zənginləşdirmiş ən böyük alimlərdən biri kimi qalmışdır.

Keyns nəzəriyyəsindən başqa, iqtisadi artım və büdcə siyasəti ilə bağlı tam bir sıra digər mühüm nəzəriyyələr də olmuşdur.

İqtisadi artım inkişafı iqtisadiyyatda məcmu təkliflə məcmu tələbin uzunmüddətli artımının balanslılığına söykənir. İqtisadi artım məsələsində iki əsas artım modeli mövcuddur: birincisi Harray-Domar modeli, ikincisi isə neoklassik artım modelidir.

Böhran şəraitində büdcə siyasəti də fəvğələdə rejimə keçirilir və adətən tələbin yüksəlməsinə yönəldilir. 2008-ci ilin global iqtisadi böhranı şəraitində əksər ölkələrdə büdcə siyasətinə yenidən baxılmış və məhsullara tələbin artırılmasına yönəldilmişdir. Belə ki, büdcədən investisiyaların maliyyələşdirilməsinə, iqtisadiyyatın stimullaşdırılmasına böyük miqdarda büdcə vəsaiti yönəldilərək böhran vəziyyətindən çıxmışdılar. Bu məqsədlə ABŞ dövlət büdcəsindən antiböhran paketi ola-

raq 80 mlrd dollar vəsait xərcələnmişdir. Eyni ilə digər ölkələr də bu ilə böyük miqdarda vəsait xərcələnmişdir.

7.7. Büdcə kəsiri və onu örtmə mənbələri

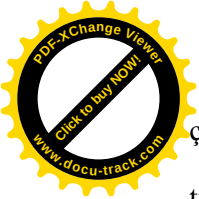
Ümumiyyətlə, büdcə gəlirləri və xərcləri balanslı olmalı, yəni xərclərin kəmiyyəti gəlirlərin kəmiyyəti ilə bərabərlik təşkil etməlidir. Lakin obyektiv zərurət nəticəsində bəzi lokal və müvəqqəti hədudlarda xərc və gəlir kəmiyyətlərinin fərqli olması qaçılmazdır.

Büdcənin icra prosesində gəlirlərlə xərclər ya adekvat olur, ya gəlirlər xərcləri üstələyə bilər və ya da büdcə xərcləri büdcə gəlirlərindən çox ola bilər. İqtisadiyyata dair ədəbiyyatda bu birinci halda balanslaşdırılmış büdcə adlanır. İkinci hal isə profisitli büdcə adlanır və bu artıqlıq büdcə profisiti adlanır. Belə halda büdcənin artıq hissəsi hökumət ehtiyatına (xəzinəyə), yəni hökumətin saxlanacaq yerinə keçirilir. Üçüncü halda isə, əksinə, büdcə xərcləri büdcə gəlirlərini üstələyir və buna büdcə kəsiri deyirlər, belə büdcələr isə kəsirli büdcə adlanır. Büdcə kəsiri çox mürəkkəb anlayış olmaqla iqtisadiyyata fəal təsir edən bir hadisədir. Bu təsir, adətən, son dərəcə mənfi olur, lakin müasir şəraitdə büdcə kəsiri bəzi müstəsna hallarda iqtisadiyyata müsbət təsir də göstərə bilər.

Dünya təcrübəsi və iqtisadçıların hesablamaları göstərir ki, ümumi milli məhsulun 3 faizindən artıq olan büdcə kəsiri iqtisadiyyata mənfi təsir göstərir. İnvestisiya xərcləri istehsalın canlanması ilə əlaqədar olanda isə göstərilən hədlərdə, təbii, büdcə kəsirinin iqtisadi inkişafa təsiri müsbət olur. Büdcə kəsirini örtmək üçün borc alınan və ya başqa üsullarla əldə edilən vəsait investisiyalar şəklində iqtisadiyyata qoyulursa və onlardan gəlir gətirən başqa sahələrdə istifadə olunursa, o zaman bu vəsait bir neçə ilə öz xərcini ödəyəcək, sonra büdcə gəlirlərini artırmaq-la büdcə kəsirlərinin normal səviyyəyə (3-4%) çatmasına səbəb olacaq, dünya təcrübəsinin göstərdiyi kimi, heç bir çətinlik və əndişə törət-mədən adi büdcə prosesi təsiri bağışlayacaq. Dövlətlərin çoxunda iqtisadi inkişafın indiki mərhələsində göstərilən normal parametrlərdə büdcə kəsiri müşahidə olunur. Hətta yüksək inkişaf etmiş sənaye ölkələrində də büdcənin kəsirsiz olması, yaxud gəlirlərin xərcləri üstələməsi çox nadir hallarda baş verir, çünki dövlətin xərcləri fasiləsiz olaraq artır və bu artımın qarşısını real gəlirlər hesabına almaq mümkün olmur.

Dünya təcrübəsində büdcə kəsiri aşağıdakı müxtəlif xarici və daxili mənbələr hesabına örtülür:

1. Mərkəzi bankların birbaşa kreditləri. Bundan bir çox, xüsusilə ke-

çid iqtisadiyyatı ölkələri istifadə edir.

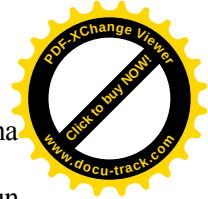
2. Həm daxili, həm də xarici açıq bazarlarda qiymətli kağız tı. Bu əməliyyat dolayısı ilə dövlətin borcu olduğunu göstərir. Dövlət bu qiymətli kağızlar üzrə olan borclarını hökmən qaytarmalıdır. Dövlətin başqa gəlirləri, əhalinin və şirkətlərin könüllü ianələri və s. kimi büdcədən kənar mənbələrdən də istifadə etmək mümkündür.

3. Başqa bir mənbə xarici kredit qaynaqlarından istifadə edilməsidir. Mərkəzi bankın və digər dövlətdaxili mənbələrin verdikləri borc daxili borc sayılır. Xarici borclar isə, müvafiq olaraq, ölkədən kənarada yerləşən mənbələrdən alınan vəsaitdir. Bunların sırasına ayrı-ayrı maliyyə-kredit təşkilatları, şirkətlər, dövlətlər, habelə ayrı-ayrı şəxslər daxildir.

Büdcə kəsirinin örtülməsinin bu və ya başqa mənbələrindən istifadənin səviyyəsi, bu mənbələrin quruluşu ayrı-ayrı ölkələrin inkişaf xüsusiyyətlərindən asılıdır. Məsələn, fərz edək ki, ölkənin büdcədən kənar gəlirləri var və o, qəsdən həmin gəlirləri büdcəyə daxil etmir, onda büdcə örtümündə bu gəlirlərin xüsusi yeri olur. Yaxud büdcə kəsirinin örtülməsi üçün mərkəzi bankların kreditlərindən birbaşa istifadə olunması qadağan edilmiş ölkələrdə bu maddənin müəyyən əhəmiyyəti ola bilər. Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsi kəsirinin örtülməsi vəziyyətini nəzərdən keçirək. Respublikada büdcə kəsiri əsasən 1994-2000-ci illərdə olmuşdur və sonrakı təhlillərdən də görəcəyik ki, 2000-ci ildən sonra ölkədə davamlı büdcə artıqlığı (profisit) baş vermişdir. Lakin 2010-cu ilə yenidən büdcə kəsiri planlaşdırılmışdır. 2010-cu il üçün dövlət büdcəsinin gəlirləri 10 mlrd. 15 mln manat, xərcləri – 11 mlrd. 264 mln. manat, kəsiri - 1 mlrd. 249 mln. manat və ya ÜDM-in 3,9%-i həcmində proqnozlaşdırılır

Ölkənin büdcə kəsiri əvvəllər xarici mənbələr və neft bonusları hesabına örtülürdü. Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçid məqsədilə islahatları, əsasən, BVF aparırdı, büdcə kəsirini maliyyələşdirmə mənbələri də ya həmin təşkilatın özü tərəfindən, ya da onun köməyi ilə təmin edilirdi. İslahatın ilk illərində Milli (Mərkəzi) Bankın kreditlərindən və neft bonuslarından istifadə olunurdu. 2010-cu ilin büdcə kəsirinin də əsasən neft fondunun gəlirləri, xarici mənbələr və daxili borclanma hesabına maliyyələşdirilməsi planlaşdırılır.

Göstərilən yollardan əlavə, büdcə kəsirini azaltmaq üçün dünya təcrübəsində sınaqdan keçirilmiş və özünü doğrultmuş daha bir neçə istiqamət var: istehsalın və satışın həcmi genişləndirmək; bir sıra sahələrdə dövlət xərclərini azaltmaq; idarəetmə aparatının ixtisar edilməsi və ya idarəçilik xərclərinin azaldılması; hərbi xərclərin ixtisar edilməsi;

vergilər mənaya məruz qalan gəlirlərin gizlədilməsi hallarını minimuma endirən, yeni vergi növləri tətbiq etmək və s.

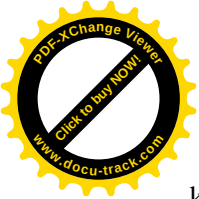
Aşağıdakı 7.7.1. cədvəlindən göründüyü kimi, büdcə kəsiri və onun ümumi milli məhsula nisbəti müxtəlif ölkələrdə müxtəlif cürdür.

Cədvəl 7.7.1.

Bəzi ölkələrdə büdcə kəsiri, (ÜDM-ə nəzərən %-lə)*

Ölkələr	İllər								
	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1999	2003	2008
ABŞ	-2.7	-3.3	-4.4	-3.6	-2.3	-2.0	1.3	-3.9	-5.9
Yaponiya	2.9* ¹	2.9	1.4	-1.6	-2.1	-3.1	-11.4	-8.2	-5.8
İtaliya	-10.9	-10.2	-9.5	-9.6	-9.0	-7.2	-1.9	-2.4	-2.7
Almaniya	-2.0	-3.3	-2.9	-3.5	-2.6	-3.5	-1.2	-3.8	-0.1
Albaniya	-15.0	-31.0	-22.0	-15.0	-12.0	-10.0	-11.3	-	-5.7
Macarıstan	0.4	-2.2	-5.5	-6.8	-8.2	-6.5	-5.6	-6.0	-3.4
Rusiya	D.N.	D.N.	-21.6	-7.2	-10.4	-5.5	-1.2	1.71	4.8
Litva	-5.4	2.7	0.8	-3.1	-4.2	-3.3	-7.1	-1.85	-3.2
Azərbaycan	14.4	13.6	2.8	-12.7	-11.4	-4.2	-2.9	-0.2	0.2

*Mənbə: government finance statistics/ 1999, 2004, 2008. yearbook, imf. Washington-2000, 2004. transition report 2008. ebrd. London - 2009. *1Müsbət rəqəmlər büdcənin profisitini göstərir

Ən yüksək büdcə kəsiri keçid iqtisadiyyatı ölkələrində, ən az kəsiri isə inkişaf etmiş dövlətlərdədir. Bununla bərabər, göstərmək lazımdır ki, 2008-ci ilin dünya böhranı ilə əlaqədar əksəriyyət dövlətlərdə büdcə kə-siri kəskin surətdə artmışdır. Məsələn, ABŞ- da 2009-cu ilin büdcə kəsiri ÜDM-in 12.5%-i, 2010-cu ilə 10,0%-i həcmində planlaşdırılır.

Bütövlükdə dünya iqtisadiyyatı üzrə son iyirmi ildə ən yüksək büdcə kəsiri Ermənistanda (54,3%, 1993-cü il), ən yüksək büdcə artıqlığı isə Küveytdə (29,1%, 1986-cı il) müşahidə edilmişdir.

Ümumiyyətlə, keçid iqtisadiyyatı ölkələrində büdcə kəsiri başqa ölkələrdəkinə nisbətən xeyli yüksək olmuşdur. Bu, istehsalın və gəlirlərin azalması, vergidənyayınma hallarının çoxluğu, habelə maliyyəçi kadrların bazar iqtisadiyyatının prinsiplərini və şərtlərini zəif bilmələri ilə əlaqədar idi. 7.7.2. cədvəlinin məlumatları bu ölkələrdə büdcə kəsirinin yüksək və qeyri-sabit olduğuna dəlalat edir.

Son illər keçid iqtisadiyyatı ölkələrinin hamısında büdcə kəsirinin səviyyəsi sabitləşmişdir.

Azərbaycan Respublikasında 1993-cü ilədək büdcə böyük artıqlıqla icra olunurdu. 1970-1980-ci illərdə bu göstərici 20-35% təşkil edirdi. Lakin bu vəsait hökumətin ehtiyatına deyil, SSRİ-nin dövlət büdcəsinin icrasına göndərilirdi.

1993-cü ildən başlayaraq ölkəmizin büdcəsində kəsir meydana gəldi. Həmin il kəsir ÜDM-ə nəzərən 12,7% təşkil edirdi. Bundan sonra o get-gedə azalmağa başladı ki, bu da inflyasiyanın azalmasına fəal təsir göstərmiş oldu. Son illər büdcə böyük profisitlə yerinə yetirilir ki, bu vəsaitlər də hökumətin valyuta və qızıl ehtiyatlarına yönəldilir (7.7.1. qrafikinə bax).

Cədvəl 7.7.2.

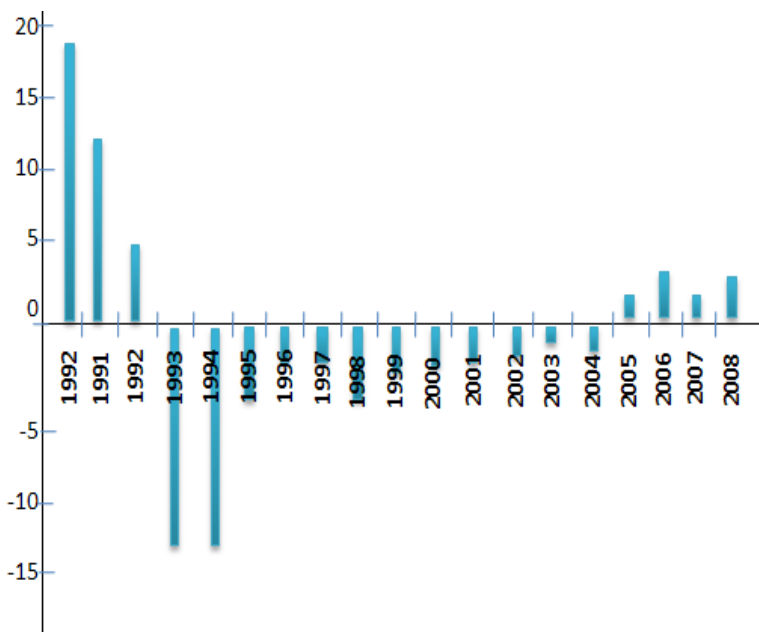
**Keçid iqtisadiyyatı dövlətlərinin ümumi gəlir və xərc balansı
(ÜDM-ə nəzərən %-lə)**

Ölkələr	1989	1990	1991	1992	1995	2000	2005	2008	2009- proqn.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Azərbaycan	17,5*	14,4*	13,6*	2,9	-4,9	-4,2	2,6	0,2	9,2
Ermənistan	-	-	-	-30,6	-11,1	-4,2	-2,6	-2,3	-1,5
Belarus	-	-	-	0,0	-1,9	-2,2	-0,7	1,4	0,0
Estoniya	-	-	-	-0,2	-1,2	-0,3	1,6	-2,7	-3,0
Gürcüstan	-	-	-	-45,5	-6,9	-5,1	-1,5	-6,4	-9,4
Qazaxıstan	-	-	-	-7,3	-3,2	-7,6	5,8	1,1	-2,0
Qırğızıstan	-	-	-	-14,7	-17,3	-10,0	-3,4	-0,1	-3,8
Latviya	-	-	-	-0,8	-3,5	-0,0	-0,4	-4,0	-10,0
Litva	-	-	-	0,5	-4,5	-5,8	-0,4	-3,2	-9,0
Moldova	-	-	-	-26,1	-5,8	-3,0	1,5	-1,0	-7,0
Rusiya	-	-	-	-18,4	-6,1	-8,0	8,1	4,8	-8,8

Cədvəl 7.7.2-nin davamı

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Tacikistan	-	-	-	-30,5	-7,9	-3,8	-2,9	-6,1	-8,9
Türkmənistan	-	-	-	13,3	-1,4	-2,7	0,8	11,3	5,3
Ukrayna	-	-	-	-23,2	-4,9	-2,7	-2,3	-3,2	11,4
Özbəkistan	-	-	-	-11,3	-3,5	-3,4	2,8	10,5	2,0
Albaniya	-5,5	-3,7	-43,7	-21,8	-10,4	-10,7	-3,5	-5,7	-6,3
Bolqarıstan	-1,4	-12,8	-14,7	-5,2	-6,3	1,5	1,9	3,0	-0,1
Horvatiya	-	-	-4,8	-3,9	-1,5	-0,8	-3,5	-1,4	-3,3
Çexiya Resp.	1,3	-2,2	4,8	-2,1	-1,8	-1,9	-3,6	-1,4	-3,3
Macarıstan	-	1,0	-3,7	-7,6	-6,2	-4,2	-7,8	-3,4	-3,9
Makedoniya	-	-	-	-	-0,2	-1,2	0,3	-1,0	-2,8
Polşa	-	2,7	-5,4	-6,3	-1,9	-2,4	-4,3	-3,9	-6,0
Rumıniya	8,1	1,0	3,3	-4,6	-2,6	-3,6	-0,8	-4,9	-7,3
Slovakiya	-12	-15,0	-8,6	-11,9	0,4	-4,9	-2,8	-2,2	-5,5
Sloveniya	0,3	-0,4	2,7	0,2	0,4	-1,0	-1,4	-0,9	-5,5

Qeydlər: Government finance statistics/ 2008. yearbook, imf. Washington- 2001, Azərbaycan Respublikası. Azərbaycanın maliyyə vəsaiti, 2008. ebrd. London - 2009. internet BVF-in veb sahifəsi. *¹ Hesablama 1992-2008-ci illər üçün aparılmışdır. İttifaq büdcəsi nəzərə alınmışdır.

Qrafik 7.7.1. Azərbaycan Respublikası büdcəsinin kəsir və profisiti (-,+).

Dövlət büdcəsinin kəsirini təhlil edərkən və vəziyyətini qiymətləndirərkən kompleks yanaşma metodundan istifadə etmək lazımdır. Büdcə kəsiri göstəricisini ümumi daxili məhsulla müqayisə etmək heç də həmişə qiymətləndirmənin real olması demək deyil. Ümumi daxili məhsul bölgüsündə büdcə payı xeyli az olan ölkələrdə bu göstərici məsələnin mahiyyətini tam açma bilmir və real tutuşdurmaya imkan vermir. Buna görə də bir çox hallarda büdcə kəsiri, 7.7.3. cədvəlində olduğu kimi, büdcə xərclərinə nəzərən təhlil edilir.

Cədvəl 1.3.
Bəzi ölkələrdə xərclərə nəzərən büdcə kəsiri (%-lə)

Ölkələr	1990	1991	1994	1995	1997	1998	2000	2008
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Albaniya	-	-	-	-28,9	-42,5	-28,4	-	-20,8
Azərbaycan	-	-	-30,4	-22,1	-12,5	-16,5	-12,4	0,6
Belarus	-	-	-5,1	-8,0	-4,6	-2,8	-	2,8
Bolqarıstan	-14,2	-10,8	-10,4	-12,8	6,7	8,7	-	7,6
Horvatiya	-	-12,3	4,0	-2,0	-2,9	1,4	-0,7	-3,6
Kipr	-16,1	-20,1	-4,3	-3,0	-14,4	-	-	-
Çexiya Respublikası	-	-	2,2	1,0	-3,1	-4,7	-	-2,4
Estoniya	-	1,6	4,1	-1,6	7,9	-0,17	-	-8,1
Gürcüstan	-	-	-	-	-27,4	-27,1	-	-19,1
Macarıstan	1,5	-6,9	-12,8	-7,7	-6,4	-14,2	-	-7,3
Qazaxıstan	-	-	-	-	-16,5	-20,7	-	4,5

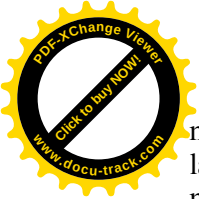
Cədvəl 7.7.3-ün davamı

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Qırğızistan Respublikası	-	-	-33,5	-40,4	-24,8	-13,9	-	-0.3
Latviya	-	-	-14,0	-10,6	2,6	0,45	-	-12.0
Litva	-	4,5	-16,5	-16,9	-6,7	-1,6	-	-9.2
Malta	-11,7	-11,3	-9,5	-7,1	-21,9	-	-	-
Polşa	-	-	-5,2	-4,7	-3,5	-2,8	-	-10.1
Rumıniya	2,8	5,5	-7,7	-9,1	-12,5	-	-	-15.0
Rusiya	-	-	-34,1	-18,1	-	-	-	12.5
Türkiyə	-17,2	-25,2	-16,7	-18,4	-27,8	-	-	-

*Mənbə: government finance statistics yearbook 2000, 2008, .

Cədvəldən görünür ki, xərclərə nəzərən müəyyən edilən büdcə kəsirinin vəziyyəti ümumi daxili məhsula nəzərən hesablanan göstəricilərlə eyni deyil. Buna görə də müxtəlif ölkələrdə büdcə kəsirinin səviyyəsi qiymətləndirilərkən həmin göstəricilərin hər ikisini tapmaq məqsəduyğun sayılır. Bu zaman təbii suallar yaranır. Büdcə kəsirinin olmasının nəyi pisdır? - Ümumiyyətlə kəsir olmadan keçinmək mümkündürmü? Borclar bazarında hökumətin iştirakı olmadan maliyyə bazarını idarə etmək olarmı? Bu suallara yalnız cəmiyyətin inkişafında büdcə kəsirinin rolunu təhlil etdikdən sonra aydın cavab vermək olar.

Bütövlükdə, kəsiri olmaq, borca girmək heç kimə xoş gəlmir, lakin bunlarsız da keçinmək olmur. Müəyyən mərhələlərdə idarəetmənin sə-

mərəsini artırmaq üçün hökumət və başqa subyektlər borca girirlər. Dünya təcrübəsi və iqtisadçıların hesablamaları göstərir ki, milli məhsulun dəyərinin 3 faizindən çox olmayan büdcə kəsiri iqtisadiyyata müsbət təsir göstərir.

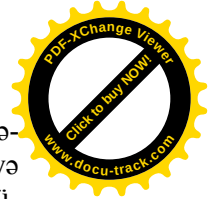
Avropa Birliyi ölkələrinin 1991-ci il müqaviləsində şərt qoyulmuşdu ki, üzv ölkələrin büdcə kəsiri ümumi daxili məhsulun 3 faizindən, dövlət borclarının məbləği isə ümumi daxili məhsulun 60 faizindən çox olmasın². Hətta yüksək inkişafı ölkələrin də çoxunda iqtisadi inkişafın indiki mərhələsində göstərilən normal parametrlərdə büdcə kəsiri mövcuddur. Büdcə kəsirinin rolunu müxtəlif aspektlərdən qiymətləndirmək olar. Onlardan bəzilərinin mahiyyətini açmağa çalışaq:

Büdcə kəsiri və iqtisadi sabitlik. Hökumətin və digər subyektlərin büdcələrinə gəlirlərin daxil olması və xərclərdən istifadə zamanca üst-üstə düşməyə bilər. Bu halda hökumət ya xərcləri dayandırmalı, ya da büdcə kəsirinə əl atmalı, yəni borc götürərək imkan olanda onu qaytarmalıdır. Sonuncu variant, əlbəttə, daha səmərəlidir, işlər düzgün qurularsa, idarəetmə səmərəliliyinin yüksəlməsinə və bazarın sabitliyinin təmin edilməsinə yardımçı ola bilər.

Büdcə kəsiri əslində əhalidən, sahibkarlardan və şirkətlərdən alınan vergilərin çoxaldılması demək deyil. Bu vergilər dövrüyyədə qalmaqla investisiyalara, yəni yeni iş yerlərinin və vergi obyektlərinin açılmasına sərf oluna bilər. Başqa tərəfdən isə, dövlət yeni vergilər cəlb etmədən xərcləri artırır və bununla da həmin vəsaitlərin bazardan səfərbər edilməsinə baxmayaraq mal və xidmət alışı çoxalır.

Büdcə kəsiri, yığım və istehsal artımı. İstehsal artımının əsas mənbəyi kapital qoyuluşudur. Bütün investisiyalar kimi kapital qoyuluşları da cəmiyyətin saxlancları (saving) hesabına həyata keçirilir. Cəmiyyət nə qədər çox qənaət edərsə (yığım), investisiyaların maliyyələşməsinə bir o qədər çox vəsait yönəldir. Demək olar, bütün ölkələrdə ümumi daxili məhsulda yığım və investisiyaların payı bərabərdir. Bu, bizim yuxarıdakı fikrimizin doğruluğunu təsdiqləmiş olur. Lakin bu göstəricilərin səviyyələri ayrı-ayrı ölkələrdə bir-birindən fərqlənir. Məsələn, investisiyaların və yığımın ümumi daxili məhsuldakı payı ABŞ-də 16% həddində olduğu halda, Yaponiyada 31%-ə yaxındır. Keçid iqtisadiyyatı ölkələrində bu qanunauyğunluq gözlənilmir. Məsələ burasındadır ki, inkişaf etmiş ölkələrdə bütün yığımlar saxlancları formasında rəs-

² David N. Nyman: Public finance: A contemporary Application of Theory and Policy. Orlando, 1999, p.458

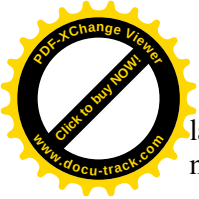

mi maliyyə vasitəçiliyi orqanlarından gəlib keçir. Keçid iqtisadiyyatı şə-
bələ bir sistem yoxdur, ehtiyatların yalnız cüzi hissəsini maliyyə
vasitəçiləri səfərbər edir və buna görə də yığımla investisiyaların ölçü-
ləri üst-üstə düşmür. Ümumiyyətlə, bu ölkələrdə yığımın səviyyəsi çox
aşağıdır. Milli saxlanclar biznes yığımını, fiziki şəxslərin və dövlətin
yığımlarını əhatə edir. Dövlət səfərbər etdiyi vəsaitdən çox xərcləyəndə
bu, saxlancların və investisiyaların azalmasına səbəb olur. Amerika
mütəxəssislərinin hesablamalarına görə, kəsinin ümumi daxili məhsulun
1 faizi qədər azaldılması ümumi daxili məhsulun təxminən 1 faiz artırıl-
masına bərabərdir³. Bu iddia xeyli mübahisəlidir və özünü, hətta,
Amerika təcrübəsində də doğrultmamışdır. Yeni əsrin başlanğıcında
ABŞ-da büdcə kəsiri aradan qaldırılsa da, büdcə artıqlığı yaransa da, bu,
yüksək artıma səbəb olmamışdır, əksinə, hazırda ölkə iqtisadiyyatı böhr-
an vəziyyəti yaşayır. Bizə elə gəlir ki, kəsinin yığma təsiri və iqtisadiy-
yatın inkişafı bir sıra amillərdən, məsələn, büdcə kəsirinin haralara sərf
olunmasından, bu prosesin hansı ölkədə baş verməsindən, kəsir maliyyə-
ləşdirməsinin hansı səviyyədə olmasından, ölkənin hansı şəraitdə
yaşamasından (böhran, canlanma, depressiya və s.) asılıdır. Kəsir kapital
qoyuluşlarının maliyyələşməsinə sərf olunursa və onun səviyyəsi ümu-
mi daxili məhsulun 3 faizindən çox deyilsə, o, iqtisadiyyatın inkişafına
mənfi təsir göstərə bilməz. Dövlət məmurlarının maaşlarının artırılma-
sına sərf olunan kəsirlə yol çəkilişinə, liman tikintisinə sərf olunan kəsir
eyni təsirə malik ola bilməz.

Büdcə kəsiri və faizlər. Öncə qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyatı
idarəetmənin indiki mərhələsində kəsir olmadan normal maliyyə bazarı
yaratmaq mümkün deyil. Dövlət qiymətli kağızları vasitəsilə bazara da-
xil olan dövlət maliyyə bazarını tənzimləyir, diskont amili və risk-frii
faizi formalaşdırır. Büdcə kəsiri olmasa, dövlətin borc almağa ehtiyacı
olmazdı və o, maliyyə bazarının formalaşmasında iştirak edə bilməzdi.
Digər tərəfdən, iqtisadçıların ümumi rəyi belədir ki, digər şərtlər bərabər
olduqda büdcə kəsiri faizlərin artmasına gətirib çıxarır⁴. Məsələ burası-
ndadır ki, kəsir olan zaman hökumət borc bazarına müraciət etməklə kre-
ditlərə əlavə tələb yaradır. Bazar qanunlarına görə, tələb artdıqca malın
qiyməti, indiki halda faiz də çoxalır. Faizin çoxalması isə malların baha-

³ congressional budget office, "the federal deficit".

⁴ david n. nyman: public finance: a contemporary application of theory and policy. Orlando, 1999.

laşmasına səbəb olur. Deməli, kəsin çoxalması həm faizlər, həm də mal və xidmətlərin qiymətlərinin çoxalması ilə nəticələnir.

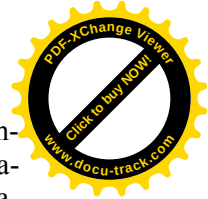
Büdcə kəsiri, inflyasiya və işsizlik. Büdcə kəsiri bazarda pula tələbin artması ilə müşayiət olunur, bununla da mallara və xidmətlərə tələbi artırır, malların və xidmətlərin məcmu qiymət indekslərinin artmasına şərait yaradır. Qiymətlərin qalxması inflyasiya deməkdir, inflyasiya isə planlaşdırılmış indeks zamanı işsizliyin azalmasına kömək edir. Lakin burada söhbət büdcə kəsirinin ağılla artırılmasından, digər makroiqtisadi göstəricilərin tarazlığının saxlanılmasından, bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə əməl edən ölkələrdən gedir.

Cədvəl 7.7.4.

Büdcə kəsiri, məşğulluq, inflyasiya, artım və faizlər

Ölkələr	Büdcə kəsiri, ÜDM-ə nəzərən %-lə	İşsizlik, %-lə	İnflyasiya, %-lə	ÜDM-in artımı, %-lə	Kreditlərin faiz dərəcəsi
ABŞ					
1995	-2.0	5.6	2.8	1.0	8.83
2008	-5.9	6.0	3.8	0.4	4.12
İsveçrə					
1995	-2.5	4.2	1.7	0.7	5.48
2008	0.9	2.7	2.4	1.8	3.27
Yaponiya					
1995	-3.1	3.1	-0.1	0.6	3.40
2008	-5.8	4.0	2.4	-0.7	1.86
Rusiya					
1995	-6.1	8.3	190.2	-4.0	320.3
2008	4.8	5.6	14.1	5.6	10.0

*Mənbə: government finance statistics, yearbook, imf, Washington d.c.-2008, international financial statistics, june 2009, imf, Washington d.c. 2009, world economic outlook, 10.2009.

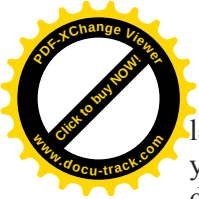
Cədvəl 7.7.4.-dəki məlumatlar bütövlükdə makroiqtisadi tənzimləyici digər göstəriciləri ilə yuxarıda qeyd olunanlar arasında qanunauyğun əlaqələrin olduğunu təsdiqləyir, lakin bəzi hallarda burada, əsasən, digər amillərin təsiri ilə meydana gələn uyğunsuzluqlar da olur.

7.8. Neft Fondu

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bəzi ölkələrdə dövlət büdcəsi ilə yanaşı bir sıra büdcədənkenar fondlar da yaradılır. Belə fondlar içərisində Azərbaycanda yaradılan Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu (ARDNF) mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Analoji fondlar bir sıra digər neft ölkələrində də var. Amma Azərbaycanda onun yaradılması və istifadə qaydaları fərqlidir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun yaradılması Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 1999-cu il, 29 dekabr, 240 sayılı müvafiq Fərmanına əsasən həyata keçirilmişdir. Fondun fəaliyyəti onun əsasnaməsi ilə tənzimlənir. Əsasnamə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 2000-ci il tarixli 434 sayılı Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Ölkə Prezidentinin 19 iyun 2001-ci il tarixli 511 nömrəli Fərmanı ilə ARDNF-in valyuta vəsaitinin saxlanılması, yerləşdirilməsi və idarə edilməsi haqqında Qaydalar təsdiq edil-dikdən sonra Neft Fondu əməli fəaliyyətə başlamışdır.

Neft Fondunun yaradılmasında başlıca məqsəd - Azərbaycanın neft sərvətlərinin nəsillər arasında ədalətli bölüşdürülməsinin təmin edilməsidir. Neft Fondunun qarşısında qoyulan əsas vəzifə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının bugünkü və gələcək nəsillərinin mənafeyi naminə neft və qaz ehtiyatlarının kəşfiyyatı və işlənməsi sahəsində bağlanmış sazişlərin həyata keçirilməsindən və Neft Fondunun öz fəaliyyətindən əldə olunan valyuta və digər vəsaitin yığılmasını və səmərəli idarə olunmasını təmin etməkdən ibarətdir. Bununla bərbər Neft Fondunun qarşısında ölkə iqtisadiyyatını artan xarici valyuta daxilolmalarının mümkün mənfi təsirlərindən qorumaq (manatın kəskin bahalaşması və yerli istehsalın rəqabət qabiliyyətinin pisləşməsi), makroiqtisadi tarazlığı gözləmək kimi müxtəlif məqsədlər və maliyyə intizamına xələl gətirməmək öhdəçiliyi durur.

Neft Fondunun idarə olunması əsasən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən həyata keçirilir. İcraçı direktor ölkə prezidenti tərəfindən vəzifəyə təyin olunur. Neft Fondunun fəaliyyətinə ümumi nəzarət müvafiq dövlət orqanlarının və ictimai təşkilatların nümayəndə-

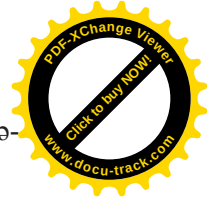
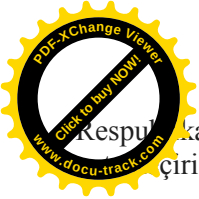

lərindən, habelə digər şəxslərdən ibarət Müşahidə Şurası tərəf-
yata keçirilir. Müşahidə Şurasının başlıca vəzifəsi Neft Fondunun
direktoru tərəfindən hazırlanan illik büdcə layihəsinə və büdcənin icrası
barədə hesabatlarla, habelə illik hesabatlarla və maliyyə fəaliyyətinin
auditingin nəticələrinə rəy verməkdir. Müşahidə Şurasının 10 nəfərdən
ibarət tərkibi Prezidentin 27 dekabr 2001-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq
edilmişdir.

Neft Fondunun büdcəsinin icrası Müşahidə Şurası tərəfindən veril-
miş rəy əsasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Sərən-
camları ilə təsdiq edilmiş Neft Fondunun büdcəsinə, o cümlədən və-
saitinin istifadə edilməsinin əsas istiqamətləri (programına) və illik xərc-
lər smetasına uyğun olaraq həyata keçirilir.

Neft Fondunun vəsaitləri neftdən gələn gəlirlər hesabına formalaşır.
Bu gəlirlərə konkret olaraq aşağıdakılar daxildir: Azərbaycan Respubli-
kasının payına düşən karbohidrogenlərin satışından əldə edilən xalis
gəlirlər; neft-qaz sazişlərinin imzalanması və ya icrası ilə bağlı Azər-
baycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkətinə və ya səlahiyyətli dövlət or-
qanına sərmayəçilər tərəfindən ödənilən bonuslar; karbohidrogen ehti-
yatlarının işlənməsi ilə əlaqədar sərmayəçilər tərəfindən müqavilə sahə-
sindən istifadə üçün ödənilən akkreditivli hesaba ödənişlər; neft-qaz la-
yihələrinin həyata keçirilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının
payına düşən dividendlər və mənfəətin bölüşdürülməsindən əldə edilən
gəlirlər; neftin və qazın Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə ötürül-
məsindən əldə edilən gəlirlər; neft-qaz sazişləri çərçivəsində Azər-
baycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinə və ya səlahiyyətli dövlət orqa-
nına sərmayəçilər tərəfindən verilən aktivlərdən əldə edilən gəlirlər;
Neft Fondunun aktivlərinin yerləşdirilməsindən və idarə olunmasından
əldə edilən gəlirlər. Neft Fondunun gəlirlərində əsas yeri neftdən daxil
olan gəlirlər tutur (bax cədvəl 7.8.1.).

Neft Fondunun Əsasnaməsinə uyğun olaraq, onun vəsaiti ölkənin
sosial-iqtisadi tərəqqisi naminə ən mühüm ümummilliy problemlərin həl-
linə və strateji əhəmiyyətli infrastruktur obyektlərinin inşa və
rekonstruksiya edilməsinə istifadə oluna bilər. Azərbaycan
Respublikasının “Büdcə Sistemi haqqında” Qanununa uyğun olaraq,
Neft Fondunun xərcləri icmal dövlət büdcəsinin tərkib hissəsidir və hər
il dövlət büdcəsi ilə birlikdə ölkə parlamenti tərəfindən baxılaraq təsdiq
edilir. Qanunda nəzərdə tutulduğu kimi, Neft Fondu yalnız öz büdcəsi
ilə nəzərdə tutulan xərcləri həyata keçirə bilər. Neft Fondunun əməliyyat
və idarə-edilməsi ilə bağlı xərcləri istisna olmaqla, bütün xərcləri

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Mərkəzi Xəzinədarlığı vasitəsilə həyata keçirilir.

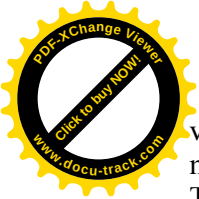
Cədvəl 7.8.1.

Azərbaycan Respublikası Neft Fondunun gəlirləri və xərcləri

S.s	Gəlirlər	Məbləğ (2009-plan), M.M.
1.	Cəmi gəlirlər	8 361,0
1.1.	Neft sazişlərinin icrasından gəlirlər	7 992,3
1.2.	Neft-qaz layihələrinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının payına düşən dividendlər (BTC layihəsi üzrə)	150,8
1.3.	Neft və qazın Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə ötürülməsindən əldə edilən gəlirlər	5,6
1.4.	Fondun vəsaitlərinin idarə olunmasından gəlirlər	211,4
1.5.	Digər gəlirlər	0,9
2.	Cəmi xərclər	5 319,6
2.1	Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il dövlət büdcəsinə transfert	4 915,0
2.2	Oğuz-Qəbələ zonasından Bakı şəhərinə su kəmərinin çəkilməsi layihəsinin maliyyələşdirilməsi	100,0
2.3	Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidən qurulması layihəsinin maliyyələşdirilməsi	110,0
2.4	Bakı-Tbilisi-Qars yeni dəmir yolu layihəsinin maliyyələşdirilməsi	80,0
2.5.	2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramının maliyyələşdirilməsi	10,0
2.6.	Dövlət Neft Fondunun idarə edilməsi ilə bağlı xərclər	24,5

*Mənbə: ARDNF-nun illik hesabatı

Neft istehsalının artması və neft məhsullarının qiymətlərinin sürətlə artması nəticəsində Neft fonduna daxilolmalar və bu fondan maliyyələşən layihələrin sayı ilbəil artır. Neft fondunun vəsaiti hesabına mühüm layihələr - Ermənistan Respublikasının etnik təmizləmə və təcavüz siyasəti nəticəsində öz doğma yurdlarından didərgin düşmüş qaçqın

və məcburi köçkün ailələrinin sosial-məişət vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və məskunlaşdırılması problemlərinin həlli layihəsi və Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri layihəsində Azərbaycan Respublikasının iştirak payının maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir.

Neft Fondunun hesabat sistemində şəffaflığın təmin edilməsi ilk növbədə Neft Fondunun maliyyə fəaliyyəti haqqında hesabatının müstəqil auditor tərəfindən yoxlanılması vasitəsilə həyata keçirilir. Neft Fondu fəaliyyət göstərdiyi bir neçə il ərzində onun auditi beynəlxalq nüfuzlu Ernst&Young audit şirkəti tərəfindən aparılmışdır. Neft Fondunun fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi (Parlament) tərəfindən yaradılmış Hesablama Palatası tərəfindən yoxlanıla bilər.

Proqnozlar göstərir ki, yaxın gələcəkdə fonda daxil olan vəsaitlərin həcmi dəfələrlə artacaq və bu vəsaitlərin səmərəli və vaxtında istifadəsi olduqca vacib məsələdir.

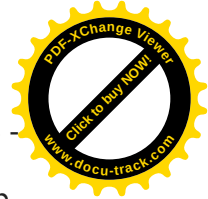
Fondun aktivləri boş saxlanılmır və müxtəlif maliyyə-kredit təşkilatlarında yerləşdirilərək gəlir gətirir. Fondun vəsaitləri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il, 19 iyun tarixli, 511 sayılı Fərmanı ilə təsdiq edilən, 2001-ci il, 21 dekabr tarixli, 607 sayılı Fərmanı və 2005-ci il, 1 mart tarixli, 202 sayılı Fərmanı ilə dəyişdirilən "Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun valyuta vəsaitlərinin saxlanması, yerləşdirilməsi və idarə edilməsi haqqında Qaydalar"a (İnvestisiya təlimatı) əsasən idarə olunur.

Neft fondunun valyuta vəsaitlərinin bu qaydalara uyğun olaraq idarə edilməsi Fondun valyuta vəsaitlərinin təhlükəsiz saxlanılması və səmərəli idarəetmə yolu ilə investisiya gəliri əldə etməklə davamlı artırılması məqsədlərini daşıyır.

Azərbaycan Respublikasında Neft Fondunun valyuta vəsaitləri üzrə hesablaşma hesabları yalnız Azərbaycan Respublikasının Milli Bankında açılır. Respublika hüddudlarından kənarda isə fondun vəsaitləri beynəlxalq reyting agentlikləri Standard and Purz "AA-" , Mudiz "Aa3" və Fiç "AA-" uzunmüddətli öhdəliklər üzrə kredit reytingindən aşağı olmayan reytingə malik olan banklarda açıla bilər.

Fondun beynəlxalq maliyyə bazarlarında tərəfmüqabili uzunmüddətli öhdəliklər üzrə investisiya dərəcəli kredit reytingindən (Standard and Purz "BBB", Fiç "BBB" və ya Mudiz "Baa") aşağı olmayan reytingə malik olan maliyyə qurumları ola bilər.

Bir maliyyə qurumunun (mərkəzi banklar, depozitari banklar və eyni maliyyə qurumunun xarici menecer kimi çıxış etməsi halları istisna olmaqla) və ya bir investisiya aktivinin investisiya portfelindəki maksi-

mal xüsusi çəkisi ümumi investisiya portfelinin məcmu dəyərinin 15% -
ində müəyyən edilmişdir.

Hal- hazırda Neft Fondunun investisiya portfelinin məcmu dəyə-
rinin 50%-i ABŞ dollarında ifadə olunan aktivlərə; 40%-i AVRO-da ifa-
də olunan aktivlərə; 5%-i İngiltərə funt sterlinqində ifadə olunan aktiv-
lərə; digər 5%-i isə dünya bazarlarındakı vəziyyətdən asılı olaraq aşağı-
da göstərilən istiqamətlər üzrə yerləşdirilmişdir:

- "A" (Standart and Purz, Fiç) və ya "A2" (Mudiz) kredit reytingin-
qindən aşağı olmayan uzunmüddətli ölkə (suveren borc) reytinginə mal-
lik olan ölkələrin valyutalarına,

- ABŞ dollarında və ya xüsusi çəkiddəki mütənasiblik əsasında bö-
lüşdürülərək ABŞ dolları, AVRO və İngiltərə funt sterlinqində ifadə
olunan aktivlərə.

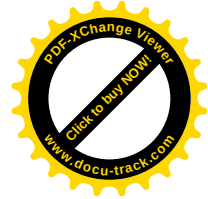
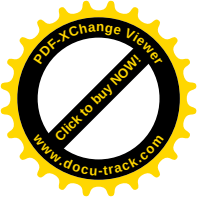
Fondun vəsaitlərinin bir hissəsinin idarə edilməsi xarici mene-
cerlərə həvalə edilə bilər. İnvestisiya portfelinin xarici menecerlərin idar-
ə edilməsinə verilən vəsaitin həcmi aşağıdakı kimi müəyyən edilmiş-
dir:

- xarici menecerlərə idarəetməyə verilən investisiya portfelinin
həcmi Fondun investisiya portfelinin məcmu dəyərinin 60%-dən artıq
ola bilməz;

- tək bir xarici menecerə idarəetməyə verilən investisiya port-
felinin minimal həcmi 30 milyon ABŞ dollarından az, maksimal həcmi
isə investisiya portfelinin cari məcmu dəyərinin 15%-dən artıq ola bil-
məz.

Dövlət Neft Fondunun investisiya portfelinə valyuta arbitrajı, svop-
lar, forvard və fyuçers əqdləri möhtəkirlik məqsədləri üçün daxil edilə
bilməz. Qiymətli metal və daşlar, habelə daşınmaz əmlak sahələrində in-
vestisiyalara da yol verilmir.

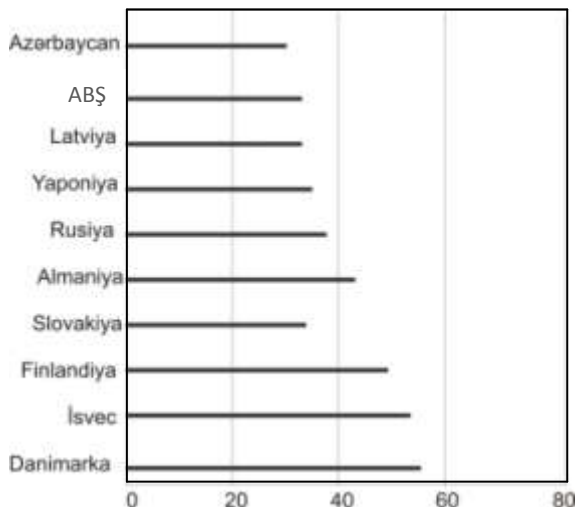
VIII FƏSİL. DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN GƏLİRLƏRİ

8.1. Dövlət büdcəsi gəlirlərinin mahiyyəti

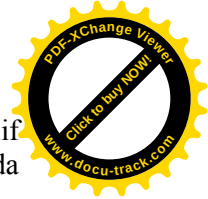
Məlum olduğu kimi, iqtisadi fəaliyyət növlərinin hamısında başlıca və son məqsəd gəlir əldə etməkdir. Hər bir şəxsin, müəssisənin, təşkilatın, şirkətin və s. iqtisadi sistem daxilində müəyyən əlaqələri olur. Bu əlaqələri saxlamaq üçün hökmən həm gəlir əldə etmək, həm də müəyyən vəsait xərcləmək tələb olunur. Hər bir iqtisadiyyat subyektinin də ən mühüm məqsədi çəkdiyi xərclərdən daha çox vəsait – gəlir əldə etməkdir. İqtisadi fəaliyyət növlərinin hamısında əsas maddi maraq gəlirin artırılması ilə bağlıdır. Gəlir çox olarsa, istehlak da çox olar, yığım da. İstehlak istehsalı, yığım isə istehsalın mənbəyi olan investisiyanı stimullaşdırır, yəni hər bir iqtisadi prosesin əvvəli də, sonu da gəlirə bağlıdır.

Dövlət də şəxslər kimi həmişə gəlirlərini artırmağa çalışır. Gəliri olmasa, heç bir dövlət yaşaya, müdafiə oluna, funksiyalarını yerinə yetirə və inkişaf edə bilməz. Hökumət hər il ümumi daxili məhsulun xeyli hissəsini büdcəyə cəlb edir, dövlətin öz funksiyalarını yerinə yetirə bilməsi üçün onu maliyyələşdirir (8.1.1. qrafikinə bax).

Qrafik 8.1.1. Ümumi daxili məhsulda dövlət büdcəsi gəlirlərinin payı

Göründüyü kimi, hökumətin səfərbər etdiyi gəlir payı ayrı-ayrı

Ölkələr bir-birindən fərqlidir. Bu, yuxarıda dediyimiz kimi, müxtəlif ilə bağlıdır. Məsələn, ABŞ-da hər bir vətəndaş 3,7, Danimarkada 6,2, Rusiyada 4,2, Azərbaycanda 2,3 ay dövlətə işləyir.

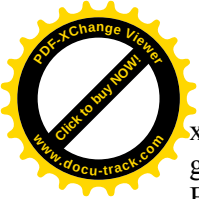
Dövlət həmişə və hər şeydən əvvəl nəinki yüksək gəlir əldə etməyə, həm də bu işi elə qurmağa çalışır ki, əldə olunan gəlir artım ehtiyatlarını fəallaşdır, iqtisadiyyatın səmərəsini stimullaşdır, onun tənzimlənməsinə müsbət təsir göstərə bilsin. Bu səbəbdən də dövlət gəlirlərinin mənbələri müxtəlif və çoxsaylıdır. Bu mənbələrin bir çoxu tarixən lap qədim zamanlarda meydana gəlsə də, iqtisadiyyatın sonrakı inkişafı ilə əlaqədar yeni-yeni gəlir mənbələri yaranmaqda, dövlət gəlirlərinin tərkibi genişlənməkdədir. Bu baxımdan xüsusən, inkişaf etməkdə olan ölkələr daha gəlirli olan və gələcəkdə gəlirlərin artacağına ümid verən sahələri inkişaf etdirməyə çalışır, həmin sahələrə böyük həcmdə investisiyalar qoyur. İqtisadi inkişaf və artım baş verdikdə dövlətin gəlirləri çoxalmağa, böhran anlarında isə azalmağa başlayır.

Dövlət gəlirlərinin çoxlu növləri var. Növ bölgüsü müxtəlif əlamətlərə görə aparılır. Belə əlamətlərdən biri gəlirlərin səfərbər edilməsi metodlarıdır. Burada gəlirlər məcburi və könüllü olmaqla iki yerə bölünür. Məcburi gəlirlərə vergilər və başqa məcburi ödəmələr aiddir. Büdcə gəlirlərində əsas yeri məcburi gəlirlər tutur. Könüllü gəlirlər isə təbii fəlakətlər, hərbi əməliyyatlar, böhranlar və başqa xoşagəlməz hadisələr zamanı əhalinin, şirkətlərin və xarici dövlətlərin verdikləri ianələrdən (yardımlardan) ibarətdir.

Dövlətin gəlir növlərindən biri də dövlət mülkiyyətindən və özəl mülkiyyətdən əldə olunan gəlirlərdir. Özəl mülkiyyətdə daha çox gəlir əldə edilir.

Növlərinə görə gəlirlər vergi gəlirlərinə və alternativ gəlirlərə bölünür. Vergi gəlirləri müxtəlif formalı vergilərdən daxil olur. Alternativ gəlir növləri borcları, inflyasiya mədaxillərini, dövlət rüsumlarını, dövlət mülkiyyətindən və ehtiyatlarından, dövlət müəssisələrindən və s. əldə olunan gəlirləri əhatə edir. Borc gəlirlərindən savayı digər gəlirlərin hamısı real gəlirlərdir. Borc mədaxilləri qeyri-real gəlirdir, çünki gələcəkdə onların ödənilməsi üçün real gəlirləri səfərbər etmək lazım gələcək, bu real gəlirlər isə nə vaxtsa ya kompensasiya edilməli, ya da həqiqi dövlət gəlirləri hesabına qaytarılmalıdır. Xəzinənin buraxdığı qiymətli dövlət kağızları və alınmış borcların taleyi də eyni cür həll olunmalıdır.

Hazırda alternativ gəlir növlərinin həcmi xeyli artsa da, onlar dövlət büdcəsinin cüzi hissəsini təşkil edir (cədvəl 8.1.1.). Bu gəlirlərin

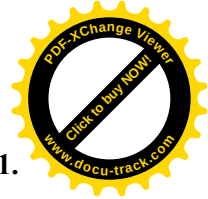
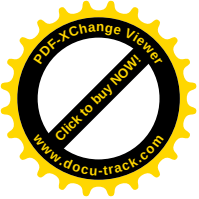

xüsusi çəkisinin ən mühüm azalma yollarından biri vergi obyektini genişləndirmək və vergiləri dövlətin əsas gəlir mənbəyinə çevirməkdir. Bununla belə, cədvəldən də göründüyü kimi, bəzi ölkələrin dövlət büdcələrində qeyri-vergi gəlirləri çox önəmli yer tutur. Məsələn, İranda büdcənin 62, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində 72, Omada isə 70%-i qeyri-vergi gəlirlərindən formalaşır. Müşahidələr göstərir ki, qeyri-vergi gəlirləri, adətən, vergi sisteminin hələ mükəmməlləşmədiyi ölkələrdə üstünlük təşkil edir.

Həcminə və istifadəsinin önəminə görə dövlət gəlirinin mühüm mənbələrindən olan vergilər həm də iqtisadiyyatın ən vacib tənzimləmə vasitəsidir. Vergi anlayışı uzun bir təkamül prosesi keçərək sağlam rəşional təfəkkür sisteminə çevrilmişdir. Vergi dövlət gəlirinin ən qədim növüdür. O, bəşər sivilizasiyasının ilk çağlarında yaranıb. Dövlət meydana gələndən sonra vergi qoyma sistemi formalaşılıb. Bəşər sivilizasiyası prosesində bu sistem inkişaf edərək təkmilləşmiş, cəmiyyətdə iqtisadi münasibətlərin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qalmış, dövlətin başlıca gəlir mənbəyinə çevrilmişdir.

Hələ Qədim Yunanıstanın öz vergi sistemi vardı. Orada 10-20% arasında gəlir vergisi tutulurdu. Lakin Afınanın azad vətəndaşları vergi ödəmir, könüllü ianələrə daha çox üstünlük verirdilər. Müharibə gədənədə, yaxud iri obyektlər inşa olunanda dövlətin xərcləri artdığına görə xalq məclisi hamını mütləq vergiyə cəlb edirdi. Vergi verənlərdən yığılan pul vəsaiti mızdlu orduların saxlanması, məbəd və müdafiə istehkamları ucaldılmasına, yol çəkilişinə, bayram şənliklərinin təşkilinə, yoxsullara yardım edilməsinə və cəmiyyətin başqa ehtiyaclarına sərf olunurdu.

Başqa bir ilkin dövlətin – Qədim Romanın da öz vergi sistemi vardı. Xeyli sonralar meydana gəlmiş Avropa ölkələri bu sahədə məhz Qədim Romadan nümunə götürmüşlər. Roma şəhər - dövlət olduğu vaxt onun vergi sistemi çox da mürəkkəb deyildi. Dinc zamanlarda ümumiyyətlə vergi yığılmırdı, xərclər ictimai ərazilərin ıcarəyə verilməsi yolu ilə örtülürdü. Dövlət aparatı isə faktiki olaraq özü özünü saxlayırdı. Seçilmiş magistratlar vəzifələrini təmənnasız yerinə yetirməklə yanaşı, öz şəxsi vəsaitlərindən ictimai ehtiyacları ödəmək üçün pay da ayırır, bunu özlərinə şərəf sanırdılar. Müharibələr vaxtı Roma vətəndaşları sərvətlərinin həcminə uyğun olaraq vergiyə məruz qalırdılar. Bunun üçün onlar 5 ildə bir dəfə öz əmlakları və ailə vəziyyətləri barədə sensor məmurların adına ərizə verirdilər (təxminən indiki vergi deklarasiyası kimi). Bu ərizələr əsasında verginin məbləği (senz) müəyyən edilirdi.

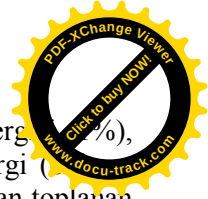
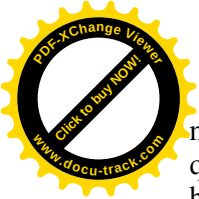
Cədvəl 8.1.1.

Mərkəzi hökumətlərin büdcə gəlirlərinin quruluşu (gəlirlərin ümumi həcminə görə %-lə)*

Ölkələr	Vergi gəlirləri			Qeyri-vergi gəlirləri		
	1987	1997	2008	1980	1997	2008
Argentina	67	91	95	33	9	5
Avstraliya	90	93	91	10	7	9
Avstriya	92	93	88	8	7	12
Azərbaycan	...	95	55	...	5	45
Kanada	86	89	94	14	11	6
Danimarka	88	87	88	12	13	12
Misir	65	63	88	35	37	12
İran	32	38	32	68	62	68
İsrail	86	86	83	14	14	17
Küveyt	3	...	2	97	...	98
Malayziya	89	82	74	11	18	26
Oman	28	29	26	72	71	74
Rusiya	...	94	76	...	6	24
Sinqapur	69	66	64	31	34	36
İsveçrə	93	93	92	7	7	8
Türkiyə	79	87	79	21	13	21
BƏƏ	-	21	16	100	79	84
ABŞ	92	93	97	8	7	3

* Mənbə: dünya bankının materialları.

Dövlət genişlənəndən sonra vergi sistemi də mürəkkəbləşdi. Zəbt olunmuş ərazilərdə kommunal (yerli) vergi və biyarlar tətbiq edildi. Yerli əhalinin müqaviməti artdıqca vergilərin həcmi də çoxaldılırdı. Romadan kənarda yaşayan Roma vətəndaşları həm dövlətə, həm də yerli hakimiyyət orqanlarına vergi ödəyirdilər. Vergiləri iltizamçılar yığırdılar. E.ə. 27-ci ildən eramızın 14-cü ilinədək hakimiyyətdə olmuş Oktaviana Avqustun maliyyə islahatından sonra əyalətlərdə vergiqoy-maya nəzarət edən maliyyə qurumları yaradıldı, əyalətlərin vergi potensialları qiymətləndirildi. Məhz o vaxtdan vasitəsiz və vasitəli vergilər

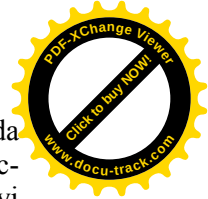
meydana gəlib. Qədim Romada vasitəli vergilərə tədaviül verg qul alverinə görə vergi (4%), qulları azad etməyə görə vergi (bazar dəyərinin 5 %-i), eləcə də yalnız Roma vətəndaşlarından toplanan və peşəkar əsgərlərin təqaüd təminatına sərf edilən vergi daxil idi. Bundan başqa, məhz o vaxtdan etibarən vergilər nəinki fiksəl rol oynayır, həm də stimullaşdırıcı funksiya daşıyır.

Özünün vergi sistemi olmuş dövlətlər tarixdən bəllidir: Bizans və Osmanlı imperiyaları, Azərbaycanın Səfəvilər dövləti, Kiyev Rus dövləti və s. Müasir Avropa dövlətləri isə əsasən, XVI-XVII əsrlərdə formalaşmış və onların vergi sistemləri kamillikdən uzaq olub. Yetərincə rəşional vergi sistemi burada XVII əsrin sonu, XVIII əsrin əvvəllərində, Avropa ölkələrində öz aparatı olan inzibati dövlətlər meydana gələndən sonra yaranıb. Gəlirlər vasitəsiz və vasitəli vergilər sistemi ilə əldə edilirdi. Mülkədarlar və ruhanilər vergi vermirdilər, əsas ağırlıq burjuazıyanın və kəndlilərin üzərinə düşürdü. Əsas vasitəli vergi 5-25% həcmində olan aksizdən ibarət idi. Bu mərhələdə hər bir ölkənin spəşifik cəhətləri saxlanılmaqla, dünyada mürəkkəb bir vergi sistemi formalaşmışdı.

Verginin mahiyyətini nəzərdən keçirək. Vergiyə müxtəlif tərifi vermə yanaşmaları mövcuddur. İqtisadçı alimlər vergilərin mahiyyətini müxtəlif cür müəyyənləşdirirlər. Bütövlükdə vergilərin mahiyyətinin müəyyən olunmasına vahid bir yanaşma yoxdur. Təriflərin hamısında xüsusi vurğulanan məsələ vergilərin dövlət büdcəsinə «mütləq ödənilməsi»dir.

Vergi - dövlətin öz xərclərini örtmək və sosial həyata təsirini təmin etmək üçün hüquqi və fiziki şəxslərdən mütləq qaydada yığıdığı vəsaitdir (gəlirdir). Vergidən ya stimullaşdırma yolu ilə müəyyən iqtisadi fəaliyyət növünü genişləndirmək, ya da başqa bir iqtisadi fəaliyyət sahəsini ixtisar etmək, məhdudlaşdırmaq üçün istifadə oluna bilər. Vergilər vergi ödəyicilərinin və vergiqoyma obyektlərinin gəlirlərindən, sərvətlərindən və xərclərindən tutulur, yəni vergi ödəyiciləri vergini bilavasitə əldə etdikləri gəlirlərdən, malik olduqları sərvətlərdən və həyata keçirdikləri xərclərdən verirlər.

Dediyimiz kimi, hazırda vergi dövlət gəlirlərinin ən mühüm mənbəyidir. Dövlət bölməsində pul çatışmazlığını aradan qaldırmaq və iqtisadiyyatda pul kütləsinin artması məqsədilə aparılan emissiya siyasəti uzun müddət davam edə bilməz, çünki vəsaitlərin bu cür təminatı maddi bazadan məhrumdur və hökmən iqtisadi itki ilə nəticələnir. Buna görə də dövlət vətəndaşların iqtisadi fəaliyyətindən mütləq gəlir əldə edilmə-

sinə d... çox üstünlük verir. Bu gəlirlər (qazancılar) vergi formasında... olunur. Vergi mütləq xarakter daşıyır, yəni onun ödənməsi məcburiyyətdir. Bu metod demokratiklikdən uzaq görünsə də, dövlətin mənafeyi baxımından yanaşdıqda ona haqq qazandırmaq lazım gəlir. Vergi sisteminin müxtəlif inkişaf mərhələlərində bu xüsusiyyətdən müxtəlif formalarda istifadə olunmuşdur. İlk mərhələdə dövlət gəlirlərinin sabit vergi ödənişləri hesabına təmin edilməsi demokratik və qanunverici qurumların inkişafının əsasını təşkil edirdi. İkinci mərhələdə vergi bərabərliyi – bütün vətəndaşların vergi qanunu qarşısında eyniliyi prinsipini daha da möhkəmlətmək və daha yaxşı həyata keçirmək üçün şərait yarandı. Son mərhələdə isə vergi dövlətin sosial həyata müdaxiləsinin çox mühüm vasitəsinə çevrildi, sosial və iqtisadi demokratiyanın inkişafı sahəsində müsbət rol oynadı.

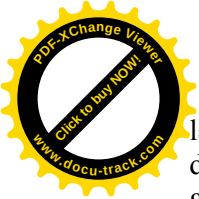
Dövlət xüsusi vergi qanunları qəbul edir, onun hər bir növü haqqında parlament müvafiq qanunvericilik aktları təsdiqləyir. Bu, parlamentə bütün dövlət həyatını nəzarətdə saxlamağa imkan verir. Bütəcənin parlamentdə təsdiqlənməsi bir il üçün nəzərdə tutulmuş dövlət xərclərinin həcmi və tərkibi haqqında qanunverici orqanın son həlledici sözüdür. Eyni formada qarşıdakı il üçün dövlətin gəlirlərinin həcmi və tərkibini təsdiqləməklə parlament dövlətin həyat fəaliyyətinin ən mühüm sahəsini nəzarətə götürür. Bununla birlikdə, qeyd edək ki, vergi qanunlarının təsdiqlənməsini və onların icrasına nəzarəti heç də bütün ölkələrdə parlament həyata keçirmir.

Maliyyə sisteminin mühüm tərkib hissəsi olan vergilər iqtisadi siyasətin həlledici amillərindəndir. Buna görə də bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin iqtisadi siyasətində onların rolu daha da artır.

Bütün ölkələrdə dövlət büdcəsinin gəlirlərində vergi başlıca yer tutur. Hökumət gəlirlərinin quruluşu bütün ölkələrdə eyni deyil. Bu quruluş bir sıra amillərdən, məsələn, iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsindən, özəl biznesin inkişafında dövlətlərin öhdəlik səviyyəsindən, vergilərin formasından və s. asılıdır.

8.2. Vergi sistemi və vergi siyasəti

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, hökumət gəlirlərinin başlıca mənbəyi vergilərdir. Hər ölkədə onların bir neçə növündən istifadə olunur. Milli iqtisadiyyatlarda vergilərin müxtəlif növləri tətbiq edilir və onlardan hər birinin məqsədli funksiyası olur. İqtisadiyyata dair ədəbiyyatda vergilərin birləşdirilməsi, yəni bütün vergi növlərinin vahid bir vergi ilə əvəz-

lənməsi məsələsi müzakirə olunur. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, dünya iqtisadiyyatının indiki inkişaf səviyyəsində vergilər hökumət gəlir mənbəyi olmaqdan daha çox iqtisadiyyatın idarə edilməsi və tənzimlənməsi aləti kimi çıxış edir. Vergilərin tənzimləmə funksiyası ön plana keçir. İqtisadiyyatın, ayrı-ayrı qrup və təbəqələrin, biznes-firmaların, təşkilatların gəlirlərinin tənzimlənməsində hər bir vergi növünün öz təyinatı var.

Vergilər onların bazasını təşkil edən müxtəlif obyektlərdən alınır. Bu baza verginin tutulduğu obyekt, yaxud onun iqtisadi fəaliyyətini əks etdirir. Müasir mərhələdə istifadə olunan vergi bazalarını 3 hissəyə bölmək olar: gəlir, istehlak və sərvət. Bazaları tariflər və normalarla tənzimlənən gəlirlərin, istehlakın və ya sərvətin məbləğindən çıxış edərək müəyyənləşdirirlər. Bunlar iqtisadi ədəbiyyatda vergi dərəcələri adlandırılır.

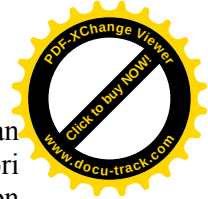
Hər bir ölkədə istifadə olunan vergilər həmin ölkənin vergi sistemini – fəaliyyətdə olan bütün vergi növlərinin məcmuunu təşkil edir. Heç bir ölkədə vergi sistemi birdən-birə, necə deyirlər, bir göz qırpmında yaranmayıb, vergilərin formalaşma və inkişaf müddətinə uyğun uzun bir yol keçib. Vergi sisteminin təkamülündə iqtisadiyyatın maliyyə-pul mexanizminə çevrilməsi, istehsal və məşğulluq normalının artması, istehsalın bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun gerçəkləşdirilməsi, biznesin inkişafı və genişlənməsi başlıca rol oynayır. Maliyyə statistikasını ilə yaxından tanış olduqda görürük ki (bu statistik göstəriciləri də bənəlxalq maliyyə təsisatları hesablayıb qeydə alır), inkişaf etmiş ölkələrin vergi sistemləri ilə bu ölkələrin iqtisadi və sosial səviyyəsi arasında çox sıx əlaqə və uyğunluq var.

Vergi sisteminin mükəmməllik dərəcəsi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının müəyyənləşdirici göstəricilərindən biridir. Vergilərin vergi sistemini təşkil edən gerçəkləşmə mexanizmi və vergi qoyma texnikası iqtisadi və sosial strukturlarla sıxı surətdə bağlıdır. Buna görə də gerçəkləşdirilən vergi siyasətinin realistliyi, tutulan vergilərin onların mahiyyəti və təyinatı ilə uyğunluğu çox vacib məsələdir.

4 vergi sistemi mövcuddur:

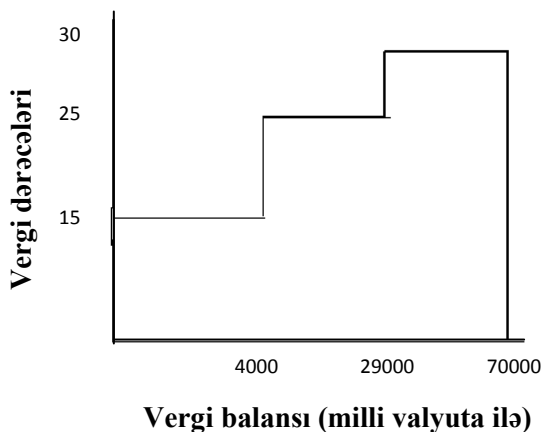
- progressiv - mütərəqqi vergi sistemi;
- regressiv vergi sistemi;
- qarışıq vergi sistemi;
- proporsional vergi sistemi.

Hər bir ölkədə onun şəraitinə uyğun olaraq bu sistemlərdən biri qəbul olunur. Dünya ölkələrində ən çox istifadə olunan və geniş yayılmış

Proqressiv vergi sistemidir. Bu sistemin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vergi ödəyicilərinin – hüquqi və fiziki şəxslərin – gəlirləri artdıqca gəlir vergisinin dərəcəsi də artırılır. Bu sistem tətbiq edilərkən dövlət vergi faizlərinin ən aşağı və ən yuxarı dərəcələrini müəyyən edir. İstehsalçılar və digər gəlir sahibləri üçün stimullaşdırıcı olmayan belə vergi sisteminin tətbiqi dövlətin gəlirinin artırılmasını və iqtisadiyyatın daha səmərəli üsullarla tənzimlənməsini təmin edir. İqtisadi inkişaf şəraitində iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan şəxslərin daha çox pul vəsaiti qazandıqlarını və bu qazancın get-gedə artdığını nəzərə alsaq, tam aydınlaşar ki, proqressiv vergi sistemi dövlətin gəlirlərinin xeyli artmasına səbəb olur.

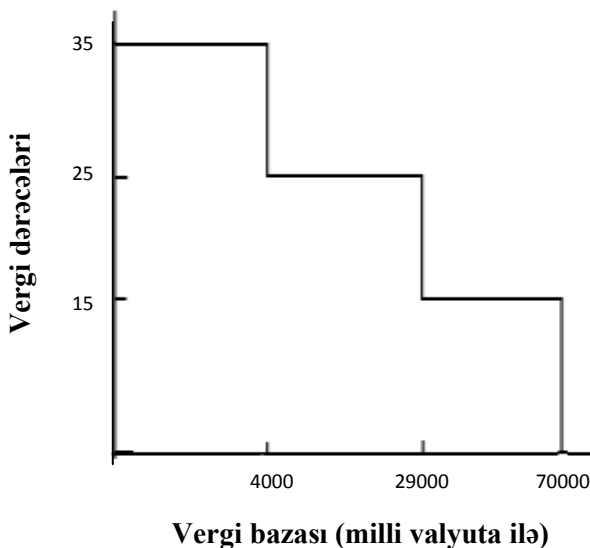
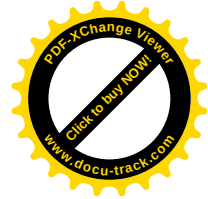
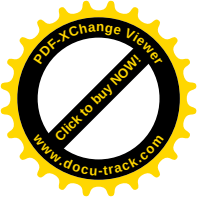
Proqressiv vergi sisteminin qrafik təsvirini 8.2.1. sxemindən görə bilərik.

Qrafik 8.2.1. Proqressiv (mütərəqqi) vergi dərəcəsinin quruluşu

Bu sistem şəraitində hər bir dövlət nə qədər gəlirdən neçə faiz vergi tutulmasını konkret müəyyən edir, yəni buradakı faiz şkalası müxtəlif ölkələrdə müxtəlifdir. Proqressiv vergi sisteminin bir sıra qüsurları olsa da, o, müasir dünya iqtisadiyyatında geniş tətbiq edilir.

İkinci model əslində proqressiv sistemin əksi olan reqressiv vergi sistemidir, yəni reqressiv vergi sisteminə gəlirlər artdıqca vergi faizi azalır (bax, qrafik 8.2.2).

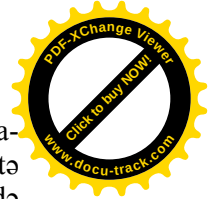
Qrafik 8.2.2. Regressiv vergi sisteminin sxematik quruluşu

Bu sistem istehsalı və şəxsi gəlirlərin artmasını stimullaşdırsa da, inkişaf etmiş ölkələrdə indi bu sistem tətbiq olunmur. Bu sistemdə dövlət vergi qoymada və gəlir bölgüsündə bərabərlik prinsiplərini həyata keçirə bilmir. Buna baxmayaraq regressiv sistemin müsbət xüsusiyyətləri var. Ondan ən çox zəif inkişaf etmiş ölkələr istifadə edir.

Üçüncü model daha geniş tətbiq olunan qarışıq vergi sistemidir. Mahiyyəti budur ki, gəlirin artıb-azalmasından asılı olmayaraq vergi faizi dəyişmir və bütün gəlir vergiləri bu faizlə toplanılır. Müəyyən səviyyə əldə edildikdən, yaxud müəyyən həddə çatdıqdan sonra faiz ya artırılır, ya azaldılır, ya da əksinə olur.

Proporsional vergi sistemi o halda tətbiq edilir ki, verginin məbləği gəlirlərin artıb-azalmasından asılı olaraq dəyişir, vergi dərəcəsi isə olduğu kimi qalır. Vergi məbləği vergi bazasından asılı olaraq artıb-azalır. Bu sistemi bəzən möhkəm, yaxud vahid vergi sistemi dərəcəsi (flat-tax rate) adlandırırlar. Proporsional vergi sistemində vergi faizi dəyişə bilmir, vergi dərəcəsi və orta vergi faizi həmişə bərabər olur.

Maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla vergi siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi ümumiqtisadi inkişafın əsas şərtlərindəndir. Ona görə də vergi işinin təşkilində inkişaf etmiş ölkələrin

təcürbətindən istifadə edilməsi və mükəmməl vergi siyasətinin formalaşması çox vacibdir. Vergi siyasəti elə bir səviyyəyə və keyfiyyətə yüksəldilməlidir ki, o, iqtisadi tənzimləmə funksiyasını normal şəkildə həyata keçirə bilsin.

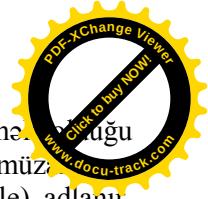
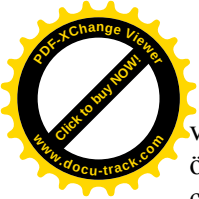
Bazar təsərrüfatı prinsipləri şəraitində vergilərin köməyi ilə ölkədə iqtisadi fəaliyyəti həm stimullaşdırmaq, həm də ləngitmək olar. Deyil-dişi kimi, dövlət həmişə öz xəzinəsinə daha çox gəlir gətirməkdə maraqlıdır. Amma bunu təkcə iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmamış çoxsaylı vergilər qoymaq və ya onların dərəcələrini artırmaq yolu ilə etmək mümkün deyil. Dövlət öz vergi siyasətini müəyyənləşdirərkən ölkə iqtisadiyyatında yaranmış real şəraitdən çıxış etməlidir. Bu istiqamətdə atılan hər hansı səhv addım təkcə iqtisadiyyata deyil, həm də dövlətin büdcəsinə və deməli, öz növbəsində ölkənin sosial həyatına da fəlakət gətirə bilər. Buna görə də vergi siyasətini işləyib-hazırlayarkən hər bir ölkədə iqtisadiyyatın inkişafının bütün amilləri, iqtisadi və sosial yüksəlişin səbəbləri xüsusiyyətləri hökmən nəzərə alınmalıdır.

8.3. Vergiqoymanın əsas prinsipləri

Verginin tətbiq prinsipləri bu prosesin əsas məqamlarını, istifadə ediləcək normaları və gerçəkləşdiriləcək məqsədləri əhatə edir. Vergiqoymanın prinsipləri məsələsində də maliyyəçilər arasında müxtəlif fikirlər olmuşdur. Bu prinsiplərin ümumi məqsədi vergiqoyma mexanizminin köməyi ilə dövləti mümkün qədər çox gəlirlə təmin etməkdir. Buna iqtisadi ədəbiyyatda verginin maliyyə məqsədi deyilir. Verginin meydana gəlməsinin və tətbiqinin başlıca səbəbi dövləti gəlir və gəlir mənbələri ilə təmin etməkdir. Dövləti gəlirsiz təsəvvür etmək mümkün olmadığı kimi, dövlət gəlirlərini də vergisiz təsəvvür etmək mümkün deyil.

Tətbiq edilən hər bir vergi növü vətəndaşların mükəlləfiyyətlərinin (vəzifələrinin) çoxalmasına gətirib çıxarır. Vergiqoymanın tətbiqi ilə bağlı meydana gələn ictimai mükəlləfiyyətin vergi obyektləri arasında adekvat və ədalətli bölgüsü vergiqoymanın ədalətlik prinsipini təmin edir. Doğrudan da, vergi ictimai mükəlləfiyyətin vətəndaşlar arasında ədalətlə bölünməsinin ən təsirli vasitəsidir. Vergi sisteminin demokratikliyinin və kamilliyinin başlıca göstəricisi özünü vergilərin obyektlər və subyektlər arasında bölünməsi qismində büruzə verir.

İqtisadiyyata dair müasir ədəbiyyatda vergiqoymanın prinsiplərinin təhlilindən əvvəl ilk növbədə dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsində

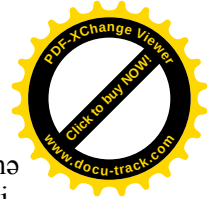
vətəndaşların iştirakının hansı prinsiplərlə müəyyənləşdirilməli olduğu ön plana çəkilir. Bununla bağlı, əsasən, iki yanaşma tərzı müzakirə çıxarılır. Onlardan birincisi *foyda prinsipi* (benefit principle) adlanır, mahiyyəti də bundan ibarətdir ki, hər bir vətəndaş dövlət məhsullarından və xidmətlərindən əldə etdiyi faydaya uyğun olaraq vergi verməlidir. İkinci yanaşma vətəndaşların *ödəmə qabiliyyəti prinsipidir*, mahiyyəti bundan ibarətdir ki, ayrı-ayrı vətəndaşların dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsində iştirakı onların ödəmə qabiliyyətinin, yəni maddi durumunun səviyyəsinə uyğun olaraq müəyyən edilməlidir.

Demokratik vergi prinsiplərinə əməl olunması bugünkü iqtisadi inkişafın ən mühüm amillərindənədir. Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etməsi ilə vergilərin gerçəkləşdirilməsində gözlənilməsi zəruri olan bir sıra prinsiplər üzə çıxır.

Bazar iqtisadiyyatında ədalət prinsipi özünü əsasən vergi ödəyicilərinin gəlirlərindən alınan vergi faizində göstərir. Bu prinsipə görə, ödəyicilərin gəlirləri dəqiq hesablanmalı, bu gəlirlərə ciddi əməl edilməli olan eyni vergi faizi tətbiq olunmalıdır.

Ədalət prinsipinə iki müxtəlif baxış meydana çıxmışdır. Bir qrup vergiqoymada bərabərliyə (riyazi ədalətə), başqa bir qrup isə fərdi (şəxsi) ədalət prinsipinə, yəni hər bir konkret fərdə fərqli yanaşmaya üstünlük verir. Hüquq bərabərliyi ədalət prinsipinin ən mühüm tərkib hissəsidir. Lakin hamının hər şeydə bərabər olması heç də həmişə ədalətlilik demək deyil. İlk baxışda ədalətlilik tələb edir ki, vergi ödəyiciləri əldə etdikləri gəlirdən eyni nisbətdə, eyni faizlə vergi ödəsinlər. Deyək ki, illik gəliri 1000 manat olan vergi ödəyiciləri 100 manat, illik gəliri 10 min manat olan şəxs müvafiq olaraq 1000 manat, illik gəliri 100 min manat olan isə 10 min manat vergi ödəməlidir. Lakin bir az dərindən yanaşsaq, belə bərabərlik prinsipinin mexanikiliyi, tam ədalətli olmadığını görə bilərik.

Buna əmin olmaq üçün başqa bir misala baxaq. Fərz edək ki, iki ödəyicidən hər birinin illik gəliri 10 min manatdır. Bunlardan biri subay, digəri isə ailəli və çoxuşaqlıdır. Məsələn, 10% həcmində bərabər vergiqoyma prinsipindən istifadə olunursa, bu şəxslərin hər birindən 1 min manat vergi tutulmalıdır. İndiki halda bu, ədalətli prinsip deyil. Deməli, vergi qoyularkən ödəyicilərin maddi və sosial vəziyyətləri mütləq nəzərə alınmalıdır. Buradan ikinci bir mövqenin – ədalət prinsipinə ikinci (fərdlərarası fərq) yanaşmanın olması zərurəti meydana gəlir. Vergiqoymada *şəxs prinsipindən* istifadə verginin təkcə gəlirləri deyil, həm də ödəyicilərin özlərinin və ailələrinin vəziyyətini nəzərə almağı

şəxsi vergilərin həcmi, təkrar edirik, vergi ödəyicilərinin gəlirlərinə və gəlir mənbələrinə deyil, onların ödəmə qabiliyyətinə yönəlir. Vergi-ödəmə qabiliyyəti dəyişkən anlayış olduğuna görə onu dəqiq müəy-ynləşdirmək çox çətindir. Bunun üçün vergi ödəyicisinin ödəmə qabiliyyəti subyektiv qiymətləndirmə metodlarından istifadə etməklə təyin olunur.

Vergi ödəyicisinin gəliri və vergilərin səviyyəsi yüksəldikcə ödə-nən verginin gəlirə olan nisbəti artırsa, onda bu, progressiv vergidir. İn-diki şəraitdə şəxsi vergilər artan faizli və ya progressiv vergilərdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, vergiqoymada ən mühüm şərtlərdən biri *səmərəlilik prinsipi*dir. Bir sıra maliyyəçilərin fikrincə, vergilərin səmə-rəsi üç həlledici xüsusiyyətlə şərtlənir: faydalılıq, elastiklik və dayanıq-lıq. Vergiqoymanın faydalılığı verginin səmərəliliyinin artırılması, onun maksimum normada yığılması deməkdir. Verginin faydalı olması, hər şeydən əvvəl, onun bütün qaynaqları əhatə etməsi ilə bağlıdır. Vergilər öz məzmunlarına uyğun olaraq gəlirlərdən, əmlak xərclərindən (sərvət-dən) və başqa mənbələrdən tutulur. Bu səbəbdən tam əhatəlilik prinsipi faydalılıq və gəlirlilik prinsipinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bundan əlavə, gəlirlilik prinsipinin tərkibində bir sıra digər yardımçı prinsiplər də var. Onlardan ən mühümləri yayınmazlıq və təsirlilik (hiss etdirmə) prinsipləridir.

Vergiqoymada səmərəlilik prinsipinin başqa bir xüsusiyyəti daya-nıqlılıq və ya sabitlik prinsipi ki, o da vergiyığma mexanizmindəki artıb-azalmaların aradan qaldırılmasından və bu mexanizmin sabit fəaliyyətinin təmin edilməsindən ibarətdir. İqtisadiyyatın inkişaf, dur-ğunluq, yaxud nisbi böhran dövrlərində dəyişikliklərə məruz qalmırsa, bu, vergi yığımının sabit olduğunu göstərir, yəni iqtisadi inkişaf döv-ründə vergiqoymanın səviyyəsi yüksəlmir, durğunluq və böhran dövrlərində isə azalmır. Birinci durum – iqtisadi cəhətdən əlverişli dövrdə vergiqoymanın səviyyəsinin artmaması ilk baxışda təəccüb doğura bilər. Burada təəccüblü və qərribə heç nə yoxdur, çünki iqtisadi artım şərai-tində vergiqoyma obyektlərinin sayı və vergi gəlirlərinin həcmi də artır. Bundan başqa, iqtisadi inkişaf əlverişli olduqda dövlət lazımı anda pul vəsaiti tapmaqda heç bir çətinlik çəkmir.

Vergiqoymada səmərəlilik prinsipinin başqa bir elementi – *elastiklik prinsipi* vergi normasının vergi faizlərindəki hər hansı artmanın hə-yata keçirilməsinə reaksiya göstərməsidir. Vergi faizinin artması ilə əla-qədar olaraq verginin məbləğində müvafiq azalma duyulursa, bu, vergi

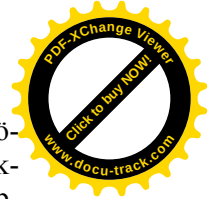
mexanizminin elastikliyindən xəbər verir. Vergilərin elastikliyinin dövlət üçün böyük əhəmiyyəti var. Vergi gəlirlərini artırmaq lazımdıkdə dövlət vergi faizlərini çoxaldır ki, bu da vergi sisteminin faydalılığını müəyyən qədər azaldır və eyni zamanda vergilərdən gələn gəlirləri artırır. Vergi sistemində bu prinsiplərə əməl olunması və maliyyə siyasətində onların nəzərə alınması dövlət gəlirlərinin sabitliyini təmin edir.

Vergi sisteminin inkişafı bu sistemin tənzimlənməsində həlledici rol oynamalı olan başqa bir prinsip meydana gətirib. Bu, iqtisadiyyatın normal fəaliyyətini təmin edən, onun müxtəlif sahələrində fəaliyyəti sürətləndirən, yaxud zəiflədən *müdaxilə prinsipidir*. Həmin prinsip iqtisadi mənbələrdən istifadə zamanı iqtisadi siyasət vasitəsi kimi həyata keçirilir. Vergi də bütün maliyyə vasitələri kimi, iqtisadi və sosial həyatda müdaxiləni həyata keçirən, iqtisadiyyatı tənzimləyən vasitədir, alətdir. İqtisadi fəaliyyətin istiqamətinin müəyyən edilməsində və dəyişdirilməsində bu vasitənin təsiri böyükdür. Məhz indiki şəraitdə vergi mexanizminə yanaşma tərzı tamamilə dəyişmişdir. Vergi ilk növbədə bütçənin gəlirlərinin mənbəyi kimi deyil, əsas etibarilə iqtisadiyyatın tənzimlənmə aləti, iqtisadiyyata müdaxilə vasitəsi kimi qiymətləndirilir. Vergilər vasitəsilə iqtisadiyyata müdaxilənin bir neçə yolu mövcuddur. Bu yollardan ən mühümlərini aşağıdakı kimi şərh etmək olar:

A) Vergilərin artırılıb-azaldılması. Burada söhbət vergilərin bütövlükdə artırılıb-azaldılmasından gedir ki, bu halda iqtisadi dirçəliş daha tez hiss edilir. Başqa amillər dəyişmədikdə dolay vergilərdəki azaldılma satılan malların ucuzlaşmasına səbəb olur, çünki dolay vergilər əmtəə qiymətlərinin tərkibinə daxildir. Bu proses bir tərəfdən istehlakçıların gəlirlərini artırır, digər tərəfdən isə iqtisadiyyatda məcmu tələbin səviyyəsini yüksəldir. Buna müvafiq olaraq dolay vergilərdə artım baş verərsə, satılan malların qiymətləri yüksəlir və vergi ödəyicilərinin bu malların istehlakına olan tələbi azalır.

Birbaşa vergilərdə həyata keçirilən artımlar ayrı-ayrı fərdlərin potensial gəlirlərini azaldır və ödəyicilər real gəlirlərinə uyğun olaraq öz xərclərini azaldır, istehlak və investisiya əməliyyatlarını gəlirlərin yeni paylanma üsuluna uyğunlaşdırırlar.

B) Vergiləri seçmə üsulla dəyişdirərək iqtisadiyyata müdaxilə edilməsi. Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dolay və ya birbaşa vergilər bütövlükdə yox, qismən artırılıb-azaldılır. İndi vergi siyasətindəki seçmə üsuldan geniş miqyasda istifadə olunur, yəni dövlət müəyyən bir məhsulun istehsalına və ya istehsal sahəsinə təsir etmək məqsədilə müvafiq vergi növünü artırır - azaldır.

İqtisadiyyata yenidən bölgü yolu ilə müdaxilə. Bu metod ona yönəlmişdir ki, dövlət vergi mexanizmi vasitəsilə öz sərəncamına daha yüksək gəlirlər cəlb edərək azgəlirli sahələrə maliyyə yardımı etsin, subsidiyalar və yeni ayırmalar yolu ilə bu sahələri təsir dairəsində saxlaya bilsin. Bu, aşağı gəlirlilərə maliyyə yardımları göstərmək, subsidiyalar və ya müxtəlif yardımlarla müdaxilə etmək yolu ilə həyata keçirilir. Başqa sözlə, dövlət belə müdaxilə yolu ilə tələfxərc (israfçı) obyekt və sahələrin səmərəli şəkildə istifadə edə bilmədikləri vəsaiti alaraq onun başqa istiqamətlərdə daha səmərəli xərclənməsinə nail olur.

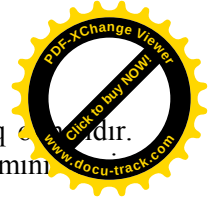
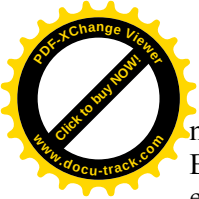
Göstərilən üsullar müdaxilə prinsipinin vergi mexanizminin köməyi ilə həyata keçirilməsi vasitəsidir.

8.3.1. Adam Smitin vergiqoyma prinsipləri Ümumiyyətlə, yuxarıda şərh etdiyimiz bu 3 prinsipə – ədalət, səmərəlilik və müdaxilə (tənzimləmə) prinsiplərinə əməl edilməsi, vergi fəaliyyətində onların gerçəkləşdirilməsi vergi sisteminin fəaliyyətini təmin edə bilər. Amma onu da qeyd edək ki, tarixən vergiqoymanın prinsiplərinə dair indi də əhəmiyyətini itirməyən çoxlu araşdırmalar aparılmışdır. Bu baxımdan iqtisadiyyat və maliyyə elmi tarixində mühüm yer tutan Adam Smitin müəyyən etdiyi prinsiplərin nəzərə alınması vacibdir. «Millətlərin sərvəti» kitabında Adam Smit vergiqoymanın aşağıda göstərilən 4 əsas prinsipini çox geniş və maraqlı surətdə şərh etmişdir:

- ədalət prinsipi;
- müəyyənlik prinsipi;
- əlverişlilik prinsipi;
- yığım prinsipi.

Ədalət prinsipini çözərkən Adam Smit əsas yeri bərabərliyə verir və hesab edirdi ki, vergi ödəyiciləri talelərinə yazılmış çətinliklər yükünə müvafiq qaydada bərabərləşdirilməlidirlər. Onun təklif etdiyi ədalət prinsipi mahiyyət etibarilə müasir maliyyəçilərin irəli sürdükləri ədalət prinsipindən fərqlənməsə də, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ədalət prinsipinə müasir baxış iqtisadiyyat və vergi sistemlərinin inkişaf səviyyəsinə uyğun gələn bəzi xüsusiyyətləri özündə əks etdirir.

Adam Smitin irəli sürdüğü digər əsaslı prinsip *müəyyənlikdir*. Bu prinsipə görə, hər bir vətəndaşdan tutulan vergi məlum, müəyyən olmalı, vergiyə məruz qalmalı gəlirlər gizlədilməməli, vergilərin ödənmə müddəti, ödənmə formaları və faiz səviyyəsi dəqiq olmalıdır; vergi ilə bağlı hər bir məsələ vergi ödəyicilərinin və üçüncü şəxslərin mənafeyi güdülməklə qaydaya salınmalı və tənzimlənməlidir. Vergi aydın, dəqiq, müəyyən və qəti xarakter daşmalıdır. Bu prinsip zamanından asılı ol-

mayaraq bütün iqtisadiyyat və vergi sistemləri üçün mütləqdir. Bunlar, hər şeydən əvvəl, vətəndaşların dövlətə dərin inamını edən amillərdir.

Adam Smitin irəli sürdüyü üçüncü – *əlvərişlilik prinsipinin* mahiyyəti bundan ibarətdir ki, ödəyici vergini onun üçün ən əlvərişli vaxtda (müddətdə) və ən əlvərişli formada verməlidir. Bu prinsipdə müəyyən humanistlik meylinin və ədalət ruhunun olması təqdirəlayiqdir, lakin vergilər büdcəyə vergi gəlirlərinin və dövlətin gəlir-xərc balansının proqnozlaşdırılmasına uyğun olaraq vaxtında daxil olmalıdır. Bu, hər şeydən əvvəl, dövlətin fiksəl siyasətinin əsas tələblərindəndir.

Nəhayət, vergiqoymada Smitin irəli sürdüyü sonucu – *yığım prinsipinə* görə, vergi elə nizamlanmalıdır ki, ödəyicilərin verdikləri pul vəsaiti (vergi) ilə büdcənin kassasına daxil olan məbləğ arasında fərq minimal olsun. Vətəndaşlardan vergi alınan zaman onların şəxsi yığımlarına şərait yaradılmalıdır. Çünki yığım və sərmayə kapitalist iqtisadiyyatının əsasının əsasını təşkil edir.

Adam Smitin işləyib-hazırladığı və irəli sürdüyü vergiqoyma prinsipləri, hər şeydən əvvəl, bərabərlik və ədalət meyarları çərçivəsindən kənara çıxmır. O dövrün iqtisadi münasibətləri üçün bu prinsiplər yetərinəcə vacib və aktual idi. Amma iqtisadi inkişafın indiki səviyyəsində və bazar iqtisadiyyatı şəraitində təkcə bu prinsiplər bəs etmir, səmərəlilik, iqtisadi prosesə dövlətin müdaxiləsi kimi prinsiplərə də kəskin ehtiyac duyulur.

8.4. Vergilərin təsnifatı

Müasir iqtisadiyyatda tətbiq edilən vergilərin tərkibi çox müxtəlifdir. Hər bir ölkədə istifadə olunan vergilər onun vergi sistemini təşkil edir. Vergilərin rəngarəngliyi və hər bir növün özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olması onların təsnifləşdirilməsi zərurətini yaradır.

Müəyyən meyarlardan çıxış edərək vergiləri onların oxşar və eyni cəhətlərinə görə qruplaşdırmaq olar. Belə dərəcələmə bir tərəfdən vergi sisteminin bütöv «partiturası» haqqında daha geniş və daha aydın təsəvvür yaratmağa, digər tərəfdən isə, fasiləsiz olaraq təkmilləşən vergi mexanizminin bugünkü inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

İnkişaflı ölkələrin təcrübəsinə vaxtilə daxil edilmiş vergilər aşağıdakı əlamətlərə və qruplara görə növlərə bölünür. Onları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

1 Vergi obyektlərinə görə təsnifat. Bu əsasla görə vergilər iki qrupa ayrılır: gəlirdən tutulan vergi, bir də sərvətdən (kapitaldan, əmlakdan) tutulan vergi. Dövlət ödəyicinin həm illik gəlirindən, həm də onun malik olduğu sərvətdən (kapitaldan) vergi ala bilər.

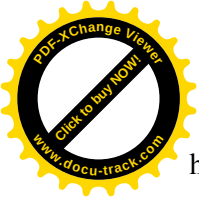
Gəliri, bir qayda olaraq, ya fiziki, ya da hüquqi şəxslər qazanır. Verginin fiziki şəxslərin gəlirlərinə qoyulması şəxsi vergiləri əks etdirir. Təşkilatların, müəssisələrin, şirkətlərin, bir sözlə, hüquqi şəxslərin gəlirlərinə tətbiq edilən vergi isə korporativ vergilərə aiddir. Həm şəxsi, həm də korporativ gəlirlərdən alınan vergilər ümumi şəkildə gəlir vergisi kateqoriyasına daxildir.

Gəlir, vergi qoyma obyekti kimi, vergi ödəyicilərinin il ərzində müxtəlif mənbələrdən götürdüləri qazanların cəmi, sərvət isə onların sahib olduqları əmlakdır. Əmlak həm yığım vəsaitləri hesabına alınmış, həm bağışlanmış, həm də vərəsəlik yolu ilə əldə edilmiş əşyalardan yaranır.

Gəlirdən fərqli olaraq sərvət hər il, yəni müntəzəm meydana gəlib bərpa olunan anlayış deyil. Əlbəttə, sərvətin də tərkibində artıb-azalma halları olur, lakin bu dəyişiklik nizamlı, zamanca müəyyən edilmiş xarakter daşımır. Buna görə də sərvəti vergiyə cəlb edərkən bəzi xüsusiyyətləri nəzərə almaq lazımdır. Məsələn, ödəyici əldə etdiyi gəlirlə sərvət vergisini verə bilmirsə, borc almağa və ya sərvətinin bir hissəsini satmağa məcbur olur. Bu halda vergi ödəyicinin sərvətinin azalmasına səbəb olur ki, bu da müsbət hal sayılmır.

Sərvət vergilərini dəyər obyektinə görə iki növə bölmək olar. Birincisi həqiqi, sabit sərvətdən, ikincisi isə sərvətin dəyərində əmələ gələn artım və ya sərvət gəliri (dividend) vergisidir. Həqiqi sərvət vergisi ödəyicidən onun əmlakına görə alınan sabit vergidir. Sərvət (əmlak, kapital) gəliri vergisi təkcə sərvətin öz dəyərinə yox, həm də həmin sərvətin müəyyən vaxtda gətirdiyi (yaratdığı) gəlirə tətbiq edilir. Sərvət gəlirləri ən çox iqtisadiyyatda baş verən təsadüfi və gözlənilməz baş verən hadisələr nəticəsində meydana gəlir. Sərvət vergiləri birbaşa vergilər olduğuna görə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bəzən sərvətin vergiyə cəlb edilməsi son dərəcə zəruri olur.

2. Ödənmə metodlarına görə vergilər. Vergilərin təsnifatı iqtisadiyyat elmində böyük fikir ayrılıqları, diskussiyalar doğurmuşdur. İndinin özündə də bu məsələnin tam və qəti aydınlaşdırıldığını söyləmək çətinidir. Vəsitəsiz (birbaşa) və vasitəli (dolayı) vergilərin mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi son dərəcə zəruridir və bu məsələnin həlli adı çəkilən problemə aydınlıq gətirə bilər.

Vasitəsiz və vasitəli vergiləri fərqləndirmək üçün aşağıdakı hüquqi meyarlardan istifadə olunur.

Gəlir və sərvətin mövcud formasından, yaxud həqiqi gəlir və sərvətdən alınan vergilər vasitəsiz vergilərdir. Bunlara istehsal vergiləri də deyirlər. Gəlir və sərvətin istifadə, yəni istehlak olunmasından alınan vergilər isə vasitəli vergilərə aiddir. Bunu istehlak vergisi də adlandırırlar. Birinci halda vergiqoyma obyektı vergi ödəyicisinin aldığı, yaxud sahib olduğu sərvət, ikinci halda isə onun mövcud vəsaitin və sərvətin istifadəsindən əldə etdiyi gəlirlərdir.

Birinci qrup vergilər ödəyicinin gəlir və sərvətinin həcmi hesablamaqla, yəni arada vasitəçi olmadan alınır. Bunlar, dediyimiz kimi, ən geniş yayılmış birbaşa gəlir vergiləridir.

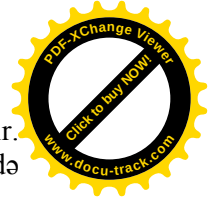
Vergi müfəttişlikləri bəzi vergi növləri üzrə vergi ödəyicilərinin siyahısını tuturlar. Bu siyahı-cədvəllər ödəyicilərin verməli olduqları vergilərin həcmi bildiren idarəçilik sənədidir. Vergi cədvəlləri tutularkən gəlir vergisi, hüquqi şəxslərin vergisi, torpaq sahələrinin və binaların icarə vergiləri və s. nəzərə alınır və müəyyən edilir.

Gördüyümüz kimi, vasitəsiz vergilər gəlir və sərvət vergilərinin çox geniş spektrini əhatə edir. Vasitəli vergi isə daha mürəkkəb anlayışdır. Bu kateqoriya üçün ən səciyyəvi vergilər əlavə dəyər vergisi, aksiz vergiləri və bir sıra gömrük rüsumlarıdır.

3. Spesifik və advalorem (uyğun qiymət, dəyər) vergiləri. Bu vergi qrupu müasir dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində formalaşmışdır. Zəif inkişaf etmiş ölkələrdə az tətbiq edilir. Bu qrupa xarici ticarət əməliyyatlarından, bəzi mal və xidmətlərdən tutulan vergilər və rüsumlar daxildir. Xarici ticarət əməliyyatlarından gömrük strukturlarının aldığı rüsumlar daşınan malların rəsmiləşdirilməsinə və göstərilən xidmətlərə görə ödənilir.

Bu təsnifata görə vergiləri iki növə bölmək olar. Bu kateqoriyadan olan vergilərin tutumu müəyyən edilərkən xarici ticarətlə bağlı olan mal və xidmətlərin həm fiziki parametrləri (sayları, çəkili, həcmləri, ölçüləri), həm də dəyərləri nəzərə alınır. Spesifik və advalorem vergilərin müvafiq fərqləri var. Spesifik vergilər olan birinci kateqoriyanın vergiqoyma texnikası sadədir və buna görə də asan idarə olunur. Dəyərə görə vergiqoyma nisbətən mürəkkəbdir. Belə vergilər malın qiymətindən (dəyərindən) alınır.

Spesifik rüsumlar vergiqoymaya dövlətin müdaxiləsi prinsipinin reallaşmasında mühüm rol oynayır. Onlar, əsasən, gömrük vergilərini əhatə etdiyindən dövlətin milli istehsalı xarici təsirlərdən qorumasının

Əsas Vətəsi, daha dəqiqi, proteksionizm (himayədarlıq) siyasətidir. Vergi qismətləri eyni olan bir sıra mühüm məhsulların ticarətindən də dəyər vergiləri alır.

4. Şəxsi (fərdi) və qeyri-şəxsi vergilər. Vergi ödəyiciyə nəzərən potensial borc, dövlətə nəzərən potensial gəlirdir. Dövlət öz vergi mədaxilinin məbləğini əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Bu zaman ödəyicinin şəxsi vəziyyətini, ailəsi-uşağı olub-olmadığını, gəlirlərinin mənbələrini və miqdarını nəzərə ala da bilər, almaya da bilər. Vəziyyətin nəzərə alındığı birinci halda söhbət şəxsi vergidən, ikinci halda isə qeyri-şəxsi, yaxud real vergidən gedir. Tutulacaq vergilər müəyyənləşdirilərkən ödəyicinin şəxsi vəziyyətinin nəzərə alınması fərd, şəxsiyyət prinsipinin həyata keçirilməsi deməkdir. Ədalət prinsipinin tərkib hissəsi kimi şəxsi vergilər vergi sistemində çox mühüm yer tutur.

Yuxarıda dediyimiz kimi, bəzən dövlət ödəyicilərin şəxsi vəziyyətini, sosial şəraitini, onun gəlirlərinin mənbəyini və miqdarını nəzərə almır. Belə vergilər qeyri-şəxsi və yaxud real vergilər adlanır.

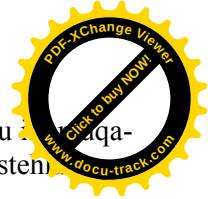
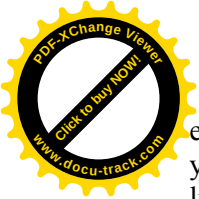
Ərazi və ya torpağa, bina və tikililərə, motorlu nəqliyyata, daşıma vasitələrindən tutulan vergilər bu sıraya daxildir. Belə vergilər bütövlükdə götürdükdə ədalət prinsipinə uyğun gəlməyən vergilərdir.

Vergilər həm də onların dövlət büdcəsinin hansı bölümünə yönəldilməsinə görə növlərə bölünür. Federal (ümumdövlət) və yerli vergilər buna misal ola bilər. Birincisi federasiyanın, yaxud mərkəzi hökumətlərin büdcəsinə, ikincisi isə yerli büdcələrə daxil olur. Belə təsnifat federativ ölkələrdə, xüsusən, ABŞ, Rusiya, Almaniya, İsveçrədə və s. mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, ABŞ-da federal vergilər, ştatlar üzrə vergilər və yerli vergilər mövcuddur.

Vergilərin təsnifləşdirilməsi və yuxarıdakı qruplar üzrə dərəcələnməsi onların növləri və mahiyyəti haqqında daha dəqiq məlumat əldə etməyə imkan verir. Vergilərin mahiyyətə necə müəyyənləşdirilməsinin və hansı prinsiplər üzrə qruplaşdırılmasının çox böyük əhəmiyyəti olduğunu nəzərə alaraq, hər bir vergi növünün mahiyyəti və tətbiqi haqqında ayrı-ayrılıqda danışacağıq.

8.5. Makroiqtisadi tənzimləmədə vergilərin rolu

Dövlətin gəlirlərinin böyük ölçüdə artdığı və hətta bəzi ölkələrdə ümumi milli məhsulun yarısından çoxunu əhatə etdiyi indiki iqtisadi şəraitdə vergilərin nəyə isə güclü təsir göstərməməsi heç cür mümkün deyil. Bundan başqa, dövlət gəlirinin əsas hissəsini vergi mədaxilləri təşkil

edir. Vergilərin iqtisadiyyatdakı rolunu dövlət xərclərinin roluna nisbətən baxmaq lazımdır. Bu baxımdan vergilər ilk növbədə istehsal, istehlak və bazar bölgüsü və məşğulluq sahələrinə daha çox təsir göstərir.

Ümumiyyətlə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergi müxtəlif funksiyalar yerinə yetirir. Onların mahiyyəti yerinə yetirdikləri funksiyalarla müəyyən edilir. Vergilərin və vergi sisteminin funksiyaları iqtisadiyyata dair ədəbiyyatda müxtəlif cür izah edilir. Vergilərin funksiyalarını yalnız fiksallıq, tənzimləyicilik və nəzarətedicilik istiqamətlərində müəyyən edilən müəlliflərin fikirləri ilə, əlbəttə, razılaşmaq olmaz, çünki bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergilər yalnız fiksallıq funksiyası, yəni müəyyən miqdar vəsaiti dövlət xəzinəsinə toplamaq və ya bəzi maliyyə göstəricilərini hesablamaqla xalis nəzarət funksiyasını yerinə yetirə bilməz.

Bizə belə gəlir ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergilər fiksallıq funksiyasını yerinə yetirməklə yanaşı, iqtisadiyyatın tənzimlənməsində və stimullaşdırılmasında da birbaşa iştirak edir. Azad iqtisadiyyat dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə sahəsini məhdudlaşdırır. Buna görə də iqtisadiyyatı tənzimləmək və stimullaşdırmaq üçün dövlət iqtisadiyyata əsas etibarilə bəzi iqtisadi tənzimləyicilərin vasitəsilə təsir göstərir ki, onların da ən başlıcası vergilərdir.

Bazar təsərrüfatçılığı prinsipləri şəraitində vergilərin köməyi ilə ölkə iqtisadiyyatının inkişafını həm stimullaşdırmaq, həm də, əksinə, ləngitmək olur. Yuxarıda deyildiyi kimi, dövlət həmişə öz xəzinəsinə daha çox gəlir gətirməkdə maraqlıdır. Lakin bunu təkcə iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmamış çoxsaylı vergilər qoymaq, yaxud onların dərəcələrini artırmaq yolu ilə etmək mümkün deyil. Vergi siyasətini müəyyən edirərkən dövlət ölkə iqtisadiyyatında yaranmış real vəziyyətdən çıxış etməlidir. Bu istiqamətdə atılan hər bir yanlış addım təkcə iqtisadiyyatı deyil, dövlətin büdcəsini və deməli, bütün sosial həyatı fəlakətlə üzləşdirə bilər.

Vergilər makroiqtisadiyyata investisiya həcmələrinin, istehsalatın maliyyələşdirilməsinin, məşğulluq və idarəçilik normalarının, məhsulların qiymətlərinin, inflyasiyanın və s. dəyişdirilməsi yolu ilə təsir göstərir.

Vergilərin iqtisadi stimullaşdırmaya mənfi təsiri daha çox müzakirələr doğurur. Çünki vergilər şəxslərin kommersiya gəlirlərini və ya əməkhaqqı şəklində əldə etdikləri gəliri azaldır. Kommersiya qazancı və ya əməkhaqqı şəxsi maddi maraqlara təsir edən ən mühüm amildir. İnsanların, hər şeydən əvvəl, pul qazanmaq (heç olmasa, yaşayış minimumunu təmin etmək) üçün fəaliyyət göstərdiklərini nəzərə alsaq, belə

Bir fikrə razılaşmalıyıq ki, pul gəlirlərinin artmasına kömək edən amillərimiz insanların əmək fəallığını artırır və əksinə, onların «cibinin boşalmasına» yönəlmiş amillər əmək fəallığını azaldır. Bəs hansı halda vergi qoyma ödəyicilərin fəaliyyətini stimullaşdırır bilər?

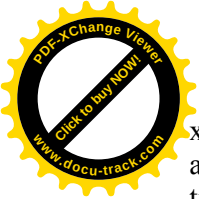
Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, bəzi iqtisadçıların fikrincə, vergilərin artması, yuxarıdakı baxışda göründüyü kimi, heç də həmişə bütün ödəyicilərin fəallıqlarını azaltmır. Məsələn burasındadır ki, insanlar, bir qayda olaraq, gəlirlərində vergi ilə bağlı yaranmış boşluğu doldurmaq üçün daha çox çalışır, daha fəal olurlar. Buna baxmayaraq vergilərin artması bir qrup ödəyicinin fəaliyyətinin zəifləməsinə, hətta tam dayandırılmasına səbəb olur.

Hər bir vergi sistemi tənzim olunarkən əsas məqsəd - vergilərin stimullaşdırmaya mümkün mənfəətlərinin qarşısını almaqdır. İndi heç bir ölkə belə təsirləri tam aradan qaldıra bilmir. Burada söhbət vergi sisteminin yalnız elə təşkilindən gedə bilər ki, stimullaşdırmaya daha səmərəli təsir etməklə mənfəəti titrəyişləri maksimum azaltmağa qadir olsun.

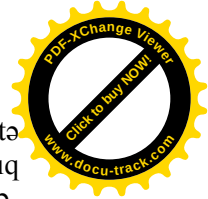
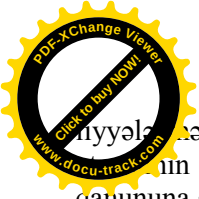
Vergilərin investisiyalara təsiri biznes sahəsindəki etimadın zəifləməsində və ya güclənməsində özünü göstərir. Vergilər investisiya qoyuluşunda istifadə olunan yığımların bölgüsünü dəyişməklə investisiyanın həcminə təsir edir. Vergi faizinin artması investisiyaya azaldıcı təsir göstərdiyi halda, vergilərin azaldılması əks səmərə verə bilər. Vergilər investisiyaların gətirdiyi gəlirlə «qidalanır». Lakin investisiyaların elə növləri də var ki, onların gəlirləri vergiyə cəlb olunmur. Dövlətin ixrac etdiyi nominal qiymətli investisiyalar belələrindəndir. Bunlar nisbətən azriskli investisiyalardır.

Gəlirindən vergi tutulan investisiyalar iqtisadi cəhətdən riskli investisiyalar hesab edilir. Göründüyü kimi, vergilər riskli və mühafizəkar investisiyalar arasındakı bölgünü ya dəyişdirir, ya da tənzimləyir. Hüquqi şəxslərdən alınan vergilər şirkətlərin bölüşdürülməmiş və investisiya qoyuluşunda istifadə oluna bilən vəsaitlərini azaldır və şirkətlər öz investisiyalarını məhdudlaşdırmaq məcburiyyətində qalırlar. Buna görə də vergi tətbiq edərək investisiyaların artırılmasına mənfəətlə təsir edən hallara yol verilməməlidir.

Vergilər istehsal məsrəflərini azaltmaqla və ya artırmaqla istehsalın ümumi həcminə böyük təsir göstərə bilər. İstehsalçılar satın aldıkları mallara (xammala, avadanlığa) əlavə dəyər vergisi, satış vergisi və s. kimi vergilər ödəyirlər. Bu vergilər istehsal maliyyəsinə və istehsal qiymətlərinə böyük təsir göstərir. Qiymətlərin artması inflyasiyanın güclənməsinə səbəb olur. Ona görə də, istehsalçıların satın aldıkları mallar və

xidmətlərdən tutulan vergilərin müəyyən dövrlərdə artırılması azaldılması müəyyən müddətdə istehsal maliyyəsinə və istehsalatına də təsir edir. İstehsalçılar isə iqtisadi şəraitə uyğun olaraq vergi xərclərini istehlakçıların hesabına kompensasiya etmək üçün istehsal etdikləri məhsulların qiymətini qaldırırlar. Belə vəziyyət nəticə etibarilə istehlakçıları sıxsaxsa da, digər tərəfdən, istehsal xərclərinin həcmində də təsir edir. Vergilərin istehsal xərclərinə və istehsal qiymətlərinə təsiri istehsalın ümumi həcmindən də yan keçmir. Son mərhələdə bu, idarəedilməz inflyasiya ilə müşayiət olunur. Vergi dərəcələrinin dəyişməsinin istehsalatına təsiri daim nəzəriyyəçilərin və praktiklərin diqqət mərkəzində olub. Bu diskussiya 1970-ci illərdə, bir çox iqtisadçılar iqtisadiyyatın tərəqqisinə çox fəal təsir edən vergi dərəcələrinin azaldılması ideyasını (təklif nəzəriyyəsinə) irəli sürəndə xüsusilə kəskinləşdi. Başqa bir qrup iqtisadçılar isə əksinə, təklif nəzəriyyəsi tərəfdarlarının əleyhinə gedərək fikirlərini belə əsaslandırır ki, vergi dərəcələrinin azaldılması hökumət gəlirlərinin ixtisar olunmasına, büdcə çatışmazlığının və inflyasiya səviyyəsinin böyüməsinə və bununla da iqtisadiyyatın inkişafdan qalmasına səbəb olacaq. Məşhur Amerika iqtisadçısı Artur Laffer iqtisadiyyatı araşdırmalar nəticəsində «Laffer əyrisi» adı ilə iqtisadi nəzəriyyəyə daxil olmuş bir əyri çəkdi və onun köməyi ilə əsaslandırdı ki, istehsalı genişləndirmək üçün vergi dərəcələrini azaltmaq son dərəcə zəruridir. 1970-80-ci illərdə bu nəzəriyyə bir çox inkişaf etmiş ölkələri dərin iqtisadi böhrandan çıxartdı, reyqanomikanın, tetçerizmin əsas bazasını təşkil etdi. Sonrakı təcrübə göstərdi ki, vergi dərəcələrinin azaldılması, həqiqətən də, büdcə gəlirlərini azaltmır, əksinə, onların artmasını təmin edir. Səbəb də budur ki, vergi dərəcələrinin azalması bir tərəfdən vergidəniyyənin səviyyəsini azaldır, digər tərəfdən isə, bu yolla sərbəstləşən vəsait özəl bölmənin sərəncamında qalır və bir qayda olaraq, investisiyaların çoxalmasına yönəldilir ki, bu da vergi qoyma obyektlərinin genişlənməsinə kömək edir. Haqlı sual yarana bilər: axı vergi dərəcələrini artıranda istehsalın və gəlirlərin həcmi yox, yalnız dövlətin və özəl bölmənin gəlirlərinin nisbəti dəyişir, bu makroiqtisadiyyatın göstəricilərinə necə təsir edə bilər? - Məsələ burasındadır ki, vergilər iqtisadiyyata təkcə kəmiyyət dəyişikliyi ilə deyil, keyfiyyət dəyişiklikləri ilə də təsir göstərə bilər. Bir tərəfdən, vergi dərəcələrinin azalması ilə bağlı sərbəstləşən vəsait özəl bölmənin sərəncamında qalaraq əhalinin yığımlarının artmasına və müvafiq olaraq, adətən, investisiyaların maliyyələşdirilməsinə sərf olunan yığımlarının artmasına təkan verir, dövlətin səfərbər etdiyi vəsait isə, bir qayda olaraq, istehlakın ma-

nyayələrdə istifadə olunur. Digər tərəfdən, əhalinin biznesi əhatə edən və iqtisadiyyatın səmərəliliyinin birbaşa proporsional asılılıq qanununa əsasən⁵, əhalinin (özəl bölmənin) sərəncamında saxlanılan vəsaitə nisbətən dövlətin səfərbər etdiyi vəsaitdən həmişə daha az səmərə ilə istifadə olunur və bununla da vergilər iqtisadi artıma, məşğulluq səviyyəsinə və iqtisadi inkişafın səmərəsinə xeyli təsir göstərmiş olur.

Vergilər biznes həyatının müxtəlif sahələri üzrə müxtəlif səviyyələrdə olmaqla, qeyri-bərabər şəkildə bölüşdürülə bilər. Məsələn, bəzi bölmələrdə vergi yükü ağır, bəzi bölmələrdə isə yüngül olur. Belə köklü fərq idarə olunan stimullaşdırma siyasətinin təzahürüdür və indiki halda maliyyə mənbələrindən istifadəni dəyişdirmək, onların hərəkətini sürətləndirmək və milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin sürətlə inkişafını stimullaşdırmaq məqsədi güdür.

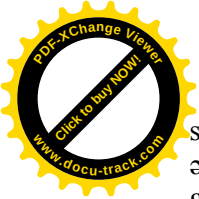
İqtisadiyyatın işçi qüvvəsi çatışmayan sahələrinə işçi qüvvəsi cəlb etmək üçün bəzən ayrı-ayrı sahələrdə əməkhaqqından alınan gəlir vergisi azaldılır və bununla da işçilərin fəaliyyəti stimullaşdırılır. Vergilərdən nəzərdə tutulan güzəştlərin məbləği iqtisadiyyata dair ədəbiyyatda «vergi xərcləri» adlanır.

Regional inkişafın stimullaşdırılmasında da vergi xərclərindən geniş istifadə edilir, yəni zəif inkişaflı bölgələrə güzəştli vergilər tətbiq olunur.

Vergilərin güclü iqtisadi təsir göstərdiyi ikinci sahə istehlakdır. Bu təsiri iki parametrdə göstərmək olar. Birincisi, ödəyicilərin şəxsi gəlirlərini azaldan vasitəsiz vergilərdir. Belə şəraitdə ödəyicilər öz istehlak “zənbillərini” vergidən sonrakı gəlirləri ilə təmin edirlər. Bu hal yüksək gəlirli ödəyicilərin yığımlarını hiss ediləcək dərəcədə azaldır və istehlakın azalmasına gətirib çıxarır. İkincisi, mal və xidmətlərdən tutulan vasitəli vergilərdir. Bu tipli vergilərin dərəcələrinin artıb-azalması müvafiq olaraq mal və xidmətlərə tələbin artıb-azalmasına səbəb olur. Mal və xidmətlərin qiymətlərinə az və ya çox faiz proporsiyası ilə əlavə olunan vasitəli vergilər mal və xidmətlərin nisbətən ucuzlaşması ilə nəticələnir, beləliklə də, tələb və təklifə təsir edir. Elə buradaca qeyd edək ki, dövlət müəyyən təşkilatlar üçün vergilərin ödənmə müddətini uzada bilərlər. Burada söhbət vergi siyasətinin daha bir tənzimləyici olan vergi kreditindən gedir.

Vergilərin digər mühüm iqtisadi təsir sahəsi şəxsi gəlirlərin bölgü-

⁵ Ətraflı məlumat üçün bax: Məmmədov S.M. Azərbaycanın iqtisadi inkişaf proqramı (2000-2050-ci illər). Bakı, 2000, s. 13-14.

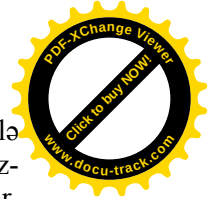
südü. Müasir dövlətlər milli gəliri vətəndaşlar arasında ən m. ədalətli şəkildə, imkan dairəsində bərabər bölməyə çalışır. Bərat güyə mane olan əsas səbəblərdən biri var-dövlətin (sərvətin) vətəndaşlar arasında qeyri-bərabər bölünməsidir.

Buna görə də sərvət gəlirlərinin çoxalması ilə bağlı, gəlirlərin şəxs-lər arasında qeyri-bərabər bölgüsünü aradan qaldırmadan sərvət bölgü-sündəki qeyri-bərabərliyi də ləğv etmək mümkün deyil. Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, özəl gəlirlərin bölgüsündə mütləq bərabərlik yoxdur və ola da bilməz. Kapitalizm sistemində iqtisadiyyat xüsusi mülkiyyət və azad sahibkarlıq üzərində qurulur. Mülkiyyət hüququ və iqtisadi fəaliyyət azadlığı konstitusion hüquqlar və azadlıqlar sırasında dur-duğundan sözügedən bərabərliyə nail olmaq mümkünsüz işdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində gəlir bölgüsünə vergilərlə də təsir et-mək olar. Göstərilən məqsədə çatmaqdan ötrü artan faizli şkala ilə təc-hiz edilmiş gəlir vergilərindən, sərvət vergilərindən, fəvqəladə gəlir ver-gilərindən bəhrələnmək məqsədəuyğundur. Vətəndaşların sosial müda-fiəsinin gerçəkləşdirilməsində də bu vergilərin əhəmiyyəti böyükdür. Əhalinin aktiv hissəsini iqtisadi fəaliyyətə cəlb etmək baxımından da bu vergilər çox önəmlidir. Tam məşğulluq, bir anlayış kimi, 16-65 yaş-larında olan əməkqabiliyyətli vətəndaşların istək və bacarıqlarını nəzərə almaqla onların işə cəlb edilməsi prinsipini ifadə edir.

Məşğulluq problemi ilə birbaşa bağlı olan məsələlərdən biri də iş-sizlikdir ki, onun da aşağıdakı formaları var: mövsümi işsizlik və daimi işsizlik. Tam məşğulluq o deməkdir ki, iş qabiliyyəti olan əhalinin hər biri iş yeri ilə təmin edilmiş olsun. İqtisadiyyatda ümumi daxili gəlir ar-tımı ilə tam məşğulluq norması bir-biri ilə bağlı anlayışlar olduğundan milli gəlirin bölgüsü işsizliyə xeyli təsir göstərir. İqtisadiyyatda ümumi milli məhsul artımı proqnozlaşdırılarkən işçi qüvvəsinin və istehsalın həcmələri də proqnozlaşdırılır, milli gəlir norması bu proqnozlara uyğun müəyyənləşdirilir. Milli gəlir norması isə öz növbəsində dövlət gəlirlə-rini, yaxud vergiləri proqnozlaşdırmağın özülünü təşkil edir.

Məlum olduğu kimi, iqtisadi həyat yüksələn xətt üzrə inkişaf etmir. İqtisadiyyatda vaxtaşırı tərəqqi, tənəzzül (böhran), canlanma baş verir. Bu mərhələlər iqtisadi silsilə yaradır və onların hər birinin özünəməxsus cəhətləri olduğu üçün vergi siyasəti mərhələlərlə həyata keçirilir. Dövlət hər bir mərhələdə iqtisadiyyatı tənzimləmək üçün vergilərdən çox mü-hüm vasitə kimi istifadə edir. Böhranlı dövrlərdə bəzi vergi faizləri azal-dılır, dövlətin xərcləri və borcları artır ki, bu da büdcə kəsirinin mey-dana çıxmasına səbəb olur. İqtisadi yüksəliş dövrlərində isə vergilərin

artırılır. Bu dövlət xərclərinin və borclarının azalması ilə nəticələnir. Belə hallarda dövlətin büdcə (fiskal) siyasəti vəziyyətdən asılı olaraq tez-tez dəyişir. Bu cür büdcə siyasəti dövrü (vaxtaşırı) büdcə siyasəti adlanır. Vergi sisteminin iqtisadi dövrlərə uyğunlaşdırılması çox mürəkkəb prosesdir. Burada bir sıra mənfi hallar müşahidə olunur. Dövrü büdcə siyasətinin tərkib hissəsi olan vergi sisteminin transformasiyası vergi obyektləri ilə vergi toplayanlar arasında münaqişəyə, vergidənyayınma hallarına, gəlirlərin gizlədilməsinə və s. gətirib çıxarır. Belə ağırlı anormal halların qarşısını almaq üçün dövlət çox mükəmməl iqtisadi, fiskal və maliyyə siyasəti hazırlayıb həyata keçirməlidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində göstərilən problemləri həll etmək üçün dövlət vergilərdən çox mühüm bir alət kimi istifadə etməlidir. Vergi iqtisadi tənzimləmədə ən yetkin vasitədir.

8.6. Mənfəət vergisi

Vergi sisteminə ən mühüm gəlirlərdən biri mənfəətdən vergidir. Qanunvericilikdə hüquqi şəxslərin mənfəətindən və gəlirlərinin ayrı-ayrı növlərindən vergilərlə fiziki şəxslərin gəlirlərindən vergi bir-birindən fərqləndirilir və hər biri haqqında ayrıca vergi qanunu qəbul edilir. Hər bir ölkənin müstəqil vergi qanunları var və bu qanunlar demək olar ki, bütün ölkələr üzrə eyni mahiyyətlidir. Azərbaycan Respublikasının da müstəqil dövlət kimi vergi qanunları və o cümlədən mənfəətdən vergi haqqında qanunu mövcuddur (bu qanun əvvəllər ayrı idi, indi isə vergi məəcəlləsinin tərkibində bir bölmə kimidir).

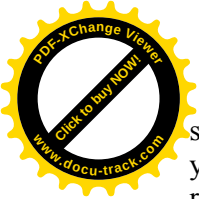
Mənfəət vergisi ölkə daxilində fəaliyyət göstərən bütün hüquqi şəxslərin əldə etdikləri mənfəətə tətbiq edilən vergidir. Bu verginin ödəyiciləri aşağıdakılardır:

a) müstəqil balansla malik olan və hüquqi şəxslər sayılan təsərrüfat hesabatlı müəssisələr, birliklər, təşkilatlar, o cümlədən Azərbaycan Respublikası ərazisində yaradılan və bütövlükdə xarici investorlara məxsus olan müəssisələr (xarici müəssisələr), yerli və xarici hüquqi şəxslərin və vətəndaşların iştirakı ilə yaradılan birləşmiş müəssisələr, təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olan beynəlxalq birliklər;

b) təsərrüfat hesabında olmayan, lakin təsərrüfat və digər kommersiya fəaliyyətlərindən gəlir əldə edən qeyri-büdcə təşkilatları;

c) təsərrüfat və digər kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları;

d) respublika səhmdar kommersiya bankları, kommersiya bankları,

sığorta təşkilatları səhmdar cəmiyyətləri və məhdudməsuliyyətli cəmiyyətlər (LTD), istehlak cəmiyyətləri və onların ittifaqları, istehlak rəssiyasının müəssisələri, birlikləri və təşkilatları, ictimai birliklər: onların müəssisələri və təşkilatları, dini təşkilatlar, kooperativlər, onların filialları və şöbələri.

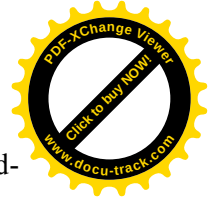
Vergiye cəlb edilən mənfəət məhsulun (görülən işlərin, göstərilən xidmətlərin) və maddi sərvətlərin satışından alınan mənfəətin və qeyri-satış əməliyyatından əldə edilən və bu əməliyyatın xərcləri qədər azaldılan mədaxilin cəmindən ibarət olan balans mənfəətinə əsasən hesablanır.

Məhsul satışından götürülən mənfəət (zərər) əlavə dəyər vergisi və aksizlər çıxılmaqla məhsulun (işlərin, xidmətlərin) mövcud qiymətlərlə satışından alınan məbləğlə məhsulun (işlərin, xidmətlərin) maya dəyərini yaradan istehsal və satış xərcləri arasındakı fərq kimi müəyyən edilir. Buradan aydın olur ki, dövlət məhsulun maya dəyərinin azaldılmasında maraqlıdır. Üstəlik, heç bir hüquqi şəxsin maya dəyərini özbaşına hesablamağa ixtiyarı yoxdur – o, dövlətin müəyyən etdiyi ümumi qaydalarla hesablanmalıdır.

Mənfəəti vergiyə cəlb edərkən dövlət hüquqi şəxsləri stimullaşdırmaq üçün bir sıra güzəştlər də nəzərdə tuta bilər. Məsələn, bəzi hüquqi şəxslər fəaliyyətə başladıkları ilk iki ildə ya mənfəət vergisindən tam azad olunur, ya da nisbətən az vergi verirlər. Bütün bu hallar qanunda nəzərdə tutulub.

Qeyd etdiyimiz kimi, hüquqi şəxslərə mənfəət vergisindən başqa, gəlir vergisi də tətbiq edilir. Qanuna görə, müəssisə, birlik və təşkilatlar onlara məxsus səhmlərdən, istiqraz və digər qiymətli kağızlardan, habelə Azərbaycan Respublikası ərazisində istər xarici kapitalın iştirakı ilə, istərsə də onun iştirakı olmadan yaradılmış birgə müəssisələrdən pay iştirakı şəklində əldə etdikləri gəlirdən 15% dərəcəsi ilə vergi verirlər.

Burada ikiqat – həm mənfəətdən, həm də dividendlərdən vergi-qoyma problemi üzərində dayanmalıyıq, çünki bu, global xarakter daşıyır. Həm ABŞ-da, həm Rusiyada, həm Azərbaycanda, həm də bir çox başqa ölkələrdə bu problem mövcuddur. Müəssisələr əldə etdikləri əsas mənfəətə görə vergi, onun qalan hissəsinə görə isə dividend ödəyir, sonra həmin dividendlərdən yenidən gəlir vergisi və dividend vergisi alınır. Amma bəzi ölkələrdə, məsələn, Avstraliyada alternativ vergiqoyma tətbiq olunur, yəni gəlir vergisi hesablanarkən o, həm də mənfəətdən tutul-

muş vergisi kimi qəbul edilir⁶.

İlgilmiş verginin məbləği müvafiq qaydada ya respublika büdcəsinə, ya da yerli büdcələrə köçürülür.

Dünya ölkələrinin hamısında mənfəətdən vergi alınır. Yuxarıda deyildiyi kimi, dövlət büdcəsində bu verginin payı çox böyükdür. Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsi gəlirlərinin 11%-ə qədərini mənfəət vergisi təşkil edir. 2000-ci ildə onun həcmi 435 milyard manat idi. Lakin iqtisadiyyatın inkişafı, istehsal və kommertiya fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi şəxslərin sayının artması, fəaliyyətlərinin genişlənməsi vergilərin çoxalmasına səbəb olur. Buna görə də dünya ölkələrində hüquqi şəxslərin mənfəətlərindən və ayrı-ayrı gəlir növlərindən alınan vergilərin xüsusi çəkisi eyni deyil. Bəzi ölkələrdə mənfəətdən həm federal (hökumət), həm də yerli orqanlara vergi ödənilir. Onların dərəcələri də müxtəlifdir və müvafiq qaydada mərkəzi hökumət (federasiya) büdcəsinə və yerli büdcələrə köçürülür. Son illər mənfəət vergisinin dərəcəsi azalmağa doğru gedir. XX əsrin son onilliklərində aparılmış vergi islahatları bir çox vergilərin, o cümlədən mənfəət vergisinin dərəcəsinin xeyli enməsinə və bununla da iqtisadi böhranların nəticələrinin nisbətən yumşalmasına səbəb oldu (8.6.1. cədvəlinə bax).

Cədvəl 8.6.1.

Mənfəət vergisinin dərəcələri, 1986—2000 və 2008 – ci illər üçün

Ölkələr	1986	1991	1995	2000	1986-2000-ci illərdəki dəyişmələr	2008
1	2	3	4	5	6	7
Avstraliya	49	39	33	34	-15	30
Avstriya	30	30	34	34	4	25
Belçika	45	39	39	39	-6	34
Kanada	36	29	29	28	-8	31
Danimarka	50	38	3	32	-20	28
Finlandiya	33	23	25	29	-4	26
Fransa	45	42	33	33	-12	33
Almaniya	56	50	45	40	-16	30

⁶ Bu barədə daha ətraflı məlumat üçün bax: Principles of corporate finance. Richard A. Brealey and Stewart C. Myers/ New York, 1996, p.435-436

Cədvəl 8.6.1-in

1	2	3	4	5	6	7
Yunanıstan	49	46	40	40	-9	25
İslandiya	51	45	33	30	-21	15
İrlandiya	50	43	40	24	-26	12.5
İtaliya	36	36	36	37	1	27.5
Yaponiya	43	38	38	27	-16	30
Koreya	30	34	32	28	-2	24
Lüksemburq	40	33	33	37	-3	29
Meksika	34	34	34	35	1	28
Niderland	42	35	35	35	-7	25.5
Yeni Zelandiya	45	33	33	33	-12	30
Norveç	28	27	19	28	0	28
Portuqaliya	47	36	36	32	-15	25
İspaniya	35	35	35	35	0	30
İsveç	52	30	28	28	-24	26
İsveçrə	10	10	10	8	-2	21
Türkiyə	46	49	25	33	-13	20
B. Britaniya	35	34	33	30	-5	28
ABŞ	46	34	35	35	-11	35
İÖİT ölkələri, orta hesabla	41	35	33	32	-9	30

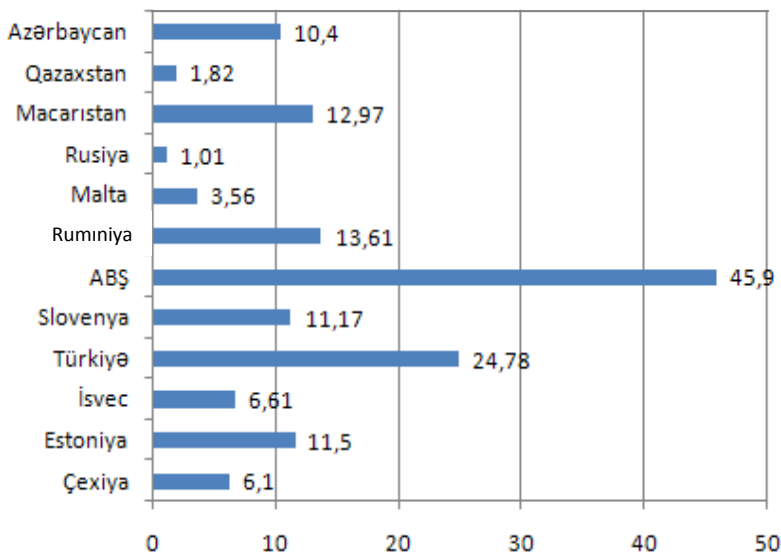
*Mənbə: cato institute based on oecd data. wdi 08. 2009

Cədvəldən göründüyü kimi, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İÖİT) ölkələrinin, demək olar, hamısında, xüsusən də İrlandiyada, İsveçdə, Danimarkada və s. mənfəət vergisinin dərəcəsi azaldılmışdır. Ümumiyyətlə, 1980-1990-cı illərdə vergi dərəcələrinin endirilməsi rey-qanomikanın, tetçerizmin əsasını təşkil edirdi. Lafferin təklif nəzəriyyəsinə uyğun olaraq həmin illər bütün ölkələrdə bu prosesə böyük önəm verilirdi.

8.7. Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi

Dövlət gəlirləri içərisində ən mühümlərindən biri də fiziki şəxslərdən alınan gəlir vergisidir. İqtisadiyyata dair beynəlxalq ədəbiyyatda ona «fərdi vergi» (Individual income tax) də deyilir. Tarixi xeyli qədimdir. Fransada 1793-cü, Böyük Britaniyada 1799-cu, İsveçrədə 1840-cı, Avstriyada və İtaliyada 1864-cü, ABŞ-da 1862-ci ildən tətbiq olunur.

Fiziki şəxslər vergisi vergi sistemindəki payına görə çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Fiziki şəxslərin gəlirlərindən tutulan verginin də özünəməxsus funksiyaları var. Məsələn, o, bir tərəfdən, əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinin gəlirlərini tənzimləyən və məhsulun maya dəyərinin yüksəlməsinin, bununla da inflyasiyanın yüksəlməsinin qarşısını alan mühüm vasitələrdən biridirsə, digər tərəfdən büdcə gəlirlərinin önəmli qaynaqlarındandır. Vergi sistemində öz xüsusi çəkisinə görə böyük əhəmiyyətə malikdir. Ölkələrin əksəriyyətində dövlət büdcəsinə vergi mədaxilələrinin təxminən üçdə birini fərdi vergilər təmin edir (qrafik 8.7.1.).

Qrafik 8.7.1. Fiziki şəxslərin gəlir vergisi dərəcələri (%-lə)

Fiziki şəxslərdən verginin miqdarı adambaşına düşən milli gəlirin həcmindən, xüsusən də məşğulluq səviyyəsindən asılı olaraq artıb-azala bilər. Bu vergi ayrı-ayrılıqda hər bir fərdin gəlirlərinə tətbiq edilir. Verginin bu növü haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu var. Həmin qanuna əsasən ölkədə daimi yaşayış yerinin olub-olmamasından asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşı, vətəndaşlığı olmayan əcnəbilər bu vergini ödəməlidirlər.

Beynəlxalq təcrübədə fiziki şəxslərdən alınacaq vergiləri hesablamaq üçün ümumi gəlir (comprehensive income), sahmanlanmış ümumi gəlir (Adjusted gross income) və vergiyəyatımlı gəlir kimi göstəricilərdən istifadə olunur. Həmin gəlirlərin alınma müddəti hökmən məlum

olmalıdır. Məsələn, deyək ki, kimsə 1000 manat gəlir əldə edib, onu normal vergi qoymanı hansı müddətdə qurmaq mümkün olmadığıdır. Dünya təcrübəsində, adətən, birillik müddətdən istifadə olunsa da, bəzi geridə qalmış ölkələrdə, o cümlədən keçid mərhələsini yaşayan dövlətlərdə gəlirdən vergitutma sistemi hələ formalaşmayıb və bu məqsədlə də bir aylıq müddət qəbul edilir.

Ümumi gəlir həm onun mənbələrinə, həm də istiqamətlərinə görə müəyyənləşdirilə bilər. Gəlir mənbələri isə bunlardır: əməkhaqqı, istehsal servislərinin satışından alınan vəsaitlər, hökumətdən və ya ayrı-ayrı şəxslərdən gələn transfertlər (köçürmələr), insanların aktivlərinin bəhələşməsindən götürülən gəlir. Gəlirlərdən istifadəyə mal və xidmətlərin istehlakı və ya alınması, vergilər, yardımlar və saxlanclar (yığımlar) daxildir. Saxlancların artması xalis sərvəti ifadə edir.

Ümumi gəlir şəxslərin istehlak xərclərinin illik həcmindən və xalis sərvətin artımından ibarətdir⁷. Bunu düsturla belə göstərmək olar:

$$I = C + \Delta NW$$

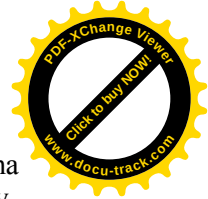
Burada I - illik gəliri, C - illik istehlakı, ΔNW - xalis sərvətin illik həcmində baş verən dəyişikliyi ifadə edir.

Ümumi gəlirin belə konsepsiyası iqtisadiyyata dair ədəbiyyatda “Şəxslərin vergi tətbiq edilən gəlirlərinin Hayq-Simons tərif” adlanır⁸.

Ümumi gəliri də mənbələrə görə müəyyənləşdirmək olar. Ümumi gəlirin mənbələrinin tərkibinə, deyildiyi kimi, məhsuldar servislər satışından gələn haqq, transfert ödəmələri, xalis kapital gəliri daxildir. Haqq - əməkhaqqından, ona bərabər tutulan iş gəlirindən və kapitaldan istifadə gəlirindən (capital income), yəni faizlərdən, dividendlərdən və icarə haqqından ibarətdir. Kapitaldan xalis gəlir (capital gain) isə mövcud kapitalın satışından, yaxud mövcud kapitalın mübadiləsindən alınan gəlirləri əks etdirir. Kapitaldan xalis gəlir reallaşdırılmış (satışdan və ya mübadilədən) və reallaşdırılmamış (dəyərin artırılmasına, məsələn, səhmlərin bahələşməsinə görə) gəlir şəklində ifadə olunur. Kapitaldan xalis gəlir hesablanarkən itkilər də nəzərə alınır, yəni gəlirlərlə itkilər

⁷ a public finance contemporary application of theory and theory to policy. david n. hyman, 1999, p.477.

⁸ Henry Simons, personal income taxation (Chicago: university of chicago press, 1938), p.49, robert murray haig, “the concept of income: economic and legal aspects” in the federal income tax, ed. robert murray haig (New York: columbia university press, 1921), p.7

arasındakı fərq əsas götürülür.

Üstünlükdə ümumi gəlir hesablanarkən gəlirlərin reallaşdırılmasına çəkilən xərclər, məsələn, broker qonorarları, alətlərin dəyərləri, ezamiyyətlər və s. onun üstündən çıxılır. Bunu nəzərə almaqla gəlirlərin mənbələri və istifadəsi aşağıdakı düsturlarla ifadə olunur:

Mənbələr = Əməkhaqqı + Transfərtlər + Xalis kapital gəliri – Gəlirlərin alınmasına çəkilən xərclər.

İstifadə = İstehlak + Hədiyyələr və yardımlar + Saxlanclar – Gəlirlərin alınmasına çəkilən xərclər.

Gəlirləri hesablayarkən nəzərə almaq lazımdır ki, gəlirlərin mənbələri həmişə istifadəyə bərabər olmalıdır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə hər bir vətəndaş hər il vergi bəyannaməsi (deklarasiya) təqdim edir və vətəndaşın gəlirləri, xərcləri və vergiləri onun əsasında müəyyənləşdirilir. Geridə qalmış ölkələrin çoxunda, o cümlədən keçid iqtisadiyyatı dövlətlərinin əksəriyyətində isə bu sistemin tətbiq olunmaması gəlirlərin gizlədilməsinə və bununla da korupsiyaya geniş yol açır.

Vergiyəyatımlı gəlir güzəştlər və bəzi başqa istisnalar nəzərə alınmaqla sahmanlanmış gəlirin məbləğini təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasında təqvim ili ərzindəki məcmu gəlir, aylıq gəlir, eləcə də mülki-hüquqi müqavilələr əsasında görülmüş işlərdən əldə edilən gəlir fiziki şəxslərdən alınan verginin obyektinə ola bilər. Bu vergi (söhbət təqvim ili ərzindəki məcmu gəlirdən ödənilən vergidən gedir) fiziki şəxslərin aşağıda sadalanan kateqoriyalarından tutulur:

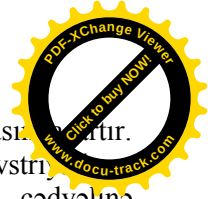
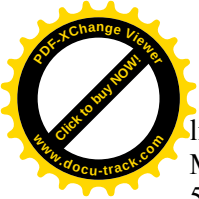
- hüquqi şəxs statusundan kənarda sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan və orta aylıq gəliri minimum əməkhaqqının 12 mislini keçən şəxslər;

- müəlliflik hüququ olan şəxslər;

- qeyri-dövlət banklarındakı və kredit müəssisələrindəki əmanətlərinə görə faiz və qeyri-dövlət orqanlarının keçirdikləri lotereya tirajlarında uduş formasında gəlir əldə etmiş şəxslər və s.

Respublikamızda fiziki şəxslərin gəlir vergisinin əsas obyektinə şəxsi gəlir kimi alınan əməkhaqlarıdır.

Hər bir ölkənin öz iqtisadiyyat və maliyyə xüsusiyyətləri olduğuna görə vergilərin ödənmə qaydası müxtəlif ölkələrdə müxtəlif olur. Bundan başqa, müxtəlif ölkələrdə fiziki şəxslərin gəlirlərindən alınan vergilərin faiz səviyyəsi də fərqlidir. Azərbaycan Respublikasında gəlir vergisinin faiz dərəcələri 14-30% arasındadır. Bu diapazon fiziki şəxslərin vergilərinin onların gəlirlərinin miqdarından asılılığı ilə izah olunur: gə-

lirlər artdıqca faiz dərəcəsi də aşağı və yuxarı tometka arasındadır. Maksimal səviyyə müxtəlif ölkələrdə müxtəlif cürdür: Avstriya 50%, Macarıstanda – 40%, Türkiyədə – 45% və s. (8.7.2. cədvəlinə bax).

Cədvəl 8.7.2.

Fiziki şəxslərdən tutulan verginin dərəcələri (%-lə)

Ölkələr	İl	Dərəcələr
ABŞ	2006	15-35
B. Britaniya	2006	25-40
Türkiyə	2007	25-35
Tayvan	1994	6-40
Sinqapur	2008	3,5-21
Rusiya	2008	13
Azərbaycan	2009	14-35

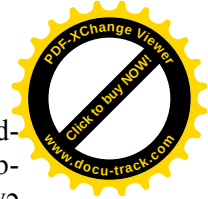
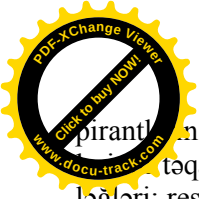
*Mənbə: 1998. International tax summaries, 1993 və müvafiq ölkələrin qanunları və 2010 – cu il üçün Azərbaycan Respublikasının qanunu

Cədvəldəki məlumatlar ona dəlalət edir ki, müxtəlif ölkələrdə fiziki şəxslərdən müxtəlif dərəcəli vergi tutulur. Hətta bəzi ölkələrdə, məsələn, Küveytdə belə vergi ümumiyyətlə yoxdur. Ən yüksək dərəcə 2008-ci ildə Danimarkada tətbiq edilib – 59%.

Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanununa görə, bu verginin faiz səviyyəsi əməkhaqqının və digər gəlirlərin həcmi əsasında müəyyən edilir. Respublikada vergiqoymanın bu kateqoriyası haqqında tam təsəvvür əldə etmək üçün vergi ayırmalarının lazımı səviyyələrinə uyğun olaraq bəzi vergi ölçülərini misal gətirmək yetərlidir (cədvəl 8.7.3).

Qeyd edək ki, bu vergi dərəcələri fiziki şəxslərin illik məcmu gəliri əsasında müəyyən edilir, orta aylıq əməkhaqqından və başqa gəlirlərdən tutulur. Aylıq gəlirlərə tətbiq edilən vergi səviyyələri hər bir ölkədə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında ayrıca qanunvericilik maddəsi əsasında müəyyənləşdirilir. Aylıq gəlirə tətbiq edilən vergi dərəcələri ayrıca bir maddə şəklində müəyyən olunur.

Aylıq və yaxud illik gəlir əldə edən hər bir fiziki şəxs gəlir vergisi ödəməyə borcludur, lakin bir sıra sosial təbəqələr var ki, dövlət onlara güzəşt edə bilər. Məsələn, Azərbaycan Respublikasında belə güzəştli gəlirlər sırasına aşağıdakı kateqoriyalar daxildir: təqaüd və könüllü sığorta şərti ilə ödənilən əlavə təqaüdlər; işdən çıxarkən verilən müavinətlər; as-

...n, ali məktəb və orta ixtisas məktəbləri tələbələri və şagird-
təqaüdləri; təbii fəlakətlərlə əlaqədar alınan maddi yardım məb-
ləğləri; respublika hökumətinin keçirdiyi lotereya tirajlarının uduşları və
s. Bu güzəştlər yetərincə çoxdur və dövlətin gördüyü sosial müdafiə təd-
birlərinin tərkib hissəsidir.

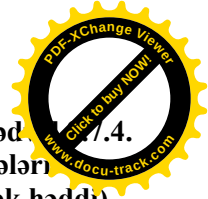
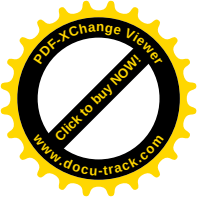
Cədvəl 8.7.3.

**Azərbaycan Respublikasında fiziki şəxslərdən tutulan gəlir
vergisinin dərəcələri (Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq)**

Vergiyəyatımlı aylıq əməkhaqqı	Verginin məbləği
2000 manatadək	14%
2000 manatdan çox olduqda	280 manat+2000 manatdan çox olan məbləğin 30%-i.

Fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin artırılmasının müxtəlif istiqamət-
ləri var. Onlar ilk növbədə iqtisadi inkişaf, tam məşğulluq, milli gəlirin
artması şəraitində gerçəkləşdirilə bilər. İnkişaf etmiş ölkələrin zəngin
təcrübəsi sübut edir ki, dövlət büdcəsində çox mühüm yer tutan fiziki
şəxslərdən gəlir vergisinin artırılması məhz bu amillərdən asılıdır və hə-
min mexanizmi səmərəli və düzgün iqtisadi siyasət yeritməklə işə sal-
maq olar.

Gəlir vergisini artırmaq üçün onun dərəcələrini artırmaq vacib de-
yil. Son onilliklərin təcrübəsindən görünür ki, əksinə, dərəcələrin azal-
dırılması vergi mədaxillərinin xeyli çoxalmasına və vergi obyektinin ge-
nişlənməsinə kömək etmişdir. Bu, bir tərəfdən onunla əlaqədar idi ki,
vergi dərəcələrinin endirilməsi gəlirlərin gizlədilməsi hallarını azaltmış,
ikinci tərəfdən isə vergi obyektlərinin və bununla da vergi mədaxil-
lərinin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Cədvəl 8.7.4.-ə baxsaq, görürük
ki, aparıcı ölkələrin hamısında gəlir vergisi dərəcələrinin azaldılması on-
ların iqtisadi inkişafını sürətləndirmiş, maliyyə sabitliyini təmin etmiş-
dir.

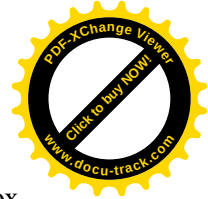
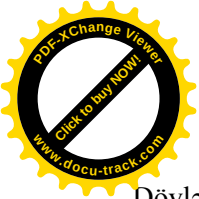

Cədvəl 1.4.

**Fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisinin dərəcələri
(mərkəzi və yerli vergilər də daxil olmaqla, ən yüksək həddi),
1980-2000-ci illər**

Ölkələr	1980	1985	1990	1995	2000	1980- 2000 dəyiş.	2008
Avstraliya	62	60	49	47	47	-15	47
Avstriya	62	62	50	50	50	-12	50
Belçika	76	76	55	58	58	-18	50
Kanada	60	50	44	44	44	-16	29
Danimarka	66	3	68	64	59	-7	59
Finlandiya	65	64	63	55	52	-13	28
Fransa	60	65	53	51	54	-6	48
Almaniya	65	65	65	66	59	-6	42
Yunanistan	60	63	50	45	43	-17	40
İslandiya	63	56	40	47	45	-18	...
İrlandiya	60	65	58	48	42	-18	42
İtaliya	72	81	66	67	51	-21	49
Yaponiya	75	70	65	65	50	-25	37
Koreya	89	65	60	48	44	-45	35
Lüksemburq	57	57	56	50	49	-8	...
Meksika	55	55	40	35	40	-15	29
Niderland	72	72	72	60	52	-20	52
Yeni Zelandiya	62	66	33	33	39	-23	39
Norveç	75	64	54	42	48	-27	48
Portuqaliya	84	69	40	40	40	-44	42
İspaniya	66	66	56	56	48	-18	29
İsveç	87	80	72	58	51	-36	...
İsveçrə	31	33	33	35	31	0	...
Türkiyə	75	63	50	55	45	-30	35
B. Britaniya	83	60	40	40	40	-43	40
ABŞ	70	50	33	42	42	-28	35
İƏİT	67	63	53	50	47	-20	44

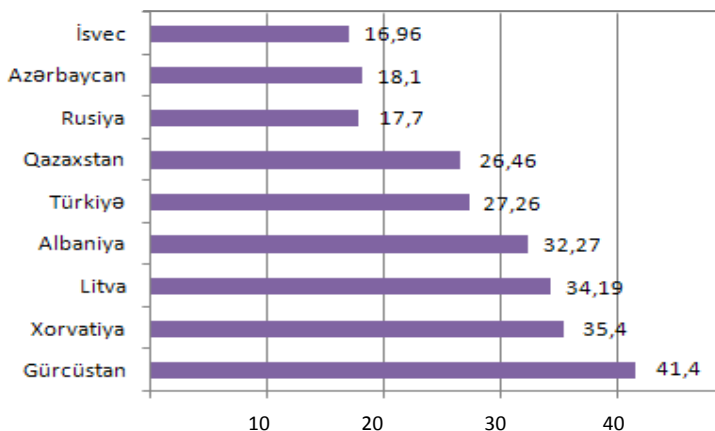
* mənbə: james gwartney and robert lawson with walter park and charles skipton, *economic Freedom of the World: 2001 Annual Report*(Vancouver: Fraser Institute, 2001); data retrieved from <http://www.freetheworld.com>. WDI, 2009.

8.8. Əlavə dəyər vergisi

Dövlət büdcəsi gəlirlərinin tərkibində dolayı vergilərin də çox böyük payı var. Dolayı vergilər, adından göründüyü kimi, birbaşa tətbiq olunan mənfəət və gəlir vergilərindən kökündən fərqlənir. Əsas etibarilə istehlakda, alqı-satqı prosesində meydana gəldiyinə görə dolayı vergiləri çox zaman istehlak vergiləri adlandırırlar. Daha dəqiq desək, bu vergilər əhalinin xərclərindən tutulur. Dolayı vergilərin ən mühümü əlavə dəyər vergisidir (ƏDV).

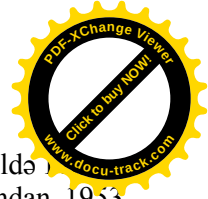
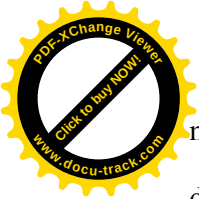
Vergi sistemində ƏDV böyük yer tutur. Büdcə gəlirlərinin təxminən 20-30%-i onun hesabına toplanır (8.8.1. qrafikinə bax).

Qrafik 8.8.1. Büdcənin formalaşmasında ƏDV-nin payı (%-lə)

İqtisadiyyata dair beynəlxalq ədəbiyyatda 3 tip ƏDV olduğu göstərilir. Birincisi ümumi milli gəlir bazasında hesablanan produktiv gəlir tipi, ikincisi gəlir, yaxud xalis məhsul əsasında hesablanan gəlir tipidir, üçüncü tip istehlak əsasında hesablanır və istehlak vergi tipi adlanır.

ƏDV həm spesifik, həm də ümumi funksiyalar yerinə yetirir. Məsələn, o, bir tərəfdən fiksəl funksiyaları gerçəkləşdirərək hökuməti zəruri və mühüm gəlir mənbələri ilə təmin edir, digər tərəfdən isə bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsində fəal iştirak edərək qiymət artımının, inflyasiyanın güclənməsinin qismən qarşısını alır, milli iqtisadiyyatın üstün sahələrinin daha yüksək sürətlə inkişafına şərait yaradır. ƏDV vasitəsilə həm də müxtəlif təyinatlı əmtəə istehlakçılarının gəlirlərinin tənzimlənməsi

məsi təmin edilir.

Bu vergi növünün tarixi qədim deyil, ilk dəfə 1954-cü ildə ⁹da tətbiq olunub, sonra başqa ölkələrə yayılıb. ABŞ-da ondan 1953-1967-ci illərdə yalnız Miçigan ştatında istifadə olunub, 1975-ci ildə vahid biznes-vergi ilə əvəzlənib⁹. Tətbiq edildiyi andan bu vergi növü dövlət büdcəsinə çox böyük həcmdə gəlir gətirməyə başlamışdır. Bir çox ölkələrdə ƏDV-nin tətbiq tarixi və dərəcələri ilə 8.8.1. cədvəlində tanış ola bilərsiniz.

Cədvəl 8.8.1.

ƏDV-nin tətbiq tarixi və dərəcələri

Ölkələr	Tətbiq tarixi	Tətbiq anındakı dərəcələri, %-lə	İndiki dərəcələri, %-lə
1	2	3	4
Azərbaycan	Yanvar, 1992	28	17
Argentina	Yanvar, 1975	16	15
Avstriya	Yanvar, 1973	8,16	10,20,30
Belçika	Yanvar, 1971	6, 14, 18	6, 17, 19, 25, 33
Boliviya	Oktyabr, 1973	5, 10, 15	10
Braziliya	Yanvar, 1967	15	7, 12, 18, 25
Çili	Mart, 1975	8, 20	18
Kolumbiya	Yanvar, 1975	4, 6, 10	12, 20, 35
Kosta-Rika	Yanvar, 1975	10	13
Kipr	Yanvar, 1991	10, 20	5
Danimarka	İyul, 1967	10	22
Dominikan	Yanvar, 1983	6	6
Ekvador	İyul, 1970	4, 10	6
Fransa	Yanvar, 1968	6, 4, 13, 6, 20, 25	5,5,18,6, 22
Almaniya	Yanvar, 1968	5, 10	7, 14
Yunanistan	Yanvar, 1987	6, 18, 36	8, 18, 36
Qvatemela	Avqust, 1983	7	7
Haiti	Noyabr, 1982	7	10
Honduras	Yanvar, 1976	3	5, 6
Macarıstan	Yanvar, 1988	15, 25	15, 25
İslandiya	1990	22	24,5
İndoneziya	Aprel, 1985	10	10
İrlandiya	Noyabr, 1972	5,26, 16,37,30, 26	10, 12,5, 21
İsrail	İyul, 1976	8	6.5, 15
İtaliya	Yanvar, 1973	6, 12, 18	4, 9, 19, 38

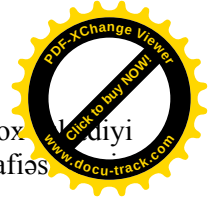
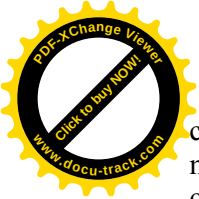
⁹ John F. Due, Sales Taxation (Urbana: University of Illinois Press, 1957), p. 56

Cədvəl 8.8.1 –in davamı

1	2	3	4
Yaponiya	Aprel, 1989	3,6	3, 6
Koreya	İyul, 1977	10	2, 3,5, 10
Luksemburq	Yanvar, 1970	2, 4, 8	3, 6, 12
Madaqaskar	Yanvar, 1969	6, 12	15
Malaziya	1990	15	10,15
Meksika	Yanvar, 1980	10	6, 15, 20
Mərakeş	Aprel, 1986	7, 12, 14, 19, 30	7, 12, 14, 19, 30
Hollandiya	Yanvar, 1969	4, 12	6, 18,5
Yeni Zelandiya	May, 1986	10	12.5
Nikaraqua	Yanvar, 1975	6	10, 25
Nigeriya	Yanvar, 1986	8, 12, 18	5, 10
Norveç	Yanvar, 1970	20	11,11, 20
Panama	Mart, 1977	5	5, 10
Peru	İyul, 1976	3, 20, 40	14
Filippin	Yanvar, 1988	10	10
Polşa	May, 1992	5, 18	5, 18
Portuqaliya	Yanvar, 1986	8, 16, 30	8, 17, 30
Seneqal	Mart, 1961-80	...	7, 20, 30, 34
Rusiya	Yanvar, 1992	28	10, 20
Cənubi Afrika	Aprel, 1990	10	10
İspaniya	Yanvar, 1986	6, 12, 33	6, 12, 33
İsveç	Yanvar, 1969	2,04, 6,38, 11.1	19, 20
Tayvan	Aprel, 1986	5	5, 15, 25
Tailand	Yanvar, 1990	0,1 – 50	0,1 – 50
Trinidad və Tobako	Yanvar, 1990	15-20	15
Tunis	İyul, 1988	6, 17, 29	6,17,29
Türkiyə	Yanvar, 1985	10	1, 5, 12, 15,23,42
B. Britaniya	Aprel, 1973	10	17,5
Uruqvay	Yanvar, 1968	5, 14	12, 21

* mənbə: alan a. tait value added tax. international practice and problems. Washington - 1988, 1992. international tax summaries/ 1993,wdi, 2009, müvafiq qanunlar

Ümumiyyətlə, ƏDV-nin istifadə olunan dərəcələrini dünya ölkələri üzrə vahid və diferensial dərəcələr kimi qruplaşdırmaq olar. Ölkələrin çoxu diferensial, az bir qismi isə vahid dərəcələrdən bəhrələnilir. Sonunculara Azərbaycan, Argentina, Boliviya və s. daxildir. Diferensial dərəcə

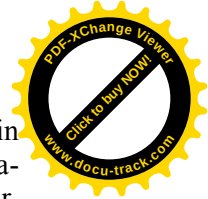
cəldən istifadə edən ölkələrdə aşağı dərəcələr əhalinin çox məhsullara tətbiq edilir və bununla da insanların sosial müdafiəsi olunur.

Bununla belə, əlavə dəyər vergisi bütün ölkələrdə tətbiq edilmir. Onun əvəzinə başqa vergi növü tətbiq edilir, ya da ƏDV ümumiyyətlə alınmır. Məsələn, ABŞ kimi yüksək inkişafı bir ölkədə belə vergi növü yoxdur, onun əvəzinə başqa bir növ – satışdan vergi, yaxud Avstraliyada dövriyyə vergisi tətbiq olunur. Bu vergi növlərinin hər ikisi mahiyyətə eynidir, hər ikisi istehlak vergisidir və onlardan alqı-satqı sahəsində istifadə edilir. Lakin bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin əksəriyyətində ƏDV-yə üstünlük verilir və həmin ölkələr bu vergi növündən böyük həcmdə gəlir götürür. İqtisadi cəhətdən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış ölkələrdə belə gəlirin həcmi daha genişdir.

ƏDV məhsulların, işlərin, xidmətlərin istehsalı prosesində yaranan dəyər artımının (yenidən yaradılan dəyərin) bir hissəsini büdcəyə cəlb etmək formasıdır. Ayrı-ayrı məhsul (iş, xidmət) növlərinə çəkilən xərclər məhsulun maya dəyərini təşkil edir. Mənfəət əldə etmək üçün istehsalçı məhsula çəkilən maddi xərclərin üzərinə bir qədər əlavə dəyər qoyaraq malı onun real maya dəyərindən baha satır. Aydın məsələdir ki, izafi dəyər tətbiq etmədən və məhsulu müəyyən qədər baha satmadan əməkhaqqı vermək, mənfəət əldə etmək mümkün olmaz və istehsalçıların məhsul istehsal etməyə heç bir marağı qalmaz. ƏDV də məhz həmin məhsulun dəyərinə əlavə edilmiş dəyərdən tutulur və bir növ istehlakçının cibindən gedir. İndiki halda vergi yalnız satılan, reallaşdırılan məhsuldan tutulur və həmin məhsulu artırılmış qiymətə alanlar həm də ƏDV ödəyicilərinə çevrilmiş olurlar. Satılmış məhsulu hesablayarkən istehsalçılar toplanan pulun məbləğindən büdcəyə ƏDV ödəyirlər (köçürürlər).

ƏDV-nin faiz səviyyəsi və hesablanması, vergiqoyma obyektləri müxtəlif ölkələrdə müxtəlif cür müəyyən olunur. Hər bir vergi növü kimi ƏDV haqqında da ayrı-ayrı ölkələrdə xüsusi qanunvericilik aktları və əsasnamələr qəbul olunur, onların vasitəsilə verginin faiz səviyyəsi, vergiqoyma obyektləri, verginin hesablanması və başqa məsələlər dəqiqləşdirilir. Azərbaycan Respublikasında da ƏDV haqqında qanunlar və təlimatlar fəaliyyət göstərməkdədir.

Ölkəmizdə bu verginin səviyyəsi 1992-ci ilə qədər 28% olmuş, 1992-ci ildə 20%, 2001-ci ildə isə 18%-ə və nəhayət 2010-cu ildə 17%-ə endirilmişdir. Xüsusi hallarda vergi səviyyəsi ümumi dövriyyəyə görə hesablanır. Müqayisə üçün xatırladaq ki, bir çox ölkələrdə bu dərəcələr

Azərbaycanda bəzi ilk tələbat mallarına və xidmətlərinə çox aşağı normalarda ƏDV qoyulur, bir çox mallara isə ya ümumiyyətlə vergi qoyulmur, ya da sıfır dərəcəsi tətbiq edilir. Məsələn, Argentinada, Filippində, Tayvanda, Meksikada, Çilidə və bir çox başqa ölkələrdə baza məhsulları ƏDV-dən azaddır. İtaliyada, İrlandiyada, Portuqaliyada, Türkiyədə və s. qida məhsullarına sıfır dərəcəli vergi qoyulur. Norma İspaniya, Fransa və Lüksemburqda 12%, Almaniyada 14%, İngiltərədə 15%, Portuqaliyada 16%-dir. Həmçinin bu ölkələrdə çox aşağı (bəzi məhsullara) normalardan da istifadə olunur. Ölkələrin əksəriyyətində tibbi xidmət, dərmanlar, maarif xidmətləri, qəzetlər, kitab nəşri, kənd təsərrüfatı istehsalı və s. sahələrdə ƏDV ödənilməsi ya yoxdur, ya da sıfır dərəcəlidir.

Azərbaycan Respublikasının təmsalında əsas ƏDV ödəyiciləri aşağıdakı dərəcələr üzrə müəyyən edilir:

- mülkiyyət və tabelik formasından asılı olmayaraq hüquqi şəxs statuslu müəssisələr və təşkilatlar, eləcə də xarici investorların iştirakı ilə istehsal və digər kommersiya fəaliyyətini həyata keçirən müəssisələr;

- məhsul satan, iş görən və xidmət göstərən məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər;

- istehsal, kommersiya və digər fəaliyyət növlərini həyata keçirən fərdi (ailəvi) özəl müəssisələr;

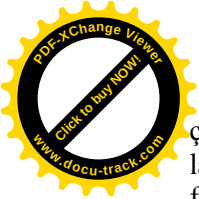
- respublika ərazisində yerləşən müəssisələrin müstəqil surətdə mal satan, iş görən və xidmət göstərən filialları, şöbələri və bölmələri;

- respublika ərazisində istehsal, kommersiya və digər fəaliyyət növlərini həyata keçirən beynəlxalq birliklər və xarici hüquqi şəxslər.

Sadalanan hüquqi şəxslər respublika ərazisində həyata keçirdikləri bütün növlərdən olan istehsal, satış, iş və xidmətlər üçün müəyyən olunmuş qaydada ƏDV ödəməyə və vergi faizinə əməl etməyə borcludurlar.

Əlavə dəyərə vergi qoyma obyektləri çoxsaylı və genişspektrlidir. Bu obyektlərin rəngarəng tərkibini bütövlükdə və qəti olaraq dövlət müəyyən edir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası ərazisində malların satılması, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi üzrə dövryyələr vergi qoyma obyekti sayılır. Başqa sözlə, dəyəri pulla ifadə edilən və reallaşdırılan bütün məhsul, iş və xidmət orta aylıq dövryyənin həcmindən asılı olaraq dövryyələri vergiyə cəlb edilir.

Onu da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, bir sıra məhsullar, işlər və xidmətlər ƏDV-dən müxtəlif ölkələrdə həmin ölkələrin vergi siyasətinə uyğun olaraq müxtəlif qaydada azad edilir. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə dövlət təsirinin əsas mexanizmlərindən biri kimi ƏDV-dən

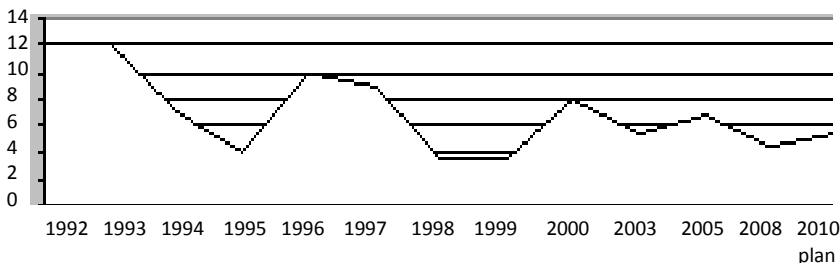

çox geniş istifadə olunur və bu özünü ən çox idxal-ixrac əməliyyatlarında göstərir, yəni ticarəti tənzimləmək, ölkənin mənafeyinə faydalı istiqamətə yönəltmək, eləcə də himayədarlıq siyasətini həyata keçirmək üçün dövlət ƏDV-dən təsirli bir vasitə kimi bəhrələnir. Məsələn, ölkə üçün zəruri malların ticarətini stimullaşdırmaq məqsədilə həmin məhsulların vergi faizi azaldılır və əlavə dəyər vergisindən azad edilir və əksinə, ölkə üçün aktual olmayan malların, strateji məhsulların vergi dərəcəsi artırılır, beləliklə də, idxal-ixrac əməliyyatları tənzimlənmiş olur.

Ümumiyyətlə, maliyyə və vergi siyasətinin tərkib hissəsi kimi, əlavə dəyər vergisinin iqtisadi tənzimləmədə əhəmiyyəti çox böyükdür. Bu vergi növü istehsalın, iş və xidmətlərin stimullaşdırılmasında ən mühüm vasitələrdən biridir.

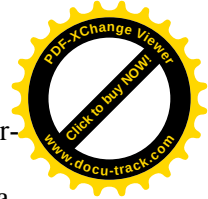
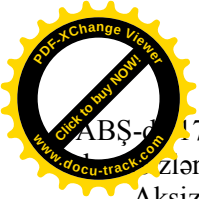
8.9. Aksizlər

Dolayı vergilərdən biri də aksizlərdir. Bu termin latın dilindəki «accidere», fransız dilindəki «accise» sözündən götürülüb, tərcüməsi «kəsmək» deməkdir. Aksizlər (yaxud aksiz vergiləri) vergi sistemində çox böyük yer tutur, büdcənin gəlirinin 15-20%-ni, bəzən daha çox hissəsini təşkil edir. Məsələn, Tailandda bu rəqəm 20,2, Lüksemburqda 14, Braziliyada 9, Böyük Britaniyada 11,9%-ə bərabərdir. Azərbaycan büdcəsinin formalaşmasında aksizlərin iştirakının təhlili bizi maraqlı mənzərə ilə üzləşdirir (8.9.1. qrafikinə baxaq).

Qrafik 8.9.1. Azərbaycanın büdcə gəlirlərinin formalaşmasında aksizlərin payı (%-lə).

Aksizlərin tarixi lap qədimlərə gedib çıxır. Hələ Qədim Romada duza və bir sıra başqa gündəlik mallara aksiz vergiləri tətbiq olunurdu. Böyük Britaniyada Parlamentin qərarı ilə bu vergi növündən 1643-cü,

ABS-791-ci ildən istifadə edilir. Hazırda, demək olar, bütün ölkələr-
zilər fəaliyyət göstərir.

Aksizlər alıcılardan tutulan, kütləvi istehlak mallarının, zinət əşya-
larının, habelə bəzi xidmət növlərinin qiymətinə daxil olan dolayı ver-
gidir. Aksizlərin mahiyyətinin açılmasında və onların ölçülərinin hesab-
lanmasında bəzi mürəkkəbliklər var. Bu vergi növü bütün məhsul, iş və
xidmətlərə deyil, onların yalnız bir hissəsinə tətbiq edilir. Mürəkkəbliyi
doğuran səbəblərdən biri də ilk baxışda aksizlərin əlavə dəyər, yaxud
satış vergilərindən funksional cəhətdən bir o qədər də fərqlənməməsidir.
Əslində isə bu vergi növləri bir-birindən mahiyyətlərinə və fəaliyyət
sahələrinə görə fərqlənir. Məsələn, ƏDV məhsulların çox böyük çeşi-
dini, məhsul, iş və xidmətlərin əksər növlərinin alqı-satqısını əhatə edir.
Aksizlərin isə tətbiq dairəsi məhduddur, əsas etibarilə kütləvi istehlak
mallarından tutulur.

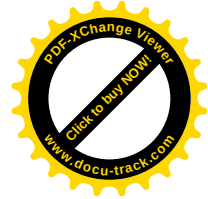
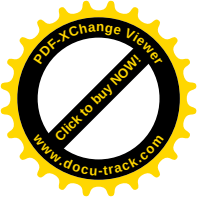
Aksizlər də dövlət vergi siyasətinin ən mühüm alətlərindən biridir.
Dövlət bir çox hallarda bəzi kütləvi istehlak mallarının istehsalını da-
yandırmaqla, yaxud, əksinə, bəzi məhsulların istehlakını stimullaş-
dırmaqla öz iqtisadi maraqlarını bu vergi vasitəsilə təmin etməyə çalışır.

Aksizlər müxtəlif əlamətlərə görə növlərə bölünür. Məsələn, alınma
üsuluna görə fərdi və universal, hesablanma üsuluna görə vahid, təbəqə-
ləşmiş və orta aksizlər olur.

Sovet İttifaqı dağılana qədər Azərbaycan Respublikasında dövrüyyə
vergisi var idi. Sonra əlavə dəyər vergisi və aksizlər tətbiq edilməyə
başlandı. Hazırda ölkəmizdə fəaliyyət göstərən «Aksizlər haqqında
Qanun»a əsasən, mal satan, xidmət göstərən bütün müəssisə və təşki-
latlara, o cümlədən xarici kapitalla işləyən istehsal sahələrinə, ərazimiz-
də fəaliyyət göstərən müəssisələrin filiallarına, şöbələrinə və başqa böl-
mələrinə aksiz vergisi tətbiq olunur.

Aksiz daxil edilməklə, buraxılış qiymətlərinə satılan aksiz xarakter-
li malların və xidmətlərin dəyəri vergitutma obyektidir. Müxtəlif ölkə-
lərdə aksiz dərəcələri müxtəlif olur, vergiyəyatımlı məhsulların növlə-
rindən asılı olaraq bir-birindən böyüklüyünə görə fərqlənir. Məsələn, üçün,
Azərbaycanda aksiz vergilərinə cəlb edilən kütləvi istehlak malları baş-
qa ölkələrdə aksizdən azad ola bilər. Ölkəmizdə ən çox aksiz tətbiq edi-
lən kütləvi istehlak malları spirtli içkilər, siqaret, benzin və digər məhsul
növləridir. Hər bir kütləvi istehlak məhsulu üçün ayrıca vergi dərəcəsi
müəyyən edilir. Məsələn:

- içməli spirt. hər litrinə 50 qəpik;
- likör-araq məmulatı, hər litrinə 50 qəpik;

- konyak və konyak materialları, hər litrinə 20 qəpik;
- şampan şərabları, hər litrinə 20 qəpik;
- şərab və şərab materialları, hər litrinə 10 qəpik;
- pivə tərkibli digər içkilər, hər litrinə 8 qəpik
- tütün məmulatı, 12.5%;

Maşınlara da mühərrik gücündən asılı olaraq müvafiq aksiz vergiləri tətbiq olunur.

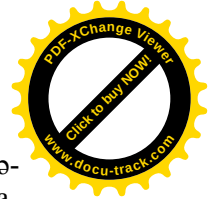
Neft məhsullarına aksiz dərəcələrini onların qiymətlərindən asılı olaraq müvafiq orqanlar təyin edir.

Aksiz faizləri məhsul və xidmətin qiymətinə uyğun olaraq müəyyən edilir və buraxılış qiymətinə daxil olur. Fərz edək ki, şampan şərabının bir litrinin qiyməti 90 qəpik və hər litrin aksiz dərəcəsi 20 qəpikdir. Bu halda hər litrə 20 qəpik aksiz məbləği əlavə olunacaq və şampan şərabının buraxılış (satış) qiyməti 1 manat 10 qəpik təşkil edəcək. Göründüyü kimi, aksizlər də nəticə etibarilə alıcıların cibindən çıxır.

Kütləvi istehlak mallarının aksiz vergilərinə cəlb edilməsi bir neçə cəhətdən önəmlidir. Bu, ilk növbədə, özünü onda göstərir ki, dövlət büdcəsinə çox böyük həcmdə əlavə gəlirlər daxil olur. Digər tərəfdən isə aksizlər vasitəsilə dövlət daxili istehlak bazarına nəzarət edir və onu tənzimləyir. Ölkə daxilində milli istehsalın qorunmasında və qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsində aksizlərin rolu böyükdür. Ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq bu vergi növü əhəmiyyətini itirmir. Məsələn, çoxişlənən məhsulların tərkibində insan sağlamlığı üçün zərərli olan spirtli içkilər, tütün məmulatı kimi məhsullar da var və onların çoxu xaricdən gətirilir. Belə mallara aksiz vergisinin qoyulması və onların idxalının ciddi nizamlanması həm dövlətin gəlir əldə etməsi, həm də səhiyyə vəzifələrinin yerinə yetirilməsi baxımından çox səmərəlidir. Belə məhsullara tələbatın yüksək olması əhalinin gəlirlərinin israf olunmasına və onun saxlanclarının azalmasına gətirib çıxaran əsas səbəblərdəndir. Bu baxımdan da istehlakın tənzimlənməsində aksiz vergilərinin rolu böyükdür. Onu da göstərmək vacibdir ki, aksizlərin tətbiqi zamanı əhalinin azgəlirli hissəsinin və digər sosial məsələlərin nəzərə alınması, ədalət prinsipinin qorunması çox önəmli məsələdir.

8.10. Əmlak vergisi

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi sistemi yuxarıda adı çəkilən növlərlə məhdudlaşmır. Bir sıra başqa vergilər də var. Onların sırasında ilk növbədə sərvət, əmlak, torpaq, vərəsəlik və hədiyyə vergilərinin adlarını

çəkmişlər.

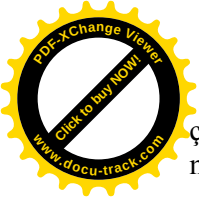
Əmlak millətin toplanmış yığımlarının və investisiyaların dəyərlərindən ibarətdir. Yığım, vərəsəlik, valideyn, qohum və hədiyyələr hesabına hər kəs əmlak əldə edə bilər. Birinin yığını yoxdursa, ona irsən heç nə qalmayıbsa, heç kim heç nə bağışlamayıbsa, həmin adamın əmlakı ola bilməz. Əmlak vergisi vətəndaşların, yaxud şirkətlərin əmlakından tutulur. Əmlaklar real əmlakdan (torpaq və s.), sezilən əmlakdan (maşın, mexanizm, mebel, paltar, daş-qaş kimi daşınar aktivlərdən), eləcə də sezilə bilməyən əmlakdan (səhmlər, istiqrazlar, nağd pul və başqa kağız aktivlərdən) ibarətdir.

Hər bir ölkədə torpaq, əsasən, dövlət mülkiyyəti olur, sonra adamlara satılır. Ölkə daxilində torpaq bölünməzdir. Torpaqdan istifadə puludur. Bu pul torpaq vergisi və icarə haqqı şəklində büdcəyə ödənilir.

Torpaq vergisi torpaq sahiblərinin və torpaq istifadəçilərinin (icarədarlardan başqa) hər il dövlət büdcəsinə ödədikləri vəsaitdir. İcarədarların verdikləri haqqın məbləği tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Torpaq vergisi bütün dövlətlərdə tətbiq edilir. Dövlət gəlirləri arasında bu verginin çəkisi o qədər çox olmasa da, əhəmiyyəti böyükdür. Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, inkişaf etmiş ölkələrdə (Danimarka, Hollandiya, Finlandiya və s.) torpaq vergisi və icarə haqqından gələn gəlir hədsiz çoxdur. Hər bir ölkədə torpaqdan istifadə torpaq vergisinə və icarə haqqına dair xüsusi qanunvericiliklə tənzimlənir. Bu zaman torpaq vergisinin obyektləri və ödəyiciləri ölkənin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq fərqli tərkibdə müəyyən oluna bilər. Azərbaycan Respublikasında da belə bir qanun (Vergi Məcəlləsi) mövcuddur. Həmin qanuna görə, təşkilatı – hüquqi statusundan və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikası ərazisində torpaq sahəsinə sahib olan, yaxud ondan istifadə edən müəssisələr, birliklər, təşkilatlar, təsisatlar, o cümlədən beynəlxalq qeyri-dövlət təşkilatları (birlikləri), Azərbaycan Respublikası hüquqi şəxslərinin və vətəndaşlarının xarici hüquqi şəxslərin və vətəndaşların iştirakı ilə yaradılmış birgə müəssisələr, xarici hüquqi şəxslər, habelə Azərbaycan Respublikası vətəndaşları, xarici vətəndaşlar və vətəndaşlığı olmayan şəxslər torpaq vergisinin ödəyiciləri sayılırlar.

Azərbaycan Respublikası ərazisində başqa dövlətlərin, yaxud Azərbaycanın başqa dövlətlərlə birgə ehtiyacları üçün istifadə etdikləri torpaq sahələrinə görə vergi dövlətlərarası müqavilələrlə nizama salınır. Torpaq vergisinin obyektləri hüquqi şəxslərə və vətəndaşlara verilmiş torpaq sahələridir. Onlardan bəzilərinə nəzər salaq:

- şəxsi yardımçı kənd təsərrüfatı, fərdi mənzil tikintisi, fərdi bağ-

çılıq, bostançılıq və heyvandarlıq məqsədləri üçün hüquqi şəxslər verilmiş torpaqlar;

- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal etmək, yardımçı təsərrüfat yaratmaq üçün hüquqi şəxslərə verilmiş əkin yerləri;

- bağçılıq, bostançılıq və heyvandarlıq üçün vətəndaşların könüllü birliklərinə verilmiş torpaqlar;

- nəqliyyat, meşə sənayesi, meşə, su, balıqçılıq və ovçuluq təsərrüfatı müəssisələri, idarələri və təşkilatlarının müxtəlif kateqoriyalı işçilərinə verilmiş torpaqlar;

- yaşayış və bağ evləri inşa etmək, qaraj tikmək, sahibkarlıqla məşğul olmaq və digər məqsədlər üçün verilmiş torpaqlar;

- sənaye, tikinti, nəqliyyat, rabitə, energetika və başqa təyinatlı torpaqlar;

- bir sıra sağlamlıq və istirahət təyinatlı torpaqlar və s.

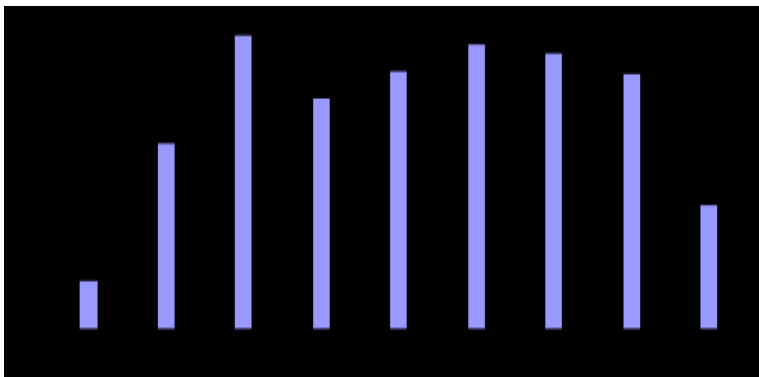
Bu vergi obyektləri istifadələrində olan torpağa görə hər il vergi ödəməlidirlər. Bununla yanaşı, bir sıra digər torpaq sahələri də var ki, onlara vergi tətbiq edilmir. Belə güzəştlər dövlətin sosial-iqtisadi tədbirlərinin tərkib hissəsi kimi həyata keçirilir. Əhalinin müəyyən hissəsi əsaslandırılmış müxtəlif səbəblər üzündən torpaq vergisi ödəməkdən azad edilə bilər.

Ümumiyyətlə, torpaq vergisi dövlətin təkcə sosial siyasətinin deyil, həm də ümumi iqtisadi siyasətinin ən mühüm vasitələrindən biridir. İqtisadiyyat sahəsində bu keyfiyyət özünü ən çox aqrar münasibətlərin və xüsusilə fermer təsərrüfatının inkişafında göstərir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması həm sənayedə, həm də aqrar bölmədə dövlətin prioritet vəzifələrindəndir. Xüsusilə əkinçilik və heyvandarlıq sahəsində kəndli-fermer təsərrüfatlarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi xeyli dərəcədə torpaq vergisinin və icarəhaqqının səviyyəsindən asılıdır. Təbii ki, torpaqdan istifadə edən hüquqi şəxslər və sırayı vətəndaşlar bu növ verginin mümkün qədər az olmasını istəyirlər.

Aqrar bölmənin günbəgün çiçəkləndiyi inkişaf etmiş ölkələr fermer təsərrüfatının yüksəlməsi və torpaqdan istifadə haqlarının ödənilməsi sahəsində zəngin təcrübə toplamışlar. Bu faydalı təcrübədən bəhrələnərək aqrar münasibətlərin inkişaf etdirilməsi bazar iqtisadiyyatına keçmiş olan Azərbaycan üçün son dərəcə zəruridir.

Vətəndaşların mülkiyyəti olan başqa əmlaklara da vergi tətbiq olunur. Bu vergi növü müəssisələrin balansında olan əsas vəsaitlər üçün ödənilir. Müəssisələr əsas vəsaitlərin orta illik qalıq dəyərindən 1% dərəcəsi ilə əmlak vergisi ödəyirlər.

Ünvanı ilə, Azərbaycan üzrə büdcənin formalaşmasında əmlak vergisinin payı elə də çox deyil. Bu da əmlak bazarının və bazar iqtisadiyyatı sisteminin tam formalaşmaması ilə əlaqədardır (bax qrafik 8.10.1.).

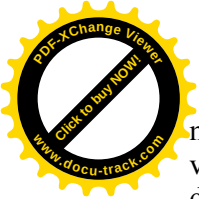

Qrafik 8.10.1. Azərbaycan dövlət büdcəsinin gəlirlərində əmlak vergisinin (torpaq vergisi daxil olmaqla) payı, %-lə.

8.11. Gömrük siyasəti və gömrük vergiləri

Hər bir suveren dövlətin mühüm atributlarından biri dövlət sərhədləri və onların qorunmasıdır. Başqa vəzifələrdən savayı, sərhədlər həm də dövlətin milli iqtisadiyyatının xarici təsirlərdən qorunması funksiyasını yerinə yetirir. Bu funksiyalar, yəni iqtisadi tənzimləmə, qorunma və himayədarlıq siyasəti ölkənin sərhədyanı gömrük məntəqələri vasitəsilə həyata keçirilir. Gömrük məntəqələri ölkənin qapılarıdır. Bu «qapılara» əsaslı nəzarətin təşkili ticarət münasibətlərinə etibarlı gözetçilik deməkdir. Bu baxımdan dövlətin iqtisadiyyat-maliyyə siyasətinin mühüm tərkib hissəsi olan gömrük siyasəti çox böyük önəm daşıyır.

«Gömrük siyasəti» dedikdə, ölkədə əmtəə hərəkətinin, yaxud idxal-ixrac əməliyyatlarının və kapital axınının tənzimlənməsi məqsədilə həyata keçirilən tədbirlərin məcmuu anlaşılır. Təbii ki, hər bir müstəqil dövlət başqa ölkələrlə iqtisadiyyat-ticarət əlaqələrinə girir və bu yolla dünya iqtisadiyyat sisteminə qoşulur. Belə halda iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi və milli iqtisadiyyatın destruktiv xarici təsirlərdən qorun-

ması ən aktual vəzifəyə çevrilir. Bu vəzifəni isə yalnız səmərəli siyasət və ölçülü-biçili gömrük siyasəti nəticəsində yerinə yetirmək mümkündür. Ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi, inflyasiyaya qarşı immunifet yaradılması, milli valyutanın sabitliyi, istehsalın artımı və digər mühüm iqtisadi məsələlər bir çox cəhətdən gömrük siyasətinin düzgünlüyündən asılıdır. Daxili valyuta bazarı, daxili maliyyə bazarı, daxili əmtəə bazarının qorunmasına yönələn proteksionizm siyasəti əsas etibarilə gömrük məntəqələri vasitəsilə həyata keçirilir. Daxili valyuta, maliyyə və əmtəə bazarlarının qorunmasına yönəlmiş himayədarlıq siyasəti, əsas etibarilə, gömrük mexanizmləri vasitəsilə gerçəkləşdirilir.

Gömrük məntəqələrinin başlıca funksiyası ölkəyə gətirilən və ölkədən aparılan əmtəə və xidmətlərin dəqiq qeydiyyatının təmin edilməsi, gömrük vergilərinin və rüsumlarının qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada yığılması və büdcəyə keçirilməsidir. Qeydiyyatla alınan bütün idxal və ixrac mallarından dövlətə haqq, yəni gömrük vergiləri və rüsumları ödənilir.

Gömrük vergiləri gömrük siyasətinin əsasını təşkil edir və əsasən, aşağıdakı funksiyaların yerinə yetirilməsinə xidmət göstərir:

1) Ölkə ərazisində qazanılan xarici valyuta vəsaitlərinin səmərəli istifadəsinin təşkili və bütün valyuta vəsaitlərinin, o cümlədən milli valyutanın aparılıb gətirilməsinə nəzarət;

2) Daxili əmtəə bazarının tənzimlənməsi və bazarda lazım olan məhsul bolluğunun yaradılması;

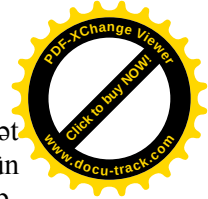
3) İstehsalın stimullaşdırılması məqsədilə daxili qiymətlərin sabitləşdirilməsi və milli istehsal məhsullarının ixracı üçün lazımı şəraitin yaradılması.

Gömrük vergilərinin 3 əsas növü var:

1. İxracat gömrük vergiləri;
2. İdxalat gömrük vergiləri;
3. Gömrük rüsumları və s.

İxracat vergiləri hökumətin müəyyən etdiyi faiz səviyyəsi ilə ölkədən çıxarılan malara tətbiq edilir. Bu növ vergi inkişaf etmiş dünyada az təsadüf olunan hadisədir. Onu müəyyən olunmuş qaydada mülkiyyətinə və qeydiyyat yerindən asılı olmayaraq respublika ərazisindən mal aparan bütün hüquqi şəxslər ödəyir. İxracat vergisinin səviyyəsi dəqiq çəki vahidi və dönərlə pul vahidinin üstünə gələn faizli vergi tutumu olan, cari məzənnə əsasında təyin edilən manat ekvivalenti ilə müəyyən olunur və dövlət büdcəsinə keçirilir.

İdxalat gömrük vergiləri müəyyən olunmuş faiz dərəcəsi ilə respub-

ika ərazisinə gətirilən mallardan tutulur. İdxalat vergilərini mülkiyyətindən, tabeliyindən və qeydiyyat yerindən asılı olmayaraq bütün hüquqi şəxslər, vətəndaş birlikləri, fərdi (ailəvi) özəl müəssisələr, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə hüquqi şəxs statusundan kənarda məşğul olan şəxslər və b. ödəyirlər. Respublika ərazisinə gətirilən malların vergisi onların dəyərinə uyğun olaraq faiz dərəcəsi ilə tutulur. İdxalat gömrük vergiləri manatla, yaxud nadir hallarda sərbəst dönerli valyuta ilə ödənilir.

Gömrük rüsumu gömrük orqanlarında malların qeydiyyatına və sənədləşdirilməsinə çəkilən xərclərə görə mal sahiblərindən tutulan haqdır. Onun həcmi çox az, cəmi 0,1-0,15 %- dir.

Yuxarıda adı çəkilən gömrük vergi və rüsumları ilə yanaşı, gömrüklə bağlı vergilər də var. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

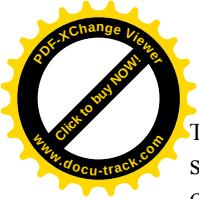
1. İdxal edilən mallardan əlavə dəyər vergisi.
2. İxrac edilən mallardan əlavə dəyər vergisi.
3. Gətirilən mallardan aksizlər.
4. Aparılan mallardan aksizlər.

Məlum olduğu kimi, xarici mallardan dəyər vergisi istehsalçı ölkədə yox, istehlakçı ölkədə onun ərazisində qüvvədə olan faiz dərəcələri ilə tutulur. İxracat mallarından, bir qayda olaraq, ƏDV və aksiz alınmır. Bu vergilər istehlak vergiləridir, buna görə də onlar istehlak yerində tutulur, lakin MDB ölkələrində xüsusi gömrük rejimi fəaliyyət göstərdiyindən bu ölkələrin bəzilərində ixrac olunan mallardan da ƏDV alınır. Bu qayda aksizlərə də aiddir. Gətirilən mallara aksizlərin yığılması ilə MDB ölkələrində gömrük orqanları, inkişaf etmiş ölkələrin çoxunda isə vergi qurumları məşğul olur.

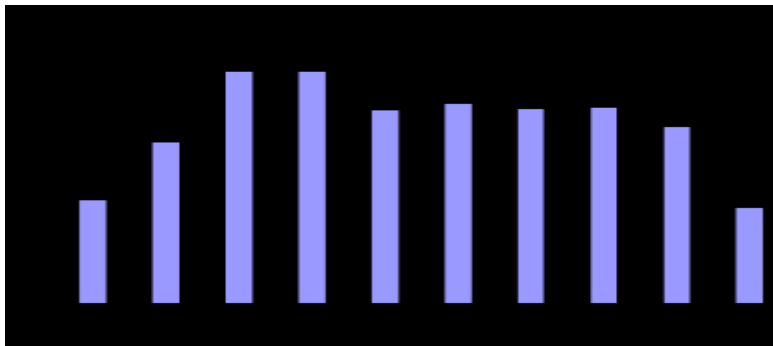
Büdcənin formalaşmasında gömrük vergilərinin iştiaq payı müxtəlif ölkələrdə 10-15% arasında dəyişir. Azərbaycan Respublikasında Dövlət Gömrük Komitəsinin yığıdığı vəsait büdcə gəlirlərinin təxminən 20%-ni təşkil edir və bu rəqəm get-gedə artır (qrafik 8.11.1.).

Qrafikdən və cədvəldən göründüyü kimi, son illər gömrük gəlirlərinin səfərbər edilməsində və artırılmasında tərəqqiyə nail olunub, lakin bu gəlirlərin artım imkanları, xüsusən Azərbaycanda daha genişdir. Optimal qaydada toplansa, onların büdcədəki payı qat-qat artıq ola bilər.

Gömrük vergiləri dövlət büdcəsi gəlirlərinin az hissəsini – təxminən 10-25 %-ə qədərini təşkil etsə də, onlar iqtisadi siyasət vasitəsi kimi daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Üstəlik, gömrük xidməti və siyasəti beynəlxalq xarakterli məsələdir. Buna görə də gömrük işi sahəsində xeyli beynəlxalq qurum fəaliyyət göstərir. Onlardan ən mühümü ÜTT – Ümumdünya Ticarət Təşkilatıdır (WTO – WORLD TRADE ORGANISA-

TION). ÜTT beynəlxalq aləmdə gömrük vergilərini və gömrük sətini əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Dünya ölkələrinin çöl ticarət qurumun üzvüdür və öz gömrük vergilərini onun qoyduğu normalara uyğunlaşdırır. Əvvəllər bu təşkilat TTBM – Tariflər və Ticarət üzrə Baş Müqavilə (GATT – General Agreement on Tariffs and Trade) adı ilə fəaliyyət göstərirdi. 1993-cü ildə keçirilmiş Uruqvay müşavirəsində onun adının dəyişilməsi və dünya üzrə gömrük tariflərinin 2 dəfə azaldılması haqqında qərar qəbul edildi.

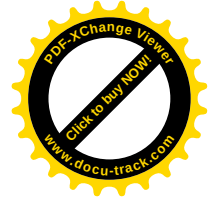

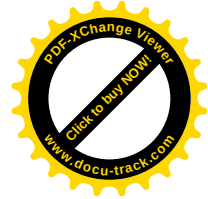
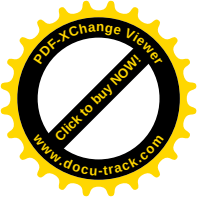
Qrafik 8.11.1. Azərbaycan respublikası büdcəsinin formalaşmasında gömrük gəlirlərinin payı (%-lə)

* mənbə: Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi.

Dünyada malların hərəkəti və gömrük vergiləri ÜTT-nin təsdiq etdiyi Harmonik Kodlar Sistemində uyğun olaraq müəyyənləşdirilir. Harmonik Kod Sistemi öz iş mexanizmində 9999 adda məhsulu əhatə edir.

Mövzunun sonunda qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda nəzərdən keçirilmiş vergilərdən savayı dövlət gəlirlərinin tərkibinə yol vergiləri, royalti, sosial sığorta vergisi, ixrac vergisi (ixrac edilən mallardan tutulan gömrük vergisindən əlavə), dövlət rüsumları və digər qeyri-vergi gəlirləri də daxildir. Bundan başqa, bəzi müəssisələr vergiləri sadələşdirilmiş forma ilə ödəyir.

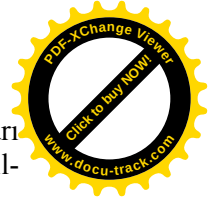
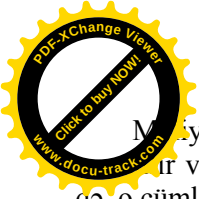

VI FƏSİL. MALİYYƏ NƏZARƏTİ

6.1. Maliyyə nəzarətinin mahiyyəti

İqtisadi və sosial inkişaf prosesləri öz-özünə tənzimlənmə bilməz. Bu proseslər daim müxtəlif və ciddi təsirlərə məruz qalır, nəticədə sosial-iqtisadi həyatda dövlət iqtisadiyyatı tənzimləmə mexanizminin fəaliyyətini çətinləşdirən çoxlu problem yaranır. Həmin problemləri önləmək, aradan qaldırmaq və mümkün olan hər hansı yeni neqativ amilin qarşısını almaq üçün hökmən iqtisadi nəzarət sistemi olmalıdır. İqtisadi nəzarət sisteminin vacib komponentlərindən biri maliyyə nəzarətidir. Onun məqsədi dövlətin iqtisadi siyasətinin uğurla yerinə yetirilməsini təmin etmək, xalq təsərrüfatının bütün sahələrində maliyyə ehtiyatlarının formalaşması və onlardan səmərəli istifadə prosesini gerçəkləşdirməkdir. Əslində, bütün bunlar maliyyənin ümumi vəzifələridir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyənin rolu son dərəcə artdığından maliyyə nəzarətinin əhəmiyyəti də hiss ediləcək dərəcədə yüksəlir. İnzibati amirlik sistemindən fərqli olaraq demokratik idarəetmə prinsiplərinə söykənən bazar iqtisadiyyatı sistemində dövlətin iqtisadi funksiyaları xeyli məhdudlaşdırılır və bu, iqtisadi azadlığı stimullaşdırır, lakin belə bir azadlığın əldə edilməsi heç bir vəchlə özbaşınalığa və zərərli nəticələrə gətirib çıxarmamalıdır. Buna görə də yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində iqtisadiyyata dövlət nəzarəti mexanizminin önəmi artır. Bazar iqtisadiyyatında nəzarət mexanizmi əsasən maliyyə vasitəsilə gerçəkləşdirilir.

Maliyyə nəzarəti maliyyənin nəzarətedici funksiyasının təzahürü, yaxud gerçəkləşdirilməsi kimi çıxış edir və burada həmin nəzarətin məqsədləri, mahiyyəti müəyyənləşir. Onu da qeyd edək ki, cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin və ictimai münasibətlərin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq maliyyə nəzarətinin məqsəd və istiqamətləri dəyişə bilər. Belə bir ciddi dəyişiklik indi Azərbaycan Respublikasında baş verir ki, bu da, dediyimiz kimi, bazar iqtisadiyyatına keçid zamanı iqtisadi münasibətlərin dəyişməsi ilə bağlıdır. Beləliklə, maliyyə nəzarəti təsərrüfat subyektləri fəaliyyətinin maliyyə məsələlərinin işlənilib hazırlanması, eləcə də maliyyənin təşkilində istifadə olunan özünəməxsus forma və metodların dəyişdirilməsi sahəsində aparılan əməliyyatların məcmuudur. Makro- və mikrotənzimləmə proseslərində maliyyə nəzarətindən ümumi milli məhsulun natura və dəyər göstəriciləri, habelə tələblə təklif arasındakı natarazlığı, bu və ya digər uyğunsuzluqları üzə çıxartmaq üçün də istifadə olunur.

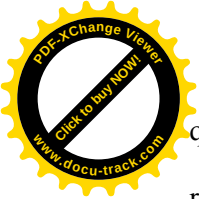
Maliyyə nəzarətini həyata keçirmək üçün xüsusi nəzarət orqanları yaradılır və onların hüquqları, vəzifə və məsuliyyətləri çox ciddi şəkildə, o cümlədən qanunvericilik qaydasında rəqlamentləşdirilir.

İqtisadi nəzarətin xüsusi sferası kimi maliyyə nəzarətinin özünün də obyekt və subyektləri var. Onun obyektı maliyyə ehtiyatları formalaşarkən və onlardan istifadə edilərkən meydana gələn pul-bölgü prosesləridir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1. İstehsal biznesi və xidmət sahəsindəki maliyyə münasibətləri; 2. Qeyri-maddi istehsal sahəsindəki maliyyə münasibətləri; 3. Hökumətin mərkəzləşdirilmiş pul fondlarının yaradılması və onlardan istifadə ilə bağlı olan maliyyə prosesləri.

«Maliyyə nəzarətinin subyektləri» dedikdə, onu həyata keçirən hüquqi və fiziki şəxslər, o cümlədən dövlət orqanları nəzərdə tutulur. Ölkələrin çoxunda dövlət nəzarəti maliyyə nazirliyi və onun yerli orqanları, vergi qurumları, xəzinədarlıq sistemi, mərkəzi banklar, hökumət agentlikləri və assosiasiyaları, digər təşkilatlar vasitəsilə həyata keçirilir. Bu subyektlərin çoxunda xəzinədarlıq və vergi strukturları çox mühüm rol oynayır. Dövlət maliyyə nəzarəti həm də ayrı-ayrı nəzarət-təftiş bölmələrinin, baş mühasibliklərin, nazirliklərin və komitələrin maliyyə idarələrinin köməyi ilə gerçəkləşdirilir. Bir sıra ölkələrdə maliyyə, yaxud da ticarət məhkəmələri fəaliyyət göstərir. Özəl nəzarəti isə auditor (təftiş) şirkətləri həyata keçirir. Maliyyə nəzarətində yoxlama predmeti qismində bir sıra maliyyə göstəriciləri – mənfəət, gəlir, əlavə dəyər vergisi, rentabellilik, maya dəyəri, dövriyyə vəsaiti, müxtəlif məqsədlərə və fondlara ayırmalar və s. çıxış edir.

Maliyyə nəzarəti sferasına puldan istifadə yolu ilə gerçəkləşdirilən bütün əməliyyatlar daxildir. Burada ilk növbədə maliyyə ehtiyatlarının formalaşması və onlardan istifadə ilə bağlı olan birbaşa və dolay qarşılıqlı əlaqələri, fəaliyyətin bütün növlərini əhatə edən bağlantıları qeyd etmək lazımdır. Konkret desək, maliyyə nəzarətinə aşağıdakılar daxildir:

- iqtisadi qanunların tələblərinə necə əməl olunduğuna nəzarət etmək;
- ümumi milli məhsulun və milli gəlirin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi;
- büdcənin tərtibi və icrası;
- əmək, material və maliyyə ehtiyatlarından səmərəli istifadə, müvafiq təşkilatlardakı büdcə müəssisələrinin maliyyə vəziyyəti;
- eləcə də vergi və bank nəzarəti, maliyyə bazarına nəzarət və baş-

qa istiqamətlər.

Maliyyə intizamına əməl edilməsinə aid məsələlərdə maliyyə rəti müəssisələrin, təşkilatların, dövlət-maliyyə-bank strukturlarının məsuliyyəti ilə sıx bağlıdır. Bu məsuliyyət maliyyə intizamını pozanlara qarşı inzibati və iqtisadi tədbirlərdə özünü göstərir. İqtisadi təsir tədbirləri maliyyə sanksiyaları və yasaqları yolu ilə reallaşdırılır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə intizamı tez-tez pozulsa da, maliyyə yasaqlarına tez-tez ehtiyac duyulsa da, maliyyə nəzarəti belə halların tezliklə aradan qaldırılmasına, istehsalın səmərəsini azaldan yasaqların mümkün qədər az olmasına yönəldilməlidir.

1.2. Maliyyə nəzarətinin təsnifatı

Maliyyə nəzarəti bütün iqtisadi prosesləri əhatə edir və bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Buna görə də bu proseslər sahəsində maliyyə nəzarətinin fəaliyyətini bütöv şəkildə öyrənmək çox çətindir və maliyyə nəzarətinin mahiyyətini daha dəqiq anlamaq üçün onun müxtəlif əlamətlərə və formalara görə aşağıdakı tərzdə təsnifatı aparılır.

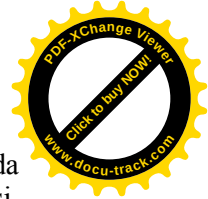
- Mülkiyyət formalarına görə maliyyə nəzarəti 3 növdə həyata keçirilir: dövlət nəzarəti, özəl nəzarət və ictimai nəzarət.

Maliyyə nəzarətinin əsas forması olan dövlət nəzarətini başlıca olaraq dövlət orqanları və onların yerli bölmələri həyata keçirir. Bu işlə əsasən dövlət orqanlarının nəzarət-təftiş qurumları, parlamentlərin hesablama palataları məşğul olur. Onların diqqət obyektı müəssisələrin, dövlət tabeliyində olan təşkilatların, bütün müəssisələrin vergiqoyma xidmətləri, maliyyə bazarı, dövlət büdcəsi, bütün maliyyə vasitəçiləri və b.-dir.

İctimai maliyyə nəzarətini könüllülük və qərəzsizlik prinsipləri əsasında ayrı-ayrı fiziki şəxs qrupları həyata keçirir. Nəzarəti gerçəkləşdirən mütəxəssislərin qarşısında qoyulan konkret vəzifələrdən asılı olaraq bu cür nəzarətin obyektləri müxtəlif ola bilər.

Maliyyə nəzarətində ən mühüm və bazar iqtisadiyyatında ən işlək forma ixtisaslaşdırılmış firmaların və xidmət sahələrinin həyata keçir-dikləri özəl, yaxud müstəqil nəzarətdir. Sadalanan formalardan başqa elmi ədəbiyyatda korporasiyaların, şirkətlərin və müxtəlif mülkiyyətli təşkilatların gerçəkləşdirdikləri təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarətindən də söhbət açılır. Bu nəzarət formasının obyektı korporasiyalar, şirkətlər, müəssisələr, eləcə də onların struktur bölmələridir.

Reallaşdırılma vaxtına görə maliyyə nəzarəti 3 növə bölünür:

1) ilkin nəzarət; 2) cari nəzarət; 3) sonrakı nəzarət. Müəssisələrin və dövlətin maliyyə fəaliyyətinin planlaşdırılmasında ilkin nəzarət mühüm rol oynayır, maliyyə planlarının tərtibi, müzakirəsi, təsdiqi, gəlir-xərc, büdcə layihələrinin, saziş sənədlərinin hazırlanması zamanı və başqa mərhələlərdə həyata keçirilir. Belə hallarda ilkin nəzarət material, əmək və maliyyə ehtiyatlarından səmərəsiz istifadənin qarşısını alır, eləcə də təsərrüfat orqanları fəaliyyətinin neqativ nəticələrini aradan qaldırmağa yardımçı olur. Bundan başqa, gəlirlərin və xərcələrin smetaları tutularkən ilkin nəzarətin köməyi ilə müəssisələrin əlavə ehtiyatları üzə çıxarıla bilər ki, bu da onların maliyyə ehtiyatlarının və məsuliyyətlərinin yüksəlməsində xüsusən önəmlidir. Maliyyə nəzarətinin bu forması qanunların və normativ sənədlərin pozulacağını əvvəlcədən görməyə və onların qarşısını almağa imkan verir.

İkinci forma - təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının keçirilməsi gedişində maliyyə planlarının icrası zamanı gerçəkləşdirilən və material-pul vəsaitinin normalara uyğun xərclənməsinə nəzarət etməyə şərait yaradan cari maliyyə nəzarətidir.

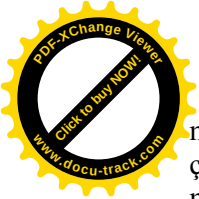
Üçüncü forma – sonrakı maliyyə nəzarəti – hesabat dövrü və maliyyə ili başa çatandan sonra həyata keçirilir. Bu zaman büdcə icra edilərkən, korporasiyaların, müəssisələrin və təşkilatların maliyyə planları yerinə yetirilərkən pul vəsaitləri xərclərinin məqsədə uyğun olub-olmadığı yoxlanılır. Bu forma ilkin nəzarətlə qarşılıqlı əlaqədə olur, daha doğrusu, ona söykənir. Məsələn, sonrakı nəzarət öz hesablaşmalarında maliyyə əməliyyatlarının ilkin yoxlanışı prosesində əldə edilən göstəricilərdən çıxış nöqtəsi kimi istifadə edir.

Ümumiyyətlə, maliyyə nəzarətini daha dəqiq reallaşdırmaq üçün adı çəkilən formaların hamısından bəhrələnmək lazımdır.

6.3. Maliyyə nəzarətinin prinsipləri və metodları

Çox geniş, iqtisadi cəhətdən önəmli funksiya yerinə yetirən maliyyə nəzarəti milli və beynəlxalq iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə edir. Bu vəzifələr reallaşdırılarkən meydana çıxan bir sıra prinsipiial tələblərə hökmən əməl edilməlidir. Onları belə xülasələşdirmək olar:

1. Maliyyə nəzarəti tam aşkarlıq şəraitində aparılmalıdır. Özəl müəssisələrə və biznesə geniş iqtisadi və işgüzar təşəbbüs azadlığı verildiyi, dövlət nəzarətinin xeyli çətinləşdiyi bazar iqtisadiyyatı şəraitində yaşayan cəmiyyət üçün bu, mütləq prinsip kimi fəaliyyət göstərir; buna görə də müəssisələrin fəaliyyətinə maliyyə nəzarəti üçün tam aşkarlıq

mühitinin yaranması bir tərəfdən dövlət maraqlarını gözləməyə imkançı olur, digər tərəfdən isə nəzarətin demokratizmini və obyektivliyini təmin edir. Bu zaman müəssisələrin kommersiya sirlərinin qorunması çox vacib məsələdir.

2. Gözlənilməz neqativ halların qarşısını almaq üçün tədbirlər nəzərdə tutulmalıdır. İqtisadi azadlıq şəraitində müəssisələr tez-tez nəzərdə tutulmayan fəsadlarla üzləşdiyindən maliyyə nəzarəti həyata keçirilərkən iqtisadi ab-havanın bu cür «şiltaqlıqlarından» qorunma tədbirləri görülməlidir. Belə tədbirlər müxtəlif formalarda ola bilər. Onu da qeyd edək ki, bu önləyici tədbirlərin hamısı firmanın strateji planlarında nəzərdə tutulur və bütün fəaliyyət dövründə onlardan istifadə olunur.

3. Təftiş hərtərəfli olmalıdır. Yuxarıda deyildiyi kimi, maliyyə nəzarəti korporasiyanın, firmanın, təşkilatların, eləcə də hökumətin təsərrüfat-iqtisadiyyat fəaliyyətini əhatə edir. Təftiş zamanı, əsasən, bu fəaliyyətin nəticələri yoxlanılıb təhlil edilir. Buna görə də təftiş nəzarət edilən obyektin fəaliyyətinin bütün aspektlərinin və yekunlarının ciddi yoxlanışını təmin edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin fəaliyyəti intensiv şəkildə genişləndiyindən maliyyə nəzarətinin hərtərəfliliyi, çoxölçülülüyü mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

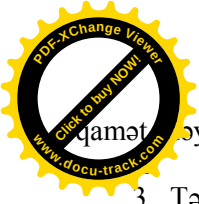
4. Nəzarət bütövlüklə qanunvericilik əsasında aparılmalı olduğundan o, həyata keçirilərkən demokratik ölçülərə əməl edilməlidir. Bazar iqtisadiyyatı sistemində müəssisələrin və onların çoxsaylı variasiyalarının fəaliyyəti üçün bu prinsip son dərəcə önəmlidir. Firmanın fəaliyyətini bu sistem daxilində məhz iqtisadi qanunlar tənzimləyir və çox vaxt onlar bu fəaliyyəti məhdudlaşdırır.

Adı çəkilən prinsiplərdən başqa, maliyyə nəzarəti təşkil edilib gerçəkləşdirilərkən bir sıra törəmə prinsiplərə də riayət olunmalıdır.

Maliyyə nəzarətinin təşkilində və həyata keçirilməsində balans yoxlanışı, tematik yoxlanış, iqtisadi təhlil və təftiş kimi bir neçə metoddan istifadə olunur. Onların mahiyyətini aşağıdakı qaydada şərh etmək olar:

1. Balans yoxlanışları maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin ayrı-ayrı məsələlərinə dair hesabat balans və xərc sənədlərinin əsasında keçirilir. Bu zaman maliyyə intizamının pozulma halları aşkar olunur və onların neqativ nəticələrinin aradan qaldırılması üçün tədbirlər görülür.

2. Tematik yoxlanışlar korporasiya, firma, təşkilat və müəssisələrin fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərini (bəzi mövzuları) əhatə edir, lakin daha geniş göstəricilərdən fərqli olaraq bu metod təsərrüfat obyektlərinin maliyyə vəziyyətini, inkişaf perspektivlərini, istehsalın isti-

qaməti təsəvvüfçülüğünün və ya yenidən qurulmasının zəruriliyini üzə

3. Təhlil metodu faktlara söykənməklə ən dürüst informasiya əldə etməyə imkan verir. Bu metod dövrü, yaxud illik hesabatlara tətbiq edilir. Bu zaman planın yerinə yetirilmə səviyyəsi aşkarlanır, xərc vəsaitləri, maliyyə intizamı normasına və s. əməl edilməsinə nəzarət olunur.

4. Sonuncu metod (təftiş) maliyyə nəzarətində ən mühüm metodlardan biridir və təşkilatların müəyyən hesabat dövründəki maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini əhatə edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təftiş (yaxud auditor yoxlanışı) nəzarətin ən geniş tətbiq olunan metodudur. Təftiş dövlət tərəfindən məcburi qaydada, maliyyə intizamını pozan firmaların fəaliyyətini tam yoxlamaq hüququ ilə təşkil edilə bilər.

6.4. Auditor nəzarətinin mahiyyəti

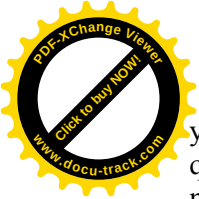
İqtisadi fəaliyyətə cəlb edilmiş təsərrüfat subyektlərinin hamısı ölkə daxilində, həm də beynəlxalq miqyasda çoxölçülü münasibətlər qurur, əlaqələrini genişləndirirlər. Belə bir məqamda müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin obyektiv və əsaslı şəkildə qiymətləndirilməsi zərurəti xeyli aktuallaşır. Bu, bazar iqtisadiyyatı şəraitində auditorların və auditor təsisatlarının yerinə yetirdikləri ən mühüm vəzifələrdən biridir.

Dövlət qulluqçuları olmadan tam müstəqil fəaliyyət göstərən auditorlar maliyyə, uçot və nəzarət sahəsində yüksəkixtisaslı mütəxəssis, mühasib-müfəttişlərdir. Auditor xidməti, yaxud qısaca desək, audit iki növə bölünür: firmadaxili və xarici auditlər.

Firmadaxili auditi firmaların (şirkətlərin), onların filiallarının rəhbərliyi səviyyəsində fəaliyyət göstərən auditor xidmətləri həyata keçirir. Onların əsas işi müəssisələrin maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün qəbul edilən idarəçilik qərarlarının səmərəsinin, nəticə etibarilə rentabilliliyinin və gəlirliliyinin artırılmasına yönəlmişdir. İllik hesabat hazırlanarkən mühasibat uçotunun qaydalarına və prinsiplərinə necə əməl edilməsinin yoxlanılması, xarici auditorların maliyyə strategiyasına dair təkliflərinin, tövsiyələrinin araşdırılması, maliyyə informasiyasının dəqiqliyinin, mötəbərliyinin, operativliyinin yoxlanılması onun vəzifələri sırasına daxildir.

Xarici auditi xüsusi auditor firmaları dövlət vergi orqanları və başqa qurumlarla, eləcə də banklarla, xarici tərəfdaşlarla, səhmdarlarla, sıgorta birlikləri ilə və s. bağlanan müqavilələr əsasında həyata keçirirlər.

Bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin hamısında auditor xidmətləri fəaliyyə

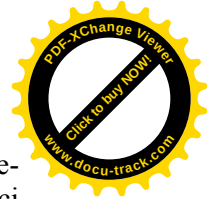

yət göstərir. Bu xidmət sahəsinin ən mühüm işgörmə amili mü-
quqi bazanın olmasıdır. Auditor fəaliyyətini tənzimləyən əsas hü-
nəd bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında qəbul
edilmiş auditor xidməti haqqında qanundur. Bu direktiv sənəd auditor
xidmətinin təşkilinin və gerçəkləşdirilməsinin hüququ əsaslarını, audi-
torların funksiyalarını, hüquq və vəzifələrini müəyyən edir, mülkiy-
yətçilərin əmlak hüquqlarını qorumalı olan müstəqil maliyyə nəzarəti
sisteminin yaradılmasını nəzərdə tutur. Auditor xidməti ilə bağlı mü-
nasibətlər auditor xidmətləri haqqında qanunla, habelə ayrı-ayrı ölkə-
lərin digər qanunvericilik aktları ilə, beynəlxalq müqavilə və sazişlərlə
tənzimlənir.

Audit (ingilis dilindəki “to audit”, yəni «təftiş etmək», «yoxlamaq»
sözündəndir) mühasibat uçotunun, maliyyə və mühasibat hesabatlarının
dəqiq və düzgün aparılmasının, istehsalla və xidmətlərlə məşğul olan,
başqa işlər görən təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin yoxlanılmasıdır.
Auditor yoxlanışı icbari və ya könüllü (təsərrüfat subyektlərinin özləri-
nin təşəbbüsü ilə) qaydada aparıla bilər. Mütləq audit qanunvericiliyə
uyğun olaraq öz maliyyə hesabatlarını dərc etdirməyə borclu olan təsər-
rüfat subyektlərinə, eləcə də qanunvericilik aktları ilə bilavasitə nəzərdə
tutulmuş hallarda, yaxud səlahiyyətli dövlət orqanlarının müvafiq qərar-
ları əsasında tətbiq edilə bilər. Qalan hallarda könüllü auditə üstünlük
verilir.

Müqavilə əsasında yoxlanışlar, ekspertizalar, təhlillər aparılması,
subyektlərin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti haqqında yazılı rəylər tərtib
edilməsi, mühasibat uçotunun təshihə, hesabat göstəricilərinin düzgün-
lüyünün təsdiqlənməsi və maliyyə-təsərrüfat münasibətləri sahəsində
peşə fəaliyyətinə uyğun digər işlərin görülməsi də auditor xidmətinə da-
xildir. Auditor xidmətinə müvafiq peşə təşkilatları, yaxud müstəqil audi-
torlar həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsa-
sən, auditor təşkilatlarının və müstəqil auditorların aşağıdakı hüquqları
var:

- auditor xidməti haqqında qanuna və sifarişçi ilə bağlanmış müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq auditin forma və metodlarını sərbəst müəyyən etmək;
- sifarişçinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini əks etdirən bütün (o cümlədən kənar hüquqi şəxslərdə olan) sənədlərlə tanış olub, onları yoxlanışa cəlb etmək; pul vəsaitinin, qiymətli kağızların, maddi sərvətlərin olub-olmamasını yoxlamaq, habelə digər zəruri məlumatlar almaq;
- sifarişçi təşkilatın rəhbərliyindən və əməkdaşlarından yazılı izahat

şəlahiyyətli dövlət orqanlarının sifarişilə auditor işinin icrası gedişində aşkar edilən qanun pozuntuları və qüsurlar haqqında sifarişçi qarşısında məsələ qaldırmaq;

- başqa auditorları da audit keçirilməsində müqavilə əsasında iştirakla cəlb etmək;

- yoxlanılan təsərrüfat subyekti yoxlanış üçün zəruri olan sənədləri vermədikdə auditin keçirilməsindən imtina etmək.

- Bu hüquqlardan istifadə etməklə yanaşı, auditorlar aşağıdakıları etməyə borcludurlar:

- auditor yoxlanışının keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin tələblərinə sözsüz əməl etmək;

- sifarişçinin mühasibat uçotunu və hesabatını, onların dürüstlüyünü mövcud qanunlara və normativ aktlara uyğun şəkildə yoxlamaq;

- mühasibat uçotunun aparılmasında və hesabatların tərtibində aşkar edilmiş bütün qanun pozuntuları və qüsurlar barədə sifarişçi təşkilatın rəhbərliyinə məlumat vermək;

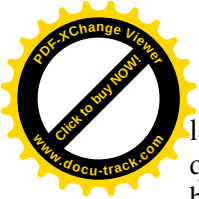
- sifarişçinin tələbi ilə keçirilən audit zamanı alınmış informasiyanı (məhkəmə orqanlarının tələbi istisna olmaqla) gizli saxlamaq, yəni kommersiya sırrını açmamaq;

- yoxlanış zamanı alınmış, yaxud tələb edilmiş sənədlərin qorunmasını təmin etmək.

- deyilənlərdən başqa, auditor xidmətinin sözsüz yerinə yetirməli olduğu bir çox başqa vəzifələr də var.

Səriştəli auditor xidmətlərinin haqqı ödənilməlidir və ya auditor firmaları hüquqi şəxs statusunda təsərrüfat hesablı təşkilat kimi fəaliyyət göstərməlidir. Bu status auditorların üzərinə müəyyən məsuliyyətlər qoyur. Məsələn, auditorlar, yaxud auditor təşkilatları öz vəzifələrini lazımınca yerinə yetirə bilmədikləri hallarda, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə və bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq yarıtmaz icraçılar əmlak məsuliyyətinə cəlb oluna, həmçinin, öz vəzifəsini yerinə yetirməyənlər lisenziya hüquqlarından məhrum edilə bilərlər.

Auditor xidmətlərindən bəhrələnən təsərrüfat subyektlərinin də bir sıra hüquq və vəzifələri var. Məsələn, bu təsərrüfat subyektlərinin rəhbərləri auditin keçirilməsi üçün zəruri olan bütün sənədləri, cədvəlləri, hesabatları təqdim etməyə, auditorun sorğularına yazılı cavab verməyə borcludur və təqdim etdiyi məlumatların dürüstlüyünə görə məsuliyyət daşıyır. Bütün bunlarla yanaşı, təsərrüfat subyektləri auditor seçimində sərbəstdirlər və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı olan bütün məsələ-

lər üzrə istənilən müddətə auditorlarla, yaxud auditor təşkilatla müqavilə bağlamaq hüquqları var. Belə müqavilələr yoxlanış məqamına bağlansa, auditor yoxlanışın yekunları üzrə qəbul edilmiş qaydada akt bağlayır.

Dediklərimizin hamısı auditor nəzarətinin mahiyyətinin açılmasına, həm də bununla birlikdə, onun fəaliyyət yönlərini, əsas hüquq və vəzifələrini açıqlamağa xidmət edir.

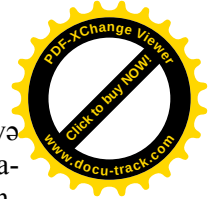
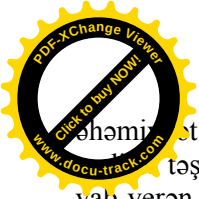
Auditorlar palatasının verdiyi məlumatlara görə, 2007-ci il ərzində 47 sərbəst auditor, 55 auditor təşkilatı (o cümlədən 4 xarici auditor təşkilatının filialı və ya nümayəndəliyi) və 3 xarici investisiyalı auditor təşkilatı tərəfindən Auditorlar Palatasına öz fəaliyyətlərinə dair hesabatlar təqdim edilmişdir. Bu məlumatlara görə, hesabat dövründə təsərrüfat subyektləri ilə 28.004.071,1 manat məbləğində 4.873 müqavilə bağlanmışdır. Həmin müqavilələrin 6.111.267,5 manat məbləğində 754-ü ilin əvvəlinə qalıq kimi, 21.892.803,6 manat məbləğində 4119-u isə hesabat dövründə bağlanmışdır ki, bunun da xüsusi çəkisi xarici auditor təşkilatlarının filial (və ya nümayəndəlikləri) üzrə sayına görə 5,4% və məbləğinə görə 65,0%, xarici investisiyalı auditor təşkilatları üzrə sayına görə 5,0% və məbləğinə görə 12,1%, yerli auditor təşkilatları üzrə sayına görə 51,2% və məbləğinə görə 17,0%, sərbəst auditorlar üzrə sayına görə 38,4% və məbləğinə görə 5,9% təşkil etmişdir. 2007-ci il ərzində bağlanmış müqavilələrdən 15.757.268,8 manat məbləğində 4.182-i yerinə yetirilmişdir.

6.5. Auditorlar palatası və onun vəzifələri

Auditor xidmətinin təşkili və normal fəaliyyəti lazımi nəzarətin olmasını tələb edir. Bu xidmətin müstəqilliyi qətiyyənlə onun nəzarətsizliyi demək deyil. Onun fəaliyyətinin tənzimlənməsi müvafiq orqanın olması zərurətini irəli sürür və bu missiyanı məhz **Auditorlar Palatası** yerinə yetirir.

Auditorlar Palatası ölkədə fəaliyyət göstərən auditorları özündə birləşdirir və onların işinə nəzarət edir. Bu Palata Auditorlar Palatası haqqında Əsasnamədə öz əksini tapan və konkretləşdirilən bir neçə əsas funksiyanı yerinə yetirir. Aşağıda həmin vəzifələrin siyahısını və şərhini veririk.

1. Auditorlar Palatasının ilkin və həlledici vəzifəsi olan bütün auditorların qeydə alınması və onların fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması bütövlükdə dövlət üçün, eləcə də normal iqtisadi fəaliyyət üçün xüsusi

Əhəmiyyətli məlumat kəşb edir. Palata sərəştəli fəaliyyətə başlayan auditorların və təşkilatlarının hamısını qeydiyyatdan keçirir, bütün tələblərə cavab verən auditorları lisenziyalaşdırır. Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə görə respublika Auditorlar Palatasından lisenziya almış müstəqil (azad) auditor ölkə ərazisində müstəqil auditorluq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququna malik fiziki şəxsdir.

Respublikada müstəqil auditorluğa iddia edənlərə aşağıdakı tələblər irəli sürülür:

- Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmaq;
- mühasibat uçotu, maliyyə işi, iqtisadiyyat və ya hüquq ixtisasları üzrə ali təhsil və ixtisas üzrə azı üç illik iş təcrübəsinə malik olmaq;
- müstəqil auditorluq imtahanı vermək və s.

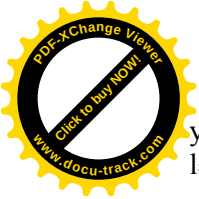
Auditor təşkilatı Auditorlar Palatasının verdiyi lisenziya əsasında ölkə ərazisində auditorluq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququ qazanmış hüquqi şəxsdir. Həm də təşkilatın Nizamnaməsinə görə bu xidmət növü onun yeganə fəaliyyət sahəsi olaraq qalır. Auditor təşkilatı yaratmaq üçün azı 3 müstəqil auditorun olması vacibdir. Auditorluq fəaliyyəti üçün lisenziya 5 illik müddətə verilir.

Müvafiq lisenziya aldıqdan və auditorlar siyahısında qeydiyyatdan keçdikdən sonra auditor auditorluq xidməti ilə məşğul olmaq hüququ qazanır. O, fəaliyyətini ya özəl qaydada, ya da hər hansı auditorlar təşkilatının üzvü kimi gerçəkləşdirə bilər. Başqa fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq qadağandır.

2. Auditorlar fəaliyyətə başladıkları andan onların işinə bir sıra vəsi-tələrdən bəhrələnməklə Auditorlar Palatası nəzarət edir. Məsələn, müs-təqil auditorlar öz işlərini xüsusi gündəlikdə yazaraq apardıqları auditin keyfiyyətini yoxlatdırmaq üçün həmin gündəlikləri Auditorlar Palatası-na təqdim edirlər. Auditorlar vəzifələrini lazımi səviyyədə yerinə yetir-mədiyi hallarda onların lisenziyaları qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada əllərindən alınır və fəaliyyətlərinə xitam verilir.

3. Auditor fəaliyyəti zamanı yaranan mübahisəli məsələlərin necə həll edilməsi auditorluq fəaliyyətinin sabitliyi üçün son dərəcə önəm-lidir. Auditorla (auditorlar təşkilatı ilə) sifarişçilər arasında müəyyən mübahisələr yarana bilər. Bunların çoxuna Auditorlar Palatası baxır və həll edir. Mübahisələrin hamısı əmlak xarakteri daşıyarsa, onlara Audi-torlar Palatası yox, arbitraj məhkəməsi baxır.

4. Auditorun işinin yoxlanması. Auditorlar Palatası auditor təşki-latlarının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin mövcud qanunvericiliyə uy-ğun gəlib-gəlmədiyini yoxlayır, onların işinə nəzarət edir. Bütün bu de-

yilənlər Auditorlar Palatasının funksiyalarını daha konkret r. ləşdirməyə imkan yaradır.

Beləliklə, Auditorlar Palatasının məqsəd və vəzifələri dövlətin auditor xidmətinin tənzimləməsini təşkil etmək, bu sahədəki normativ aktları, ölkədə auditor xidmətinin inkişafına və təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş tədbirlər sistemini işləyib hazırlamaq, dövlətin təsərrüfat subyektlərinin və auditorların maraqlarını qorumaq, sonuncuların qanunvericilik və normativ aktlardan irəli gələn tələbləri yerinə yetirib-yetirmədiklərinə nəzarət etməkdir. Auditorlar Palatasının fəaliyyəti onun Əsasnaməsi ilə tənzimlənir.

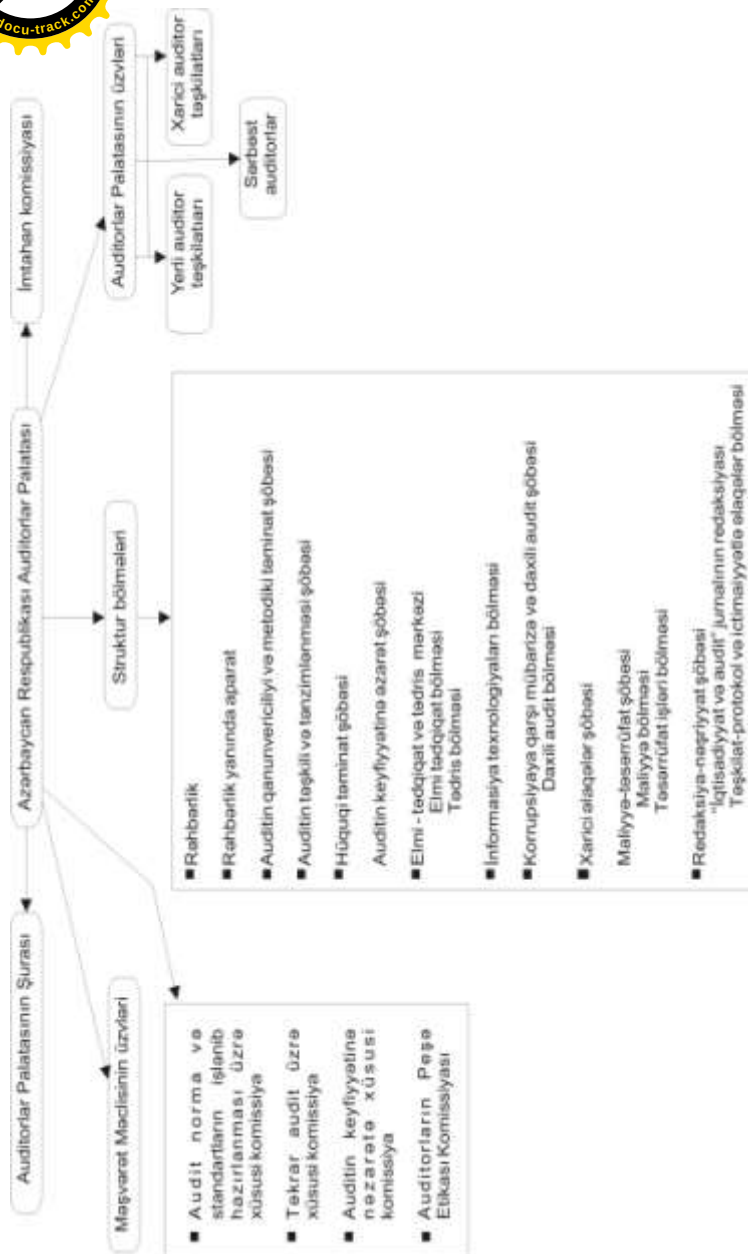
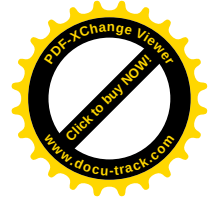
Auditorlar Palatası haqqında Əsasnaməni ölkənin ali qanunvericilik orqanı olan Parlament təsdiq edir. Demək olar, bütün ölkələrdə Auditorlar Palatası auditor xidmətinə tənzimləyən qurum kimi çıxış edir.

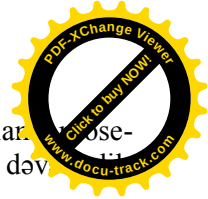
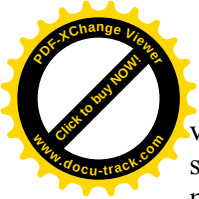
Müstəqillik əldə etdikdən sonra eyni qurum Azərbaycanda da yaradılmış və artıq bir çox illərdir ki, müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının strukturu sxemdəki kimidir (sxem 6.5.1).

6.6. Maliyyə nəzarətinin təşkili

Maliyyə nəzarətinin səviyyəsi bir çox cəhətdən onun təşkilindən asılıdır. Dövlət orqanlarının həyata keçirdikləri maliyyə nəzarəti, adətən, əvvəlcədən tutulmuş xüsusi plan üzrə, xüsusi auditor nəzarəti isə daxil olan sifarişlər əsasında gerçəkləşdirilir. Birinci halda müfəttişin adına vəsiqə yazılır və o, həmin vəsiqəni pasport, yaxud şəxsiyyəti təsdiqləyən başqa sənədlə birlikdə yoxlanılan müəssisənin rəhbərliyinə təqdim edir. Rəhbərlik müvafiq qərar qəbul etdikdən sonra baş mühəsibin və ya müəssisənin başqa bir vəzifəli şəxsinin iştirakı ilə yoxlanış başlanır.

Auditor yoxlanışında isə sifarişçi özü auditora, yaxud onun üzv olduğu təşkilata müraciət edərək müvafiq müqavilə bağlayır, icraçının hesabına lazımi qədər vəsait köçürür, sonra yoxlanış həyata keçirilir. Hər iki halda yoxlanışın nəticələri ümumiləşdirici aktda rəsmi əksini tapır. Bu cür aktlar, adətən, bir neçə hissədən ibarət olur. Birinci hissədə yoxlanışın xarakteri, metodu, tarixi (vaxtı) və icraçıları göstərilir. İkinci hissədə yoxlanış zamanı ayrı-ayrı sahələrdə aşkar edilmiş faktlar və işin gedişi əks olunur. Ümumiyyətlə, aktda bütün faktlar, həm müsbət, həm mənfi cəhətlər göstərməlidir. Üçüncü hissədə hökmən aşkarlanmış nöqsanların aradan qaldırılması, ümumiyyətlə müəssisənin işinin yaxşılaşdırılması yolları qeyd olunur, çünki müfəttişin vəzifəsi təkcə neqativ

və zərərli məqamların üzə çıxarılmasından ibarət deyil. Yoxlanışında müfəttişdən əlavə, müəssisənin rəhbərləri və kənardan dəvə edilmiş mütəxəssislər də iştirak edə bilərlər.

Tərtib edilmiş aktı yoxlanışın bütün iştirakçıları və müəssisə rəhbəri imzalamaq və akt möhürlə təsdiqlənməlidir. Müəssisə rəhbərliyi onu təsdiqləmək istəmədikdə imtinanın səbəbini əsaslandırmalıdır.

İmzalandıqdan və təsdiqləndikdən sonra akt müvafiq (yoxlayıcı) orqanın müzakirəsinə verilir və müzakirənin nəticələrinə görə lazımı tədbirlər görülür. Yoxlanış nəticəsində cinayət tərkibli faktlar, inzibati pozuntular aşkarlanarsa, materiallar prokurorluq orqanlarına, yuxarı instansiyalara və başqa müvafiq idarələrə göndərilir.

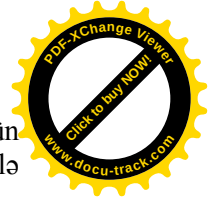
6.7. Keçid iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi

Hazırda dünya iqtisadiyyatı ildən-ilə öz fəaliyyətini yeniləşdirir. Onun inkişafı bazar münasibətlərinin dinamikası ilə şərtlənir və bu münasibətlərin mövcudluğu sayəsində həyata keçirilir. Buna görə də əvvəllər başqa yolla gedən ölkələr indi bazar iqtisadiyyatının aşkar üstünlüklərini görərək öz iqtisadi sistemlərini bu istiqamətə yönəldir. Bazar iqtisadiyyatı sistemində maliyyə, daha konkret desək, maliyyə nəzarəti çox önəmli yer tutur.

Keçmiş mühafizəkar iqtisadi sistemdə maliyyə nəzarətinin rolu çox kiçik idi və o yalnız dövlət səviyyəsində məhdud çərçivədə həyata keçirilirdi. İndi Azərbaycan Respublikası bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsində olsa da, bütün sahələrdə, o cümlədən təsərrüfat-iqtisadiyyat fəaliyyətinə maliyyə nəzarəti sahəsində əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. Köhnə maliyyə nəzarəti sistemi yalnız birukladlı mülkiyyət formasına, dövlət mülkiyyəti şəraitinə uyğunlaşdırılmışdı. İndiki halda köhnə nəzarət sistemi yenidən qurulmalı, təzələnməli, təkmilləşdirilməlidir.

Maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi, hər şeydən əvvəl, auditor xidmətinin ən müasir mexanizmlərinin təşkilini və fəaliyyət göstərməsini, nəzarət sisteminin əlaqələndirilməsini və təsir gücünün artırılmasını və s. nəzərdə tutur.

Ölkəmizdə maliyyə nəzarəti sahəsində diqqəti cəlb edən müvafiq bazar strukturları da yaradılıb. Misal olaraq müstəqil auditor şirkətlərini, parlament yanında hesablama palatasını, auditor palatasını, mərkəzi bankın nəzdində maliyyə monitorinqi departamentini və s. göstərmək olar.

Bununla bərabər, bunlar heç də maliyyə nəzarət sistemində bütün tədbirlərin görülməsi demək deyil, bu istiqamətdə ciddi, xüsusilə preventiv (xəbərdaredici və qabaqlayıcı) tədbirlər görülməlidir:

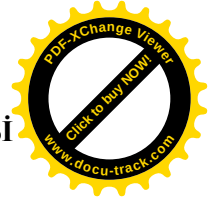
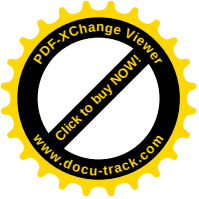
- beynəlxalq səviyyəyə çıxma biləcək auditor şirkətlərinin formalaşması. Bu gün beynəlxalq səviyyədə tanınmış şirkətlər içərisində Azərbaycan şirkəti yoxdur və buna görə də xarici bazara çıxışları məhduddur. Hətta daxili bazarda əksəriyyət iri şirkətlərin auditi məşhur xarici şirkətlər tərəfindən aparılır;

- maliyyə nəzarəti və vergilərin toplanmasında da yavaş-yavaş özəl şirkətlərin xidmətindən istifadə olunması;

- yoxlama və təftişlərin bir qədər məhdudlaşdırılması və koordinasiya olunması;

- müxtəlif nəzarət orqanları tərəfindən aparılan yoxlamaların tək-rarlanmasının qarşısının alınması;

- maliyyə nəzarəti prosesində də elektron vasitələrdən istifadənin genişləndirilməsi, online yoxlamaların həyata keçirilməsinə şərait yaradılması.

II BÖLMƏ. ÜMUMDÖVLƏT MALİYYƏSİ

VII FƏSİL. DÖVLƏT BÜDCƏSİ

7.1. Dövlət büdcəsinin mahiyyəti və rolu

Hər bir dövlətin yaşaması üçün onun zəruri atributlarından olan pul vəsaitləri fondlarının yaradılması çox vacib şərtlərdən biridir.

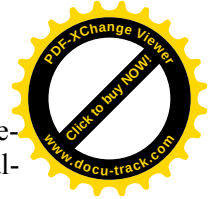
Ölkələrin hamısında hökumət öz funksiyalarını uğurla yerinə yetirmək üçün cəmiyyətin yaratdığı maliyyə ehtiyatlarının bir hissəsini, əsasən, icbari yolla mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondlarına səfərbər edir. Bu fondlar sırasında əsas yeri dövlət büdcəsi tutur.

Ölkə maliyyə sisteminin başlıca dayacağı olan dövlət büdcəsi iqtisadi, sosial və siyasi vəzifələri yerinə yetirmək üçün pul vəsaiti təminatının ən önəmli vasitəsi, dövlət maliyyəsinin ən mühüm tərkib hissəsidir. Beynəlxalq termin olan «büdcə» («budget») anlayışının ilkin mənası «kəşkül», «çanta» deməkdir.

Məişət nitqində biz tez-tez «ailə büdcəsi», «vaxt büdcəsi» ifadələrinə rast gəlirik. Ailə büdcəsi ailənin gəlir və çıxarlarını, vaxt büdcəsi potensial vaxtın sərf olunmuş zaman kəsiyi ilə balansını, dövlət büdcəsi isə hökumətin gəlir-çıxarının əsas balansını bildirir.

Dediyimiz kimi, dövlət büdcəsi ölkənin maliyyə sisteminin mühüm tərkib hissəsidir. Ümumi milli məhsulun və milli gəlirin bölüşdürülməsində fəal iştirak etməklə o, hökumətin mərkəzləşdirilmiş pul fondu və əsas maliyyə planı qismində çıxış edir. Dövlət, müəssisələr və əhali arasındakı pul münasibətləri büdcə münasibətləri kimi səciyyələnir.

İqtisadi mahiyyətinə görə dövlət büdcəsi milli gəlirin bölüşdürülməsi zamanı hökumətlə hüquqi və fiziki şəxslər arasında yaranan münasibətləri ifadə edir. Bu münasibətlər isə öz növbəsində milli iqtisadiyyatın və sosial sferanın inkişafı, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin təmin edilməsi və dövlət idarəçiliyinin maliyyələşdirilməsi sahələrində lazım olan tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün büdcə fondunun yaradılması və istifadəsi ilə bağlıdır. Bir iqtisadi kateqoriya kimi dövlət büdcəsinin mahiyyəti bölgü və nəzarət vasitəsilə daha geniş və daha aydın açılır. Başqa sözlə, büdcə dövlət sektorunun (mərkəzi hökumətin, yerli hakimiyyət orqanlarının və s.) maliyyə planı xarakteri daşıyır. Bazar iqtisadiyyatı ölkələrində belə planlaşdırma bütün çətinliklərə baxmayaraq iqtisadi əməliyyatlara uyğunlaşdırılır və dövlət sektorunda mühüm rol oynayır. Gəlir və xərc dərəcələrinin dəqiq müəyyənləşdirildiyi illik büdcə planla-

inin f...bi hökumətə konkret perspektivi görmək və onu maliyyə re-
nin real dinamikası ilə əlaqələndirmək imkanı verir. Bu isə yal-
nız mükəmməl büdcə sisteminin mövcudluğu şəraitində mümkündür.

Milli iqtisadiyyatın inkişafında, istehsalın stimullaşdırılmasında, eləcə də cəmiyyətin sosial tərəqqisində dövlət büdcəsi çox böyük rol oynayır. Bu rol özünü daha çox kəmiyyət və keyfiyyət təsirlərində göstərir. Kəmiyyət təsiri hansı istiqamətə nə qədər vəsait xərcləmək lazım gəldiyini bildirir. Keyfiyyət təsiri isə iki aspektdə nəzərdən keçirilir: bir tərəfdən vergilərin düzgün qurulması və vəsaitlərin səmərəli xərclənməsi, digər tərəfdən isə büdcə vasitəsilə nəzarət meyar kimi götürülür. Bu aspektlərin hər ikisi iqtisadiyyatın keyfiyyətinə təsir göstərir. Bütün ölkələrdə büdcə ən mühüm iqtisadi tənzimləyici kimi çıxış etdiyindən o, makroiqtisadi tənzimləmənin ən önəmli elementlərindən birinə çevrilir.

1.2. Dövlət büdcəsinin funksiyaları

Dövlət büdcəsi onun mahiyyətini əks etdirən bir neçə çox mühüm funksiya daşıyır. Ümumi iqtisadi əhəmiyyəti olan bu funksiyalar iqtisadiyyatın hər bir sahəsi ilə yaxından bağlıdır. Büdcənin əsas funksiyalarının bölgüyə və nəzarətə ayrılmasını hamı qəbul edir.

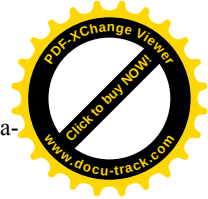
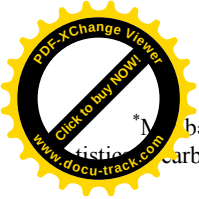
Bu gün dövlət maliyyəsinin heç bir bölməsi çoxtərəfli və geniş-həcmli pul vəsaitlərinin bölgüsünü həyata keçirə bilməz. Bu vəzifəni büdcə yerinə yetirir. O, milli gəlirin bölüşdürülməsində mühüm rol oynayır və bu prosesin təsir dairəsi çox genişdir. Məsələn, bu mərhələdə bütün istehsalçılar, yaxud istehsal iştirakçıları büdcə münasibətləri orbitinə daxil olurlar. Dövlət büdcəsində əsas yenidən bölgü obyektı xalis gəlirdir. Vergilər və digər dövlət gəlirləri şəklində dövlət büdcəsinə səfərbər olunan vəsait yenidən bölünərək milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafına yönəldilir.

Büdcə milli iqtisadiyyatın bütün sahələrinin əlaqələndiricisidir. Ölkələrin əksəriyyətində ümumi milli məhsulun 15-60 %-i büdcə vasitəsilə bölüşdürülür. Mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyat ölkələrində bu göstərici yuxarı, bazar iqtisadiyyatı ölkələrində isə aşağı olur. 2000-ci ildə Azərbaycan Respublikasında ümumi milli məhsulun həcmi o vaxtın pulu ilə 18,3 trilyon (indiki pulla – 3, 66 milyard) manat olduğu zaman, dövlət büdcəsi 3,9 trilyon (780 milyon) manat idi. Ümumi milli məhsul bölgüsündə dövlət büdcəsinin xüsusi çəkisi 21% idi (cədvəl 7.2.1.). Hazırda isə bu rəqəmlər xeyli böyümüş və faiz nisbəti də dəyişmişdir. Pay etibarı ilə götursək, bu rəqəm hazırda 32%-ə yaxındır.

Cədvəl 2.1.

**Ümumi milli məhsul bölgüsündə dövlət büdcəsinin gəlirli
payı (%-lə)**

Ölkələr	İllər				
	1994	1995	1996	1999	2008
Horvatiya	41.8	43.5	44.3	42.8	39.4
Çexiya Respublikası	42.6	41.9	40.3	41.4	40.9
Estoniya	42.1	40.5	38.8	36.9	37.1
Macarıstan	50.3	45.9	45.3	41.7	46.2
Latviya	-	37.2	37.4	42.6	33.3
Litva	32.6	32.3	29.6	31.9	34.8
Polşa	48.3	47.4	47.0	42.7	38.5
Slovakiya Respublikası	44.0	47.0	45.6	39.7	38.5
Sloveniya	43.4	43.1	42.7	43.7	32.7
Albaniya	23.8	23.4	18.3	21.3	27.4
Bosniya və Hersoqovina	-	39.0	0.5	44.7	47.9
Bolqarıstan	41.8	35.7	31.9	39.8	39.5
Makedoniya	43.1	37.9	35.7	38.0	34.2
Rumıniya	31.7	31.4	28.9	32.1	32.7
Rusiya	34.6	32.5	33.0	34.1	38.4
Ermənistan	27.7	19.9	17.6	22.4	19.6
Azərbaycan	33.8	17.6	17.6	19.5	32.2
Belorus	46.0	36.1	40.8	42.3	49.6
Gürcüstan	-	7.1	9.3	15.6	33.5
Qazaxıstan	18.5	16.9	13.2	19.1	24.4
Qırğızıstan	26.8	24.8	23.9	24.0	31.5
Moldova	30.4	30.9	26.6	25.4	41.9
Tacikistan	42.8	11.5	13.2	13.1	27.8
Türkmənistan	16.9	20.5	16.6	20.5	13.3
Ukrayna	43.7	39.1	36.7	34.7	44.3
Özbəkistan	29.2	34.6	34.3	32.1	32.7
Keçid ölkələri (cəmi)	31.6	23.5	22.7	24.4	36.8
Almaniya	43.5	43.1	43.9	44.6	45.1
Yunanıstan	35.5	36.4	36.9	41.9	33.6
Yaponiya	32.1	32.0	31.7	31.1	35.4
Portuqaliya	37.8	38.8	40.1	42.8	41.7
ABŞ	29.4	29.8	30.2	31.1	31.8

Mənbə: Transition report. 2009. EBRD/ London 2009, Government finance statistics Yearbook/ IMF. Washington DC. 2000, 2004.

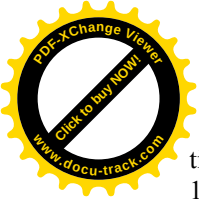
Cədvəldən göründüyü kimi, ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsində dövlət büdcəsinin payı xeyli dəyişkəndir. Bu, bir sıra amillərdən, o cümlədən dövlətin qanunvericilik yolu ilə öz əhalisi qarşısında götürdüyü öhdəlikdən, büdcə kəsininin maliyyələşmə səviyyəsindən, ümumi milli gəlirin sahə strukturundan və s. asılıdır.

Tarixi təhlil göstərir ki, dövlətin iqtisadiyyatın tənzimlənməsində rolunun artmasında XX yüzil dönüş əsri olmuşdur və bu, ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsində dövlət büdcəsi payının artmasına xeyli təsir göstərmişdir. Cədvəl 7.2.2.-dən görünür ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində bu pay son dərəcə kiçik olduğu halda XX əsrdə xeyli artmışdır. Məsələn, 1870-ci ildə ABŞ-da ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsində dövlət büdcəsinin payı cəmi 7,3%, 1998-ci ildə isə 32,8%, İsveçdə müvafiq olaraq 5,7 və 58,5% təşkil etmişdir.

Cədvəl 7.2.2.

**Ümumi daxili məhsulun bölgüsündə dövlət büdcəsinin rolu
(ÜDM da xərclər)*.**

Ölkələr	İllər							
	1870	1913	1960	1998	2000	2004	2005	2008
Avstraliya	18.3	16.5	21.2	32.9	36.3	35.7	35.2	31.1
Belçika	...	13.8	30.3	49.4	49.4	49.7	49.3	41.2
Fransa	12.6	17.0	34.6	54.3	52.5	54.1	53.6	43.0
Almaniya	...	14.8	32.4	46.9	45.7	48.6	47.6	38.6
İtaliya	11.9	11.1	30.1	49.1	46.8	47.9	48.5	37.4
Yaponiya	...	8.3	17.5	36.9	38.6	38.1	38.1	36.1
Niderland	5.9	9.3	29.9	47.2	45.3	48.2	47.8	42.2
Norveç	5.9	9.3	29.9	46.9	43.4	48.7	49.4	50.4
İsveç	5.7	10.4	31.0	58.5	57.4	58.6	57.5	37.9
B. Britaniya	9.4	12.7	32.2	40.2	37.0	43.0	43.4	38.8
ABŞ	7.3	7.5	27.0	32.8	33.6	35.7	35.7	34.6

* Mənbələr: *economic outlook* (Paris: organization for economic co-operation and development, 1999), peter h. lindert, “the rise of social spending, 1880~1930,” *explorations in economic history*, vol. 31 (1994), pp. 1~37; peter h. lindert, “what limits social spending?” *explorations in economic history*, vol. 33 (1996), pp 1~34; howard oxley and maitland macfarlan, “health care reform: controlling spending and increasing efficiency,” *oecdeconomic studies*, vol. 24~1 (1995), pp. 7~55; oecd, *historical statistics 1990~1995* (paris: organization for economic co-operation and development, 1997), government finance statistics. yearbook/ imf. Washington dc. 2008, 2009.

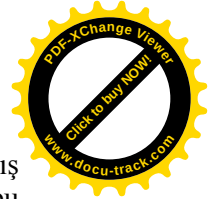
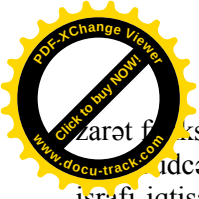
Lakin dünya iqtisadiyyatının inkişafındakı yeni meyllərin təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, XXI əsrdə əks proses baş verəcək. Bu yüzil iqtisadiyyat tarixinə iqtisadi və bütövlükdə ictimai proseslərin dövlətsizləşdirilməsi dövrü kimi daxil olacaq. Son 20-30 ilin təcrübəsi göstərir ki, dövlətsizləşmə prosesi harada yüksək sürətlə gedirsə, orada iqtisadiyyatın və yaşayış standartlarının yüksək artımı müşahidə olunur. Məsələn olaraq iqtisadiyyatın inkişafında ən yüksək və sabit artıma nail olmuş Çini göstərə bilərik.

Dövlət büdcəsinin ənənəvi funksiyalarından biri nəzarətdir. Büdcənin köməyi ilə vəsait yığılmasına və ondan istifadəyə ciddi nəzarət olunur. Büdcənin təşkilini şərtləndirmiş tarixi amilləri təhlil edərkən bunun nəinki iqtisadi zərurət olduğunu, həm də siyasi səbəblərini, yəni hakimiyyətin büdcədən təbəələrə qarşı bir siyasi təzyiq və nəzarət aləti kimi bəhrələndiyini sezmək mümkündür.

Eyni zamanda büdcə təşkilinin təbiəti belədir ki, o, dövləti idarə edənlərin özlərini də müəyyən məsuliyyət daşımağa, iqtisadi intizama sövq edir. Məsələn, İngiltərədə və Fransada büdcə iqtisadi arenaya xalq hərəkətlərinin siyasi təzyiqinin nəticəsi kimi çıxmışdır. Hələ 1212-ci ildə kral Conun imzaladığı sənədlərdə büdcənin yaradılmasına dair mülahizələr vardı. Sonralar büdcə dövlət idarəçiliyi mexanizminin ayrılmaz hissəsinə çevrildi.

İdarəedici orqanlar müəyyən müddət üçün nəzərdə tutulmuş dövlət xərclərinə nəzarət etmək, eləcə də özlərinin dövlət gəlirlərini örtmək üçün büdcəni təşkil və təsdiq edirlər.

Büdcə nəzarəti iqtisadiyyatın bütün sahələrini, pul kütləsinin hərəkətini, alqı-satqı əməliyyatlarını əhatə edir, çünki bütün bu proseslər büdcəyə daxil olan gəlirləri generasiyalaşdırır. Toplanmış mədaxillər büdcə gəlirlərini təşkil edir. Büdcədən istifadəyə hökumət, yaxud büdcə ilə məşğul olan başqa orqanlar nəzarət edir. Bu orqanlar büdcənin icrası zamanı heç bir əyinti və ya səhlənkarlığa yol verməməlidirlər. Bu nə-

Ekspertin rəyi siyasəti özündə ikili məhdudlaşdırıcı vəzifəni əks etdirir. Bütçə ehtiyatlarının özbaşına, ölçüsüz-biçisiz, əsaslandırılmamış israfı iqtisadiyyatda ciddi pozuntulara, sabitsizliyə gətirib çıxarır ki, bu da dövlətin idarəçilik mexanizminin zəifliyinə dəlalət edir. Bütçə xərclərinə nəzarət, daha doğrusu, onların tam məhdudlaşdırılması bir iqtisadi tənzimləyici, iqtisadi nəzarətçi kimi bütçənin əsas roluna uyğun gəlir.

İqtisadiyyatın geridə qalmış, yaxud zəif inkişaf etmiş sahələrinə yardım göstərilməsi, istehsal və qeyri-istehsal infrastrukturalarının yaradılması, əhalinin sosial müdafiəsi, yoxsulluqla mübarizə, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi, maliyyə vəsaitinin düzgün bölüşdürülməsi kimi sahələrin maliyyələşdirilməsi bütçə xərclərinin, eləcə də gəlirlərinin məhdudlaşdırılmasını şərtləndirən amillərdir.

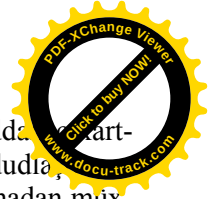
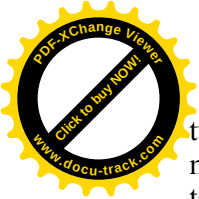
Bütçənin icrası prosesində məhdudiyyətlər qoyulması, dediyimiz kimi, iki istiqamət, yaxud parametrlər üzrə baş verir:

- a) vaxta görə məhdudlaşma;
- b) vəsait həcminə görə məhdudlaşma.

a) Dövlət bütçəsi müəyyən zaman kəsiyi ilə bağlıdır. Bir qayda olaraq, bütçə müddəti bir ili əhatə edir və dünya təcrübəsində maliyyə ili adlanır. Bəzi ölkələrdə maliyyə ili təqvim ili ilə eyni olmasa da, onları eyniləşdirmək o qədər də çətin deyil. Onların bir-birinə uyğun gəlməməsində, müəyyən mühüm məqamları nəzərə alsaq, təəccüblü heç nə yoxdur. Dünyada hamının qəbul etdiyi ənənə ondan ibarətdir ki, yeni bütçə təqvim ilinin sonuna azı iki ay qalmış təsdiqlənir və yeni maliyyə ilinin başlanğıcı həmin vaxtdan hesablanır. Bir çox ölkələrdə bütçənin icrasına yanvarın 1-dən başlanılır, yəni təqvim və maliyyə illəri üst-üstə düşür.

Bütçəyə daxil edilmiş dövlət xərcləri və gəlirləri qarşıdakı il üçün nəzərdə tutulur, yəni növbəti ilə proqnozlaşdırılan gəlirlər və gözlənilən xərclərin maliyyələşdirilməsi müəyyən edilir. Maliyyə ilinin sonunda bütçənin idarə edilməsinə və icrasına məsul olan orqanlar proqnozlaşdırılmış xərclərə, gəlirlərin miqdarına və mənbələrinə uyğun olaraq bütçənin icrası haqqında hesabat verir. Yeni maliyyə ili başlanana qədər ona aid gəlirlər və xərclər proqnozlaşdırılır, bu proqnozlar əsasında növbəti il üçün bütçə tərtib olunub təsdiq edilir.

b) Vəsaitin və qiymətlərin həcm məhdudiyyəti. Demokratik idarəçilik sistemi olan ölkələrdə qanunverici orqan icra hakimiyyətinin fəaliyyətinə nəzarət edərək dövlət xərclərinin və gəlirlərinin kəmiyyət və keyfiyyət parametrləri üzrə həddlərini müəyyən edir. Vaxt, xronologiya məhdudiyyəti ilə paralel aparılan belə senzlaşdırmanı seçicilik, üs-

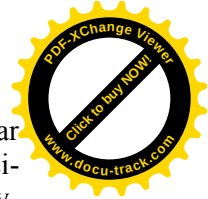
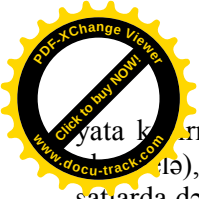

tün seçim prinsipi kimi səciyyələndirmək olar. Onu da yadda saxlamaq olmaz ki, kəmiyyətə və qiymətlərə tətbiq edilən məhdudlaşdırma, təkcə nəzarət məqsədi güdmür. Məsələn, belə məhdudlaşdırmadan müxtəlif iqtisadi məqsədlərlə, iqtisadi inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirərkən, siyasi proqramları həyata keçirərkən də istifadə olunur.

Tətbiq olunan məhdudlaşdırmalar ilk növbədə kəmiyyət və qiymət həcmələrinə aid edilir. Qanunverici orqan sosial xidmətlər üzrə hansı proqramların yerinə yetiriləcəyi, bu proqramların hansı mənbələr hesabına (konkret olaraq hansı vergi yığımı, borclardan istifadə etməklə, yoxsa başqa yolla) maliyyələşdiriləcəyi barədə qərar qəbul edir. Bu qərar ictimai xarakter daşıyır. Dövlət xidmətlərinin və gəlirlərin növləri aydınlaşdırıldıqdan sonra onların qarşısına bu qərarla nəzərdə tutulmuş xidmətlərin hansı mənbələrdən maliyyələşdirilməsi problemi çıxır. Bu mənbələri ilk növbədə büdcənin gəlir hissəsində axtarmaq lazımdır. Beləliklə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində qarşıdakı ildə dövlət bölməsində hansı xidmət proqramlarının gerçəkləşdiriləcəyi, bu proqramların maliyyə təminatının nədən ibarət olacağı, onların hansı bölmələr hesabına maliyyələşdiriləcəyi öncədən müəyyənləşdirilir. Bütün bunlar büdcə tərtib edilərkən öz əksini tapır və təsdiq olunduqdan sonra icra üçün göndərilir.

Dövlət xərclərinin kəmiyyət parametrlərinə görə məhdudlaşdırılmasını ayrılmış vəsaitin həmi diktə edir. Qanunverici orqanın büdcəni icra edən orqana müəyyən dövlət xidməti proqramlarını reallaşdırmaq üçün verdiyi səlahiyyətlər təxsisatlar çərçivəsi ilə qapanır, yəni büdcənin icraçıları hər bir konkret hal üçün ayrılmış məbləğdə pul xərcləməlidirlər. İcraçı orqanın ona qanunla verilmiş səlahiyyəti aşmağa və dəyişməyə ixtiyarı yoxdur.

Subsidiyalar bu və ya digər dövlət proqramına xərclənməli olan vəsaitin maksimal həddini ifadə edir. Onların yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan proqramlar və pul vəsaiti, sonunda toplanan məbləğ büdcə təxsisatları ilə məhdudlaşdırılır. Bütün bu proqramların icrasını təmin edərkən icraçı orqan məcmu büdcə təxsisatları layihəsinə ciddi əməl etməlidir. Başqa sözlə, müəyyən dövlət xidmətlərinin maliyyələşdirilməsi və büdcə fondlarından ayrılan vəsaitdən istifadə büdcə icraçılarının riayət etməli olduqları maksimal həcmə çərçivəsində hesablanır. Qısa-sı, müəyyən hallar istisna olmaqla, nəzərdə tutulan büdcə xərclərinin artırılması, yaxud təsdiqlənmiş məbləğin (və ya təxsisatların) ölçülərinin dəyişdirilməsi yolverilməzdir. Büdcə haqqında qanun qəbul etmədən, səlahiyyətlər vermədən heç bir dövlət xərcini və gəlir toplanmasını hə-

yata k... etmək mümkün olmadığı kimi (hətta vergi haqqında qanunlar...), büdcə qəbul edilərkən icraçıların səlahiyyətlərində və təxsisatıarda dəyişikliklər aparmaq da qanunverici orqanın müstəsna səlahiyyətidir.

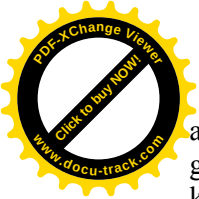
Büdcə proqramlarının keyfiyyət (məzmun) parametrlərinə aid məhdudiyyətlər konkret proqram istiqamətləri və bölmələri üzrə diferensiasiya olunur. Məsələn, qanunverici orqan layihə təxsisatlarını maddə-maddə, ünvan-ünvan, proqramların, iş və xidmətlərin müəyyən bölmələri üzrə, onların məqsədli təyinatını möhkəmləndirərək təsdiq edir. Bu cür məqsədli təxsisatları icra orqanı qanunda nəzərdə tutulmayan başqa məqsədlərə ünvanlaya bilməz. Əsas vəzifə hər bir bölmənin real tələblərini bütövlükdə büdcənin imkanları ilə yaxınlaşdırmaqdan ibarətdir. Bu və ya digər sahənin maksimum inkişafında dövlətin maraq dərəcəsindən asılı olaraq sahələr üzrə ayrılan vəsait həcminə görə şəxələnilir. İqtisadiyyatın inkişafına nail olmaq üçün istehsal sahələlərinin daha üstün, daha geniş həcmdə təxsis olunması lazımdır.

1.3. Dövlət büdcəsinin əsas əlamətləri

Dövlət büdcəsi bütün milli iqtisadiyyatla bağlıdır və onun çox-anlamli əlamətləri var. Büdcə ilk növbədə dövlətin mərkəzləşdirilmiş, təsdiqlənən pul fondu, onun idarəetmə aləti, maliyyə planıdır. Eyni zamanda dövlət büdcəsi maliyyə sisteminin tərkib hissəsidir.

Dövlət büdcəsinin gerçəkləşdirilməsinin ən mühüm şərtlərindən biri parlamentin, yaxud başqa dövlət orqanlarının onu mərkəzləşdirilmiş pul fondu kimi təsdiqləməsidir. Belə təsdiqləmə xalqın, əhəlinin büdcə hüququnun təbii nəticəsi kimi çıxış edir. Büdcəni əhəliyə anlaşıqlı şəkildə izah etmək və onu aydın, hamının başa düşdüyü şəkildə tərtib etmək çox vacibdir. Bu halda dövlət xərclərinin və gəlirlərinin kəmiyyətini və dəyərini müəyyən etmək də asan olur.

Büdcənin təsdiqi dövlətin iqtisadi həyatında çox önəmli və həll-edici mərhələdir. Büdcə hüququnun inkişafını 3 aspektdə nəzərdən keçirmək olar. Bunlar vergi hüququ, xərc hüququ və büdcənin təsdiq edilməsi hüququdur. Büdcə hüququ məsələsində ilk növbədə ali qanunvericilik orqanının vergiləri təsdiqləməsi nəzərdən keçirilir. Tarixi baxımdan vergi hüququ maliyyə-iqtisadiyyat leksikonunda 3 əsrdən çoxdur işlədilir. Vergi qoyma hüququ ilk dəfə böyük Azərbaycan mütəfəkkiri N.Tusi tərəfindən XII əsrdə, 1688-ci ildə İngiltərədə, 1789-cu ildə Fransada, 1876-cı ildə Türkiyədə təsdiqlənib. Bu qanunvericilik

aktlarına qədər vergi hüququ tamam ayrı, daha primitiv formada göstərirdi. Vergi hüququ təsdiqlənəndən və yığılan vergilərin həssaslıqları aşkarlanandan sonra büdcə dərəcələrinin müəyyən edilmə və təsdiqlənmə hüququnun təşəkkül mərhələsi başlanır. Zaman keçdikcə büdcə xərclərinin və gəlirlərinin təsdiqlənməsi prosesləri tam dinamik duruma gələrək büdcənin qanunvericilik qaydası ilə təsdiqlənməsi mərhələsi başa çatır. İllik büdcənin təsdiqlənməsi çox məsuliyyətli dövrüdür. Bu dövrdə büdcənin tarazlılığının təmin edilməsi kimi ciddi bir məsələ tam kəskinliyi ilə qarşıya çıxır.

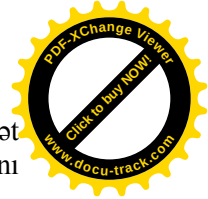
Büdcənin hüquqi mahiyyətinin şərhində 3 mövqə mövcuddur. Birinci mövqə belədir ki, qanunverici orqan büdcəni başqa qanunlar kimi hazırlayıb təsdiq etdiyi üçün mahiyyətinə və formasına görə o da bir qanundur. Başqa baxış nöqtəsi budur ki, büdcə zaman etibarilə ardıcıl rəsmi göstərişlərdən və imperativlərdən ibarət olduğuna və maliyyə ilinin sonunda ömrünü başa vurduğuna görə yalnız formaca qanun sayıla bilər. Üçüncü qrupun fikrincə, büdcənin yalnız gəlirlərlə bağlı hissəsi mahiyyət etibarilə qanun hesab edilməlidir.

Büdcə dövlət idarəçiliyinin ən nüfuzlu siyasi vasitələrindən biri, iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olan maliyyə siyasətinin ən mühüm alətidir. Dövlət xərcləri, gəlirləri və borcları siyasətindən çıxış edərək biz dövlət büdcəsini, müxtəlif siyasi məqsədlərə çatmağın (gəlir mənbələrindən səmərəli istifadə, gəlirin bölüşdürülməsində ədalətlik, iqtisadi sabitlik, iqtisadi artım və inkişaf) siyasi vasitəsi kimi qiymətləndirə bilərik. Dövlət büdcəsi idarəetmə vasitəsi kimi də mühüm rol oynayır. Büdcənin xərc və gəlir ölçülərinə təsiri iqtisadiyyatın bütün sahələrində özünü göstərir.

Büdcə iqtisadi siyasətin çox vacib və zəruri bir alətidir. Bütün iqtisadi baxışlar tam məşğulluğa, pul siyasəti əvəzinə maliyyə siyasətinin səmərəliliyinə, özəlliklə də iqtisadi sabitliyə nail olunmasında bir vasitə kimi büdcədən istifadə olunmasına üstünlük verir.

Gəlirlərin ədalətli bölgüsü, iqtisadi artım və inkişaf baxımından büdcənin xərc və gəlir hissələrinin (vergilər – transfert və investisiyalar – borclar) mütənasibliyi çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Büdcə olmadan dövlət idarəçiliyinin fəaliyyət göstərməsi mümkün deyil. Dövlətin işgümrü idarəetmə aparatının büdcəyə daxil olan vəsait hesabına maliyyələşdirilməsi ilə təmin oluna bilər. İstənilən ölkədə dövlət idarəçilik mexanizminin yaxşı işləməsinin çıxış nöqtəsi büdcədir. Hər il tərtib olunan büdcələrdə, əsas dövlət xərcləri arasında idarəetmə xərcləri ön, ikinci, yaxud üçüncü yerlərdən birini tutur. Büdcə kəsiri və

...məvafiq olaraq dövlət idarəçiliyində çəşqınlıq yarandığı hallarda dövlət xərclərinin həyata keçirilməsi zamanı bir sıra çətinliklərin olacağını gözləmək təbiidir.

İdarəetmə aparatının və ümumiyyətlə dövlətin bütün funksiyalarının yerinə yetirilməsinin zəruri vəsaitlə təmin olunmaması süni surətdə neqativ hallar doğurmaqla, idarəetmə mexanizminin iş səviyyəsini endirməklə dövlət gəlirləri yığımina da mənfi təsir göstərir.

İdarəetmə vasitəsi kimi büdcənin rolu demokratik və normal parlament rejimli ölkələrdə onun bir hökumət siyasəti kimi çıxış etməsində də özünü aydın göstərir. Buna görə də büdcənin təsdiqlənməsi hökumətin iqtisadi siyasətinin bəyənilməsi, təsdiqlənməməsi isə bəyənilməməsi kimi anlaşılır.

Büdcə həm planlaşdırma vasitəsi, həm də dövlətin mərkəzləşdirilmiş maliyyə planıdır. Onun ilk keyfiyyətini (planlaşdırma vasitəsi olması) aşağıdakı iki məqamla izah etmək olar:

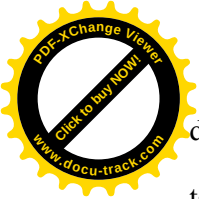
1.Proqnozlaşdırma. Büdcə formaca elə bir plandır ki, orada pul vəsaitlərinin və dövlət sektoru xərclərinin necə və hansı həcmdə olacağı qarşıdakı müəyyən müddət üçün proqnozlaşdırılır. Bundan başqa, büdcə proqnozları müxtəlif mənbələrdən gələn və dövlətin fəaliyyət sahələrini təmin etməli olan pul vəsaitlərinin qiymətləndirilməsidir. Bununla belə, planlaşdırma fiziki kəmiyyət aspektində də aparıla bilər.

Plan qismində olan büdcənin aşağıdakı əsas xüsusiyyətləri var:

- büdcə dövlət gəlirləri və xərcləri ilə bağlı maliyyə (pul) əməliyyatlarını təmin edən plandır;
- büdcə müxtəlif mənbələrdən təsirli şəkildə istifadəni təmin edən plandır;
- büdcə dövlət təşkilatlarının məqsədlərinə nail olunmasını, onların qarşıdakı müəyyən müddət üçün nəzərdə tutulmuş siyasətinin və proqramlarının reallaşmasını təmin edən plandır.

Yuxarıda adı çəkilən üç aspekti nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, büdcə dövlət sektorunun maliyyə, iqtisadiyyat və siyasət planlarının əsasını təşkil edir.

Beləliklə, dövlət büdcəsi vasitəsilə çoxlu proqnozlar verilir və bunlar dövlət proqramlarının necə, hansı vəsait və mənbələr hesabına maliyyələşəcəyinin və gerçəkləşdiriləcəyinin mənzərəsini cızır. Bununla birlikdə, proqnozların iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması, dövlət sektoruna ayrılacaq vəsaitlərin məcmu miqdarının müəyyənəşdirilməsi və bu vəsaitlərdən səmərəli istifadənin təmin edilməsi hədsiz mürəkkəb və məsul vəzifədir. Nəhayət, unutmaz olmaq ki, büdcə siyasətlə bağlı olan plan-

dır.

2. Tarazlıq. Büdcənin tarazlığı büdcə xərclərinin və gəlirlərin tənasibliyi deməkdir. Bu prinsip özünü ilk növbədə büdcənin proqnozlaşdırılmasında göstərir, lakin dövlət büdcəsi sonralar da iqtisadiyyatın ümumi balansına uyğun olaraq tənzimləyə bilər. Mövcud ümumi iqtisadi tarazlıq bir amil kimi büdcənin balanslı və ya balanssız olmasını nəzərə almaqla planlaşdırılır.

Ümumiyyətlə, iqtisadi nəzəriyyələrə görə, ümumi iqtisadi balans bəzən avtomatik təmin olunduğundan büdcənin balanslılığı iqtisadi sabitlik üçün çox çətin şərt xarakteri daşıyır. Bununla belə, həmin nəzəriyyələrə görə, büdcə balanslılığından iqtisadi balanslılığa nail olmaq üçün bir vasitə kimi istifadə oluna bilər. Əks, yəni büdcə balansının ümumi iqtisadi balansla yönəldilməyəcəyi halda, o, heç bir mənası olmayan fiksiyaya çevrilir. Belə ki, hər hansı iqtisadi tədbirə əl atmaqla dövlət həmin tədbirləri ilk növbədə büdcə vasitəsilə həyata keçirir. İqtisadi tarazlıq olan ölkələrdə büdcə problemləri, demək olar, çox sadədir və qısa müddətdə həll oluna bilər.

7.4. Büdcə sistemi

Büdcə sistemi ayrı-ayrı büdcə bölümlərinin məcmuudur. Büdcənin strukturu büdcə sisteminin qurulma prinsiplərini, gəlirlərin və xərclərin ayrı-ayrı bölümlər arasında paylaşdırma mexanizmini özündə əks etdirir. Bütün ölkələrdə büdcə sistemi konstitusiya prinsiplərinə və həmin ölkənin müvafiq qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq qurulur. Büdcə sistemi mərkəzi hökumətin və yerli hakimiyyət orqanlarının büdcələrindən ibarətdir. Hər bir dövlətdə büdcə sisteminin spesifik cəhətləri var. Federativ dövlətlərdə o, daha mürəkkəb, unitar dövlətlərdə isə nisbətən sadədir. Məsələn, unitar dövlət olan Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcə sisteminə aşağıdakı bölümlər daxildir:

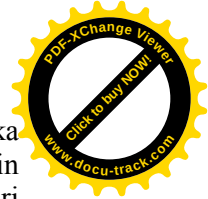
- respublika büdcəsi;

- yerli büdcələr (yerli özünüidarəetmə büdcələri):

- a) şəhər büdcələri, b) rayon büdcələri, c) bələdiyyə büdcələri (kənd və qəsəbə büdcələri).

Öz növbəsində şəhər büdcələri sırf şəhər büdcəsindən və inzibati cəhətdən bu şəhərə tabe olan rayonların, kəndlərin, qəsəbələrin büdcələrindən ibarətdir.

Federativ dövlətlərdə, məsələn, ABŞ-da isə dövlət büdcəsi Federal hökumət büdcəsinin, ştat hökumətləri büdcələrinin və yerli büdcələrin,

Rusiya isə müvafiq olaraq Federal hökumət büdcəsinin, respublika büdcəsinin və yerli büdcələrin cəmidir. Bütün bu bölmələr ölkənin büdcə sistemində əsas sayılır və dövlət büdcəsinin struktur elementləri kimi çıxış edir. Bu büdcələr arasında gəlirlər müxtəlif amillərin, o cümlədən dövlət-inzibatçılıq idarəetmə strukturunun, dövlət idarəçiliyinin ayrı-ayrı bölmələrinə məxsus funksiyaların paylaşdırılmasının, məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsinin və s. təsiri ilə bölüşdürülür. Büdcə sisteminin strukturu ilə cədvəl 7.4.1. –də tanış ola bilərik.

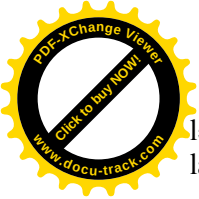
Cədvəl 7.4.1.

**Büdcə sisteminin strukturu
(ÜDM-ə nəzərən xərclər faizlə)***

Ölkələr	Cəmi büdcə	Mərkəzi hökumətin büdcəsi	Ştatların (Respublikaların) və yerli hakimiyyətlərin büdcələri
Çin (2004)	21.3	12.0	9.3
ABŞ (2006)	28.1	18.3	9.8
Rusiya (2007)	31.4	16.6	14.8
Azərbaycan (2008)	28.1	25.4	2.7
Ukrayna (2006)	32.9	17.6	15.3
Qazaxıstan (1999)	20.0	11.1	8.9

*Mənbələr: Основные направления новой экономической программы развитие России до 2010 года, экономика и жизнь, Council of economic advisers, Economic report of the President, Survey of Current Business, May 1997, Recentralization in china, ehtisham ahmad, li keping and thomas richardson, Conference on Fiscal decentalization, **November, 2000**. Era-Dabla Norris, Jorge Martinez-Vazquez, and John Norregaard, (2000) Making Decentralization Work The Case of Russia, Ukraine, and Kazakhstan, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi.

Dediyimiz kimi, bölüşdürmə və nəzarət büdcənin başlıca funksiyalarındır. Büdcənin reallaşdırılması tam bir sıra məsələlərin həlli ilə əlaqədardır. Buraya dövlət sektorundan xərclənən vəsaitin həcmi və istiqamətlərini müəyyənləşdirən planın həyata keçirilməsi, dövlət xərclərinin təminatı üçün etibarlı sistem təşkil edilməsi, dövlət idarəçiliyi pozitivlərinin aşkara çıxarılması, icra orqanına gəlirlərin toplanması və xərc-

lərin həyata kesirilməsi ilə bağlı səlahiyyətlər verilməsi, nəhayət, səlahiyyətlərdən necə istifadə edilməsinə nəzarət daxildir.

Hansı büdcə sisteminin seçilməsi onun yuxarıda sadalanmış vəzifələri nə qədər səmərəli yerinə yetirməsindən asılıdır. Büdcə sisteminin mükəmməllik dərəcəsi planlaşdırılmış məqsədlərə çatılmasının səmərəsi ilə ölçülür.

Aydın məsələdir ki, üstünlük məqsədlərə qismən nail olunmasını deyil, qarşıda duran vəzifələrin hamısının yerinə yetirilməsini təmin edən büdcə sisteminə verilir. Büdcənin icrası zamanı başlıca diqqət müsbət nəticələr əldə edilməsinə, dövlət sektorunun sərəncamında olan vəsait-dən faydalı istifadə olunmasına yetirilir.

Büdcə sistemi təkcə idarəçilik bölmələri üzrə yox, həm də başqa əlamətlərə, xüsusən də səciyyəvi xüsusiyyətlərə görə təsnif olunur.

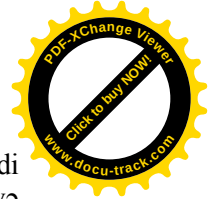
Səciyyəvi xüsusiyyətlərə görə dünya miqyasında büdcə sistemləri aşağıdakı növlərə bölünür:

- ənənəvi büdcə sistemi;
- icra olunan büdcə sistemi;
- planlı-proqramlı büdcə sistemi.

Bu bölgü eyni vaxtda həm də büdcələrin tərtibi sisteminin təkamül prosesini əks etdirir. Ənənəvi büdcə sistemi yalnız nəzarət funksiyasının daşıyıcısıdır, icra olunan büdcə sisteminin vəzifəsi idarəetmənin səmərəliliyinin nəzarət yolu aşkarlanmasıdır, planlı-proqramlı büdcə sistemi isə həm nəzarət, həm idarəetmə, həm də planlaşdırma funksiyalarını özündə birləşdirir.

Bu büdcə sistemlərinin mahiyyətinə varmağa çalışaq.

1. Büdcə sistemlərinin ən ilkin forması sayılan ənənəvi büdcə sisteminin məqsədi qanunverici orqanın təsdiq etdiyi dövlət xərclərinin həyata keçirilməsinin sırasına və həcminə nəzarət etməkdir. Bu büdcə tipində dövlət sektoruna ayrılmış vəsaitin səmərəli şəkildə xərclənməsi nəzarət yolu ilə gerçəkləşdirilir, yəni qanunverici orqanın təsdiqlədiyi təxsisatların həcmələrini icraçı orqanın artırıb-artırmadığı, ayrılmış təxsisatlardan qanunla, nəzərdə tutulmuş xərclər proqramına uyğun istifadə edilib-edilmədiyi aydınlaşdırılır. Konkret desək, bu büdcə sisteminin əsas məqsədi dövlət xərclərinə maliyyə parametrləri üzrə nəzarət etməkdir. Təxsisatların həcmələrini müəyyənləşdirən qanunverici orqan, hər şeydən öncə, dövlət sektoruna ayrılmış vəsaitdən əvvəlcədən nəzərdə tutulan xərc maddələri üzrə istifadə olunmasına nəzarət edir. Bu büdcə sistemində dövlət xərcləri cədvəli qəti şəkildə ünvanlanan obyektlər üzrə reallaşdırılır. Buna görə də ənənəvi büdcə sistemini xərclər obyekt-

ının bütçəsi adlandırılır.

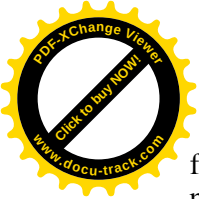
İr çox ölkələrdə xərc obyektləri bu qaydada təsəvvür edilir: fərdi xərclər, yol xərcləri, xidməti xərclər, istehlak xərcləri, tikinti, təmir və yenidənqurma xərcləri, digər məsrəflər və transferlər.

Beləliklə, ənənəvi büdcə sistemi büdcənin əsasən nəzarət funksiyası ilə qapanır. Bu sistemin mövcudluğu şəraitində bir idarəçilik və planlaşdırma vasitəsi kimi büdcədən yalnız iki digər sistemin (icra olunan və proqramlı büdcə sistemlərinin) inkişafı yolu ilə istifadə etmək olar.

2. İcra olunan büdcə sistemi işlər və xidmətlər sistemi kimi səciyələndirilir. Məqsədi istehsalçıların əmək və xidmət fəallığını müəyyən etməkdir. İcra olunan büdcə sistemində büdcənin tərtibi təkə idarəçilik məqsədi güdür, büdcə özü isə iş proqramı xarakteri daşıyır. İcra olunan büdcəni dövlət idarəçiliyinin vəzifələri ilə əlaqədar yaradılmış «Noover komissiyon» komissiyası 1949-cu ildə ABŞ-da tətbiq edib. Həmin komissiyanın təklifi belə idi ki, federal büdcənin mahiyyəti funksiyalara, işlərə, layihələrə söykənən təsnifat yolu ilə yenidən müəyyən edilsin. Onun fikrincə, büdcə tərtibində ən mühüm bənd görülmək işlər və xidmətlər və həmin işlərin və xidmətlərin başa gələcəyi qiymətdir. Bütün bu izahatlardan icra olunan büdcənin iki əsas elementi diqqəti cəlb edir. Birincisi xidmətlərə görə funksional təsnifat, ikincisi isə xidmətlərlə (işlərlə) maliyyənin əlaqəsidir.

3. Planlı-proqramlı, qısaca desək, proqramlı büdcə sistemi büdcə tərtibinə, vəsait mənbələri bölüşdürülərkən funksional nöqtəyi-nəzərdən ənənəvi və icra olunan sistemlərin təmin etdiyi əlavə qazanclara yeni ölçü gətirir. Proqramlı büdcə, ənənəvi büdcə sistemi ilə təmin olunan pul-maliyyə nəzarəti, icra olunan büdcə sisteminin təmin etdiyi təsərrüfat rentabelliliyi ilə və fəaliyyət üzərində nəzarətlə yanaşı, həm də büdcədən strateji planlaşdırma vasitəsi kimi istifadəni təmin edir. Proqramlı büdcə sistemi müxtəlif hökumət xidmətlərini onların önəminə və prioritetinə görə qiymətləndirməyə, müəyyən dövlət proqramlarının gerçəkləşdirilməsi məsələsində alternativ işçi proqramlarını analitik texnika ilə təmin etməyə imkan verir və daha səmərəli proqram seçməyə şərait yaradır. Qısa desək, proqramlı büdcə sistemi yolu ilə büdcədən planlaşdırma vasitəsi kimi istifadə təmin olunur.

Bu sistemin mahiyyətinin çoxlu yozumları mövcuddur. Elə vaxtlar olub ki, icra edilən büdcədən və proqramlı büdcə sistemindən eyni məqsədlə istifadə edilib. Əslində isə, planlı-proqramlı büdcə sisteminin tətbiq dairəsi daha genişdir.

Planlı-proqramlı büdcə sistemi dövlət sektorunda axtarılaraq istifadə olunan vəsaitlərin bölüşdürülməsinə nəzarətə və bu qərarların mərəsinin təmin etməyə dair qanunvericilik qərarlarının gerçəkləşdirilməsinə kömək etməli olan bir mexanizm kimi meydana gəlmişdir. Bu büdcə sisteminin əsasını sistemli təhlil təşkil edir. Dövlət sektorunda hansı məqsədlərə hansı proqramlar vasitəsi ilə çatılmalı olduğu bəllidirsə, bu məqsədlərə çatılmasına yardımçı ola biləcək alternativlər nəzərə alınmışsa, məqsədlər uzunmüddətlidirsə və mövcud büdcə proqramlarının işgörümlü lazımlıca qiymətləndirilibsə, onda vəsait mənbələrinin bölüşdürülməsi ilə bağlı olan qərarlar daha optimal xarakter kəsb edə bilər.

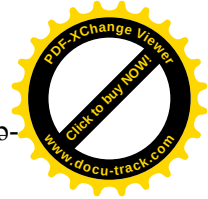
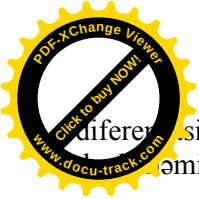
Planlı - proqramlı büdcə sisteminin adı bu anlayışın mahiyyətini tam ifadə edir. Birinci aspekt plandır. Aydın ki, özlüyündə büdcə özü də bir plandır. İkinci aspekt büdcənin müəyyən proqram formasında hazırlanmasını nəzərdə tutan proqramlaşdırma qurumudur. Proqram müəyyən məqsədə çatmaq üçün gerçəkləşdirilən tədbirlər paketidir. Proqram – planlaşdırılması axtarılan vəsait mənbələri vasitəsilə reallaşdırılan dövlət büdcə maddələrinin balanslaşdırılmasını təmin etməli, müxtəlif sferalara təsirləri tənzimləməli olan gələcək tədbirlərdə proqram rolunu oynayır. Nəhayət, «sistem» sözü üçüncü aspekti, konkret olaraq, dövlət büdcəsinin ən yaxşı icrası üçün nəzərdə tutulmuş alternativ qərarlar və layihələr sırasından ən mükəmməl, ən adekvat model seçməyi ifadə edir.

Bu fəzaların hamısı vahid anlayışda birləşərək planlı-proqramlı büdcə sistemini təşkil edir. Həm də hər bir mərhələdə toplanmış təcrübədən və sistemin nəticələrindən proqramlaşdırmanın növbəti mərhələsində istifadə olunur.

Planlı-proqramlı büdcə sisteminin əsasını təşkil edən sistemli təhlildən ilk dəfə ABŞ-ın özəl şirkətləri istifadə ediblər. Daha dəqiq desək, büdcə işində məqsəd və alternativlərin sistemli təhlili birinci dəfə XX əsrin əvvəlində «Durand Holding» şirkətində tətbiq olunmuş, sonralar «General motors» avtomobil şirkətlərində sənaye istehsalı ilə əlaqəli şəkildə inkişaf etdirilmişdir. Bu sistemdən bəhrələnməmiş ikinci özəl şirkət «Ford» olmuşdur. Planlı-proqramlı sistemi İkinci dünya müharibəsi illərində hərbi təyinatlı məhsullar istehsalının planlaşdırılması ilə əlaqədar ABŞ-ın dövlət strukturları tətbiq etmişlər.

1960-cı ildən bu sistem ABŞ-ın Milli Müdafiə Nazirliyində, 1965-ci ildən isə ölkədəki nazirliklərin hamısında tətbiq olunur.

İngiltərədə planlı-proqramlı sistem XX əsrin 50-ci illərində dövlət təxsisatlarının məqsədli təyinatının və onların əsas fəaliyyət növləri üzrə

diferent siyasasının başlanması ilə meydana gəlib. 1968-ci ildən Türkiyə təmin sistemdən istifadə edilir.

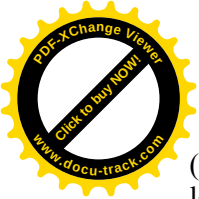
7.5. Dövlət büdcəsinin təşkili prinsipləri

Əvvəlki bölmələrdə dediyimiz kimi, büdcənin əsas prinsipləri hökumətin və büdcənin həlledici vəzifələrinin yerinə yetirilməsi ilə bağlıdır. Büdcənin nəzarət, idarəetmə və planlaşdırma funksiyalarını təmin edən başlıca prinsip bütün mənbələrin və xərclərin hərtərəfli əhatə olunması, dövlət sektorundakı istehsal obyektlərinin bütün vəsait və xərc mənbələrinin vahid büdcədə toplanmasıdır. Başqa sözlə, icraçı orqana lazımı səviyyədə nəzarət etmək üçün dövlət sektorunun vəsait və xərc mənbələri haqqında dolğun informasiyanın olması, vəsaitlərin həcmi və qiymətlər məsələsini reqlamentləşdirən qərarlar qəbul edilməsi çox vacibdir. Digər tərəfdən, icraçı orqanın büdcədən idarəetmə vasitəsi kimi istifadə edə bilməsi üçün dövlət sektoru vəsaitləri və xərcləri mənbələrinin iqtisadiyyata təsirini təfəsilatı ilə öyrənmək də mühüm şərtlərdəndir. Nəhayət, büdcədən planlaşdırma vasitəsi kimi istifadə dövlət vəsaitlərinin və xərclərinin bütün mənbələrinin yerini və həcmi tələblə təklifin ümumi mənzərəsi kontekstində müəyyənləşdirməyin vacibliyini bir daha aktuallaşdırır.

Şərh etdiyimiz məsələlərdəki ümumilik və vəhdət öz ifadəsini dövlətin siyasət və idarəçilik vəzifələrinin, istehsal obyektlərinin təmərküzləşməsində, büdcənin saxlanılmasında tapır və onun təməl prinsipləri qismində təsəvvür olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, vəhdət prinsipi ümumilik prinsipinin təbii nəticəsi kimi çıxış edir.

1) Ümumilik prinsipi dövlətin bütün gəlirlərinin (vəsait mənbələrinin) və xərclərinin büdcədə tam və müfəssəl əks edilməsi ilə ifadə olunur. Ümumilik prinsipinin başqa bir ifadəsi təxsisatların bölünməzliyi prinsipidir.

Bütün dövlət məsrəflərinin dövlət gəlirləri hesabına təmin olunması ümumilik normasına əməl olunduğunu göstərir. Müəyyən dövlət xidmətlərinin dövlət gəlirlərinin müəyyən növləri hesabına ödənməsi isə ümumilik prinsipinin normasından yayınıldığına dəlalat edir. Ümumilik norması gəlirlərin və xərclərin qarışıq formada əks olunduğunu proqnozlaşdırır. Bu aspektdən çıxış edərək bu prinsipi mühasibat mexanizminə nəzərən həm də norma ekvivalenti kimi ümumi idarəçilik adlandıırırlar. Burada bəzən özünəməxsusluq (özünəyeterlilik) termini də işlənir.

Dövlət maliyyəsi nəzəriyyəsində ümumilik normasının əsas göstəricisi (göstəricisi) vergiqoymada ödəmə qabiliyyəti dərəcəsidir. Dövlət xərclərinin (vergilərin) dövlət xərclərinin təminatçısı qismində qəbulu xidmətlərin və ödənişlərin, vergiqoyma əlaqələrinin təbii nəticəsidir. Dövlət maliyyəsinə ənənəvi baxışlarda dövlət xidmətləri milli müdafiə, hüquq və daxili işlər xidmətləri ilə məhdudlaşdırılırdı. Bu zaman həmin xidmətlərin sosial istiqaməti və onların fərdlər üçün az faydalı olduğu nəzərə alınmırdı. Bununla belə, müasir dövlət maliyyə nəzəriyyəsi dövlət xidmətlərinin və xərclərinin əhatə dairəsinin dar olmasını qəbul etmir.

Vergi yükünün mükəmməl bölüşdürülməsi ilə yanaşı, dövlət sektorunun optimal həcmnin və bu sektorun ehtiyaclarının müəyyənləşdirilməsi də çox mühümdür. Müasir baxışlara görə, vergiqoymada rentabellilik prinsipinin həyata keçiriləcəyi, yaxud müəyyən dövlət xidmətlərinin müəyyən dövlət gəlirləri ilə bağlanacağı təqdirdə həm dövlət xidmətlərinin təsirli təklifi, həm də vergi yüklərinin mükəmməl tərzdə bölüşdürülməsi üçün imkanlar yarana bilər.

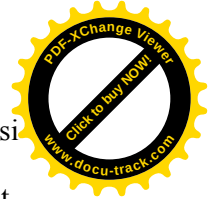
Məsələn, hazırda vergiqoymada ödəmə qabiliyyəti prinsipi geniş həcmli vergiləri – iri obyektləri əhatə etməyə yönəldilmişdir. İndi büdcə mənbələrində ən önəmli yeri mənfəət vergisi tutur. Vergi-transfer mexanizmi yarıtmaz işlədikdə mənfəətə vergiqoyma məsələsində yarana biləcək ən önəmli problemlərdən biri budur ki, ödəmə qabiliyyətinə uyğun olaraq tutulan vergilər gəlirlərin bölüşdürülməsi zamanı ədalət prinsipinə əməl olunmasını təmin etmək iqtidarında olmayacaq.

Göstərilən şəraitdə ümumilik prinsipindən yayınmalar baş verdiyi üçün ayrıca büdcələr tərtib olunur və orada müəyyən dövlət gəlirləri müəyyən dövlət xidmətlərinə təbə etdirilir.

2) Büdcənin vəhdəti prinsipi - dövlət sektorundakı bütün bölmələrin xərclərinin və gəlirlərinin büdcədə əksini tapmasıdır. Bu prinsipə görə, hər bir ölkədə xərclər və gəlirlər vahid mərkəzdən proqnozlaşdırılır, planlaşdırılır və qiymətləndirilir.

Vəhdət prinsipinin daha bir təyinatı büdcənin möhkəmliyini təmin etməkdir. Dövlət istehsal obyektləri ayrı-ayrı büdcələr təşkil etsələr də, onların hamısı bir-birinə yaxınlaşaraq hökumətin xərclərini və gəlirlərini bir yerə toplayan vahid möhkəm büdcədə birləşirlər. Bu halda da büdcə nəzarətinin, idarəçiliyinin və planlaşdırılmasının yaxşı təşkili təmin edilir.

Vəhdət normasının isbatı, yaxud göstəricisi ümumilik normasının göstəricisinə əsaslanır. İctimai xidmətlər məcmuunun qarşılıqlı bağlılığı

və onları ölkə miqyasında bölünməz vahid kimi nəzərdən keçirilməsi dövlət sektoru üçün vahid büdcə yaradılmasından ötrü lazımdır.

Müəyyən bölgələrə, yaxud qruplar kompleksinə xas olan xidmətlərin mövcudluğu şəraitində dövlət xidmətlərinin bölgələrin və ya müvafiq qurumların sosial prioritetlərinə uyğun tənzimlənməsi iqtisadi təsirlilik və ədalətlik baxımından vacibdir.

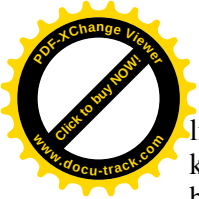
İqtisadi qiymətləndirmə nöqteyi-nəzərindən hər bir bölgənin idarə olunması da vəhdət prinsipinin gerçəkləşdirilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Məsələn, mərkəzdən idarə edilən (həm iqtisadi, həm siyasi cəhətdən) istənilən ölkədə vahid büdcənin tətbiqi də çox mühümdür. Əksinə, yerli özünüidarə prinsiplərinin fəaliyyət göstərdiyi şəraitdə vahid büdcə yaratmaq mümkün deyil. Eləcə də federativ dövlətlərdə siyasi və iqtisadi sahələrdə yerli özünüidarənin üstünlük təşkil etməsi üzündən də həm federal büdcə, həm də federasiyaya daxil olan subyektlərin büdcələri hüdudlanır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, fəvqəladə durumlarda yaranan dövlət tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi də fəvqəladə formada baş verir. Müharibə dövründə xərclərin ticarətçilərdən və istehsalçılardan fəvqəladə natura-dəyər vergiləri almaqla örtülməsi, dövlət borclarından böyük investisiyalar proqramlarını həyata keçirmək üçün istifadə olunması, ayrı-ayrılıqda hərbi büdcə və investisiya büdcəsi tərtib edilməsi iqtisadi zərurətə çevrilmişdir.

Büdcənin təşkilində və icrasında iki əsas prinsipə (ümumilik və vəhdət) əməl olunması büdcədən real tələblərə adekvat və məhsuldar istifadənin birinci şərtidir. Büdcənin təşkili prinsiplərindən yayınma büdcəyə tam nəzarətliliyi və ondan istifadəni çətinləşdirir.

7.6. Büdcə siyasəti

Büdcə siyasəti müəyyən iqtisadi məqsədlərə çatmaq üçün bütövlükdə büdcə həcminin və balansının tənzimlənməsindən ibarətdir. Büdcə siyasəti maliyyə və uyğun olaraq fiskal siyasətin tərkib hissəsi olmaq etibarı ilə dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul fondunun toplanması və istifadəsi istiqamətlərini ifadə edir. Dövlət xüsusən makroiqtisadi məsələləri həll etmək (iqtisadi sabitliyi, yaxud balanslaşdırmanı, iqtisadi artımı və inkişafı təmin etmək) üçün açıq maliyyələşdirmə vasitəsi kimi büdcənin ümumi həcmindən, dövlət xərclərinin büdcə örtümü formasından istifadə edir. Başqa sözlə, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün büdcənin həcmindən, balanslılığından, balanssızlığından (kəsir, yaxud izafi-

lik), kəsirin ödənilməsi formasından (borclar, pul emissiyası) kimi istifadə oluna bilər. Bütçə siyasəti belə məsələləri həll etmək üçün bütçə ilə bağlı vəsaitin tənzimlənməsidir. Bir qədər sonra bütçə siyasətinə baxışları, bütçə siyasəti vasitəsilə iqtisadi tarazlığa, artıma və inkişafa nail olmağın məqsəd və vasitələrini təfəsilatı ilə nəzərdən keçirəcəyik.

İqtisadi balanslılıq və bütçə siyasəti iqtisadiyyatda məcmu tələblə məcmu təklif arasındakı müvazinəti bildirir. Bu balansın təmin olunmasında, məcmu tələblə məcmu təklifi bir-birinə uyğunlaşdırmaqda dövlət sektorunun rolu böyükdür.

Dövlət sektorunun balanslılığı (bütçə balansı və ya balanssızlığı) ümumi iqtisadi tarazlığa müsbət, yaxud mənfi təsir göstərə bilər. Zəif inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatında bütçə balanslaşdırılması ənənəvi iqtisadi nəzəriyyənin və Keyns doktrinasının irəli sürdüyü şərtlər tamamilə fərqlidir. İqtisadi tarazlığın təmin olunmasında istifadə edilə bilən bütçə siyasəti mənzərəsini üç ümumi bölməyə ayırmaq olar:

1. Dövlət gəlirlərinin və dövlət xərclərinin bir-birinə uyğunluğu. Burada söhbət balanslaşdırılmış bütçədən gedir.

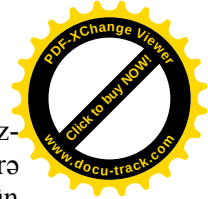
2. Dövlət xərclərinin vergilərlə təmin olunmaması və borcların olması. Bu, bütçə kəsiri, başqa sözlə, kəsirin maliyyələşdirilməsidir. Belə bütçə kəsirlə bütçə adlanır.

3. Vergi mədaxillərinin dövlət xərclərini üstələməsi. Bu halda bütçə artıqlığı (müsbət saldo) yaranır və o, adətən, dövlətin qızıl və ya valyuta ehtiyatlarına yönəldilir.

Kəsir dərəcələrinin maliyyələşdirilməsini iki hissəyə bölsək (borclar və pul emissiyası yolu ilə), onda iqtisadi balansı təmin etmək üçün dövlətin istifadə edə biləcəyi bütçə alətlərinin sayı çox olacaq. Həm də ayrı-ayrı hallarda bütçə həcmnin dəyişməsi müstəqil vasitə hesab oluna bilər. Bu mülahizələrə əsaslanaraq zəif inkişafmış ölkələrdə bütçə siyasətindən istifadə ənənəvi iqtisadi nəzəriyyəyə və Keyns nəzəriyyəsinə görə hansı tərzdə şərh edilir.

Ənənəvi bütçə siyasəti müvafiq olaraq ənənəvi iqtisadi doktrinaya söykənir. Bu baxımdan əvvəlcə ənənəvi iqtisadi nəzəriyyəni qısaca nəzərdən keçirək. Bu nəzəriyyəyə görə, iqtisadiyyat həmişə tam məşğulluq normasını saxlamağa çalışır, başqa sözlə, hər bir təklif özünə uyğun tələb doğurur.

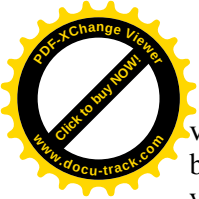
Müəyyən səbəblər üzündən məcmu tələb azalarsa, qiymətlər, istehsal və faiz dərəcələri də müvafiq olaraq azalacaq və təklif tələbi tarazlaşdıracaq. Mövcud qiymətlər və əməkhaqqı normada qalacaq; xüsusən,

Qiymətləri təklifində heç bir artım olmadıqda iqtisadiyyatda tarazlaşma məşğulluq uzun müddət saxlanacaq. Təklifdəki dəyişikliklərə nəzərən həqiqi əmək ödənişi normasının elastikliyi iqtisadiyyat üçün olan hər bir təhlükəni istisna edəcək.

İqtisadiyyatda bütün mənbələrdən tam istifadə etməyə imkan verən müəyyən istehsal, əmək ödənişləri, qiymət və faiz dərəcələri normaları var. Ölkənin daxili bazarında bu normalardan savayı balansla mane ola biləcək ayrı maneə yoxdur. Ənənəvi iqtisadi nəzəriyyəyə görə, iqtisadiyyatın istehsal bölməsi ilə (investisiyalarla, yığımlarla, istehlakla, ödəniş balansı ilə) pul bölməsi (pul vəsaitinə olan tələb və təklif, qiymət norması) arasında heç bir əlaqə mövcud deyil. Başqa sözlə, pul dövriyyəsinə dəyişikliklər istehsal bölməsinə və milli gəlirə təsir göstərməməlidir. Amma belə mülahizələrdə real iqtisadi həqiqətlərdən çəkinmə var. Bu mülahizələr aşağıdakılardan ibarətdir. İqtisadiyyatda ümumi məhsul və milli gəlir əməyin həcmi ilə, sonuncu isə öz növbəsində tələb və təkliflə müəyyən edilir. Digər tərəfdən, milli gəlirin müxtəlif normaları ilə müəyyənləşən yığım və investisiyalar arasında faiz dərəcələrinin təmin etdiyi balans mövcuddur və o, istehsal bölməsindəki dəyişikliklərə olan reaksiyanın nəticəsidir. Ənənəvi iqtisadi nəzəriyyəyə əsasən, pul dövriyyəsinə dəyişikliklərə balans istifadə olunan pul kütləsinin tənzimlənməsi ilə müəyyənləşir. Pul kütləsinin və pul dövriyyəsi sürətlərinin miqyasları (həcmi) qiymətlərin və real milli gəlirin miqyaslarına uyğun gəlir. İqtisadiyyatın real balanslı əmək bazarı və bu bazarın müəyyənləşdirdiyi məcmu istehsalla, öz növbəsində məcmu istehsalla müəyyənləşən faiz dərəcələrinin (tariflərin, dərəcələrin) funksiyası kimi çıxış edən yığım norması ilə müəyyən edilir. Yığım və investisiya balansının faiz dərəcələri və normaları investisiya normalarına müvafiq təyin olunur. Gördüyümüz kimi, istehsal balanslı digər daxili bazarlar (pul bazarı, kapital bazarı) vasitəsilə müəyyənləşdirilir. Pul təklifinin artımı istehsal balansına təsir etməsə də, qiymət normasını artırır. Ənənəvi iqtisadi nəzəriyyədə büdcəni dövlət xərclərinə müvafiq qaydada vergilər balanslaşdırılmalıdır. İqtisadiyyatın özündə büdcə balanssızlığı büdcənin pozulmasına səbəb olmamalıdır. Ənənəvi büdcə balanslı nəzəriyyəsinə görə, büdcənin kəsiri, yaxud artıqlığı real və ya iqtisadi balanslı pozmur. Bu nəzəriyyənin köməyi ilə büdcə kəsirinin örtülməsi (maliyyələşdirilməsi) formaları da təklif olunur. Məsələn, büdcə pul emissiyası yolu ilə balans vəziyyətinə çatdırılır.

Dövlət xərclərinin təmin edilməsinə yönələn pul emissiyası süni surətdə pul təklifini artırır. Pul təklifinin artması isə ilk növbədə qiymət sə-

viyyəsinə yalnız artırma bilər və məcmu tələblə məcmu təklif qiyasından başqa səviyyəsində tarazlaşmalı olar, daha dəqiq desək, məcmu tələblər yüksələr, lakin məcmu məhsulu (istehsalı) müəyyən edən məcmu təklif olmadığından eyni həcmli mal və xidmətlər daha baha satılır. Bu isə «inflyasiya» adlanan iqtisadi hadisədir.

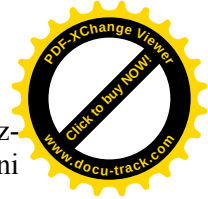
İkincisi, fərz edək ki, büdcə kəsiri borclar yolu ilə kompensasiya olunur. Vəsait investisiya kimi borc alınarsa, bu, investisiya və yığım normasını dəyişdirir, amma ondan başqa (qeyri-istehsal) məqsədlər üçün istifadə edilirsə, borclar istehsalın real iqtisadi normasına təsir edə bilmir, yalnız faiz səviyyələrini dəyişərək yeni balans yaradır. Deyilənlərdən görünür ki, ənənəvi büdcə siyasətində büdcə balansının saxlanması çox vacibdir. Dövlət milli gəlirə təsir göstərmək istəyirsə, əmək təklifini və tələbini məcmu istehsalı dəyişəcək səviyyəyə çatdırmalıdır.

Ənənəvi büdcə siyasətinə və ənənəvi iqtisadi nəzəriyyəyə əsasən, büdcə siyasətinin köməyi ilə texniki inkişaf, deməli, həm də məcmu məhsul artımı əldə etmək, əhali artımını stimullaşdırmaq mümkün olmadığından ənənəvi vəzifələrini yerinə yetirən xidmət sahələrinin (milli müdafiə, hüquq təsisatları və daxili işlər) maliyyələşməsinin vergi ilə örtülməsini təmin edən kiçik həcmli, lakin balanslaşdırılmış büdcə siyasəti həyata keçirilir. Həm də bu maliyyələşmə, iqtisadi fəaliyyətə təsirləri istisna edən səviyyə ilə məhdudlaşır.

Keyns nəzəriyyəsində büdcə siyasəti iqtisadiyyatın özünümaliyyələşdirməsi mümkün olmadığından hələ 1929-cu ildə sənayeləşmiş ölkələrin timsalında öz isbatını tapmışdır və bu, ənənəvi iqtisadi nəzəriyyə təsəvvürlərini təkzib etmişdir. Göstərilən praktik iqtisadi isbatdan sonra irəli sürdüyü konsepsiyalarında Keyns iqtisadi mənbələrdən tam istifadə edilməsi üçün maliyyə-siyasət tədbirlərinin (xərclərin artırılması, vergilərin azaldılması və s.) keçirilməsinin zəruri olması ideyasını irəli sürdü, çünki əmək ödənişinin, qiymətlərin elastikliyi bu məqsədlərə çatılmasını təmin edə bilməzdi.

Ənənəvi doktrinalarda həmişə balanslılıq vəziyyətinin vacibliyi vurğulanmışdır. Əməyə olan tələb əmək məhsuldarlığının dəyişməsi nəticəsində dəyişirsə, daha yuxarı, yaxud daha aşağı məşğulluq normasında və real əməkhaqqı normasında əmək tələbi ilə təklifi tarazlaşmış olur. Cari real əmək haqqı normasında əmək və digər istehsal mənbələrinin kortəbii dəyişməsi mümkün deyil. Real gəlir azala bilər, amma ehtiyatlardan tam istifadə olunur və istehsalı davam etdirmək yolu ilə bolluq yaranır. Ənənəvi iqtisadi fikrin iddiası belə idi.

Bununla belə, 1929-cu il təcrübəsi nəticəsində işsizliyin xroniki xa-

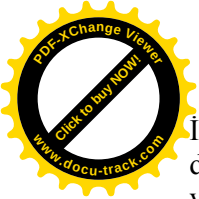
...faktori... aydınlaşdı. Ənənəvi düşüncənin iqtisadçıların fikrincə, işsizlik haqqının, yaxud qiymətlərin ötürü hesab olunan elastikliyi əsaslandırır.

Keyns göstərmişdir ki, məcmu tələblə təklifin balanssızlığını aradan qaldıran maliyyə siyasəti həyata keçirilməsə, bu qədər sürətlə artan işsizliyi ləğv etmək mümkün olmayacaq. Keynsin büdcə siyasəti onun iqtisadi təhlilinə əsaslanır. Bu təhlildən çıxış etməklə iqtisadiyyatın istehsal və pul bölmələrinin bir-birindən asılı olmadığını söyləmək olmaz. Ənənəvi doktrina isə məhz bunu iddia edirdi. Keynsə görə, fərdlər pulu yalnız mövcudluqlarını təmin etmək üçün deyil, həm də başqa məqsədlər üçün qazanmağa çalışırlar ki, bunun da nəticəsində faiz mexanizmi vasitəsilə (vergi normaları, kredit faizi və s.) iqtisadiyyatın pul və istehsal bölmələri, investisiya və yığım balans, pul tələbi və pul təklifi balans bir-biri ilə əlaqələndirilir. O, minimal faiz səviyyəsi ilə reallaşan investisiya mənbələrindən tam istifadəni təmin etməyə qadir olan həcmə çatırsa, onda pul təklifi gəlir nomasını yüksəltmədən yalnız möhtəkirlik məqsədilə istifadə edilən pulun miqdarını artırma bilər. Belə şəraitdə aktual zəruri vergilər yolu ilə yığımlar, dövlət xərcləri vasitəsilə isə investisiyalar inkişaf etdiriləcək. Belə müdaxilə olmadan iqtisadiyyatda tam məşğulluq normasını əldə etmək mümkün deyil. Bütövlükdə Keyns nəzəriyyəsinin ənənəvi doktrinadan fərqləri üç bənddə əksini tapır. Ənənəvi nəzəriyyə tərəfdarlarının fikrincə, iqtisadiyyatın tam məşğulluğunu (özünəyetərliyi) təmin edən avtomatik tənzimləyicilər bunlardan ibarətdir: real əməkhaqqının elastikliyi, yığımların və investisiyaların faiz səviyyəsi, pulun istisnasız olaraq istehlak üçün tələb edilməsi.

Keyns bu arqumentlərin səhv olduğunu qeyd edərək göstərmişdir ki, əməkhaqqı və faiz səviyyələri qeyri-elastik varlıqlardır, talenin ümumünə buraxılmış iqtisadiyyat yalnız səviyyəyə aşağı balansla nail ola bilər. O, belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, pul təklifini tənzimləyən pul siyasəti ilə yanaşı, mənbələrdən tam istifadəni təmin etmək məqsədilə büdcə gəlirlərinin artırılmasına yönəlmiş maliyyə siyasətinin olması da zəruridir.

Keynsin nəzəriyyəsinə əsaslanan büdcə siyasətinin reallaşma istiqamətləri çox geniş və çoxtərəflidir.

Zəif inkişafmış ölkələrdə Keyns büdcə siyasətinin gerçəkləşdirilməsi və fəaliyyət göstərməsi mümkün deyil. Məsələn, Keynsin təhlilində belə bir ideya var ki, məcmu tələbdə artım istehsalın və bilavasitə məşğulluğun da artmasına səbəb olacaq, vəsait mənbələrindən tam istifadəni təmin edəcək. Bu ideyaların əsasında təklif şərtlərinin elastikliyi durur.

İstehsal normasının azalmasının və onun törətdiyi işsizliyin səbəbi bütüncü tələbin aşağı səviyyədə olmasıdır. Büdcə siyasəti büdcə vasitəsilə məcmu tələbdə baş verən bu azalmaya reaksiya verərək iqtisadiyyatı tam məşğulluğa səfərbər edir.

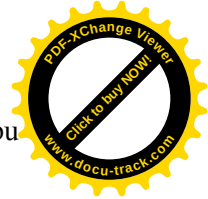
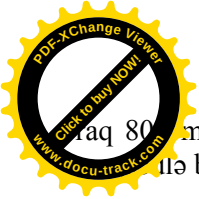
Bununla yanaşı, inkişaf etmiş ölkələrdə vəziyyət başqa cürdür və həmin ölkələrdə işsizliyin səbəbi məcmu tələbin səviyyəsinin aşağı olması yox, iqtisadiyyatda mövcud olan və onu işə salmağa gücü çatmayan investisiyalar bazarının imkanlarını genişləndirən əmək həcminin artıqlığıdır. Yəni bu ölkələrdə investisiya yatırımları və ya imkanları nisbətən əskik, iş qüvvəsi isə artıqdır. Bu baxımdan nəzərdən keçirilən siyasətdə kəsirin maliyyələşdirilməsi, «büdcə dəşiklərinin yamanması» yalnız məcmu tələbin artımına yol açır ki, bu da inflyasiya ilə müşayiət olunan tənəzzül doğurur. Büdcə kəsiri yaranana qədər məcmu tələbin artıqlığı nəticəsində artan tələb daha yüksək qiymət normalarının köməyi ilə tarazlıq vəziyyətinə gəlir. Yəni büdcə kəsiri yarananadək təklifin həcmi yüksək olduğu halda, büdcə kəsiri zamanı tələb daha yüksək olur. Digər tərəfdən, müəyyən istehsal bölməsində təklif şərtləri elastik olduğu təqdirdə həmin bölməyə yönəldilən tələb artımı başqa bölmələrlə qarşılıqlı əlaqədə büdcə siyasətinin gətirdiyi genişləndirici təsirləri sahmana salır.

Keynsin büdcə siyasəti və bütövlükdə iqtisadi nəzəriyyəsi uzun illər boyu inkişaf etmiş sənaye ölkələrində özülqoyucu doktrina olmuşdur. İqtisadiyyatın müasir inkişaf səviyyəsi bu nəzəriyyənin bəzi müddəalarının qeyri-real olduğunu sübuta yetirsə də, Keyns iqtisadiyyat tarixində dünya iqtisadiyyat elmini zənginləşdirmiş ən böyük alimlərdən biri kimi qalmışdır.

Keyns nəzəriyyəsindən başqa, iqtisadi artım və büdcə siyasəti ilə bağlı tam bir sıra digər mühüm nəzəriyyələr də olmuşdur.

İqtisadi artım inkişafı iqtisadiyyatda məcmu təkliflə məcmu tələbin uzunmüddətli artımının balanslılığına söykənir. İqtisadi artım məsələsində iki əsas artım modeli mövcuddur: birincisi Harray-Domar modeli, ikincisi isə neoklassik artım modelidir.

Böhran şəraitində büdcə siyasəti də fəvğələdə rejimə keçirilir və adətən tələbin yüksəlməsinə yönəldilir. 2008-ci ilin global iqtisadi böhranı şəraitində əksər ölkələrdə büdcə siyasətinə yenidən baxılmış və məhsullara tələbin artırılmasına yönəldilmişdir. Belə ki, büdcədən investisiyaların maliyyələşdirilməsinə, iqtisadiyyatın stimullaşdırılmasına böyük miqdarda büdcə vəsaiti yönəldilərək böhran vəziyyətindən çıxmışdılar. Bu məqsədlə ABŞ dövlət büdcəsindən antiböhran paketi ola-

raq 80 mlrd dollar vəsait xərcələnmişdir. Eyni ilə digər ölkələr də bu ilə böyük miqdarda vəsait xərcələnmişdir.

7.7. Büdcə kəsiri və onu örtmə mənbələri

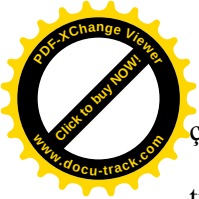
Ümumiyyətlə, büdcə gəlirləri və xərcləri balanslı olmalı, yəni xərclərin kəmiyyəti gəlirlərin kəmiyyəti ilə bərabərlik təşkil etməlidir. Lakin obyektiv zərurət nəticəsində bəzi lokal və müvəqqəti hədudlarda xərc və gəlir kəmiyyətlərinin fərqli olması qaçılmazdır.

Büdcənin icra prosesində gəlirlərlə xərclər ya adekvat olur, ya gəlirlər xərcləri üstələyə bilər və ya da büdcə xərcləri büdcə gəlirlərindən çox ola bilər. İqtisadiyyata dair ədəbiyyatda bu birinci halda balanslaşdırılmış büdcə adlanır. İkinci hal isə profisitli büdcə adlanır və bu artıqlıq büdcə profisiti adlanır. Belə halda büdcənin artıq hissəsi hökumət ehtiyatına (xəzinəyə), yəni hökumətin saxlanacağı yerinə keçirilir. Üçüncü halda isə, əksinə, büdcə xərcləri büdcə gəlirlərini üstələyir və buna büdcə kəsiri deyirlər, belə büdcələr isə kəsirli büdcə adlanır. Büdcə kəsiri çox mürəkkəb anlayış olmaqla iqtisadiyyata fəal təsir edən bir hadisədir. Bu təsir, adətən, son dərəcə mənfi olur, lakin müasir şəraitdə büdcə kəsiri bəzi müstəsna hallarda iqtisadiyyata müsbət təsir də göstərə bilər.

Dünya təcrübəsi və iqtisadçıların hesablamaları göstərir ki, ümumi milli məhsulun 3 faizindən artıq olan büdcə kəsiri iqtisadiyyata mənfi təsir göstərir. İnvestisiya xərcləri istehsalın canlanması ilə əlaqədar olanda isə göstərilən hədlərdə, təbii, büdcə kəsirinin iqtisadi inkişafa təsiri müsbət olur. Büdcə kəsirini örtmək üçün borc alınan və ya başqa üsullarla əldə edilən vəsait investisiyalar şəklində iqtisadiyyata qoyulursa və onlardan gəlir gətirən başqa sahələrdə istifadə olunursa, o zaman bu vəsait bir neçə ilə öz xərcini ödəyəcək, sonra büdcə gəlirlərini artırmaq-la büdcə kəsirlərinin normal səviyyəyə (3-4%) çatmasına səbəb olacaq, dünya təcrübəsinin göstərdiyi kimi, heç bir çətinlik və əndişə törət-mədən adi büdcə prosesi təsiri bağışlayacaq. Dövlətlərin çoxunda iqtisadi inkişafın indiki mərhələsində göstərilən normal parametrlərdə büdcə kəsiri müşahidə olunur. Hətta yüksək inkişaf etmiş sənaye ölkələrində də büdcənin kəsirsiz olması, yaxud gəlirlərin xərcləri üstələməsi çox nadir hallarda baş verir, çünki dövlətin xərcləri fasiləsiz olaraq artır və bu artımın qarşısını real gəlirlər hesabına almaq mümkün olmur.

Dünya təcrübəsində büdcə kəsiri aşağıdakı müxtəlif xarici və daxili mənbələr hesabına örtülür:

1. Mərkəzi bankların birbaşa kreditləri. Bundan bir çox, xüsusilə ke-

çid iqtisadiyyatı ölkələri istifadə edir.

2. Həm daxili, həm də xarici açıq bazarlarda qiymətli kağız tı. Bu əməliyyat dolayısı ilə dövlətin borcu olduğunu göstərir. Dövlət bu qiymətli kağızlar üzrə olan borclarını hökmən qaytarmalıdır. Dövlətin başqa gəlirləri, əhalinin və şirkətlərin könüllü ianələri və s. kimi büdcədən kənar mənbələrdən də istifadə etmək mümkündür.

3. Başqa bir mənbə xarici kredit qaynaqlarından istifadə edilməsidir. Mərkəzi bankın və digər dövlətdaxili mənbələrin verdikləri borc daxili borc sayılır. Xarici borclar isə, müvafiq olaraq, ölkədən kənarada yerləşən mənbələrdən alınan vəsaitdir. Bunların sırasına ayrı-ayrı maliyyə-kredit təşkilatları, şirkətlər, dövlətlər, habelə ayrı-ayrı şəxslər daxildir.

Büdcə kəsirinin örtülməsinin bu və ya başqa mənbələrindən istifadənin səviyyəsi, bu mənbələrin quruluşu ayrı-ayrı ölkələrin inkişaf xüsusiyyətlərindən asılıdır. Məsələn, fərz edək ki, ölkənin büdcədən kənar gəlirləri var və o, qəsdən həmin gəlirləri büdcəyə daxil etmir, onda büdcə örtümündə bu gəlirlərin xüsusi yeri olur. Yaxud büdcə kəsirinin örtülməsi üçün mərkəzi bankların kreditlərindən birbaşa istifadə olunması qadağan edilmiş ölkələrdə bu maddənin müəyyən əhəmiyyəti ola bilər. Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsi kəsirinin örtülməsi vəziyyətini nəzərdən keçirək. Respublikada büdcə kəsiri əsasən 1994-2000-ci illərdə olmuşdur və sonrakı təhlillərdən də görəcəyik ki, 2000-ci ildən sonra ölkədə davamlı büdcə artıqlığı (profisit) baş vermişdir. Lakin 2010-cu ilə yenidən büdcə kəsiri planlaşdırılmışdır. 2010-cu il üçün dövlət büdcəsinin gəlirləri 10 mlrd. 15 mln manat, xərcləri – 11 mlrd. 264 mln. manat, kəsiri - 1 mlrd. 249 mln. manat və ya ÜDM-in 3,9%-i həcmində proqnozlaşdırılır

Ölkənin büdcə kəsiri əvvəllər xarici mənbələr və neft bonusları hesabına örtülürdü. Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçid məqsədilə islahatları, əsasən, BVF aparırdı, büdcə kəsirini maliyyələşdirmə mənbələri də ya həmin təşkilatın özü tərəfindən, ya da onun köməyi ilə təmin edilirdi. İslahatın ilk illərində Milli (Mərkəzi) Bankın kreditlərindən və neft bonuslarından istifadə olunurdu. 2010-cu ilin büdcə kəsirinin də əsasən neft fondunun gəlirləri, xarici mənbələr və daxili borclanma hesabına maliyyələşdirilməsi planlaşdırılır.

Göstərilən yollardan əlavə, büdcə kəsirini azaltmaq üçün dünya təcrübəsində sınaqdan keçirilmiş və özünü doğrultmuş daha bir neçə istiqamət var: istehsalın və satışın həcmi genişləndirmək; bir sıra sahələrdə dövlət xərclərini azaltmaq; idarəetmə aparatının ixtisar edilməsi və ya idarəçilik xərclərinin azaldılması; hərbi xərclərin ixtisar edilməsi;

vergilər mənaya məruz qalan gəlirlərin gizlədilməsi hallarını minimuma endirən, yeni vergi növləri tətbiq etmək və s.

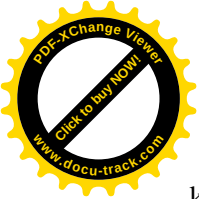
Aşağıdakı 7.7.1. cədvəlindən göründüyü kimi, büdcə kəsiri və onun ümumi milli məhsula nisbəti müxtəlif ölkələrdə müxtəlif cürdür.

Cədvəl 7.7.1.

Bəzi ölkələrdə büdcə kəsiri, (ÜDM-ə nəzərən %-lə)*

Ölkələr	İllər								
	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1999	2003	2008
ABŞ	-2.7	-3.3	-4.4	-3.6	-2.3	-2.0	1.3	-3.9	-5.9
Yaponiya	2.9* ¹	2.9	1.4	-1.6	-2.1	-3.1	-11.4	-8.2	-5.8
İtaliya	-10.9	-10.2	-9.5	-9.6	-9.0	-7.2	-1.9	-2.4	-2.7
Almaniya	-2.0	-3.3	-2.9	-3.5	-2.6	-3.5	-1.2	-3.8	-0.1
Albaniya	-15.0	-31.0	-22.0	-15.0	-12.0	-10.0	-11.3	-	-5.7
Macarıstan	0.4	-2.2	-5.5	-6.8	-8.2	-6.5	-5.6	-6.0	-3.4
Rusiya	D.N.	D.N.	-21.6	-7.2	-10.4	-5.5	-1.2	1.71	4.8
Litva	-5.4	2.7	0.8	-3.1	-4.2	-3.3	-7.1	-1.85	-3.2
Azərbaycan	14.4	13.6	2.8	-12.7	-11.4	-4.2	-2.9	-0.2	0.2

*Mənbə: government finance statistics/ 1999, 2004, 2008. yearbook, imf. Washington-2000, 2004. transition report 2008. ebrd. London - 2009. *1Müsbət rəqəmlər büdcənin profisitini göstərir

Ən yüksək büdcə kəsiri keçid iqtisadiyyatı ölkələrində, ən az kəsiri isə inkişaf etmiş dövlətlərdədir. Bununla bərabər, göstərmək lazımdır ki, 2008-ci ilin dünya böhranı ilə əlaqədar əksəriyyət dövlətlərdə büdcə kə-siri kəskin surətdə artmışdır. Məsələn, ABŞ- da 2009-cu ilin büdcə kəsiri ÜDM-in 12.5%-i, 2010-cu ilə 10,0%-i həcmində planlaşdırılır.

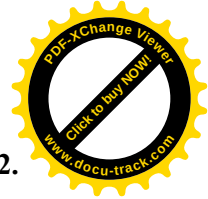
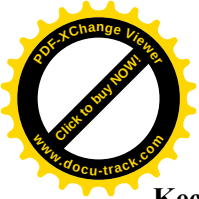
Bütövlükdə dünya iqtisadiyyatı üzrə son iyirmi ildə ən yüksək büdcə kəsiri Ermənistanda (54,3%, 1993-cü il), ən yüksək büdcə artıqlığı isə Küveytdə (29,1%, 1986-cı il) müşahidə edilmişdir.

Ümumiyyətlə, keçid iqtisadiyyatı ölkələrində büdcə kəsiri başqa ölkələrdəkinə nisbətən xeyli yüksək olmuşdur. Bu, istehsalın və gəlirlərin azalması, vergidənyayınma hallarının çoxluğu, habelə maliyyəçi kadrların bazar iqtisadiyyatının prinsiplərini və şərtlərini zəif bilmələri ilə əlaqədar idi. 7.7.2. cədvəlinin məlumatları bu ölkələrdə büdcə kəsirinin yüksək və qeyri-sabit olduğuna dəlalət edir.

Son illər keçid iqtisadiyyatı ölkələrinin hamısında büdcə kəsirinin səviyyəsi sabitləşmişdir.

Azərbaycan Respublikasında 1993-cü ilədək büdcə böyük artıqlıqla icra olunurdu. 1970-1980-ci illərdə bu göstərici 20-35% təşkil edirdi. Lakin bu vəsait hökumətin ehtiyatına deyil, SSRİ-nin dövlət büdcəsinin icrasına göndərilirdi.

1993-cü ildən başlayaraq ölkəmizin büdcəsində kəsir meydana gəldi. Həmin il kəsir ÜDM-ə nəzərən 12,7% təşkil edirdi. Bundan sonra o get-gedə azalmağa başladı ki, bu da inflyasiyanın azalmasına fəal təsir göstərmiş oldu. Son illər büdcə böyük profisitlə yerinə yetirilir ki, bu vəsaitlər də hökumətin valyuta və qızıl ehtiyatlarına yönəldilir (7.7.1. qrafikinə bax).

Cədvəl 7.7.2.

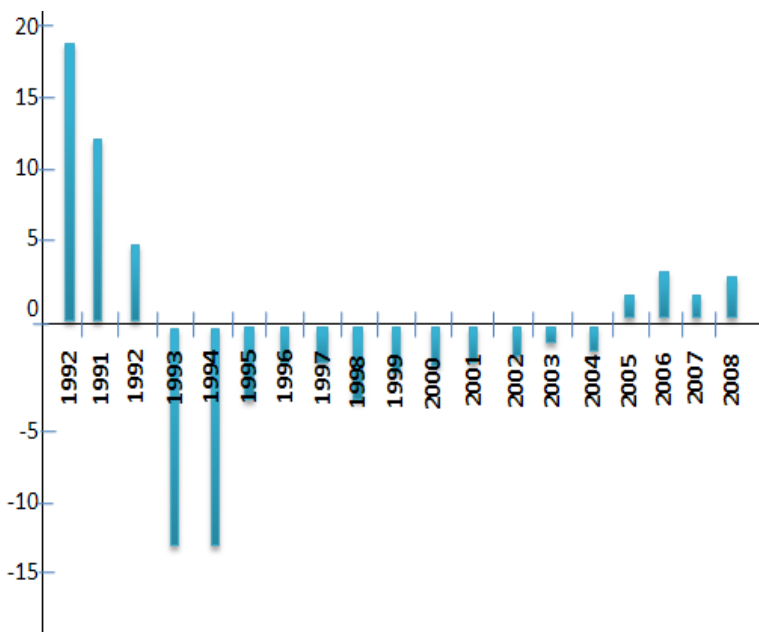
**Keçid iqtisadiyyatı dövlətlərinin ümumi gəlir və xərc balansı
(ÜDM-ə nəzərən %-lə)**

Ölkələr	1989	1990	1991	1992	1995	2000	2005	2008	2009- proqn.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Azərbaycan	17,5*	14,4*	13,6*	2,9	-4,9	-4,2	2,6	0,2	9,2
Ermənistan	-	-	-	-30,6	-11,1	-4,2	-2,6	-2,3	-1,5
Belarus	-	-	-	0,0	-1,9	-2,2	-0,7	1,4	0,0
Estoniya	-	-	-	-0,2	-1,2	-0,3	1,6	-2,7	-3,0
Gürcüstan	-	-	-	-45,5	-6,9	-5,1	-1,5	-6,4	-9,4
Qazaxıstan	-	-	-	-7,3	-3,2	-7,6	5,8	1,1	-2,0
Qırğızıstan	-	-	-	-14,7	-17,3	-10,0	-3,4	-0,1	-3,8
Latviya	-	-	-	-0,8	-3,5	-0,0	-0,4	-4,0	-10,0
Litva	-	-	-	0,5	-4,5	-5,8	-0,4	-3,2	-9,0
Moldova	-	-	-	-26,1	-5,8	-3,0	1,5	-1,0	-7,0
Rusiya	-	-	-	-18,4	-6,1	-8,0	8,1	4,8	-8,8

Cədvəl 7.7.2-nin davamı

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Tacikistan	-	-	-	-30,5	-7,9	-3,8	-2,9	-6,1	-8,9
Türkmənistan	-	-	-	13,3	-1,4	-2,7	0,8	11,3	5,3
Ukrayna	-	-	-	-23,2	-4,9	-2,7	-2,3	-3,2	11,4
Özbəkistan	-	-	-	-11,3	-3,5	-3,4	2,8	10,5	2,0
Albaniya	-5,5	-3,7	-43,7	-21,8	-10,4	-10,7	-3,5	-5,7	-6,3
Bolqarıstan	-1,4	-12,8	-14,7	-5,2	-6,3	1,5	1,9	3,0	-0,1
Horvatiya	-	-	-4,8	-3,9	-1,5	-0,8	-3,5	-1,4	-3,3
Çexiya Resp.	1,3	-2,2	4,8	-2,1	-1,8	-1,9	-3,6	-1,4	-3,3
Macarıstan	-	1,0	-3,7	-7,6	-6,2	-4,2	-7,8	-3,4	-3,9
Makedoniya	-	-	-	-	-0,2	-1,2	0,3	-1,0	-2,8
Polşa	-	2,7	-5,4	-6,3	-1,9	-2,4	-4,3	-3,9	-6,0
Rumıniya	8,1	1,0	3,3	-4,6	-2,6	-3,6	-0,8	-4,9	-7,3
Slovakiya	-12	-15,0	-8,6	-11,9	0,4	-4,9	-2,8	-2,2	-5,5
Sloveniya	0,3	-0,4	2,7	0,2	0,4	-1,0	-1,4	-0,9	-5,5

Qeydlər: Government finance statistics/ 2008. yearbook, imf. Washington- 2001, Azərbaycan Respublikası. Azərbaycanın maliyyə vəsaiti, 2008. ebrd. London - 2009. internet BVF-in veb-səhifəsi. *¹ Hesablama 1992-2008-ci illər üçün aparılmışdır. İttifaq büdcəsi nəzərə alınmışdır.

Qrafik 7.7.1. Azərbaycan Respublikası büdcəsinin kəsir və profisiti (-,+).

Dövlət büdcəsinin kəsirini təhlil edərkən və vəziyyətini qiymətləndirərkən kompleks yanaşma metodundan istifadə etmək lazımdır. Büdcə kəsiri göstəricisini ümumi daxili məhsulla müqayisə etmək heç də həmişə qiymətləndirmənin real olması demək deyil. Ümumi daxili məhsul bölgüsündə büdcə payı xeyli az olan ölkələrdə bu göstərici məsələnin mahiyyətini tam açma bilmir və real tutuşdurmaya imkan vermir. Buna görə də bir çox hallarda büdcə kəsiri, 7.7.3. cədvəlində olduğu kimi, büdcə xərclərinə nəzərən təhlil edilir.

Cədvəl 1.3.
Bəzi ölkələrdə xərclərə nəzərən büdcə kəsiri (%-lə)

Ölkələr	1990	1991	1994	1995	1997	1998	2000	2008
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Albaniya	-	-	-	-28,9	-42,5	-28,4	-	-20,8
Azərbaycan	-	-	-30,4	-22,1	-12,5	-16,5	-12,4	0,6
Belarus	-	-	-5,1	-8,0	-4,6	-2,8	-	2,8
Bolqarıstan	-14,2	-10,8	-10,4	-12,8	6,7	8,7	-	7,6
Horvatiya	-	-12,3	4,0	-2,0	-2,9	1,4	-0,7	-3,6
Kipr	-16,1	-20,1	-4,3	-3,0	-14,4	-	-	
Çexiya Respublikası	-	-	2,2	1,0	-3,1	-4,7	-	-2,4
Estoniya	-	1,6	4,1	-1,6	7,9	-0,17	-	-8,1
Gürcüstan	-	-	-	-	-27,4	-27,1	-	-19,1
Macarıstan	1,5	-6,9	-12,8	-7,7	-6,4	-14,2	-	-7,3
Qazaxıstan	-	-	-	-	-16,5	-20,7	-	4,5

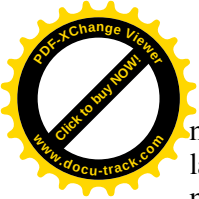
Cədvəl 7.7.3-ün davamı

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Qırğızistan Respublikası	-	-	-33,5	-40,4	-24,8	-13,9	-	-0.3
Latviya	-	-	-14,0	-10,6	2,6	0,45	-	-12.0
Litva	-	4,5	-16,5	-16,9	-6,7	-1,6	-	-9.2
Malta	-11,7	-11,3	-9,5	-7,1	-21,9	-	-	-
Polşa	-	-	-5,2	-4,7	-3,5	-2,8	-	-10.1
Rumıniya	2,8	5,5	-7,7	-9,1	-12,5	-	-	-15.0
Rusiya	-	-	-34,1	-18,1	-	-	-	12.5
Türkiyə	-17,2	-25,2	-16,7	-18,4	-27,8	-	-	-

*Mənbə: government finance statistics yearbook 2000, 2008, .

Cədvəldən görünür ki, xərclərə nəzərən müəyyən edilən büdcə kəsirinin vəziyyəti ümumi daxili məhsula nəzərən hesablanan göstəricilərlə eyni deyil. Buna görə də müxtəlif ölkələrdə büdcə kəsirinin səviyyəsi qiymətləndirilərkən həmin göstəricilərin hər ikisini tapmaq məqsəduyğun sayılır. Bu zaman təbii suallar yaranır. Büdcə kəsirinin olmasının nəyi pisdır? - Ümumiyyətlə kəsir olmadan keçinmək mümkündürmü? Borclar bazarında hökumətin iştirakı olmadan maliyyə bazarını idarə etmək olarmı? Bu suallara yalnız cəmiyyətin inkişafında büdcə kəsirinin rolunu təhlil etdikdən sonra aydın cavab vermək olar.

Bütövlükdə, kəsiri olmaq, borca girmək heç kimə xoş gəlmir, lakin bunlarsız da keçinmək olmur. Müəyyən mərhələlərdə idarəetmənin sə-

mərəsini artırmaq üçün hökumət və başqa subyektlər borca girməli olurlar. Dünya təcrübəsi və iqtisadçıların hesablamaları göstərir ki, milli məhsulun dəyərinin 3 faizindən çox olmayan büdcə kəsiri iqtisadiyyata müsbət təsir göstərir.

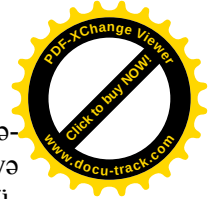
Avropa Birliyi ölkələrinin 1991-ci il müqaviləsində şərt qoyulmuşdu ki, üzv ölkələrin büdcə kəsiri ümumi daxili məhsulun 3 faizindən, dövlət borclarının məbləği isə ümumi daxili məhsulun 60 faizindən çox olmasın². Hətta yüksək inkişafı ölkələrin də çoxunda iqtisadi inkişafın indiki mərhələsində göstərilən normal parametrlərdə büdcə kəsiri mövcuddur. Büdcə kəsirinin rolunu müxtəlif aspektlərdən qiymətləndirmək olar. Onlardan bəzilərinin mahiyyətini açmağa çalışaq:

Büdcə kəsiri və iqtisadi sabitlik. Hökumətin və digər subyektlərin büdcələrinə gəlirlərin daxil olması və xərclərdən istifadə zamanca üst-üstə düşməyə bilər. Bu halda hökumət ya xərcləri dayandırmalı, ya da büdcə kəsirinə əl atmalı, yəni borc götürərək imkan olanda onu qaytarmalıdır. Sonuncu variant, əlbəttə, daha səmərəlidir, işlər düzgün qurularsa, idarəetmə səmərəliliyinin yüksəlməsinə və bazarın sabitliyinin təmin edilməsinə yardımçı ola bilər.

Büdcə kəsiri əslində əhalidən, sahibkarlardan və şirkətlərdən alınan vergilərin çoxaldılması demək deyil. Bu vergilər dövrüyyədə qalmaqla investisiyalara, yəni yeni iş yerlərinin və vergi obyektlərinin açılmasına sərf oluna bilər. Başqa tərəfdən isə, dövlət yeni vergilər cəlb etmədən xərcləri artırır və bununla da həmin vəsaitlərin bazardan səfərbər edilməsinə baxmayaraq mal və xidmət alışı çoxalır.

Büdcə kəsiri, yığım və istehsal artımı. İstehsal artımının əsas mənbəyi kapital qoyuluşudur. Bütün investisiyalar kimi kapital qoyuluşları da cəmiyyətin saxlancları (saving) hesabına həyata keçirilir. Cəmiyyət nə qədər çox qənaət edərsə (yığım), investisiyaların maliyyələşməsinə bir o qədər çox vəsait yönəldir. Demək olar, bütün ölkələrdə ümumi daxili məhsulda yığım və investisiyaların payı bərabərdir. Bu, bizim yuxarıdakı fikrimizin doğruluğunu təsdiqləmiş olur. Lakin bu göstəricilərin səviyyələri ayrı-ayrı ölkələrdə bir-birindən fərqlənir. Məsələn, investisiyaların və yığımın ümumi daxili məhsuldakı payı ABŞ-də 16% həddində olduğu halda, Yaponiyada 31%-ə yaxındır. Keçid iqtisadiyyatı ölkələrində bu qanunauyğunluq gözlənilmir. Məsələ burasındadır ki, inkişaf etmiş ölkələrdə bütün yığımlar saxlancları formasında rəs-

² David N. Nyman: Public finance: A contemporary Application of Theory and Policy. Orlando, 1999, p.458

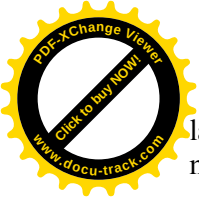

mi maliyyə vasitəçiliyi orqanlarından gəlib keçir. Keçid iqtisadiyyatı şə-
bəkə belə bir sistem yoxdur, ehtiyatların yalnız cüzi hissəsini maliyyə
vasitəçiləri səfərbər edir və buna görə də yığımla investisiyaların ölçü-
ləri üst-üstə düşmür. Ümumiyyətlə, bu ölkələrdə yığımın səviyyəsi çox
aşağıdır. Milli saxlanclar biznes yığımını, fiziki şəxslərin və dövlətin
yığımlarını əhatə edir. Dövlət səfərbər etdiyi vəsaitdən çox xərcləyəndə
bu, saxlancların və investisiyaların azalmasına səbəb olur. Amerika
mütəxəssislərinin hesablamalarına görə, kəsinin ümumi daxili məhsulun
1 faizi qədər azaldılması ümumi daxili məhsulun təxminən 1 faiz artırıl-
masına bərabərdir³. Bu iddia xeyli mübahisəlidir və özünü, hətta,
Amerika təcrübəsində də doğrultmamışdır. Yeni əsrin başlanğıcında
ABŞ-da büdcə kəsiri aradan qaldırılsa da, büdcə artıqlığı yaransa da, bu,
yüksək artıma səbəb olmamışdır, əksinə, hazırda ölkə iqtisadiyyatı böhr-
an vəziyyəti yaşayır. Bizə elə gəlir ki, kəsinin yığma təsiri və iqtisadiy-
yatın inkişafı bir sıra amillərdən, məsələn, büdcə kəsirinin haralara sərf
olunmasından, bu prosesin hansı ölkədə baş verməsindən, kəsir maliyyə-
ləşdirməsinin hansı səviyyədə olmasından, ölkənin hansı şəraitdə
yaşamasından (böhran, canlanma, depressiya və s.) asılıdır. Kəsir kapital
qoyuluşlarının maliyyələşməsinə sərf olunursa və onun səviyyəsi ümu-
mi daxili məhsulun 3 faizindən çox deyilsə, o, iqtisadiyyatın inkişafına
mənfi təsir göstərə bilməz. Dövlət məmurlarının maaşlarının artırılma-
sına sərf olunan kəsirlə yol çəkilişinə, liman tikintisinə sərf olunan kəsir
eyni təsirə malik ola bilməz.

Büdcə kəsiri və faizlər. Öncə qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyatı
idarəetmənin indiki mərhələsində kəsir olmadan normal maliyyə bazarı
yaratmaq mümkün deyil. Dövlət qiymətli kağızları vasitəsilə bazara da-
xil olan dövlət maliyyə bazarını tənzimləyir, diskont amili və risk-frii
faizi formalaşdırır. Büdcə kəsiri olmasa, dövlətin borc almağa ehtiyacı
olmazdı və o, maliyyə bazarının formalaşmasında iştirak edə bilməzdi.
Digər tərəfdən, iqtisadçıların ümumi rəyi belədir ki, digər şərtlər bərabər
olduqda büdcə kəsiri faizlərin artmasına gətirib çıxarır⁴. Məsələ burası-
ndadır ki, kəsir olan zaman hökumət borc bazarına müraciət etməklə kre-
ditlərə əlavə tələb yaradır. Bazar qanunlarına görə, tələb artdıqca malın
qiyməti, indiki halda faiz də çoxalır. Faizin çoxalması isə malların baha-

³ congressional budget office, "the federal deficit".

⁴ david n. nyman: public finance: a contemporary application of theory and policy. Orlando, 1999.

laşmasına səbəb olur. Deməli, kəsin çoxalması həm faizlər, həm də mal və xidmətlərin qiymətlərinin çoxalması ilə nəticələnir.

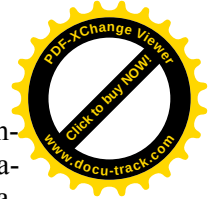
Büdcə kəsiri, inflyasiya və işsizlik. Büdcə kəsiri bazarda pula tələbin artması ilə müşayiət olunur, bununla da mallara və xidmətlərə tələbi artırır, malların və xidmətlərin məcmu qiymət indekslərinin artmasına şərait yaradır. Qiymətlərin qalxması inflyasiya deməkdir, inflyasiya isə planlaşdırılmış indeks zamanı işsizliyin azalmasına kömək edir. Lakin burada söhbət büdcə kəsirinin ağılla artırılmasından, digər makroiqtisadi göstəricilərin tarazlığının saxlanılmasından, bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə əməl edən ölkələrdən gedir.

Cədvəl 7.7.4.

Büdcə kəsiri, məşğulluq, inflyasiya, artım və faizlər

Ölkələr	Büdcə kəsiri, ÜDM-ə nəzərən %-lə	İşsizlik, %-lə	İnflyasiya, %-lə	ÜDM-in artımı, %-lə	Kreditlərin faiz dərəcəsi
ABŞ 1995 2008	-2.0 -5.9	5.6 6.0	2.8 3.8	1.0 0.4	8.83 4.12
İsveçrə 1995 2008	-2.5 0.9	4.2 2.7	1.7 2.4	0.7 1.8	5.48 3.27
Yaponiya 1995 2008	-3.1 -5.8	3.1 4.0	-0.1 2.4	0.6 -0.7	3.40 1.86
Rusiya 1995 2008	-6.1 4.8	8.3 5.6	190.2 14.1	-4.0 5.6	320.3 10.0

*Mənbə: government finance statistics, yearbook, imf, Washington d.c.-2008, international financial statistics, june 2009, imf, Washington d.c. 2009, world economic outlook, 10.2009.

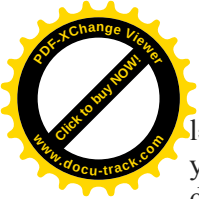
Cədvəl 7.7.4.-dəki məlumatlar bütövlükdə makroiqtisadi tənzimləmənin digər göstəriciləri ilə yuxarıda qeyd olunanlar arasında qanunauyğun əlaqələrin olduğunu təsdiqləyir, lakin bəzi hallarda burada, əsasən, digər amillərin təsiri ilə meydana gələn uyğunsuzluqlar da olur.

7.8. Neft Fondu

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bəzi ölkələrdə dövlət büdcəsi ilə yanaşı bir sıra büdcədənkenar fondlar da yaradılır. Belə fondlar içərisində Azərbaycanda yaradılan Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu (ARDNF) mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Analoji fondlar bir sıra digər neft ölkələrində də var. Amma Azərbaycanda onun yaradılması və istifadə qaydaları fərqlidir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun yaradılması Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 1999-cu il, 29 dekabr, 240 sayılı müvafiq Fərmanına əsasən həyata keçirilmişdir. Fondun fəaliyyəti onun əsasnaməsi ilə tənzimlənir. Əsasnamə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 2000-ci il tarixli 434 sayılı Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Ölkə Prezidentinin 19 iyun 2001-ci il tarixli 511 nömrəli Fərmanı ilə ARDNF-in valyuta vəsaitinin saxlanılması, yerləşdirilməsi və idarə edilməsi haqqında Qaydalar təsdiq edil-dikdən sonra Neft Fondu əməli fəaliyyətə başlamışdır.

Neft Fondunun yaradılmasında başlıca məqsəd - Azərbaycanın neft sərvətlərinin nəsillər arasında ədalətli bölüşdürülməsinin təmin edilməsidir. Neft Fondunun qarşısında qoyulan əsas vəzifə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının bugünkü və gələcək nəsillərinin mənafeyi naminə neft və qaz ehtiyatlarının kəşfiyyatı və işlənməsi sahəsində bağlanmış sazişlərin həyata keçirilməsindən və Neft Fondunun öz fəaliyyətindən əldə olunan valyuta və digər vəsaitin yığılmasını və səmərəli idarə olunmasını təmin etməkdən ibarətdir. Bununla bərbər Neft Fondunun qarşısında ölkə iqtisadiyyatını artan xarici valyuta daxilolmalarının mümkün mənfi təsirlərindən qorumaq (manatın kəskin bahalaşması və yerli istehsalın rəqabət qabiliyyətinin pisləşməsi), makroiqtisadi tarazlığın gözlənmək kimi müxtəlif məqsədlər və maliyyə intizamına xələl gətirməmək öhdəçiliyi durur.

Neft Fondunun idarə olunması əsasən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən həyata keçirilir. İcraçı direktor ölkə prezidenti tərəfindən vəzifəyə təyin olunur. Neft Fondunun fəaliyyətinə ümumi nəzarət müvafiq dövlət orqanlarının və ictimai təşkilatların nümayəndə-

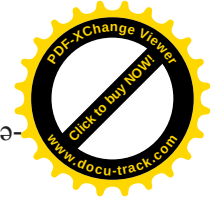
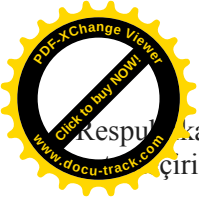

lərindən, habelə digər şəxslərdən ibarət Müşahidə Şurası tərəfindən yata keçirilir. Müşahidə Şurasının başlıca vəzifəsi Neft Fondunun direktoru tərəfindən hazırlanan illik büdcə layihəsinə və büdcənin icrası barədə hesabatlarla, habelə illik hesabatlarla və maliyyə fəaliyyətinin auditinin nəticələrinə rəy verməkdir. Müşahidə Şurasının 10 nəfərdən ibarət tərkibi Prezidentin 27 dekabr 2001-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

Neft Fondunun büdcəsinin icrası Müşahidə Şurası tərəfindən verilmiş rəy əsasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Sərəncamları ilə təsdiq edilmiş Neft Fondunun büdcəsinə, o cümlədən vəsaitinin istifadə edilməsinin əsas istiqamətləri (proqramına) və illik xərclər smetasına uyğun olaraq həyata keçirilir.

Neft Fondunun vəsaitləri neftdən gələn gəlirlər hesabına formalaşır. Bu gəlirlərə konkret olaraq aşağıdakılar daxildir: Azərbaycan Respublikasının payına düşən karbohidrogenlərin satışından əldə edilən xalis gəlirlər; neft-qaz sazişlərinin imzalanması və ya icrası ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkətinə və ya səlahiyyətli dövlət orqanına sərmayəçilər tərəfindən ödənilən bonuslar; karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsi ilə əlaqədar sərmayəçilər tərəfindən müqavilə şəhəndən istifadə üçün ödənilən akkreditivli hesaba ödənişlər; neft-qaz layihələrinin həyata keçirilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının payına düşən dividendlər və mənfəətin bölüşdürülməsindən əldə edilən gəlirlər; neftin və qazın Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə ötürülməsindən əldə edilən gəlirlər; neft-qaz sazişləri çərçivəsində Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinə və ya səlahiyyətli dövlət orqanına sərmayəçilər tərəfindən verilən aktivlərdən əldə edilən gəlirlər; Neft Fondunun aktivlərinin yerləşdirilməsindən və idarə olunmasından əldə edilən gəlirlər. Neft Fondunun gəlirlərində əsas yeri neftdən daxil olan gəlirlər tutur (bax cədvəl 7.8.1.).

Neft Fondunun Əsasnaməsinə uyğun olaraq, onun vəsaiti ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisi naminə ən mühüm ümummilliy problemlərin həllinə və strateji əhəmiyyətli infrastruktur obyektlərinin inşa və rekonstruksiya edilməsinə istifadə oluna bilər. Azərbaycan Respublikasının "Büdcə Sistemi haqqında" Qanununa uyğun olaraq, Neft Fondunun xərcləri icmal dövlət büdcəsinin tərkib hissəsidir və hər il dövlət büdcəsi ilə birlikdə ölkə parlamenti tərəfindən baxılaraq təsdiq edilir. Qanunda nəzərdə tutulduğu kimi, Neft Fondu yalnız öz büdcəsi ilə nəzərdə tutulan xərcləri həyata keçirə bilər. Neft Fondunun əməliyyat və idarə-edilməsi ilə bağlı xərcləri istisna olmaqla, bütün xərcləri

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Mərkəzi Xəzinədarlığı vasitəsilə həyata keçirilir.

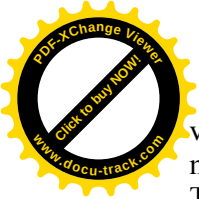
Cədvəl 7.8.1.

Azərbaycan Respublikası Neft Fondunun gəlirləri və xərcləri

S.s	Gəlirlər	Məbləğ (2009-plan), M.M.
1.	Cəmi gəlirlər	8 361,0
1.1.	Neft sazişlərinin icrasından gəlirlər	7 992,3
1.2.	Neft-qaz layihələrinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının payına düşən dividendlər (BTC layihəsi üzrə)	150,8
1.3.	Neft və qazın Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə ötürülməsindən əldə edilən gəlirlər	5,6
1.4.	Fondun vəsaitlərinin idarə olunmasından gəlirlər	211,4
1.5.	Digər gəlirlər	0,9
2.	Cəmi xərclər	5 319,6
2.1	Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il dövlət büdcəsinə transfert	4 915,0
2.2	Oğuz-Qəbələ zonasından Bakı şəhərinə su kəmərinin çəkilməsi layihəsinin maliyyələşdirilməsi	100,0
2.3	Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidən qurulması layihəsinin maliyyələşdirilməsi	110,0
2.4	Bakı-Tbilisi-Qars yeni dəmir yolu layihəsinin maliyyələşdirilməsi	80,0
2.5.	2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramının maliyyələşdirilməsi	10,0
2.6.	Dövlət Neft Fondunun idarə edilməsi ilə bağlı xərclər	24,5

*Mənbə: ARDNF-nun illik hesabatı

Neft istehsalının artması və neft məhsullarının qiymətlərinin sürətlə artması nəticəsində Neft fonduna daxilolmalar və bu fondan maliyyələşən layihələrin sayı ilbəil artır. Neft fondunun vəsaiti hesabına mühüm layihələr - Ermənistan Respublikasının etnik təmizləmə və təcavüz siyasəti nəticəsində öz doğma yurdlarından didərgin düşmüş qaçqın

və məcburi köçkün ailələrinin sosial-məişət vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və məskunlaşdırılması problemlərinin həlli layihəsi və Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri layihəsində Azərbaycan Respublikasının iştirak payının maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir.

Neft Fondunun hesabat sistemində şəffaflığın təmin edilməsi ilk növbədə Neft Fondunun maliyyə fəaliyyəti haqqında hesabatının müstəqil auditor tərəfindən yoxlanılması vasitəsilə həyata keçirilir. Neft Fondu fəaliyyət göstərdiyi bir neçə il ərzində onun auditi beynəlxalq nüfuzlu Ernst&Young audit şirkəti tərəfindən aparılmışdır. Neft Fondunun fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi (Parlament) tərəfindən yaradılmış Hesablama Palatası tərəfindən yoxlanıla bilər.

Proqnozlar göstərir ki, yaxın gələcəkdə fonda daxil olan vəsaitlərin həcmi dəfələrlə artacaq və bu vəsaitlərin səmərəli və vaxtında istifadəsi olduqca vacib məsələdir.

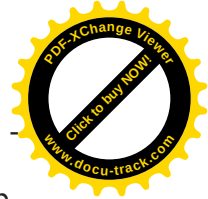
Fondun aktivləri boş saxlanılmır və müxtəlif maliyyə-kredit təşkilatlarında yerləşdirilərək gəlir gətirir. Fondun vəsaitləri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il, 19 iyun tarixli, 511 sayılı Fərmanı ilə təsdiq edilən, 2001-ci il, 21 dekabr tarixli, 607 sayılı Fərmanı və 2005-ci il, 1 mart tarixli, 202 sayılı Fərmanı ilə dəyişdirilən "Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun valyuta vəsaitlərinin saxlanması, yerləşdirilməsi və idarə edilməsi haqqında Qaydalar"a (İnvestisiya təlimatı) əsasən idarə olunur.

Neft fondunun valyuta vəsaitlərinin bu qaydalara uyğun olaraq idarə edilməsi Fondun valyuta vəsaitlərinin təhlükəsiz saxlanılması və səmərəli idarəetmə yolu ilə investisiya gəliri əldə etməklə davamlı artırılması məqsədlərini daşıyır.

Azərbaycan Respublikasında Neft Fondunun valyuta vəsaitləri üzrə hesablaşma hesabları yalnız Azərbaycan Respublikasının Milli Bankında açılır. Respublika hüddudlarından kənarda isə fondun vəsaitləri beynəlxalq reyting agentlikləri Standard and Purz "AA-" , Mudiz "Aa3" və Fiç "AA-" uzunmüddətli öhdəliklər üzrə kredit reytingindən aşağı olmayan reytingə malik olan banklarda açıla bilər.

Fondun beynəlxalq maliyyə bazarlarında tərəfmüqabili uzunmüddətli öhdəliklər üzrə investisiya dərəcəli kredit reytingindən (Standard and Purz "BBB", Fiç "BBB" və ya Mudiz "Baa") aşağı olmayan reytingə malik olan maliyyə qurumları ola bilər.

Bir maliyyə qurumunun (mərkəzi banklar, depozitari banklar və eyni maliyyə qurumunun xarici menecer kimi çıxış etməsi halları istisna olmaqla) və ya bir investisiya aktivinin investisiya portfelindəki maksi-

mal xüsusi çəkisi ümumi investisiya portfelinin məcmu dəyərinin 15% -
ində müəyyən edilmişdir.

Hal- hazırda Neft Fondunun investisiya portfelinin məcmu dəyə-
rinin 50%-i ABŞ dollarında ifadə olunan aktivlərə; 40%-i AVRO-da ifa-
də olunan aktivlərə; 5%-i İngiltərə funt sterlinqində ifadə olunan aktiv-
lərə; digər 5%-i isə dünya bazarlarındakı vəziyyətdən asılı olaraq aşağı-
da göstərilən istiqamətlər üzrə yerləşdirilmişdir:

- "A" (Standart and Purz, Fiç) və ya "A2" (Mudiz) kredit reytingin-
qindən aşağı olmayan uzunmüddətli ölkə (suveren borc) reytinginə mal-
lik olan ölkələrin valyutalarına,

- ABŞ dollarında və ya xüsusi çəkiddəki mütənasiblik əsasında bö-
lüşdürülərək ABŞ dolları, AVRO və İngiltərə funt sterlinqində ifadə
olunan aktivlərə.

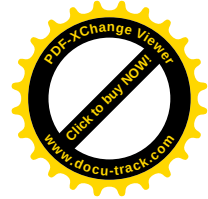
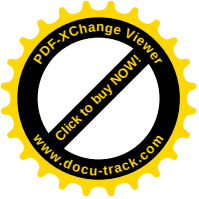
Fondun vəsaitlərinin bir hissəsinin idarə edilməsi xarici mene-
cerlərə həvalə edilə bilər. İnvestisiya portfelinin xarici menecerlərin ida-
rə edilməsinə verilən vəsaitin həcmi aşağıdakı kimi müəyyən edilmiş-
dir:

- xarici menecerlərə idarəetməyə verilən investisiya portfelinin
həcmi Fondun investisiya portfelinin məcmu dəyərinin 60%-dən artıq
ola bilməz;

- tək bir xarici menecerə idarəetməyə verilən investisiya port-
felinin minimal həcmi 30 milyon ABŞ dollarından az, maksimal həcmi
isə investisiya portfelinin cari məcmu dəyərinin 15%-dən artıq ola bil-
məz.

Dövlət Neft Fondunun investisiya portfelinə valyuta arbitrajı, svop-
lar, forvard və fyuçers əqdləri möhtəkirlik məqsədləri üçün daxil edilə
bilməz. Qiymətli metal və daşlar, habelə daşınmaz əmlak sahələrində in-
vestisiyalara da yol verilmir.

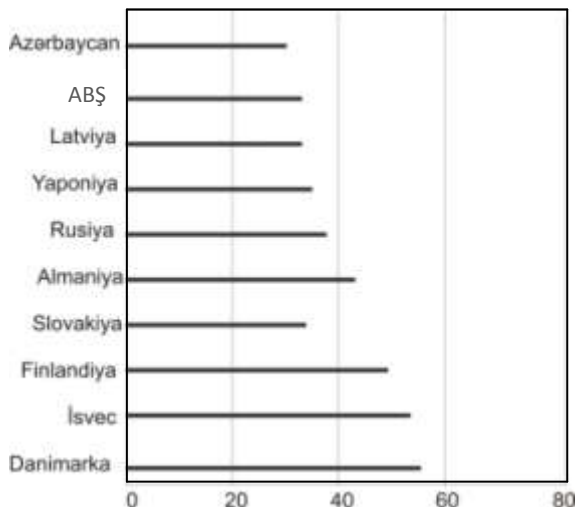
VIII FƏSİL. DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN GƏLİRLƏRİ

8.1. Dövlət büdcəsi gəlirlərinin mahiyyəti

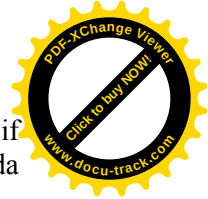
Məlum olduğu kimi, iqtisadi fəaliyyət növlərinin hamısında başlıca və son məqsəd gəlir əldə etməkdir. Hər bir şəxsin, müəssisənin, təşkilatın, şirkətin və s. iqtisadi sistem daxilində müəyyən əlaqələri olur. Bu əlaqələri saxlamaq üçün hökmən həm gəlir əldə etmək, həm də müəyyən vəsait xərcləmək tələb olunur. Hər bir iqtisadiyyat subyektinin də ən mühüm məqsədi çəkdiyi xərclərdən daha çox vəsait – gəlir əldə etməkdir. İqtisadi fəaliyyət növlərinin hamısında əsas maddi maraq gəlirin artırılması ilə bağlıdır. Gəlir çox olarsa, istehlak da çox olar, yığım da. İstehlak istehsalı, yığım isə istehsalın mənbəyi olan investisiyanı stimullaşdırır, yəni hər bir iqtisadi prosesin əvvəli də, sonu da gəlirə bağlıdır.

Dövlət də şəxslər kimi həmişə gəlirlərini artırmağa çalışır. Gəliri olmasa, heç bir dövlət yaşaya, müdafiə oluna, funksiyalarını yerinə yetirə və inkişaf edə bilməz. Hökumət hər il ümumi daxili məhsulun xeyli hissəsini büdcəyə cəlb edir, dövlətin öz funksiyalarını yerinə yetirə bilməsi üçün onu maliyyələşdirir (8.1.1. qrafikinə bax).

Qrafik 8.1.1. Ümumi daxili məhsulda dövlət büdcəsi gəlirlərinin payı

Göründüyü kimi, hökumətin səfərbər etdiyi gəlir payı ayrı-ayrı

Ölkələr bir-birindən fərqlidir. Bu, yuxarıda dediyimiz kimi, müxtəlif ilə bağlıdır. Məsələn, ABŞ-da hər bir vətəndaş 3,7, Danimarkada 6,2, Rusiyada 4,2, Azərbaycanda 2,3 ay dövlətə işləyir.

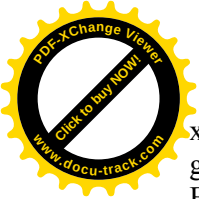
Dövlət həmişə və hər şeydən əvvəl nəinki yüksək gəlir əldə etməyə, həm də bu işi elə qurmağa çalışır ki, əldə olunan gəlir artım ehtiyatlarını fəallaşdır, iqtisadiyyatın səmərəsini stimullaşdır, onun tənzimlənməsinə müsbət təsir göstərə bilsin. Bu səbəbdən də dövlət gəlirlərinin mənbələri müxtəlif və çoxsaylıdır. Bu mənbələrin bir çoxu tarixən lap qədim zamanlarda meydana gəlsə də, iqtisadiyyatın sonrakı inkişafı ilə əlaqədar yeni-yeni gəlir mənbələri yaranmaqda, dövlət gəlirlərinin tərkibi genişlənməkdədir. Bu baxımdan xüsusən, inkişaf etməkdə olan ölkələr daha gəlirli olan və gələcəkdə gəlirlərin artacağına ümid verən sahələri inkişaf etdirməyə çalışır, həmin sahələrə böyük həcmdə investisiyalar qoyur. İqtisadi inkişaf və artım baş verdikdə dövlətin gəlirləri çoxalmağa, böhran anlarında isə azalmağa başlayır.

Dövlət gəlirlərinin çoxlu növləri var. Növ bölgüsü müxtəlif əlamətlərə görə aparılır. Belə əlamətlərdən biri gəlirlərin səfərbər edilməsi metodlarıdır. Burada gəlirlər məcburi və könüllü olmaqla iki yerə bölünür. Məcburi gəlirlərə vergilər və başqa məcburi ödəmələr aiddir. Büdcə gəlirlərində əsas yeri məcburi gəlirlər tutur. Könüllü gəlirlər isə təbii fəlakətlər, hərbi əməliyyatlar, böhranlar və başqa xoşagəlməz hadisələr zamanı əhalinin, şirkətlərin və xarici dövlətlərin verdikləri ianələrdən (yardımlardan) ibarətdir.

Dövlətin gəlir növlərindən biri də dövlət mülkiyyətindən və özəl mülkiyyətdən əldə olunan gəlirlərdir. Özəl mülkiyyətdə daha çox gəlir əldə edilir.

Növlərinə görə gəlirlər vergi gəlirlərinə və alternativ gəlirlərə bölünür. Vergi gəlirləri müxtəlif formalı vergilərdən daxil olur. Alternativ gəlir növləri borcları, inflyasiya mədaxillərini, dövlət rüsumlarını, dövlət mülkiyyətindən və ehtiyatlarından, dövlət müəssisələrindən və s. əldə olunan gəlirləri əhatə edir. Borc gəlirlərindən savayı digər gəlirlərin hamısı real gəlirlərdir. Borc mədaxilləri qeyri-real gəlirdir, çünki gələcəkdə onların ödənilməsi üçün real gəlirləri səfərbər etmək lazım gələcək, bu real gəlirlər isə nə vaxtsa ya kompensasiya edilməli, ya da həqiqi dövlət gəlirləri hesabına qaytarılmalıdır. Xəzinənin buraxdığı qiymətli dövlət kağızları və alınmış borcların taleyi də eyni cür həll olunmalıdır.

Hazırda alternativ gəlir növlərinin həcmi xeyli artsa da, onlar dövlət büdcəsinin cüzi hissəsini təşkil edir (cədvəl 8.1.1.). Bu gəlirlərin

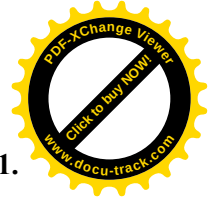
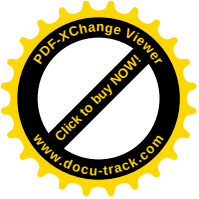

xüsusi çəkisinin ən mühüm azalma yollarından biri vergi obyektini genişləndirmək və vergiləri dövlətin əsas gəlir mənbəyinə çevirməkdir. Bununla belə, cədvəldən də göründüyü kimi, bəzi ölkələrin dövlət büdcələrində qeyri-vergi gəlirləri çox önəmli yer tutur. Məsələn, İranda büdcənin 62, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində 72, Omada isə 70%-i qeyri-vergi gəlirlərindən formalaşır. Müşahidələr göstərir ki, qeyri-vergi gəlirləri, adətən, vergi sisteminin hələ mükəmməlləşmədiyi ölkələrdə üstünlük təşkil edir.

Həcminə və istifadəsinin önəminə görə dövlət gəlirinin mühüm mənbələrindən olan vergilər həm də iqtisadiyyatın ən vacib tənzimləmə vasitəsidir. Vergi anlayışı uzun bir təkamül prosesi keçərək sağlam rəşional təfəkkür sisteminə çevrilmişdir. Vergi dövlət gəlirinin ən qədim növüdür. O, bəşər sivilizasiyasının ilk çağlarında yaranıb. Dövlət meydana gələndən sonra vergi qoyma sistemi formalaşılıb. Bəşər sivilizasiyası prosesində bu sistem inkişaf edərək təkmilləşmiş, cəmiyyətdə iqtisadi münasibətlərin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qalmış, dövlətin başlıca gəlir mənbəyinə çevrilmişdir.

Hələ Qədim Yunanıstanın öz vergi sistemi vardı. Orada 10-20% arasında gəlir vergisi tutulurdu. Lakin Afınanın azad vətəndaşları vergi ödəmir, könüllü ianələrə daha çox üstünlük verirdilər. Mühəribə gedəndə, yaxud iri obyektlər inşa olunanda dövlətin xərcləri artdığına görə xalq məclisi hamını mütləq vergiyə cəlb edirdi. Vergi verənlərdən yığılan pul vəsaiti mızdlu orduların saxlanması, məbəd və müdafiə istehkamları ucaldılmasına, yol çəkilişinə, bayram şənliklərinin təşkilinə, yoxsullara yardım edilməsinə və cəmiyyətin başqa ehtiyaclarına sərf olunurdu.

Başqa bir ilkin dövlətin – Qədim Romanın da öz vergi sistemi vardı. Xeyli sonralar meydana gəlmiş Avropa ölkələri bu sahədə məhz Qədim Romadan nümunə götürmüşlər. Roma şəhər - dövlət olduğu vaxt onun vergi sistemi çox da mürəkkəb deyildi. Dinc zamanlarda ümumiyyətlə vergi yığılmırdı, xərclər ictimai ərazilərin icarəyə verilməsi yolu ilə örtülürdü. Dövlət aparatı isə faktiki olaraq özü özünü saxlayırdı. Seçilmiş magistratlar vəzifələrini təmənnasız yerinə yetirməklə yanaşı, öz şəxsi vəsaitlərindən ictimai ehtiyacları ödəmək üçün pay da ayırır, bunu özlərinə şərəf sanırdılar. Mühəribələr vaxtı Roma vətəndaşları sərvətlərinin həcminə uyğun olaraq vergiyə məruz qalırdılar. Bunun üçün onlar 5 ildə bir dəfə öz əmlakları və ailə vəziyyətləri barədə sensor məmurların adına ərizə verirdilər (təxminən indiki vergi deklarasiyası kimi). Bu ərizələr əsasında verginin məbləği (senz) müəyyən edilirdi.

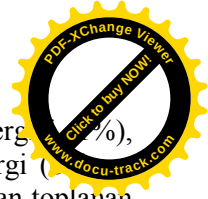
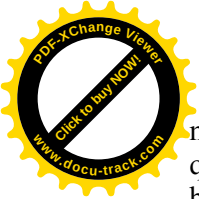
Cədvəl 8.1.1.

Mərkəzi hökumətlərin büdcə gəlirlərinin quruluşu (gəlirlərin ümumi həcminə görə %-lə)*

Ölkələr	Vergi gəlirləri			Qeyri-vergi gəlirləri		
	1987	1997	2008	1980	1997	2008
Argentina	67	91	95	33	9	5
Avstraliya	90	93	91	10	7	9
Avstriya	92	93	88	8	7	12
Azərbaycan	...	95	55	...	5	45
Kanada	86	89	94	14	11	6
Danimarka	88	87	88	12	13	12
Misir	65	63	88	35	37	12
İran	32	38	32	68	62	68
İsrail	86	86	83	14	14	17
Küveyt	3	...	2	97	...	98
Malayziya	89	82	74	11	18	26
Oman	28	29	26	72	71	74
Rusiya	...	94	76	...	6	24
Sinqapur	69	66	64	31	34	36
İsveçrə	93	93	92	7	7	8
Türkiyə	79	87	79	21	13	21
BƏƏ	-	21	16	100	79	84
ABŞ	92	93	97	8	7	3

* Mənbə: dünya bankının materialları.

Dövlət genişlənəndən sonra vergi sistemi də mürəkkəbləşdi. Zəbt olunmuş ərazilərdə kommunal (yerli) vergi və biyarlar tətbiq edildi. Yerli əhalinin müqaviməti artdıqca vergilərin həcmi də çoxaldılırdı. Romadan kənarda yaşayan Roma vətəndaşları həm dövlətə, həm də yerli hakimiyyət orqanlarına vergi ödəyirdilər. Vergiləri iltizamçılar yığırdılar. E.ə. 27-ci ildən eramızın 14-cü ilinədək hakimiyyətdə olmuş Oktaviana Avqustun maliyyə islahatından sonra əyalətlərdə vergiqoy-maya nəzarət edən maliyyə qurumları yaradıldı, əyalətlərin vergi potensialları qiymətləndirildi. Məhz o vaxtdan vasitəsiz və vasitəli vergilər

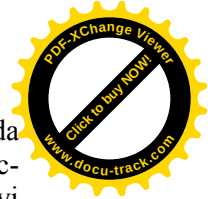
meydana gəlib. Qədim Romada vasitəli vergilərə tədaviül verg qul alverinə görə vergi (4%), qulları azad etməyə görə vergi (bazar dəyərinin 5 %-i), eləcə də yalnız Roma vətəndaşlarından toplanan və peşəkar əsgərlərin təqaüd təminatına sərf edilən vergi daxil idi. Bundan başqa, məhz o vaxtdan etibarən vergilər nəinki fiksəl rol oynayır, həm də stimullaşdırıcı funksiya daşıyır.

Özünün vergi sistemi olmuş dövlətlər tarixdən bəllidir: Bizans və Osmanlı imperiyaları, Azərbaycanın Səfəvilər dövləti, Kiyev Rus dövləti və s. Müasir Avropa dövlətləri isə əsasən, XVI-XVII əsrlərdə formalaşmış və onların vergi sistemləri kamillikdən uzaq olub. Yetərincə rəşional vergi sistemi burada XVII əsrin sonu, XVIII əsrin əvvəllərində, Avropa ölkələrində öz aparatı olan inzibati dövlətlər meydana gələndən sonra yaranıb. Gəlirlər vasitəsiz və vasitəli vergilər sistemi ilə əldə edilirdi. Mülkədarlar və ruhanilər vergi vermirdilər, əsas ağırlıq burjuazıyanın və kəndlilərin üzərinə düşürdü. Əsas vasitəli vergi 5-25% həcmində olan aksizdən ibarət idi. Bu mərhələdə hər bir ölkənin spəşifik cəhətləri saxlanılmaqla, dünyada mürəkkəb bir vergi sistemi formalaşmışdı.

Verginin mahiyyətini nəzərdən keçirək. Vergiyə müxtəlif tərifi vermə yanaşmaları mövcuddur. İqtisadçı alimlər vergilərin mahiyyətini müxtəlif cür müəyyənləşdirirlər. Bütövlükdə vergilərin mahiyyətinin müəyyən olunmasına vahid bir yanaşma yoxdur. Təriflərin hamısında xüsusi vurğulanan məsələ vergilərin dövlət büdcəsinə «mütləq ödənilməsi»dir.

Vergi - dövlətin öz xərclərini örtmək və sosial həyata təsirini təmin etmək üçün hüquqi və fiziki şəxslərdən mütləq qaydada yığıdığı vəsaitdir (gəlirdir). Vergidən ya stimullaşdırma yolu ilə müəyyən iqtisadi fəaliyyət növünü genişləndirmək, ya da başqa bir iqtisadi fəaliyyət sahəsini ixtisar etmək, məhdudlaşdırmaq üçün istifadə oluna bilər. Vergilər vergi ödəyicilərinin və vergiqoyma obyektlərinin gəlirlərindən, sərvətlərindən və xərclərindən tutulur, yəni vergi ödəyiciləri vergini bilavasitə əldə etdikləri gəlirlərdən, malik olduqları sərvətlərdən və həyata keçirdikləri xərclərdən verirlər.

Dediyimiz kimi, hazırda vergi dövlət gəlirlərinin ən mühüm mənbəyidir. Dövlət bölməsində pul çatışmazlığını aradan qaldırmaq və iqtisadiyyatda pul kütləsinin artması məqsədilə aparılan emissiya siyasəti uzun müddət davam edə bilməz, çünki vəsaitlərin bu cür təminatı maddi bazadan məhrumdur və hökmən iqtisadi itki ilə nəticələnir. Buna görə də dövlət vətəndaşların iqtisadi fəaliyyətindən mütləq gəlir əldə edilmə-

...sinə d... çox üstünlük verir. Bu gəlirlər (qazancılar) vergi formasında... olunur. Vergi mütləq xarakter daşıyır, yəni onun ödənməsi məcburiyyətdir. Bu metod demokratiklikdən uzaq görünsə də, dövlətin mənafeyi baxımından yanaşdıqda ona haqq qazandırmaq lazım gəlir. Vergi sisteminin müxtəlif inkişaf mərhələlərində bu xüsusiyyətdən müxtəlif formalarda istifadə olunmuşdur. İlk mərhələdə dövlət gəlirlərinin sabit vergi ödənişləri hesabına təmin edilməsi demokratik və qanunverici qurumların inkişafının əsasını təşkil edirdi. İkinci mərhələdə vergi bərabərliyi – bütün vətəndaşların vergi qanunu qarşısında eyniliyi prinsipini daha da möhkəmlətmək və daha yaxşı həyata keçirmək üçün şərait yarandı. Son mərhələdə isə vergi dövlətin sosial həyata müdaxiləsinin çox mühüm vasitəsinə çevrildi, sosial və iqtisadi demokratiyanın inkişafı sahəsində müsbət rol oynadı.

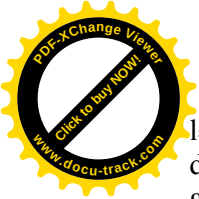
Dövlət xüsusi vergi qanunları qəbul edir, onun hər bir növü haqqında parlament müvafiq qanunvericilik aktları təsdiqləyir. Bu, parlamentə bütün dövlət həyatını nəzarətdə saxlamağa imkan verir. Bütəcənin parlamentdə təsdiqlənməsi bir il üçün nəzərdə tutulmuş dövlət xərclərinin həcmi və tərkibi haqqında qanunverici orqanın son həlledici sözüdür. Eyni formada qarşıdakı il üçün dövlətin gəlirlərinin həcmi və tərkibini təsdiqləməklə parlament dövlətin həyat fəaliyyətinin ən mühüm sahəsini nəzarətə götürür. Bununla birlikdə, qeyd edək ki, vergi qanunlarının təsdiqlənməsini və onların icrasına nəzarəti heç də bütün ölkələrdə parlament həyata keçirmir.

Maliyyə sisteminin mühüm tərkib hissəsi olan vergilər iqtisadi siyasətin həlledici amillərindəndir. Buna görə də bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin iqtisadi siyasətində onların rolu daha da artır.

Bütün ölkələrdə dövlət büdcəsinin gəlirlərində vergi başlıca yer tutur. Hökumət gəlirlərinin quruluşu bütün ölkələrdə eyni deyil. Bu quruluş bir sıra amillərdən, məsələn, iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsindən, özəl biznesin inkişafında dövlətlərin öhdəlik səviyyəsindən, vergilərin formasından və s. asılıdır.

8.2. Vergi sistemi və vergi siyasəti

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, hökumət gəlirlərinin başlıca mənbəyi vergilərdir. Hər ölkədə onların bir neçə növündən istifadə olunur. Milli iqtisadiyyatlarda vergilərin müxtəlif növləri tətbiq edilir və onlardan hər birinin məqsədli funksiyası olur. İqtisadiyyata dair ədəbiyyatda vergilərin birləşdirilməsi, yəni bütün vergi növlərinin vahid bir vergi ilə əvəz-

lənməsi məsələsi müzakirə olunur. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, dünya iqtisadiyyatının indiki inkişaf səviyyəsində vergilər hökumət gəlir mənbəyi olmaqdan daha çox iqtisadiyyatın idarə edilməsi və tənzimlənməsi aləti kimi çıxış edir. Vergilərin tənzimləmə funksiyası ön plana keçir. İqtisadiyyatın, ayrı-ayrı qrup və təbəqələrin, biznes-firmaların, təşkilatların gəlirlərinin tənzimlənməsində hər bir vergi növünün öz təyinatı var.

Vergilər onların bazasını təşkil edən müxtəlif obyektlərdən alınır. Bu baza verginin tutulduğu obyekt, yaxud onun iqtisadi fəaliyyətini əks etdirir. Müasir mərhələdə istifadə olunan vergi bazalarını 3 hissəyə bölmək olar: gəlir, istehlak və sərvət. Bazaları tariflər və normalarla tənzimlənən gəlirlərin, istehlakın və ya sərvətin məbləğindən çıxış edərək müəyyənləşdirirlər. Bunlar iqtisadi ədəbiyyatda vergi dərəcələri adlandırılır.

Hər bir ölkədə istifadə olunan vergilər həmin ölkənin vergi sistemini – fəaliyyətdə olan bütün vergi növlərinin məcmuunu təşkil edir. Heç bir ölkədə vergi sistemi birdən-birə, necə deyirlər, bir göz qırpımında yaranmayıb, vergilərin formalaşma və inkişaf müddətinə uyğun uzun bir yol keçib. Vergi sisteminin təkamülündə iqtisadiyyatın maliyyə-pul mexanizminə çevrilməsi, istehsal və məşğulluq normalının artması, istehsalın bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun gerçəkləşdirilməsi, biznesin inkişafı və genişlənməsi başlıca rol oynayır. Maliyyə statistikasına ilə yaxından tanış olduqda görürük ki (bu statistik göstəriciləri də bənəlxalq maliyyə təsisatları hesablayıb qeydə alır), inkişaf etmiş ölkələrin vergi sistemləri ilə bu ölkələrin iqtisadi və sosial səviyyəsi arasında çox sıx əlaqə və uyğunluq var.

Vergi sisteminin mükəmməllik dərəcəsi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının müəyyənləşdirici göstəricilərindən biridir. Vergilərin vergi sistemini təşkil edən gerçəkləşmə mexanizmi və vergi qoyma texnikası iqtisadi və sosial strukturlarla sıxı surətdə bağlıdır. Buna görə də gerçəkləşdirilən vergi siyasətinin realistliyi, tutulan vergilərin onların mahiyyəti və təyinatı ilə uyğunluğu çox vacib məsələdir.

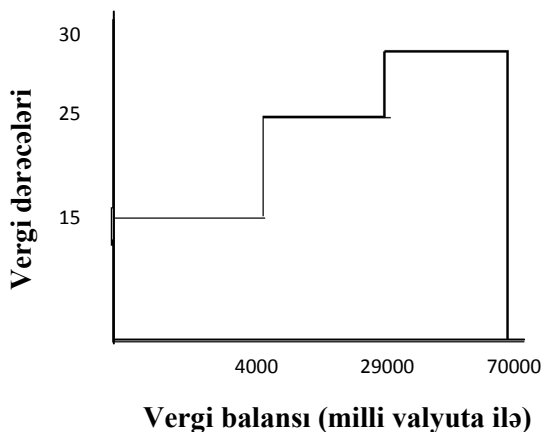
4 vergi sistemi mövcuddur:

- progressiv - mütərəqqi vergi sistemi;
- regressiv vergi sistemi;
- qarışıq vergi sistemi;
- proporsional vergi sistemi.

Hər bir ölkədə onun şəraitinə uyğun olaraq bu sistemlərdən biri qəbul olunur. Dünya ölkələrində ən çox istifadə olunan və geniş yayılmış

Proqressiv vergi sistemidir. Bu sistemin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vergi ödəyicilərinin – hüquqi və fiziki şəxslərin – gəlirləri artdıqca gəlir vergisinin dərəcəsi də artırılır. Bu sistem tətbiq edilərkən dövlət vergi faizlərinin ən aşağı və ən yuxarı dərəcələrini müəyyən edir. İstehsalçılar və digər gəlir sahibləri üçün stimullaşdırıcı olmayan belə vergi sisteminin tətbiqi dövlətin gəlirinin artırılmasını və iqtisadiyyatın daha səmərəli üsullarla tənzimlənməsini təmin edir. İqtisadi inkişaf şəraitində iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan şəxslərin daha çox pul vəsaiti qazandıqlarını və bu qazancın get-gedə artdığını nəzərə alsaq, tam aydınlaşar ki, proqressiv vergi sistemi dövlətin gəlirlərinin xeyli artmasına səbəb olur.

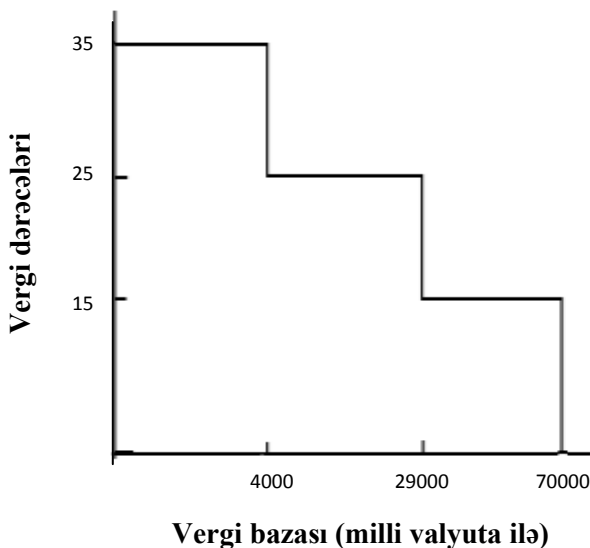
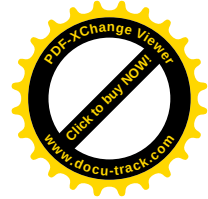
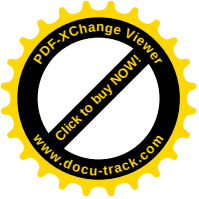
Proqressiv vergi sisteminin qrafik təsvirini 8.2.1. sxemindən görə bilərik.

Qrafik 8.2.1. Proqressiv (mütərəqqi) vergi dərəcəsinin quruluşu

Bu sistem şəraitində hər bir dövlət nə qədər gəlirdən neçə faiz vergi tutulmasını konkret müəyyən edir, yəni buradakı faiz şkalası müxtəlif ölkələrdə müxtəlifdir. Proqressiv vergi sisteminin bir sıra qüsurları olsa da, o, müasir dünya iqtisadiyyatında geniş tətbiq edilir.

İkinci model əslində proqressiv sistemin əksi olan reqressiv vergi sistemidir, yəni reqressiv vergi sisteminə gəlirlər artdıqca vergi faizi azalır (bax, qrafik 8.2.2).

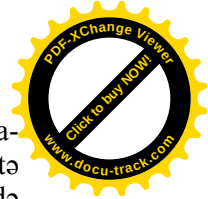
Qrafik 8.2.2. Regressiv vergi sisteminin sxematik quruluşu

Bu sistem istehsalı və şəxsi gəlirlərin artmasını stimullaşdırsa da, inkişaf etmiş ölkələrdə indi bu sistem tətbiq olunmur. Bu sistemdə dövlət vergi qoymada və gəlir bölgüsündə bərabərlik prinsiplərini həyata keçirə bilmir. Buna baxmayaraq regressiv sistemin müsbət xüsusiyyətləri var. Ondan ən çox zəif inkişaf etmiş ölkələr istifadə edir.

Üçüncü model daha geniş tətbiq olunan qarışıq vergi sistemidir. Mahiyyəti budur ki, gəlirin artıb-azalmasından asılı olmayaraq vergi faizi dəyişmir və bütün gəlir vergiləri bu faizlə toplanılır. Müəyyən səviyyə əldə edildikdən, yaxud müəyyən həddə çatdıqdan sonra faiz ya artırılır, ya azaldılır, ya da əksinə olur.

Proporsional vergi sistemi o halda tətbiq edilir ki, verginin məbləği gəlirlərin artıb-azalmasından asılı olaraq dəyişir, vergi dərəcəsi isə olduğu kimi qalır. Vergi məbləği vergi bazasından asılı olaraq artıb-azalır. Bu sistemi bəzən möhkəm, yaxud vahid vergi sistemi dərəcəsi (flat-tax rate) adlandırırlar. Proporsional vergi sistemində vergi faizi dəyişə bilmir, vergi dərəcəsi və orta vergi faizi həmişə bərabər olur.

Maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla vergi siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi ümumiqtisadi inkişafın əsas şərtlərindəndir. Ona görə də vergi işinin təşkilində inkişaf etmiş ölkələrin

təcürbətindən istifadə edilməsi və mükəmməl vergi siyasətinin formalaşması çox vacibdir. Vergi siyasəti elə bir səviyyəyə və keyfiyyətə yüksəldilməlidir ki, o, iqtisadi tənzimləmə funksiyasını normal şəkildə həyata keçirə bilsin.

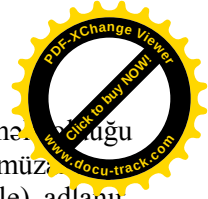
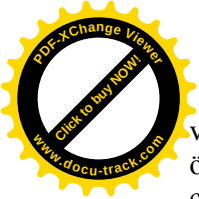
Bazar təsərrüfatı prinsipləri şəraitində vergilərin köməyi ilə ölkədə iqtisadi fəaliyyəti həm stimullaşdırmaq, həm də ləngitmək olar. Deyil-dişi kimi, dövlət həmişə öz xəzinəsinə daha çox gəlir gətirməkdə maraqlıdır. Amma bunu təkcə iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmamış çoxsaylı vergilər qoymaq və ya onların dərəcələrini artırmaq yolu ilə etmək mümkün deyil. Dövlət öz vergi siyasətini müəyyənləşdirərkən ölkə iqtisadiyyatında yaranmış real şəraitdən çıxış etməlidir. Bu istiqamətdə atılan hər hansı səhv addım təkcə iqtisadiyyata deyil, həm də dövlətin büdcəsinə və deməli, öz növbəsində ölkənin sosial həyatına da fəlakət gətirə bilər. Buna görə də vergi siyasətini işləyib-hazırlayarkən hər bir ölkədə iqtisadiyyatın inkişafının bütün amilləri, iqtisadi və sosial yüksəlişin səbəbləri xüsusiyyətləri hökmən nəzərə alınmalıdır.

8.3. Vergiqoymanın əsas prinsipləri

Verginin tətbiq prinsipləri bu prosesin əsas məqamlarını, istifadə ediləcək normaları və gerçəkləşdiriləcək məqsədləri əhatə edir. Vergiqoymanın prinsipləri məsələsində də maliyyəçilər arasında müxtəlif fikirlər olmuşdur. Bu prinsiplərin ümumi məqsədi vergiqoyma mexanizminin köməyi ilə dövləti mümkün qədər çox gəlirlə təmin etməkdir. Buna iqtisadi ədəbiyyatda verginin maliyyə məqsədi deyilir. Verginin meydana gəlməsinin və tətbiqinin başlıca səbəbi dövləti gəlir və gəlir mənbələri ilə təmin etməkdir. Dövləti gəlirsiz təsəvvür etmək mümkün olmadığı kimi, dövlət gəlirlərini də vergisiz təsəvvür etmək mümkün deyil.

Tətbiq edilən hər bir vergi növü vətəndaşların mükəlləfiyyətlərinin (vəzifələrinin) çoxalmasına gətirib çıxarır. Vergiqoymanın tətbiqi ilə bağlı meydana gələn ictimai mükəlləfiyyətin vergi obyektləri arasında adekvat və ədalətli bölgüsü vergiqoymanın ədalətlik prinsipini təmin edir. Doğrudan da, vergi ictimai mükəlləfiyyətin vətəndaşlar arasında ədalətlə bölünməsinin ən təsirli vasitəsidir. Vergi sisteminin demokratikliyinin və kamilliyinin başlıca göstəricisi özünü vergilərin obyektlər və subyektlər arasında bölünməsi qismində büruzə verir.

İqtisadiyyata dair müasir ədəbiyyatda vergiqoymanın prinsiplərinin təhlilindən əvvəl ilk növbədə dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsində

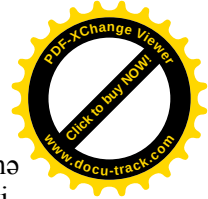
vətəndaşların iştirakının hansı prinsiplərlə müəyyənləşdirilməli olduğu ön plana çəkilir. Bununla bağlı, əsasən, iki yanaşma tərzı müzakirə çıxarılır. Onlardan birincisi *foyda prinsipi* (benefit principle) adlanır, mahiyyəti də bundan ibarətdir ki, hər bir vətəndaş dövlət məhsullarından və xidmətlərindən əldə etdiyi faydaya uyğun olaraq vergi verməlidir. İkinci yanaşma vətəndaşların *ödəmə qabiliyyəti prinsipidir*, mahiyyəti bundan ibarətdir ki, ayrı-ayrı vətəndaşların dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsində iştirakı onların ödəmə qabiliyyətinin, yəni maddi durumunun səviyyəsinə uyğun olaraq müəyyən edilməlidir.

Demokratik vergi prinsiplərinə əməl olunması bugünkü iqtisadi inkişafın ən mühüm amillərindənədir. Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etməsi ilə vergilərin gerçəkləşdirilməsində gözlənilməsi zəruri olan bir sıra prinsiplər üzə çıxır.

Bazar iqtisadiyyatında ədalət prinsipi özünü əsasən vergi ödəyicilərinin gəlirlərindən alınan vergi faizində göstərir. Bu prinsipə görə, ödəyicilərin gəlirləri dəqiq hesablanmalı, bu gəlirlərə ciddi əməl edilməli olan eyni vergi faizi tətbiq olunmalıdır.

Ədalət prinsipinə iki müxtəlif baxış meydana çıxmışdır. Bir qrup vergiqoymada bərabərliyə (riyazi ədalətə), başqa bir qrup isə fərdi (şəxsi) ədalət prinsipinə, yəni hər bir konkret fərdə fərqli yanaşmaya üstünlük verir. Hüquq bərabərliyi ədalət prinsipinin ən mühüm tərkib hissəsidir. Lakin hamının hər şeydə bərabər olması heç də həmişə ədalətlilik demək deyil. İlk baxışda ədalətlilik tələb edir ki, vergi ödəyiciləri əldə etdikləri gəlirdən eyni nisbətdə, eyni faizlə vergi ödəsinlər. Deyək ki, illik gəliri 1000 manat olan vergi ödəyiciləri 100 manat, illik gəliri 10 min manat olan şəxs müvafiq olaraq 1000 manat, illik gəliri 100 min manat olan isə 10 min manat vergi ödəməlidir. Lakin bir az dərindən yanaşsaq, belə bərabərlik prinsipinin mexanikiliyi, tam ədalətli olmadığını görə bilərik.

Buna əmin olmaq üçün başqa bir misala baxaq. Fərz edək ki, iki ödəyicidən hər birinin illik gəliri 10 min manatdır. Bunlardan biri subay, digəri isə ailəli və çoxuşaqlıdır. Məsələn, 10% həcmində bərabər vergiqoyma prinsipindən istifadə olunursa, bu şəxslərin hər birindən 1 min manat vergi tutulmalıdır. İndiki halda bu, ədalətli prinsip deyil. Deməli, vergi qoyularkən ödəyicilərin maddi və sosial vəziyyətləri mütləq nəzərə alınmalıdır. Buradan ikinci bir mövqenin – ədalət prinsipinə ikinci (fərdlərarası fərq) yanaşmanın olması zərurəti meydana gəlir. Vergiqoymada *şəxs prinsipindən* istifadə verginin təkcə gəlirləri deyil, həm də ödəyicilərin özlərinin və ailələrinin vəziyyətini nəzərə almağı

şəxsi vergilərin həcmi, təkrar edirik, vergi ödəyicilərinin gəlirlərinə və gəlir mənbələrinə deyil, onların ödəmə qabiliyyətinə yönəlir. Vergi-ödəmə qabiliyyəti dəyişkən anlayış olduğuna görə onu dəqiq müəy- yənləşdirmək çox çətindir. Bunun üçün vergi ödəyicisinin ödəmə qa- biliyyəti subyektiv qiymətləndirmə metodlarından istifadə etməklə təyin olunur.

Vergi ödəyicisinin gəliri və vergilərin səviyyəsi yüksəldikcə ödə- nən verginin gəlirə olan nisbəti artırsa, onda bu, progressiv vergidir. İn- diki şəraitdə şəxsi vergilər artan faizli və ya progressiv vergilərdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, vergiqoymada ən mühüm şərtlərdən biri *səmərəlilik prinsipidir*. Bir sıra maliyyəçilərin fikrincə, vergilərin səmə- rəsi üç həlledici xüsusiyyətlə şərtlənir: faydalılıq, elastiklik və dayanıq- lıq. Vergiqoymanın faydalılığı verginin səmərəliliyinin artırılması, onun maksimum normada yığılması deməkdir. Verginin faydalı olması, hər şeydən əvvəl, onun bütün qaynaqları əhatə etməsi ilə bağlıdır. Vergilər öz məzmunlarına uyğun olaraq gəlirlərdən, əmlak xərclərindən (sərvət- dən) və başqa mənbələrdən tutulur. Bu səbəbdən tam əhatəlilik prinsipi faydalılıq və gəlirlilik prinsipinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bundan əlavə, gəlirlilik prinsipinin tərkibində bir sıra digər yardımçı prinsiplər də var. Onlardan ən mühümləri yayınmazlıq və təsirlilik (hiss etdirmə) prinsipləridir.

Vergiqoymada səmərəlilik prinsipinin başqa bir xüsusiyyəti daya- nıqlılıq və ya sabitlik prinsipidir ki, o da vergiyığma mexanizmindəki artıb-azalmaların aradan qaldırılmasından və bu mexanizmin sabit fəaliyyətinin təmin edilməsindən ibarətdir. İqtisadiyyatın inkişaf, dur- ğunluq, yaxud nisbi böhran dövrlərində dəyişikliklərə məruz qalmırsa, bu, vergi yığımının sabit olduğunu göstərir, yəni iqtisadi inkişaf döv- ründə vergiqoymanın səviyyəsi yüksəlmir, durğunluq və böhran dövrlərində isə azalmır. Birinci durum – iqtisadi cəhətdən əlverişli dövrdə vergiqoymanın səviyyəsinin artmaması ilk baxışda təəccüb doğura bilər. Burada təəccüblü və qərribə heç nə yoxdur, çünki iqtisadi artım şərai- tində vergiqoyma obyektlərinin sayı və vergi gəlirlərinin həcmi də artır. Bundan başqa, iqtisadi inkişaf əlverişli olduqda dövlət lazımı anda pul vəsaiti tapmaqda heç bir çətinlik çəkmir.

Vergiqoymada səmərəlilik prinsipinin başqa bir elementi – *elastik- lik prinsipi* vergi normasının vergi faizlərindəki hər hansı artmanın hə- yata keçirilməsinə reaksiya göstərməsidir. Vergi faizinin artması ilə əla- qədar olaraq verginin məbləğində müvafiq azalma duyulursa, bu, vergi

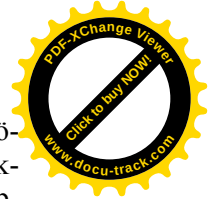
mexanizminin elastikliyindən xəbər verir. Vergilərin elastikliyinin dövlət üçün böyük əhəmiyyəti var. Vergi gəlirlərini artırmaq lazımdıkdə dövlət vergi faizlərini çoxaldır ki, bu da vergi sisteminin faydalılığını müəyyən qədər azaldır və eyni zamanda vergilərdən gələn gəlirləri artırır. Vergi sistemində bu prinsiplərə əməl olunması və maliyyə siyasətində onların nəzərə alınması dövlət gəlirlərinin sabitliyini təmin edir.

Vergi sisteminin inkişafı bu sistemin tənzimlənməsində həlledici rol oynamalı olan başqa bir prinsip meydana gətirib. Bu, iqtisadiyyatın normal fəaliyyətini təmin edən, onun müxtəlif sahələrində fəaliyyəti sürətləndirən, yaxud zəiflədən *müdaxilə prinsipidir*. Həmin prinsip iqtisadi mənbələrdən istifadə zamanı iqtisadi siyasət vasitəsi kimi həyata keçirilir. Vergi də bütün maliyyə vasitələri kimi, iqtisadi və sosial həyatda müdaxiləni həyata keçirən, iqtisadiyyatı tənzimləyən vasitədir, alətdir. İqtisadi fəaliyyətin istiqamətinin müəyyən edilməsində və dəyişdirilməsində bu vasitənin təsiri böyükdür. Məhz indiki şəraitdə vergi mexanizminə yanaşma tərzı tamamilə dəyişmişdir. Vergi ilk növbədə bütçənin gəlirlərinin mənbəyi kimi deyil, əsas etibarilə iqtisadiyyatın tənzimlənmə aləti, iqtisadiyyata müdaxilə vasitəsi kimi qiymətləndirilir. Vergilər vasitəsilə iqtisadiyyata müdaxilənin bir neçə yolu mövcuddur. Bu yollardan ən mühümlərini aşağıdakı kimi şərh etmək olar:

A) Vergilərin artırılıb-azaldılması. Burada söhbət vergilərin bütövlükdə artırılıb-azaldılmasından gedir ki, bu halda iqtisadi dirçəliş daha tez hiss edilir. Başqa amillər dəyişmədikdə dolay vergilərdəki azaldılma satılan malların ucuzlaşmasına səbəb olur, çünki dolay vergilər əmtəə qiymətlərinin tərkibinə daxildir. Bu proses bir tərəfdən istehlakçıların gəlirlərini artırır, digər tərəfdən isə iqtisadiyyatda məcmu tələbin səviyyəsini yüksəldir. Buna müvafiq olaraq dolay vergilərdə artım baş verərsə, satılan malların qiymətləri yüksəlir və vergi ödəyicilərinin bu malların istehlakına olan tələbi azalır.

Birbaşa vergilərdə həyata keçirilən artımlar ayrı-ayrı fərdlərin potensial gəlirlərini azaldır və ödəyicilər real gəlirlərinə uyğun olaraq öz xərclərini azaldır, istehlak və investisiya əməliyyatlarını gəlirlərin yeni paylanma üsuluna uyğunlaşdırırlar.

B) Vergiləri seçmə üsulla dəyişdirərək iqtisadiyyata müdaxilə edilməsi. Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dolay və ya birbaşa vergilər bütövlükdə yox, qismən artırılıb-azaldılır. İndi vergi siyasətindəki seçmə üsuldan geniş miqyasda istifadə olunur, yəni dövlət müəyyən bir məhsulun istehsalına və ya istehsal sahəsinə təsir etmək məqsədilə müvafiq vergi növünü artırır - azaldır.

İqtisadiyyata yenidən bölgü yolu ilə müdaxilə. Bu metod ona yönəlmişdir ki, dövlət vergi mexanizmi vasitəsilə öz sərəncamına daha yüksək gəlirlər cəlb edərək azgəlirli sahələrə maliyyə yardımı etsin, subsidiyalar və yeni ayırmalar yolu ilə bu sahələri təsir dairəsində saxlaya bilsin. Bu, aşağı gəlirlilərə maliyyə yardımları göstərmək, subsidiyalar və ya müxtəlif yardımlarla müdaxilə etmək yolu ilə həyata keçirilir. Başqa sözlə, dövlət belə müdaxilə yolu ilə tələfxərc (israfçı) obyekt və sahələrin səmərəli şəkildə istifadə edə bilmədikləri vəsaiti alaraq onun başqa istiqamətlərdə daha səmərəli xərclənməsinə nail olur.

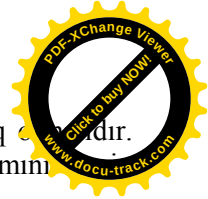
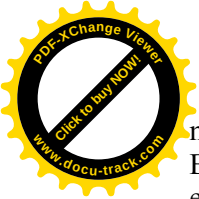
Göstərilən üsullar müdaxilə prinsipinin vergi mexanizminin köməyi ilə həyata keçirilməsi vasitəsidir.

8.3.1. Adam Smitin vergiqoyma prinsipləri Ümumiyyətlə, yuxarıda şərh etdiyimiz bu 3 prinsipə – ədalət, səmərəlilik və müdaxilə (tənzimləmə) prinsiplərinə əməl edilməsi, vergi fəaliyyətində onların gerçəkləşdirilməsi vergi sisteminin fəaliyyətini təmin edə bilər. Amma onu da qeyd edək ki, tarixən vergiqoymanın prinsiplərinə dair indi də əhəmiyyətini itirməyən çoxlu araşdırmalar aparılmışdır. Bu baxımdan iqtisadiyyat və maliyyə elmi tarixində mühüm yer tutan Adam Smitin müəyyən etdiyi prinsiplərin nəzərə alınması vacibdir. «Millətlərin sərvəti» kitabında Adam Smit vergiqoymanın aşağıda göstərilən 4 əsas prinsipini çox geniş və maraqlı surətdə şərh etmişdir:

- ədalət prinsipi;
- müəyyənlik prinsipi;
- əlverişlilik prinsipi;
- yığım prinsipi.

Ədalət prinsipini çözərkən Adam Smit əsas yeri bərabərliyə verir və hesab edirdi ki, vergi ödəyiciləri talelərinə yazılmış çətinliklər yükünə müvafiq qaydada bərabərləşdirilməlidirlər. Onun təklif etdiyi ədalət prinsipi mahiyyət etibarilə müasir maliyyəçilərin irəli sürdükləri ədalət prinsipindən fərqlənməsə də, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ədalət prinsipinə müasir baxış iqtisadiyyat və vergi sistemlərinin inkişaf səviyyəsinə uyğun gələn bəzi xüsusiyyətləri özündə əks etdirir.

Adam Smitin irəli sürdüğü digər əsaslı prinsip *müəyyənlikdir*. Bu prinsipə görə, hər bir vətəndaşdan tutulan vergi məlum, müəyyən olmalı, vergiyə məruz qalmalı gəlirlər gizlədilməməli, vergilərin ödənmə müddəti, ödənmə formaları və faiz səviyyəsi dəqiq olmalıdır; vergi ilə bağlı hər bir məsələ vergi ödəyicilərinin və üçüncü şəxslərin mənafeyi güdülməklə qaydaya salınmalı və tənzimlənməlidir. Vergi aydın, dəqiq, müəyyən və qəti xarakter daşmalıdır. Bu prinsip zamanından asılı ol-

mayaraq bütün iqtisadiyyat və vergi sistemləri üçün mütləqdir. Bunlar, hər şeydən əvvəl, vətəndaşların dövlətə dərin inamını edən amillərdir.

Adam Smitin irəli sürdüyü üçüncü – *əlvərişlilik prinsipinin* mahiyyəti bundan ibarətdir ki, ödəyici vergini onun üçün ən əlvərişli vaxtda (müddətdə) və ən əlvərişli formada verməlidir. Bu prinsipdə müəyyən humanistlik meylinin və ədalət ruhunun olması təqdirəlayiqdir, lakin vergilər büdcəyə vergi gəlirlərinin və dövlətin gəlir-xərc balansının proqnozlaşdırılmasına uyğun olaraq vaxtında daxil olmalıdır. Bu, hər şeydən əvvəl, dövlətin fiksəl siyasətinin əsas tələblərindəndir.

Nəhayət, vergiqoymada Smitin irəli sürdüyü sonucu – *yığım prinsipinə* görə, vergi elə nizamlanmalıdır ki, ödəyicilərin verdikləri pul vəsaiti (vergi) ilə büdcənin kassasına daxil olan məbləğ arasında fərq minimal olsun. Vətəndaşlardan vergi alınan zaman onların şəxsi yığımlarına şərait yaradılmalıdır. Çünki yığım və sərmayə kapitalist iqtisadiyyatının əsasının əsasını təşkil edir.

Adam Smitin işləyib-hazırladığı və irəli sürdüyü vergiqoyma prinsipləri, hər şeydən əvvəl, bərabərlik və ədalət meyarları çərçivəsindən kənara çıxmır. O dövrün iqtisadi münasibətləri üçün bu prinsiplər yetərinə vacib və aktual idi. Amma iqtisadi inkişafın indiki səviyyəsində və bazar iqtisadiyyatı şəraitində təkcə bu prinsiplər bəs etmir, səmərəlilik, iqtisadi prosesə dövlətin müdaxiləsi kimi prinsiplərə də kəskin ehtiyac duyulur.

8.4. Vergilərin təsnifatı

Müasir iqtisadiyyatda tətbiq edilən vergilərin tərkibi çox müxtəlifdir. Hər bir ölkədə istifadə olunan vergilər onun vergi sistemini təşkil edir. Vergilərin rəngarəngliyi və hər bir növün özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olması onların təsnifləşdirilməsi zərurətini yaradır.

Müəyyən meyarlardan çıxış edərək vergiləri onların oxşar və eyni cəhətlərinə görə qruplaşdırmaq olar. Belə dərəcələmə bir tərəfdən vergi sisteminin bütöv «partiturası» haqqında daha geniş və daha aydın təsəvvür yaratmağa, digər tərəfdən isə, fasiləsiz olaraq təkmilləşən vergi mexa-nizminin bugünkü inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

İnkişaflı ölkələrin təcrübəsinə vaxtilə daxil edilmiş vergilər aşağıdakı əlamətlərə və qruplara görə növlərə bölünür. Onları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

1 Vergi obyektlərinə görə təsnifat. Bu əsasla görə vergilər iki qruplanır: gəlirdən tutulan vergi, bir də sərvətdən (kapitaldan, əmlakdan) tutulan vergi. Dövlət ödəyicinin həm illik gəlirindən, həm də onun malik olduğu sərvətdən (kapitaldan) vergi ala bilər.

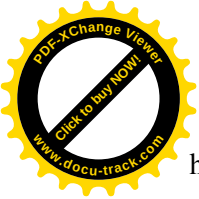
Gəliri, bir qayda olaraq, ya fiziki, ya da hüquqi şəxslər qazanır. Verginin fiziki şəxslərin gəlirlərinə qoyulması şəxsi vergiləri əks etdirir. Təşkilatların, müəssisələrin, şirkətlərin, bir sözlə, hüquqi şəxslərin gəlirlərinə tətbiq edilən vergi isə korporativ vergilərə aiddir. Həm şəxsi, həm də korporativ gəlirlərdən alınan vergilər ümumi şəkildə gəlir vergisi kateqoriyasına daxildir.

Gəlir, vergi qoyma obyekti kimi, vergi ödəyicilərinin il ərzində müxtəlif mənbələrdən götürdüləri qazanların cəmi, sərvət isə onların sahib olduqları əmlakdır. Əmlak həm yığım vəsaitləri hesabına alınmış, həm bağışlanmış, həm də vərəsəlik yolu ilə əldə edilmiş əşyalardan yaranır.

Gəlirdən fərqli olaraq sərvət hər il, yəni müntəzəm meydana gəlib bərpa olunan anlayış deyil. Əlbəttə, sərvətin də tərkibində artıb-azalma halları olur, lakin bu dəyişiklik nizamlı, zamanca müəyyən edilmiş xarakter daşımır. Buna görə də sərvəti vergiyə cəlb edərkən bəzi xüsusiyyətləri nəzərə almaq lazımdır. Məsələn, ödəyici əldə etdiyi gəlirlə sərvət vergisini verə bilmirsə, borc almağa və ya sərvətinin bir hissəsini satmağa məcbur olur. Bu halda vergi ödəyicinin sərvətinin azalmasına səbəb olur ki, bu da müsbət hal sayılmır.

Sərvət vergilərini dəyər obyektinə görə iki növə bölmək olar. Birincisi həqiqi, sabit sərvətdən, ikincisi isə sərvətin dəyərində əmələ gələn artım və ya sərvət gəliri (dividend) vergisidir. Həqiqi sərvət vergisi ödəyicidən onun əmlakına görə alınan sabit vergidir. Sərvət (əmlak, kapital) gəliri vergisi təkcə sərvətin öz dəyərinə yox, həm də həmin sərvətin müəyyən vaxtda gətirdiyi (yaratdığı) gəlirə tətbiq edilir. Sərvət gəlirləri ən çox iqtisadiyyatda baş verən təsadüfi və gözlənilməz baş verən hadisələr nəticəsində meydana gəlir. Sərvət vergiləri birbaşa vergilər olduğuna görə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bəzən sərvətin vergiyə cəlb edilməsi son dərəcə zəruri olur.

2. Ödənmə metodlarına görə vergilər. Vergilərin təsnifatı iqtisadiyyat elmində böyük fikir ayrılıqları, diskussiyalar doğurmuşdur. İndinin özündə də bu məsələnin tam və qəti aydınlaşdırıldığını söyləmək çətinidir. Vəsitəsiz (birbaşa) və vasitəli (dolayı) vergilərin mahiyyətinin müəyyənəşdirilməsi son dərəcə zəruridir və bu məsələnin həlli adı çəkilən problemə aydınlıq gətirə bilər.

Vasitəsiz və vasitəli vergiləri fərqləndirmək üçün aşağıdakı hüquqi meyarlardan istifadə olunur.

Gəlir və sərvətin mövcud formasından, yaxud həqiqi gəlir və sərvətdən alınan vergilər vasitəsiz vergilərdir. Bunlara istehsal vergiləri də deyirlər. Gəlir və sərvətin istifadə, yəni istehlak olunmasından alınan vergilər isə vasitəli vergilərə aiddir. Bunu istehlak vergisi də adlandırırlar. Birinci halda vergiqoyma obyektı vergi ödəyicisinin aldığı, yaxud sahib olduğu sərvət, ikinci halda isə onun mövcud vəsaitin və sərvətin istifadəsindən əldə etdiyi gəlirlərdir.

Birinci qrup vergilər ödəyicinin gəlir və sərvətinin həcmi hesablamaqla, yəni arada vasitəci olmadan alınır. Bunlar, dediyimiz kimi, ən geniş yayılmış birbaşa gəlir vergiləridir.

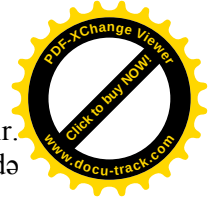
Vergi müfəttişlikləri bəzi vergi növləri üzrə vergi ödəyicilərinin siyahısını tuturlar. Bu siyahı-cədvəllər ödəyicilərin verməli olduqları vergilərin həcmi bildiren idarəçilik sənədidir. Vergi cədvəlləri tutularkən gəlir vergisi, hüquqi şəxslərin vergisi, torpaq sahələrinin və binaların icarə vergiləri və s. nəzərə alınır və müəyyən edilir.

Gördüyümüz kimi, vasitəsiz vergilər gəlir və sərvət vergilərinin çox geniş spektrini əhatə edir. Vasitəli vergi isə daha mürəkkəb anlayışdır. Bu kateqoriya üçün ən səciyyəvi vergilər əlavə dəyər vergisi, aksiz vergiləri və bir sıra gömrük rüsumlarıdır.

3. Spesifik və advalorem (uyğun qiymət, dəyər) vergiləri. Bu vergi qrupu müasir dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində formalaşmışdır. Zəif inkişaf etmiş ölkələrdə az tətbiq edilir. Bu qrupa xarici ticarət əməliyyatlarından, bəzi mal və xidmətlərdən tutulan vergilər və rüsumlar daxildir. Xarici ticarət əməliyyatlarından gömrük strukturlarının aldığı rüsumlar daşınan malların rəsmiləşdirilməsinə və göstərilən xidmətlərə görə ödənilir.

Bu təsnifata görə vergiləri iki növə bölmək olar. Bu kateqoriyadan olan vergilərin tutumu müəyyən edilərkən xarici ticarətlə bağlı olan mal və xidmətlərin həm fiziki parametrləri (sayları, çəkili, həcmləri, ölçüləri), həm də dəyərləri nəzərə alınır. Spesifik və advalorem vergilərin müvafiq fərqləri var. Spesifik vergilər olan birinci kateqoriyanın vergiqoyma texnikası sadədir və buna görə də asan idarə olunur. Dəyərə görə vergiqoyma nisbətən mürəkkəbdir. Belə vergilər malın qiymətindən (dəyərindən) alınır.

Spesifik rüsumlar vergiqoymaya dövlətin müdaxiləsi prinsipinin reallaşmasında mühüm rol oynayır. Onlar, əsasən, gömrük vergilərini əhatə etdiyindən dövlətin milli istehsalı xarici təsirlərdən qorumasının

Əsas Vətəsi, daha dəqiqi, proteksionizm (himayədarlıq) siyasətidir. Vergi qismətləri eyni olan bir sıra mühüm məhsulların ticarətindən də dəyər vergiləri alır.

4. Şəxsi (fərdi) və qeyri-şəxsi vergilər. Vergi ödəyiciyə nəzərən potensial borc, dövlətə nəzərən potensial gəlirdir. Dövlət öz vergi mədaxilinin məbləğini əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Bu zaman ödəyicinin şəxsi vəziyyətini, ailəsi-uşağı olub-olmadığını, gəlirlərinin mənbələrini və miqdarını nəzərə ala da bilər, almaya da bilər. Vəziyyətin nəzərə alındığı birinci halda söhbət şəxsi vergidən, ikinci halda isə qeyri-şəxsi, yaxud real vergidən gedir. Tutulacaq vergilər müəyyənləşdirilərkən ödəyicinin şəxsi vəziyyətinin nəzərə alınması fərd, şəxsiyyət prinsipinin həyata keçirilməsi deməkdir. Ədalət prinsipinin tərkib hissəsi kimi şəxsi vergilər vergi sistemində çox mühüm yer tutur.

Yuxarıda dediyimiz kimi, bəzən dövlət ödəyicilərin şəxsi vəziyyətini, sosial şəraitini, onun gəlirlərinin mənbəyini və miqdarını nəzərə almır. Belə vergilər qeyri-şəxsi və yaxud real vergilər adlanır.

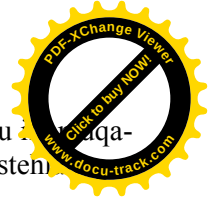
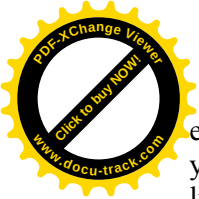
Ərazi və ya torpağa, bina və tikililərə, motorlu nəqliyyata, daşıma vasitələrindən tutulan vergilər bu sıraya daxildir. Belə vergilər bütövlükdə götürdükdə ədalət prinsipinə uyğun gəlməyən vergilərdir.

Vergilər həm də onların dövlət büdcəsinin hansı bölümünə yönəldilməsinə görə növlərə bölünür. Federal (ümumdövlət) və yerli vergilər buna misal ola bilər. Birincisi federasiyanın, yaxud mərkəzi hökumətlərin büdcəsinə, ikincisi isə yerli büdcələrə daxil olur. Belə təsnifat federativ ölkələrdə, xüsusən, ABŞ, Rusiya, Almaniya, İsveçrədə və s. mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, ABŞ-da federal vergilər, ştatlar üzrə vergilər və yerli vergilər mövcuddur.

Vergilərin təsnifləşdirilməsi və yuxarıdakı qruplar üzrə dərəcələnməsi onların növləri və mahiyyəti haqqında daha dəqiq məlumat əldə etməyə imkan verir. Vergilərin mahiyyətcə necə müəyyənləşdirilməsinin və hansı prinsiplər üzrə qruplaşdırılmasının çox böyük əhəmiyyəti olduğunu nəzərə alaraq, hər bir vergi növünün mahiyyəti və tətbiqi haqqında ayrı-ayrılıqda danışacağıq.

8.5. Makroiqtisadi tənzimləmədə vergilərin rolu

Dövlətin gəlirlərinin böyük ölçüdə artdığı və hətta bəzi ölkələrdə ümumi milli məhsulun yarısından çoxunu əhatə etdiyi indiki iqtisadi şəraitdə vergilərin nəyə isə güclü təsir göstərməməsi heç cür mümkün deyil. Bundan başqa, dövlət gəlirinin əsas hissəsini vergi mədaxilləri təşkil

edir. Vergilərin iqtisadiyyatdakı rolunu dövlət xərclərinin roluna nisbətən müqayisə etmək olar. Bu baxımdan vergilər ilk növbədə istehsal, istehlak və ticarət sahələrində bölgüsü və məşğulluq sahələrinə daha çox təsir göstərir.

Ümumiyyətlə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergi müxtəlif funksiyalar yerinə yetirir. Onların mahiyyəti yerinə yetirdikləri funksiyalarla müəyyən edilir. Vergilərin və vergi sisteminin funksiyaları iqtisadiyyata dair ədəbiyyatda müxtəlif cür izah edilir. Vergilərin funksiyalarını yalnız fiksallıq, tənzimləyicilik və nəzarətedicilik istiqamətlərində müəyyən edilən müəlliflərin fikirləri ilə, əlbəttə, razılaşmaq olmaz, çünki bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergilər yalnız fiksallıq funksiyası, yəni müəyyən miqdar vəsaiti dövlət xəzinəsinə toplaya və ya bəzi maliyyə göstəricilərini hesablamaqla xalis nəzarət funksiyasını yerinə yetirə bilməz.

Bizə belə gəlir ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergilər fiksallıq funksiyasını yerinə yetirməklə yanaşı, iqtisadiyyatın tənzimlənməsində və stimullaşdırılmasında da birbaşa iştirak edir. Azad iqtisadiyyat dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə sahəsini məhdudlaşdırır. Buna görə də iqtisadiyyatı tənzimləmək və stimullaşdırmaq üçün dövlət iqtisadiyyata əsas etibarilə bəzi iqtisadi tənzimləyicilərin vasitəsilə təsir göstərir ki, onların da ən başlıcası vergilərdir.

Bazar təsərrüfatçılığı prinsipləri şəraitində vergilərin köməyi ilə ölkə iqtisadiyyatının inkişafını həm stimullaşdırmaq, həm də, əksinə, ləngitmək olar. Yuxarıda deyildiyi kimi, dövlət həmişə öz xəzinəsinə daha çox gəlir gətirməkdə maraqlıdır. Lakin bunu təkcə iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmamış çoxsaylı vergilər qoymaq, yaxud onların dərəcələrini artırmaq yolu ilə etmək mümkün deyil. Vergi siyasətini müəyyən edirərkən dövlət ölkə iqtisadiyyatında yaranmış real vəziyyətdən çıxış etməlidir. Bu istiqamətdə atılan hər bir yanlış addım təkcə iqtisadiyyatı deyil, dövlətin büdcəsini və deməli, bütün sosial həyatı fəlakətlə üzləşdirə bilər.

Vergilər makroiqtisadiyyata investisiya həcmələrinin, istehsalatın maliyyələşdirilməsinin, məşğulluq və idarəçilik normalarının, məhsulların qiymətlərinin, inflyasiyanın və s. dəyişdirilməsi yolu ilə təsir göstərir.

Vergilərin iqtisadi stimullaşdırmaya mənfi təsiri daha çox müzakirələr doğurur. Çünki vergilər şəxslərin kommersiya gəlirlərini və ya əməkhaqqı şəklində əldə etdikləri gəliri azaldır. Kommersiya qazancı və ya əməkhaqqı şəxsi maddi maraqlara təsir edən ən mühüm amildir. İnsanların, hər şeydən əvvəl, pul qazanmaq (heç olmasa, yaşayış minimumunu təmin etmək) üçün fəaliyyət göstərdiklərini nəzərə alsaq, belə

Bir fikrə razılaşmalıyıq ki, pul gəlirlərinin artmasına kömək edən amillərimiz insanların əmək fəallığını artırır və əksinə, onların «cibinin boşalmasına» yönəlmiş amillər əmək fəallığını azaldır. Bəs hansı halda vergi qoyma ödəyicilərin fəaliyyətini stimullaşdırır bilər?

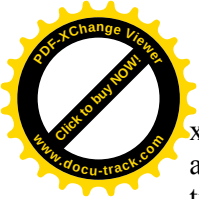
Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, bəzi iqtisadçıların fikrincə, vergilərin artması, yuxarıdakı baxışda göründüyü kimi, heç də həmişə bütün ödəyicilərin fəallıqlarını azaltmır. Məsələn burasındadır ki, insanlar, bir qayda olaraq, gəlirlərində vergi ilə bağlı yaranmış boşluğu doldurmaq üçün daha çox çalışır, daha fəal olurlar. Buna baxmayaraq vergilərin artması bir qrup ödəyicinin fəaliyyətinin zəifləməsinə, hətta tam dayandırılmasına səbəb olur.

Hər bir vergi sistemi tənzim olunarkən əsas məqsəd - vergilərin stimullaşdırmaya mümkün mənfəətlərinin qarşısını almaqdır. İndi heç bir ölkə belə təsirləri tam aradan qaldıra bilmir. Burada söhbət vergi sisteminin yalnız elə təşkilindən gedə bilər ki, stimullaşdırmaya daha səmərəli təsir etməklə mənfəətlərin titrəyişləri maksimum azaltmağa qadir olsun.

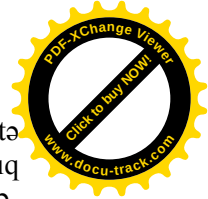
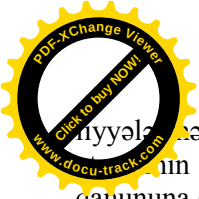
Vergilərin investisiyalara təsiri biznes sahəsindəki etimadın zəifləməsində və ya güclənməsində özünü göstərir. Vergilər investisiya qoyuluşunda istifadə olunan yığımların bölgüsünü dəyişməklə investisiyanın həcminə təsir edir. Vergi faizinin artması investisiyaya azaldıcı təsir göstərdiyi halda, vergilərin azaldılması əks səmərə verə bilər. Vergilər investisiyaların gətirdiyi gəlirlə «qidalanır». Lakin investisiyaların elə növləri də var ki, onların gəlirləri vergiyə cəlb olunmur. Dövlətin ixrac etdiyi nominal qiymətli investisiyalar belələrindəndir. Bunlar nisbətən azriskli investisiyalardır.

Gəlirindən vergi tutulan investisiyalar iqtisadi cəhətdən riskli investisiyalar hesab edilir. Göründüyü kimi, vergilər riskli və mühafizəkar investisiyalar arasındakı bölgünü ya dəyişdirir, ya da tənzimləyir. Hüquqi şəxslərdən alınan vergilər şirkətlərin bölüşdürülməmiş və investisiya qoyuluşunda istifadə oluna bilən vəsaitlərini azaldır və şirkətlər öz investisiyalarını məhdudlaşdırmaq məcburiyyətində qalırlar. Buna görə də vergi tətbiq edərək investisiyaların artırılmasına mənfəətlə təsir edən hallara yol verilməməlidir.

Vergilər istehsal məsrəflərini azaltmaqla və ya artırmaqla istehsalın ümumi həcminə böyük təsir göstərə bilər. İstehsalçılar satın aldıkları mallara (xammala, avadanlığa) əlavə dəyər vergisi, satış vergisi və s. kimi vergilər ödəyirlər. Bu vergilər istehsal maliyyəsinə və istehsal qiymətlərinə böyük təsir göstərir. Qiymətlərin artması inflyasiyanın güclənməsinə səbəb olur. Ona görə də, istehsalçıların satın aldıkları mallar və

xidmətlərdən tutulan vergilərin müəyyən dövrlərdə artırılması azaldılması müəyyən müddətdə istehsal maliyyəsinə və istehsalatına də təsir edir. İstehsalçılar isə iqtisadi şəraitə uyğun olaraq vergi xərclərini istehlakçıların hesabına kompensasiya etmək üçün istehsal etdikləri məhsulların qiymətini qaldırırlar. Belə vəziyyət nəticə etibarilə istehlakçıları sıxsaxsa da, digər tərəfdən, istehsal xərclərinin həcmində də təsir edir. Vergilərin istehsal xərclərinə və istehsal qiymətlərinə təsiri istehsalın ümumi həcmindən də yan keçmir. Son mərhələdə bu, idarəedilməz inflyasiya ilə müşayiət olunur. Vergi dərəcələrinin dəyişməsinin istehsalatına təsiri daim nəzəriyyəçilərin və praktiklərin diqqət mərkəzində olub. Bu diskussiya 1970-ci illərdə, bir çox iqtisadçılar iqtisadiyyatın tərəqqisinə çox fəal təsir edən vergi dərəcələrinin azaldılması ideyasını (təklif nəzəriyyəsinə) irəli sürəndə xüsusilə kəskinləşdi. Başqa bir qrup iqtisadçılar isə əksinə, təklif nəzəriyyəsi tərəfdarlarının əleyhinə gedərək fikirlərini belə əsaslandırır ki, vergi dərəcələrinin azaldılması hökumət gəlirlərinin ixtisar olunmasına, büdcə çatışmazlığının və inflyasiya səviyyəsinin böyüməsinə və bununla da iqtisadiyyatın inkişafdan qalmasına səbəb olacaq. Məşhur Amerika iqtisadçısı Artur Laffer iqtisadiyyatı araşdırmalar nəticəsində «Laffer əyrisi» adı ilə iqtisadi nəzəriyyəyə daxil olmuş bir əyri çəkdi və onun köməyi ilə əsaslandırdı ki, istehsalı genişləndirmək üçün vergi dərəcələrini azaltmaq son dərəcə zəruridir. 1970-80-ci illərdə bu nəzəriyyə bir çox inkişaf etmiş ölkələri dərin iqtisadi böhrandan çıxartdı, reyqanomikanın, tetçerizmin əsas bazasını təşkil etdi. Sonrakı təcrübə göstərdi ki, vergi dərəcələrinin azaldılması, həqiqətən də, büdcə gəlirlərini azaltmır, əksinə, onların artmasını təmin edir. Səbəb də budur ki, vergi dərəcələrinin azalması bir tərəfdən vergidəniyayınma səviyyəsini azaldır, digər tərəfdən isə, bu yolla sərbəstləşən vəsait özəl bölmənin sərəncamında qalır və bir qayda olaraq, investisiyaların çoxalmasına yönəldilir ki, bu da vergi qoyma obyektlərinin genişlənməsinə kömək edir. Haqlı sual yarana bilər: axı vergi dərəcələrini artıranda istehsalın və gəlirlərin həcmi yox, yalnız dövlətin və özəl bölmənin gəlirlərinin nisbəti dəyişir, bu makroiqtisadiyyatın göstəricilərinə necə təsir edə bilər? - Məsələ burasındadır ki, vergilər iqtisadiyyata təkcə kəmiyyət dəyişikliyi ilə deyil, keyfiyyət dəyişiklikləri ilə də təsir göstərə bilər. Bir tərəfdən, vergi dərəcələrinin azalması ilə bağlı sərbəstləşən vəsait özəl bölmənin sərəncamında qalaraq əhalinin yığımlarının artmasına və müvafiq olaraq, adətən, investisiyaların maliyyələşdirilməsinə sərf olunan yığımlarının artmasına təkan verir, dövlətin səfərbər etdiyi vəsait isə, bir qayda olaraq, istehlakın ma-

niyyətlərində istifadə olunur. Digər tərəfdən, əhalinin biznesi əhatə edən və iqtisadiyyatın səmərəliliyinin birbaşa proporsional asılılıq qanununa əsasən⁵, əhalinin (özəl bölmənin) sərəncamında saxlanılan vəsaitə nisbətən dövlətin səfərbər etdiyi vəsaitdən həmişə daha az səmərə ilə istifadə olunur və bununla da vergilər iqtisadi artıma, məşğulluq səviyyəsinə və iqtisadi inkişafın səmərəsinə xeyli təsir göstərmiş olur.

Vergilər biznes həyatının müxtəlif sahələri üzrə müxtəlif səviyyələrdə olmaqla, qeyri-bərabər şəkildə bölüşdürülə bilər. Məsələn, bəzi bölmələrdə vergi yükü ağır, bəzi bölmələrdə isə yüngül olur. Belə köklü fərq idarə olunan stimullaşdırma siyasətinin təzahürüdür və indiki halda maliyyə mənbələrindən istifadəni dəyişdirmək, onların hərəkətini sürətləndirmək və milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin sürətlə inkişafını stimullaşdırmaq məqsədi güdür.

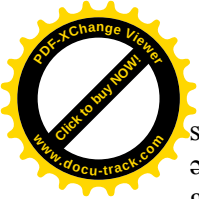
İqtisadiyyatın işçi qüvvəsi çatışmayan sahələrinə işçi qüvvəsi cəlb etmək üçün bəzən ayrı-ayrı sahələrdə əməkhaqqından alınan gəlir vergisi azaldılır və bununla da işçilərin fəaliyyəti stimullaşdırılır. Vergilərdən nəzərdə tutulan güzəştlərin məbləği iqtisadiyyata dair ədəbiyyatda «vergi xərcləri» adlanır.

Regional inkişafın stimullaşdırılmasında da vergi xərclərindən geniş istifadə edilir, yəni zəif inkişaflı bölgələrə güzəştli vergilər tətbiq olunur.

Vergilərin güclü iqtisadi təsir göstərdiyi ikinci sahə istehlakdır. Bu təsiri iki parametrdə göstərmək olar. Birincisi, ödəyicilərin şəxsi gəlirlərini azaldan vasitəsiz vergilərdir. Belə şəraitdə ödəyicilər öz istehlak “zənbillərini” vergidən sonrakı gəlirləri ilə təmin edirlər. Bu hal yüksək gəlirli ödəyicilərin yığımlarını hiss ediləcək dərəcədə azaldır və istehlakın azalmasına gətirib çıxarır. İkincisi, mal və xidmətlərdən tutulan vasitəli vergilərdir. Bu tipli vergilərin dərəcələrinin artıb-azalması müvafiq olaraq mal və xidmətlərə tələbin artıb-azalmasına səbəb olur. Mal və xidmətlərin qiymətlərinə az və ya çox faiz proporsiyası ilə əlavə olunan vasitəli vergilər mal və xidmətlərin nisbətən ucuzlaşması ilə nəticələnir, beləliklə də, tələb və təklifə təsir edir. Elə buradaca qeyd edək ki, dövlət müəyyən təşkilatlar üçün vergilərin ödənmə müddətini uzada bilərlər. Burada söhbət vergi siyasətinin daha bir tənzimləyici olan vergi kreditindən gedir.

Vergilərin digər mühüm iqtisadi təsir sahəsi şəxsi gəlirlərin bölgü-

⁵ Ətraflı məlumat üçün bax: Məmmədov S.M. Azərbaycanın iqtisadi inkişaf proqramı (2000-2050-ci illər). Bakı, 2000, s. 13-14.

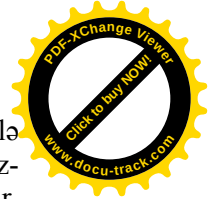
südüdür. Müasir dövlətlər milli gəliri vətəndaşlar arasında ən məhsuldar, ədalətli şəkildə, imkan dairəsində bərabər bölməyə çalışır. Bərabərlik güyə mane olan əsas səbəblərdən biri var-dövlətin (sərvətin) vətəndaşlar arasında qeyri-bərabər bölünməsidir.

Buna görə də sərvət gəlirlərinin çoxalması ilə bağlı, gəlirlərin şəxslər arasında qeyri-bərabər bölgüsünü aradan qaldırmadan sərvət bölgüsündəki qeyri-bərabərliyi də ləğv etmək mümkün deyil. Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, özəl gəlirlərin bölgüsündə mütləq bərabərlik yoxdur və ola da bilməz. Kapitalizm sistemində iqtisadiyyat xüsusi mülkiyyət və azad sahibkarlıq üzərində qurulur. Mülkiyyət hüququ və iqtisadi fəaliyyət azadlığı konstitusion hüquqlar və azadlıqlar sırasında olduğundan sözügedən bərabərliyə nail olmaq mümkünsüz işdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində gəlir bölgüsünə vergilərlə də təsir etmək olar. Göstərilən məqsədə çatmaqdan ötrü artan faizli şkala ilə təchiz edilmiş gəlir vergilərindən, sərvət vergilərindən, fəvqəladə gəlir vergilərindən bəhrələnmək məqsədəuyğundur. Vətəndaşların sosial müdafiəsinin gerçəkləşdirilməsində də bu vergilərin əhəmiyyəti böyükdür. Əhalinin aktiv hissəsini iqtisadi fəaliyyətə cəlb etmək baxımından da bu vergilər çox önəmlidir. Tam məşğulluq, bir anlayış kimi, 16-65 yaşlarında olan əməkqabiliyyətli vətəndaşların istək və bacarıqlarını nəzərə almaqla onların işə cəlb edilməsi prinsipini ifadə edir.

Məşğulluq problemi ilə birbaşa bağlı olan məsələlərdən biri də işsizlikdir ki, onun da aşağıdakı formaları var: mövsümi işsizlik və daimi işsizlik. Tam məşğulluq o deməkdir ki, iş qabiliyyəti olan əhalinin hər biri iş yeri ilə təmin edilmiş olsun. İqtisadiyyatda ümumi daxili gəlir artımı ilə tam məşğulluq norması bir-biri ilə bağlı anlayışlar olduğundan milli gəlirin bölgüsü işsizliyə xeyli təsir göstərir. İqtisadiyyatda ümumi milli məhsul artımı proqnozlaşdırılarkən işçi qüvvəsinin və istehsalın həcmələri də proqnozlaşdırılır, milli gəlir norması bu proqnozlara uyğun müəyyənəşdirilir. Milli gəlir norması isə öz növbəsində dövlət gəlirlərini, yaxud vergiləri proqnozlaşdırmağın özülünü təşkil edir.

Məlum olduğu kimi, iqtisadi həyat yüksələn xətt üzrə inkişaf etmir. İqtisadiyyatda vaxtaşırı tərəqqi, tənəzzül (böhran), canlanma baş verir. Bu mərhələlər iqtisadi silsilə yaradır və onların hər birinin özünəməxsus cəhətləri olduğu üçün vergi siyasəti mərhələlərlə həyata keçirilir. Dövlət hər bir mərhələdə iqtisadiyyatı tənzimləmək üçün vergilərdən çox mühüm vasitə kimi istifadə edir. Böhranlı dövrlərdə bəzi vergi faizləri azaldılır, dövlətin xərcləri və borcları artır ki, bu da büdcə kəsirinin meydana çıxmasına səbəb olur. İqtisadi yüksəliş dövrlərində isə vergilərin

artırılır. Bu dövlət xərclərinin və borclarının azalması ilə nəticələnir. Belə hallarda dövlətin büdcə (fiskal) siyasəti vəziyyətdən asılı olaraq tez-tez dəyişir. Bu cür büdcə siyasəti dövrü (vaxtaşırı) büdcə siyasəti adlanır. Vergi sisteminin iqtisadi dövrlərə uyğunlaşdırılması çox mürəkkəb prosesdir. Burada bir sıra mənfi hallar müşahidə olunur. Dövrü büdcə siyasətinin tərkib hissəsi olan vergi sisteminin transformasiyası vergi obyektləri ilə vergi toplayanlar arasında münaqişəyə, vergidənyayınma hallarına, gəlirlərin gizlədilməsinə və s. gətirib çıxarır. Belə ağırlı anormal halların qarşısını almaq üçün dövlət çox mükəmməl iqtisadi, fiskal və maliyyə siyasəti hazırlayıb həyata keçirməlidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində göstərilən problemləri həll etmək üçün dövlət vergilərdən çox mühüm bir alət kimi istifadə etməlidir. Vergi iqtisadi tənzimləmədə ən yetkin vasitədir.

8.6. Mənfəət vergisi

Vergi sisteminə ən mühüm gəlirlərdən biri mənfəətdən vergidir. Qanunvericilikdə hüquqi şəxslərin mənfəətindən və gəlirlərinin ayrı-ayrı növlərindən vergilərlə fiziki şəxslərin gəlirlərindən vergi bir-birindən fərqləndirilir və hər biri haqqında ayrıca vergi qanunu qəbul edilir. Hər bir ölkənin müstəqil vergi qanunları var və bu qanunlar demək olar ki, bütün ölkələr üzrə eyni mahiyyətlidir. Azərbaycan Respublikasının da müstəqil dövlət kimi vergi qanunları və o cümlədən mənfəətdən vergi haqqında qanunu mövcuddur (bu qanun əvvəllər ayrı idi, indi isə vergi məəcəlləsinin tərkibində bir bölmə kimidir).

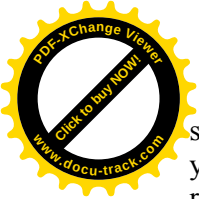
Mənfəət vergisi ölkə daxilində fəaliyyət göstərən bütün hüquqi şəxslərin əldə etdikləri mənfəətə tətbiq edilən vergidir. Bu verginin ödəyiciləri aşağıdakılardır:

a) müstəqil balansla malik olan və hüquqi şəxslər sayılan təsərrüfat hesabatlı müəssisələr, birliklər, təşkilatlar, o cümlədən Azərbaycan Respublikası ərazisində yaradılan və bütövlükdə xarici investorlara məxsus olan müəssisələr (xarici müəssisələr), yerli və xarici hüquqi şəxslərin və vətəndaşların iştirakı ilə yaradılan birləşmiş müəssisələr, təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olan beynəlxalq birliklər;

b) təsərrüfat hesabında olmayan, lakin təsərrüfat və digər kommersiya fəaliyyətlərindən gəlir əldə edən qeyri-büdcə təşkilatları;

c) təsərrüfat və digər kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları;

d) respublika səhmdar kommersiya bankları, kommersiya bankları,

sığorta təşkilatları səhmdar cəmiyyətləri və məhdudməsuliyyətli cəmiyyətlər (LTD), istehlak cəmiyyətləri və onların ittifaqları, istehlak rəssiyasının müəssisələri, birlikləri və təşkilatları, ictimai birliklər: onların müəssisələri və təşkilatları, dini təşkilatlar, kooperativlər, onların filialları və şöbələri.

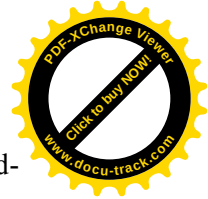
Vergiye cəlb edilən mənfəət məhsulun (görülən işlərin, göstərilən xidmətlərin) və maddi sərvətlərin satışından alınan mənfəətin və qeyri-satış əməliyyatından əldə edilən və bu əməliyyatın xərcləri qədər azaldılan mədaxilin cəmindən ibarət olan balans mənfəətinə əsasən hesablanır.

Məhsul satışından götürülən mənfəət (zərər) əlavə dəyər vergisi və aksizlər çıxılmaqla məhsulun (işlərin, xidmətlərin) mövcud qiymətlərlə satışından alınan məbləğlə məhsulun (işlərin, xidmətlərin) maya dəyərini yaradan istehsal və satış xərcləri arasındakı fərq kimi müəyyən edilir. Buradan aydın olur ki, dövlət məhsulun maya dəyərinin azaldılmasında maraqlıdır. Üstəlik, heç bir hüquqi şəxsin maya dəyərini özbaşına hesablamağa ixtiyarı yoxdur – o, dövlətin müəyyən etdiyi ümumi qaydalarla hesablanmalıdır.

Mənfəəti vergiyə cəlb edərkən dövlət hüquqi şəxsləri stimullaşdırmaq üçün bir sıra güzəştlər də nəzərdə tuta bilər. Məsələn, bəzi hüquqi şəxslər fəaliyyətə başladıkları ilk iki ildə ya mənfəət vergisindən tam azad olunur, ya da nisbətən az vergi verirlər. Bütün bu hallar qanunda nəzərdə tutulub.

Qeyd etdiyimiz kimi, hüquqi şəxslərə mənfəət vergisindən başqa, gəlir vergisi də tətbiq edilir. Qanuna görə, müəssisə, birlik və təşkilatlar onlara məxsus səhmlərdən, istiqraz və digər qiymətli kağızlardan, habelə Azərbaycan Respublikası ərazisində istər xarici kapitalın iştirakı ilə, istərsə də onun iştirakı olmadan yaradılmış birgə müəssisələrdən pay iştirakı şəklində əldə etdikləri gəlirdən 15% dərəcəsi ilə vergi verirlər.

Burada ikiqat – həm mənfəətdən, həm də dividendlərdən vergi-qoyma problemi üzərində dayanmalıyıq, çünki bu, global xarakter daşıyır. Həm ABŞ-da, həm Rusiyada, həm Azərbaycanda, həm də bir çox başqa ölkələrdə bu problem mövcuddur. Müəssisələr əldə etdikləri əsas mənfəətə görə vergi, onun qalan hissəsinə görə isə dividend ödəyir, sonra həmin dividendlərdən yenidən gəlir vergisi və dividend vergisi alınır. Amma bəzi ölkələrdə, məsələn, Avstraliyada alternativ vergiqoyma tətbiq olunur, yəni gəlir vergisi hesablanarkən o, həm də mənfəətdən tutul-

muş vergisi kimi qəbul edilir⁶.

İlgilmiş verginin məbləği müvafiq qaydada ya respublika büdcəsinə, ya da yerli büdcələrə köçürülür.

Dünya ölkələrinin hamısında mənfəətdən vergi alınır. Yuxarıda deyildiyi kimi, dövlət büdcəsində bu verginin payı çox böyükdür. Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsi gəlirlərinin 11%-ə qədərini mənfəət vergisi təşkil edir. 2000-ci ildə onun həcmi 435 milyard manat idi. Lakin iqtisadiyyatın inkişafı, istehsal və kommertiya fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi şəxslərin sayının artması, fəaliyyətlərinin genişlənməsi vergilərin çoxalmasına səbəb olur. Buna görə də dünya ölkələrində hüquqi şəxslərin mənfəətlərindən və ayrı-ayrı gəlir növlərindən alınan vergilərin xüsusi çəkisi eyni deyil. Bəzi ölkələrdə mənfəətdən həm federal (hökumət), həm də yerli orqanlara vergi ödənilir. Onların dərəcələri də müxtəlifdir və müvafiq qaydada mərkəzi hökumət (federasiya) büdcəsinə və yerli büdcələrə köçürülür. Son illər mənfəət vergisinin dərəcəsi azalmağa doğru gedir. XX əsrin son onilliklərində aparılmış vergi islahatları bir çox vergilərin, o cümlədən mənfəət vergisinin dərəcəsinin xeyli enməsinə və bununla da iqtisadi böhranların nəticələrinin nisbətən yumşalmasına səbəb oldu (8.6.1. cədvəlinə bax).

Cədvəl 8.6.1.

Mənfəət vergisinin dərəcələri, 1986—2000 və 2008 – ci illər üçün

Ölkələr	1986	1991	1995	2000	1986-2000-ci illərdəki dəyişmələr	2008
1	2	3	4	5	6	7
Avstraliya	49	39	33	34	-15	30
Avstriya	30	30	34	34	4	25
Belçika	45	39	39	39	-6	34
Kanada	36	29	29	28	-8	31
Danimarka	50	38	3	32	-20	28
Finlandiya	33	23	25	29	-4	26
Fransa	45	42	33	33	-12	33
Almaniya	56	50	45	40	-16	30

⁶ Bu barədə daha ətraflı məlumat üçün bax: Principles of corporate finance. Richard A. Brealey and Stewart C. Myers/ New York, 1996, p.435-436

Cədvəl 8.6.1-in

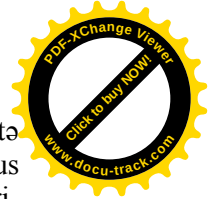
1	2	3	4	5	6	7
Yunanıstan	49	46	40	40	-9	25
İslandiya	51	45	33	30	-21	15
İrlandiya	50	43	40	24	-26	12.5
İtaliya	36	36	36	37	1	27.5
Yaponiya	43	38	38	27	-16	30
Koreya	30	34	32	28	-2	24
Lüksemburq	40	33	33	37	-3	29
Meksika	34	34	34	35	1	28
Niderland	42	35	35	35	-7	25.5
Yeni Zelandiya	45	33	33	33	-12	30
Norveç	28	27	19	28	0	28
Portuqaliya	47	36	36	32	-15	25
İspaniya	35	35	35	35	0	30
İsveç	52	30	28	28	-24	26
İsveçrə	10	10	10	8	-2	21
Türkiyə	46	49	25	33	-13	20
B. Britaniya	35	34	33	30	-5	28
ABŞ	46	34	35	35	-11	35
İÖİT ölkələri, orta hesabla	41	35	33	32	-9	30

*Mənbə: cato institute based on oecd data. wdi 08. 2009

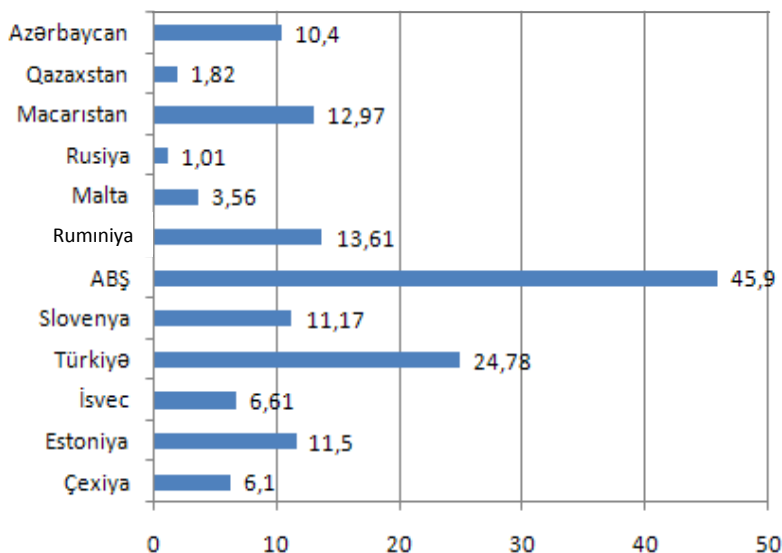
Cədvəldən göründüyü kimi, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İÖİT) ölkələrinin, demək olar, hamısında, xüsusən də İrlandiyada, İsveçdə, Danimarkada və s. mənfəət vergisinin dərəcəsi azaldılmışdır. Ümumiyyətlə, 1980-1990-cı illərdə vergi dərəcələrinin endirilməsi rey-qanomikanın, tetçerizmin əsasını təşkil edirdi. Lafferin təklif nəzəriyyəsinə uyğun olaraq həmin illər bütün ölkələrdə bu prosesə böyük önəm verilirdi.

8.7. Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi

Dövlət gəlirləri içərisində ən mühümlərindən biri də fiziki şəxslərdən alınan gəlir vergisidir. İqtisadiyyata dair beynəlxalq ədəbiyyatda ona «fərdi vergi» (Individual income tax) də deyilir. Tarixi xeyli qədimdir. Fransada 1793-cü, Böyük Britaniyada 1799-cu, İsveçrədə 1840-cı, Avstriyada və İtaliyada 1864-cü, ABŞ-da 1862-ci ildən tətbiq olunur.

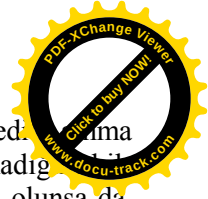
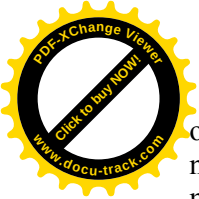
Fiziki şəxslərin vergisi vergi sistemindəki payına görə çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Fiziki şəxslərin gəlirlərindən tutulan verginin də özünəməxsus funksiyaları var. Məsələn, o, bir tərəfdən, əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinin gəlirlərini tənzimləyən və məhsulun maya dəyərinin yüksəlməsinin, bununla da inflyasiyanın yüksəlməsinin qarşısını alan mühüm vasitələrdən biridirsə, digər tərəfdən büdcə gəlirlərinin önəmli qaynaqlarındandır. Vergi sistemində öz xüsusi çəkisinə görə böyük əhəmiyyətə malikdir. Ölkələrin əksəriyyətində dövlət büdcəsinə vergi mədaxilələrinin təxminən üçdə birini fərdi vergilər təmin edir (qrafik 8.7.1.).

Qrafik 8.7.1. Fiziki şəxslərin gəlir vergisi dərəcələri (%-lə)

Fiziki şəxslərdən verginin miqdarı adambaşına düşən milli gəlirin həcmindən, xüsusən də məşğulluq səviyyəsindən asılı olaraq artıb-azala bilər. Bu vergi ayrı-ayrılıqda hər bir fərdin gəlirlərinə tətbiq edilir. Verginin bu növü haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu var. Həmin qanuna əsasən ölkədə daimi yaşayış yerinin olub-olmamasından asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşı, vətəndaşlığı olmayan əcnəbilər bu vergini ödəməlidirlər.

Beynəlxalq təcrübədə fiziki şəxslərdən alınacaq vergiləri hesablamaq üçün ümumi gəlir (comprehensive income), sahmanlanmış ümumi gəlir (Adjusted gross income) və vergiyəyatımlı gəlir kimi göstəricilərdən istifadə olunur. Həmin gəlirlərin alınma müddəti hökmən məlum

olmalıdır. Məsələn, deyək ki, kimsə 1000 manat gəlir əldə edib, normal vergi qoymanı hansı müddətdə qurmaq mümkün olmadığıdır. Dünya təcrübəsində, adətən, birillik müddətdən istifadə olunsa da, bəzi geridə qalmış ölkələrdə, o cümlədən keçid mərhələsini yaşayan dövlətlərdə gəlirdən vergitutma sistemi hələ formalaşmayıb və bu məqsədlə də bir aylıq müddət qəbul edilir.

Ümumi gəlir həm onun mənbələrinə, həm də istiqamətlərinə görə müəyyənləşdirilə bilər. Gəlir mənbələri isə bunlardır: əməkhaqqı, istehsal servislərinin satışından alınan vəsaitlər, hökumətdən və ya ayrı-ayrı şəxslərdən gələn transfertlər (köçürmələr), insanların aktivlərinin bahalaşmasından götürülən gəlir. Gəlirlərdən istifadəyə mal və xidmətlərin istehlakı və ya alınması, vergilər, yardımlar və saxlanclar (yığımlar) daxildir. Saxlancların artması xalis sərvəti ifadə edir.

Ümumi gəlir şəxslərin istehlak xərclərinin illik həcmindən və xalis sərvətin artımından ibarətdir⁷. Bunu düsturla belə göstərmək olar:

$$I = C + \Delta NW$$

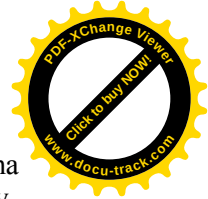
Burada I - illik gəliri, C - illik istehlakı, ΔNW - xalis sərvətin illik həcmində baş verən dəyişikliyi ifadə edir.

Ümumi gəlirin belə konsepsiyası iqtisadiyyata dair ədəbiyyatda “Şəxslərin vergi tətbiq edilən gəlirlərinin Hayq-Simons tərif⁸” adlanır.

Ümumi gəliri də mənbələrə görə müəyyənləşdirmək olar. Ümumi gəlirin mənbələrinin tərkibinə, deyildiyi kimi, məhsuldar servislər satışından gələn haqq, transfert ödəmələri, xalis kapital gəliri daxildir. Haqq - əməkhaqqından, ona bərabər tutulan iş gəlirindən və kapitaldan istifadə gəlirindən (capital income), yəni faizlərdən, dividendlərdən və icarə haqqından ibarətdir. Kapitaldan xalis gəlir (capital gain) isə mövcud kapitalın satışından, yaxud mövcud kapitalın mübadiləsindən alınan gəlirləri əks etdirir. Kapitaldan xalis gəlir reallaşdırılmış (satışdan və ya mübadilədən) və reallaşdırılmamış (dəyərin artırılmasına, məsələn, səhmlərin bahalaşmasına görə) gəlir şəklində ifadə olunur. Kapitaldan xalis gəlir hesablanarkən itkilər də nəzərə alınır, yəni gəlirlərlə itkilər

⁷ a public finance contemporary application of theory and theory to policy. david n. hyman, 1999, p.477.

⁸ Henry Simons, personal income taxation (Chicago: university of chicago press, 1938), p.49, robert murray haig, “the concept of income: economic and legal aspects” in the federal income tax, ed. robert murray haig (New York: columbia university press, 1921), p.7

arasındakı fərq əsas götürülür.

Üstünlükdə ümumi gəlir hesablanarkən gəlirlərin reallaşdırılmasına çəkilən xərclər, məsələn, broker qonorarları, alətlərin dəyərləri, ezamiyyətlər və s. onun üstündən çıxılır. Bunu nəzərə almaqla gəlirlərin mənbələri və istifadəsi aşağıdakı düsturlarla ifadə olunur:

Mənbələr = Əməkhaqqı + Transfərtlər + Xalis kapital gəliri – Gəlirlərin alınmasına çəkilən xərclər.

İstifadə = İstehlak + Hədiyyələr və yardımlar + Saxlanclar – Gəlirlərin alınmasına çəkilən xərclər.

Gəlirləri hesablayarkən nəzərə almaq lazımdır ki, gəlirlərin mənbələri həmişə istifadəyə bərabər olmalıdır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə hər bir vətəndaş hər il vergi bəyannaməsi (deklarasiya) təqdim edir və vətəndaşın gəlirləri, xərcləri və vergiləri onun əsasında müəyyənləşdirilir. Geridə qalmış ölkələrin çoxunda, o cümlədən keçid iqtisadiyyatı dövlətlərinin əksəriyyətində isə bu sistemin tətbiq olunmaması gəlirlərin gizlədilməsinə və bununla da korupsiyaya geniş yol açır.

Vergiyəyatımlı gəlir güzəştlər və bəzi başqa istisnalar nəzərə alınmaqla sahmanlanmış gəlirin məbləğini təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasında təqvim ili ərzindəki məcmu gəlir, aylıq gəlir, eləcə də mülki-hüquqi müqavilələr əsasında görülmüş işlərdən əldə edilən gəlir fiziki şəxslərdən alınan verginin obyektinə ola bilər. Bu vergi (söhbət təqvim ili ərzindəki məcmu gəlirdən ödənilən vergidən gedir) fiziki şəxslərin aşağıda sadalanan kateqoriyalarından tutulur:

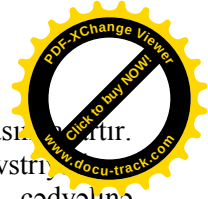
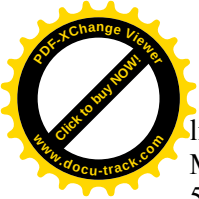
- hüquqi şəxs statusundan kənarda sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan və orta aylıq gəliri minimum əməkhaqqının 12 mislini keçən şəxslər;

- müəlliflik hüququ olan şəxslər;

- qeyri-dövlət banklarındakı və kredit müəssisələrindəki əmanətlərinə görə faiz və qeyri-dövlət orqanlarının keçirdikləri lotereya tirajlarında uduş formasında gəlir əldə etmiş şəxslər və s.

Respublikamızda fiziki şəxslərin gəlir vergisinin əsas obyektinə şəxsi gəlir kimi alınan əməkhaqlarıdır.

Hər bir ölkənin öz iqtisadiyyat və maliyyə xüsusiyyətləri olduğuna görə vergilərin ödənmə qaydası müxtəlif ölkələrdə müxtəlif olur. Bundan başqa, müxtəlif ölkələrdə fiziki şəxslərin gəlirlərindən alınan vergilərin faiz səviyyəsi də fərqlidir. Azərbaycan Respublikasında gəlir vergisinin faiz dərəcələri 14-30% arasındadır. Bu diapazon fiziki şəxslərin vergilərinin onların gəlirlərinin miqdarından asılılığı ilə izah olunur: gə-

lirlər artdıqca faiz dərəcəsi də aşağı və yuxarı tometka arasındadır. Maksimal səviyyə müxtəlif ölkələrdə müxtəlif cürdür: Avstriya – 50%, Macarıstanda – 40%, Türkiyədə – 45% və s. (8.7.2. cədvəlinə bax).

Cədvəl 8.7.2.

Fiziki şəxslərdən tutulan verginin dərəcələri (%-lə)

Ölkələr	İl	Dərəcələr
ABŞ	2006	15-35
B. Britaniya	2006	25-40
Türkiyə	2007	25-35
Tayvan	1994	6-40
Sinqapur	2008	3,5-21
Rusiya	2008	13
Azərbaycan	2009	14-35

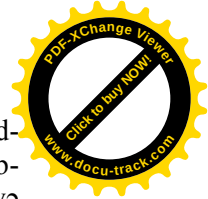
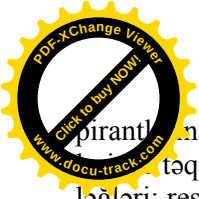
*Mənbə: 1998. International tax summaries, 1993 və müvafiq ölkələrin qanunları və 2010 – cu il üçün Azərbaycan Respublikasının qanunu

Cədvəldəki məlumatlar ona dəlalət edir ki, müxtəlif ölkələrdə fiziki şəxslərdən müxtəlif dərəcəli vergi tutulur. Hətta bəzi ölkələrdə, məsələn, Küveytdə belə vergi ümumiyyətlə yoxdur. Ən yüksək dərəcə 2008-ci ildə Danimarkada tətbiq edilib – 59%.

Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanununa görə, bu verginin faiz səviyyəsi əməkhaqqının və digər gəlirlərin həcmi əsasında müəyyən edilir. Respublikada vergiqoymanın bu kateqoriyası haqqında tam təsəvvür əldə etmək üçün vergi ayırmalarının lazımi səviyyələrinə uyğun olaraq bəzi vergi ölçülərini misal gətirmək yetərlidir (cədvəl 8.7.3).

Qeyd edək ki, bu vergi dərəcələri fiziki şəxslərin illik məcmu gəliri əsasında müəyyən edilir, orta aylıq əməkhaqqından və başqa gəlirlərdən tutulur. Aylıq gəlirlərə tətbiq edilən vergi səviyyələri hər bir ölkədə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında ayrıca qanunvericilik maddəsi əsasında müəyyənləşdirilir. Aylıq gəlirə tətbiq edilən vergi dərəcələri ayrıca bir maddə şəklində müəyyən olunur.

Aylıq və yaxud illik gəlir əldə edən hər bir fiziki şəxs gəlir vergisi ödəməyə borcludur, lakin bir sıra sosial təbəqələr var ki, dövlət onlara güzəşt edə bilər. Məsələn, Azərbaycan Respublikasında belə güzəştli gəlirlər sırasına aşağıdakı kateqoriyalar daxildir: təqaüd və könüllü sığorta şərti ilə ödənilən əlavə təqaüdlər; işdən çıxarkən verilən müavinətlər; as-

...n, ali məktəb və orta ixtisas məktəbləri tələbələri və şagird-
təqaüdləri; təbii fəlakətlərlə əlaqədar alınan maddi yardım məb-
ləğləri; respublika hökumətinin keçirdiyi lotereya tirajlarının uduşları və
s. Bu güzəştlər yetərincə çoxdur və dövlətin gördüyü sosial müdafiə təd-
birlərinin tərkib hissəsidir.

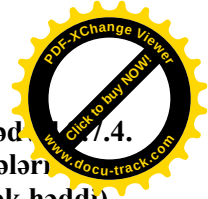
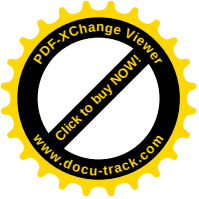
Cədvəl 8.7.3.

**Azərbaycan Respublikasında fiziki şəxslərdən tutulan gəlir
vergisinin dərəcələri (Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq)**

Vergiyəyatımlı aylıq əməkhaqqı	Verginin məbləği
2000 manatadək	14%
2000 manatdan çox olduqda	280 manat+2000 manatdan çox olan məbləğin 30%-i.

Fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin artırılmasının müxtəlif istiqamət-
ləri var. Onlar ilk növbədə iqtisadi inkişaf, tam məşğulluq, milli gəlirin
artması şəraitində gerçəkləşdirilə bilər. İnkişaf etmiş ölkələrin zəngin
təcrübəsi sübut edir ki, dövlət büdcəsində çox mühüm yer tutan fiziki
şəxslərdən gəlir vergisinin artırılması məhz bu amillərdən asılıdır və hə-
min mexanizmi səmərəli və düzgün iqtisadi siyasət yeritməklə işə sal-
maq olar.

Gəlir vergisini artırmaq üçün onun dərəcələrini artırmaq vacib de-
yil. Son onilliklərin təcrübəsindən görünür ki, əksinə, dərəcələrin azal-
dırılması vergi mədaxillərinin xeyli çoxalmasına və vergi obyektinin ge-
nişlənməsinə kömək etmişdir. Bu, bir tərəfdən onunla əlaqədar idi ki,
vergi dərəcələrinin endirilməsi gəlirlərin gizlədilməsi hallarını azaltmış,
ikinci tərəfdən isə vergi obyektlərinin və bununla da vergi mədaxil-
lərinin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Cədvəl 8.7.4.-ə baxsaq, görürük
ki, aparıcı ölkələrin hamısında gəlir vergisi dərəcələrinin azaldılması on-
ların iqtisadi inkişafını sürətləndirmiş, maliyyə sabitliyini təmin etmiş-
dir.

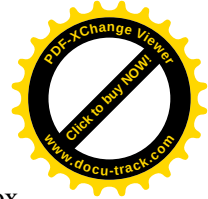
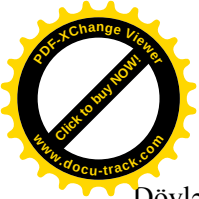

Cədvəl 1.4.

**Fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisinin dərəcələri
(mərkəzi və yerli vergilər də daxil olmaqla, ən yüksək həddi),
1980-2000-ci illər**

Ölkələr	1980	1985	1990	1995	2000	1980- 2000 dəyiş.	2008
Avstraliya	62	60	49	47	47	-15	47
Avstriya	62	62	50	50	50	-12	50
Belçika	76	76	55	58	58	-18	50
Kanada	60	50	44	44	44	-16	29
Danimarka	66	3	68	64	59	-7	59
Finlandiya	65	64	63	55	52	-13	28
Fransa	60	65	53	51	54	-6	48
Almaniya	65	65	65	66	59	-6	42
Yunanistan	60	63	50	45	43	-17	40
İslandiya	63	56	40	47	45	-18	...
İrlandiya	60	65	58	48	42	-18	42
İtaliya	72	81	66	67	51	-21	49
Yaponiya	75	70	65	65	50	-25	37
Koreya	89	65	60	48	44	-45	35
Lüksemburq	57	57	56	50	49	-8	...
Meksika	55	55	40	35	40	-15	29
Niderland	72	72	72	60	52	-20	52
Yeni Zelandiya	62	66	33	33	39	-23	39
Norveç	75	64	54	42	48	-27	48
Portuqaliya	84	69	40	40	40	-44	42
İspaniya	66	66	56	56	48	-18	29
İsveç	87	80	72	58	51	-36	...
İsveçrə	31	33	33	35	31	0	...
Türkiyə	75	63	50	55	45	-30	35
B. Britaniya	83	60	40	40	40	-43	40
ABŞ	70	50	33	42	42	-28	35
İƏİT	67	63	53	50	47	-20	44

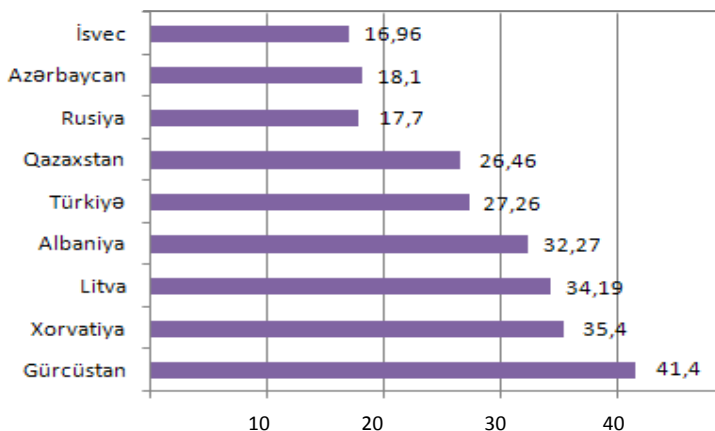
* mənbə: james gwartney and robert lawson with walter park and charles skipton, *economic Freedom of the World: 2001 Annual Report*(Vancouver: Fraser Institute, 2001); data retrieved from <http://www.freetheworld.com>. WDI, 2009.

8.8. Əlavə dəyər vergisi

Dövlət büdcəsi gəlirlərinin tərkibində dolayı vergilərin də çox böyük payı var. Dolayı vergilər, adından göründüyü kimi, birbaşa tətbiq olunan mənfəət və gəlir vergilərindən kökündən fərqlənir. Əsas etibarilə istehlakda, alqı-satqı prosesində meydana gəldiyinə görə dolayı vergiləri çox zaman istehlak vergiləri adlandırırlar. Daha dəqiq desək, bu vergilər əhalinin xərclərindən tutulur. Dolayı vergilərin ən mühümü əlavə dəyər vergisidir (ƏDV).

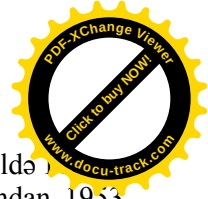
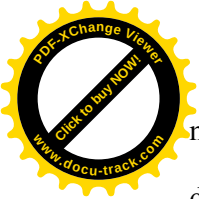
Vergi sistemində ƏDV böyük yer tutur. Büdcə gəlirlərinin təxminən 20-30%-i onun hesabına toplanır (8.8.1. qrafikinə bax).

Qrafik 8.8.1. Büdcənin formalaşmasında ƏDV-nin payı (%-lə)

İqtisadiyyata dair beynəlxalq ədəbiyyatda 3 tip ƏDV olduğu göstərilir. Birincisi ümumi milli gəlir bazasında hesablanan produktiv gəlir tipi, ikincisi gəlir, yaxud xalis məhsul əsasında hesablanan gəlir tipidir, üçüncü tip istehlak əsasında hesablanır və istehlak vergi tipi adlanır.

ƏDV həm spesifik, həm də ümumi funksiyalar yerinə yetirir. Məsələn, o, bir tərəfdən fiksəl funksiyaları gerçəkləşdirərək hökuməti zəruri və mühüm gəlir mənbələri ilə təmin edir, digər tərəfdən isə bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsində fəal iştirak edərək qiymət artımının, inflyasiyanın güclənməsinin qismən qarşısını alır, milli iqtisadiyyatın üstün sahələrinin daha yüksək sürətlə inkişafına şərait yaradır. ƏDV vasitəsilə həm də müxtəlif təyinatlı əmtəə istehlakçılarının gəlirlərinin tənzimlənməsi

məsi təmin edilir.

Bu vergi növünün tarixi qədim deyil, ilk dəfə 1954-cü ildə ⁹da tətbiq olunub, sonra başqa ölkələrə yayılıb. ABŞ-da ondan 1953-1967-ci illərdə yalnız Miçiqan ştatında istifadə olunub, 1975-ci ildə vahid biznes-vergi ilə əvəzlənib⁹. Tətbiq edildiyi andan bu vergi növü dövlət büdcəsinə çox böyük həcmdə gəlir gətirməyə başlamışdır. Bir çox ölkələrdə ƏDV-nin tətbiq tarixi və dərəcələri ilə 8.8.1. cədvəlində tanış ola bilərsiniz.

Cədvəl 8.8.1.

ƏDV-nin tətbiq tarixi və dərəcələri

Ölkələr	Tətbiq tarixi	Tətbiq anındakı dərəcələri, %-lə	İndiki dərəcələri, %-lə
1	2	3	4
Azərbaycan	Yanvar, 1992	28	17
Argentina	Yanvar, 1975	16	15
Avstriya	Yanvar, 1973	8,16	10,20,30
Belçika	Yanvar, 1971	6, 14, 18	6, 17, 19, 25, 33
Boliviya	Oktyabr, 1973	5, 10, 15	10
Braziliya	Yanvar, 1967	15	7, 12, 18, 25
Çili	Mart, 1975	8, 20	18
Kolumbiya	Yanvar, 1975	4, 6, 10	12, 20, 35
Kosta-Rika	Yanvar, 1975	10	13
Kipr	Yanvar, 1991	10, 20	5
Danimarka	İyul, 1967	10	22
Dominikan	Yanvar, 1983	6	6
Ekvador	İyul, 1970	4, 10	6
Fransa	Yanvar, 1968	6, 4, 13, 6, 20, 25	5,5,18,6, 22
Almaniya	Yanvar, 1968	5, 10	7, 14
Yunanistan	Yanvar, 1987	6, 18, 36	8, 18, 36
Qvatemela	Avqust, 1983	7	7
Haiti	Noyabr, 1982	7	10
Honduras	Yanvar, 1976	3	5, 6
Macarıstan	Yanvar, 1988	15, 25	15, 25
İslandiya	1990	22	24,5
İndoneziya	Aprel, 1985	10	10
İrlandiya	Noyabr, 1972	5,26, 16,37,30, 26	10, 12,5, 21
İsrail	İyul, 1976	8	6.5, 15
İtaliya	Yanvar, 1973	6, 12, 18	4, 9, 19, 38

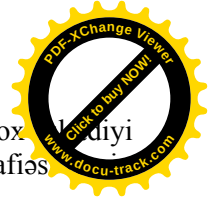
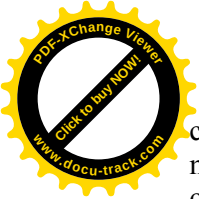
⁹ John F. Due, Sales Taxation (Urbana: University of Illinois Press, 1957), p. 56

Cədvəl 8.8.1 –in davamı

1	2	3	4
Yaponiya	Aprel, 1989	3,6	3, 6
Koreya	İyul, 1977	10	2, 3,5, 10
Luksemburq	Yanvar, 1970	2, 4, 8	3, 6, 12
Madaqaskar	Yanvar, 1969	6, 12	15
Malaziya	1990	15	10,15
Meksika	Yanvar, 1980	10	6, 15, 20
Mərakeş	Aprel, 1986	7, 12, 14, 19, 30	7, 12, 14, 19, 30
Hollandiya	Yanvar, 1969	4, 12	6, 18,5
Yeni Zelandiya	May, 1986	10	12.5
Nikaraqua	Yanvar, 1975	6	10, 25
Nigeriya	Yanvar, 1986	8, 12, 18	5, 10
Norveç	Yanvar, 1970	20	11,11, 20
Panama	Mart, 1977	5	5, 10
Peru	İyul, 1976	3, 20, 40	14
Filippin	Yanvar, 1988	10	10
Polşa	May, 1992	5, 18	5, 18
Portuqaliya	Yanvar, 1986	8, 16, 30	8, 17, 30
Seneqal	Mart, 1961-80	...	7, 20, 30, 34
Rusiya	Yanvar, 1992	28	10, 20
Cənubi Afrika	Aprel, 1990	10	10
İspaniya	Yanvar, 1986	6, 12, 33	6, 12, 33
İsveç	Yanvar, 1969	2,04, 6,38, 11.1	19, 20
Tayvan	Aprel, 1986	5	5, 15, 25
Tailand	Yanvar, 1990	0,1 – 50	0,1 – 50
Trinidad və Tobako	Yanvar, 1990	15-20	15
Tunis	İyul, 1988	6, 17, 29	6,17,29
Türkiyə	Yanvar, 1985	10	1, 5, 12, 15,23,42
B. Britaniya	Aprel, 1973	10	17,5
Uruqvay	Yanvar, 1968	5, 14	12, 21

* mənbə: alan a. tait value added tax. international practice and problems. Washington - 1988, 1992. international tax summaries/ 1993,wdi, 2009, müvafiq qanunlar

Ümumiyyətlə, ƏDV-nin istifadə olunan dərəcələrini dünya ölkələri üzrə vahid və diferensial dərəcələr kimi qruplaşdırmaq olar. Ölkələrin çoxu diferensial, az bir qismi isə vahid dərəcələrdən bəhrələnilir. Sonunculara Azərbaycan, Argentina, Boliviya və s. daxildir. Diferensial dərəcə

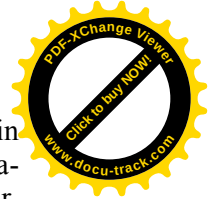
cəldən istifadə edən ölkələrdə aşağı dərəcələr əhalinin çox məhsullara tətbiq edilir və bununla da insanların sosial müdafiəsi olunur.

Bununla belə, əlavə dəyər vergisi bütün ölkələrdə tətbiq edilmir. Onun əvəzinə başqa vergi növü tətbiq edilir, ya da ƏDV ümumiyyətlə alınmır. Məsələn, ABŞ kimi yüksək inkişafı bir ölkədə belə vergi növü yoxdur, onun əvəzinə başqa bir növ – satışdan vergi, yaxud Avstraliyada dövriyyə vergisi tətbiq olunur. Bu vergi növlərinin hər ikisi mahiyyətə eynidir, hər ikisi istehlak vergisidir və onlardan alqı-satqı sahəsində istifadə edilir. Lakin bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin əksəriyyətində ƏDV-yə üstünlük verilir və həmin ölkələr bu vergi növündən böyük həcmdə gəlir götürür. İqtisadi cəhətdən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış ölkələrdə belə gəlirin həcmi daha genişdir.

ƏDV məhsulların, işlərin, xidmətlərin istehsalı prosesində yaranan dəyər artımının (yenidən yaradılan dəyərin) bir hissəsini büdcəyə cəlb etmək formasıdır. Ayrı-ayrı məhsul (iş, xidmət) növlərinə çəkilən xərclər məhsulun maya dəyərini təşkil edir. Mənfəət əldə etmək üçün istehsalçı məhsula çəkilən maddi xərclərin üzərinə bir qədər əlavə dəyər qoyaraq malı onun real maya dəyərindən baha satır. Aydın məsələdir ki, izafi dəyər tətbiq etmədən və məhsulu müəyyən qədər baha satmadan əməkhaqqı vermək, mənfəət əldə etmək mümkün olmaz və istehsalçıların məhsul istehsal etməyə heç bir marağı qalmaz. ƏDV də məhz həmin məhsulun dəyərinə əlavə edilmiş dəyərdən tutulur və bir növ istehlakçının cibindən gedir. İndiki halda vergi yalnız satılan, reallaşdırılan məhsuldan tutulur və həmin məhsulu artırılmış qiymətə alanlar həm də ƏDV ödəyicilərinə çevrilmiş olurlar. Satılmış məhsulu hesablayarkən istehsalçılar toplanan pulun məbləğindən büdcəyə ƏDV ödəyirlər (köçürürlər).

ƏDV-nin faiz səviyyəsi və hesablanması, vergiqoyma obyektləri müxtəlif ölkələrdə müxtəlif cür müəyyən olunur. Hər bir vergi növü kimi ƏDV haqqında da ayrı-ayrı ölkələrdə xüsusi qanunvericilik aktları və əsasnamələr qəbul olunur, onların vasitəsilə verginin faiz səviyyəsi, vergiqoyma obyektləri, verginin hesablanması və başqa məsələlər dəqiqləşdirilir. Azərbaycan Respublikasında da ƏDV haqqında qanunlar və təlimatlar fəaliyyət göstərməkdədir.

Ölkəmizdə bu verginin səviyyəsi 1992-ci ilə qədər 28% olmuş, 1992-ci ildə 20%, 2001-ci ildə isə 18%-ə və nəhayət 2010-cu ildə 17%-ə endirilmişdir. Xüsusi hallarda vergi səviyyəsi ümumi dövriyyəyə görə hesablanır. Müqayisə üçün xatırladaq ki, bir çox ölkələrdə bu dərəcələr

Azərbaycanda bəzi ilk tələbat mallarına və xidmətlərinə çox aşağı normalarda ƏDV qoyulur, bir çox mallara isə ya ümumiyyətlə vergi qoyulmur, ya da sıfır dərəcəsi tətbiq edilir. Məsələn, Argentinada, Filippində, Tayvanda, Meksikada, Çilidə və bir çox başqa ölkələrdə baza məhsulları ƏDV-dən azaddır. İtaliyada, İrlandiyada, Portuqaliyada, Türkiyədə və s. qida məhsullarına sıfır dərəcəli vergi qoyulur. Norma İspaniya, Fransa və Lüksemburqda 12%, Almaniyada 14%, İngiltərədə 15%, Portuqaliyada 16%-dir. Həmçinin bu ölkələrdə çox aşağı (bəzi məhsullara) normalardan da istifadə olunur. Ölkələrin əksəriyyətində tibbi xidmət, dərmanlar, maarif xidmətləri, qəzetlər, kitab nəşri, kənd təsərrüfatı istehsalı və s. sahələrdə ƏDV ödənilməsi ya yoxdur, ya da sıfır dərəcəlidir.

Azərbaycan Respublikasının təmsalında əsas ƏDV ödəyiciləri aşağıdakı dərəcələr üzrə müəyyən edilir:

- mülkiyyət və tabelik formasından asılı olmayaraq hüquqi şəxs statuslu müəssisələr və təşkilatlar, eləcə də xarici investorların iştirakı ilə istehsal və digər kommersiya fəaliyyətini həyata keçirən müəssisələr;

- məhsul satan, iş görən və xidmət göstərən məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər;

- istehsal, kommersiya və digər fəaliyyət növlərini həyata keçirən fərdi (ailəvi) özəl müəssisələr;

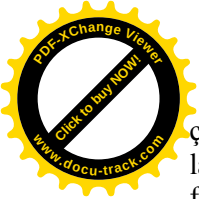
- respublika ərazisində yerləşən müəssisələrin müstəqil surətdə mal satan, iş görən və xidmət göstərən filialları, şöbələri və bölmələri;

- respublika ərazisində istehsal, kommersiya və digər fəaliyyət növlərini həyata keçirən beynəlxalq birliklər və xarici hüquqi şəxslər.

Sadalanan hüquqi şəxslər respublika ərazisində həyata keçirdikləri bütün növlərdən olan istehsal, satış, iş və xidmətlər üçün müəyyən olunmuş qaydada ƏDV ödəməyə və vergi faizinə əməl etməyə borcludurlar.

Əlavə dəyərə vergi qoyma obyektləri çoxsaylı və genişspektrlidir. Bu obyektlərin rəngarəng tərkibini bütövlükdə və qəti olaraq dövlət müəyyən edir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası ərazisində malların satılması, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi üzrə dövryyələr vergi qoyma obyekti sayılır. Başqa sözlə, dəyəri pulla ifadə edilən və reallaşdırılan bütün məhsul, iş və xidmət orta aylıq dövryyənin həcmindən asılı olaraq dövryyələri vergiyə cəlb edilir.

Onu da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, bir sıra məhsullar, işlər və xidmətlər ƏDV-dən müxtəlif ölkələrdə həmin ölkələrin vergi siyasətinə uyğun olaraq müxtəlif qaydada azad edilir. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə dövlət təsirinin əsas mexanizmlərindən biri kimi ƏDV-dən

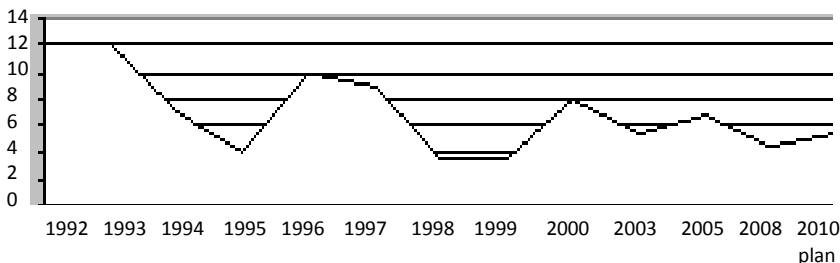

çox geniş istifadə olunur və bu özünü ən çox idxal-ixrac əməliyyatlarında göstərir, yəni ticarəti tənzimləmək, ölkənin mənafeyinə faydalı istiqamətə yönəltmək, eləcə də himayədarlıq siyasətini həyata keçirmək üçün dövlət ƏDV-dən təsirli bir vasitə kimi bəhrələnir. Məsələn, ölkə üçün zəruri malların ticarətini stimullaşdırmaq məqsədilə həmin məhsulların vergi faizi azaldılır və əlavə dəyər vergisindən azad edilir və əksinə, ölkə üçün aktual olmayan malların, strateji məhsulların vergi dərəcəsi artırılır, beləliklə də, idxal-ixrac əməliyyatları tənzimlənmiş olur.

Ümumiyyətlə, maliyyə və vergi siyasətinin tərkib hissəsi kimi, əlavə dəyər vergisinin iqtisadi tənzimləmədə əhəmiyyəti çox böyükdür. Bu vergi növü istehsalın, iş və xidmətlərin stimullaşdırılmasında ən mühüm vasitələrdən biridir.

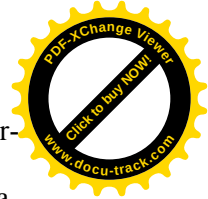
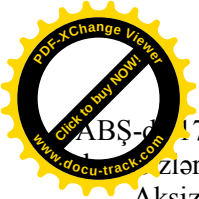
8.9. Aksizlər

Dolayı vergilərdən biri də aksizlərdir. Bu termin latın dilindəki «accidere», fransız dilindəki «accise» sözündən götürülüb, tərcüməsi «kəsmək» deməkdir. Aksizlər (yaxud aksiz vergiləri) vergi sistemində çox böyük yer tutur, büdcənin gəlirinin 15-20%-ni, bəzən daha çox hissəsini təşkil edir. Məsələn, Tailandda bu rəqəm 20,2, Lüksemburqda 14, Braziliyada 9, Böyük Britaniyada 11,9%-ə bərabərdir. Azərbaycan büdcəsinin formalaşmasında aksizlərin iştirakının təhlili bizi maraqlı mənzərə ilə üzləşdirir (8.9.1. qrafikinə baxaq).

Qrafik 8.9.1. Azərbaycanın büdcə gəlirlərinin formalaşmasında aksizlərin payı (%-lə).

Aksizlərin tarixi lap qədimlərə gedib çıxır. Hələ Qədim Romada duza və bir sıra başqa gündəlik mallara aksiz vergiləri tətbiq olunurdu. Böyük Britaniyada Parlamentin qərarı ilə bu vergi növündən 1643-cü,

Absizlər 1791-ci ildən istifadə edilir. Hazırda, demək olar, bütün ölkələr-
zilər fəaliyyət göstərir.

Aksizlər alıcılardan tutulan, kütləvi istehlak mallarının, zinət əşya-
larının, habelə bəzi xidmət növlərinin qiymətinə daxil olan dolayı ver-
gidir. Aksizlərin mahiyyətinin açılmasında və onların ölçülərinin hesab-
lanmasında bəzi mürəkkəbliliklər var. Bu vergi növü bütün məhsul, iş və
xidmətlərə deyil, onların yalnız bir hissəsinə tətbiq edilir. Mürəkkəbliyi
doğuran səbəblərdən biri də ilk baxışda aksizlərin əlavə dəyər, yaxud
satış vergilərindən funksional cəhətdən bir o qədər də fərqlənməməsidir.
Əslində isə bu vergi növləri bir-birindən mahiyyətlərinə və fəaliyyət
sahələrinə görə fərqlənir. Məsələn, ƏDV məhsulların çox böyük çeşi-
dini, məhsul, iş və xidmətlərin əksər növlərinin alqı-satqısını əhatə edir.
Aksizlərin isə tətbiq dairəsi məhduddur, əsas etibarilə kütləvi istehlak
mallarından tutulur.

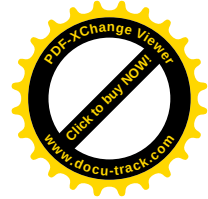
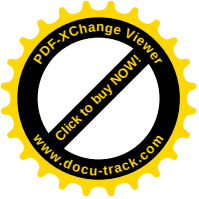
Aksizlər də dövlət vergi siyasətinin ən mühüm alətlərindən biridir.
Dövlət bir çox hallarda bəzi kütləvi istehlak mallarının istehsalını da-
yandırmaqla, yaxud, əksinə, bəzi məhsulların istehlakını stimullaş-
dırmaqla öz iqtisadi maraqlarını bu vergi vasitəsilə təmin etməyə çalışır.

Aksizlər müxtəlif əlamətlərə görə növlərə bölünür. Məsələn, alınma
üsuluna görə fərdi və universal, hesablanma üsuluna görə vahid, təbəqə-
ləşmiş və orta aksizlər olur.

Sovet İttifaqı dağılana qədər Azərbaycan Respublikasında dövrüyyə
vergisi var idi. Sonra əlavə dəyər vergisi və aksizlər tətbiq edilməyə
başlandı. Hazırda ölkəmizdə fəaliyyət göstərən «Aksizlər haqqında
Qanun»a əsasən, mal satan, xidmət göstərən bütün müəssisə və təşki-
latlara, o cümlədən xarici kapitalla işləyən istehsal sahələrinə, ərazimiz-
də fəaliyyət göstərən müəssisələrin filiallarına, şöbələrinə və başqa böl-
mələrinə aksiz vergisi tətbiq olunur.

Aksiz daxil edilməklə, buraxılış qiymətlərinə satılan aksiz xarakter-
li malların və xidmətlərin dəyəri vergitutma obyektidir. Müxtəlif ölkə-
lərdə aksiz dərəcələri müxtəlif olur, vergiyəyatımlı məhsulların növlə-
rindən asılı olaraq bir-birindən böyüklüyünə görə fərqlənir. Misal üçün,
Azərbaycanda aksiz vergilərinə cəlb edilən kütləvi istehlak malları baş-
qa ölkələrdə aksizdən azad ola bilər. Ölkəmizdə ən çox aksiz tətbiq edi-
lən kütləvi istehlak malları spirtli içkilər, siqaret, benzin və digər məhsul
növləridir. Hər bir kütləvi istehlak məhsulu üçün ayrıca vergi dərəcəsi
müəyyən edilir. Məsələn:

- içməli spirt. hər litrinə 50 qəpik;
- likör-araq məmulatı, hər litrinə 50 qəpik;

- konyak və konyak materialları, hər litrinə 20 qəpik;
- şampan şərabları, hər litrinə 20 qəpik;
- şərab və şərab materialları, hər litrinə 10 qəpik;
- pivə tərkibli digər içkilər, hər litrinə 8 qəpik
- tütün məmulatı, 12.5%;

Maşınlara da mühərrik gücündən asılı olaraq müvafiq aksiz vergiləri tətbiq olunur.

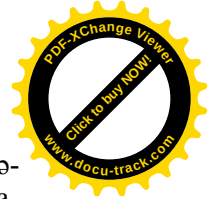
Neft məhsullarına aksiz dərəcələrini onların qiymətlərindən asılı olaraq müvafiq orqanlar təyin edir.

Aksiz faizləri məhsul və xidmətin qiymətinə uyğun olaraq müəyyən edilir və buraxılış qiymətinə daxil olur. Fərz edək ki, şampan şərabının bir litrinin qiyməti 90 qəpik və hər litrin aksiz dərəcəsi 20 qəpikdir. Bu halda hər litrə 20 qəpik aksiz məbləği əlavə olunacaq və şampan şərabının buraxılış (satış) qiyməti 1 manat 10 qəpik təşkil edəcək. Göründüyü kimi, aksizlər də nəticə etibarilə alıcıların cibindən çıxır.

Kütləvi istehlak mallarının aksiz vergilərinə cəlb edilməsi bir neçə cəhətdən önəmlidir. Bu, ilk növbədə, özünü onda göstərir ki, dövlət büdcəsinə çox böyük həcmdə əlavə gəlirlər daxil olur. Digər tərəfdən isə aksizlər vasitəsilə dövlət daxili istehlak bazarına nəzarət edir və onu tənzimləyir. Ölkə daxilində milli istehsalın qorunmasında və qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsində aksizlərin rolu böyükdür. Ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq bu vergi növü əhəmiyyətini itirmir. Məsələn, çoxişlənən məhsulların tərkibində insan sağlamlığı üçün zərərli olan spirtli içkilər, tütün məmulatı kimi məhsullar da var və onların çoxu xaricdən gətirilir. Belə mallara aksiz vergisinin qoyulması və onların idxalının ciddi nizamlanması həm dövlətin gəlir əldə etməsi, həm də səhiyyə vəzifələrinin yerinə yetirilməsi baxımından çox səmərəlidir. Belə məhsullara tələbatın yüksək olması əhalinin gəlirlərinin israf olunmasına və onun saxlanclarının azalmasına gətirib çıxaran əsas səbəblərdəndir. Bu baxımdan da istehlakın tənzimlənməsində aksiz vergilərinin rolu böyükdür. Onu da göstərmək vacibdir ki, aksizlərin tətbiqi zamanı əhalinin azgəlirli hissəsinin və digər sosial məsələlərin nəzərə alınması, ədalət prinsipinin qorunması çox önəmli məsələdir.

8.10. Əmlak vergisi

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi sistemi yuxarıda adı çəkilən növlərlə məhdudlaşmır. Bir sıra başqa vergilər də var. Onların sırasında ilk növbədə sərvət, əmlak, torpaq, vərəsəlik və hədiyyə vergilərinin adlarını

çəkməklər.

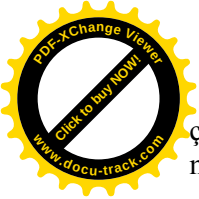
Əmlak millətin toplanmış yığımlarının və investisiyaların dəyərlərindən ibarətdir. Yığım, vərəsəlik, valideyn, qohum və hədiyyələr hesabına hər kəs əmlak əldə edə bilər. Birinin yığını yoxdursa, ona irsən heç nə qalmayıbsa, heç kim heç nə bağışlamayıbsa, həmin adamın əmlakı ola bilməz. Əmlak vergisi vətəndaşların, yaxud şirkətlərin əmlakından tutulur. Əmlaklar real əmlakdan (torpaq və s.), sezilən əmlakdan (maşın, mexanizm, mebel, paltar, daş-qaş kimi daşınar aktivlərdən), eləcə də sezilə bilməyən əmlakdan (səhmlər, istiqrazlar, nağd pul və başqa kağız aktivlərdən) ibarətdir.

Hər bir ölkədə torpaq, əsasən, dövlət mülkiyyəti olur, sonra adamlara satılır. Ölkə daxilində torpaq bölünməzdir. Torpaqdan istifadə puludur. Bu pul torpaq vergisi və icarə haqqı şəklində büdcəyə ödənilir.

Torpaq vergisi torpaq sahiblərinin və torpaq istifadəçilərinin (icarədarlardan başqa) hər il dövlət büdcəsinə ödədikləri vəsaitdir. İcarədarların verdikləri haqqın məbləği tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Torpaq vergisi bütün dövlətlərdə tətbiq edilir. Dövlət gəlirləri arasında bu verginin çəkisi o qədər çox olmasa da, əhəmiyyəti böyükdür. Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, inkişaf etmiş ölkələrdə (Danimarka, Hollandiya, Finlandiya və s.) torpaq vergisi və icarə haqqından gələn gəlir hədsiz çoxdur. Hər bir ölkədə torpaqdan istifadə torpaq vergisinə və icarə haqqına dair xüsusi qanunvericiliklə tənzimlənir. Bu zaman torpaq vergisinin obyektləri və ödəyiciləri ölkənin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq fərqli tərkibdə müəyyən oluna bilər. Azərbaycan Respublikasında da belə bir qanun (Vergi Məcəlləsi) mövcuddur. Həmin qanuna görə, təşkilatı – hüquqi statusundan və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikası ərazisində torpaq sahəsinə sahib olan, yaxud ondan istifadə edən müəssisələr, birliklər, təşkilatlar, təsisatlar, o cümlədən beynəlxalq qeyri-dövlət təşkilatları (birlikləri), Azərbaycan Respublikası hüquqi şəxslərinin və vətəndaşlarının xarici hüquqi şəxslərin və vətəndaşların iştirakı ilə yaradılmış birgə müəssisələr, xarici hüquqi şəxslər, habelə Azərbaycan Respublikası vətəndaşları, xarici vətəndaşlar və vətəndaşlığı olmayan şəxslər torpaq vergisinin ödəyiciləri sayılırlar.

Azərbaycan Respublikası ərazisində başqa dövlətlərin, yaxud Azərbaycanın başqa dövlətlərlə birgə ehtiyacları üçün istifadə etdikləri torpaq sahələrinə görə vergi dövlətlərarası müqavilələrlə nizama salınır. Torpaq vergisinin obyektləri hüquqi şəxslərə və vətəndaşlara verilmiş torpaq sahələridir. Onlardan bəzilərinə nəzər salaq:

- şəxsi yardımçı kənd təsərrüfatı, fərdi mənzil tikintisi, fərdi bağ-

çılıq, bostançılıq və heyvandarlıq məqsədləri üçün hüquqi şəxslər verilmiş torpaqlar;

- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal etmək, yardımçı təsərrüfat yaratmaq üçün hüquqi şəxslərə verilmiş əkin yerləri;

- bağçılıq, bostançılıq və heyvandarlıq üçün vətəndaşların könüllü birliklərinə verilmiş torpaqlar;

- nəqliyyat, meşə sənayesi, meşə, su, balıqçılıq və ovçuluq təsərrüfatı müəssisələri, idarələri və təşkilatlarının müxtəlif kateqoriyalı işçilərinə verilmiş torpaqlar;

- yaşayış və bağ evləri inşa etmək, qaraj tikmək, sahibkarlıqla məşğul olmaq və digər məqsədlər üçün verilmiş torpaqlar;

- sənaye, tikinti, nəqliyyat, rabitə, energetika və başqa təyinatlı torpaqlar;

- bir sıra sağlamlıq və istirahət təyinatlı torpaqlar və s.

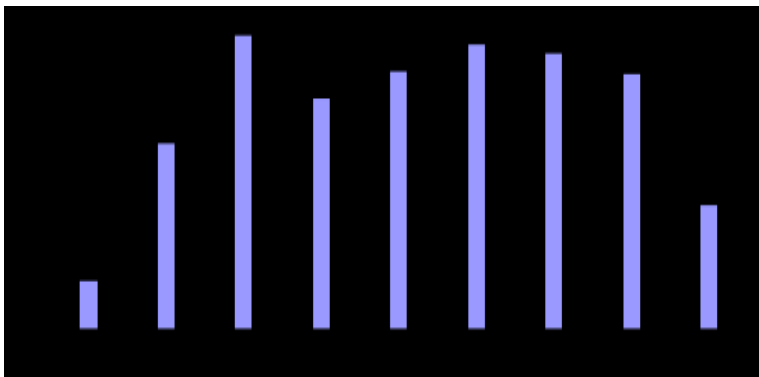
Bu vergi obyektləri istifadələrində olan torpağa görə hər il vergi ödəməlidirlər. Bununla yanaşı, bir sıra digər torpaq sahələri də var ki, onlara vergi tətbiq edilmir. Belə güzəştlər dövlətin sosial-iqtisadi tədbirlərinin tərkib hissəsi kimi həyata keçirilir. Əhalinin müəyyən hissəsi əsaslandırılmış müxtəlif səbəblər üzündən torpaq vergisi ödəməkdən azad edilə bilər.

Ümumiyyətlə, torpaq vergisi dövlətin təkcə sosial siyasətinin deyil, həm də ümumi iqtisadi siyasətinin ən mühüm vasitələrindən biridir. İqtisadiyyat sahəsində bu keyfiyyət özünü ən çox aqrar münasibətlərin və xüsusilə fermer təsərrüfatının inkişafında göstərir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması həm sənayedə, həm də aqrar bölmədə dövlətin prioritet vəzifələrindəndir. Xüsusilə əkinçilik və heyvandarlıq sahəsində kəndli-fermer təsərrüfatlarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi xeyli dərəcədə torpaq vergisinin və icarəhaqqının səviyyəsindən asılıdır. Təbii ki, torpaqdan istifadə edən hüquqi şəxslər və sırayı vətəndaşlar bu növ verginin mümkün qədər az olmasını istəyirlər.

Aqrar bölmənin günbəgün çiçəkləndiyi inkişaf etmiş ölkələr fermer təsərrüfatının yüksəlməsi və torpaqdan istifadə haqlarının ödənilməsi sahəsində zəngin təcrübə toplamışlar. Bu faydalı təcrübədən bəhrələnərək aqrar münasibətlərin inkişaf etdirilməsi bazar iqtisadiyyatına keçmiş olan Azərbaycan üçün son dərəcə zəruridir.

Vətəndaşların mülkiyyəti olan başqa əmlaklara da vergi tətbiq olunur. Bu vergi növü müəssisələrin balansında olan əsas vəsaitlər üçün ödənilir. Müəssisələr əsas vəsaitlərin orta illik qalıq dəyərindən 1% dərəcəsi ilə əmlak vergisi ödəyirlər.

Ünvanı ilə, Azərbaycan üzrə büdcənin formalaşmasında əmlak vergisinin payı elə də çox deyil. Bu da əmlak bazarının və bazar iqtisadiyyatı sisteminin tam formalaşmaması ilə əlaqədardır (bax qrafik 8.10.1.).

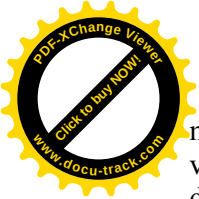

Qrafik 8.10.1. Azərbaycan dövlət büdcəsinin gəlirlərində əmlak vergisinin (torpaq vergisi daxil olmaqla) payı, %-lə.

8.11. Gömrük siyasəti və gömrük vergiləri

Hər bir suveren dövlətin mühüm atributlarından biri dövlət sərhədləri və onların qorunmasıdır. Başqa vəzifələrdən savayı, sərhədlər həm də dövlətin milli iqtisadiyyatının xarici təsirlərdən qorunması funksiyasını yerinə yetirir. Bu funksiyalar, yəni iqtisadi tənzimləmə, qorunma və himayədarlıq siyasəti ölkənin sərhədyanı gömrük məntəqələri vasitəsilə həyata keçirilir. Gömrük məntəqələri ölkənin qapılarıdır. Bu «qapılara» əsaslı nəzarətin təşkili ticarət münasibətlərinə etibarlı gözetçilik deməkdir. Bu baxımdan dövlətin iqtisadiyyat-maliyyə siyasətinin mühüm tərkib hissəsi olan gömrük siyasəti çox böyük önəm daşıyır.

«Gömrük siyasəti» dedikdə, ölkədə əmtəə hərəkətinin, yaxud idxal-ixrac əməliyyatlarının və kapital axınının tənzimlənməsi məqsədilə həyata keçirilən tədbirlərin məcmuu anlaşılır. Təbii ki, hər bir müstəqil dövlət başqa ölkələrlə iqtisadiyyat-ticarət əlaqələrinə girir və bu yolla dünya iqtisadiyyat sisteminə qoşulur. Belə halda iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi və milli iqtisadiyyatın destruktiv xarici təsirlərdən qorun-

ması ən aktual vəzifəyə çevrilir. Bu vəzifəni isə yalnız səmərəli siyasət və ölçülü-biçili gömrük siyasəti nəticəsində yerinə yetirmək mümkündür. Ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi, inflyasiyaya qarşı immunifet yaradılması, milli valyutanın sabitliyi, istehsalın artımı və digər mühüm iqtisadi məsələlər bir çox cəhətdən gömrük siyasətinin düzgünlüyündən asılıdır. Daxili valyuta bazarı, daxili maliyyə bazarı, daxili əmtəə bazarının qorunmasına yönələn proteksionizm siyasəti əsas etibarilə gömrük məntəqələri vasitəsilə həyata keçirilir. Daxili valyuta, maliyyə və əmtəə bazarlarının qorunmasına yönəlmiş himayədarlıq siyasəti, əsas etibarilə, gömrük mexanizmləri vasitəsilə gerçəkləşdirilir.

Gömrük məntəqələrinin başlıca funksiyası ölkəyə gətirilən və ölkədən aparılan əmtəə və xidmətlərin dəqiq qeydiyyatının təmin edilməsi, gömrük vergilərinin və rüsumlarının qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada yığılması və büdcəyə keçirilməsidir. Qeydiyyatı alan bütün idxal və ixrac mallarından dövlətə haqq, yəni gömrük vergiləri və rüsumları ödənilir.

Gömrük vergiləri gömrük siyasətinin əsasını təşkil edir və əsasən, aşağıdakı funksiyaların yerinə yetirilməsinə xidmət göstərir:

1) Ölkə ərazisində qazanılan xarici valyuta vəsaitlərinin səmərəli istifadəsinin təşkili və bütün valyuta vəsaitlərinin, o cümlədən milli valyutanın aparılıb gətirilməsinə nəzarət;

2) Daxili əmtəə bazarının tənzimlənməsi və bazarda lazım olan məhsul bolluğunun yaradılması;

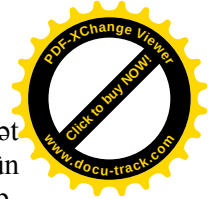
3) İstehsalın stimullaşdırılması məqsədilə daxili qiymətlərin sabitləşdirilməsi və milli istehsal məhsullarının ixracı üçün lazımı şəraitin yaradılması.

Gömrük vergilərinin 3 əsas növü var:

1. İxracat gömrük vergiləri;
2. İdxalat gömrük vergiləri;
3. Gömrük rüsumları və s.

İxracat vergiləri hökumətin müəyyən etdiyi faiz səviyyəsi ilə ölkədən çıxarılan malara tətbiq edilir. Bu növ vergi inkişaf etmiş dünyada az təsadüf olunan hadisədir. Onu müəyyən olunmuş qaydada mülkiyyətinə və qeydiyyat yerindən asılı olmayaraq respublika ərazisindən mal aparan bütün hüquqi şəxslər ödəyir. İxracat vergisinin səviyyəsi dəqiq çəki vahidi və dönərlə pul vahidinin üstünə gələn faizli vergi tutumu olan, cari məzənnə əsasında təyin edilən manat ekvivalenti ilə müəyyən olunur və dövlət büdcəsinə keçirilir.

İdxalat gömrük vergiləri müəyyən olunmuş faiz dərəcəsi ilə respub-

ika ərazisinə gətirilən mallardan tutulur. İdxalat vergilərini mülkiyyətindən, tabeliyindən və qeydiyyat yerindən asılı olmayaraq bütün hüquqi şəxslər, vətəndaş birlikləri, fərdi (ailəvi) özəl müəssisələr, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə hüquqi şəxs statusundan kənarda məşğul olan şəxslər və b. ödəyirlər. Respublika ərazisinə gətirilən malların vergisi onların dəyərinə uyğun olaraq faiz dərəcəsi ilə tutulur. İdxalat gömrük vergiləri manatla, yaxud nadir hallarda sərbəst dönerli valyuta ilə ödənilir.

Gömrük rüsumu gömrük orqanlarında malların qeydiyyatına və sənədləşdirilməsinə çəkilən xərclərə görə mal sahiblərindən tutulan haqdır. Onun həcmi çox az, cəmi 0,1-0,15 %- dir.

Yuxarıda adı çəkilən gömrük vergi və rüsumları ilə yanaşı, gömrüklə bağlı vergilər də var. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

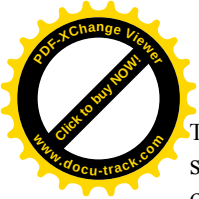
1. İdxal edilən mallardan əlavə dəyər vergisi.
2. İxrac edilən mallardan əlavə dəyər vergisi.
3. Gətirilən mallardan aksizlər.
4. Aparılan mallardan aksizlər.

Məlum olduğu kimi, xarici mallardan dəyər vergisi istehsalçı ölkədə yox, istehlakçı ölkədə onun ərazisində qüvvədə olan faiz dərəcələri ilə tutulur. İxracat mallarından, bir qayda olaraq, ƏDV və aksiz alınmır. Bu vergilər istehlak vergiləridir, buna görə də onlar istehlak yerində tutulur, lakin MDB ölkələrində xüsusi gömrük rejimi fəaliyyət göstərdiyindən bu ölkələrin bəzilərində ixrac olunan mallardan da ƏDV alınır. Bu qayda aksizlərə də aiddir. Gətirilən mallara aksizlərin yığılması ilə MDB ölkələrində gömrük orqanları, inkişaf etmiş ölkələrin çoxunda isə vergi qurumları məşğul olur.

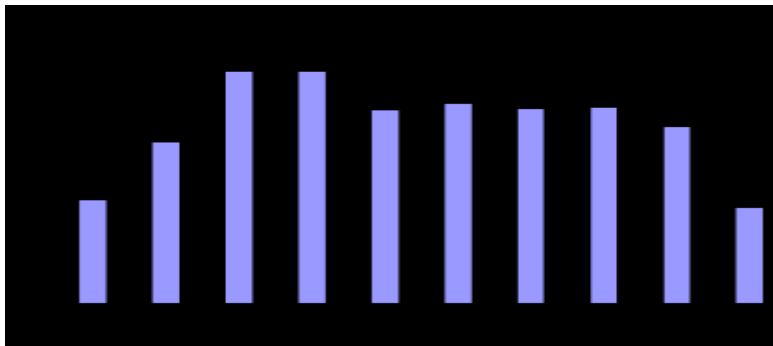
Büdcənin formalaşmasında gömrük vergilərinin iştiaq payı müxtəlif ölkələrdə 10-15% arasında dəyişir. Azərbaycan Respublikasında Dövlət Gömrük Komitəsinin yığdığı vəsait büdcə gəlirlərinin təxminən 20%-ni təşkil edir və bu rəqəm get-gedə artır (qrafik 8.11.1.).

Qrafikdən və cədvəldən göründüyü kimi, son illər gömrük gəlirlərinin səfərbər edilməsində və artırılmasında tərəqqiyə nail olunub, lakin bu gəlirlərin artım imkanları, xüsusən Azərbaycanda daha genişdir. Optimal qaydada toplansa, onların büdcədəki payı qat-qat artıq ola bilər.

Gömrük vergiləri dövlət büdcəsi gəlirlərinin az hissəsini – təxminən 10-25 %-ə qədərini təşkil etsə də, onlar iqtisadi siyasət vasitəsi kimi daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Üstəlik, gömrük xidməti və siyasəti beynəlxalq xarakterli məsələdir. Buna görə də gömrük işi sahəsində xeyli beynəlxalq qurum fəaliyyət göstərir. Onlardan ən mühümü ÜTT – Ümumdünya Ticarət Təşkilatıdır (WTO – WORLD TRADE ORGANISA-

TION). ÜTT beynəlxalq aləmdə gömrük vergilərini və gömrük sətini əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Dünya ölkələrinin çöl ticarət qurumun üzvüdür və öz gömrük vergilərini onun qoyduğu normalara uyğunlaşdırır. Əvvəllər bu təşkilat TTBM – Tariflər və Ticarət üzrə Baş Müqavilə (GATT – General Agreement on Tariffs and Trade) adı ilə fəaliyyət göstərirdi. 1993-cü ildə keçirilmiş Uruqvay müşavirəsində onun adının dəyişilməsi və dünya üzrə gömrük tariflərinin 2 dəfə azaldılması haqqında qərar qəbul edildi.

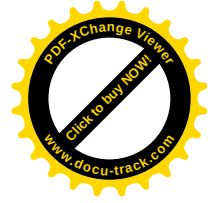

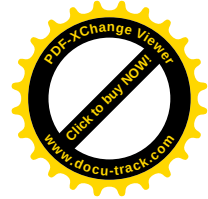
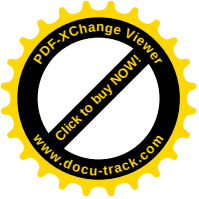
Qrafik 8.11.1. Azərbaycan respublikası büdcəsinin formalaşmasında gömrük gəlirlərinin payı (%-lə)

* mənbə: Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi.

Dünyada malların hərəkəti və gömrük vergiləri ÜTT-nin təsdiq etdiyi Harmonik Kodlar Sistemində uyğun olaraq müəyyənləşdirilir. Harmonik Kod Sistemi öz iş mexanizmində 9999 adda məhsulu əhatə edir.

Mövzunun sonunda qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda nəzərdən keçirilmiş vergilərdən savayı dövlət gəlirlərinin tərkibinə yol vergiləri, royalti, sosial sığorta vergisi, ixrac vergisi (ixrac edilən mallardan tutulan gömrük vergisindən əlavə), dövlət rüsumları və digər qeyri-vergi gəlirləri də daxildir. Bundan başqa, bəzi müəssisələr vergiləri sadələşdirilmiş forma ilə ödəyir.

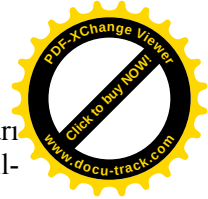
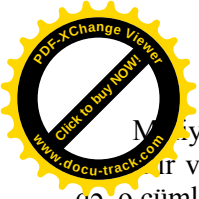

VI FƏSİL. MALİYYƏ NƏZARƏTİ

6.1. Maliyyə nəzarətinin mahiyyəti

İqtisadi və sosial inkişaf prosesləri öz-özünə tənzimlənmə bilməz. Bu proseslər daim müxtəlif və ciddi təsirlərə məruz qalır, nəticədə sosial-iqtisadi həyatda dövlət iqtisadiyyatı tənzimləmə mexanizminin fəaliyyətini çətinləşdirən çoxlu problem yaranır. Həmin problemləri önləmək, aradan qaldırmaq və mümkün olan hər hansı yeni neqativ amilin qarşısını almaq üçün hökmən iqtisadi nəzarət sistemi olmalıdır. İqtisadi nəzarət sisteminin vacib komponentlərindən biri maliyyə nəzarətidir. Onun məqsədi dövlətin iqtisadi siyasətinin uğurla yerinə yetirilməsini təmin etmək, xalq təsərrüfatının bütün sahələrində maliyyə ehtiyatlarının formalaşması və onlardan səmərəli istifadə prosesini gerçəkləşdirməkdir. Əslində, bütün bunlar maliyyənin ümumi vəzifələridir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyənin rolu son dərəcə artdığından maliyyə nəzarətinin əhəmiyyəti də hiss ediləcək dərəcədə yüksəlir. İnzibati amirlik sistemindən fərqli olaraq demokratik idarəetmə prinsiplərinə söykənən bazar iqtisadiyyatı sistemində dövlətin iqtisadi funksiyaları xeyli məhdudlaşdırılır və bu, iqtisadi azadlığı stimullaşdırır, lakin belə bir azadlığın əldə edilməsi heç bir vəchlə özbaşınalığa və zərərli nəticələrə gətirib çıxarmamalıdır. Buna görə də yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində iqtisadiyyata dövlət nəzarəti mexanizminin önəmi artır. Bazar iqtisadiyyatında nəzarət mexanizmi əsasən maliyyə vasitəsilə gerçəkləşdirilir.

Maliyyə nəzarəti maliyyənin nəzarətedici funksiyasının təzahürü, yaxud gerçəkləşdirilməsi kimi çıxış edir və burada həmin nəzarətin məqsədləri, mahiyyəti müəyyənləşir. Onu da qeyd edək ki, cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin və ictimai münasibətlərin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq maliyyə nəzarətinin məqsəd və istiqamətləri dəyişə bilər. Belə bir ciddi dəyişiklik indi Azərbaycan Respublikasında baş verir ki, bu da, dediyimiz kimi, bazar iqtisadiyyatına keçid zamanı iqtisadi münasibətlərin dəyişməsi ilə bağlıdır. Beləliklə, maliyyə nəzarəti təsərrüfat subyektləri fəaliyyətinin maliyyə məsələlərinin işlənilib hazırlanması, eləcə də maliyyənin təşkilində istifadə olunan özünəməxsus forma və metodların dəyişdirilməsi sahəsində aparılan əməliyyatların məcmuudur. Makro- və mikrotənzimləmə proseslərində maliyyə nəzarətindən ümumi milli məhsulun natura və dəyər göstəriciləri, habelə tələblə təklif arasındakı natarazlığı, bu və ya digər uyğunsuzluqları üzə çıxartmaq üçün də istifadə olunur.

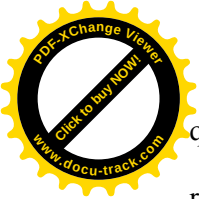
Maliyyə nəzarətini həyata keçirmək üçün xüsusi nəzarət orqanları yaradılır və onların hüquqları, vəzifə və məsuliyyətləri çox ciddi şəkildə, o cümlədən qanunvericilik qaydasında rəqlamentləşdirilir.

İqtisadi nəzarətin xüsusi sferası kimi maliyyə nəzarətinin özünün də obyekt və subyektləri var. Onun obyektı maliyyə ehtiyatları formalaşarkən və onlardan istifadə edilərkən meydana gələn pul-bölgü prosesləridir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1. İstehsal biznesi və xidmət sahəsindəki maliyyə münasibətləri; 2. Qeyri-maddi istehsal sahəsindəki maliyyə münasibətləri; 3. Hökumətin mərkəzləşdirilmiş pul fondlarının yaradılması və onlardan istifadə ilə bağlı olan maliyyə prosesləri.

«Maliyyə nəzarətinin subyektləri» dedikdə, onu həyata keçirən hüquqi və fiziki şəxslər, o cümlədən dövlət orqanları nəzərdə tutulur. Ölkələrin çoxunda dövlət nəzarəti maliyyə nazirliyi və onun yerli orqanları, vergi qurumları, xəzinədarlıq sistemi, mərkəzi banklar, hökumət agentlikləri və assosiasiyaları, digər təşkilatlar vasitəsilə həyata keçirilir. Bu subyektlərin çoxunda xəzinədarlıq və vergi strukturları çox mühüm rol oynayır. Dövlət maliyyə nəzarəti həm də ayrı-ayrı nəzarət-təftiş bölmələrinin, baş mühasibliklərin, nazirliklərin və komitələrin maliyyə idarələrinin köməyi ilə gerçəkləşdirilir. Bir sıra ölkələrdə maliyyə, yaxud da ticarət məhkəmələri fəaliyyət göstərir. Özəl nəzarəti isə auditor (təftiş) şirkətləri həyata keçirir. Maliyyə nəzarətində yoxlama predmeti qismində bir sıra maliyyə göstəriciləri – mənfəət, gəlir, əlavə dəyər vergisi, rentabellilik, maya dəyəri, dövriyyə vəsaiti, müxtəlif məqsədlərə və fondlara ayırmalar və s. çıxış edir.

Maliyyə nəzarəti sferasına puldan istifadə yolu ilə gerçəkləşdirilən bütün əməliyyatlar daxildir. Burada ilk növbədə maliyyə ehtiyatlarının formalaşması və onlardan istifadə ilə bağlı olan birbaşa və dolay qarşılıqlı əlaqələri, fəaliyyətin bütün növlərini əhatə edən bağlantıları qeyd etmək lazımdır. Konkret desək, maliyyə nəzarətinə aşağıdakılar daxildir:

- iqtisadi qanunların tələblərinə necə əməl olunduğuna nəzarət etmək;
- ümumi milli məhsulun və milli gəlirin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi;
- büdcənin tərtibi və icrası;
- əmək, material və maliyyə ehtiyatlarından səmərəli istifadə, müvafiq təşkilatlardakı büdcə müəssisələrinin maliyyə vəziyyəti;
- eləcə də vergi və bank nəzarəti, maliyyə bazarına nəzarət və baş-

qa istiqamətlər.

Maliyyə intizamına əməl edilməsinə aid məsələlərdə maliyyə rəti müəssisələrin, təşkilatların, dövlət-maliyyə-bank strukturlarının məsuliyyəti ilə sıx bağlıdır. Bu məsuliyyət maliyyə intizamını pozanlara qarşı inzibati və iqtisadi tədbirlərdə özünü göstərir. İqtisadi təsir tədbirləri maliyyə sanksiyaları və yasaqları yolu ilə reallaşdırılır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə intizamı tez-tez pozulsa da, maliyyə yasaqlarına tez-tez ehtiyac duyulsa da, maliyyə nəzarəti belə halların tezliklə aradan qaldırılmasına, istehsalın səmərəsini azaldan yasaqların mümkün qədər az olmasına yönəldilməlidir.

1.2. Maliyyə nəzarətinin təsnifatı

Maliyyə nəzarəti bütün iqtisadi prosesləri əhatə edir və bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Buna görə də bu proseslər sahəsində maliyyə nəzarətinin fəaliyyətini bütöv şəkildə öyrənmək çox çətindir və maliyyə nəzarətinin mahiyyətini daha dəqiq anlamaq üçün onun müxtəlif əlamətlərə və formalara görə aşağıdakı tərzdə təsnifatı aparılır.

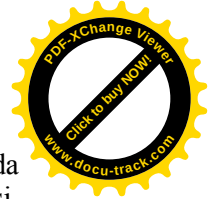
- Mülkiyyət formalarına görə maliyyə nəzarəti 3 növdə həyata keçirilir: dövlət nəzarəti, özəl nəzarət və ictimai nəzarət.

Maliyyə nəzarətinin əsas forması olan dövlət nəzarətini başlıca olaraq dövlət orqanları və onların yerli bölmələri həyata keçirir. Bu işlə əsasən dövlət orqanlarının nəzarət-təftiş qurumları, parlamentlərin hesablama palataları məşğul olur. Onların diqqət obyektı müəssisələrin, dövlət tabeliyində olan təşkilatların, bütün müəssisələrin vergiqoyma xidmətləri, maliyyə bazarı, dövlət büdcəsi, bütün maliyyə vasitəçiləri və b.-dir.

İctimai maliyyə nəzarətini könüllülük və qərəzsizlik prinsipləri əsasında ayrı-ayrı fiziki şəxs qrupları həyata keçirir. Nəzarəti gerçəkləşdirən mütəxəssislərin qarşısında qoyulan konkret vəzifələrdən asılı olaraq bu cür nəzarətin obyektləri müxtəlif ola bilər.

Maliyyə nəzarətində ən mühüm və bazar iqtisadiyyatında ən işlək forma ixtisaslaşdırılmış firmaların və xidmət sahələrinin həyata keçir-dikləri özəl, yaxud müstəqil nəzarətdir. Sadalanan formalardan başqa elmi ədəbiyyatda korporasiyaların, şirkətlərin və müxtəlif mülkiyyətli təşkilatların gerçəkləşdirdikləri təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarətindən də söhbət açılır. Bu nəzarət formasının obyektı korporasiyalar, şirkətlər, müəssisələr, eləcə də onların struktur bölmələridir.

Reallaşdırılma vaxtına görə maliyyə nəzarəti 3 növə bölünür:

1) ilkin nəzarət; 2) cari nəzarət; 3) sonrakı nəzarət.

Müəssisələrin və dövlətin maliyyə fəaliyyətinin planlaşdırılmasında ilkin nəzarət mühüm rol oynayır, maliyyə planlarının tərtibi, müzakirəsi, təsdiqi, gəlir-xərc, büdcə layihələrinin, saziş sənədlərinin hazırlanması zamanı və başqa mərhələlərdə həyata keçirilir. Belə hallarda ilkin nəzarət material, əmək və maliyyə ehtiyatlarından səmərəsiz istifadənin qarşısını alır, eləcə də təsərrüfat orqanları fəaliyyətinin neqativ nəticələrini aradan qaldırmağa yardımçı olur. Bundan başqa, gəlirlərin və xərcələrin smetaları tutularkən ilkin nəzarətin köməyi ilə müəssisələrin əlavə ehtiyatları üzə çıxarıla bilər ki, bu da onların maliyyə ehtiyatlarının və məsuliyyətlərinin yüksəlməsində xüsusən önəmlidir. Maliyyə nəzarətinin bu forması qanunların və normativ sənədlərin pozulacağını əvvəlcədən görməyə və onların qarşısını almağa imkan verir.

İkinci forma - təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının keçirilməsi gedişində maliyyə planlarının icrası zamanı gerçəkləşdirilən və material-pul vəsaitinin normalara uyğun xərclənməsinə nəzarət etməyə şərait yaradan cari maliyyə nəzarətidir.

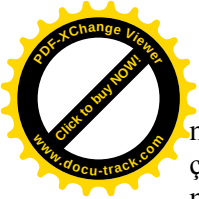
Üçüncü forma – sonrakı maliyyə nəzarəti – hesabat dövrü və maliyyə ili başa çatandan sonra həyata keçirilir. Bu zaman büdcə icra edilərkən, korporasiyaların, müəssisələrin və təşkilatların maliyyə planları yerinə yetirilərkən pul vəsaitləri xərclərinin məqsədə uyğun olub-olmadığı yoxlanılır. Bu forma ilkin nəzarətlə qarşılıqlı əlaqədə olur, daha doğrusu, ona söykənir. Məsələn, sonrakı nəzarət öz hesablaşmalarında maliyyə əməliyyatlarının ilkin yoxlanışı prosesində əldə edilən göstəricilərdən çıxış nöqtəsi kimi istifadə edir.

Ümumiyyətlə, maliyyə nəzarətini daha dəqiq reallaşdırmaq üçün adı çəkilən formaların hamısından bəhrələnmək lazımdır.

6.3. Maliyyə nəzarətinin prinsipləri və metodları

Çox geniş, iqtisadi cəhətdən önəmli funksiya yerinə yetirən maliyyə nəzarəti milli və beynəlxalq iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə edir. Bu vəzifələr reallaşdırılarkən meydana çıxan bir sıra prinsipiial tələblərə hökmən əməl edilməlidir. Onları belə xülasələşdirmək olar:

1. Maliyyə nəzarəti tam aşkarlıq şəraitində aparılmalıdır. Özəl müəssisələrə və biznesə geniş iqtisadi və işgüzar təşəbbüs azadlığı verildiyi, dövlət nəzarətinin xeyli çətinləşdiyi bazar iqtisadiyyatı şəraitində yaşayan cəmiyyət üçün bu, mütləq prinsip kimi fəaliyyət göstərir; buna görə də müəssisələrin fəaliyyətinə maliyyə nəzarəti üçün tam aşkarlıq

mühitinin yaranması bir tərəfdən dövlət maraqlarını gözləməyə imkançı olur, digər tərəfdən isə nəzarətin demokratizmini və obyektivliyini təmin edir. Bu zaman müəssisələrin kommersiya sirlərinin qorunması çox vacib məsələdir.

2. Gözlənilməz neqativ halların qarşısını almaq üçün tədbirlər nəzərdə tutulmalıdır. İqtisadi azadlıq şəraitində müəssisələr tez-tez nəzərdə tutulmayan fəsadlarla üzləşdiyindən maliyyə nəzarəti həyata keçirilərkən iqtisadi ab-havanın bu cür «şiltaqlıqlarından» qorunma tədbirləri görülməlidir. Belə tədbirlər müxtəlif formalarda ola bilər. Onu da qeyd edək ki, bu önləyici tədbirlərin hamısı firmanın strateji planlarında nəzərdə tutulur və bütün fəaliyyət dövründə onlardan istifadə olunur.

3. Təftiş hərtərəfli olmalıdır. Yuxarıda deyildiyi kimi, maliyyə nəzarəti korporasiyanın, firmanın, təşkilatların, eləcə də hökumətin təsərrüfat-iqtisadiyyat fəaliyyətini əhatə edir. Təftiş zamanı, əsasən, bu fəaliyyətin nəticələri yoxlanılıb təhlil edilir. Buna görə də təftiş nəzarət edilən obyektin fəaliyyətinin bütün aspektlərinin və yekunlarının ciddi yoxlanışını təmin edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin fəaliyyəti intensiv şəkildə genişləndiyindən maliyyə nəzarətinin hərtərəfliliyi, çoxölçülülüyü mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

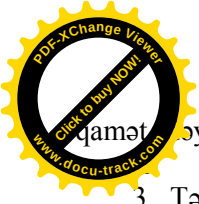
4. Nəzarət bütövlüklə qanunvericilik əsasında aparılmalı olduğundan o, həyata keçirilərkən demokratik ölçülərə əməl edilməlidir. Bazar iqtisadiyyatı sistemində müəssisələrin və onların çoxsaylı variasiyalarının fəaliyyəti üçün bu prinsip son dərəcə önəmlidir. Firmanın fəaliyyətini bu sistem daxilində məhz iqtisadi qanunlar tənzimləyir və çox vaxt onlar bu fəaliyyəti məhdudlaşdırır.

Adı çəkilən prinsiplərdən başqa, maliyyə nəzarəti təşkil edilib gerçəkləşdirilərkən bir sıra törəmə prinsiplərə də riayət olunmalıdır.

Maliyyə nəzarətinin təşkilində və həyata keçirilməsində balans yoxlanışı, tematik yoxlanış, iqtisadi təhlil və təftiş kimi bir neçə metoddan istifadə olunur. Onların mahiyyətini aşağıdakı qaydada şərh etmək olar:

1. Balans yoxlanışları maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin ayrı-ayrı məsələlərinə dair hesabat balans və xərc sənədlərinin əsasında keçirilir. Bu zaman maliyyə intizamının pozulma halları aşkar olunur və onların neqativ nəticələrinin aradan qaldırılması üçün tədbirlər görülür.

2. Tematik yoxlanışlar korporasiya, firma, təşkilat və müəssisələrin fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərini (bəzi mövzuları) əhatə edir, lakin daha geniş göstəricilərdən fərqli olaraq bu metod təsərrüfat obyektlərinin maliyyə vəziyyətini, inkişaf perspektivlərini, istehsalın isti-

qaməti təsəvvüfçülüklə yanaşı şübhəli və ya yenidən qurulmasının zəruriliyini üzə

3. Təhlil metodu faktlara söykənməklə ən dürüst informasiya əldə etməyə imkan verir. Bu metod dövrü, yaxud illik hesabatlara tətbiq edilir. Bu zaman planın yerinə yetirilmə səviyyəsi aşkarlanır, xərc vəsaitləri, maliyyə intizamı normasına və s. əməl edilməsinə nəzarət olunur.

4. Sonuncu metod (təftiş) maliyyə nəzarətində ən mühüm metodlardan biridir və təşkilatların müəyyən hesabat dövründəki maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini əhatə edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təftiş (yaxud auditor yoxlanışı) nəzarətin ən geniş tətbiq olunan metodudur. Təftiş dövlət tərəfindən məcburi qaydada, maliyyə intizamını pozan firmaların fəaliyyətini tam yoxlamaq hüququ ilə təşkil edilə bilər.

6.4. Auditor nəzarətinin mahiyyəti

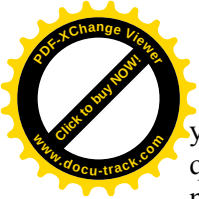
İqtisadi fəaliyyətə cəlb edilmiş təsərrüfat subyektlərinin hamısı ölkə daxilində, həm də beynəlxalq miqyasda çoxölçülü münasibətlər qurur, əlaqələrini genişləndirirlər. Belə bir məqamda müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin obyektiv və əsaslı şəkildə qiymətləndirilməsi zərurəti xeyli aktuallaşır. Bu, bazar iqtisadiyyatı şəraitində auditorların və auditor təsisatlarının yerinə yetirdikləri ən mühüm vəzifələrdən biridir.

Dövlət qulluqçuları olmadan tam müstəqil fəaliyyət göstərən auditorlar maliyyə, uçot və nəzarət sahəsində yüksəkixtisaslı mütəxəssis, mühasib-müfəttişlərdir. Auditor xidməti, yaxud qısaca desək, audit iki növə bölünür: firmadaxili və xarici auditlər.

Firmadaxili auditi firmaların (şirkətlərin), onların filiallarının rəhbərliyi səviyyəsində fəaliyyət göstərən auditor xidmətləri həyata keçirir. Onların əsas işi müəssisələrin maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün qəbul edilən idarəçilik qərarlarının səmərəsinin, nəticə etibarilə rentabilliliyinin və gəlirliliyinin artırılmasına yönəlmişdir. İllik hesabat hazırlanarkən mühasibat uçotunun qaydalarına və prinsiplərinə necə əməl edilməsinin yoxlanılması, xarici auditorların maliyyə strategiyasına dair təkliflərinin, tövsiyələrinin araşdırılması, maliyyə informasiyasının dəqiqliyinin, mötəbərliyinin, operativliyinin yoxlanılması onun vəzifələri sırasına daxildir.

Xarici auditi xüsusi auditor firmaları dövlət vergi orqanları və başqa qurumlarla, eləcə də banklarla, xarici tərəfdaşlarla, səhmdarlarla, sıgorta birlikləri ilə və s. bağlanan müqavilələr əsasında həyata keçirirlər.

Bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin hamısında auditor xidmətləri fəaliyyə

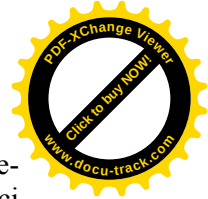

yət göstərir. Bu xidmət sahəsinin ən mühüm işgörmə amili mü-
quqi bazanın olmasıdır. Auditor fəaliyyətini tənzimləyən əsas hü-
nəd bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında qəbul
edilmiş auditor xidməti haqqında qanundur. Bu direktiv sənəd auditor
xidmətinin təşkilinin və gerçəkləşdirilməsinin hüququ əsaslarını, audi-
torların funksiyalarını, hüquq və vəzifələrini müəyyən edir, mülkiy-
yətçilərin əmlak hüquqlarını qorumalı olan müstəqil maliyyə nəzarəti
sisteminin yaradılmasını nəzərdə tutur. Auditor xidməti ilə bağlı mü-
nasibətlər auditor xidmətləri haqqında qanunla, habelə ayrı-ayrı ölkə-
lərin digər qanunvericilik aktları ilə, beynəlxalq müqavilə və sazişlərlə
tənzimlənir.

Audit (ingilis dilindəki “to audit”, yəni «təftiş etmək», «yoxlamaq»
sözündəndir) mühasibat uçotunun, maliyyə və mühasibat hesabatlarının
dəqiq və düzgün aparılmasının, istehsalla və xidmətlərlə məşğul olan,
başqa işlər görən təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin yoxlanılmasıdır.
Auditor yoxlanışı icbari və ya könüllü (təsərrüfat subyektlərinin özləri-
nin təşəbbüsü ilə) qaydada aparıla bilər. Mütləq audit qanunvericiliyə
uyğun olaraq öz maliyyə hesabatlarını dərc etdirməyə borclu olan təsər-
rüfat subyektlərinə, eləcə də qanunvericilik aktları ilə bilavasitə nəzərdə
tutulmuş hallarda, yaxud səlahiyyətli dövlət orqanlarının müvafiq qərar-
ları əsasında tətbiq edilə bilər. Qalan hallarda könüllü auditə üstünlük
verilir.

Müqavilə əsasında yoxlanışlar, ekspertizalar, təhlillər aparılması,
subyektlərin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti haqqında yazılı rəylər tərtib
edilməsi, mühasibat uçotunun təshihə, hesabat göstəricilərinin düzgün-
lüyünün təsdiqlənməsi və maliyyə-təsərrüfat münasibətləri sahəsində
peşə fəaliyyətinə uyğun digər işlərin görülməsi də auditor xidmətinə da-
xildir. Auditor xidmətinə müvafiq peşə təşkilatları, yaxud müstəqil audi-
torlar həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsa-
sən, auditor təşkilatlarının və müstəqil auditorların aşağıdakı hüquqları
var:

- auditor xidməti haqqında qanuna və sifarişçi ilə bağlanmış müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq auditin forma və metodlarını sərbəst müəyyən etmək;
- sifarişçinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini əks etdirən bütün (o cümlədən kənar hüquqi şəxslərdə olan) sənədlərlə tanış olub, onları yoxlanışa cəlb etmək; pul vəsaitinin, qiymətli kağızların, maddi sərvətlərin olub-olmamasını yoxlamaq, habelə digər zəruri məlumatlar almaq;
- sifarişçi təşkilatın rəhbərliyindən və əməkdaşlarından yazılı izahat

şəlahiyyətli dövlət orqanlarının sifarişilə auditor işinin icrası gedişində aşkar edilən qanun pozuntuları və qüsurlar haqqında sifarişçi qarşısında məsələ qaldırmaq;

- başqa auditorları da audit keçirilməsində müqavilə əsasında iştirakla cəlb etmək;

- yoxlanılan təsərrüfat subyekti yoxlanış üçün zəruri olan sənədləri vermədikdə auditin keçirilməsindən imtina etmək.

- Bu hüquqlardan istifadə etməklə yanaşı, auditorlar aşağıdakıları etməyə borcludurlar:

- auditor yoxlanışının keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin tələblərinə sözsüz əməl etmək;

- sifarişçinin mühasibat uçotunu və hesabatını, onların dürüstlüyünü mövcud qanunlara və normativ aktlara uyğun şəkildə yoxlamaq;

- mühasibat uçotunun aparılmasında və hesabatların tərtibində aşkar edilmiş bütün qanun pozuntuları və qüsurlar barədə sifarişçi təşkilatın rəhbərliyinə məlumat vermək;

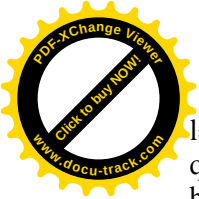
- sifarişçinin tələbi ilə keçirilən audit zamanı alınmış informasiyanı (məhkəmə orqanlarının tələbi istisna olmaqla) gizli saxlamaq, yəni kommersiya sırrını açmamaq;

- yoxlanış zamanı alınmış, yaxud tələb edilmiş sənədlərin qorunmasını təmin etmək.

- deyilənlərdən başqa, auditor xidmətinin sözsüz yerinə yetirməli olduğu bir çox başqa vəzifələr də var.

Səriştəli auditor xidmətlərinin haqqı ödənilməlidir və ya auditor firmaları hüquqi şəxs statusunda təsərrüfat hesablı təşkilat kimi fəaliyyət göstərməlidir. Bu status auditorların üzərinə müəyyən məsuliyyətlər qoyur. Məsələn, auditorlar, yaxud auditor təşkilatları öz vəzifələrini lazımınca yerinə yetirə bilmədikləri hallarda, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə və bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq yarıtmaz icraçılar əmlak məsuliyyətinə cəlb oluna, həmçinin, öz vəzifəsini yerinə yetirməyənlər lisenziya hüquqlarından məhrum edilə bilərlər.

Auditor xidmətlərindən bəhrələnən təsərrüfat subyektlərinin də bir sıra hüquq və vəzifələri var. Məsələn, bu təsərrüfat subyektlərinin rəhbərləri auditin keçirilməsi üçün zəruri olan bütün sənədləri, cədvəlləri, hesabatları təqdim etməyə, auditorun sorğularına yazılı cavab verməyə borcludur və təqdim etdiyi məlumatların dürüstlüyünə görə məsuliyyət daşıyır. Bütün bunlarla yanaşı, təsərrüfat subyektləri auditor seçimində sərbəstdirlər və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı olan bütün məsələ-

lər üzrə istənilən müddətə auditorlarla, yaxud auditor təşkilatla müqavilə bağlamaq hüquqları var. Belə müqavilələr yoxlanış məqamına bağlansa, auditor yoxlanışın yekunları üzrə qəbul edilmiş qaydada akt bağlayır.

Dediklərimizin hamısı auditor nəzarətinin mahiyyətinin açılmasına, həm də bununla birlikdə, onun fəaliyyət yönlərini, əsas hüquq və vəzifələrini açıqlamağa xidmət edir.

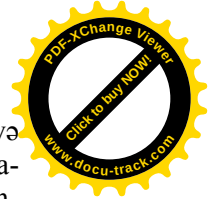
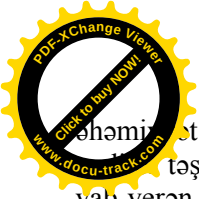
Auditorlar palatasının verdiyi məlumatlara görə, 2007-ci il ərzində 47 sərbəst auditor, 55 auditor təşkilatı (o cümlədən 4 xarici auditor təşkilatının filialı və ya nümayəndəliyi) və 3 xarici investisiyalı auditor təşkilatı tərəfindən Auditorlar Palatasına öz fəaliyyətlərinə dair hesabatlar təqdim edilmişdir. Bu məlumatlara görə, hesabat dövründə təsərrüfat subyektləri ilə 28.004.071,1 manat məbləğində 4.873 müqavilə bağlanmışdır. Həmin müqavilələrin 6.111.267,5 manat məbləğində 754-ü ilin əvvəlinə qalıq kimi, 21.892.803,6 manat məbləğində 4119-u isə hesabat dövründə bağlanmışdır ki, bunun da xüsusi çəkisi xarici auditor təşkilatlarının filial (və ya nümayəndəlikləri) üzrə sayına görə 5,4% və məbləğinə görə 65,0%, xarici investisiyalı auditor təşkilatları üzrə sayına görə 5,0% və məbləğinə görə 12,1%, yerli auditor təşkilatları üzrə sayına görə 51,2% və məbləğinə görə 17,0%, sərbəst auditorlar üzrə sayına görə 38,4% və məbləğinə görə 5,9% təşkil etmişdir. 2007-ci il ərzində bağlanmış müqavilələrdən 15.757.268,8 manat məbləğində 4.182-i yerinə yetirilmişdir.

6.5. Auditorlar palatası və onun vəzifələri

Auditor xidmətinin təşkili və normal fəaliyyəti lazımi nəzarətin olmasını tələb edir. Bu xidmətin müstəqilliyi qətiyyənlə onun nəzarətsizliyi demək deyil. Onun fəaliyyətinin tənzimlənməsi müvafiq orqanın olması zərurətini irəli sürür və bu missiyanı məhz **Auditorlar Palatası** yerinə yetirir.

Auditorlar Palatası ölkədə fəaliyyət göstərən auditorları özündə birləşdirir və onların işinə nəzarət edir. Bu Palata Auditorlar Palatası haqqında Əsasnamədə öz əksini tapan və konkretləşdirilən bir neçə əsas funksiyanı yerinə yetirir. Aşağıda həmin vəzifələrin siyahısını və şərhini veririk.

1. Auditorlar Palatasının ilkin və həlledici vəzifəsi olan bütün auditorların qeydə alınması və onların fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması bütövlükdə dövlət üçün, eləcə də normal iqtisadi fəaliyyət üçün xüsusi

Əhəmiyyətli məlumat kəşb edir. Palata sərəştəli fəaliyyətə başlayan auditorların və təşkilatlarının hamısını qeydiyyatdan keçirir, bütün tələblərə cavab verən auditorları lisenziyalaşdırır. Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə görə respublika Auditorlar Palatasından lisenziya almış müstəqil (azad) auditor ölkə ərazisində müstəqil auditorluq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququna malik fiziki şəxsdir.

Respublikada müstəqil auditorluğa iddia edənlərə aşağıdakı tələblər irəli sürülür:

- Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmaq;
- mühasibat uçotu, maliyyə işi, iqtisadiyyat və ya hüquq ixtisasları üzrə ali təhsil və ixtisas üzrə azı üç illik iş təcrübəsinə malik olmaq;
- müstəqil auditorluq imtahanı vermək və s.

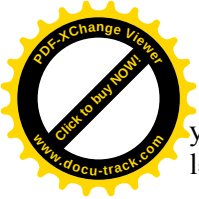
Auditor təşkilatı Auditorlar Palatasının verdiyi lisenziya əsasında ölkə ərazisində auditorluq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququ qazanmış hüquqi şəxsdir. Həm də təşkilatın Nizamnaməsinə görə bu xidmət növü onun yeganə fəaliyyət sahəsi olaraq qalır. Auditor təşkilatı yaratmaq üçün azı 3 müstəqil auditorun olması vacibdir. Auditorluq fəaliyyəti üçün lisenziya 5 illik müddətə verilir.

Müvafiq lisenziya aldıqdan və auditorlar siyahısında qeydiyyatdan keçdikdən sonra auditor auditorluq xidməti ilə məşğul olmaq hüququ qazanır. O, fəaliyyətini ya özəl qaydada, ya da hər hansı auditorlar təşkilatının üzvü kimi gerçəkləşdirə bilər. Başqa fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq qadağandır.

2. Auditorlar fəaliyyətə başladıkları andan onların işinə bir sıra vəsi-tələrdən bəhrələnməklə Auditorlar Palatası nəzarət edir. Məsələn, müstəqil auditorlar öz işlərini xüsusi gündəlikdə yazaraq apardıqları auditin keyfiyyətini yoxlatdırmaq üçün həmin gündəlikləri Auditorlar Palatasına təqdim edirlər. Auditorlar vəzifələrini lazımi səviyyədə yerinə yetirmədiyi hallarda onların lisenziyaları qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada əllərindən alınır və fəaliyyətlərinə xitam verilə bilər.

3. Auditor fəaliyyəti zamanı yaranan mübahisəli məsələlərin necə həll edilməsi auditorluq fəaliyyətinin sabitliyi üçün son dərəcə önəmli-dir. Auditorla (auditorlar təşkilatı ilə) sifarişçilər arasında müəyyən mübahisələr yarana bilər. Bunların çoxuna Auditorlar Palatası baxır və həll edir. Mübahisələrin hamısı əmlak xarakteri daşıyarsa, onlara Auditorlar Palatası yox, arbitraj məhkəməsi baxır.

4. Auditorun işinin yoxlanması. Auditorlar Palatası auditor təşkilatlarının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin mövcud qanunvericiliyə uyğun gəlib-gəlmədiyini yoxlayır, onların işinə nəzarət edir. Bütün bu de-

yilənlər Auditorlar Palatasının funksiyalarını daha konkret reallaşdırmaya imkan yaradır.

Beləliklə, Auditorlar Palatasının məqsəd və vəzifələri dövlətin auditor xidmətinin tənzimləməsini təşkil etmək, bu sahədəki normativ aktları, ölkədə auditor xidmətinin inkişafına və təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş tədbirlər sistemini işləyib hazırlamaq, dövlətin təsərrüfat subyektlərinin və auditorların maraqlarını qorumaq, sonuncuların qanunvericilik və normativ aktlardan irəli gələn tələbləri yerinə yetirib-yetirmədiklərinə nəzarət etməkdir. Auditorlar Palatasının fəaliyyəti onun Əsasnaməsi ilə tənzimlənir.

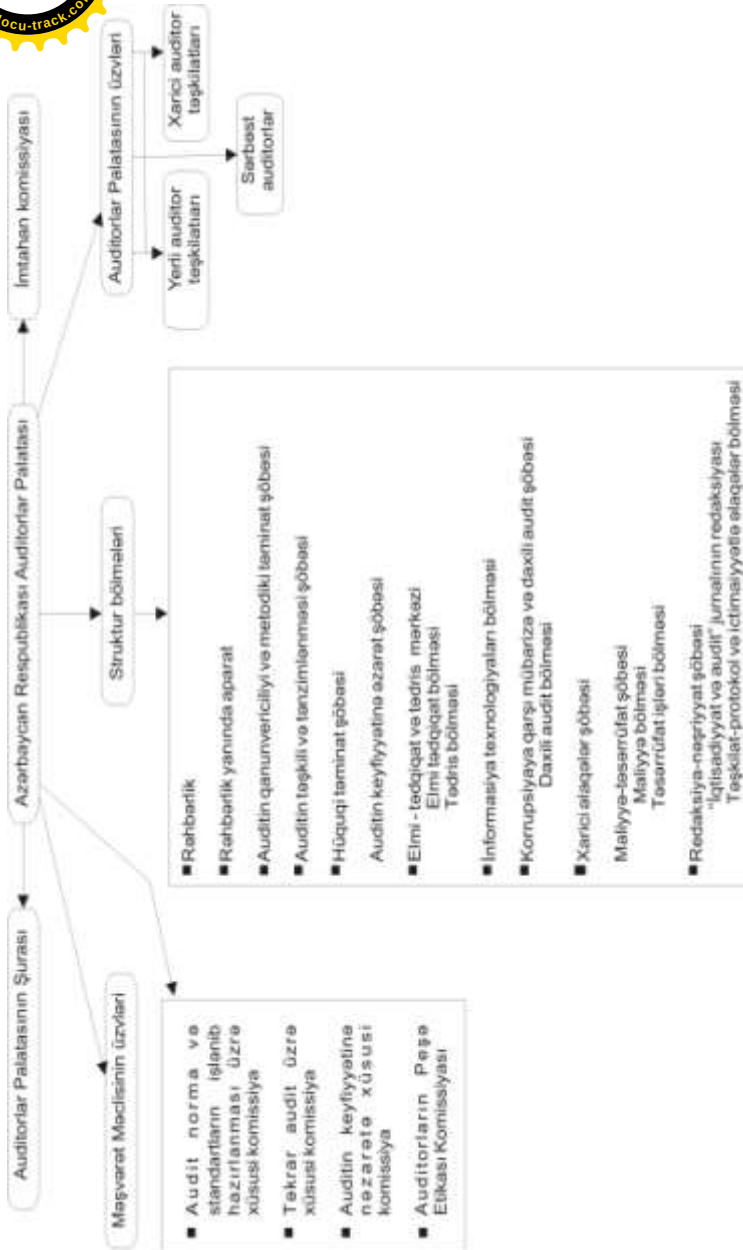
Auditorlar Palatası haqqında Əsasnaməni ölkənin ali qanunvericilik orqanı olan Parlament təsdiq edir. Demək olar, bütün ölkələrdə Auditorlar Palatası auditor xidmətini tənzimləyən qurum kimi çıxış edir.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra eyni qurum Azərbaycanda da yaradılmış və artıq bir çox illərdir ki, müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının strukturu sxemdəki kimidir (sxem 6.5.1).

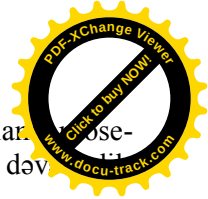
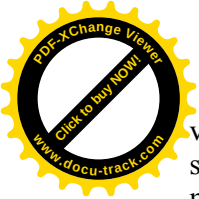
6.6. Maliyyə nəzarətinin təşkili

Maliyyə nəzarətinin səviyyəsi bir çox cəhətdən onun təşkilindən asılıdır. Dövlət orqanlarının həyata keçirdikləri maliyyə nəzarəti, adətən, əvvəlcədən tutulmuş xüsusi plan üzrə, xüsusi auditor nəzarəti isə daxil olan sifarişlər əsasında gerçəkləşdirilir. Birinci halda müfəttişin adına vəsiqə yazılır və o, həmin vəsiqəni pasport, yaxud şəxsiyyəti təsdiqləyən başqa sənədlə birlikdə yoxlanılan müəssisənin rəhbərliyinə təqdim edir. Rəhbərlik müvafiq qərar qəbul etdikdən sonra baş mühasibin və ya müəssisənin başqa bir vəzifəli şəxsinin iştirakı ilə yoxlanış başlanır.

Auditor yoxlanışında isə sifarişçi özü auditora, yaxud onun üzv olduğu təşkilata müraciət edərək müvafiq müqavilə bağlayır, icraçının hesabına lazımi qədər vəsait köçürür, sonra yoxlanış həyata keçirilir. Hər iki halda yoxlanışın nəticələri ümumiləşdirici aktda rəsmi əksini tapır. Bu cür aktlar, adətən, bir neçə hissədən ibarət olur. Birinci hissədə yoxlanışın xarakteri, metodu, tarixi (vaxtı) və icraçıları göstərilir. İkinci hissədə yoxlanış zamanı ayrı-ayrı sahələrdə aşkar edilmiş faktlar və işin gedişi əks olunur. Ümumiyyətlə, aktda bütün faktlar, həm müsbət, həm mənfi cəhətlər göstərməlidir. Üçüncü hissədə hökmən aşkarlanmış nöqsanların aradan qaldırılması, ümumiyyətlə müəssisənin işinin yaxşılaşdırılması yolları qeyd olunur, çünki müfəttişin vəzifəsi təkcə neqativ

Sxem 6.5.1. Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının strukturu

və zərərli məqamların üzə çıxarılmasından ibarət deyil. Yoxlanışında müfəttişdən əlavə, müəssisənin rəhbərləri və kənardan dəvə edilmiş mütəxəssislər də iştirak edə bilərlər.

Tərtib edilmiş aktı yoxlanışın bütün iştirakçıları və müəssisə rəhbəri imzalamaq və akt möhürlə təsdiqlənməlidir. Müəssisə rəhbərliyi onu təsdiqləmək istəmədikdə imtinanın səbəbini əsaslandırmalıdır.

İmzalandıqdan və təsdiqləndikdən sonra akt müvafiq (yoxlayıcı) orqanın müzakirəsinə verilir və müzakirənin nəticələrinə görə lazımı tədbirlər görülür. Yoxlanış nəticəsində cinayət tərkibli faktlar, inzibati pozuntular aşkarlanarsa, materiallar prokurorluq orqanlarına, yuxarı instansiyalara və başqa müvafiq idarələrə göndərilir.

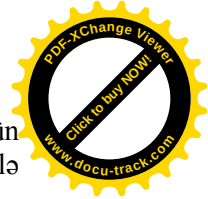
6.7. Keçid iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi

Hazırda dünya iqtisadiyyatı ildən-ilə öz fəaliyyətini yeniləşdirir. Onun inkişafı bazar münasibətlərinin dinamikası ilə şərtlənir və bu münasibətlərin mövcudluğu sayəsində həyata keçirilir. Buna görə də əvvəllər başqa yolla gedən ölkələr indi bazar iqtisadiyyatının aşkar üstünlüklərini görərək öz iqtisadi sistemlərini bu istiqamətə yönəldir. Bazar iqtisadiyyatı sistemində maliyyə, daha konkret desək, maliyyə nəzarəti çox önəmli yer tutur.

Keçmiş mühafizəkar iqtisadi sistemdə maliyyə nəzarətinin rolu çox kiçik idi və o yalnız dövlət səviyyəsində məhdud çərçivədə həyata keçirilirdi. İndi Azərbaycan Respublikası bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsində olsa da, bütün sahələrdə, o cümlədən təsərrüfat-iqtisadiyyat fəaliyyətinə maliyyə nəzarəti sahəsində əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. Köhnə maliyyə nəzarəti sistemi yalnız birukladlı mülkiyyət formasına, dövlət mülkiyyəti şəraitinə uyğunlaşdırılmışdı. İndiki halda köhnə nəzarət sistemi yenidən qurulmalı, təzələnməli, təkmilləşdirilməlidir.

Maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi, hər şeydən əvvəl, auditor xidmətinin ən müasir mexanizmlərinin təşkilini və fəaliyyət göstərməsini, nəzarət sisteminin əlaqələndirilməsini və təsir gücünün artırılmasını və s. nəzərdə tutur.

Ölkəmizdə maliyyə nəzarəti sahəsində diqqəti cəlb edən müvafiq bazar strukturları da yaradılıb. Misal olaraq müstəqil auditor şirkətlərini, parlament yanında hesablama palatasını, auditor palatasını, mərkəzi bankın nəzdində maliyyə monitorinqi departamentini və s. göstərmək olar.

Bununla bərabər, bunlar heç də maliyyə nəzarət sistemində bütün tədbirlərin görülməsi demək deyil, bu istiqamətdə ciddi, xüsusilə preventiv (xəbərdaredici və qabaqlayıcı) tədbirlər görülməlidir:

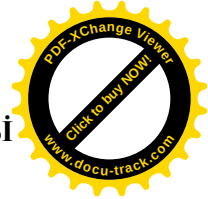
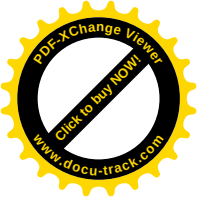
- beynəlxalq səviyyəyə çıxma biləcək auditor şirkətlərinin formalaşması. Bu gün beynəlxalq səviyyədə tanınmış şirkətlər içərisində Azərbaycan şirkəti yoxdur və buna görə də xarici bazara çıxışları məhduddur. Hətta daxili bazarda əksəriyyət iri şirkətlərin auditi məşhur xarici şirkətlər tərəfindən aparılır;

- maliyyə nəzarəti və vergilərin toplanmasında da yavaş-yavaş özəl şirkətlərin xidmətindən istifadə olunması;

- yoxlama və təftişlərin bir qədər məhdudlaşdırılması və koordinasiya olunması;

- müxtəlif nəzarət orqanları tərəfindən aparılan yoxlamaların tək-rarlanmasının qarşısının alınması;

- maliyyə nəzarəti prosesində də elektron vasitələrdən istifadənin genişləndirilməsi, online yoxlamaların həyata keçirilməsinə şərait yaradılması.

II BÖLMƏ. ÜMUMDÖVLƏT MALİYYƏSİ

VII FƏSİL. DÖVLƏT BÜDCƏSİ

7.1. Dövlət büdcəsinin mahiyyəti və rolu

Hər bir dövlətin yaşaması üçün onun zəruri atributlarından olan pul vəsaitləri fondlarının yaradılması çox vacib şərtlərdən biridir.

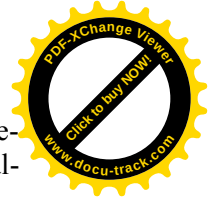
Ölkələrin hamısında hökumət öz funksiyalarını uğurla yerinə yetirmək üçün cəmiyyətin yaratdığı maliyyə ehtiyatlarının bir hissəsini, əsasən, icbari yolla mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondlarına səfərbər edir. Bu fondlar sırasında əsas yeri dövlət büdcəsi tutur.

Ölkə maliyyə sisteminin başlıca dayacağı olan dövlət büdcəsi iqtisadi, sosial və siyasi vəzifələri yerinə yetirmək üçün pul vəsaiti təminatının ən önəmli vasitəsi, dövlət maliyyəsinin ən mühüm tərkib hissəsidir. Beynəlxalq termin olan «büdcə» («budget») anlayışının ilkin mənası «kəşkül», «çanta» deməkdir.

Məişət nitqində biz tez-tez «ailə büdcəsi», «vaxt büdcəsi» ifadələrinə rast gəlirik. Ailə büdcəsi ailənin gəlir və çıxarlarını, vaxt büdcəsi potensial vaxtın sərf olunmuş zaman kəsiyi ilə balansını, dövlət büdcəsi isə hökumətin gəlir-çıxarının əsas balansını bildirir.

Dediyimiz kimi, dövlət büdcəsi ölkənin maliyyə sisteminin mühüm tərkib hissəsidir. Ümumi milli məhsulun və milli gəlirin bölüşdürülməsində fəal iştirak etməklə o, hökumətin mərkəzləşdirilmiş pul fondu və əsas maliyyə planı qismində çıxış edir. Dövlət, müəssisələr və əhali arasındakı pul münasibətləri büdcə münasibətləri kimi səciyyələnir.

İqtisadi mahiyyətinə görə dövlət büdcəsi milli gəlirin bölüşdürülməsi zamanı hökumətlə hüquqi və fiziki şəxslər arasında yaranan münasibətləri ifadə edir. Bu münasibətlər isə öz növbəsində milli iqtisadiyyatın və sosial sferanın inkişafı, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin təmin edilməsi və dövlət idarəçiliyinin maliyyələşdirilməsi sahələrində lazım olan tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün büdcə fondunun yaradılması və istifadəsi ilə bağlıdır. Bir iqtisadi kateqoriya kimi dövlət büdcəsinin mahiyyəti bölgü və nəzarət vasitəsilə daha geniş və daha aydın açılır. Başqa sözlə, büdcə dövlət sektorunun (mərkəzi hökumətin, yerli hakimiyyət orqanlarının və s.) maliyyə planı xarakteri daşıyır. Bazar iqtisadiyyatı ölkələrində belə planlaşdırma bütün çətinliklərə baxmayaraq iqtisadi əməliyyatlara uyğunlaşdırılır və dövlət sektorunda mühüm rol oynayır. Gəlir və xərc dərəcələrinin dəqiq müəyyənləşdirildiyi illik büdcə planla-

inin f...bi hökumətə konkret perspektivi görmək və onu maliyyə re...nin real dinamikası ilə əlaqələndirmək imkanı verir. Bu isə yalnız mükəmməl büdcə sisteminin mövcudluğu şəraitində mümkündür.

Milli iqtisadiyyatın inkişafında, istehsalın stimullaşdırılmasında, eləcə də cəmiyyətin sosial tərəqqisində dövlət büdcəsi çox böyük rol oynayır. Bu rol özünü daha çox kəmiyyət və keyfiyyət təsirlərində göstərir. Kəmiyyət təsiri hansı istiqamətə nə qədər vəsait xərcləmək lazım gəldiyini bildirir. Keyfiyyət təsiri isə iki aspektdə nəzərdən keçirilir: bir tərəfdən vergilərin düzgün qurulması və vəsaitlərin səmərəli xərclənməsi, digər tərəfdən isə büdcə vasitəsilə nəzarət meyar kimi götürülür. Bu aspektlərin hər ikisi iqtisadiyyatın keyfiyyətinə təsir göstərir. Bütün ölkələrdə büdcə ən mühüm iqtisadi tənzimləyici kimi çıxış etdiyindən o, makroiqtisadi tənzimləmənin ən önəmli elementlərindən birinə çevrilir.

1.2. Dövlət büdcəsinin funksiyaları

Dövlət büdcəsi onun mahiyyətini əks etdirən bir neçə çox mühüm funksiya daşıyır. Ümumi iqtisadi əhəmiyyəti olan bu funksiyalar iqtisadiyyatın hər bir sahəsi ilə yaxından bağlıdır. Büdcənin əsas funksiyalarının bölgüyə və nəzarətə ayrılmasını hamı qəbul edir.

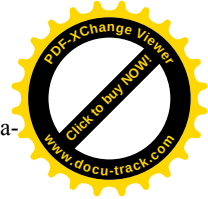
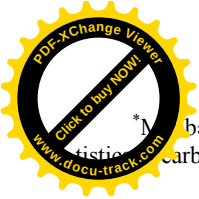
Bu gün dövlət maliyyəsinin heç bir bölməsi çoxtərəfli və geniş-həcmli pul vəsaitlərinin bölgüsünü həyata keçirə bilməz. Bu vəzifəni büdcə yerinə yetirir. O, milli gəlirin bölüşdürülməsində mühüm rol oynayır və bu prosesin təsir dairəsi çox genişdir. Məsələn, bu mərhələdə bütün istehsalçılar, yaxud istehsal iştirakçıları büdcə münasibətləri orbitinə daxil olurlar. Dövlət büdcəsində əsas yenidən bölgü obyektı xalis gəlirdir. Vergilər və digər dövlət gəlirləri şəklində dövlət büdcəsinə səfərbər olunan vəsait yenidən bölünərək milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafına yönəldilir.

Büdcə milli iqtisadiyyatın bütün sahələrinin əlaqələndiricisidir. Ölkələrin əksəriyyətində ümumi milli məhsulun 15-60 %-i büdcə vasitəsilə bölüşdürülür. Mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyat ölkələrində bu göstərici yuxarı, bazar iqtisadiyyatı ölkələrində isə aşağı olur. 2000-ci ildə Azərbaycan Respublikasında ümumi milli məhsulun həcmi o vaxtın pulu ilə 18,3 trilyon (indiki pulla – 3, 66 milyard) manat olduğu zaman, dövlət büdcəsi 3,9 trilyon (780 milyon) manat idi. Ümumi milli məhsul bölgüsündə dövlət büdcəsinin xüsusi çəkisi 21% idi (cədvəl 7.2.1.). Hazırda isə bu rəqəmlər xeyli böyümüş və faiz nisbəti də dəyişmişdir. Pay etibarı ilə götursək, bu rəqəm hazırda 32%-ə yaxındır.

Cədvəl 2.1.

**Ümumi milli məhsul bölgüsündə dövlət büdcəsinin gəlirli
payı (%-lə)**

Ölkələr	İllər				
	1994	1995	1996	1999	2008
Horvatiya	41.8	43.5	44.3	42.8	39.4
Çexiya Respublikası	42.6	41.9	40.3	41.4	40.9
Estoniya	42.1	40.5	38.8	36.9	37.1
Macarıstan	50.3	45.9	45.3	41.7	46.2
Latviya	-	37.2	37.4	42.6	33.3
Litva	32.6	32.3	29.6	31.9	34.8
Polşa	48.3	47.4	47.0	42.7	38.5
Slovakiya Respublikası	44.0	47.0	45.6	39.7	38.5
Sloveniya	43.4	43.1	42.7	43.7	32.7
Albaniya	23.8	23.4	18.3	21.3	27.4
Bosniya və Hersoqovina	-	39.0	0.5	44.7	47.9
Bolqarıstan	41.8	35.7	31.9	39.8	39.5
Makedoniya	43.1	37.9	35.7	38.0	34.2
Rumıniya	31.7	31.4	28.9	32.1	32.7
Rusiya	34.6	32.5	33.0	34.1	38.4
Ermənistan	27.7	19.9	17.6	22.4	19.6
Azərbaycan	33.8	17.6	17.6	19.5	32.2
Belorus	46.0	36.1	40.8	42.3	49.6
Gürcüstan	-	7.1	9.3	15.6	33.5
Qazaxıstan	18.5	16.9	13.2	19.1	24.4
Qırğızıstan	26.8	24.8	23.9	24.0	31.5
Moldova	30.4	30.9	26.6	25.4	41.9
Tacikistan	42.8	11.5	13.2	13.1	27.8
Türkmənistan	16.9	20.5	16.6	20.5	13.3
Ukrayna	43.7	39.1	36.7	34.7	44.3
Özbəkistan	29.2	34.6	34.3	32.1	32.7
Keçid ölkələri (cəmi)	31.6	23.5	22.7	24.4	36.8
Almaniya	43.5	43.1	43.9	44.6	45.1
Yunanıstan	35.5	36.4	36.9	41.9	33.6
Yaponiya	32.1	32.0	31.7	31.1	35.4
Portuqaliya	37.8	38.8	40.1	42.8	41.7
ABŞ	29.4	29.8	30.2	31.1	31.8

Mənbə: Transition report. 2009. EBRD/ London 2009, Government finance statistics Yearbook/ IMF. Washington DC. 2000, 2004.

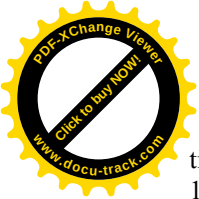
Cədvəldən göründüyü kimi, ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsində dövlət büdcəsinin payı xeyli dəyişkəndir. Bu, bir sıra amillərdən, o cümlədən dövlətin qanunvericilik yolu ilə öz əhalisi qarşısında götürdüyü öhdəlikdən, büdcə kəsininin maliyyələşmə səviyyəsindən, ümumi milli gəlirin sahə strukturundan və s. asılıdır.

Tarixi təhlil göstərir ki, dövlətin iqtisadiyyatın tənzimlənməsində rolunun artmasında XX yüzil dönüş əsri olmuşdur və bu, ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsində dövlət büdcəsi payının artmasına xeyli təsir göstərmişdir. Cədvəl 7.2.2.-dən görünür ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində bu pay son dərəcə kiçik olduğu halda XX əsrdə xeyli artmışdır. Məsələn, 1870-ci ildə ABŞ-da ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsində dövlət büdcəsinin payı cəmi 7,3%, 1998-ci ildə isə 32,8%, İsveçdə müvafiq olaraq 5,7 və 58,5% təşkil etmişdir.

Cədvəl 7.2.2.

**Ümumi daxili məhsulun bölgüsündə dövlət büdcəsinin rolu
(ÜDM da xərclər)*.**

Ölkələr	İllər							
	1870	1913	1960	1998	2000	2004	2005	2008
Avstraliya	18.3	16.5	21.2	32.9	36.3	35.7	35.2	31.1
Belçika	...	13.8	30.3	49.4	49.4	49.7	49.3	41.2
Fransa	12.6	17.0	34.6	54.3	52.5	54.1	53.6	43.0
Almaniya	...	14.8	32.4	46.9	45.7	48.6	47.6	38.6
İtaliya	11.9	11.1	30.1	49.1	46.8	47.9	48.5	37.4
Yaponiya	...	8.3	17.5	36.9	38.6	38.1	38.1	36.1
Niderland	5.9	9.3	29.9	47.2	45.3	48.2	47.8	42.2
Norveç	5.9	9.3	29.9	46.9	43.4	48.7	49.4	50.4
İsveç	5.7	10.4	31.0	58.5	57.4	58.6	57.5	37.9
B. Britaniya	9.4	12.7	32.2	40.2	37.0	43.0	43.4	38.8
ABŞ	7.3	7.5	27.0	32.8	33.6	35.7	35.7	34.6

* Mənbələr: *economic outlook* (Paris: organization for economic co-operation and development, 1999), peter h. lindert, “the rise of social spending, 1880~1930,” *explorations in economic history*, vol. 31 (1994), pp. 1~37; peter h. lindert, “what limits social spending?” *explorations in economic history*, vol. 33 (1996), pp 1~34; howard oxley and maitland macfarlan, “health care reform: controlling spending and increasing efficiency,” *oecdeconomic studies*, vol. 24~1 (1995), pp. 7~55; oecd, *historical statistics 1990~1995* (paris: organization for economic co-operation and development, 1997), government finance statistics. yearbook/ imf. Washington dc. 2008, 2009.

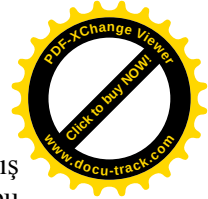
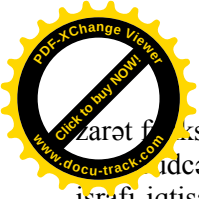
Lakin dünya iqtisadiyyatının inkişafındakı yeni meyllərin təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, XXI əsrdə əks proses baş verəcək. Bu yüzil iqtisadiyyat tarixinə iqtisadi və bütövlükdə ictimai proseslərin dövlətsizləşdirilməsi dövrü kimi daxil olacaq. Son 20-30 ilin təcrübəsi göstərir ki, dövlətsizləşmə prosesi harada yüksək sürətlə gedirsə, orada iqtisadiyyatın və yaşayış standartlarının yüksək artımı müşahidə olunur. Məsələn olaraq iqtisadiyyatın inkişafında ən yüksək və sabit artıma nail olmuş Çini göstərə bilərik.

Dövlət büdcəsinin ənənəvi funksiyalarından biri nəzarətdir. Büdcənin köməyi ilə vəsait yığılmasına və ondan istifadəyə ciddi nəzarət olunur. Büdcənin təşkilini şərtləndirmiş tarixi amilləri təhlil edərkən bunun nəinki iqtisadi zərurət olduğunu, həm də siyasi səbəblərini, yəni hakimiyyətin büdcədən təbəələrə qarşı bir siyasi təzyiq və nəzarət aləti kimi bəhrələndiyini sezmək mümkündür.

Eyni zamanda büdcə təşkilinin təbiəti belədir ki, o, dövləti idarə edənlərin özlərini də müəyyən məsuliyyət daşımağa, iqtisadi intizama sövq edir. Məsələn, İngiltərədə və Fransada büdcə iqtisadi arenaya xalq hərəkətlərinin siyasi təzyiqinin nəticəsi kimi çıxmışdır. Hələ 1212-ci ildə kral Conun imzaladığı sənədlərdə büdcənin yaradılmasına dair mülahizələr vardı. Sonralar büdcə dövlət idarəçiliyi mexanizminin ayrılmaz hissəsinə çevrildi.

İdarəedici orqanlar müəyyən müddət üçün nəzərdə tutulmuş dövlət xərclərinə nəzarət etmək, eləcə də özlərinin dövlət gəlirlərini örtmək üçün büdcəni təşkil və təsdiq edirlər.

Büdcə nəzarəti iqtisadiyyatın bütün sahələrini, pul kütləsinin hərəkətini, alqı-satqı əməliyyatlarını əhatə edir, çünki bütün bu proseslər büdcəyə daxil olan gəlirləri generasiyalaşdırır. Toplanmış mədaxillər büdcə gəlirlərini təşkil edir. Büdcədən istifadəyə hökumət, yaxud büdcə ilə məşğul olan başqa orqanlar nəzarət edir. Bu orqanlar büdcənin icrası zamanı heç bir əyinti və ya səhlənkarlığa yol verməməlidirlər. Bu nə-

Ekspertizası özündə ikili məhdudlaşdırıcı vəzifəni əks etdirir. Bütçədə ehtiyatlarının özbaşına, ölçüsüz-biçisiz, əsaslandırılmamış israfı iqtisadiyyatda ciddi pozuntulara, sabitsizliyə gətirib çıxarır ki, bu da dövlətin idarəçilik mexanizminin zəifliyinə dəlalət edir. Bütçə xərclərinə nəzarət, daha doğrusu, onların tam məhdudlaşdırılması bir iqtisadi tənzimləyici, iqtisadi nəzarətçi kimi bütçənin əsas roluna uyğun gəlir.

İqtisadiyyatın geridə qalmış, yaxud zəif inkişaf etmiş sahələrinə yardım göstərilməsi, istehsal və qeyri-istehsal infrastrukturalarının yaradılması, əhalinin sosial müdafiəsi, yoxsulluqla mübarizə, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi, maliyyə vəsaitinin düzgün bölüşdürülməsi kimi sahələrin maliyyələşdirilməsi bütçə xərclərinin, eləcə də gəlirlərinin məhdudlaşdırılmasını şərtləndirən amillərdir.

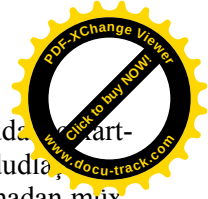
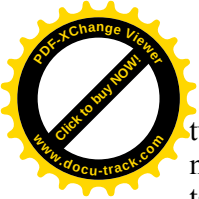
Bütçənin icrası prosesində məhdudiyyətlər qoyulması, dediyimiz kimi, iki istiqamət, yaxud parametrlər üzrə baş verir:

- a) vaxta görə məhdudlaşma;
- b) vəsait həcminə görə məhdudlaşma.

a) Dövlət bütçəsi müəyyən zaman kəsiyi ilə bağlıdır. Bir qayda olaraq, bütçə müddəti bir ili əhatə edir və dünya təcrübəsində maliyyə ili adlanır. Bəzi ölkələrdə maliyyə ili təqvim ili ilə eyni olmasa da, onları eyniləşdirmək o qədər də çətin deyil. Onların bir-birinə uyğun gəlməməsində, müəyyən mühüm məqamları nəzərə alsaq, təəccüblü heç nə yoxdur. Dünyada hamının qəbul etdiyi ənənə ondan ibarətdir ki, yeni bütçə təqvim ilinin sonuna azı iki ay qalmış təsdiqlənir və yeni maliyyə ilinin başlanğıcı həmin vaxtdan hesablanır. Bir çox ölkələrdə bütçənin icrasına yanvarın 1-dən başlanılır, yəni təqvim və maliyyə illəri üst-üstə düşür.

Bütçəyə daxil edilmiş dövlət xərcləri və gəlirləri qarşıdakı il üçün nəzərdə tutulur, yəni növbəti ilə proqnozlaşdırılan gəlirlər və gözlənilən xərclərin maliyyələşdirilməsi müəyyənləşdirilir. Maliyyə ilinin sonunda bütçənin idarə edilməsinə və icrasına məsul olan orqanlar proqnozlaşdırılmış xərclərə, gəlirlərin miqdarına və mənbələrinə uyğun olaraq bütçənin icrası haqqında hesabat verir. Yeni maliyyə ili başlanana qədər ona aid gəlirlər və xərclər proqnozlaşdırılır, bu proqnozlar əsasında növbəti il üçün bütçə tərtib olunub təsdiqə verilir.

b) Vəsaitin və qiymətlərin həcm məhdudiyyəti. Demokratik idarəçilik sistemi olan ölkələrdə qanunverici orqan icra hakimiyyətinin fəaliyyətinə nəzarət edərək dövlət xərclərinin və gəlirlərinin kəmiyyət və keyfiyyət parametrləri üzrə hədudlarını müəyyən edir. Vaxt, xronologiya məhdudiyyəti ilə paralel aparılan belə senzlaşdırmanı seçicilik, üs-

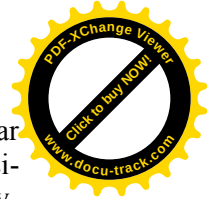
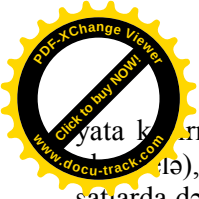

tün seçim prinsipi kimi səciyyələndirmək olar. Onu da yadda saxlamaq olmaz ki, kəmiyyətə və qiymətlərə tətbiq edilən məhdudlaşdırma, təkcə nəzarət məqsədi güdmür. Məsələn, belə məhdudlaşdırmadan müxtəlif iqtisadi məqsədlərlə, iqtisadi inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirərkən, siyasi proqramları həyata keçirərkən də istifadə olunur.

Tətbiq olunan məhdudlaşdırmalar ilk növbədə kəmiyyət və qiymət həcmələrinə aid edilir. Qanunverici orqan sosial xidmətlər üzrə hansı proqramların yerinə yetiriləcəyi, bu proqramların hansı mənbələr hesabına (konkret olaraq hansı vergi yığımı, borclardan istifadə etməklə, yoxsa başqa yolla) maliyyələşdiriləcəyi barədə qərar qəbul edir. Bu qərar ictimai xarakter daşıyır. Dövlət xidmətlərinin və gəlirlərin növləri aydınlaşdırıldıqdan sonra onların qarşısına bu qərarla nəzərdə tutulmuş xidmətlərin hansı mənbələrdən maliyyələşdirilməsi problemi çıxır. Bu mənbələri ilk növbədə büdcənin gəlir hissəsində axtarmaq lazımdır. Beləliklə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində qarşıdakı ildə dövlət bölməsində hansı xidmət proqramlarının gerçəkləşdiriləcəyi, bu proqramların maliyyə təminatının nədən ibarət olacağı, onların hansı bölmələr hesabına maliyyələşdiriləcəyi öncədən müəyyənləşdirilir. Bütün bunlar büdcə tərtib edilərkən öz əksini tapır və təsdiq olunduqdan sonra icra üçün göndərilir.

Dövlət xərclərinin kəmiyyət parametrlərinə görə məhdudlaşdırılmasını ayrılmış vəsaitin həmi diktə edir. Qanunverici orqanın büdcəni icra edən orqana müəyyən dövlət xidməti proqramlarını reallaşdırmaq üçün verdiyi səlahiyyətlər təxsisatlar çərçivəsi ilə qapanır, yəni büdcənin icraçıları hər bir konkret hal üçün ayrılmış məbləğdə pul xərcləməlidirlər. İcraçı orqanın ona qanunla verilmiş səlahiyyəti aşmağa və dəyişməyə ixtiyarı yoxdur.

Subsidialar bu və ya digər dövlət proqramına xərclənməli olan vəsaitin maksimal həddini ifadə edir. Onların yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan proqramlar və pul vəsaiti, sonunda toplanan məbləğ büdcə təxsisatları ilə məhdudlaşdırılır. Bütün bu proqramların icrasını təmin edərkən icraçı orqan məcmu büdcə təxsisatları layihəsinə ciddi əməl etməlidir. Başqa sözlə, müəyyən dövlət xidmətlərinin maliyyələşdirilməsi və büdcə fondlarından ayrılan vəsaitdən istifadə büdcə icraçılarının rəyət etməli olduqları maksimal həcmə çərçivəsində hesablanır. Qısa-sı, müəyyən hallar istisna olmaqla, nəzərdə tutulan büdcə xərclərinin artırılması, yaxud təsdiqlənmiş məbləğin (və ya təxsisatların) ölçülərinin dəyişdirilməsi yolverilməzdir. Büdcə haqqında qanun qəbul etmədən, səlahiyyətlər vermədən heç bir dövlət xərcini və gəlir toplanmasını hə-

yata kəlmək mümkün olmadığı kimi (hətta vergi haqqında qanunlar ilə), büdcə qəbul edilərkən icraçıların səlahiyyətlərində və təxsisatıarda dəyişikliklər aparmaq da qanunverici orqanın müstəsna səlahiyyətidir.

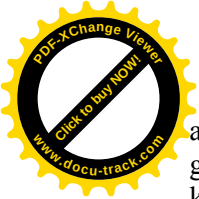
Büdcə proqramlarının keyfiyyət (məzmun) parametrlərinə aid məhdudiyyətlər konkret proqram istiqamətləri və bölmələri üzrə diferensiasiya olunur. Məsələn, qanunverici orqan layihə təxsisatlarını maddə-maddə, ünvan-ünvan, proqramların, iş və xidmətlərin müəyyən bölmələri üzrə, onların məqsədli təyinatını möhkəmləndirərək təsdiq edir. Bu cür məqsədli təxsisatları icra orqanı qanunda nəzərdə tutulmayan başqa məqsədlərə ünvanlaya bilməz. Əsas vəzifə hər bir bölmənin real tələblərini bütövlükdə büdcənin imkanları ilə yaxınlaşdırmaqdan ibarətdir. Bu və ya digər sahənin maksimum inkişafında dövlətin maraq dərəcəsindən asılı olaraq sahələr üzrə ayrılan vəsait həcminə görə şəxələnilir. İqtisadiyyatın inkişafına nail olmaq üçün istehsal sahələlərinin daha üstün, daha geniş həcmdə təxsis olunması lazımdır.

1.3. Dövlət büdcəsinin əsas əlamətləri

Dövlət büdcəsi bütün milli iqtisadiyyatla bağlıdır və onun çox-anlamli əlamətləri var. Büdcə ilk növbədə dövlətin mərkəzləşdirilmiş, təsdiqlənən pul fondu, onun idarəetmə aləti, maliyyə planıdır. Eyni zamanda dövlət büdcəsi maliyyə sisteminin tərkib hissəsidir.

Dövlət büdcəsinin gerçəkləşdirilməsinin ən mühüm şərtlərindən biri parlamentin, yaxud başqa dövlət orqanlarının onu mərkəzləşdirilmiş pul fondu kimi təsdiqləməsidir. Belə təsdiqləmə xalqın, əhəlinin büdcə hüququnun təbii nəticəsi kimi çıxış edir. Büdcəni əhəliyə anlaşıqlı şəkildə izah etmək və onu aydın, hamının başa düşdüyü şəkildə tərtib etmək çox vacibdir. Bu halda dövlət xərclərinin və gəlirlərinin kəmiyyətini və dəyərini müəyyən etmək də asan olur.

Büdcənin təsdiqi dövlətin iqtisadi həyatında çox önəmli və həll-edici mərhələdir. Büdcə hüququnun inkişafını 3 aspektdə nəzərdən keçirmək olar. Bunlar vergi hüququ, xərc hüququ və büdcənin təsdiq edilməsi hüququdur. Büdcə hüququ məsələsində ilk növbədə ali qanunvericilik orqanının vergiləri təsdiqləməsi nəzərdən keçirilir. Tarixi baxımdan vergi hüququ maliyyə-iqtisadiyyat leksikonunda 3 əsrdən çoxdur işlədilir. Vergi qoyma hüququ ilk dəfə böyük Azərbaycan mütəfəkkiri N.Tusi tərəfindən XII əsrdə, 1688-ci ildə İngiltərədə, 1789-cu ildə Fransada, 1876-cı ildə Türkiyədə təsdiqlənib. Bu qanunvericilik

aktlarına qədər vergi hüququ tamam ayrı, daha primitiv formada göstərirdi. Vergi hüququ təsdiqlənəndən və yığılan vergilərin həssaslıqları aşkarlanandan sonra büdcə dərəcələrinin müəyyən edilmə və təsdiqlənmə hüququnun təşəkkül mərhələsi başlanır. Zaman keçdikcə büdcə xərclərinin və gəlirlərinin təsdiqlənməsi prosesləri tam dinamik duruma gələrək büdcənin qanunvericilik qaydası ilə təsdiqlənməsi mərhələsi başa çatır. İllik büdcənin təsdiqlənməsi çox məsuliyyətli dövrüdür. Bu dövrdə büdcənin tarazlılığının təmin edilməsi kimi ciddi bir məsələ tam kəskinliyi ilə qarşıya çıxır.

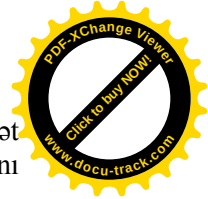
Büdcənin hüquqi mahiyyətinin şərhində 3 mövqə mövcuddur. Birinci mövqə belədir ki, qanunverici orqan büdcəni başqa qanunlar kimi hazırlayıb təsdiq etdiyi üçün mahiyyətinə və formasına görə o da bir qanundur. Başqa baxış nöqtəsi budur ki, büdcə zaman etibarilə ardıcıl rəsmi göstərişlərdən və imperativlərdən ibarət olduğuna və maliyyə ilinin sonunda ömrünü başa vurduğuna görə yalnız formaca qanun sayıla bilər. Üçüncü qrupun fikrincə, büdcənin yalnız gəlirlərlə bağlı hissəsi mahiyyət etibarilə qanun hesab edilməlidir.

Büdcə dövlət idarəçiliyinin ən nüfuzlu siyasi vasitələrindən biri, iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olan maliyyə siyasətinin ən mühüm alətidir. Dövlət xərcləri, gəlirləri və borcları siyasətindən çıxış edərək biz dövlət büdcəsini, müxtəlif siyasi məqsədlərə çatmağın (gəlir mənbələrindən səmərəli istifadə, gəlirin bölüşdürülməsində ədalətlik, iqtisadi sabitlik, iqtisadi artım və inkişaf) siyasi vasitəsi kimi qiymətləndirə bilərik. Dövlət büdcəsi idarəetmə vasitəsi kimi də mühüm rol oynayır. Büdcənin xərc və gəlir ölçülərinə təsiri iqtisadiyyatın bütün sahələrində özünü göstərir.

Büdcə iqtisadi siyasətin çox vacib və zəruri bir alətidir. Bütün iqtisadi baxışlar tam məşğulluğa, pul siyasəti əvəzinə maliyyə siyasətinin səmərəliliyinə, özəlliklə də iqtisadi sabitliyə nail olunmasında bir vasitə kimi büdcədən istifadə olunmasına üstünlük verir.

Gəlirlərin ədalətli bölgüsü, iqtisadi artım və inkişaf baxımından büdcənin xərc və gəlir hissələrinin (vergilər – transfert və investisiyalar – borclar) mütənasibliyi çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Büdcə olmadan dövlət idarəçiliyinin fəaliyyət göstərməsi mümkün deyil. Dövlətin işgümrü idarəetmə aparatının büdcəyə daxil olan vəsait hesabına maliyyələşdirilməsi ilə təmin oluna bilər. İstənilən ölkədə dövlət idarəçilik mexanizminin yaxşı işləməsinin çıxış nöqtəsi büdcədir. Hər il tərtib olunan büdcələrdə, əsas dövlət xərcləri arasında idarəetmə xərcləri ön, ikinci, yaxud üçüncü yerlərdən birini tutur. Büdcə kəsiri və

...məvafiq olaraq dövlət idarəçiliyində çətinlik yarandığı hallarda dövlət xərclərinin həyata keçirilməsi zamanı bir sıra çətinliklərin olacağını gözləmək təbiiidir.

İdarəetmə aparatının və ümumiyyətlə dövlətin bütün funksiyalarının yerinə yetirilməsinin zəruri vəsaitlə təmin olunmaması süni surətdə neqativ hallar doğurmaqla, idarəetmə mexanizminin iş səviyyəsini endirməklə dövlət gəlirləri yığımına da mənfi təsir göstərir.

İdarəetmə vasitəsi kimi büdcənin rolu demokratik və normal parlament rejimli ölkələrdə onun bir hökumət siyasəti kimi çıxış etməsində də özünü aydın göstərir. Buna görə də büdcənin təsdiqlənməsi hökumətin iqtisadi siyasətinin bəyənilməsi, təsdiqlənməməsi isə bəyənilməməsi kimi anlaşılır.

Büdcə həm planlaşdırma vasitəsi, həm də dövlətin mərkəzləşdirilmiş maliyyə planıdır. Onun ilk keyfiyyətini (planlaşdırma vasitəsi olması) aşağıdakı iki məqamla izah etmək olar:

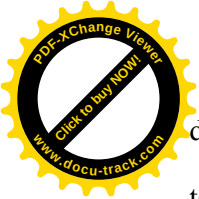
1.Proqnozlaşdırma. Büdcə formaca elə bir plandır ki, orada pul vəsaitlərinin və dövlət sektoru xərclərinin necə və hansı həcmdə olacağı qarşıdakı müəyyən müddət üçün proqnozlaşdırılır. Bundan başqa, büdcə proqnozları müxtəlif mənbələrdən gələn və dövlətin fəaliyyət sahələrini təmin etməli olan pul vəsaitlərinin qiymətləndirilməsidir. Bununla belə, planlaşdırma fiziki kəmiyyət aspektində də aparıla bilər.

Plan qismində olan büdcənin aşağıdakı əsas xüsusiyyətləri var:

- büdcə dövlət gəlirləri və xərcləri ilə bağlı maliyyə (pul) əməliyyatlarını təmin edən plandır;
- büdcə müxtəlif mənbələrdən təsirli şəkildə istifadəni təmin edən plandır;
- büdcə dövlət təşkilatlarının məqsədlərinə nail olunmasını, onların qarşıdakı müəyyən müddət üçün nəzərdə tutulmuş siyasətinin və proqramlarının reallaşmasını təmin edən plandır.

Yuxarıda adı çəkilən üç aspekti nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, büdcə dövlət sektorunun maliyyə, iqtisadiyyat və siyasət planlarının əsasını təşkil edir.

Beləliklə, dövlət büdcəsi vasitəsilə çoxlu proqnozlar verilir və bunlar dövlət proqramlarının necə, hansı vəsait və mənbələr hesabına maliyyələşəcəyinin və gerçəkləşdiriləcəyinin mənzərəsini cızır. Bununla birlikdə, proqnozların iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması, dövlət sektoruna ayrılacaq vəsaitlərin məcmu miqdarının müəyyənəndirilməsi və bu vəsaitlərdən səmərəli istifadənin təmin edilməsi hədsiz mürəkkəb və məsul vəzifədir. Nəhayət, unutmaz olmaq ki, büdcə siyasətlə bağlı olan plan-

dır.

2. Tarazlıq. Büdcənin tarazlığı büdcə xərclərinin və gəlirlərin tənasibliyi deməkdir. Bu prinsip özünü ilk növbədə büdcənin proqnozlaşdırılmasında göstərir, lakin dövlət büdcəsi sonralar da iqtisadiyyatın ümumi balansına uyğun olaraq tənzimlənə bilər. Mövcud ümumi iqtisadi tarazlıq bir amil kimi büdcənin balanslı və ya balanssız olmasını nəzərə almaqla planlaşdırılır.

Ümumiyyətlə, iqtisadi nəzəriyyələrə görə, ümumi iqtisadi balans bəzən avtomatik təmin olunduğundan büdcənin balanslılığı iqtisadi sabitlik üçün çox çətin şərt xarakteri daşıyır. Bununla belə, həmin nəzəriyyələrə görə, büdcə balanslılığından iqtisadi balanslılığa nail olmaq üçün bir vasitə kimi istifadə oluna bilər. Əks, yəni büdcə balansının ümumi iqtisadi balansa yönəldilməyəcəyi halda, o, heç bir mənası olmayan fiksiyaya çevrilir. Belə ki, hər hansı iqtisadi tədbirə əl atmaqla dövlət həmin tədbirləri ilk növbədə büdcə vasitəsilə həyata keçirir. İqtisadi tarazlıq olan ölkələrdə büdcə problemləri, demək olar, çox sadədir və qısa müddətdə həll oluna bilər.

7.4. Büdcə sistemi

Büdcə sistemi ayrı-ayrı büdcə bölümlərinin məcmuudur. Büdcənin strukturu büdcə sisteminin qurulma prinsiplərini, gəlirlərin və xərclərin ayrı-ayrı bölümlər arasında paylaşdırma mexanizmini özündə əks etdirir. Bütün ölkələrdə büdcə sistemi konstitusiya prinsiplərinə və həmin ölkənin müvafiq qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq qurulur. Büdcə sistemi mərkəzi hökumətin və yerli hakimiyyət orqanlarının büdcələrindən ibarətdir. Hər bir dövlətdə büdcə sisteminin spesifik cəhətləri var. Federativ dövlətlərdə o, daha mürəkkəb, unitar dövlətlərdə isə nisbətən sadədir. Məsələn, unitar dövlət olan Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcə sisteminə aşağıdakı bölümlər daxildir:

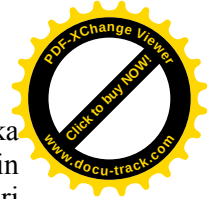
- respublika büdcəsi;

- yerli büdcələr (yerli özünüidarəetmə büdcələri):

- a) şəhər büdcələri, b) rayon büdcələri, c) bələdiyyə büdcələri (kənd və qəsəbə büdcələri).

Öz növbəsində şəhər büdcələri sırf şəhər büdcəsindən və inzibati cəhətdən bu şəhərə təbə olan rayonların, kəndlərin, qəsəbələrin büdcələrindən ibarətdir.

Federativ dövlətlərdə, məsələn, ABŞ-da isə dövlət büdcəsi Federal hökumət büdcəsinin, ştat hökumətləri büdcələrinin və yerli büdcələrin,

Rusiya isə müvafiq olaraq Federal hökumət büdcəsinin, respublika büdcəsinin və yerli büdcələrin cəmidir. Bütün bu bölmələr ölkənin büdcə sistemində əsas sayılır və dövlət büdcəsinin struktur elementləri kimi çıxış edir. Bu büdcələr arasında gəlirlər müxtəlif amillərin, o cümlədən dövlət-inzibatçılıq idarəetmə strukturunun, dövlət idarəçiliyinin ayrı-ayrı bölmələrinə məxsus funksiyaların paylaşdırılmasının, məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsinin və s. təsiri ilə bölüşdürülür. Büdcə sisteminin strukturu ilə cədvəl 7.4.1. –də tanış ola bilərik.

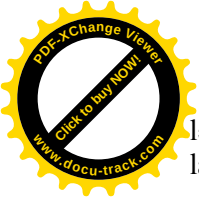
Cədvəl 7.4.1.

**Büdcə sisteminin strukturu
(ÜDM-ə nəzərən xərclər faizlə)***

Ölkələr	Cəmi büdcə	Mərkəzi hökumətin büdcəsi	Ştatların (Respublikaların) və yerli hakimiyyətlərin büdcələri
Çin (2004)	21.3	12.0	9.3
ABŞ (2006)	28.1	18.3	9.8
Rusiya (2007)	31.4	16.6	14.8
Azərbaycan (2008)	28.1	25.4	2.7
Ukrayna (2006)	32.9	17.6	15.3
Qazaxıstan (1999)	20.0	11.1	8.9

*Mənbələr: Основные направления новой экономической программы развитие России до 2010 года, экономика и жизнь, Council of economic advisers, Economic report of the President, Survey of Current Business, May 1997, Recentralization in china, ehtisham ahmad, li keping and thomas richardson, Conference on Fiscal decentalization, **November, 2000**. Era-Dabla Norris, Jorge Martinez-Vazquez, and John Norregaard, (2000) Making Decentralization Work The Case of Russia, Ukraine, and Kazakhstan, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi.

Dediyimiz kimi, bölüşdürmə və nəzarət büdcənin başlıca funksiyalarındır. Büdcənin reallaşdırılması tam bir sıra məsələlərin həlli ilə əlaqədardır. Buraya dövlət sektorundan xərclənən vəsaitin həcmi və istiqamətlərini müəyyənləşdirən planın həyata keçirilməsi, dövlət xərclərinin təminatı üçün etibarlı sistem təşkil edilməsi, dövlət idarəçiliyi pozitivlərinin aşkara çıxarılması, icra orqanına gəlirlərin toplanması və xərc-

lərin həyata kesirilməsi ilə bağlı səlahiyyətlər verilməsi, nəhayət, səlahiyyətlərdən necə istifadə edilməsinə nəzarət daxildir.

Hansı büdcə sisteminin seçilməsi onun yuxarıda sadalanmış vəzifələri nə qədər səmərəli yerinə yetirməsindən asılıdır. Büdcə sisteminin mükəmməllik dərəcəsi planlaşdırılmış məqsədlərə çatılmasının səmərəsi ilə ölçülür.

Aydın məsələdir ki, üstünlük məqsədlərə qismən nail olunmasını deyil, qarşıda duran vəzifələrin hamısının yerinə yetirilməsini təmin edən büdcə sisteminə verilir. Büdcənin icrası zamanı başlıca diqqət müsbət nəticələr əldə edilməsinə, dövlət sektorunun sərəncamında olan vəsaitdən faydalı istifadə olunmasına yetirilir.

Büdcə sistemi təkcə idarəçilik bölmələri üzrə yox, həm də başqa əlamətlərə, xüsusən də səciyyəvi xüsusiyyətlərə görə təsnif olunur.

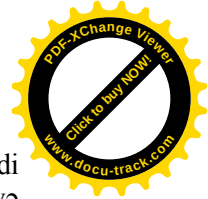
Səciyyəvi xüsusiyyətlərə görə dünya miqyasında büdcə sistemləri aşağıdakı növlərə bölünür:

- ənənəvi büdcə sistemi;
- icra olunan büdcə sistemi;
- planlı-proqramlı büdcə sistemi.

Bu bölgü eyni vaxtda həm də büdcələrin tərtibi sisteminin təkamül prosesini əks etdirir. Ənənəvi büdcə sistemi yalnız nəzarət funksiyasının daşıyıcısıdır, icra olunan büdcə sisteminin vəzifəsi idarəetmənin səmərəliliyinin nəzarət yolu aşkarlanmasıdır, planlı-proqramlı büdcə sistemi isə həm nəzarət, həm idarəetmə, həm də planlaşdırma funksiyalarını özündə birləşdirir.

Bu büdcə sistemlərinin mahiyyətinə varmağa çalışaq.

1. Büdcə sistemlərinin ən ilkin forması sayılan ənənəvi büdcə sisteminin məqsədi qanunverici orqanın təsdiq etdiyi dövlət xərclərinin həyata keçirilməsinin sırasına və həcminə nəzarət etməkdir. Bu büdcə tipində dövlət sektoruna ayrılmış vəsaitin səmərəli şəkildə xərclənməsi nəzarət yolu ilə gerçəkləşdirilir, yəni qanunverici orqanın təsdiqlədiyi təxsisatların həcmələrini icraçı orqanın artırıb-artırmadığı, ayrılmış təxsisatlardan qanunla, nəzərdə tutulmuş xərclər proqramına uyğun istifadə edilib-edilmədiyi aydınlaşdırılır. Konkret desək, bu büdcə sisteminin əsas məqsədi dövlət xərclərinə maliyyə parametrləri üzrə nəzarət etməkdir. Təxsisatların həcmələrini müəyyənləşdirən qanunverici orqan, hər şeydən öncə, dövlət sektoruna ayrılmış vəsaitdən əvvəlcədən nəzərdə tutulan xərc maddələri üzrə istifadə olunmasına nəzarət edir. Bu büdcə sistemində dövlət xərcləri cədvəli qəti şəkildə ünvanlanan obyektlər üzrə reallaşdırılır. Buna görə də ənənəvi büdcə sistemini xərclər obyekt-

ının bütçəsi adlandırılır.

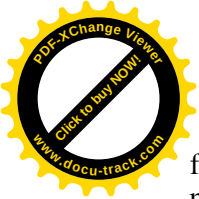
İr çox ölkələrdə xərc obyektləri bu qaydada təsəvvür edilir: fərdi xərclər, yol xərcləri, xidməti xərclər, istehlak xərcləri, tikinti, təmir və yenidənqurma xərcləri, digər məsrəflər və transferlər.

Beləliklə, ənənəvi büdcə sistemi büdcənin əsasən nəzarət funksiyası ilə qapanır. Bu sistemin mövcudluğu şəraitində bir idarəçilik və planlaşdırma vasitəsi kimi büdcədən yalnız iki digər sistemin (icra olunan və proqramlı büdcə sistemlərinin) inkişafı yolu ilə istifadə etmək olar.

2. İcra olunan büdcə sistemi işlər və xidmətlər sistemi kimi səciyələndirilir. Məqsədi istehsalçıların əmək və xidmət fəallığını müəyyən etməkdir. İcra olunan büdcə sistemində büdcənin tərtibi təkcə idarəçilik məqsədi güdür, büdcə özü isə iş proqramı xarakteri daşıyır. İcra olunan büdcəni dövlət idarəçiliyinin vəzifələri ilə əlaqədar yaradılmış «Noover komissiyon» komissiyası 1949-cu ildə ABŞ-da tətbiq edib. Həmin komissiyanın təklifi belə idi ki, federal büdcənin mahiyyəti funksiyalara, işlərə, layihələrə söykənən təsnifat yolu ilə yenidən müəyyən edilsin. Onun fikrincə, büdcə tərtibində ən mühüm bənd görülməli işlər və xidmətlər və həmin işlərin və xidmətlərin başa gələcəyi qiymətdir. Bütün bu izahatlardan icra olunan büdcənin iki əsas elementi diqqəti cəlb edir. Birincisi xidmətlərə görə funksional təsnifat, ikincisi isə xidmətlərlə (işlərlə) maliyyənin əlaqəsidir.

3. Planlı-proqramlı, qısaca desək, proqramlı büdcə sistemi büdcə tərtibinə, vəsait mənbələri bölüşdürülərkən funksional nöqtəyi-nəzərdən ənənəvi və icra olunan sistemlərin təmin etdiyi əlavə qazanclara yeni ölçü gətirir. Proqramlı büdcə, ənənəvi büdcə sistemi ilə təmin olunan pul-maliyyə nəzarəti, icra olunan büdcə sisteminin təmin etdiyi təsərrüfat rentabelliliyi ilə və fəaliyyət üzərində nəzarətlə yanaşı, həm də büdcədən strateji planlaşdırma vasitəsi kimi istifadəni təmin edir. Proqramlı büdcə sistemi müxtəlif hökumət xidmətlərini onların önəminə və prioritetinə görə qiymətləndirməyə, müəyyən dövlət proqramlarının gerçəkləşdirilməsi məsələsində alternativ işçi proqramlarını analitik texnika ilə təmin etməyə imkan verir və daha səmərəli proqram seçməyə şərait yaradır. Qısa desək, proqramlı büdcə sistemi yolu ilə büdcədən planlaşdırma vasitəsi kimi istifadə təmin olunur.

Bu sistemin mahiyyətinin çoxlu yozumları mövcuddur. Elə vaxtlar olub ki, icra edilən büdcədən və proqramlı büdcə sistemindən eyni məqsədlə istifadə edilib. Əslində isə, planlı-proqramlı büdcə sisteminin tətbiq dairəsi daha genişdir.

Planlı-proqramlı büdcə sistemi dövlət sektorunda axtarılaraq istifadə olunan vəsaitlərin bölüşdürülməsinə nəzarətə və bu qərarların mərəsinin təmin etməyə dair qanunvericilik qərarlarının gerçəkləşdirilməsinə kömək etməli olan bir mexanizm kimi meydana gəlmişdir. Bu büdcə sisteminin əsasını sistemli təhlil təşkil edir. Dövlət sektorunda hansı məqsədlərə hansı proqramlar vasitəsi ilə çatılmalı olduğu bəllidirsə, bu məqsədlərə çatılmasına yardımçı ola biləcək alternativlər nəzərə alınmışsa, məqsədlər uzunmüddətlidirsə və mövcud büdcə proqramlarının işgörümlü lazımlıca qiymətləndirilibsə, onda vəsait mənbələrinin bölüşdürülməsi ilə bağlı olan qərarlar daha optimal xarakter kəsb edə bilər.

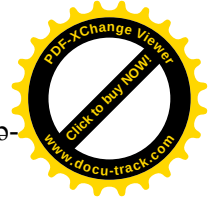
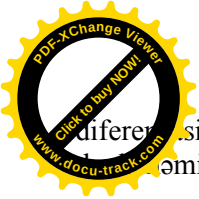
Planlı - proqramlı büdcə sisteminin adı bu anlayışın mahiyyətini tam ifadə edir. Birinci aspekt plandır. Aydın ki, özlüyündə büdcə özü də bir plandır. İkinci aspekt büdcənin müəyyən proqram formasında hazırlanmasını nəzərdə tutan proqramlaşdırma. Proqram müəyyən məqsədə çatmaq üçün gerçəkləşdirilən tədbirlər paketidir. Proqram – planlaşdırılması axtarılan vəsait mənbələri vasitəsilə reallaşdırılan dövlət büdcə maddələrinin balanslaşdırılmasını təmin etməli, müxtəlif sferalara təsirləri tənzimləməli olan gələcək tədbirlərdə proqram rolunu oynayır. Nəhayət, «sistem» sözü üçüncü aspekti, konkret olaraq, dövlət büdcəsinin ən yaxşı icrası üçün nəzərdə tutulmuş alternativ qərarlar və layihələr sırasından ən mükəmməl, ən adekvat model seçməyi ifadə edir.

Bu fəzaların hamısı vahid anlayışda birləşərək planlı-proqramlı büdcə sistemini təşkil edir. Həm də hər bir mərhələdə toplanmış təcrübədən və sistemin nəticələrindən proqramlaşdırmanın növbəti mərhələsində istifadə olunur.

Planlı-proqramlı büdcə sisteminin əsasını təşkil edən sistemli təhlildən ilk dəfə ABŞ-ın özəl şirkətləri istifadə ediblər. Daha dəqiq desək, büdcə işində məqsəd və alternativlərin sistemli təhlili birinci dəfə XX əsrin əvvəlində «Durond Holding» şirkətində tətbiq olunmuş, sonralar «Ceneral motors» avtomobil şirkətlərində sənaye istehsalı ilə əlaqəli şəkildə inkişaf etdirilmişdir. Bu sistemdən bəhrələnməmiş ikinci özəl şirkət «Ford» olmuşdur. Planlı-proqramlı sistemi İkinci dünya müharibəsi illərində hərbi təyinatlı məhsullar istehsalının planlaşdırılması ilə əlaqədar ABŞ-ın dövlət strukturları tətbiq etmişlər.

1960-cı ildən bu sistem ABŞ-ın Milli Müdafiə Nazirliyində, 1965-ci ildən isə ölkədəki nazirliklərin hamısında tətbiq olunur.

İngiltərədə planlı-proqramlı sistem XX əsrin 50-ci illərində dövlət təxsisatlarının məqsədli təyinatının və onların əsas fəaliyyət növləri üzrə

diferent siyasinin başlanması ilə meydana gəlib. 1968-ci ildən Türkiyə-
təmin sistemdən istifadə edilir.

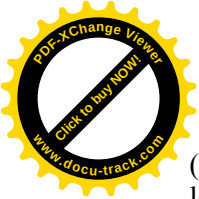
7.5. Dövlət büdcəsinin təşkili prinsipləri

Əvvəlki bölmələrdə dediyimiz kimi, büdcənin əsas prinsipləri hökumətin və büdcənin həlledici vəzifələrinin yerinə yetirilməsi ilə bağlıdır. Büdcənin nəzarət, idarəetmə və planlaşdırma funksiyalarını təmin edən başlıca prinsip bütün mənbələrin və xərclərin hərtərəfli əhatə olunması, dövlət sektorundakı istehsal obyektlərinin bütün vəsait və xərc mənbələrinin vahid büdcədə toplanmasıdır. Başqa sözlə, icraçı orqana lazımi səviyyədə nəzarət etmək üçün dövlət sektorunun vəsait və xərc mənbələri haqqında dolğun informasiyanın olması, vəsaitlərin həcmi və qiymətlər məsələsini reqlamentləşdirən qərarlar qəbul edilməsi çox vacibdir. Digər tərəfdən, icraçı orqanın büdcədən idarəetmə vasitəsi kimi istifadə edə bilməsi üçün dövlət sektoru vəsaitləri və xərcləri mənbələrinin iqtisadiyyata təsirini təfəsilatı ilə öyrənmək də mühüm şərtlərdəndir. Nəhayət, büdcədən planlaşdırma vasitəsi kimi istifadə dövlət vəsaitlərinin və xərclərinin bütün mənbələrinin yerini və həcmi tələblə təklifin ümumi mənzərəsi kontekstində müəyyənləşdirməyin vacibliyini bir daha aktuallaşdırır.

Şərh etdiyimiz məsələlərdəki ümumilik və vəhdət öz ifadəsini dövlətin siyasət və idarəçilik vəzifələrinin, istehsal obyektlərinin təmərküzləşməsində, büdcənin saxlanılmasında tapır və onun təməl prinsipləri qismində təsəvvür olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, vəhdət prinsipi ümumilik prinsipinin təbii nəticəsi kimi çıxış edir.

1) Ümumilik prinsipi dövlətin bütün gəlirlərinin (vəsait mənbələrinin) və xərclərinin büdcədə tam və müfəssəl əks edilməsi ilə ifadə olunur. Ümumilik prinsipinin başqa bir ifadəsi təxsisatların bölünməzliyi prinsipidir.

Bütün dövlət məsrəflərinin dövlət gəlirləri hesabına təmin olunması ümumilik normasına əməl olunduğunu göstərir. Müəyyən dövlət xidmətlərinin dövlət gəlirlərinin müəyyən növləri hesabına ödənməsi isə ümumilik prinsipinin normasından yayınıldığına dəlalat edir. Ümumilik norması gəlirlərin və xərclərin qarışıq formada əks olunduğunu proqnozlaşdırır. Bu aspektdən çıxış edərək bu prinsipi mühasibat mexanizminə nəzərən həm də norma ekvivalenti kimi ümumi idarəçilik adlandıırırlar. Burada bəzən özünəməxsusluq (özünəyeterlilik) termini də işlənir.

Dövlət maliyyəsi nəzəriyyəsində ümumilik normasının əsas göstəricisi (göstəricisi) vergiqoymada ödəmə qabiliyyəti dərəcəsidir. Dövlət xərclərinin (vergilərin) dövlət xərclərinin təminatçısı qismində qəbulu xidmətlərin və ödənişlərin, vergiqoyma əlaqələrinin təbii nəticəsidir. Dövlət maliyyəsinə ənənəvi baxışlarda dövlət xidmətləri milli müdafiə, hüquq və daxili işlər xidmətləri ilə məhdudlaşdırılırdı. Bu zaman həmin xidmətlərin sosial istiqaməti və onların fərdlər üçün az faydalı olduğu nəzərə alınmırdı. Bununla belə, müasir dövlət maliyyə nəzəriyyəsi dövlət xidmətlərinin və xərclərinin əhatə dairəsinin dar olmasını qəbul etmir.

Vergi yükünün mükəmməl bölüşdürülməsi ilə yanaşı, dövlət sektorunun optimal həcmnin və bu sektorun ehtiyaclarının müəyyənləşdirilməsi də çox mühümdür. Müasir baxışlara görə, vergiqoymada rentabellik prinsipinin həyata keçiriləcəyi, yaxud müəyyən dövlət xidmətlərinin müəyyən dövlət gəlirləri ilə bağlanacağı təqdirdə həm dövlət xidmətlərinin təsirli təklifi, həm də vergi yüklərinin mükəmməl tərzdə bölüşdürülməsi üçün imkanlar yarana bilər.

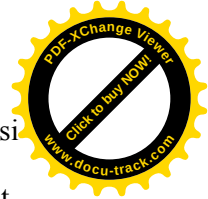
Məsələn, hazırda vergiqoymada ödəmə qabiliyyəti prinsipi geniş həcmli vergiləri – iri obyektləri əhatə etməyə yönəldilmişdir. İndi büdcə mənbələrində ən önəmli yeri mənfəət vergisi tutur. Vergi-transfer mexanizmi yarıtmaz işlədikdə mənfəətə vergiqoyma məsələsində yarana biləcək ən önəmli problemlərdən biri budur ki, ödəmə qabiliyyətinə uyğun olaraq tutulan vergilər gəlirlərin bölüşdürülməsi zamanı ədalət prinsipinə əməl olunmasını təmin etmək iqtidarında olmayacaq.

Göstərilən şəraitdə ümumilik prinsipindən yayınmalar baş verdiyi üçün ayrıca büdcələr tərtib olunur və orada müəyyən dövlət gəlirləri müəyyən dövlət xidmətlərinə təbə etdirilir.

2) Büdcənin vəhdəti prinsipi - dövlət sektorundakı bütün bölmələrin xərclərinin və gəlirlərinin büdcədə əksini tapmasıdır. Bu prinsipə görə, hər bir ölkədə xərclər və gəlirlər vahid mərkəzdən proqnozlaşdırılır, planlaşdırılır və qiymətləndirilir.

Vəhdət prinsipinin daha bir təyinatı büdcənin möhkəmliyini təmin etməkdir. Dövlət istehsal obyektləri ayrı-ayrı büdcələr təşkil etsələr də, onların hamısı bir-birinə yaxınlaşaraq hökumətin xərclərini və gəlirlərini bir yerə toplayan vahid möhkəm büdcədə birləşirlər. Bu halda da büdcə nəzarətinin, idarəçiliyinin və planlaşdırılmasının yaxşı təşkili təmin edilir.

Vəhdət normasının isbatı, yaxud göstəricisi ümumilik normasının göstəricisinə əsaslanır. İctimai xidmətlər məcmuunun qarşılıqlı bağlılığı

və onlayn ölkə miqyasında bölünməz vahid kimi nəzərdən keçirilməsi dövlət sektoru üçün vahid büdcə yaradılmasından ötrü lazımdır.

Müəyyən bölgələrə, yaxud qruplar kompleksinə xas olan xidmətlərin mövcudluğu şəraitində dövlət xidmətlərinin bölgələrin və ya müvafiq qurumların sosial prioritetlərinə uyğun tənzimlənməsi iqtisadi təsirlilik və ədalətlik baxımından vacibdir.

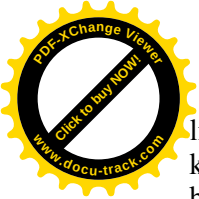
İqtisadi qiymətləndirmə nöqteyi-nəzərindən hər bir bölgənin idarə olunması da vəhdət prinsipinin gerçəkləşdirilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Məsələn, mərkəzdən idarə edilən (həm iqtisadi, həm siyasi cəhətdən) istənilən ölkədə vahid büdcənin tətbiqi də çox mühümdür. Əksinə, yerli özünüidarə prinsiplərinin fəaliyyət göstərdiyi şəraitdə vahid büdcə yaratmaq mümkün deyil. Eləcə də federativ dövlətlərdə siyasi və iqtisadi sahələrdə yerli özünüidarənin üstünlük təşkil etməsi üzündən də həm federal büdcə, həm də federasiyaya daxil olan subyektlərin büdcələri hüdudlanır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, fəvqəladə durumlarda yaranan dövlət tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi də fəvqəladə formada baş verir. Müharibə dövründə xərclərin ticarətçilərdən və istehsalçılardan fəvqəladə natura-dəyər vergiləri almaqla örtülməsi, dövlət borclarından böyük investisiyalar proqramlarını həyata keçirmək üçün istifadə olunması, ayrı-ayrılıqda hərbi büdcə və investisiya büdcəsi tərtib edilməsi iqtisadi zərurətə çevrilmişdir.

Büdcənin təşkilində və icrasında iki əsas prinsipə (ümumilik və vəhdət) əməl olunması büdcədən real tələblərə adekvat və məhsuldar istifadənin birinci şərtidir. Büdcənin təşkili prinsiplərindən yayınma büdcəyə tam nəzarətliliyi və ondan istifadəni çətinləşdirir.

7.6. Büdcə siyasəti

Büdcə siyasəti müəyyən iqtisadi məqsədlərə çatmaq üçün bütövlükdə büdcə həcminin və balansının tənzimlənməsindən ibarətdir. Büdcə siyasəti maliyyə və uyğun olaraq fiskal siyasətin tərkib hissəsi olmaq etibarı ilə dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul fondunun toplanması və istifadəsi istiqamətlərini ifadə edir. Dövlət xüsusən makroiqtisadi məsələləri həll etmək (iqtisadi sabitliyi, yaxud balanslaşdırmanı, iqtisadi artımı və inkişafı təmin etmək) üçün açıq maliyyələşdirmə vasitəsi kimi büdcənin ümumi həcmindən, dövlət xərclərinin büdcə örtümü formasından istifadə edir. Başqa sözlə, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün büdcənin həcmindən, balanslılığından, balanssızlığından (kəsir, yaxud izafi-

lik), kəsirin ödənilməsi formasından (borclar, pul emissiyası) kimi istifadə oluna bilər. Bütçə siyasəti belə məsələləri həll etmək üçün bütçə ilə bağlı vəsaitin tənzimlənməsidir. Bir qədər sonra bütçə siyasətinə baxışları, bütçə siyasəti vasitəsilə iqtisadi tarazlığa, artıma və inkişafa nail olmağın məqsəd və vasitələrini təfəsilatı ilə nəzərdən keçirəcəyik.

İqtisadi balanslılıq və bütçə siyasəti iqtisadiyyatda məcmu tələblə məcmu təklif arasındakı müvazinəti bildirir. Bu balansın təmin olunmasında, məcmu tələblə məcmu təklifi bir-birinə uyğunlaşdırmaqda dövlət sektorunun rolu böyükdür.

Dövlət sektorunun balanslılığı (bütçə balansı və ya balanssızlığı) ümumi iqtisadi tarazlığa müsbət, yaxud mənfi təsir göstərə bilər. Zəif inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatında bütçə balanslaşdırılması ənənəvi iqtisadi nəzəriyyənin və Keyns doktrinasının irəli sürdüyü şərtlər tamamilə fərqlidir. İqtisadi tarazlığın təmin olunmasında istifadə edilə bilən bütçə siyasəti mənzərəsini üç ümumi bölməyə ayırmaq olar:

1. Dövlət gəlirlərinin və dövlət xərclərinin bir-birinə uyğunluğu. Burada söhbət balanslaşdırılmış bütçədən gedir.

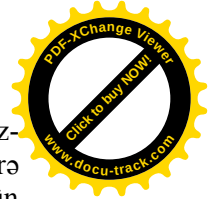
2. Dövlət xərclərinin vergilərlə təmin olunmaması və borcların olması. Bu, bütçə kəsiri, başqa sözlə, kəsirin maliyyələşdirilməsidir. Belə bütçə kəsirlə bütçə adlanır.

3. Vergi mədaxillərinin dövlət xərclərini üstələməsi. Bu halda bütçə artıqlığı (müsbət saldo) yaranır və o, adətən, dövlətin qızıl və ya valyuta ehtiyatlarına yönəldilir.

Kəsir dərəcələrinin maliyyələşdirilməsini iki hissəyə bölsək (borclar və pul emissiyası yolu ilə), onda iqtisadi balansı təmin etmək üçün dövlətin istifadə edə biləcəyi bütçə alətlərinin sayı çox olacaq. Həm də ayrı-ayrı hallarda bütçə həcmnin dəyişməsi müstəqil vasitə hesab oluna bilər. Bu mülahizələrə əsaslanaraq zəif inkişafmış ölkələrdə bütçə siyasətindən istifadə ənənəvi iqtisadi nəzəriyyəyə və Keyns nəzəriyyəsinə görə hansı tərzdə şərh edilir.

Ənənəvi bütçə siyasəti müvafiq olaraq ənənəvi iqtisadi doktrinaya söykənir. Bu baxımdan əvvəlcə ənənəvi iqtisadi nəzəriyyəni qısaca nəzərdən keçirək. Bu nəzəriyyəyə görə, iqtisadiyyat həmişə tam məşğulluq normasını saxlamağa çalışır, başqa sözlə, hər bir təklif özünə uyğun tələb doğurur.

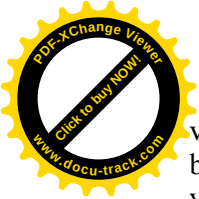
Müəyyən səbəblər üzündən məcmu tələb azalarsa, qiymətlər, istehsal və faiz dərəcələri də müvafiq olaraq azalacaq və təklif tələbi tarazlaşdıracaq. Mövcud qiymətlər və əməkhaqqı normada qalacaq; xüsusən,

Qiymətləri təklifində heç bir artım olmadıqda iqtisadiyyatda tarazlaşma məşğulluq uzun müddət saxlanacaq. Təklifdəki dəyişikliklərə nəzərən həqiqi əmək ödənişi normasının elastikliyi iqtisadiyyat üçün olan hər bir təhlükəni istisna edəcək.

İqtisadiyyatda bütün mənbələrdən tam istifadə etməyə imkan verən müəyyən istehsal, əmək ödənişləri, qiymət və faiz dərəcələri normaları var. Ölkənin daxili bazarında bu normalardan savayı balansla mane ola biləcək ayrı maneə yoxdur. Ənənəvi iqtisadi nəzəriyyəyə görə, iqtisadiyyatın istehsal bölməsi ilə (investisiyalarla, yığımlarla, istehlakla, ödəniş balansı ilə) pul bölməsi (pul vəsaitinə olan tələb və təklif, qiymət norması) arasında heç bir əlaqə mövcud deyil. Başqa sözlə, pul dövriyyəsinə dəyişikliklər istehsal bölməsinə və milli gəlirə təsir göstərməməlidir. Amma belə mülahizələrdə real iqtisadi həqiqətlərdən çəkinmə var. Bu mülahizələr aşağıdakılardan ibarətdir. İqtisadiyyatda ümumi məhsul və milli gəlir əməyin həcmi ilə, sonuncu isə öz növbəsində tələb və təkliflə müəyyən edilir. Digər tərəfdən, milli gəlirin müxtəlif normaları ilə müəyyənləşən yığım və investisiyalar arasında faiz dərəcələrinin təmin etdiyi balans mövcuddur və o, istehsal bölməsindəki dəyişikliklərə olan reaksiyanın nəticəsidir. Ənənəvi iqtisadi nəzəriyyəyə əsasən, pul dövriyyəsinə balans istifadə olunan pul kütləsinin tənzimlənməsi ilə müəyyənləşir. Pul kütləsinin və pul dövriyyəsi sürətlərinin miqyasları (həcmi) qiymətlərin və real milli gəlirin miqyaslarına uyğun gəlir. İqtisadiyyatın real balansı əmək bazarı və bu bazarın müəyyənləşdirdiyi məcmu istehsalla, öz növbəsində məcmu istehsalla müəyyənləşən faiz dərəcələrinin (tariflərin, dərəcələrin) funksiyası kimi çıxış edən yığım norması ilə müəyyən edilir. Yığım və investisiya balansının faiz dərəcələri və normaları investisiya normalarına müvafiq təyin olunur. Gördüyümüz kimi, istehsal balansı digər daxili bazarlar (pul bazarı, kapital bazarı) vasitəsilə müəyyənləşdirilir. Pul təklifinin artımı istehsal balansına təsir etməsə də, qiymət normasını artırır. Ənənəvi iqtisadi nəzəriyyədə büdcəni dövlət xərclərinə müvafiq qaydada vergilər balanslaşdırılmalıdır. İqtisadiyyatın özündə büdcə balanssızlığı büdcənin pozulmasına səbəb olmamalıdır. Ənənəvi büdcə balansı nəzəriyyəsinə görə, büdcənin kəsiri, yaxud artıqlığı real və ya iqtisadi balansı pozmur. Bu nəzəriyyənin köməyi ilə büdcə kəsirinin örtülməsi (maliyyələşdirilməsi) formaları da təklif olunur. Məsələn, büdcə pul emissiyası yolu ilə balans vəziyyətinə çatdırılır.

Dövlət xərclərinin təmin edilməsinə yönələn pul emissiyası süni surətdə pul təklifini artırır. Pul təklifinin artması isə ilk növbədə qiymət sə-

viyyəsinə yalnız artırma bilər və məcmu tələblə məcmu təklif qıyası ilə müqayisə edilər. Başqa səviyyəsində tarazlaşmalı olar, daha dəqiq desək, məcmu tələblər yüksələr, lakin məcmu məhsulu (istehsalı) müəyyən edən məcmu təklif olmadığından eyni həcmli mal və xidmətlər daha baha satılır. Bu isə «inflyasiya» adlanan iqtisadi hadisədir.

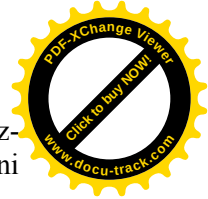
İkincisi, fərz edək ki, büdcə kəsiri borclar yolu ilə kompensasiya olunur. Vəsait investisiya kimi borc alınarsa, bu, investisiya və yığım normasını dəyişdirir, amma ondan başqa (qeyri-istehsal) məqsədlər üçün istifadə edilirsə, borclar istehsalın real iqtisadi normasına təsir edə bilmir, yalnız faiz səviyyələrini dəyişərək yeni balans yaradır. Deyilənlərdən görünür ki, ənənəvi büdcə siyasətində büdcə balansının saxlanması çox vacibdir. Dövlət milli gəlirə təsir göstərmək istəyirsə, əmək təklifini və tələbini məcmu istehsalı dəyişəcək səviyyəyə çatdırmalıdır.

Ənənəvi büdcə siyasətinə və ənənəvi iqtisadi nəzəriyyəyə əsasən, büdcə siyasətinin köməyi ilə texniki inkişaf, deməli, həm də məcmu məhsul artımı əldə etmək, əhali artımını stimullaşdırmaq mümkün olmadığından ənənəvi vəzifələrini yerinə yetirən xidmət sahələrinin (milli müdafiə, hüquq təsisatları və daxili işlər) maliyyələşməsinin vergi ilə örtülməsini təmin edən kiçik həcmli, lakin balanslaşdırılmış büdcə siyasəti həyata keçirilir. Həm də bu maliyyələşmə, iqtisadi fəaliyyətə təsirləri istisna edən səviyyə ilə məhdudlaşır.

Keyns nəzəriyyəsində büdcə siyasəti iqtisadiyyatın özünümaliyyələşdirməsi mümkün olmadığından hələ 1929-cu ildə sənayeləşmiş ölkələrin timsalında öz isbatını tapmışdır və bu, ənənəvi iqtisadi nəzəriyyə təsəvvürlərini təkzib etmişdir. Göstərilən praktik iqtisadi isbatdan sonra irəli sürdüyü konsepsiyalarında Keyns iqtisadi mənbələrdən tam istifadə edilməsi üçün maliyyə-siyasət tədbirlərinin (xərclərin artırılması, vergilərin azaldılması və s.) keçirilməsinin zəruri olması ideyasını irəli sürdü, çünki əmək ödənişinin, qiymətlərin elastikliyi bu məqsədlərə çatılmasını təmin edə bilməzdi.

Ənənəvi doktrinalarda həmişə balanslılıq vəziyyətinin vacibliyi vurğulanmışdır. Əməyə olan tələb əmək məhsuldarlığının dəyişməsi nəticəsində dəyişirsə, daha yuxarı, yaxud daha aşağı məşğulluq normasında və real əməkhaqqı normasında əmək tələbi ilə təklifi tarazlaşmış olur. Cari real əmək haqqı normasında əmək və digər istehsal mənbələrinin kortəbii dəyişməsi mümkün deyil. Real gəlir azala bilər, amma ehtiyatlardan tam istifadə olunur və istehsalı davam etdirmək yolu ilə bolluq yaranır. Ənənəvi iqtisadi fikrin iddiası belə idi.

Bununla belə, 1929-cu il təcrübəsi nəticəsində işsizliyin xroniki xa-

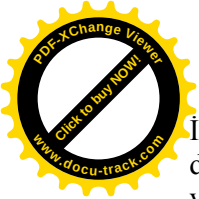
...faktori... aydınlaşdı. Ənənəvi düşünən iqtisadçıların fikrincə, işsizlik haqqının, yaxud qiymətlərin ötürü hesab olunan elastikliyi əsaslandırır.

Keyns göstərmişdir ki, məcmu tələblə təklifin balanssızlığını aradan qaldıran maliyyə siyasəti həyata keçirilməsə, bu qədər sürətlə artan işsizliyi ləğv etmək mümkün olmayacaq. Keynsin büdcə siyasəti onun iqtisadi təhlilinə əsaslanır. Bu təhlildən çıxış etməklə iqtisadiyyatın istehsal və pul bölmələrinin bir-birindən asılı olmadığını söyləmək olmaz. Ənənəvi doktrina isə məhz bunu iddia edirdi. Keynsə görə, fərdlər pulu yalnız mövcudluqlarını təmin etmək üçün deyil, həm də başqa məqsədlər üçün qazanmağa çalışırlar ki, bunun da nəticəsində faiz mexanizmi vasitəsilə (vergi normaları, kredit faizi və s.) iqtisadiyyatın pul və istehsal bölmələri, investisiya və yığım balansı, pul tələbi və pul təklifi balansı bir-biri ilə əlaqələnilir. O, minimal faiz səviyyəsi ilə reallaşan investisiya mənbələrindən tam istifadəni təmin etməyə qadir olan həcmə çatırsa, onda pul təklifi gəlir nomasını yüksəltmədən yalnız möhtəkirlik məqsədilə istifadə edilən pulun miqdarını artırma bilər. Belə şəraitdə aktual zəruri vergilər yolu ilə yığımlar, dövlət xərcləri vasitəsilə isə investisiyalar inkişaf etdiriləcək. Belə müdaxilə olmadan iqtisadiyyatda tam məşğulluq normasını əldə etmək mümkün deyil. Bütövlükdə Keyns nəzəriyyəsinin ənənəvi doktrinadan fərqləri üç bənddə əksini tapır. Ənənəvi nəzəriyyə tərəfdarlarının fikrincə, iqtisadiyyatın tam məşğulluğunu (özünəyetərliyi) təmin edən avtomatik tənzimləyicilər bunlardan ibarətdir: real əməkhaqqının elastikliyi, yığımların və investisiyaların faiz səviyyəsi, pulun istisnasız olaraq istehlak üçün tələb edilməsi.

Keyns bu arqumentlərin səhv olduğunu qeyd edərək göstərmişdir ki, əməkhaqqı və faiz səviyyələri qeyri-elastik varlıqlardır, talenin ümumünə buraxılmış iqtisadiyyat yalnız səviyyəyə aşağı balansla nail ola bilər. O, belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, pul təklifini tənzimləyən pul siyasəti ilə yanaşı, mənbələrdən tam istifadəni təmin etmək məqsədilə büdcə gəlirlərinin artırılmasına yönəlmiş maliyyə siyasətinin olması da zəruridir.

Keynsin nəzəriyyəsinə əsaslanan büdcə siyasətinin reallaşma istiqamətləri çox geniş və çoxtərəflidir.

Zəif inkişafmış ölkələrdə Keyns büdcə siyasətinin gerçəkləşdirilməsi və fəaliyyət göstərməsi mümkün deyil. Məsələn, Keynsin təhlilində belə bir ideya var ki, məcmu tələbdə artım istehsalın və bilavasitə məşğulluğun da artmasına səbəb olacaq, vəsait mənbələrindən tam istifadəni təmin edəcək. Bu ideyaların əsasında təklif şərtlərinin elastikliyi durur.

İstehsal normasının azalmasının və onun törətdiyi işsizliyin səbəbi bütüncü tələbin aşağı səviyyədə olmasıdır. Büdcə siyasəti büdcə vasitəsilə məcmu tələbdə baş verən bu azalmaya reaksiya verərək iqtisadiyyatı tam məşğulluğa səfərbər edir.

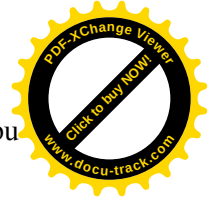
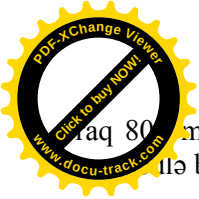
Bununla yanaşı, inkişaf etmiş ölkələrdə vəziyyət başqa cürdür və həmin ölkələrdə işsizliyin səbəbi məcmu tələbin səviyyəsinin aşağı olması yox, iqtisadiyyatda mövcud olan və onu işə salmağa gücü çatmayan investisiyalar bazarının imkanlarını genişləndirən əmək həcminin artıqlığıdır. Yəni bu ölkələrdə investisiya yatırımları və ya imkanları nisbətən əskik, iş qüvvəsi isə artıqdır. Bu baxımdan nəzərdən keçirilən siyasətdə kəsirin maliyyələşdirilməsi, «büdcə dəşiklərinin yamanması» yalnız məcmu tələbin artımına yol açır ki, bu da inflyasiya ilə müşayiət olunan tənəzzül doğurur. Büdcə kəsiri yaranana qədər məcmu tələbin artıqlığı nəticəsində artan tələb daha yüksək qiymət normalarının köməyi ilə tarazlıq vəziyyətinə gəlir. Yəni büdcə kəsiri yarananadək təklifin həcmi yüksək olduğu halda, büdcə kəsiri zamanı tələb daha yüksək olur. Digər tərəfdən, müəyyən istehsal bölməsində təklif şərtləri elastik olduğu təqdirdə həmin bölməyə yönəldilən tələb artımı başqa bölmələrlə qarşılıqlı əlaqədə büdcə siyasətinin gətirdiyi genişləndirici təsirləri sahmana salır.

Keynsin büdcə siyasəti və bütövlükdə iqtisadi nəzəriyyəsi uzun illər boyu inkişaf etmiş sənaye ölkələrində özülqoyucu doktrina olmuşdur. İqtisadiyyatın müasir inkişaf səviyyəsi bu nəzəriyyənin bəzi müddəalarının qeyri-real olduğunu sübuta yetirsə də, Keyns iqtisadiyyat tarixində dünya iqtisadiyyat elmini zənginləşdirmiş ən böyük alimlərdən biri kimi qalmışdır.

Keyns nəzəriyyəsindən başqa, iqtisadi artım və büdcə siyasəti ilə bağlı tam bir sıra digər mühüm nəzəriyyələr də olmuşdur.

İqtisadi artım inkişafı iqtisadiyyatda məcmu təkliflə məcmu tələbin uzunmüddətli artımının balanslılığına söykənir. İqtisadi artım məsələsində iki əsas artım modeli mövcuddur: birincisi Harray-Domar modeli, ikincisi isə neoklassik artım modelidir.

Böhran şəraitində büdcə siyasəti də fəvğələdə rejimə keçirilir və adətən tələbin yüksəlməsinə yönəldilir. 2008-ci ilin qlobal iqtisadi böhranı şəraitində əksər ölkələrdə büdcə siyasətinə yenidən baxılmış və məhsullara tələbin artırılmasına yönəldilmişdir. Belə ki, büdcədən investisiyaların maliyyələşdirilməsinə, iqtisadiyyatın stimullaşdırılmasına böyük miqdarda büdcə vəsaiti yönəldilərək böhran vəziyyətindən çıxmışdılar. Bu məqsədlə ABŞ dövlət büdcəsindən antiböhran paketi ola-

raq 80 mlrd dollar vəsait xərcələnmişdir. Eyni ilə digər ölkələr də bu ilə böyük miqdarda vəsait xərcələnmişdir.

7.7. Büdcə kəsiri və onu örtmə mənbələri

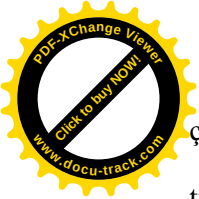
Ümumiyyətlə, büdcə gəlirləri və xərcləri balanslı olmalı, yəni xərclərin kəmiyyəti gəlirlərin kəmiyyəti ilə bərabərlik təşkil etməlidir. Lakin obyektiv zərurət nəticəsində bəzi lokal və müvəqqəti hədudlarda xərc və gəlir kəmiyyətlərinin fərqli olması qaçılmazdır.

Büdcənin icra prosesində gəlirlərlə xərclər ya adekvat olur, ya gəlirlər xərcləri üstələyə bilər və ya da büdcə xərcləri büdcə gəlirlərindən çox ola bilər. İqtisadiyyata dair ədəbiyyatda bu birinci halda balanslaşdırılmış büdcə adlanır. İkinci hal isə profisitli büdcə adlanır və bu artıqlıq büdcə profisiti adlanır. Belə halda büdcənin artıq hissəsi hökumət ehtiyatına (xəzinəyə), yəni hökumətin saxlanacağı yerinə keçirilir. Üçüncü halda isə, əksinə, büdcə xərcləri büdcə gəlirlərini üstələyir və buna büdcə kəsiri deyirlər, belə büdcələr isə kəsirli büdcə adlanır. Büdcə kəsiri çox mürəkkəb anlayış olmaqla iqtisadiyyata fəal təsir edən bir hadisədir. Bu təsir, adətən, son dərəcə mənfi olur, lakin müasir şəraitdə büdcə kəsiri bəzi müstəsna hallarda iqtisadiyyata müsbət təsir də göstərə bilər.

Dünya təcrübəsi və iqtisadçıların hesablamaları göstərir ki, ümumi milli məhsulun 3 faizindən artıq olan büdcə kəsiri iqtisadiyyata mənfi təsir göstərir. İnvestisiya xərcləri istehsalın canlanması ilə əlaqədar olanda isə göstərilən hədlərdə, təbii, büdcə kəsirinin iqtisadi inkişafa təsiri müsbət olur. Büdcə kəsirini örtmək üçün borc alınan və ya başqa üsullarla əldə edilən vəsait investisiyalar şəklində iqtisadiyyata qoyulursa və onlardan gəlir gətirən başqa sahələrdə istifadə olunursa, o zaman bu vəsait bir neçə ilə öz xərcini ödəyəcək, sonra büdcə gəlirlərini artırmaq-la büdcə kəsirlərinin normal səviyyəyə (3-4%) çatmasına səbəb olacaq, dünya təcrübəsinin göstərdiyi kimi, heç bir çətinlik və əndişə törət-mədən adi büdcə prosesi təsiri bağışlayacaq. Dövlətlərin çoxunda iqtisadi inkişafın indiki mərhələsində göstərilən normal parametrlərdə büdcə kəsiri müşahidə olunur. Hətta yüksək inkişaf etmiş sənaye ölkələrində də büdcənin kəsirsiz olması, yaxud gəlirlərin xərcləri üstələməsi çox nadir hallarda baş verir, çünki dövlətin xərcləri fasiləsiz olaraq artır və bu artımın qarşısını real gəlirlər hesabına almaq mümkün olmur.

Dünya təcrübəsində büdcə kəsiri aşağıdakı müxtəlif xarici və daxili mənbələr hesabına örtülür:

1. Mərkəzi bankların birbaşa kreditləri. Bundan bir çox, xüsusilə ke-

çid iqtisadiyyatı ölkələri istifadə edir.

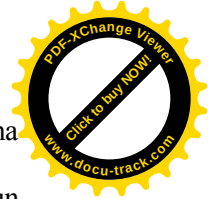
2. Həm daxili, həm də xarici açıq bazarlarda qiymətli kağız tı. Bu əməliyyat dolayısı ilə dövlətin borcu olduğunu göstərir. Dövlət bu qiymətli kağızlar üzrə olan borclarını hökmən qaytarmalıdır. Dövlətin başqa gəlirləri, əhalinin və şirkətlərin könüllü ianələri və s. kimi büdcədən kənar mənbələrdən də istifadə etmək mümkündür.

3. Başqa bir mənbə xarici kredit qaynaqlarından istifadə edilməsidir. Mərkəzi bankın və digər dövlətdaxili mənbələrin verdikləri borc daxili borc sayılır. Xarici borclar isə, müvafiq olaraq, ölkədən kənarada yerləşən mənbələrdən alınan vəsaitdir. Bunların sırasına ayrı-ayrı maliyyə-kredit təşkilatları, şirkətlər, dövlətlər, habelə ayrı-ayrı şəxslər daxildir.

Büdcə kəsirinin örtülməsinin bu və ya başqa mənbələrindən istifadənin səviyyəsi, bu mənbələrin quruluşu ayrı-ayrı ölkələrin inkişaf xüsusiyyətlərindən asılıdır. Məsələn, fərz edək ki, ölkənin büdcədən kənar gəlirləri var və o, qəsdən həmin gəlirləri büdcəyə daxil etmir, onda büdcə örtümündə bu gəlirlərin xüsusi yeri olur. Yaxud büdcə kəsirinin örtülməsi üçün mərkəzi bankların kreditlərindən birbaşa istifadə olunması qadağan edilmiş ölkələrdə bu maddənin müəyyən əhəmiyyəti ola bilər. Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsi kəsirinin örtülməsi vəziyyətini nəzərdən keçirək. Respublikada büdcə kəsiri əsasən 1994-2000-ci illərdə olmuşdur və sonrakı təhlillərdən də görəcəyik ki, 2000-ci ildən sonra ölkədə davamlı büdcə artıqlığı (profisit) baş vermişdir. Lakin 2010-cu ilə yenidən büdcə kəsiri planlaşdırılmışdır. 2010-cu il üçün dövlət büdcəsinin gəlirləri 10 mlrd. 15 mln manat, xərcləri – 11 mlrd. 264 mln. manat, kəsiri - 1 mlrd. 249 mln. manat və ya ÜDM-in 3,9%-i həcmində proqnozlaşdırılır

Ölkənin büdcə kəsiri əvvəllər xarici mənbələr və neft bonusları hesabına örtülürdü. Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçid məqsədilə islahatları, əsasən, BVF aparırdı, büdcə kəsirini maliyyələşdirmə mənbələri də ya həmin təşkilatın özü tərəfindən, ya da onun köməyi ilə təmin edilirdi. İslahatın ilk illərində Milli (Mərkəzi) Bankın kreditlərindən və neft bonuslarından istifadə olunurdu. 2010-cu ilin büdcə kəsirinin də əsasən neft fondunun gəlirləri, xarici mənbələr və daxili borclanma hesabına maliyyələşdirilməsi planlaşdırılır.

Göstərilən yollardan əlavə, büdcə kəsirini azaltmaq üçün dünya təcrübəsində sınaqdan keçirilmiş və özünü doğrultmuş daha bir neçə istiqamət var: istehsalın və satışın həcmi genişləndirmək; bir sıra sahələrdə dövlət xərclərini azaltmaq; idarəetmə aparatının ixtisar edilməsi və ya idarəçilik xərclərinin azaldılması; hərbi xərclərin ixtisar edilməsi;

vergi ödəməyə məruz qalan gəlirlərin gizlədilməsi hallarını minimuma endirən, yeni vergi növləri tətbiq etmək və s.

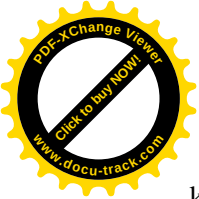
Aşağıdakı 7.7.1. cədvəlindən göründüyü kimi, büdcə kəsiri və onun ümumi milli məhsula nisbəti müxtəlif ölkələrdə müxtəlif cürdür.

Cədvəl 7.7.1.

Bəzi ölkələrdə büdcə kəsiri, (ÜDM-ə nəzərən %-lə)*

Ölkələr	İllər								
	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1999	2003	2008
ABŞ	-2.7	-3.3	-4.4	-3.6	-2.3	-2.0	1.3	-3.9	-5.9
Yaponiya	2.9* ¹	2.9	1.4	-1.6	-2.1	-3.1	-11.4	-8.2	-5.8
İtaliya	-10.9	-10.2	-9.5	-9.6	-9.0	-7.2	-1.9	-2.4	-2.7
Almaniya	-2.0	-3.3	-2.9	-3.5	-2.6	-3.5	-1.2	-3.8	-0.1
Albaniya	-15.0	-31.0	-22.0	-15.0	-12.0	-10.0	-11.3	-	-5.7
Macarıstan	0.4	-2.2	-5.5	-6.8	-8.2	-6.5	-5.6	-6.0	-3.4
Rusiya	D.N.	D.N.	-21.6	-7.2	-10.4	-5.5	-1.2	1.71	4.8
Litva	-5.4	2.7	0.8	-3.1	-4.2	-3.3	-7.1	-1.85	-3.2
Azərbaycan	14.4	13.6	2.8	-12.7	-11.4	-4.2	-2.9	-0.2	0.2

*Mənbə: government finance statistics/ 1999, 2004, 2008. yearbook, imf. Washington-2000, 2004. transition report 2008. ebrd. London - 2009. *1Müsbət rəqəmlər büdcənin profisitini göstərir

Ən yüksək büdcə kəsiri keçid iqtisadiyyatı ölkələrində, ən az kəsiri isə inkişaf etmiş dövlətlərdədir. Bununla bərabər, göstərmək lazımdır ki, 2008-ci ilin dünya böhranı ilə əlaqədar əksəriyyət dövlətlərdə büdcə kə-siri kəskin surətdə artmışdır. Məsələn, ABŞ- da 2009-cu ilin büdcə kəsiri ÜDM-in 12.5%-i, 2010-cu ilə 10,0%-i həcmində planlaşdırılır.

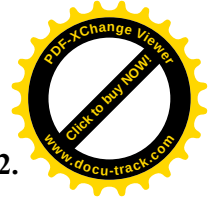
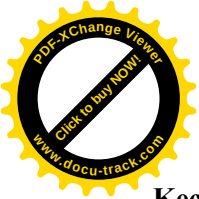
Bütövlükdə dünya iqtisadiyyatı üzrə son iyirmi ildə ən yüksək büdcə kəsiri Ermənistanda (54,3%, 1993-cü il), ən yüksək büdcə artıqlığı isə Küveytdə (29,1%, 1986-cı il) müşahidə edilmişdir.

Ümumiyyətlə, keçid iqtisadiyyatı ölkələrində büdcə kəsiri başqa ölkələrdəkinə nisbətən xeyli yüksək olmuşdur. Bu, istehsalın və gəlirlərin azalması, vergidənyayınma hallarının çoxluğu, habelə maliyyəçi kadrların bazar iqtisadiyyatının prinsiplərini və şərtlərini zəif bilmələri ilə əlaqədar idi. 7.7.2. cədvəlinin məlumatları bu ölkələrdə büdcə kəsirinin yüksək və qeyri-sabit olduğuna dəlalət edir.

Son illər keçid iqtisadiyyatı ölkələrinin hamısında büdcə kəsirinin səviyyəsi sabitləşmişdir.

Azərbaycan Respublikasında 1993-cü ilədək büdcə böyük artıqlıqla icra olunurdu. 1970-1980-ci illərdə bu göstərici 20-35% təşkil edirdi. Lakin bu vəsait hökumətin ehtiyatına deyil, SSRİ-nin dövlət büdcəsinin icrasına göndərilirdi.

1993-cü ildən başlayaraq ölkəmizin büdcəsində kəsir meydana gəldi. Həmin il kəsir ÜDM-ə nəzərən 12,7% təşkil edirdi. Bundan sonra o get-gedə azalmağa başladı ki, bu da inflyasiyanın azalmasına fəal təsir göstərmiş oldu. Son illər büdcə böyük profisitlə yerinə yetirilir ki, bu vəsaitlər də hökumətin valyuta və qızıl ehtiyatlarına yönəldilir (7.7.1. qrafikinə bax).

Cədvəl 7.7.2.

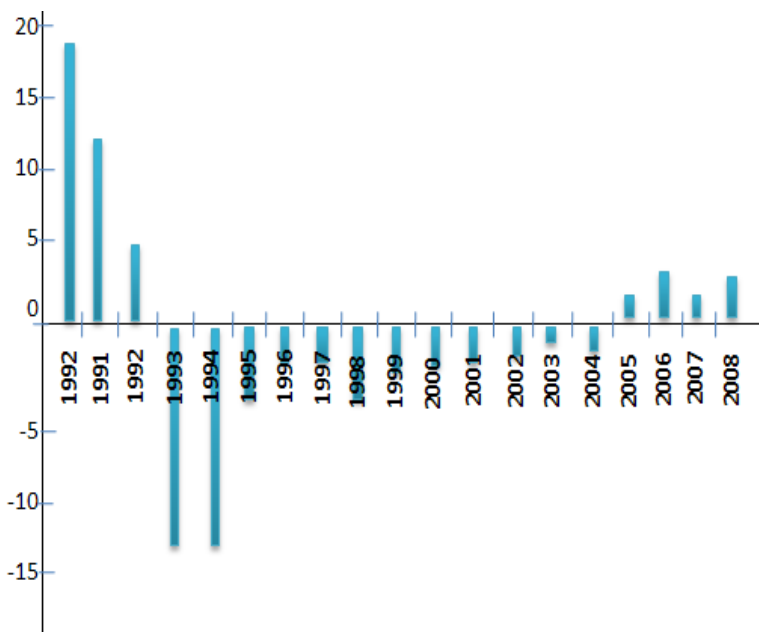
**Keçid iqtisadiyyatı dövlətlərinin ümumi gəlir və xərc balansı
(ÜDM-ə nəzərən %-lə)**

Ölkələr	1989	1990	1991	1992	1995	2000	2005	2008	2009- proqn.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Azərbaycan	17,5*	14,4*	13,6*	2,9	-4,9	-4,2	2,6	0,2	9,2
Ermənistan	-	-	-	-30,6	-11,1	-4,2	-2,6	-2,3	-1,5
Belarus	-	-	-	0,0	-1,9	-2,2	-0,7	1,4	0,0
Estoniya	-	-	-	-0,2	-1,2	-0,3	1,6	-2,7	-3,0
Gürcüstan	-	-	-	-45,5	-6,9	-5,1	-1,5	-6,4	-9,4
Qazaxıstan	-	-	-	-7,3	-3,2	-7,6	5,8	1,1	-2,0
Qırğızıstan	-	-	-	-14,7	-17,3	-10,0	-3,4	-0,1	-3,8
Latviya	-	-	-	-0,8	-3,5	-0,0	-0,4	-4,0	-10,0
Litva	-	-	-	0,5	-4,5	-5,8	-0,4	-3,2	-9,0
Moldova	-	-	-	-26,1	-5,8	-3,0	1,5	-1,0	-7,0
Rusiya	-	-	-	-18,4	-6,1	-8,0	8,1	4,8	-8,8

Cədvəl 7.7.2-nin davamı

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Tacikistan	-	-	-	-30,5	-7,9	-3,8	-2,9	-6,1	-8,9
Türkmənistan	-	-	-	13,3	-1,4	-2,7	0,8	11,3	5,3
Ukrayna	-	-	-	-23,2	-4,9	-2,7	-2,3	-3,2	11,4
Özbəkistan	-	-	-	-11,3	-3,5	-3,4	2,8	10,5	2,0
Albaniya	-5,5	-3,7	-43,7	-21,8	-10,4	-10,7	-3,5	-5,7	-6,3
Bolqarıstan	-1,4	-12,8	-14,7	-5,2	-6,3	1,5	1,9	3,0	-0,1
Horvatiya	-	-	-4,8	-3,9	-1,5	-0,8	-3,5	-1,4	-3,3
Çexiya Resp.	1,3	-2,2	4,8	-2,1	-1,8	-1,9	-3,6	-1,4	-3,3
Macarıstan	-	1,0	-3,7	-7,6	-6,2	-4,2	-7,8	-3,4	-3,9
Makedoniya	-	-	-	-	-0,2	-1,2	0,3	-1,0	-2,8
Polşa	-	2,7	-5,4	-6,3	-1,9	-2,4	-4,3	-3,9	-6,0
Rumıniya	8,1	1,0	3,3	-4,6	-2,6	-3,6	-0,8	-4,9	-7,3
Slovakiya	-12	-15,0	-8,6	-11,9	0,4	-4,9	-2,8	-2,2	-5,5
Sloveniya	0,3	-0,4	2,7	0,2	0,4	-1,0	-1,4	-0,9	-5,5

Qeydlər: Government finance statistics/ 2008. yearbook, imf. Washington- 2001, Azərbaycan Respublikası. Azərbaycanın maliyyə vəsaiti, 2008. ebrd. London - 2009. internet BVF-in veb-səhifəsi. *¹ Hesablama 1992-2008-ci illər üçün aparılmışdır. İttifaq büdcəsi nəzərə alınmışdır.

Qrafik 7.7.1. Azərbaycan Respublikası büdcəsinin kəsir və profisiti (-,+).

Dövlət büdcəsinin kəsirini təhlil edərkən və vəziyyətini qiymətləndirərkən kompleks yanaşma metodundan istifadə etmək lazımdır. Büdcə kəsiri göstəricisini ümumi daxili məhsulla müqayisə etmək heç də həmişə qiymətləndirmənin real olması demək deyil. Ümumi daxili məhsul bölgüsündə büdcə payı xeyli az olan ölkələrdə bu göstərici məsələnin mahiyyətini tam açə bilmir və real tutuşdurmaya imkan vermir. Buna görə də bir çox hallarda büdcə kəsiri, 7.7.3. cədvəlində olduğu kimi, büdcə xərclərinə nəzərən təhlil edilir.

Cədvəl 1.3.
Bəzi ölkələrdə xərclərə nəzərən büdcə kəsiri (%-lə)

Ölkələr	1990	1991	1994	1995	1997	1998	2000	2008
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Albaniya	-	-	-	-28,9	-42,5	-28,4	-	-20,8
Azərbaycan	-	-	-30,4	-22,1	-12,5	-16,5	-12,4	0,6
Belarus	-	-	-5,1	-8,0	-4,6	-2,8	-	2,8
Bolqarıstan	-14,2	-10,8	-10,4	-12,8	6,7	8,7	-	7,6
Horvatiya	-	-12,3	4,0	-2,0	-2,9	1,4	-0,7	-3,6
Kipr	-16,1	-20,1	-4,3	-3,0	-14,4	-	-	-
Çexiya Respublikası	-	-	2,2	1,0	-3,1	-4,7	-	-2,4
Estoniya	-	1,6	4,1	-1,6	7,9	-0,17	-	-8,1
Gürcüstan	-	-	-	-	-27,4	-27,1	-	-19,1
Macarıstan	1,5	-6,9	-12,8	-7,7	-6,4	-14,2	-	-7,3
Qazaxıstan	-	-	-	-	-16,5	-20,7	-	4,5

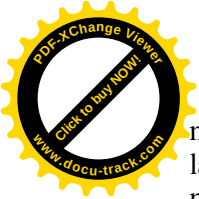
Cədvəl 7.7.3-ün davamı

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Qırğızistan Respublikası	-	-	-33,5	-40,4	-24,8	-13,9	-	-0.3
Latviya	-	-	-14,0	-10,6	2,6	0,45	-	-12.0
Litva	-	4,5	-16,5	-16,9	-6,7	-1,6	-	-9.2
Malta	-11,7	-11,3	-9,5	-7,1	-21,9	-	-	-
Polşa	-	-	-5,2	-4,7	-3,5	-2,8	-	-10.1
Rumıniya	2,8	5,5	-7,7	-9,1	-12,5	-	-	-15.0
Rusiya	-	-	-34,1	-18,1	-	-	-	12.5
Türkiyə	-17,2	-25,2	-16,7	-18,4	-27,8	-	-	-

*Mənbə: government finance statistics yearbook 2000, 2008, .

Cədvəldən görünür ki, xərclərə nəzərən müəyyən edilən büdcə kəsirinin vəziyyəti ümumi daxili məhsula nəzərən hesablanan göstəricilərlə eyni deyil. Buna görə də müxtəlif ölkələrdə büdcə kəsirinin səviyyəsi qiymətləndirilərkən həmin göstəricilərin hər ikisini tapmaq məqsəduyğun sayılır. Bu zaman təbii suallar yaranır. Büdcə kəsirinin olmasının nəyi pisdır? - Ümumiyyətlə kəsir olmadan keçinmək mümkündürmü? Borclar bazarında hökumətin iştirakı olmadan maliyyə bazarını idarə etmək olarmı? Bu suallara yalnız cəmiyyətin inkişafında büdcə kəsirinin rolunu təhlil etdikdən sonra aydın cavab vermək olar.

Bütövlükdə, kəsiri olmaq, borca girmək heç kimə xoş gəlmir, lakin bunlarsız da keçinmək olmur. Müəyyən mərhələlərdə idarəetmənin sə-

mərəsini artırmaq üçün hökumət və başqa subyektlər borca girirlər. Dünya təcrübəsi və iqtisadçıların hesablamaları göstərir ki, milli məhsulun dəyərinin 3 faizindən çox olmayan büdcə kəsiri iqtisadiyyata müsbət təsir göstərir.

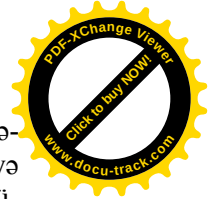
Avropa Birliyi ölkələrinin 1991-ci il müqaviləsində şərt qoyulmuşdu ki, üzv ölkələrin büdcə kəsiri ümumi daxili məhsulun 3 faizindən, dövlət borclarının məbləği isə ümumi daxili məhsulun 60 faizindən çox olmasın². Hətta yüksək inkişafı ölkələrin də çoxunda iqtisadi inkişafın indiki mərhələsində göstərilən normal parametrlərdə büdcə kəsiri mövcuddur. Büdcə kəsirinin rolunu müxtəlif aspektlərdən qiymətləndirmək olar. Onlardan bəzilərinin mahiyyətini açmağa çalışaq:

Büdcə kəsiri və iqtisadi sabitlik. Hökumətin və digər subyektlərin büdcələrinə gəlirlərin daxil olması və xərclərdən istifadə zamanca üst-üstə düşməyə bilər. Bu halda hökumət ya xərcləri dayandırmalı, ya da büdcə kəsirinə əl atmalı, yəni borc götürərək imkan olanda onu qaytarmalıdır. Sonuncu variant, əlbəttə, daha səmərəlidir, işlər düzgün qurularsa, idarəetmə səmərəliliyinin yüksəlməsinə və bazarın sabitliyinin təmin edilməsinə yardımçı ola bilər.

Büdcə kəsiri əslində əhalidən, sahibkarlardan və şirkətlərdən alınan vergilərin çoxaldılması demək deyil. Bu vergilər dövrüyyədə qalmaqla investisiyalara, yəni yeni iş yerlərinin və vergi obyektlərinin açılmasına sərf oluna bilər. Başqa tərəfdən isə, dövlət yeni vergilər cəlb etmədən xərcləri artırır və bununla da həmin vəsaitlərin bazardan səfərbər edilməsinə baxmayaraq mal və xidmət alışı çoxalır.

Büdcə kəsiri, yığım və istehsal artımı. İstehsal artımının əsas mənbəyi kapital qoyuluşudur. Bütün investisiyalar kimi kapital qoyuluşları da cəmiyyətin saxlancları (saving) hesabına həyata keçirilir. Cəmiyyət nə qədər çox qənaət edərsə (yığım), investisiyaların maliyyələşməsinə bir o qədər çox vəsait yönəldir. Demək olar, bütün ölkələrdə ümumi daxili məhsulda yığım və investisiyaların payı bərabərdir. Bu, bizim yuxarıdakı fikrimizin doğruluğunu təsdiqləmiş olur. Lakin bu göstəricilərin səviyyələri ayrı-ayrı ölkələrdə bir-birindən fərqlənir. Məsələn, investisiyaların və yığımın ümumi daxili məhsuldakı payı ABŞ-da 16% həddində olduğu halda, Yaponiyada 31%-ə yaxındır. Keçid iqtisadiyyatı ölkələrində bu qanunauyğunluq gözlənilmir. Məsələ burasındadır ki, inkişaf etmiş ölkələrdə bütün yığımlar saxlancları formasında rəs-

² David N. Nyman: Public finance: A contemporary Application of Theory and Policy. Orlando, 1999, p.458

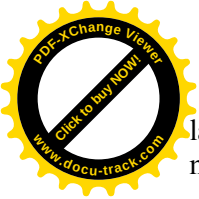

mi maliyyə vasitəçiliyi orqanlarından gəlib keçir. Keçid iqtisadiyyatı şə-
bəkə belə bir sistem yoxdur, ehtiyatların yalnız cüzi hissəsini maliyyə
vasitəçiləri səfərbər edir və buna görə də yığımla investisiyaların ölçü-
ləri üst-üstə düşmür. Ümumiyyətlə, bu ölkələrdə yığımın səviyyəsi çox
aşağıdır. Milli saxlanclar biznes yığımını, fiziki şəxslərin və dövlətin
yığımlarını əhatə edir. Dövlət səfərbər etdiyi vəsaitdən çox xərcləyəndə
bu, saxlancların və investisiyaların azalmasına səbəb olur. Amerika
mütəxəssislərinin hesablamalarına görə, kəsinin ümumi daxili məhsulun
1 faizi qədər azaldılması ümumi daxili məhsulun təxminən 1 faiz artırıl-
masına bərabərdir³. Bu iddia xeyli mübahisəlidir və özünü, hətta,
Amerika təcrübəsində də doğrultmamışdır. Yeni əsrin başlanğıcında
ABŞ-da büdcə kəsiri aradan qaldırılsa da, büdcə artıqlığı yaransa da, bu,
yüksək artıma səbəb olmamışdır, əksinə, hazırda ölkə iqtisadiyyatı böhr-
an vəziyyəti yaşayır. Bizə elə gəlir ki, kəsinin yığma təsiri və iqtisadiy-
yatın inkişafı bir sıra amillərdən, məsələn, büdcə kəsirinin haralara sərf
olunmasından, bu prosesin hansı ölkədə baş verməsindən, kəsir maliyyə-
ləşdirməsinin hansı səviyyədə olmasından, ölkənin hansı şəraitdə
yaşamasından (böhran, canlanma, depressiya və s.) asılıdır. Kəsir kapital
qoyuluşlarının maliyyələşməsinə sərf olunursa və onun səviyyəsi ümu-
mi daxili məhsulun 3 faizindən çox deyilsə, o, iqtisadiyyatın inkişafına
mənfi təsir göstərə bilməz. Dövlət məmurlarının maaşlarının artırılma-
sına sərf olunan kəsirlə yol çəkilişinə, liman tikintisinə sərf olunan kəsir
eyni təsiri malik ola bilməz.

Büdcə kəsiri və faizlər. Öncə qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyatı
idarəetmənin indiki mərhələsində kəsir olmadan normal maliyyə bazarı
yaratmaq mümkün deyil. Dövlət qiymətli kağızları vasitəsilə bazara da-
xil olan dövlət maliyyə bazarını tənzimləyir, diskont amili və risk-frii
faizi formalaşdırır. Büdcə kəsiri olmasa, dövlətin borc almağa ehtiyacı
olmazdı və o, maliyyə bazarının formalaşmasında iştirak edə bilməzdi.
Digər tərəfdən, iqtisadçıların ümumi rəyi belədir ki, digər şərtlər bərabər
olduqda büdcə kəsiri faizlərin artmasına gətirib çıxarır⁴. Məsələ burası-
ndadır ki, kəsir olan zaman hökumət borc bazarına müraciət etməklə kre-
ditlərə əlavə tələb yaradır. Bazar qanunlarına görə, tələb artdıqca malın
qiyməti, indiki halda faiz də çoxalır. Faizin çoxalması isə malların baha-

³ congressional budget office, "the federal deficit".

⁴ david n. nyman: public finance: a contemporary application of theory and policy. Orlando, 1999.

laşmasına səbəb olur. Deməli, kəsin çoxalması həm faizlər, həm də mal və xidmətlərin qiymətlərinin çoxalması ilə nəticələnir.

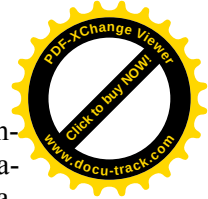
Büdcə kəsiri, inflyasiya və işsizlik. Büdcə kəsiri bazarda pula tələbin artması ilə müşayiət olunur, bununla da mallara və xidmətlərə tələbi artırır, malların və xidmətlərin məcmu qiymət indekslərinin artmasına şərait yaradır. Qiymətlərin qalxması inflyasiya deməkdir, inflyasiya isə planlaşdırılmış indeks zamanı işsizliyin azalmasına kömək edir. Lakin burada söhbət büdcə kəsirinin ağılla artırılmasından, digər makroiqtisadi göstəricilərin tarazlığının saxlanılmasından, bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə əməl edən ölkələrdən gedir.

Cədvəl 7.7.4.

Büdcə kəsiri, məşğulluq, inflyasiya, artım və faizlər

Ölkələr	Büdcə kəsiri, ÜDM-ə nəzərən %-lə	İşsizlik, %-lə	İnflyasiya, %-lə	ÜDM-in artımı, %-lə	Kreditlərin faiz dərəcəsi
ABŞ					
1995	-2.0	5.6	2.8	1.0	8.83
2008	-5.9	6.0	3.8	0.4	4.12
İsveçrə					
1995	-2.5	4.2	1.7	0.7	5.48
2008	0.9	2.7	2.4	1.8	3.27
Yaponiya					
1995	-3.1	3.1	-0.1	0.6	3.40
2008	-5.8	4.0	2.4	-0.7	1.86
Rusiya					
1995	-6.1	8.3	190.2	-4.0	320.3
2008	4.8	5.6	14.1	5.6	10.0

*Mənbə: government finance statistics, yearbook, imf, Washington d.c.-2008, international financial statistics, june 2009, imf, Washington d.c. 2009, world economic outlook, 10.2009.

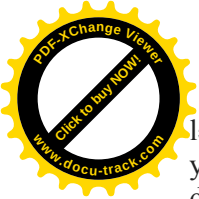
Cədvəl 7.7.4.-dəki məlumatlar bütövlükdə makroiqtisadi tənzimləyici digər göstəriciləri ilə yuxarıda qeyd olunanlar arasında qanunauyğun əlaqələrin olduğunu təsdiqləyir, lakin bəzi hallarda burada, əsasən, digər amillərin təsiri ilə meydana gələn uyğunsuzluqlar da olur.

7.8. Neft Fondu

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bəzi ölkələrdə dövlət büdcəsi ilə yanaşı bir sıra büdcədənkenar fondlar da yaradılır. Belə fondlar içərisində Azərbaycanda yaradılan Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu (ARDNF) mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Analoji fondlar bir sıra digər neft ölkələrində də var. Amma Azərbaycanda onun yaradılması və istifadə qaydaları fərqlidir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun yaradılması Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 1999-cu il, 29 dekabr, 240 sayılı müvafiq Fərmanına əsasən həyata keçirilmişdir. Fondun fəaliyyəti onun əsasnaməsi ilə tənzimlənir. Əsasnamə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 2000-ci il tarixli 434 sayılı Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Ölkə Prezidentinin 19 iyun 2001-ci il tarixli 511 nömrəli Fərmanı ilə ARDNF-in valyuta vəsaitinin saxlanılması, yerləşdirilməsi və idarə edilməsi haqqında Qaydalar təsdiq edil-dikdən sonra Neft Fondu əməli fəaliyyətə başlamışdır.

Neft Fondunun yaradılmasında başlıca məqsəd - Azərbaycanın neft sərvətlərinin nəsillər arasında ədalətli bölüşdürülməsinin təmin edilməsidir. Neft Fondunun qarşısında qoyulan əsas vəzifə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının bugünkü və gələcək nəsillərinin mənafeyi naminə neft və qaz ehtiyatlarının kəşfiyyatı və işlənməsi sahəsində bağlanmış sazişlərin həyata keçirilməsindən və Neft Fondunun öz fəaliyyətindən əldə olunan valyuta və digər vəsaitin yığılmasını və səmərəli idarə olunmasını təmin etməkdən ibarətdir. Bununla bərbər Neft Fondunun qarşısında ölkə iqtisadiyyatını artan xarici valyuta daxilolmalarının mümkün mənfi təsirlərindən qorumaq (manatın kəskin bahalaşması və yerli istehsalın rəqabət qabiliyyətinin pisləşməsi), makroiqtisadi tarazlığı gözləmək kimi müxtəlif məqsədlər və maliyyə intizamına xələl gətirməmək öhdəçiliyi durur.

Neft Fondunun idarə olunması əsasən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən həyata keçirilir. İcraçı direktor ölkə prezidenti tərəfindən vəzifəyə təyin olunur. Neft Fondunun fəaliyyətinə ümumi nəzarət müvafiq dövlət orqanlarının və ictimai təşkilatların nümayəndə-

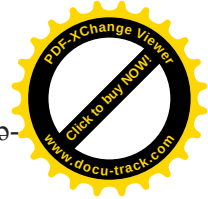
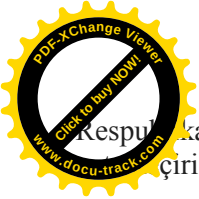

lərindən, habelə digər şəxslərdən ibarət Müşahidə Şurası tərəf-
yata keçirilir. Müşahidə Şurasının başlıca vəzifəsi Neft Fondunun
direktoru tərəfindən hazırlanan illik büdcə layihəsinə və büdcənin icrası
barədə hesabatlarla, habelə illik hesabatlarla və maliyyə fəaliyyətinin
auditingin nəticələrinə rəy verməkdir. Müşahidə Şurasının 10 nəfərdən
ibarət tərkibi Prezidentin 27 dekabr 2001-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq
edilmişdir.

Neft Fondunun büdcəsinin icrası Müşahidə Şurası tərəfindən veril-
miş rəy əsasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Sərən-
camları ilə təsdiq edilmiş Neft Fondunun büdcəsinə, o cümlədən və-
saitinin istifadə edilməsinin əsas istiqamətləri (proqramına) və illik xərc-
lər smetasına uyğun olaraq həyata keçirilir.

Neft Fondunun vəsaitləri neftdən gələn gəlirlər hesabına formalaşır.
Bu gəlirlərə konkret olaraq aşağıdakılar daxildir: Azərbaycan Respubli-
kasının payına düşən karbohidrogenlərin satışından əldə edilən xalis
gəlirlər; neft-qaz sazişlərinin imzalanması və ya icrası ilə bağlı Azər-
baycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkətinə və ya səlahiyyətli dövlət or-
qanına sərmayəçilər tərəfindən ödənilən bonuslar; karbohidrogen ehti-
yatlarının işlənməsi ilə əlaqədar sərmayəçilər tərəfindən müqavilə sahə-
sindən istifadə üçün ödənilən akkreditivli hesaba ödənişlər; neft-qaz la-
yihələrinin həyata keçirilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının
payına düşən dividendlər və mənfəətin bölüşdürülməsindən əldə edilən
gəlirlər; neftin və qazın Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə ötürül-
məsindən əldə edilən gəlirlər; neft-qaz sazişləri çərçivəsində Azər-
baycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinə və ya səlahiyyətli dövlət orqa-
nına sərmayəçilər tərəfindən verilən aktivlərdən əldə edilən gəlirlər;
Neft Fondunun aktivlərinin yerləşdirilməsindən və idarə olunmasından
əldə edilən gəlirlər. Neft Fondunun gəlirlərində əsas yeri neftdən daxil
olan gəlirlər tutur (bax cədvəl 7.8.1.).

Neft Fondunun Əsasnaməsinə uyğun olaraq, onun vəsaiti ölkənin
sosial-iqtisadi tərəqqisi naminə ən mühüm ümummilliyet problemlərin həl-
linə və strateji əhəmiyyətli infrastruktur obyektlərinin inşa və
rekonstruksiya edilməsinə istifadə oluna bilər. Azərbaycan
Respublikasının “Büdcə Sistemi haqqında” Qanununa uyğun olaraq,
Neft Fondunun xərcləri icmal dövlət büdcəsinin tərkib hissəsidir və hər
il dövlət büdcəsi ilə birlikdə ölkə parlamenti tərəfindən baxılaraq təsdiq
edilir. Qanunda nəzərdə tutulduğu kimi, Neft Fondu yalnız öz büdcəsi
ilə nəzərdə tutulan xərcləri həyata keçirə bilər. Neft Fondunun əməliyyat
və idarə-edilməsi ilə bağlı xərcləri istisna olmaqla, bütün xərcləri

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Mərkəzi Xəzinədarlığı vasitəsilə həyata keçirilir.

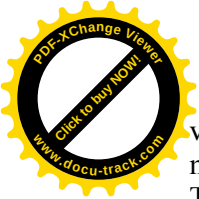
Cədvəl 7.8.1.

Azərbaycan Respublikası Neft Fondunun gəlirləri və xərcləri

S.s	Gəlirlər	Məbləğ (2009-plan), M.M.
1.	Cəmi gəlirlər	8 361,0
1.1.	Neft sazişlərinin icrasından gəlirlər	7 992,3
1.2.	Neft-qaz layihələrinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının payına düşən dividendlər (BTC layihəsi üzrə)	150,8
1.3.	Neft və qazın Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə ötürülməsindən əldə edilən gəlirlər	5,6
1.4.	Fondun vəsaitlərinin idarə olunmasından gəlirlər	211,4
1.5.	Digər gəlirlər	0,9
2.	Cəmi xərclər	5 319,6
2.1	Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il dövlət büdcəsinə transfert	4 915,0
2.2	Oğuz-Qəbələ zonasından Bakı şəhərinə su kəmərinin çəkilməsi layihəsinin maliyyələşdirilməsi	100,0
2.3	Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidən qurulması layihəsinin maliyyələşdirilməsi	110,0
2.4	Bakı-Tbilisi-Qars yeni dəmir yolu layihəsinin maliyyələşdirilməsi	80,0
2.5.	2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramının maliyyələşdirilməsi	10,0
2.6.	Dövlət Neft Fondunun idarə edilməsi ilə bağlı xərclər	24,5

*Mənbə: ARDNF-nun illik hesabatı

Neft istehsalının artması və neft məhsullarının qiymətlərinin sürətlə artması nəticəsində Neft fonduna daxilolmalar və bu fondan maliyyələşən layihələrin sayı ilbəil artır. Neft fondunun vəsaiti hesabına mühüm layihələr - Ermənistan Respublikasının etnik təmizləmə və təcavüz siyasəti nəticəsində öz doğma yurdlarından didərgin düşmüş qaçqın

və məcburi köçkün ailələrinin sosial-məişət vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və məskunlaşdırılması problemlərinin həlli layihəsi və Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri layihəsində Azərbaycan Respublikasının iştirak payının maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir.

Neft Fondunun hesabat sistemində şəffaflığın təmin edilməsi ilk növbədə Neft Fondunun maliyyə fəaliyyəti haqqında hesabatının müstəqil auditor tərəfindən yoxlanılması vasitəsilə həyata keçirilir. Neft Fondu fəaliyyət göstərdiyi bir neçə il ərzində onun auditi beynəlxalq nüfuzlu Ernst&Young audit şirkəti tərəfindən aparılmışdır. Neft Fondunun fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi (Parlament) tərəfindən yaradılmış Hesablama Palatası tərəfindən yoxlanıla bilər.

Proqnozlar göstərir ki, yaxın gələcəkdə fonda daxil olan vəsaitlərin həcmi dəfələrlə artacaq və bu vəsaitlərin səmərəli və vaxtında istifadəsi olduqca vacib məsələdir.

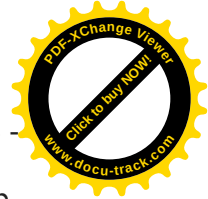
Fondun aktivləri boş saxlanılmır və müxtəlif maliyyə-kredit təşkilatlarında yerləşdirilərək gəlir gətirir. Fondun vəsaitləri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il, 19 iyun tarixli, 511 sayılı Fərmanı ilə təsdiq edilən, 2001-ci il, 21 dekabr tarixli, 607 sayılı Fərmanı və 2005-ci il, 1 mart tarixli, 202 sayılı Fərmanı ilə dəyişdirilən "Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun valyuta vəsaitlərinin saxlanılması, yerləşdirilməsi və idarə edilməsi haqqında Qaydalar"a (İnvestisiya təlimatı) əsasən idarə olunur.

Neft fondunun valyuta vəsaitlərinin bu qaydalara uyğun olaraq idarə edilməsi Fondun valyuta vəsaitlərinin təhlükəsiz saxlanılması və səmərəli idarəetmə yolu ilə investisiya gəliri əldə etməklə davamlı artırılması məqsədlərini daşıyır.

Azərbaycan Respublikasında Neft Fondunun valyuta vəsaitləri üzrə hesablaşma hesabları yalnız Azərbaycan Respublikasının Milli Bankında açılır. Respublika hüddudlarından kənarda isə fondun vəsaitləri beynəlxalq reyting agentlikləri Standard and Purz "AA-" , Mudiz "Aa3" və Fiç "AA-" uzunmüddətli öhdəliklər üzrə kredit reytingindən aşağı olmayan reytingə malik olan banklarda açıla bilər.

Fondun beynəlxalq maliyyə bazarlarında tərəfmüqabili uzunmüddətli öhdəliklər üzrə investisiya dərəcəli kredit reytingindən (Standard and Purz "BBB", Fiç "BBB" və ya Mudiz "Baa") aşağı olmayan reytingə malik olan maliyyə qurumları ola bilər.

Bir maliyyə qurumunun (mərkəzi banklar, depozitari banklar və eyni maliyyə qurumunun xarici menecer kimi çıxış etməsi halları istisna olmaqla) və ya bir investisiya aktivinin investisiya portfelindəki maksi-

mal xüsusi çəkisi ümumi investisiya portfelinin məcmu dəyərinin 15% -ində müəyyən edilmişdir.

Hal- hazırda Neft Fondunun investisiya portfelinin məcmu dəyərinin 50%-i ABŞ dollarında ifadə olunan aktivlərə; 40%-i AVRO-da ifadə olunan aktivlərə; 5%-i İngiltərə funt sterlinqində ifadə olunan aktivlərə; digər 5%-i isə dünya bazarlarındakı vəziyyətdən asılı olaraq aşağıda göstərilən istiqamətlər üzrə yerləşdirilmişdir:

- "A" (Standart and Purz, Fiç)və ya "A2" (Mudiz) kredit reytingindən aşağı olmayan uzunmüddətli ölkə (suveren borc) reytinginə malik olan ölkələrin valyutalarına,

- ABŞ dollarında və ya xüsusi çəkiddəki mütənasiblik əsasında bölüşdürülərək ABŞ dolları, AVRO və İngiltərə funt sterlinqində ifadə olunan aktivlərə.

Fondun vəsaitlərinin bir hissəsinin idarə edilməsi xarici menecerlərə həvalə edilə bilər. İnvestisiya portfelinin xarici menecerlərin idarə edilməsinə verilən vəsaitinin həcmi aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- xarici menecerlərə idarəetməyə verilən investisiya portfelinin həcmi Fondun investisiya portfelinin məcmu dəyərinin 60%-dən artıq ola bilməz;

- tək bir xarici menecerə idarəetməyə verilən investisiya portfelinin minimal həcmi 30 milyon ABŞ dollarından az, maksimal həcmi isə investisiya portfelinin cari məcmu dəyərinin 15%-dən artıq ola bilməz.

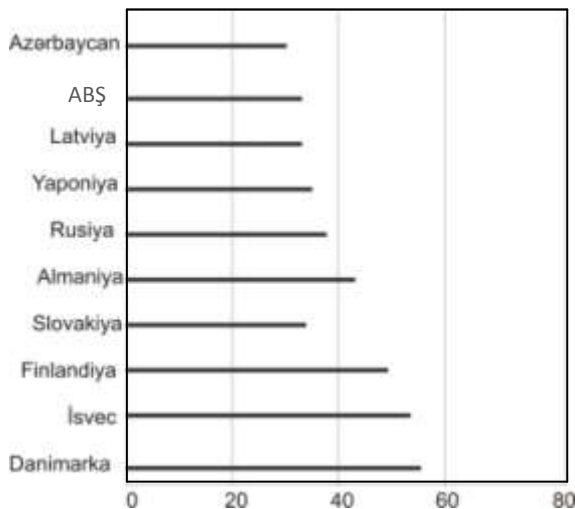
Dövlət Neft Fondunun investisiya portfelinə valyuta arbitrajı, svoplar, forvard və fyuçers əqdləri möhtəkirlik məqsədləri üçün daxil edilə bilməz. Qiymətli metal və daşlar, habelə daşınmaz əmlak sahələrində investisiyalara da yol verilmir.

VIII FƏSİL. DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN GƏLİRLƏRİ

8.1. Dövlət büdcəsi gəlirlərinin mahiyyəti

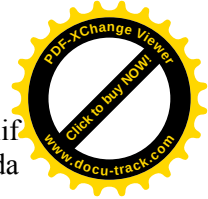
Məlum olduğu kimi, iqtisadi fəaliyyət növlərinin hamısında başlıca və son məqsəd gəlir əldə etməkdir. Hər bir şəxsin, müəssisənin, təşkilatın, şirkətin və s. iqtisadi sistem daxilində müəyyən əlaqələri olur. Bu əlaqələri saxlamaq üçün hökmən həm gəlir əldə etmək, həm də müəyyən vəsait xərcləmək tələb olunur. Hər bir iqtisadiyyat subyektinin də ən mühüm məqsədi çəkdiyi xərclərdən daha çox vəsait – gəlir əldə etməkdir. İqtisadi fəaliyyət növlərinin hamısında əsas maddi maraq gəlirin artırılması ilə bağlıdır. Gəlir çox olarsa, istehlak da çox olar, yığım da. İstehlak istehsalı, yığım isə istehsalın mənbəyi olan investisiyanı stimullaşdırır, yəni hər bir iqtisadi prosesin əvvəli də, sonu da gəlirə bağlıdır.

Dövlət də şəxslər kimi həmişə gəlirlərini artırmağa çalışır. Gəliri olmasa, heç bir dövlət yaşaya, müdafiə oluna, funksiyalarını yerinə yetirə və inkişaf edə bilməz. Hökumət hər il ümumi daxili məhsulun xeyli hissəsini büdcəyə cəlb edir, dövlətin öz funksiyalarını yerinə yetirə bilməsi üçün onu maliyyələşdirir (8.1.1. qrafikinə bax).

Qrafik 8.1.1. Ümumi daxili məhsulda dövlət büdcəsi gəlirlərinin payı

Göründüyü kimi, hökumətin səfərbər etdiyi gəlir payı ayrı-ayrı

Ölkələr bir-birindən fərqlidir. Bu, yuxarıda dediyimiz kimi, müxtəlif ilə bağlıdır. Məsələn, ABŞ-da hər bir vətəndaş 3,7, Danimarkada 6,2, Rusiyada 4,2, Azərbaycanda 2,3 ay dövlətə işləyir.

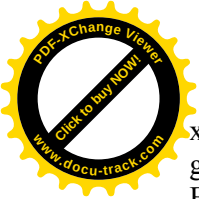
Dövlət həmişə və hər şeydən əvvəl nəinki yüksək gəlir əldə etməyə, həm də bu işi elə qurmağa çalışır ki, əldə olunan gəlir artım ehtiyatlarını fəallaşdır, iqtisadiyyatın səmərəsini stimullaşdır, onun tənzimlənməsinə müsbət təsir göstərə bilsin. Bu səbəbdən də dövlət gəlirlərinin mənbələri müxtəlif və çoxsaylıdır. Bu mənbələrin bir çoxu tarixən lap qədim zamanlarda meydana gəlsə də, iqtisadiyyatın sonrakı inkişafı ilə əlaqədar yeni-yeni gəlir mənbələri yaranmaqda, dövlət gəlirlərinin tərkibi genişlənməkdədir. Bu baxımdan xüsusən, inkişaf etməkdə olan ölkələr daha gəlirli olan və gələcəkdə gəlirlərin artacağına ümid verən sahələri inkişaf etdirməyə çalışır, həmin sahələrə böyük həcmdə investisiyalar qoyur. İqtisadi inkişaf və artım baş verdikdə dövlətin gəlirləri çoxalmağa, böhran anlarında isə azalmağa başlayır.

Dövlət gəlirlərinin çoxlu növləri var. Növ bölgüsü müxtəlif əlamətlərə görə aparılır. Belə əlamətlərdən biri gəlirlərin səfərbər edilməsi metodlarıdır. Burada gəlirlər məcburi və könüllü olmaqla iki yerə bölünür. Məcburi gəlirlərə vergilər və başqa məcburi ödəmələr aiddir. Büdcə gəlirlərində əsas yeri məcburi gəlirlər tutur. Könüllü gəlirlər isə təbii fəlakətlər, hərbi əməliyyatlar, böhranlar və başqa xoşagəlməz hadisələr zamanı əhalinin, şirkətlərin və xarici dövlətlərin verdikləri ianələrdən (yardımlardan) ibarətdir.

Dövlətin gəlir növlərindən biri də dövlət mülkiyyətindən və özəl mülkiyyətdən əldə olunan gəlirlərdir. Özəl mülkiyyətdə daha çox gəlir əldə edilir.

Növlərinə görə gəlirlər vergi gəlirlərinə və alternativ gəlirlərə bölünür. Vergi gəlirləri müxtəlif formalı vergilərdən daxil olur. Alternativ gəlir növləri borcları, inflyasiya mədaxillərini, dövlət rüsumlarını, dövlət mülkiyyətindən və ehtiyatlarından, dövlət müəssisələrindən və s. əldə olunan gəlirləri əhatə edir. Borc gəlirlərindən savayı digər gəlirlərin hamısı real gəlirlərdir. Borc mədaxilləri qeyri-real gəlirdir, çünki gələcəkdə onların ödənilməsi üçün real gəlirləri səfərbər etmək lazım gələcək, bu real gəlirlər isə nə vaxtsa ya kompensasiya edilməli, ya da həqiqi dövlət gəlirləri hesabına qaytarılmalıdır. Xəzinənin buraxdığı qiymətli dövlət kağızları və alınmış borcların taleyi də eyni cür həll olunmalıdır.

Hazırda alternativ gəlir növlərinin həcmi xeyli artsa da, onlar dövlət büdcəsinin cüzi hissəsini təşkil edir (cədvəl 8.1.1.). Bu gəlirlərin

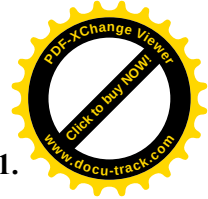
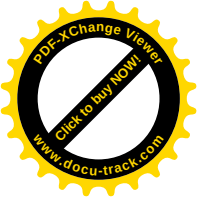

xüsusi çəkisinin ən mühüm azalma yollarından biri vergi obyektini genişləndirmək və vergiləri dövlətin əsas gəlir mənbəyinə çevirməkdir. Bununla belə, cədvəldən də göründüyü kimi, bəzi ölkələrin dövlət büdcələrində qeyri-vergi gəlirləri çox önəmli yer tutur. Məsələn, İranda büdcənin 62, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində 72, Omada isə 70%-i qeyri-vergi gəlirlərindən formalaşır. Müşahidələr göstərir ki, qeyri-vergi gəlirləri, adətən, vergi sisteminin hələ mükəmməlləşmədiyi ölkələrdə üstünlük təşkil edir.

Həcminə və istifadəsinin önəminə görə dövlət gəlirinin mühüm mənbələrindən olan vergilər həm də iqtisadiyyatın ən vacib tənzimləmə vasitəsidir. Vergi anlayışı uzun bir təkamül prosesi keçərək sağlam rəşional təfəkkür sisteminə çevrilmişdir. Vergi dövlət gəlirinin ən qədim növüdür. O, bəşər sivilizasiyasının ilk çağlarında yaranıb. Dövlət meydana gələndən sonra vergi qoyma sistemi formalaşılıb. Bəşər sivilizasiyası prosesində bu sistem inkişaf edərək təkmilləşmiş, cəmiyyətdə iqtisadi münasibətlərin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qalmış, dövlətin başlıca gəlir mənbəyinə çevrilmişdir.

Hələ Qədim Yunanıstanın öz vergi sistemi vardı. Orada 10-20% arasında gəlir vergisi tutulurdu. Lakin Afınanın azad vətəndaşları vergi ödəmir, könüllü ianələrə daha çox üstünlük verirdilər. Müharibə gədənədə, yaxud iri obyektlər inşa olunanda dövlətin xərcləri artdığına görə xalq məclisi hamını mütləq vergiyə cəlb edirdi. Vergi verənlərdən yığılan pul vəsaiti mızdlu orduların saxlanmasına, məbəd və müdafiə istehkamları ucaldılmasına, yol çəkilişinə, bayram şənliklərinin təşkilinə, yoxsullara yardım edilməsinə və cəmiyyətin başqa ehtiyaclarına sərf olunurdu.

Başqa bir ilkin dövlətin – Qədim Romanın da öz vergi sistemi vardı. Xeyli sonralar meydana gəlmiş Avropa ölkələri bu sahədə məhz Qədim Romadan nümunə götürmüşlər. Roma şəhər - dövlət olduğu vaxt onun vergi sistemi çox da mürəkkəb deyildi. Dinc zamanlarda ümumiyyətlə vergi yığılmırdı, xərclər ictimai ərazilərin icarəyə verilməsi yolu ilə örtülürdü. Dövlət aparatı isə faktiki olaraq özü özünü saxlayırdı. Seçilmiş magistratlar vəzifələrini təmənnasız yerinə yetirməklə yanaşı, öz şəxsi vəsaitlərindən ictimai ehtiyacları ödəmək üçün pay da ayırır, bunu özlərinə şərəf sanırdılar. Müharibələr vaxtı Roma vətəndaşları sərvətlərinin həcminə uyğun olaraq vergiyə məruz qalırdılar. Bunun üçün onlar 5 ildə bir dəfə öz əmlakları və ailə vəziyyətləri barədə sensor məmurların adına ərizə verirdilər (təxminən indiki vergi deklarasiyası kimi). Bu ərizələr əsasında verginin məbləği (senz) müəyyən edilirdi.

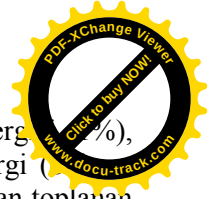
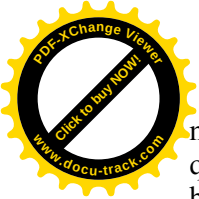
Cədvəl 8.1.1.

Mərkəzi hökumətlərin büdcə gəlirlərinin quruluşu (gəlirlərin ümumi həcminə görə %-lə)*

Ölkələr	Vergi gəlirləri			Qeyri-vergi gəlirləri		
	1987	1997	2008	1980	1997	2008
Argentina	67	91	95	33	9	5
Avstraliya	90	93	91	10	7	9
Avstriya	92	93	88	8	7	12
Azərbaycan	...	95	55	...	5	45
Kanada	86	89	94	14	11	6
Danimarka	88	87	88	12	13	12
Misir	65	63	88	35	37	12
İran	32	38	32	68	62	68
İsrail	86	86	83	14	14	17
Küveyt	3	...	2	97	...	98
Malayziya	89	82	74	11	18	26
Oman	28	29	26	72	71	74
Rusiya	...	94	76	...	6	24
Sinqapur	69	66	64	31	34	36
İsveçrə	93	93	92	7	7	8
Türkiyə	79	87	79	21	13	21
BƏƏ	-	21	16	100	79	84
ABŞ	92	93	97	8	7	3

* Mənbə: dünya bankının materialları.

Dövlət genişlənəndən sonra vergi sistemi də mürəkkəbləşdi. Zəbt olunmuş ərazilərdə kommunal (yerli) vergi və biyarlar tətbiq edildi. Yerli əhalinin müqaviməti artdıqca vergilərin həcmi də çoxaldılırdı. Romadan kənarda yaşayan Roma vətəndaşları həm dövlətə, həm də yerli hakimiyyət orqanlarına vergi ödəyirdilər. Vergiləri iltizamçılar yığırdılar. E.ə. 27-ci ildən eramızın 14-cü ilinədək hakimiyyətdə olmuş Oktaviana Avqustun maliyyə islahatından sonra əyalətlərdə vergiqoy-maya nəzarət edən maliyyə qurumları yaradıldı, əyalətlərin vergi potensialları qiymətləndirildi. Məhz o vaxtdan vasitəsiz və vasitəli vergilər

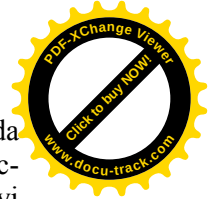
meydana gəlib. Qədim Romada vasitəli vergilərə tədaviül verg qul alverinə görə vergi (4%), qulları azad etməyə görə vergi (bazar dəyərinin 5 %-i), eləcə də yalnız Roma vətəndaşlarından toplanan və peşəkar əsgərlərin təqaüd təminatına sərf edilən vergi daxil idi. Bundan başqa, məhz o vaxtdan etibarən vergilər nəinki fiksəl rol oynayır, həm də stimullaşdırıcı funksiya daşıyır.

Özünün vergi sistemi olmuş dövlətlər tarixdən bəllidir: Bizans və Osmanlı imperiyaları, Azərbaycanın Səfəvilər dövləti, Kiyev Rus dövləti və s. Müasir Avropa dövlətləri isə əsasən, XVI-XVII əsrlərdə formalaşmış və onların vergi sistemləri kamillikdən uzaq olub. Yetərincə rəşional vergi sistemi burada XVII əsrin sonu, XVIII əsrin əvvəllərində, Avropa ölkələrində öz aparatı olan inzibati dövlətlər meydana gələndən sonra yaranıb. Gəlirlər vasitəsiz və vasitəli vergilər sistemi ilə əldə edilirdi. Mülkədarlar və ruhanilər vergi vermirdilər, əsas ağırlıq burjuazıyanın və kəndlilərin üzərinə düşürdü. Əsas vasitəli vergi 5-25% həcmində olan aksizdən ibarət idi. Bu mərhələdə hər bir ölkənin spəşifik cəhətləri saxlanılmaqla, dünyada mürəkkəb bir vergi sistemi formalaşmışdı.

Verginin mahiyyətini nəzərdən keçirək. Vergiyə müxtəlif tərifi vermə yanaşmaları mövcuddur. İqtisadçı alimlər vergilərin mahiyyətini müxtəlif cür müəyyənləşdirirlər. Bütövlükdə vergilərin mahiyyətinin müəyyən olunmasına vahid bir yanaşma yoxdur. Təriflərin hamısında xüsusi vurğulanan məsələ vergilərin dövlət büdcəsinə «mütləq ödənilməsi»dir.

Vergi - dövlətin öz xərclərini örtmək və sosial həyata təsirini təmin etmək üçün hüquqi və fiziki şəxslərdən mütləq qaydada yığıdığı vəsaitdir (gəlirdir). Vergidən ya stimullaşdırma yolu ilə müəyyən iqtisadi fəaliyyət növünü genişləndirmək, ya da başqa bir iqtisadi fəaliyyət sahəsini ixtisar etmək, məhdudlaşdırmaq üçün istifadə oluna bilər. Vergilər vergi ödəyicilərinin və vergiqoyma obyektlərinin gəlirlərindən, sərvətlərindən və xərclərindən tutulur, yəni vergi ödəyiciləri vergini bilavasitə əldə etdikləri gəlirlərdən, malik olduqları sərvətlərdən və həyata keçirdikləri xərclərdən verirlər.

Dediyimiz kimi, hazırda vergi dövlət gəlirlərinin ən mühüm mənbəyidir. Dövlət bölməsində pul çatışmazlığını aradan qaldırmaq və iqtisadiyyatda pul kütləsinin artması məqsədilə aparılan emissiya siyasəti uzun müddət davam edə bilməz, çünki vəsaitlərin bu cür təminatı maddi bazadan məhrumdur və hökmən iqtisadi itki ilə nəticələnir. Buna görə də dövlət vətəndaşların iqtisadi fəaliyyətindən mütləq gəlir əldə edilmə-

sinə d... çox üstünlük verir. Bu gəlirlər (qazancılar) vergi formasında alınur. Vergi mütləq xarakter daşıyır, yəni onun ödənməsi məcburiyyətdir. Bu metod demokratiklikdən uzaq görünsə də, dövlətin mənafeyi baxımından yanaşdıqda ona haqq qazandırmaq lazım gəlir. Vergi sisteminin müxtəlif inkişaf mərhələlərində bu xüsusiyyətdən müxtəlif formalarda istifadə olunmuşdur. İlk mərhələdə dövlət gəlirlərinin sabit vergi ödənişləri hesabına təmin edilməsi demokratik və qanunverici qurumların inkişafının əsasını təşkil edirdi. İkinci mərhələdə vergi bərabərliyi – bütün vətəndaşların vergi qanunu qarşısında eyniliyi prinsipini daha da möhkəmlətmək və daha yaxşı həyata keçirmək üçün şərait yarandı. Son mərhələdə isə vergi dövlətin sosial həyata müdaxiləsinin çox mühüm vasitəsinə çevrildi, sosial və iqtisadi demokratiyanın inkişafı sahəsində müsbət rol oynadı.

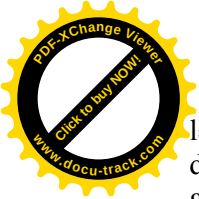
Dövlət xüsusi vergi qanunları qəbul edir, onun hər bir növü haqqında parlament müvafiq qanunvericilik aktları təsdiqləyir. Bu, parlamentə bütün dövlət həyatını nəzarətdə saxlamağa imkan verir. Bütəcənin parlamentdə təsdiqlənməsi bir il üçün nəzərdə tutulmuş dövlət xərclərinin həcmi və tərkibi haqqında qanunverici orqanın son həlledici sözüdür. Eyni formada qarşıdakı il üçün dövlətin gəlirlərinin həcmi və tərkibini təsdiqləməklə parlament dövlətin həyat fəaliyyətinin ən mühüm sahəsini nəzarətə götürür. Bununla birlikdə, qeyd edək ki, vergi qanunlarının təsdiqlənməsini və onların icrasına nəzarəti heç də bütün ölkələrdə parlament həyata keçirmir.

Maliyyə sisteminin mühüm tərkib hissəsi olan vergilər iqtisadi siyasətin həlledici amillərindəndir. Buna görə də bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin iqtisadi siyasətində onların rolu daha da artır.

Bütün ölkələrdə dövlət büdcəsinin gəlirlərində vergi başlıca yer tutur. Hökumət gəlirlərinin quruluşu bütün ölkələrdə eyni deyil. Bu quruluş bir sıra amillərdən, məsələn, iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsindən, özəl biznesin inkişafında dövlətlərin öhdəlik səviyyəsindən, vergilərin formasından və s. asılıdır.

8.2. Vergi sistemi və vergi siyasəti

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, hökumət gəlirlərinin başlıca mənbəyi vergilərdir. Hər ölkədə onların bir neçə növündən istifadə olunur. Milli iqtisadiyyatlarda vergilərin müxtəlif növləri tətbiq edilir və onlardan hər birinin məqsədli funksiyası olur. İqtisadiyyata dair ədəbiyyatda vergilərin birləşdirilməsi, yəni bütün vergi növlərinin vahid bir vergi ilə əvəz-

lənməsi məsələsi müzakirə olunur. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, dünya iqtisadiyyatının indiki inkişaf səviyyəsində vergilər hökumət gəlir mənbəyi olmaqdan daha çox iqtisadiyyatın idarə edilməsi və tənzimlənməsi aləti kimi çıxış edir. Vergilərin tənzimləmə funksiyası ön plana keçir. İqtisadiyyatın, ayrı-ayrı qrup və təbəqələrin, biznes-firmaların, təşkilatların gəlirlərinin tənzimlənməsində hər bir vergi növünün öz təyinatı var.

Vergilər onların bazasını təşkil edən müxtəlif obyektlərdən alınır. Bu baza verginin tutulduğu obyekt, yaxud onun iqtisadi fəaliyyətini əks etdirir. Müasir mərhələdə istifadə olunan vergi bazalarını 3 hissəyə bölmək olar: gəlir, istehlak və sərvət. Bazaları tariflər və normalarla tənzimlənən gəlirlərin, istehlakın və ya sərvətin məbləğindən çıxış edərək müəyyənləşdirirlər. Bunlar iqtisadi ədəbiyyatda vergi dərəcələri adlandırılır.

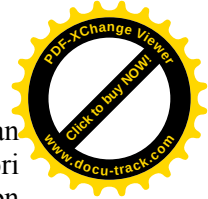
Hər bir ölkədə istifadə olunan vergilər həmin ölkənin vergi sistemini – fəaliyyətdə olan bütün vergi növlərinin məcmuunu təşkil edir. Heç bir ölkədə vergi sistemi birdən-birə, necə deyirlər, bir göz qırpımında yaranmayıb, vergilərin formalaşma və inkişaf müddətinə uyğun uzun bir yol keçib. Vergi sisteminin təkamülündə iqtisadiyyatın maliyyə-pul mexanizminə çevrilməsi, istehsal və məşğulluq normalının artması, istehsalın bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun gerçəkləşdirilməsi, biznesin inkişafı və genişlənməsi başlıca rol oynayır. Maliyyə statistikasına ilə yaxından tanış olduqda görürük ki (bu statistik göstəriciləri də beşəlxalq maliyyə təsisatları hesablayıb qeydə alır), inkişaf etmiş ölkələrin vergi sistemləri ilə bu ölkələrin iqtisadi və sosial səviyyəsi arasında çox sıx əlaqə və uyğunluq var.

Vergi sisteminin mükəmməllik dərəcəsi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının müəyyənləşdirici göstəricilərindən biridir. Vergilərin vergi sistemini təşkil edən gerçəkləşmə mexanizmi və vergi qoyma texnikası iqtisadi və sosial strukturlarla sıxı surətdə bağlıdır. Buna görə də gerçəkləşdirilən vergi siyasətinin realistiyyəti, tutulan vergilərin onların mahiyyəti və təyinatı ilə uyğunluğu çox vacib məsələdir.

4 vergi sistemi mövcuddur:

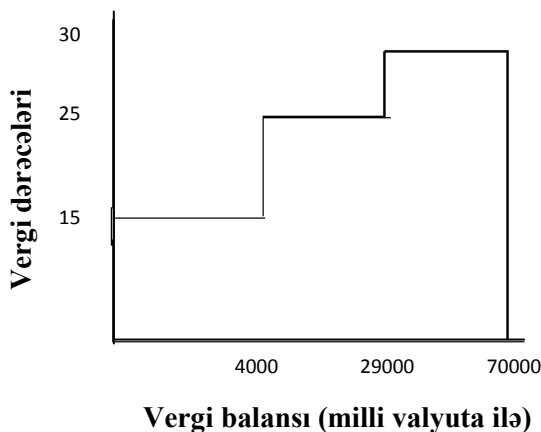
- progressiv - mütərəqqi vergi sistemi;
- regressiv vergi sistemi;
- qarışıq vergi sistemi;
- proporsional vergi sistemi.

Hər bir ölkədə onun şəraitinə uyğun olaraq bu sistemlərdən biri qəbul olunur. Dünya ölkələrində ən çox istifadə olunan və geniş yayılmış

Proqressiv vergi sistemidir. Bu sistemin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vergi ödəyicilərinin – hüquqi və fiziki şəxslərin – gəlirləri artdıqca gəlir vergisinin dərəcəsi də artırılır. Bu sistem tətbiq edilərkən dövlət vergi faizlərinin ən aşağı və ən yuxarı dərəcələrini müəyyən edir. İstehsalçılar və digər gəlir sahibləri üçün stimullaşdırıcı olmayan belə vergi sisteminin tətbiqi dövlətin gəlirinin artırılmasını və iqtisadiyyatın daha səmərəli üsullarla tənzimlənməsini təmin edir. İqtisadi inkişaf şəraitində iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan şəxslərin daha çox pul vəsaiti qazandıqlarını və bu qazancın get-gedə artdığını nəzərə alsaq, tam aydınlaşar ki, proqressiv vergi sistemi dövlətin gəlirlərinin xeyli artmasına səbəb olur.

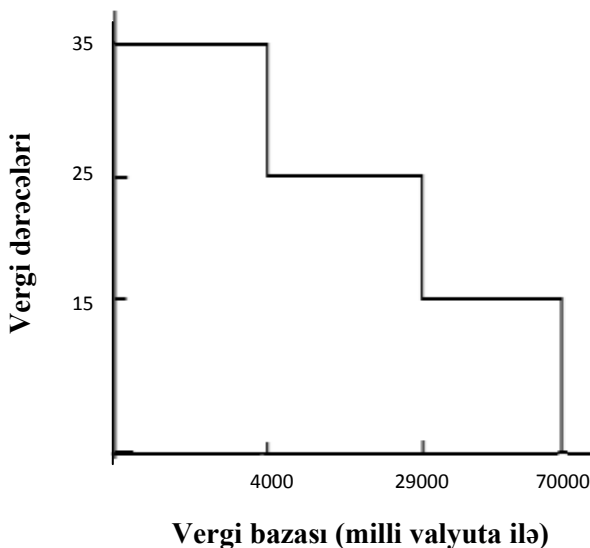
Proqressiv vergi sisteminin qrafik təsvirini 8.2.1. sxemindən görə bilərik.

Qrafik 8.2.1. Proqressiv (mütərəqqi) vergi dərəcəsinin quruluşu

Bu sistem şəraitində hər bir dövlət nə qədər gəlirdən neçə faiz vergi tutulmasını konkret müəyyən edir, yəni buradakı faiz şkalası müxtəlif ölkələrdə müxtəlifdir. Proqressiv vergi sisteminin bir sıra qüsurları olsa da, o, müasir dünya iqtisadiyyatında geniş tətbiq edilir.

İkinci model əslində proqressiv sistemin əksi olan reqressiv vergi sistemidir, yəni reqressiv vergi sisteminə gəlirlər artdıqca vergi faizi azalır (bax, qrafik 8.2.2).

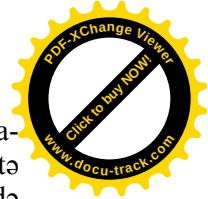
Qrafik 8.2.2. Regressiv vergi sisteminin sxematik quruluşu

Bu sistem istehsalı və şəxsi gəlirlərin artmasını stimullaşdırsa da, inkişaf etmiş ölkələrdə indi bu sistem tətbiq olunmur. Bu sistemdə dövlət vergi qoymada və gəlir bölgüsündə bərabərlik prinsiplərini həyata keçirə bilmir. Buna baxmayaraq regressiv sistemin müsbət xüsusiyyətləri var. Ondan ən çox zəif inkişaf etmiş ölkələr istifadə edir.

Üçüncü model daha geniş tətbiq olunan qarışıq vergi sistemidir. Mahiyyəti budur ki, gəlirin artıb-azalmasından asılı olmayaraq vergi faizi dəyişmir və bütün gəlir vergiləri bu faizlə toplanılır. Müəyyən səviyyə əldə edildikdən, yaxud müəyyən həddə çatdıqdan sonra faiz ya artırılır, ya azaldılır, ya da əksinə olur.

Proporsional vergi sistemi o halda tətbiq edilir ki, verginin məbləği gəlirlərin artıb-azalmasından asılı olaraq dəyişir, vergi dərəcəsi isə olduğu kimi qalır. Vergi məbləği vergi bazasından asılı olaraq artıb-azalır. Bu sistemi bəzən möhkəm, yaxud vahid vergi sistemi dərəcəsi (flat-tax rate) adlandırırlar. Proporsional vergi sistemində vergi faizi dəyişə bilmir, vergi dərəcəsi və orta vergi faizi həmişə bərabər olur.

Maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla vergi siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi ümumiqtisadi inkişafın əsas şərtlərindəndir. Ona görə də vergi işinin təşkilində inkişaf etmiş ölkələrin

təcürhindən istifadə edilməsi və mükəmməl vergi siyasətinin formalaşması çox vacibdir. Vergi siyasəti elə bir səviyyəyə və keyfiyyətə yüksəldilməlidir ki, o, iqtisadi tənzimləmə funksiyasını normal şəkildə həyata keçirə bilsin.

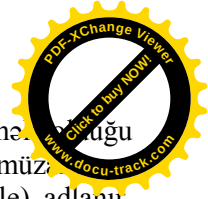
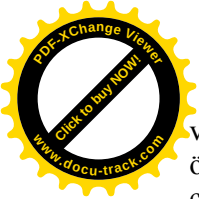
Bazar təsərrüfatı prinsipləri şəraitində vergilərin köməyi ilə ölkədə iqtisadi fəaliyyəti həm stimullaşdırmaq, həm də ləngitmək olar. Deyil-diyi kimi, dövlət həmişə öz xəzinəsinə daha çox gəlir gətirməkdə maraqlıdır. Amma bunu təkcə iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmamış çoxsaylı vergilər qoymaq və ya onların dərəcələrini artırmaq yolu ilə etmək mümkün deyil. Dövlət öz vergi siyasətini müəyyənləşdirərkən ölkə iqtisadiyyatında yaranmış real şəraitdən çıxış etməlidir. Bu istiqamətdə atılan hər hansı səhv addım təkcə iqtisadiyyata deyil, həm də dövlətin büdcəsinə və deməli, öz növbəsində ölkənin sosial həyatına da fəlakət gətirə bilər. Buna görə də vergi siyasətini işləyib-hazırlayarkən hər bir ölkədə iqtisadiyyatın inkişafının bütün amilləri, iqtisadi və sosial yüksəlişin səciyyəvi xüsusiyyətləri hökmən nəzərə alınmalıdır.

8.3. Vergiqoymanın əsas prinsipləri

Verginin tətbiq prinsipləri bu prosesin əsas məqamlarını, istifadə ediləcək normaları və gerçəkləşdiriləcək məqsədləri əhatə edir. Vergiqoymanın prinsipləri məsələsində də maliyyəçilər arasında müxtəlif fikirlər olmuşdur. Bu prinsiplərin ümumi məqsədi vergiqoyma mexanizminin köməyi ilə dövləti mümkün qədər çox gəlirlə təmin etməkdir. Buna iqtisadi ədəbiyyatda verginin maliyyə məqsədi deyilir. Verginin meydana gəlməsinin və tətbiqinin başlıca səbəbi dövləti gəlir və gəlir mənbələri ilə təmin etməkdir. Dövləti gəlirsiz təsəvvür etmək mümkün olmadığı kimi, dövlət gəlirlərini də vergisiz təsəvvür etmək mümkün deyil.

Tətbiq edilən hər bir vergi növü vətəndaşların mükəlləfiyyətlərinin (vəzifələrinin) çoxalmasına gətirib çıxarır. Vergiqoymanın tətbiqi ilə bağlı meydana gələn ictimai mükəlləfiyyətin vergi obyektləri arasında adekvat və ədalətli bölgüsü vergiqoymanın ədalətlik prinsipini təmin edir. Doğrudan da, vergi ictimai mükəlləfiyyətin vətəndaşlar arasında ədalətlə bölünməsinin ən təsirli vasitəsidir. Vergi sisteminin demokratikliyinə və kamilliyinin başlıca göstəricisi özünü vergilərin obyektlər və subyektlər arasında bölünməsi qismində büruzə verir.

İqtisadiyyata dair müasir ədəbiyyatda vergiqoymanın prinsiplərinin təhlilindən əvvəl ilk növbədə dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsində

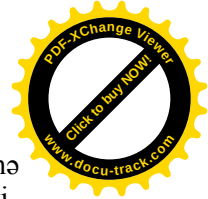
vətəndaşların iştirakının hansı prinsiplərlə müəyyənləşdirilməli olduğu ön plana çəkilir. Bununla bağlı, əsasən, iki yanaşma tərzı müzakirə çıxarılır. Onlardan birincisi *fayda prinsipi* (benefit principle) adlanır, mahiyyəti də bundan ibarətdir ki, hər bir vətəndaş dövlət məhsullarından və xidmətlərindən əldə etdiyi faydaya uyğun olaraq vergi verməlidir. İkinci yanaşma vətəndaşların *ödəmə qabiliyyəti prinsipidir*, mahiyyəti bundan ibarətdir ki, ayrı-ayrı vətəndaşların dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsində iştirakı onların ödəmə qabiliyyətinin, yəni maddi durumunun səviyyəsinə uyğun olaraq müəyyən edilməlidir.

Demokratik vergi prinsiplərinə əməl olunması bugünkü iqtisadi inkişafın ən mühüm amillərindənədir. Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etməsi ilə vergilərin gerçəkləşdirilməsində gözlənilməsi zəruri olan bir sıra prinsiplər üzə çıxır.

Bazar iqtisadiyyatında ədalət prinsipi özünü əsasən vergi ödəyicilərinin gəlirlərindən alınan vergi faizində göstərir. Bu prinsipə görə, ödəyicilərin gəlirləri dəqiq hesablanmalı, bu gəlirlərə ciddi əməl edilməli olan eyni vergi faizi tətbiq olunmalıdır.

Ədalət prinsipinə iki müxtəlif baxış meydana çıxmışdır. Bir qrup vergiqoymada bərabərliyə (riyazi ədalətə), başqa bir qrup isə fərdi (şəxsi) ədalət prinsipinə, yəni hər bir konkret fərdə fərqli yanaşmaya üstünlük verir. Hüquq bərabərliyi ədalət prinsipinin ən mühüm tərkib hissəsidir. Lakin hamının hər şeydə bərabər olması heç də həmişə ədalətlilik demək deyil. İlk baxışda ədalətlilik tələb edir ki, vergi ödəyiciləri əldə etdikləri gəlirdən eyni nisbətdə, eyni faizlə vergi ödəsinlər. Deyək ki, illik gəliri 1000 manat olan vergi ödəyiciləri 100 manat, illik gəliri 10 min manat olan şəxs müvafiq olaraq 1000 manat, illik gəliri 100 min manat olan isə 10 min manat vergi ödəməlidir. Lakin bir az dərindən yanaşsaq, belə bərabərlik prinsipinin mexanikiliyi, tam ədalətli olmadığını görə bilərik.

Buna əmin olmaq üçün başqa bir misala baxaq. Fərz edək ki, iki ödəyicidən hər birinin illik gəliri 10 min manatdır. Bunlardan biri subay, digəri isə ailəli və çoxuşaqlıdır. Məsələn, 10% həcmində bərabər vergiqoyma prinsipindən istifadə olunursa, bu şəxslərin hər birindən 1 min manat vergi tutulmalıdır. İndiki halda bu, ədalətli prinsip deyil. Deməli, vergi qoyularkən ödəyicilərin maddi və sosial vəziyyətləri mütləq nəzərə alınmalıdır. Buradan ikinci bir mövqenin – ədalət prinsipinə ikinci (fərdlərarası fərq) yanaşmanın olması zərurəti meydana gəlir. Vergiqoymada *şəxs prinsipindən* istifadə verginin təkcə gəlirləri deyil, həm də ödəyicilərin özlərinin və ailələrinin vəziyyətini nəzərə almağı

şəxsi vergilərin həcmi, təkrar edirik, vergi ödəyicilərinin gəlirlərinə və gəlir mənbələrinə deyil, onların ödəmə qabiliyyətinə yönəlik. Vergi-ödəmə qabiliyyəti dəyişkən anlayış olduğuna görə onu dəqiq müəy-ynləşdirmək çox çətindir. Bunun üçün vergi ödəyicisinin ödəmə qabiliyyəti subyektiv qiymətləndirmə metodlarından istifadə etməklə təyin olunur.

Vergi ödəyicisinin gəliri və vergilərin səviyyəsi yüksəldikcə ödə-nən verginin gəlirə olan nisbəti artırsa, onda bu, progressiv vergidir. İn-diki şəraitdə şəxsi vergilər artan faizli və ya progressiv vergilərdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, vergiqoymada ən mühüm şərtlərdən biri *səmərəlilik prinsipidir*. Bir sıra maliyyəçilərin fikrincə, vergilərin səmə-rəsi üç həlledici xüsusiyyətlə şərtlənir: faydalılıq, elastiklik və dayanıq-lıq. Vergiqoymanın faydalılığı verginin səmərəliliyinin artırılması, onun maksimum normada yığılması deməkdir. Verginin faydalı olması, hər şeydən əvvəl, onun bütün qaynaqları əhatə etməsi ilə bağlıdır. Vergilər öz məzmunlarına uyğun olaraq gəlirlərdən, əmlak xərclərindən (sərvət-dən) və başqa mənbələrdən tutulur. Bu səbəbdən tam əhatəlilik prinsipi faydalılıq və gəlirlilik prinsipinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bundan əlavə, gəlirlilik prinsipinin tərkibində bir sıra digər yardımçı prinsiplər də var. Onlardan ən mühümləri yayınmazlıq və təsirlilik (hiss etdirmə) prinsipləridir.

Vergiqoymada səmərəlilik prinsipinin başqa bir xüsusiyyəti daya-nıqlılıq və ya sabitlik prinsipidir ki, o da vergiyığma mexanizmindəki artıb-azalmaların aradan qaldırılmasından və bu mexanizmin sabit fəaliyyətinin təmin edilməsindən ibarətdir. İqtisadiyyatın inkişaf, dur-ğunluq, yaxud nisbi böhran dövrlərində dəyişikliklərə məruz qalmırsa, bu, vergi yığımının sabit olduğunu göstərir, yəni iqtisadi inkişaf döv-ründə vergiqoymanın səviyyəsi yüksəlmir, durğunluq və böhran dövrlərində isə azalmır. Birinci durum – iqtisadi cəhətdən əlverişli dövrdə vergiqoymanın səviyyəsinin artmaması ilk baxışda təəccüb doğura bilər. Burada təəccüblü və qərribə heç nə yoxdur, çünki iqtisadi artım şərai-tində vergiqoyma obyektlərinin sayı və vergi gəlirlərinin həcmi də artır. Bundan başqa, iqtisadi inkişaf əlverişli olduqda dövlət lazımı anda pul vəsaiti tapmaqda heç bir çətinlik çəkmir.

Vergiqoymada səmərəlilik prinsipinin başqa bir elementi – *elastiklik prinsipi* vergi normasının vergi faizlərindəki hər hansı artmanın hə-yata keçirilməsinə reaksiya göstərməsidir. Vergi faizinin artması ilə əla-qədar olaraq verginin məbləğində müvafiq azalma duyulursa, bu, vergi

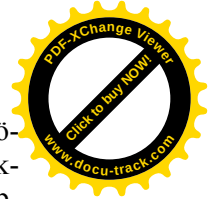
mexanizminin elastikliyindən xəbər verir. Vergilərin elastikliyinin dövlət üçün böyük əhəmiyyəti var. Vergi gəlirlərini artırmaq lazımdıkdə dövlət vergi faizlərini çoxaldır ki, bu da vergi sisteminin faydalılığını müəyyən qədər azaldır və eyni zamanda vergilərdən gələn gəlirləri artırır. Vergi sistemində bu prinsiplərə əməl olunması və maliyyə siyasətində onların nəzərə alınması dövlət gəlirlərinin sabitliyini təmin edir.

Vergi sisteminin inkişafı bu sistemin tənzimlənməsində həlledici rol oynamalı olan başqa bir prinsip meydana gətirib. Bu, iqtisadiyyatın normal fəaliyyətini təmin edən, onun müxtəlif sahələrində fəaliyyəti sürətləndirən, yaxud zəiflədən *müdaxilə prinsipidir*. Həmin prinsip iqtisadi mənbələrdən istifadə zamanı iqtisadi siyasət vasitəsi kimi həyata keçirilir. Vergi də bütün maliyyə vasitələri kimi, iqtisadi və sosial həyatda müdaxiləni həyata keçirən, iqtisadiyyatı tənzimləyən vasitədir, alətdir. İqtisadi fəaliyyətin istiqamətinin müəyyən edilməsində və dəyişdirilməsində bu vasitənin təsiri böyükdür. Məhz indiki şəraitdə vergi mexanizminə yanaşma tərzı tamamilə dəyişmişdir. Vergi ilk növbədə bütçənin gəlirlərinin mənbəyi kimi deyil, əsas etibarilə iqtisadiyyatın tənzimlənmə aləti, iqtisadiyyata müdaxilə vasitəsi kimi qiymətləndirilir. Vergilər vasitəsilə iqtisadiyyata müdaxilənin bir neçə yolu mövcuddur. Bu yollardan ən mühümlərini aşağıdakı kimi şərh etmək olar:

A) Vergilərin artırılıb-azaldılması. Burada söhbət vergilərin bütövlükdə artırılıb-azaldılmasından gedir ki, bu halda iqtisadi dirçəliş daha tez hiss edilir. Başqa amillər dəyişmədikdə dolay　vergilərdəki azaldılma satılan malların ucuzlaşmasına səbəb olur, çünki dolay　vergilər əmtəə qiymətlərinin tərkibinə daxildir. Bu proses bir tərəfdən istehlakçıların gəlirlərini artırır, digər tərəfdən isə iqtisadiyyatda məcmu tələbin səviyyəsini yüksəldir. Buna müvafiq olaraq dolay　vergilərdə artım baş verərsə, satılan malların qiymətləri yüksəlir və vergi ödəyicilərinin bu malların istehlakına olan tələbi azalır.

Birbaşa vergilərdə həyata keçirilən artımlar ayrı-ayrı fərdlərin potensial gəlirlərini azaldır və ödəyicilər real gəlirlərinə uyğun olaraq öz xərclərini azaldır, istehlak və investisiya əməliyyatlarını gəlirlərin yeni paylanma üsuluna uyğunlaşdırırlar.

B) Vergiləri seçmə üsulla dəyişdirərək iqtisadiyyata müdaxilə edilməsi. Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dolay　və ya birbaşa vergilər bütövlükdə yox, qismən artırılıb-azaldılır. İndi vergi siyasətindəki seçmə üsuldan geniş miqyasda istifadə olunur, yəni dövlət müəyyən bir məhsulun istehsalına və ya istehsal sahəsinə təsir etmək məqsədilə müvafiq vergi növünü artırıb - azaldır.

İqtisadiyyata yenidən bölgü yolu ilə müdaxilə. Bu metod ona yönəlmişdir ki, dövlət vergi mexanizmi vasitəsilə öz sərəncamına daha yüksək gəlirlər cəlb edərək azgəlirli sahələrə maliyyə yardımı etsin, subsidiyalar və yeni ayırmalar yolu ilə bu sahələri təsir dairəsində saxlaya bilsin. Bu, aşağı gəlirlilərə maliyyə yardımları göstərmək, subsidiyalar və ya müxtəlif yardımlarla müdaxilə etmək yolu ilə həyata keçirilir. Başqa sözlə, dövlət belə müdaxilə yolu ilə tələfxərc (israfçı) obyekt və sahələrin səmərəli şəkildə istifadə edə bilmədikləri vəsaiti alaraq onun başqa istiqamətlərdə daha səmərəli xərclənməsinə nail olur.

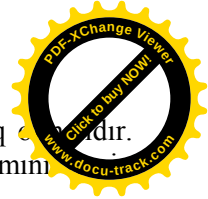
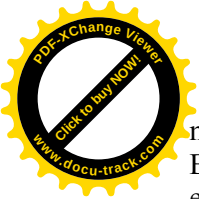
Göstərilən üsullar müdaxilə prinsipinin vergi mexanizminin köməyi ilə həyata keçirilməsi vasitəsidir.

8.3.1. Adam Smitin vergiqoyma prinsipləri Ümumiyyətlə, yuxarıda şərh etdiyimiz bu 3 prinsipə – ədalət, səmərəlilik və müdaxilə (tənzimləmə) prinsiplərinə əməl edilməsi, vergi fəaliyyətində onların gerçəkləşdirilməsi vergi sisteminin fəaliyyətini təmin edə bilər. Amma onu da qeyd edək ki, tarixən vergiqoymanın prinsiplərinə dair indi də əhəmiyyətini itirməyən çoxlu araşdırmalar aparılmışdır. Bu baxımdan iqtisadiyyat və maliyyə elmi tarixində mühüm yer tutan Adam Smitin müəyyən etdiyi prinsiplərin nəzərə alınması vacibdir. «Millətlərin sərvəti» kitabında Adam Smit vergiqoymanın aşağıda göstərilən 4 əsas prinsipini çox geniş və maraqlı surətdə şərh etmişdir:

- ədalət prinsipi;
- müəyyənlik prinsipi;
- əlverişlilik prinsipi;
- yığım prinsipi.

Ədalət prinsipini çözərkən Adam Smit əsas yeri bərabərliyə verir və hesab edirdi ki, vergi ödəyiciləri talelərinə yazılmış çətinliklər yükünə müvafiq qaydada bərabərləşdirilməlidirlər. Onun təklif etdiyi ədalət prinsipi mahiyyət etibarilə müasir maliyyəçilərin irəli sürdükləri ədalət prinsipindən fərqlənməsə də, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ədalət prinsipinə müasir baxış iqtisadiyyat və vergi sistemlərinin inkişaf səviyyəsinə uyğun gələn bəzi xüsusiyyətləri özündə əks etdirir.

Adam Smitin irəli sürdüğü digər əsaslı prinsip *müəyyənlikdir*. Bu prinsipə görə, hər bir vətəndaşdan tutulan vergi məlum, müəyyən olmalı, vergiyə məruz qalmalı gəlirlər gizlədilməməli, vergilərin ödənmə müddəti, ödənmə formaları və faiz səviyyəsi dəqiq olmalıdır; vergi ilə bağlı hər bir məsələ vergi ödəyicilərinin və üçüncü şəxslərin mənafeyi güdülməklə qaydaya salınmalı və tənzimlənməlidir. Vergi aydın, dəqiq, müəyyən və qəti xarakter daşmalıdır. Bu prinsip zamanından asılı ol-

mayaraq bütün iqtisadiyyat və vergi sistemləri üçün mütləqdir. Bunlar, hər şeydən əvvəl, vətəndaşların dövlətə dərin inamını edən amillərdir.

Adam Smitin irəli sürdüyü üçüncü – *əlverişlilik prinsipinin* mahiyyəti bundan ibarətdir ki, ödəyici vergini onun üçün ən əlverişli vaxtda (müddətdə) və ən əlverişli formada verməlidir. Bu prinsipdə müəyyən humanistlik meylinin və ədalət ruhunun olması təqdirəlayiqdir, lakin vergilər büdcəyə vergi gəlirlərinin və dövlətin gəlir-xərc balansının proqnozlaşdırılmasına uyğun olaraq vaxtında daxil olmalıdır. Bu, hər şeydən əvvəl, dövlətin fiksəl siyasətinin əsas tələblərindəndir.

Nəhayət, vergiqoymada Smitin irəli sürdüyü sonucu – *yığım prinsipinə* görə, vergi elə nizamlanmalıdır ki, ödəyicilərin verdikləri pul vəsaiti (vergi) ilə büdcənin kassasına daxil olan məbləğ arasında fərq minimal olsun. Vətəndaşlardan vergi alınan zaman onların şəxsi yığımlarına şərait yaradılmalıdır. Çünki yığım və sərmayə kapitalist iqtisadiyyatının əsasının əsasını təşkil edir.

Adam Smitin işləyib-hazırladığı və irəli sürdüyü vergiqoyma prinsipləri, hər şeydən əvvəl, bərabərlik və ədalət meyarları çərçivəsindən kənara çıxmır. O dövrün iqtisadi münasibətləri üçün bu prinsiplər yetərinə vacib və aktual idi. Amma iqtisadi inkişafın indiki səviyyəsində və bazar iqtisadiyyatı şəraitində təkcə bu prinsiplər bəs etmir, səmərəlilik, iqtisadi prosesə dövlətin müdaxiləsi kimi prinsiplərə də kəskin ehtiyac duyulur.

8.4. Vergilərin təsnifatı

Müasir iqtisadiyyatda tətbiq edilən vergilərin tərkibi çox müxtəlifdir. Hər bir ölkədə istifadə olunan vergilər onun vergi sistemini təşkil edir. Vergilərin rəngarəngliyi və hər bir növün özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olması onların təsnifləşdirilməsi zərurətini yaradır.

Müəyyən meyarlardan çıxış edərək vergiləri onların oxşar və eyni cəhətlərinə görə qruplaşdırmaq olar. Belə dərəcələmə bir tərəfdən vergi sisteminin bütöv «partiturası» haqqında daha geniş və daha aydın təsəvvür yaratmağa, digər tərəfdən isə, fasiləsiz olaraq təkmilləşən vergi mexa-nizminin bugünkü inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

İnkişaflı ölkələrin təcrübəsinə vaxtilə daxil edilmiş vergilər aşağıdakı əlamətlərə və qruplara görə növlərə bölünür. Onları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

1 Vergi obyektlərinə görə təsnifat. Bu əsasla görə vergilər iki qruplanır: gəlirdən tutulan vergi, bir də sərvətdən (kapitaldan, əmlakdan) tutulan vergi. Dövlət ödəyicinin həm illik gəlirindən, həm də onun malik olduğu sərvətdən (kapitaldan) vergi ala bilər.

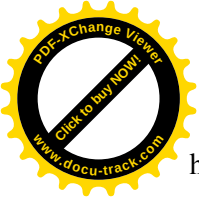
Gəliri, bir qayda olaraq, ya fiziki, ya da hüquqi şəxslər qazanır. Verginin fiziki şəxslərin gəlirlərinə qoyulması şəxsi vergiləri əks etdirir. Təşkilatların, müəssisələrin, şirkətlərin, bir sözlə, hüquqi şəxslərin gəlirlərinə tətbiq edilən vergi isə korporativ vergilərə aiddir. Həm şəxsi, həm də korporativ gəlirlərdən alınan vergilər ümumi şəkildə gəlir vergisi kateqoriyasına daxildir.

Gəlir, vergi qoyma obyekti kimi, vergi ödəyicilərinin il ərzində müxtəlif mənbələrdən götürdülkləri qazanların cəmi, sərvət isə onların sahib olduqları əmlakdır. Əmlak həm yığım vəsaitləri hesabına alınmış, həm bağışlanmış, həm də vərəsəlik yolu ilə əldə edilmiş əşyalardan yaranır.

Gəlirdən fərqli olaraq sərvət hər il, yəni müntəzəm meydana gəlib bərpa olunan anlayış deyil. Əlbəttə, sərvətin də tərkibində artıb-azalma halları olur, lakin bu dəyişiklik nizamlı, zamanca müəyyən edilmiş xarakter daşımır. Buna görə də sərvəti vergiyə cəlb edərkən bəzi xüsusiyyətləri nəzərə almaq lazımdır. Məsələn, ödəyici əldə etdiyi gəlirlə sərvət vergisini verə bilmirsə, borc almağa və ya sərvətinin bir hissəsini satmağa məcbur olur. Bu halda vergi ödəyicinin sərvətinin azalmasına səbəb olur ki, bu da müsbət hal sayılmaz.

Sərvət vergilərini dəyər obyektinə görə iki növə bölmək olar. Birincisi həqiqi, sabit sərvətdən, ikincisi isə sərvətin dəyərində əmələ gələn artım və ya sərvət gəliri (dividend) vergisidir. Həqiqi sərvət vergisi ödəyicidən onun əmlakına görə alınan sabit vergidir. Sərvət (əmlak, kapital) gəliri vergisi təkcə sərvətin öz dəyərinə yox, həm də həmin sərvətin müəyyən vaxtda gətirdiyi (yaratdığı) gəlirə tətbiq edilir. Sərvət gəlirləri ən çox iqtisadiyyatda baş verən təsadüfi və gözlənilməz baş verən hadisələr nəticəsində meydana gəlir. Sərvət vergiləri birbaşa vergilər olduğuna görə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bəzən sərvətin vergiyə cəlb edilməsi son dərəcə zəruri olur.

2. Ödənmə metodlarına görə vergilər. Vergilərin təsnifatı iqtisadiyyat elmində böyük fikir ayrılıqları, diskussiyalar doğurmuşdur. İndinin özündə də bu məsələnin tam və qəti aydınlaşdırıldığını söyləmək çətinidir. Vəsitəsiz (birbaşa) və vasitəli (dolayı) vergilərin mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi son dərəcə zəruridir və bu məsələnin həlli adı çəkilən problemə aydınlıq gətirə bilər.

Vasitəsiz və vasitəli vergiləri fərqləndirmək üçün aşağıdakı hüquqi meyarlardan istifadə olunur.

Gəlir və sərvətin mövcud formasından, yaxud həqiqi gəlir və sərvətdən alınan vergilər vasitəsiz vergilərdir. Bunlara istehsal vergiləri də deyirlər. Gəlir və sərvətin istifadə, yəni istehlak olunmasından alınan vergilər isə vasitəli vergilərə aiddir. Bunu istehlak vergisi də adlandırırlar. Birinci halda vergiqoyma obyektı vergi ödəyicisinin aldığı, yaxud sahib olduğu sərvət, ikinci halda isə onun mövcud vəsaitin və sərvətin istifadəsindən əldə etdiyi gəlirlərdir.

Birinci qrup vergilər ödəyicinin gəlir və sərvətinin həcmi hesablamaqla, yəni arada vasitəçi olmadan alınır. Bunlar, dediyimiz kimi, ən geniş yayılmış birbaşa gəlir vergiləridir.

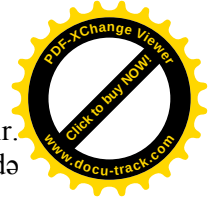
Vergi müfəttişlikləri bəzi vergi növləri üzrə vergi ödəyicilərinin siyahısını tuturlar. Bu siyahı-cədvəllər ödəyicilərin verməli olduqları vergilərin həcmi bildiren idarəçilik sənədidir. Vergi cədvəlləri tutularkən gəlir vergisi, hüquqi şəxslərin vergisi, torpaq sahələrinin və binaların icarə vergiləri və s. nəzərə alınır və müəyyən edilir.

Gördüyümüz kimi, vasitəsiz vergilər gəlir və sərvət vergilərinin çox geniş spektrini əhatə edir. Vasitəli vergi isə daha mürəkkəb anlayışdır. Bu kateqoriya üçün ən səciyyəvi vergilər əlavə dəyər vergisi, aksiz vergiləri və bir sıra gömrük rüsumlarıdır.

3. Spesifik və advalorem (uyğun qiymət, dəyər) vergiləri. Bu vergi qrupu müasir dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində formalaşmışdır. Zəif inkişaf etmiş ölkələrdə az tətbiq edilir. Bu qrupa xarici ticarət əməliyyatlarından, bəzi mal və xidmətlərdən tutulan vergilər və rüsumlar daxildir. Xarici ticarət əməliyyatlarından gömrük strukturlarının aldığı rüsumlar daşınan malların rəsmiləşdirilməsinə və göstərilən xidmətlərə görə ödənilir.

Bu təsnifata görə vergiləri iki növə bölmək olar. Bu kateqoriyadan olan vergilərin tutumu müəyyən edilərkən xarici ticarətlə bağlı olan mal və xidmətlərin həm fiziki parametrləri (sayları, çəkili, həcmləri, ölçüləri), həm də dəyərləri nəzərə alınır. Spesifik və advalorem vergilərin müvafiq fərqləri var. Spesifik vergilər olan birinci kateqoriyanın vergiqoyma texnikası sadədir və buna görə də asan idarə olunur. Dəyərə görə vergiqoyma nisbətən mürəkkəbdir. Belə vergilər malın qiymətindən (dəyərindən) alınır.

Spesifik rüsumlar vergiqoymaya dövlətin müdaxiləsi prinsipinin reallaşmasında mühüm rol oynayır. Onlar, əsasən, gömrük vergilərini əhatə etdiyindən dövlətin milli istehsalı xarici təsirlərdən qorumasının

Əsas Vətəsi, daha dəqiqi, proteksionizm (himayədarlıq) siyasətidir. Vergi qismətləri eyni olan bir sıra mühüm məhsulların ticarətindən də dəyər vergiləri alır.

4. Şəxsi (fərdi) və qeyri-şəxsi vergilər. Vergi ödəyiciyə nəzərən potensial borc, dövlətə nəzərən potensial gəlirdir. Dövlət öz vergi mədaxilinin məbləğini əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Bu zaman ödəyicinin şəxsi vəziyyətini, ailəsi-uşağı olub-olmadığını, gəlirlərinin mənbələrini və miqdarını nəzərə ala da bilər, almaya da bilər. Vəziyyətin nəzərə alındığı birinci halda söhbət şəxsi vergidən, ikinci halda isə qeyri-şəxsi, yaxud real vergidən gedir. Tutulacaq vergilər müəyyənləşdirilərkən ödəyicinin şəxsi vəziyyətinin nəzərə alınması fərd, şəxsiyyət prinsipinin həyata keçirilməsi deməkdir. Ədalət prinsipinin tərkib hissəsi kimi şəxsi vergilər vergi sistemində çox mühüm yer tutur.

Yuxarıda dediyimiz kimi, bəzən dövlət ödəyicilərin şəxsi vəziyyətini, sosial şəraitini, onun gəlirlərinin mənbəyini və miqdarını nəzərə almır. Belə vergilər qeyri-şəxsi və yaxud real vergilər adlanır.

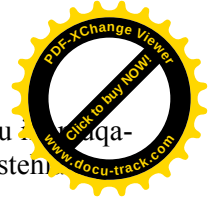
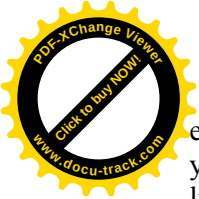
Ərazi və ya torpağa, bina və tikililərə, motorlu nəqliyyata, daşıma vasitələrindən tutulan vergilər bu sıraya daxildir. Belə vergilər bütövlükdə götürdükdə ədalət prinsipinə uyğun gəlməyən vergilərdir.

Vergilər həm də onların dövlət büdcəsinin hansı bölümünə yönəldilməsinə görə növlərə bölünür. Federal (ümumdövlət) və yerli vergilər buna misal ola bilər. Birincisi federasiyanın, yaxud mərkəzi hökumətlərin büdcəsinə, ikincisi isə yerli büdcələrə daxil olur. Belə təsnifat federativ ölkələrdə, xüsusən, ABŞ, Rusiya, Almaniya, İsveçrədə və s. mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, ABŞ-da federal vergilər, ştatlar üzrə vergilər və yerli vergilər mövcuddur.

Vergilərin təsnifləşdirilməsi və yuxarıdakı qruplar üzrə dərəcələnməsi onların növləri və mahiyyəti haqqında daha dəqiq məlumat əldə etməyə imkan verir. Vergilərin mahiyyətə necə müəyyənləşdirilməsinin və hansı prinsiplər üzrə qruplaşdırılmasının çox böyük əhəmiyyəti olduğunu nəzərə alaraq, hər bir vergi növünün mahiyyəti və tətbiqi haqqında ayrı-ayrılıqda danışacağıq.

8.5. Makroiqtisadi tənzimləmədə vergilərin rolu

Dövlətin gəlirlərinin böyük ölçüdə artdığı və hətta bəzi ölkələrdə ümumi milli məhsulun yarısından çoxunu əhatə etdiyi indiki iqtisadi şəraitdə vergilərin nəyə isə güclü təsir göstərməməsi heç cür mümkün deyil. Bundan başqa, dövlət gəlirinin əsas hissəsini vergi mədaxilləri təşkil

edir. Vergilərin iqtisadiyyatdakı rolunu dövlət xərclərinin roluna nisbətən müqayisə etmək olar. Bu baxımdan vergilər ilk növbədə istehsal, istehlak və ticarət sahələrində bölgüsü və məşğulluq sahələrinə daha çox təsir göstərir.

Ümumiyyətlə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergi müxtəlif funksiyalar yerinə yetirir. Onların mahiyyəti yerinə yetirdikləri funksiyalarla müəyyən edilir. Vergilərin və vergi sisteminin funksiyaları iqtisadiyyata dair ədəbiyyatda müxtəlif cür izah edilir. Vergilərin funksiyalarını yalnız fiksallıq, tənzimləyicilik və nəzarətedicilik istiqamətlərində müəyyən edilən müəlliflərin fikirləri ilə, əlbəttə, razılaşmaq olmaz, çünki bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergilər yalnız fiksəl funksiya, yəni müəyyən miqdar vəsaiti dövlət xəzinəsinə toplaya və ya bəzi maliyyə göstəricilərini hesablamaqla xalis nəzarət funksiyasını yerinə yetirə bilməz.

Bizə belə gəlir ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergilər fiksəl funksiyaları yerinə yetirməklə yanaşı, iqtisadiyyatın tənzimlənməsində və stimullaşdırılmasında da birbaşa iştirak edir. Azad iqtisadiyyat dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə sahəsini məhdudlaşdırır. Buna görə də iqtisadiyyatı tənzimləmək və stimullaşdırmaq üçün dövlət iqtisadiyyata əsas etibarilə bəzi iqtisadi tənzimləyicilərin vasitəsilə təsir göstərir ki, onların da ən başlıcası vergilərdir.

Bazar təsərrüfatçılığı prinsipləri şəraitində vergilərin köməyi ilə ölkə iqtisadiyyatının inkişafını həm stimullaşdırmaq, həm də, əksinə, ləngitmək olar. Yuxarıda deyildiyi kimi, dövlət həmişə öz xəzinəsinə daha çox gəlir gətirməkdə maraqlıdır. Lakin bunu təkcə iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmamış çoxsaylı vergilər qoymaq, yaxud onların dərəcələrini artırmaq yolu ilə etmək mümkün deyil. Vergi siyasətini müəyyən edirərkən dövlət ölkə iqtisadiyyatında yaranmış real vəziyyətdən çıxış etməlidir. Bu istiqamətdə atılan hər bir yanlış addım təkcə iqtisadiyyatı deyil, dövlətin büdcəsini və deməli, bütün sosial həyatı fəlakətlə üzləşdirə bilər.

Vergilər makroiqtisadiyyata investisiya həcmələrinin, istehsalatın maliyyələşdirilməsinin, məşğulluq və idarəçilik normalarının, məhsulların qiymətlərinin, inflyasiyanın və s. dəyişdirilməsi yolu ilə təsir göstərir.

Vergilərin iqtisadi stimullaşdırmaya mənfi təsiri daha çox müzakirələr doğurur. Çünki vergilər şəxslərin kommersiya gəlirlərini və ya əməkhaqqı şəklində əldə etdikləri gəliri azaldır. Kommersiya qazancı və ya əməkhaqqı şəxsi maddi maraqlara təsir edən ən mühüm amildir. İnsanların, hər şeydən əvvəl, pul qazanmaq (heç olmasa, yaşayış minimumunu təmin etmək) üçün fəaliyyət göstərdiklərini nəzərə alsaq, belə

Bir fikrə razılaşmalıyıq ki, pul gəlirlərinin artmasına kömək edən amillərimiz insanların əmək fəallığını artırır və əksinə, onların «cibinin boşalmasına» yönəlmiş amillər əmək fəallığını azaldır. Bəs hansı halda vergi qoyma ödəyicilərin fəaliyyətini stimullaşdırır bilər?

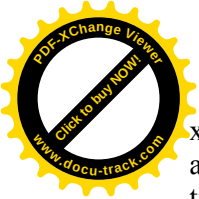
Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, bəzi iqtisadçıların fikrincə, vergilərin artması, yuxarıdakı baxışda göründüyü kimi, heç də həmişə bütün ödəyicilərin fəallıqlarını azaltmır. Məsələn burasındadır ki, insanlar, bir qayda olaraq, gəlirlərində vergi ilə bağlı yaranmış boşluğu doldurmaq üçün daha çox çalışır, daha fəal olurlar. Buna baxmayaraq vergilərin artması bir qrup ödəyicinin fəaliyyətinin zəifləməsinə, hətta tam dayandırılmasına səbəb olur.

Hər bir vergi sistemi tənzim olunarkən əsas məqsəd - vergilərin stimullaşdırmaya mümkün mənfəətlərinin qarşısını almaqdır. İndi heç bir ölkə belə təsirləri tam aradan qaldıra bilmir. Burada söhbət vergi sisteminin yalnız elə təşkilindən gedə bilər ki, stimullaşdırmaya daha səmərəli təsir etməklə mənfəəti titrəyişləri maksimum azaltmağa qadir olsun.

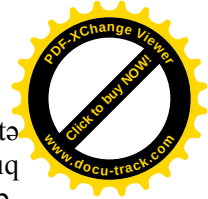
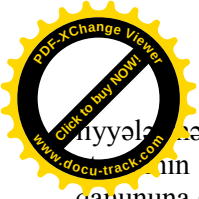
Vergilərin investisiyalara təsiri biznes sahəsindəki etimadın zəifləməsində və ya güclənməsində özünü göstərir. Vergilər investisiya qoyuluşunda istifadə olunan yığımların bölgüsünü dəyişməklə investisiyanın həcminə təsir edir. Vergi faizinin artması investisiyaya azaldıcı təsir göstərdiyi halda, vergilərin azaldılması əks səmərə verə bilər. Vergilər investisiyaların gətirdiyi gəlirlə «qidalanır». Lakin investisiyaların elə növləri də var ki, onların gəlirləri vergiyə cəlb olunmur. Dövlətin ixrac etdiyi nominal qiymətli investisiyalar belələrindəndir. Bunlar nisbətən azriskli investisiyalardır.

Gəlirindən vergi tutulan investisiyalar iqtisadi cəhətdən riskli investisiyalar hesab edilir. Göründüyü kimi, vergilər riskli və mühafizəkar investisiyalar arasındakı bölgünü ya dəyişdirir, ya da tənzimləyir. Hüquqi şəxslərdən alınan vergilər şirkətlərin bölüşdürülməmiş və investisiya qoyuluşunda istifadə oluna bilən vəsaitlərini azaldır və şirkətlər öz investisiyalarını məhdudlaşdırmaq məcburiyyətində qalırlar. Buna görə də vergi tətbiq edərək investisiyaların artırılmasına mənfəətlə təsir edən hallara yol verilməməlidir.

Vergilər istehsal məsrəflərini azaltmaqla və ya artırmaqla istehsalın ümumi həcminə böyük təsir göstərə bilər. İstehsalçılar satın aldıkları mallara (xammala, avadanlığa) əlavə dəyər vergisi, satış vergisi və s. kimi vergilər ödəyirlər. Bu vergilər istehsal maliyyəsinə və istehsal qiymətlərinə böyük təsir göstərir. Qiymətlərin artması inflyasiyanın güclənməsinə səbəb olur. Ona görə də, istehsalçıların satın aldıkları mallar və

xidmətlərdən tutulan vergilərin müəyyən dövrlərdə artırılması azaldılması müəyyən müddətdə istehsal maliyyəsinə və istehsalatına də təsir edir. İstehsalçılar isə iqtisadi şəraitə uyğun olaraq vergi xərclərini istehlakçıların hesabına kompensasiya etmək üçün istehsal etdikləri məhsulların qiymətini qaldırırlar. Belə vəziyyət nəticə etibarilə istehlakçıları sıxsaxsa da, digər tərəfdən, istehsal xərclərinin həcmində də təsir edir. Vergilərin istehsal xərclərinə və istehsal qiymətlərinə təsiri istehsalın ümumi həcmindən də yan keçmir. Son mərhələdə bu, idarəedilməz inflyasiya ilə müşayiət olunur. Vergi dərəcələrinin dəyişməsinin istehsalatına təsiri daim nəzəriyyəçilərin və praktiklərin diqqət mərkəzində olub. Bu diskussiya 1970-ci illərdə, bir çox iqtisadçılar iqtisadiyyatın tərəqqisinə çox fəal təsir edən vergi dərəcələrinin azaldılması ideyasını (təklif nəzəriyyəsinə) irəli sürəndə xüsusilə kəskinləşdi. Başqa bir qrup iqtisadçılar isə əksinə, təklif nəzəriyyəsi tərəfdarlarının əleyhinə gedərək fikirlərini belə əsaslandırır ki, vergi dərəcələrinin azaldılması hökumət gəlirlərinin ixtisar olunmasına, büdcə çatışmazlığının və inflyasiya səviyyəsinin böyüməsinə və bununla da iqtisadiyyatın inkişafdan qalmasına səbəb olacaq. Məşhur Amerika iqtisadçısı Artur Laffer iqtisadiyyatı araşdırmalar nəticəsində «Laffer əyrisi» adı ilə iqtisadi nəzəriyyəyə daxil olmuş bir əyri çəkdi və onun köməyi ilə əsaslandırdı ki, istehsalı genişləndirmək üçün vergi dərəcələrini azaltmaq son dərəcə zəruridir. 1970-80-ci illərdə bu nəzəriyyə bir çox inkişaf etmiş ölkələri dərin iqtisadi böhrandan çıxartdı, reyqanomikanın, tetçerizmin əsas bazasını təşkil etdi. Sonrakı təcrübə göstərdi ki, vergi dərəcələrinin azaldılması, həqiqətən də, büdcə gəlirlərini azaltmır, əksinə, onların artmasını təmin edir. Səbəb də budur ki, vergi dərəcələrinin azalması bir tərəfdən vergidəniyyənin səviyyəsini azaldır, digər tərəfdən isə, bu yolla sərbəstləşən vəsait özəl bölmənin sərəncamında qalır və bir qayda olaraq, investisiyaların çoxalmasına yönəldilir ki, bu da vergi qoyma obyektlərinin genişlənməsinə kömək edir. Haqlı sual yarana bilər: axı vergi dərəcələrini artıranda istehsalın və gəlirlərin həcmi yox, yalnız dövlətin və özəl bölmənin gəlirlərinin nisbəti dəyişir, bu makroiqtisadiyyatın göstəricilərinə necə təsir edə bilər? - Məsələ burasındadır ki, vergilər iqtisadiyyata təkcə kəmiyyət dəyişikliyi ilə deyil, keyfiyyət dəyişiklikləri ilə də təsir göstərə bilər. Bir tərəfdən, vergi dərəcələrinin azalması ilə bağlı sərbəstləşən vəsait özəl bölmənin sərəncamında qalaraq əhalinin yığımlarının artmasına və müvafiq olaraq, adətən, investisiyaların maliyyələşdirilməsinə sərf olunan yığımlarının artmasına təkan verir, dövlətin səfərbər etdiyi vəsait isə, bir qayda olaraq, istehlakın ma-

nyayələrdə istifadə olunur. Digər tərəfdən, əhalinin biznesi əhatə edən və iqtisadiyyatın səmərəliliyinin birbaşa proporsional asılılıq qanununa əsasən⁵, əhalinin (özəl bölmənin) sərəncamında saxlanılan vəsaitə nisbətən dövlətin səfərbər etdiyi vəsaitdən həmişə daha az səmərə ilə istifadə olunur və bununla da vergilər iqtisadi artıma, məşğulluq səviyyəsinə və iqtisadi inkişafın səmərəsinə xeyli təsir göstərmiş olur.

Vergilər biznes həyatının müxtəlif sahələri üzrə müxtəlif səviyyələrdə olmaqla, qeyri-bərabər şəkildə bölüşdürülə bilər. Məsələn, bəzi bölmələrdə vergi yükü ağır, bəzi bölmələrdə isə yüngül olur. Belə köklü fərq idarə olunan stimullaşdırma siyasətinin təzahürüdür və indiki halda maliyyə mənbələrindən istifadəni dəyişdirmək, onların hərəkətini sürətləndirmək və milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin sürətlə inkişafını stimullaşdırmaq məqsədi güdür.

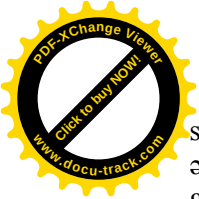
İqtisadiyyatın işçi qüvvəsi çatışmayan sahələrinə işçi qüvvəsi cəlb etmək üçün bəzən ayrı-ayrı sahələrdə əməkhaqqından alınan gəlir vergisi azaldılır və bununla da işçilərin fəaliyyəti stimullaşdırılır. Vergilərdən nəzərdə tutulan güzəştlərin məbləği iqtisadiyyata dair ədəbiyyatda «vergi xərcləri» adlanır.

Regional inkişafın stimullaşdırılmasında da vergi xərclərindən geniş istifadə edilir, yəni zəif inkişaflı bölgələrə güzəştli vergilər tətbiq olunur.

Vergilərin güclü iqtisadi təsir göstərdiyi ikinci sahə istehlakdır. Bu təsiri iki parametrdə göstərmək olar. Birincisi, ödəyicilərin şəxsi gəlirlərini azaldan vasitəsiz vergilərdir. Belə şəraitdə ödəyicilər öz istehlak “zənbillərini” vergidən sonrakı gəlirləri ilə təmin edirlər. Bu hal yüksək gəlirli ödəyicilərin yığımlarını hiss ediləcək dərəcədə azaldır və istehlakın azalmasına gətirib çıxarır. İkincisi, mal və xidmətlərdən tutulan vasitəli vergilərdir. Bu tipli vergilərin dərəcələrinin artıb-azalması müvafiq olaraq mal və xidmətlərə tələbin artıb-azalmasına səbəb olur. Mal və xidmətlərin qiymətlərinə az və ya çox faiz proporsiyası ilə əlavə olunan vasitəli vergilər mal və xidmətlərin nisbətən ucuzlaşması ilə nəticələnir, beləliklə də, tələb və təklifə təsir edir. Elə buradaca qeyd edək ki, dövlət müəyyən təşkilatlar üçün vergilərin ödənmə müddətini uzada bilərlər. Burada söhbət vergi siyasətinin daha bir tənzimləyici olan vergi kreditindən gedir.

Vergilərin digər mühüm iqtisadi təsir sahəsi şəxsi gəlirlərin bölgü-

⁵ Ətraflı məlumat üçün bax: Məmmədov S.M. Azərbaycanın iqtisadi inkişaf proqramı (2000-2050-ci illər). Bakı, 2000, s. 13-14.

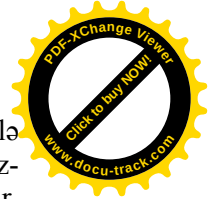
südüdür. Müasir dövlətlər milli gəliri vətəndaşlar arasında ən məhsuldar, ədalətli şəkildə, imkan dairəsində bərabər bölməyə çalışır. Bərabərlik güyə mane olan əsas səbəblərdən biri var-dövlətin (sərvətin) vətəndaşlar arasında qeyri-bərabər bölünməsidir.

Buna görə də sərvət gəlirlərinin çoxalması ilə bağlı, gəlirlərin şəxslər arasında qeyri-bərabər bölgüsünü aradan qaldırmadan sərvət bölgüsündəki qeyri-bərabərliyi də ləğv etmək mümkün deyil. Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, özəl gəlirlərin bölgüsündə mütləq bərabərlik yoxdur və ola da bilməz. Kapitalizm sistemində iqtisadiyyat xüsusi mülkiyyət və azad sahibkarlıq üzərində qurulur. Mülkiyyət hüququ və iqtisadi fəaliyyət azadlığı konstitusion hüquqlar və azadlıqlar sırasında olduğundan sözügedən bərabərliyə nail olmaq mümkünsüz işdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində gəlir bölgüsünə vergilərlə də təsir etmək olar. Göstərilən məqsədə çatmaqdan ötrü artan faizli şkala ilə təchiz edilmiş gəlir vergilərindən, sərvət vergilərindən, fəvqəladə gəlir vergilərindən bəhrələnmək məqsədəuyğundur. Vətəndaşların sosial müdafiəsinin gerçəkləşdirilməsində də bu vergilərin əhəmiyyəti böyükdür. Əhalinin aktiv hissəsini iqtisadi fəaliyyətə cəlb etmək baxımından da bu vergilər çox önəmlidir. Tam məşğulluq, bir anlayış kimi, 16-65 yaşlarında olan əməkqabiliyyətli vətəndaşların istək və bacarıqlarını nəzərə almaqla onların işə cəlb edilməsi prinsipini ifadə edir.

Məşğulluq problemi ilə birbaşa bağlı olan məsələlərdən biri də işsizlikdir ki, onun da aşağıdakı formaları var: mövsümi işsizlik və daimi işsizlik. Tam məşğulluq o deməkdir ki, iş qabiliyyəti olan əhalinin hər biri iş yeri ilə təmin edilmiş olsun. İqtisadiyyatda ümumi daxili gəlir artımı ilə tam məşğulluq norması bir-biri ilə bağlı anlayışlar olduğundan milli gəlirin bölgüsü işsizliyə xeyli təsir göstərir. İqtisadiyyatda ümumi milli məhsul artımı proqnozlaşdırılarkən işçi qüvvəsinin və istehsalın həcmələri də proqnozlaşdırılır, milli gəlir norması bu proqnozlara uyğun müəyyənəldirilir. Milli gəlir norması isə öz növbəsində dövlət gəlirlərini, yaxud vergiləri proqnozlaşdırmağın özülünü təşkil edir.

Məlum olduğu kimi, iqtisadi həyat yüksələn xətt üzrə inkişaf etmir. İqtisadiyyatda vaxtaşırı tərəqqi, tənəzzül (böhran), canlanma baş verir. Bu mərhələlər iqtisadi silsilə yaradır və onların hər birinin özünəməxsus cəhətləri olduğu üçün vergi siyasəti mərhələlərlə həyata keçirilir. Dövlət hər bir mərhələdə iqtisadiyyatı tənzimləmək üçün vergilərdən çox mühüm vasitə kimi istifadə edir. Böhranlı dövrlərdə bəzi vergi faizləri azaldılır, dövlətin xərcləri və borcları artır ki, bu da büdcə kəsirinin meydana çıxmasına səbəb olur. İqtisadi yüksəliş dövrlərində isə vergilərin

artırılır. Bu dövlət xərclərinin və borclarının azalması ilə nəticələnir. Belə hallarda dövlətin büdcə (fiskal) siyasəti vəziyyətdən asılı olaraq tez-tez dəyişir. Bu cür büdcə siyasəti dövrü (vaxtaşırı) büdcə siyasəti adlanır. Vergi sisteminin iqtisadi dövrlərə uyğunlaşdırılması çox mürəkkəb prosesdir. Burada bir sıra mənfi hallar müşahidə olunur. Dövrü büdcə siyasətinin tərkib hissəsi olan vergi sisteminin transformasiyası vergi obyektləri ilə vergi toplayanlar arasında münaqişəyə, vergidənyayınma hallarına, gəlirlərin gizlədilməsinə və s. gətirib çıxarır. Belə ağırlı anormal halların qarşısını almaq üçün dövlət çox mükəmməl iqtisadi, fiskal və maliyyə siyasəti hazırlayıb həyata keçirməlidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində göstərilən problemləri həll etmək üçün dövlət vergilərdən çox mühüm bir alət kimi istifadə etməlidir. Vergi iqtisadi tənzimləmədə ən yetkin vasitədir.

8.6. Mənfəət vergisi

Vergi sisteminə ən mühüm gəlirlərdən biri mənfəətdən vergidir. Qanunvericilikdə hüquqi şəxslərin mənfəətindən və gəlirlərinin ayrı-ayrı növlərindən vergilərlə fiziki şəxslərin gəlirlərindən vergi bir-birindən fərqləndirilir və hər biri haqqında ayrıca vergi qanunu qəbul edilir. Hər bir ölkənin müstəqil vergi qanunları var və bu qanunlar demək olar ki, bütün ölkələr üzrə eyni mahiyyətlidir. Azərbaycan Respublikasının da müstəqil dövlət kimi vergi qanunları və o cümlədən mənfəətdən vergi haqqında qanunu mövcuddur (bu qanun əvvəllər ayrı idi, indi isə vergi məəcəlləsinin tərkibində bir bölmə kimidir).

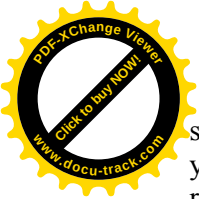
Mənfəət vergisi ölkə daxilində fəaliyyət göstərən bütün hüquqi şəxslərin əldə etdikləri mənfəətə tətbiq edilən vergidir. Bu verginin ödəyiciləri aşağıdakılardır:

a) müstəqil balansla malik olan və hüquqi şəxslər sayılan təsərrüfat hesabatlı müəssisələr, birliklər, təşkilatlar, o cümlədən Azərbaycan Respublikası ərazisində yaradılan və bütövlükdə xarici investorlara məxsus olan müəssisələr (xarici müəssisələr), yerli və xarici hüquqi şəxslərin və vətəndaşların iştirakı ilə yaradılan birləşmiş müəssisələr, təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olan beynəlxalq birliklər;

b) təsərrüfat hesabında olmayan, lakin təsərrüfat və digər kommersiya fəaliyyətlərindən gəlir əldə edən qeyri-büdcə təşkilatları;

c) təsərrüfat və digər kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları;

d) respublika səhmdar kommersiya bankları, kommersiya bankları,

sığorta təşkilatları səhmdar cəmiyyətləri və məhdudməsuliyyətli cəmiyyətlər (LTD), istehlak cəmiyyətləri və onların ittifaqları, istehlak rəssiyasının müəssisələri, birlikləri və təşkilatları, ictimai birliklər: onların müəssisələri və təşkilatları, dini təşkilatlar, kooperativlər, onların filialları və şöbələri.

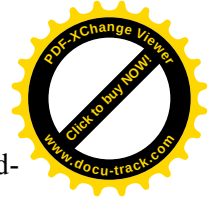
Vergiye cəlb edilən mənfəət məhsulun (görülən işlərin, göstərilən xidmətlərin) və maddi sərvətlərin satışından alınan mənfəətin və qeyri-satış əməliyyatından əldə edilən və bu əməliyyatın xərcləri qədər azaldılan mədaxilin cəmindən ibarət olan balans mənfəətinə əsasən hesablanır.

Məhsul satışından götürülən mənfəət (zərər) əlavə dəyər vergisi və aksizlər çıxılmaqla məhsulun (işlərin, xidmətlərin) mövcud qiymətlərlə satışından alınan məbləğlə məhsulun (işlərin, xidmətlərin) maya dəyərini yaradan istehsal və satış xərcləri arasındakı fərq kimi müəyyən edilir. Buradan aydın olur ki, dövlət məhsulun maya dəyərinin azaldılmasında maraqlıdır. Üstəlik, heç bir hüquqi şəxsin maya dəyərini özbaşına hesablamağa ixtiyarı yoxdur – o, dövlətin müəyyən etdiyi ümumi qaydalarla hesablanmalıdır.

Mənfəəti vergiyə cəlb edərkən dövlət hüquqi şəxsləri stimullaşdırmaq üçün bir sıra güzəştlər də nəzərdə tuta bilər. Məsələn, bəzi hüquqi şəxslər fəaliyyətə başladıkları ilk iki ildə ya mənfəət vergisindən tam azad olunur, ya da nisbətən az vergi verirlər. Bütün bu hallar qanunda nəzərdə tutulub.

Qeyd etdiyimiz kimi, hüquqi şəxslərə mənfəət vergisindən başqa, gəlir vergisi də tətbiq edilir. Qanuna görə, müəssisə, birlik və təşkilatlar onlara məxsus səhmlərdən, istiqraz və digər qiymətli kağızlardan, habelə Azərbaycan Respublikası ərazisində istər xarici kapitalın iştirakı ilə, istərsə də onun iştirakı olmadan yaradılmış birgə müəssisələrdən pay iştirakı şəklində əldə etdikləri gəlirdən 15% dərəcəsi ilə vergi verirlər.

Burada ikiqat – həm mənfəətdən, həm də dividendlərdən vergi-qoyma problemi üzərində dayanmalıyıq, çünki bu, global xarakter daşıyır. Həm ABŞ-da, həm Rusiyada, həm Azərbaycanda, həm də bir çox başqa ölkələrdə bu problem mövcuddur. Müəssisələr əldə etdikləri əsas mənfəətə görə vergi, onun qalan hissəsinə görə isə dividend ödəyir, sonra həmin dividendlərdən yenidən gəlir vergisi və dividend vergisi alınır. Amma bəzi ölkələrdə, məsələn, Avstraliyada alternativ vergiqoyma tətbiq olunur, yəni gəlir vergisi hesablanarkən o, həm də mənfəətdən tutul-

muş vergisi kimi qəbul edilir⁶.

İlgiləmiş verginin məbləği müvafiq qaydada ya respublika büdcəsinə, ya da yerli büdcələrə köçürülür.

Dünya ölkələrinin hamısında mənfəətdən vergi alınır. Yuxarıda deyildiyi kimi, dövlət büdcəsində bu verginin payı çox böyükdür. Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsi gəlirlərinin 11%-ə qədərini mənfəət vergisi təşkil edir. 2000-ci ildə onun həcmi 435 milyard manat idi. Lakin iqtisadiyyatın inkişafı, istehsal və kommertiya fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi şəxslərin sayının artması, fəaliyyətlərinin genişlənməsi vergilərin çoxalmasına səbəb olur. Buna görə də dünya ölkələrində hüquqi şəxslərin mənfəətlərindən və ayrı-ayrı gəlir növlərindən alınan vergilərin xüsusi çəkisi eyni deyil. Bəzi ölkələrdə mənfəətdən həm federal (hökumət), həm də yerli orqanlara vergi ödənilir. Onların dərəcələri də müxtəlifdir və müvafiq qaydada mərkəzi hökumət (federasiya) büdcəsinə və yerli büdcələrə köçürülür. Son illər mənfəət vergisinin dərəcəsi azalmağa doğru gedir. XX əsrin son onilliklərində aparılmış vergi islahatları bir çox vergilərin, o cümlədən mənfəət vergisinin dərəcəsinin xeyli enməsinə və bununla da iqtisadi böhranların nəticələrinin nisbətən yumşalmasına səbəb oldu (8.6.1. cədvəlinə bax).

Cədvəl 8.6.1.

Mənfəət vergisinin dərəcələri, 1986—2000 və 2008 – ci illər üçün

Ölkələr	1986	1991	1995	2000	1986-2000-ci illərdəki dəyişmələr	2008
1	2	3	4	5	6	7
Avstraliya	49	39	33	34	-15	30
Avstriya	30	30	34	34	4	25
Belçika	45	39	39	39	-6	34
Kanada	36	29	29	28	-8	31
Danimarka	50	38	3	32	-20	28
Finlandiya	33	23	25	29	-4	26
Fransa	45	42	33	33	-12	33
Almaniya	56	50	45	40	-16	30

⁶ Bu barədə daha ətraflı məlumat üçün bax: Principles of corporate finance. Richard A. Brealey and Stewart C. Myers/ New York, 1996, p.435-436

Cədvəl 8.6.1-in

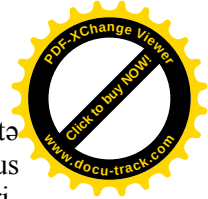
1	2	3	4	5	6	7
Yunanıstan	49	46	40	40	-9	25
İslandiya	51	45	33	30	-21	15
İrlandiya	50	43	40	24	-26	12.5
İtaliya	36	36	36	37	1	27.5
Yaponiya	43	38	38	27	-16	30
Koreya	30	34	32	28	-2	24
Lüksemburq	40	33	33	37	-3	29
Meksika	34	34	34	35	1	28
Niderland	42	35	35	35	-7	25.5
Yeni Zelandiya	45	33	33	33	-12	30
Norveç	28	27	19	28	0	28
Portuqaliya	47	36	36	32	-15	25
İspaniya	35	35	35	35	0	30
İsveç	52	30	28	28	-24	26
İsveçrə	10	10	10	8	-2	21
Türkiyə	46	49	25	33	-13	20
B. Britaniya	35	34	33	30	-5	28
ABŞ	46	34	35	35	-11	35
İÖİT ölkələri, orta hesabla	41	35	33	32	-9	30

*Mənbə: cato institute based on oecd data. wdi 08. 2009

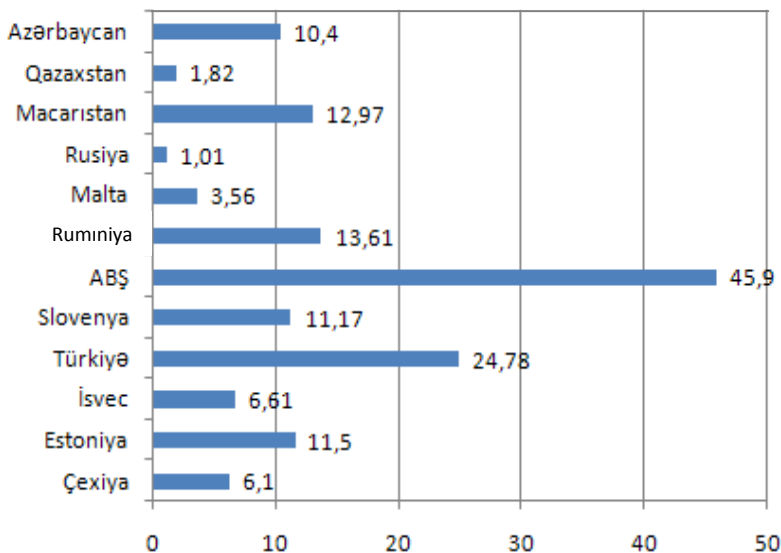
Cədvəldən göründüyü kimi, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İÖİT) ölkələrinin, demək olar, hamısında, xüsusən də İrlandiyada, İsveçdə, Danimarkada və s. mənfəət vergisinin dərəcəsi azaldılmışdır. Ümumiyyətlə, 1980-1990-cı illərdə vergi dərəcələrinin endirilməsi rey-qanomikanın, tetçerizmin əsasını təşkil edirdi. Lafferin təklif nəzəriyyəsinə uyğun olaraq həmin illər bütün ölkələrdə bu prosesə böyük önəm verilirdi.

8.7. Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi

Dövlət gəlirləri içərisində ən mühümlərindən biri də fiziki şəxslərdən alınan gəlir vergisidir. İqtisadiyyata dair beynəlxalq ədəbiyyatda ona «fərdi vergi» (Individual income tax) də deyilir. Tarixi xeyli qədimdir. Fransada 1793-cü, Böyük Britaniyada 1799-cu, İsveçrədə 1840-cı, Avstriyada və İtaliyada 1864-cü, ABŞ-da 1862-ci ildən tətbiq olunur.

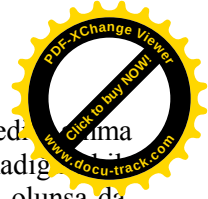
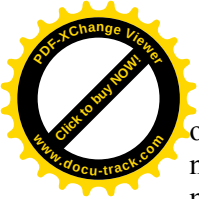
Fiziki şəxslərin vergisi vergi sistemindəki payına görə çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Fiziki şəxslərin gəlirlərindən tutulan verginin də özünəməxsus funksiyaları var. Məsələn, o, bir tərəfdən, əhəlinin ayrı-ayrı təbəqələrinin gəlirlərini tənzimləyən və məhsulun maya dəyərinin yüksəlməsinin, bununla da inflyasiyanın yüksəlməsinin qarşısını alan mühüm vasitələrdən biridirsə, digər tərəfdən büdcə gəlirlərinin önəmli qaynaqlarındandır. Vergi sistemində öz xüsusi çəkisinə görə böyük əhəmiyyətə malikdir. Ölkələrin əksəriyyətində dövlət büdcəsinə vergi mədaxilələrinin təxminən üçdə birini fərdi vergilər təmin edir (qrafik 8.7.1.).

Qrafik 8.7.1. Fiziki şəxslərin gəlir vergisi dərəcələri (%-lə)

Fiziki şəxslərdən verginin miqdarı adambaşına düşən milli gəlirin həcmindən, xüsusən də məşğulluq səviyyəsindən asılı olaraq artıb-azala bilər. Bu vergi ayrı-ayrılıqda hər bir fərdin gəlirlərinə tətbiq edilir. Verginin bu növü haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu var. Həmin qanuna əsasən ölkədə daimi yaşayış yerinin olub-olmamasından asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşı, vətəndaşlığı olmayan əcnəbilər bu vergini ödəməlidirlər.

Beynəlxalq təcrübədə fiziki şəxslərdən alınacaq vergiləri hesablamaq üçün ümumi gəlir (comprehensive income), sahmanlanmış ümumi gəlir (Adjusted gross income) və vergiyəyatımlı gəlir kimi göstəricilərdən istifadə olunur. Həmin gəlirlərin alınma müddəti hökmən məlum

olmalıdır. Məsələn, deyək ki, kimsə 1000 manat gəlir əldə edib, onu normal vergi qoymanı hansı müddətdə qurmaq mümkün olmadığıdır. Dünya təcrübəsində, adətən, birillik müddətdən istifadə olunsa da, bəzi geridə qalmış ölkələrdə, o cümlədən keçid mərhələsini yaşayan dövlətlərdə gəlirdən vergitutma sistemi hələ formalaşmayıb və bu məqsədlə də bir aylıq müddət qəbul edilir.

Ümumi gəlir həm onun mənbələrinə, həm də istiqamətlərinə görə müəyyənləşdirilə bilər. Gəlir mənbələri isə bunlardır: əməkhaqqı, istehsal servislərinin satışından alınan vəsaitlər, hökumətdən və ya ayrı-ayrı şəxslərdən gələn transfertlər (köçürmələr), insanların aktivlərinin bahalaşmasından götürülən gəlir. Gəlirlərdən istifadəyə mal və xidmətlərin istehlakı və ya alınması, vergilər, yardımlar və saxlanclar (yığımlar) daxildir. Saxlancların artması xalis sərvəti ifadə edir.

Ümumi gəlir şəxslərin istehlak xərclərinin illik həcmindən və xalis sərvətin artımından ibarətdir⁷. Bunu düsturla belə göstərmək olar:

$$I = C + \Delta NW$$

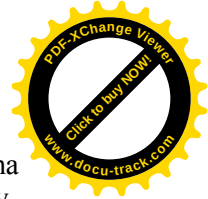
Burada I - illik gəliri, C - illik istehlakı, ΔNW - xalis sərvətin illik həcmində baş verən dəyişikliyi ifadə edir.

Ümumi gəlirin belə konsepsiyası iqtisadiyyata dair ədəbiyyatda “Şəxslərin vergi tətbiq edilən gəlirlərinin Hayq-Simons tərif” adlanır⁸.

Ümumi gəliri də mənbələrə görə müəyyənləşdirmək olar. Ümumi gəlirin mənbələrinin tərkibinə, deyildiyi kimi, məhsuldar servislər satışından gələn haqq, transfert ödəmələri, xalis kapital gəliri daxildir. Haqq - əməkhaqqından, ona bərabər tutulan iş gəlirindən və kapitaldan istifadə gəlirindən (capital income), yəni faizlərdən, dividendlərdən və icarə haqqından ibarətdir. Kapitaldan xalis gəlir (capital gain) isə mövcud kapitalın satışından, yaxud mövcud kapitalın mübadiləsindən alınan gəlirləri əks etdirir. Kapitaldan xalis gəlir reallaşdırılmış (satışdan və ya mübadilədən) və reallaşdırılmamış (dəyərin artırılmasına, məsələn, səhmlərin bahalaşmasına görə) gəlir şəklində ifadə olunur. Kapitaldan xalis gəlir hesablanarkən itkilər də nəzərə alınır, yəni gəlirlərlə itkilər

⁷ a public finance contemporary application of theory and theory to policy. david n. hyman, 1999, p.477.

⁸ Henry Simons, personal income taxation (Chicago: university of chicago press, 1938), p.49, robert murray haig, “the concept of income: economic and legal aspects” in the federal income tax, ed. robert murray haig (New York: columbia university press, 1921), p.7

arasındakı fərq əsas götürülür.

Üstünlükdə ümumi gəlir hesablanarkən gəlirlərin reallaşdırılmasına çəkilən xərclər, məsələn, broker qonorarları, alətlərin dəyərləri, ezamiyyətlər və s. onun üstündən çıxılır. Bunu nəzərə almaqla gəlirlərin mənbələri və istifadəsi aşağıdakı düsturlarla ifadə olunur:

Mənbələr = Əməkhaqqı + Transfərtlər + Xalis kapital gəliri – Gəlirlərin alınmasına çəkilən xərclər.

İstifadə = İstehlak + Hədiyyələr və yardımlar + Saxlanclar – Gəlirlərin alınmasına çəkilən xərclər.

Gəlirləri hesablayarkən nəzərə almaq lazımdır ki, gəlirlərin mənbələri həmişə istifadəyə bərabər olmalıdır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə hər bir vətəndaş hər il vergi bəyannaməsi (deklarasiya) təqdim edir və vətəndaşın gəlirləri, xərcləri və vergiləri onun əsasında müəyyənləşdirilir. Geridə qalmış ölkələrin çoxunda, o cümlədən keçid iqtisadiyyatı dövlətlərinin əksəriyyətində isə bu sistemin tətbiq olunmaması gəlirlərin gizlədilməsinə və bununla da korupsiyaya geniş yol açır.

Vergiyəyatımlı gəlir güzəştlər və bəzi başqa istisnalar nəzərə alınmaqla sahmanlanmış gəlirin məbləğini təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasında təqvim ili ərzindəki məcmu gəlir, aylıq gəlir, eləcə də mülki-hüquqi müqavilələr əsasında görülmüş işlərdən əldə edilən gəlir fiziki şəxslərdən alınan verginin obyektinə ola bilər. Bu vergi (söhbət təqvim ili ərzindəki məcmu gəlirdən ödənilən vergidən gedir) fiziki şəxslərin aşağıda sadalanan kateqoriyalarından tutulur:

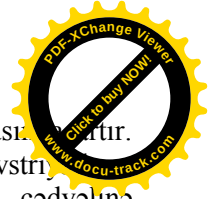
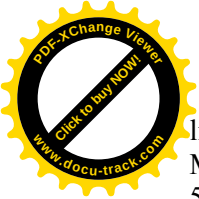
- hüquqi şəxs statusundan kənarda sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan və orta aylıq gəliri minimum əməkhaqqının 12 mislini keçən şəxslər;

- müəlliflik hüququ olan şəxslər;

- qeyri-dövlət banklarındakı və kredit müəssisələrindəki əmanətlərinə görə faiz və qeyri-dövlət orqanlarının keçirdikləri lotereya tirajlarında uduş formasında gəlir əldə etmiş şəxslər və s.

Respublikamızda fiziki şəxslərin gəlir vergisinin əsas obyektinə şəxsi gəlir kimi alınan əməkhaqlarıdır.

Hər bir ölkənin öz iqtisadiyyat və maliyyə xüsusiyyətləri olduğuna görə vergilərin ödənmə qaydası müxtəlif ölkələrdə müxtəlif olur. Bundan başqa, müxtəlif ölkələrdə fiziki şəxslərin gəlirlərindən alınan vergilərin faiz səviyyəsi də fərqlidir. Azərbaycan Respublikasında gəlir vergisinin faiz dərəcələri 14-30% arasındadır. Bu diapazon fiziki şəxslərin vergilərinin onların gəlirlərinin miqdarından asılılığı ilə izah olunur: gə-

lirlər artdıqca faiz dərəcəsi də aşağı və yuxarı tometka arasındadır. Maksimal səviyyə müxtəlif ölkələrdə müxtəlif cürdür: Avstriya 50%, Macarıstanda – 40%, Türkiyədə – 45% və s. (8.7.2. cədvəlinə bax).

Cədvəl 8.7.2.

Fiziki şəxslərdən tutulan verginin dərəcələri (%-lə)

Ölkələr	İl	Dərəcələr
ABŞ	2006	15-35
B. Britaniya	2006	25-40
Türkiyə	2007	25-35
Tayvan	1994	6-40
Sinqapur	2008	3,5-21
Rusiya	2008	13
Azərbaycan	2009	14-35

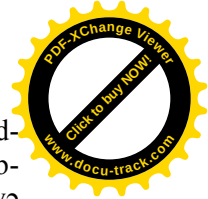
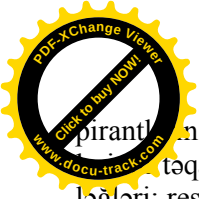
*Mənbə: 1998. International tax summaries, 1993 və müvafiq ölkələrin qanunları və 2010 – cu il üçün Azərbaycan Respublikasının qanunu

Cədvəldəki məlumatlar ona dəlalət edir ki, müxtəlif ölkələrdə fiziki şəxslərdən müxtəlif dərəcəli vergi tutulur. Hətta bəzi ölkələrdə, məsələn, Küveytdə belə vergi ümumiyyətlə yoxdur. Ən yüksək dərəcə 2008-ci ildə Danimarkada tətbiq edilib – 59%.

Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanununa görə, bu verginin faiz səviyyəsi əməkhaqqının və digər gəlirlərin həcmi əsasında müəyyən edilir. Respublikada vergiqoymanın bu kateqoriyası haqqında tam təsəvvür əldə etmək üçün vergi ayırmalarının lazımi səviyyələrinə uyğun olaraq bəzi vergi ölçülərini misal gətirmək yetərlidir (cədvəl 8.7.3).

Qeyd edək ki, bu vergi dərəcələri fiziki şəxslərin illik məcmu gəliri əsasında müəyyən edilir, orta aylıq əməkhaqqından və başqa gəlirlərdən tutulur. Aylıq gəlirlərə tətbiq edilən vergi səviyyələri hər bir ölkədə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında ayrıca qanunvericilik maddəsi əsasında müəyyənləşdirilir. Aylıq gəlirə tətbiq edilən vergi dərəcələri ayrıca bir maddə şəklində müəyyən olunur.

Aylıq və yaxud illik gəlir əldə edən hər bir fiziki şəxs gəlir vergisi ödəməyə borcludur, lakin bir sıra sosial təbəqələr var ki, dövlət onlara güzəşt edə bilər. Məsələn, Azərbaycan Respublikasında belə güzəştli gəlirlər sırasına aşağıdakı kateqoriyalar daxildir: təqaüd və könüllü sığorta şərti ilə ödənilən əlavə təqaüdlər; işdən çıxarkən verilən müavinətlər; as-

...n, ali məktəb və orta ixtisas məktəbləri tələbələri və şagird-
təqaüdləri; təbii fəlakətlərlə əlaqədar alınan maddi yardım məb-
ləğləri; respublika hökumətinin keçirdiyi lotereya tirajlarının uduşları və
s. Bu güzəştlər yetərincə çoxdur və dövlətin gördüyü sosial müdafiə təd-
birlərinin tərkib hissəsidir.

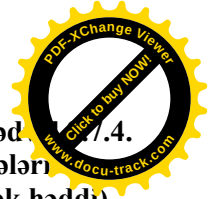
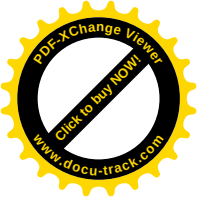
Cədvəl 8.7.3.

**Azərbaycan Respublikasında fiziki şəxslərdən tutulan gəlir
vergisinin dərəcələri (Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq)**

Vergiyəyatımlı aylıq əməkhaqqı	Verginin məbləği
2000 manatadək	14%
2000 manatdan çox olduqda	280 manat+2000 manatdan çox olan məbləğin 30%-i.

Fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin artırılmasının müxtəlif istiqamət-
ləri var. Onlar ilk növbədə iqtisadi inkişaf, tam məşğulluq, milli gəlirin
artması şəraitində gerçəkləşdirilə bilər. İnkişaf etmiş ölkələrin zəngin
təcrübəsi sübut edir ki, dövlət büdcəsində çox mühüm yer tutan fiziki
şəxslərdən gəlir vergisinin artırılması məhz bu amillərdən asılıdır və hə-
min mexanizmi səmərəli və düzgün iqtisadi siyasət yeritməklə işə sal-
maq olar.

Gəlir vergisini artırmaq üçün onun dərəcələrini artırmaq vacib de-
yil. Son onilliklərin təcrübəsindən görünür ki, əksinə, dərəcələrin azal-
dırılması vergi mədaxillərinin xeyli çoxalmasına və vergi obyektinin ge-
nişlənməsinə kömək etmişdir. Bu, bir tərəfdən onunla əlaqədar idi ki,
vergi dərəcələrinin endirilməsi gəlirlərin gizlədilməsi hallarını azaltmış,
ikinci tərəfdən isə vergi obyektlərinin və bununla da vergi mədaxil-
lərinin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Cədvəl 8.7.4.-ə baxsaq, görürük
ki, aparıcı ölkələrin hamısında gəlir vergisi dərəcələrinin azaldılması on-
ların iqtisadi inkişafını sürətləndirmiş, maliyyə sabitliyini təmin etmiş-
dir.

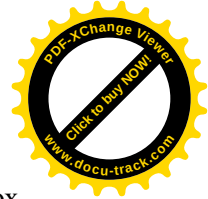
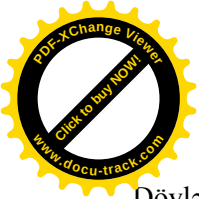

Cədvəl 1.4.

**Fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisinin dərəcələri
(mərkəzi və yerli vergilər də daxil olmaqla, ən yüksək həddi),
1980-2000-ci illər**

Ölkələr	1980	1985	1990	1995	2000	1980- 2000 dəyiş.	2008
Avstraliya	62	60	49	47	47	-15	47
Avstriya	62	62	50	50	50	-12	50
Belçika	76	76	55	58	58	-18	50
Kanada	60	50	44	44	44	-16	29
Danimarka	66	3	68	64	59	-7	59
Finlandiya	65	64	63	55	52	-13	28
Fransa	60	65	53	51	54	-6	48
Almaniya	65	65	65	66	59	-6	42
Yunanistan	60	63	50	45	43	-17	40
İslandiya	63	56	40	47	45	-18	...
İrlandiya	60	65	58	48	42	-18	42
İtaliya	72	81	66	67	51	-21	49
Yaponiya	75	70	65	65	50	-25	37
Koreya	89	65	60	48	44	-45	35
Lüksemburq	57	57	56	50	49	-8	...
Meksika	55	55	40	35	40	-15	29
Niderland	72	72	72	60	52	-20	52
Yeni Zelandiya	62	66	33	33	39	-23	39
Norveç	75	64	54	42	48	-27	48
Portuqaliya	84	69	40	40	40	-44	42
İspaniya	66	66	56	56	48	-18	29
İsveç	87	80	72	58	51	-36	...
İsveçrə	31	33	33	35	31	0	...
Türkiyə	75	63	50	55	45	-30	35
B. Britaniya	83	60	40	40	40	-43	40
ABŞ	70	50	33	42	42	-28	35
İƏİT	67	63	53	50	47	-20	44

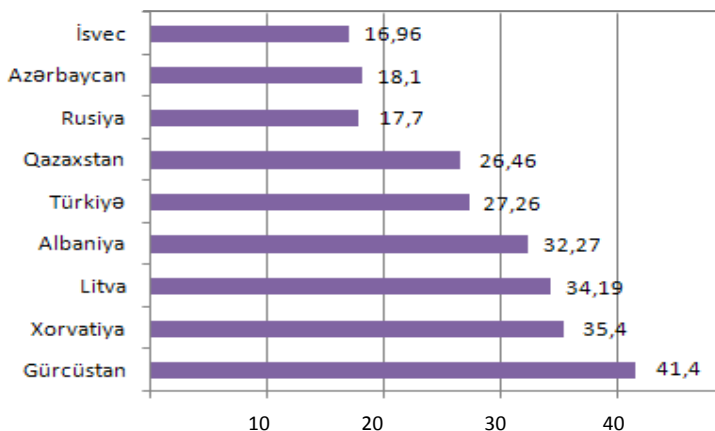
*mənbə: james gwartney and robert lawson with walter park and charles skipton, *economic Freedom of the World: 2001 Annual Report*(Vancouver: Fraser Institute, 2001); data retrieved from <http://www.freetheworld.com>. WDI, 2009.

8.8. Əlavə dəyər vergisi

Dövlət büdcəsi gəlirlərinin tərkibində dolayı vergilərin də çox böyük payı var. Dolayı vergilər, adından göründüyü kimi, birbaşa tətbiq olunan mənfəət və gəlir vergilərindən kökündən fərqlənir. Əsas etibarilə istehlakda, alqı-satqı prosesində meydana gəldiyinə görə dolayı vergiləri çox zaman istehlak vergiləri adlandırırlar. Daha dəqiq desək, bu vergilər əhalinin xərclərindən tutulur. Dolayı vergilərin ən mühümü əlavə dəyər vergisidir (ƏDV).

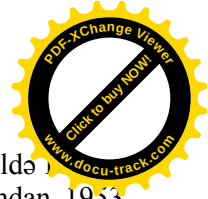
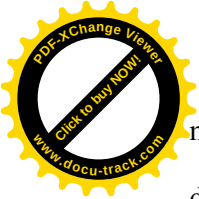
Vergi sisteminə ƏDV böyük yer tutur. Büdcə gəlirlərinin təxminən 20-30%-i onun hesabına toplanır (8.8.1. qrafikinə bax).

Qrafik 8.8.1. Büdcənin formalaşmasında ƏDV-nin payı (%-lə)

İqtisadiyyata dair beynəlxalq ədəbiyyatda 3 tip ƏDV olduğu göstərilir. Birincisi ümumi milli gəlir bazasında hesablanan produktiv gəlir tipi, ikincisi gəlir, yaxud xalis məhsul əsasında hesablanan gəlir tipidir, üçüncü tip istehlak əsasında hesablanır və istehlak vergi tipi adlanır.

ƏDV həm spesifik, həm də ümumi funksiyalar yerinə yetirir. Məsələn, o, bir tərəfdən fiksəl funksiyaları gerçəkləşdirərək hökuməti zəruri və mühüm gəlir mənbələri ilə təmin edir, digər tərəfdən isə bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsində fəal iştirak edərək qiymət artımının, inflyasiyanın güclənməsinin qismən qarşısını alır, milli iqtisadiyyatın üstün sahələrinin daha yüksək sürətlə inkişafına şərait yaradır. ƏDV vasitəsilə həm də müxtəlif təyinatlı əmtəə istehlakçılarının gəlirlərinin tənzimlənməsi

məsi təmin edilir.

Bu vergi növünün tarixi qədim deyil, ilk dəfə 1954-cü ildə ⁹da tətbiq olunub, sonra başqa ölkələrə yayılıb. ABŞ-da ondan 1953-1967-ci illərdə yalnız Miçigan ştatında istifadə olunub, 1975-ci ildə vahid biznes-vergi ilə əvəzlənib⁹. Tətbiq edildiyi andan bu vergi növü dövlət büdcəsinə çox böyük həcmdə gəlir gətirməyə başlamışdır. Bir çox ölkələrdə ƏDV-nin tətbiq tarixi və dərəcələri ilə 8.8.1. cədvəlində tanış ola bilərsiniz.

Cədvəl 8.8.1.

ƏDV-nin tətbiq tarixi və dərəcələri

Ölkələr	Tətbiq tarixi	Tətbiq anındakı dərəcələri, %-lə	İndiki dərəcələri, %-lə
1	2	3	4
Azərbaycan	Yanvar, 1992	28	17
Argentina	Yanvar, 1975	16	15
Avstriya	Yanvar, 1973	8,16	10,20,30
Belçika	Yanvar, 1971	6, 14, 18	6, 17, 19, 25, 33
Boliviya	Oktyabr, 1973	5, 10, 15	10
Braziliya	Yanvar, 1967	15	7, 12, 18, 25
Çili	Mart, 1975	8, 20	18
Kolumbiya	Yanvar, 1975	4, 6, 10	12, 20, 35
Kosta-Rika	Yanvar, 1975	10	13
Kipr	Yanvar, 1991	10, 20	5
Danimarka	İyul, 1967	10	22
Dominikan	Yanvar, 1983	6	6
Ekvador	İyul, 1970	4, 10	6
Fransa	Yanvar, 1968	6, 4, 13, 6, 20, 25	5,5,18,6, 22
Almaniya	Yanvar, 1968	5, 10	7, 14
Yunanistan	Yanvar, 1987	6, 18, 36	8, 18, 36
Qvatemela	Avqust, 1983	7	7
Haiti	Noyabr, 1982	7	10
Honduras	Yanvar, 1976	3	5, 6
Macarıstan	Yanvar, 1988	15, 25	15, 25
İslandiya	1990	22	24,5
İndoneziya	Aprel , 1985	10	10
İrlandiya	Noyabr, 1972	5,26, 16,37,30, 26	10, 12,5, 21
İsrail	İyul, 1976	8	6.5, 15
İtaliya	Yanvar, 1973	6, 12, 18	4, 9, 19, 38

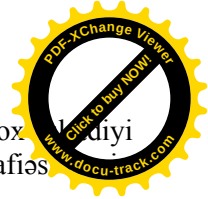
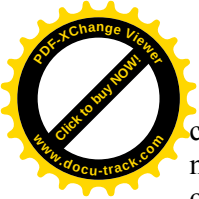
⁹ John F. Due, Sales Taxation (Urbana: University of Illinois Press, 1957), p. 56

Cədvəl 8.8.1 –in davamı

1	2	3	4
Yaponiya	Aprel, 1989	3,6	3, 6
Koreya	İyul, 1977	10	2, 3,5, 10
Luksemburq	Yanvar, 1970	2, 4, 8	3, 6, 12
Madaqaskar	Yanvar, 1969	6, 12	15
Malaziya	1990	15	10,15
Meksika	Yanvar, 1980	10	6, 15, 20
Mərakeş	Aprel, 1986	7, 12, 14, 19, 30	7, 12, 14, 19, 30
Hollandiya	Yanvar, 1969	4, 12	6, 18,5
Yeni Zelandiya	May, 1986	10	12.5
Nikaraqua	Yanvar, 1975	6	10, 25
Nigeriya	Yanvar, 1986	8, 12, 18	5, 10
Norveç	Yanvar, 1970	20	11,11, 20
Panama	Mart, 1977	5	5, 10
Peru	İyul, 1976	3, 20, 40	14
Filippin	Yanvar, 1988	10	10
Polşa	May, 1992	5, 18	5, 18
Portuqaliya	Yanvar, 1986	8, 16, 30	8, 17, 30
Seneqal	Mart, 1961-80	...	7, 20, 30, 34
Rusiya	Yanvar, 1992	28	10, 20
Cənubi Afrika	Aprel, 1990	10	10
İspaniya	Yanvar, 1986	6, 12, 33	6, 12, 33
İsveç	Yanvar, 1969	2,04, 6,38, 11.1	19, 20
Tayvan	Aprel, 1986	5	5, 15, 25
Tailand	Yanvar, 1990	0,1 – 50	0,1 – 50
Trinidad və Tobako	Yanvar, 1990	15-20	15
Tunis	İyul, 1988	6, 17, 29	6,17,29
Türkiyə	Yanvar, 1985	10	1, 5, 12, 15,23,42
B. Britaniya	Aprel, 1973	10	17,5
Uruqvay	Yanvar, 1968	5, 14	12, 21

* mənbə: alan a. tait value added tax. international practice and problems. Washington - 1988, 1992. international tax summaries/ 1993,wdi, 2009, müvafiq qanunlar

Ümumiyyətlə, ƏDV-nin istifadə olunan dərəcələrini dünya ölkələri üzrə vahid və diferensial dərəcələr kimi qruplaşdırmaq olar. Ölkələrin çoxu diferensial, az bir qismi isə vahid dərəcələrdən bəhrələnilir. Sonunculara Azərbaycan, Argentina, Boliviya və s. daxildir. Diferensial dərəcə

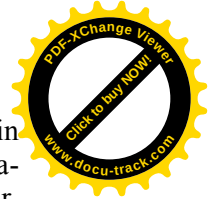
cəldən istifadə edən ölkələrdə aşağı dərəcələr əhalinin çox məhsullara tətbiq edilir və bununla da insanların sosial müdafiəsi olunur.

Bununla belə, əlavə dəyər vergisi bütün ölkələrdə tətbiq edilmir. Onun əvəzinə başqa vergi növü tətbiq edilir, ya da ƏDV ümumiyyətlə alınmır. Məsələn, ABŞ kimi yüksək inkişafı bir ölkədə belə vergi növü yoxdur, onun əvəzinə başqa bir növ – satışdan vergi, yaxud Avstraliyada dövriyyə vergisi tətbiq olunur. Bu vergi növlərinin hər ikisi mahiyyətə eynidir, hər ikisi istehlak vergisidir və onlardan alqı-satqı sahəsində istifadə edilir. Lakin bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin əksəriyyətində ƏDV-yə üstünlük verilir və həmin ölkələr bu vergi növündən böyük həcmdə gəlir götürür. İqtisadi cəhətdən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış ölkələrdə belə gəlirin həcmi daha genişdir.

ƏDV məhsulların, işlərin, xidmətlərin istehsalı prosesində yaranan dəyər artımının (yenidən yaradılan dəyərin) bir hissəsini büdcəyə cəlb etmək formasıdır. Ayrı-ayrı məhsul (iş, xidmət) növlərinə çəkilən xərclər məhsulun maya dəyərini təşkil edir. Mənfəət əldə etmək üçün istehsalçı məhsula çəkilən maddi xərclərin üzərinə bir qədər əlavə dəyər qoyaraq malı onun real maya dəyərindən baha satır. Aydın məsələdir ki, izafi dəyər tətbiq etmədən və məhsulu müəyyən qədər baha satmadan əməkhaqqı vermək, mənfəət əldə etmək mümkün olmaz və istehsalçıların məhsul istehsal etməyə heç bir marağı qalmaz. ƏDV də məhz həmin məhsulun dəyərinə əlavə edilmiş dəyərdən tutulur və bir növ istehlakçının cibindən gedir. İndiki halda vergi yalnız satılan, reallaşdırılan məhsuldan tutulur və həmin məhsulu artırılmış qiymətə alanlar həm də ƏDV ödəyicilərinə çevrilmiş olurlar. Satılmış məhsulu hesablayarkən istehsalçılar toplanan pulun məbləğindən büdcəyə ƏDV ödəyirlər (köçürürlər).

ƏDV-nin faiz səviyyəsi və hesablanması, vergiqoyma obyektləri müxtəlif ölkələrdə müxtəlif cür müəyyən olunur. Hər bir vergi növü kimi ƏDV haqqında da ayrı-ayrı ölkələrdə xüsusi qanunvericilik aktları və əsasnamələr qəbul olunur, onların vasitəsilə verginin faiz səviyyəsi, vergiqoyma obyektləri, verginin hesablanması və başqa məsələlər dəqiqləşdirilir. Azərbaycan Respublikasında da ƏDV haqqında qanunlar və təlimatlar fəaliyyət göstərməkdədir.

Ölkəmizdə bu verginin səviyyəsi 1992-ci ilə qədər 28% olmuş, 1992-ci ildə 20%, 2001-ci ildə isə 18%-ə və nəhayət 2010-cu ildə 17%-ə endirilmişdir. Xüsusi hallarda vergi səviyyəsi ümumi dövriyyəyə görə hesablanır. Müqayisə üçün xatırladaq ki, bir çox ölkələrdə bu dərəcələr

Azərbaycanı bazarındakına nisbətən bir qədər aşağıdır. Bundan əlavə, həmin bazar da bəzi ilk tələbat mallarına və xidmətlərinə çox aşağı normalarlarda ƏDV qoyulur, bir çox mallara isə ya ümumiyyətlə vergi qoyulmur, ya da sıfır dərəcəsi tətbiq edilir. Məsələn, Argentinada, Filippində, Tayvanda, Meksikada, Çilidə və bir çox başqa ölkələrdə baza məhsulları ƏDV-dən azaddır. İtaliyada, İrlandiyada, Portuqaliyada, Türkiyədə və s. qida məhsullarına sıfır dərəcəli vergi qoyulur. Norma İspaniya, Fransa və Lüksemburqda 12%, Almaniyada 14%, İngiltərədə 15%, Portuqaliyada 16%-dir. Həmçinin bu ölkələrdə çox aşağı (bəzi məhsullara) normalardan da istifadə olunur. Ölkələrin əksəriyyətində tibbi xidmət, dərmanlar, maarif xidmətləri, qəzetlər, kitab nəşri, kənd təsərrüfatı istehsalı və s. sahələrdə ƏDV ödənilməsi ya yoxdur, ya da sıfır dərəcəlidir.

Azərbaycan Respublikasının təmsalında əsas ƏDV ödəyiciləri aşağıdakı dərəcələr üzrə müəyyən edilir:

- mülkiyyət və tabelik formasından asılı olmayaraq hüquqi şəxs statuslu müəssisələr və təşkilatlar, eləcə də xarici investorların iştirakı ilə istehsal və digər kommersiya fəaliyyətini həyata keçirən müəssisələr;

- məhsul satan, iş görən və xidmət göstərən məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər;

- istehsal, kommersiya və digər fəaliyyət növlərini həyata keçirən fərdi (ailəvi) özəl müəssisələr;

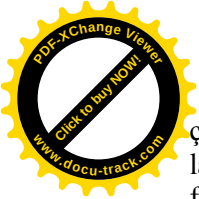
- respublika ərazisində yerləşən müəssisələrin müstəqil surətdə mal satan, iş görən və xidmət göstərən filialları, şöbələri və bölmələri;

- respublika ərazisində istehsal, kommersiya və digər fəaliyyət növlərini həyata keçirən beynəlxalq birliklər və xarici hüquqi şəxslər.

Sadalanan hüquqi şəxslər respublika ərazisində həyata keçirdikləri bütün növlərdən olan istehsal, satış, iş və xidmətlər üçün müəyyən olunmuş qaydada ƏDV ödəməyə və vergi faizinə əməl etməyə borcludurlar.

Əlavə dəyərə vergi qoyma obyektləri çoxsaylı və genişspektrlidir. Bu obyektlərin rəngarəng tərkibini bütövlükdə və qəti olaraq dövlət müəyyən edir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası ərazisində malların satılması, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi üzrə dövryyələr vergi qoyma obyekti sayılır. Başqa sözlə, dəyəri pulla ifadə edilən və reallaşdırılan bütün məhsul, iş və xidmət orta aylıq dövryyənin həcmindən asılı olaraq dövryyələri vergiyə cəlb edilir.

Onu da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, bir sıra məhsullar, işlər və xidmətlər ƏDV-dən müxtəlif ölkələrdə həmin ölkələrin vergi siyasətinə uyğun olaraq müxtəlif qaydada azad edilir. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə dövlət təsirinin əsas mexanizmlərindən biri kimi ƏDV-dən

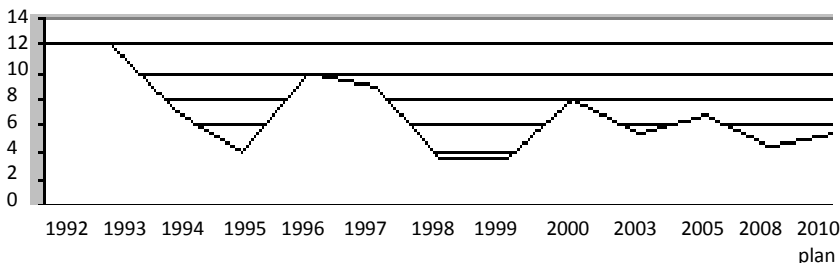

çox geniş istifadə olunur və bu özünü ən çox idxal-ixrac əməliyyatlarında göstərir, yəni ticarəti tənzimləmək, ölkənin mənafeyinə faydalı istiqamətə yönəltmək, eləcə də himayədarlıq siyasətini həyata keçirmək üçün dövlət ƏDV-dən təsirli bir vasitə kimi bəhrələnir. Məsələn, ölkə üçün zəruri malların ticarətini stimullaşdırmaq məqsədilə həmin məhsulların vergi faizi azaldılır və əlavə dəyər vergisindən azad edilir və əksinə, ölkə üçün aktual olmayan malların, strateji məhsulların vergi dərəcəsi artırılır, beləliklə də, idxal-ixrac əməliyyatları tənzimlənmiş olur.

Ümumiyyətlə, maliyyə və vergi siyasətinin tərkib hissəsi kimi, əlavə dəyər vergisinin iqtisadi tənzimləmədə əhəmiyyəti çox böyükdür. Bu vergi növü istehsalın, iş və xidmətlərin stimullaşdırılmasında ən mühüm vasitələrdən biridir.

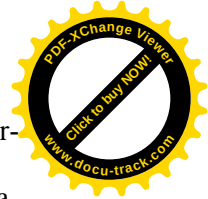
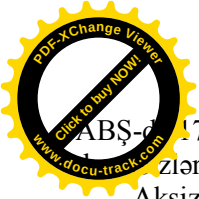
8.9. Aksizlər

Dolayı vergilərdən biri də aksizlərdir. Bu termin latın dilindəki «accidere», fransız dilindəki «accise» sözündən götürülüb, tərcüməsi «kəsmək» deməkdir. Aksizlər (yaxud aksiz vergiləri) vergi sisteminə çox böyük yer tutur, büdcənin gəlirinin 15-20%-ni, bəzən daha çox hissəsini təşkil edir. Məsələn, Tailandda bu rəqəm 20,2, Lüksemburqda 14, Braziliyada 9, Böyük Britaniyada 11,9%-ə bərabərdir. Azərbaycan büdcəsinin formalaşmasında aksizlərin iştirakının təhlili bizi maraqlı mənzərə ilə üzləşdirir (8.9.1. qrafikinə baxaq).

Qrafik 8.9.1. Azərbaycanın büdcə gəlirlərinin formalaşmasında aksizlərin payı (%-lə).

Aksizlərin tarixi lap qədimlərə gedib çıxır. Hələ Qədim Romada duza və bir sıra başqa gündəlik mallara aksiz vergiləri tətbiq olunurdu. Böyük Britaniyada Parlamentin qərarı ilə bu vergi növündən 1643-cü,

Absizlər 1791-ci ildən istifadə edilir. Hazırda, demək olar, bütün ölkələr-
zilər fəaliyyət göstərir.

Aksizlər alıcılardan tutulan, kütləvi istehlak mallarının, zinət əşya-
larının, habelə bəzi xidmət növlərinin qiymətinə daxil olan dolayı ver-
gidir. Aksizlərin mahiyyətinin açılmasında və onların ölçülərinin hesab-
lanmasında bəzi mürəkkəbliklər var. Bu vergi növü bütün məhsul, iş və
xidmətlərə deyil, onların yalnız bir hissəsinə tətbiq edilir. Mürəkkəbliyi
doğuran səbəblərdən biri də ilk baxışda aksizlərin əlavə dəyər, yaxud
satış vergilərindən funksional cəhətdən bir o qədər də fərqlənməməsidir.
Əslində isə bu vergi növləri bir-birindən mahiyyətlərinə və fəaliyyət
sahələrinə görə fərqlənir. Məsələn, ƏDV məhsulların çox böyük çeşi-
dini, məhsul, iş və xidmətlərin əksər növlərinin alqı-satqısını əhatə edir.
Aksizlərin isə tətbiq dairəsi məhduddur, əsas etibarilə kütləvi istehlak
mallarından tutulur.

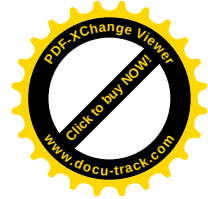
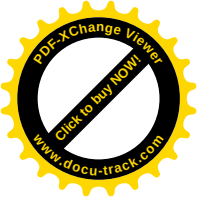
Aksizlər də dövlət vergi siyasətinin ən mühüm alətlərindən biridir.
Dövlət bir çox hallarda bəzi kütləvi istehlak mallarının istehsalını da-
yandırmaqla, yaxud, əksinə, bəzi məhsulların istehlakını stimullaş-
dırmaqla öz iqtisadi maraqlarını bu vergi vasitəsilə təmin etməyə çalışır.

Aksizlər müxtəlif əlamətlərə görə növlərə bölünür. Məsələn, alınma
üsuluna görə fərdi və universal, hesablanma üsuluna görə vahid, təbəqə-
ləşmiş və orta aksizlər olur.

Sovet İttifaqı dağılana qədər Azərbaycan Respublikasında dövrüyyə
vergisi var idi. Sonra əlavə dəyər vergisi və aksizlər tətbiq edilməyə
başlandı. Hazırda ölkəmizdə fəaliyyət göstərən «Aksizlər haqqında
Qanun»a əsasən, mal satan, xidmət göstərən bütün müəssisə və təşki-
latlara, o cümlədən xarici kapitalla işləyən istehsal sahələrinə, ərazimiz-
də fəaliyyət göstərən müəssisələrin filiallarına, şöbələrinə və başqa böl-
mələrinə aksiz vergisi tətbiq olunur.

Aksiz daxil edilməklə, buraxılış qiymətlərinə satılan aksiz xarakter-
li malların və xidmətlərin dəyəri vergitutma obyektidir. Müxtəlif ölkə-
lərdə aksiz dərəcələri müxtəlif olur, vergiyəyatımlı məhsulların növlə-
rindən asılı olaraq bir-birindən böyüklüyünə görə fərqlənir. Misal üçün,
Azərbaycanda aksiz vergilərinə cəlb edilən kütləvi istehlak malları baş-
qa ölkələrdə aksizdən azad ola bilər. Ölkəmizdə ən çox aksiz tətbiq edi-
lən kütləvi istehlak malları spirtli içkilər, siqaret, benzin və digər məhsul
növləridir. Hər bir kütləvi istehlak məhsulu üçün ayrıca vergi dərəcəsi
müəyyən edilir. Məsələn:

- içməli spirt. hər litrinə 50 qəpik;
- likör-araq məmulatı, hər litrinə 50 qəpik;

- konyak və konyak materialları, hər litrinə 20 qəpik;
- şampan şarabları, hər litrinə 20 qəpik;
- şərab və şərab materialları, hər litrinə 10 qəpik;
- pivə tərkibli digər içkilər, hər litrinə 8 qəpik
- tütün məmulatı, 12.5%;

Maşınlara da mühərrik gücündən asılı olaraq müvafiq aksiz vergiləri tətbiq olunur.

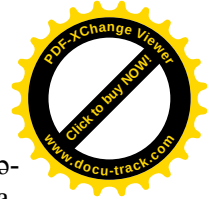
Neft məhsullarına aksiz dərəcələrini onların qiymətlərindən asılı olaraq müvafiq orqanlar təyin edir.

Aksiz faizləri məhsul və xidmətin qiymətinə uyğun olaraq müəyyən edilir və buraxılış qiymətinə daxil olur. Fərz edək ki, şampan şarabının bir litrinin qiyməti 90 qəpik və hər litrin aksiz dərəcəsi 20 qəpikdir. Bu halda hər litrə 20 qəpik aksiz məbləği əlavə olunacaq və şampan şarabının buraxılış (satış) qiyməti 1 manat 10 qəpik təşkil edəcək. Göründüyü kimi, aksizlər də nəticə etibarilə alıcıların cibindən çıxır.

Kütləvi istehlak mallarının aksiz vergilərinə cəlb edilməsi bir neçə cəhətdən önəmlidir. Bu, ilk növbədə, özünü onda göstərir ki, dövlət büdcəsinə çox böyük həcmdə əlavə gəlirlər daxil olur. Digər tərəfdən isə aksizlər vasitəsilə dövlət daxili istehlak bazarına nəzarət edir və onu tənzimləyir. Ölkə daxilində milli istehsalın qorunmasında və qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsində aksizlərin rolu böyükdür. Ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq bu vergi növü əhəmiyyətini itirmir. Məsələn, çoxişlənən məhsulların tərkibində insan sağlamlığı üçün zərərli olan spirtli içkilər, tütün məmulatı kimi məhsullar da var və onların çoxu xaricdən gətirilir. Belə mallara aksiz vergisinin qoyulması və onların idxalının ciddi nizamlanması həm dövlətin gəlir əldə etməsi, həm də səhiyyə vəzifələrinin yerinə yetirilməsi baxımından çox səmərəlidir. Belə məhsullara tələbatın yüksək olması əhalinin gəlirlərinin israf olunmasına və onun saxlanclarının azalmasına gətirib çıxaran əsas səbəblərdəndir. Bu baxımdan da istehlakın tənzimlənməsində aksiz vergilərinin rolu böyükdür. Onu da göstərmək vacibdir ki, aksizlərin tətbiqi zamanı əhalinin azgəlirli hissəsinin və digər sosial məsələlərin nəzərə alınması, ədalət prinsipinin qorunması çox önəmli məsələdir.

8.10. Əmlak vergisi

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi sistemi yuxarıda adı çəkilən növlərlə məhdudlaşmır. Bir sıra başqa vergilər də var. Onların sırasında ilk növbədə sərvət, əmlak, torpaq, vərəsəlik və hədiyyə vergilərinin adlarını

çəkməklər.

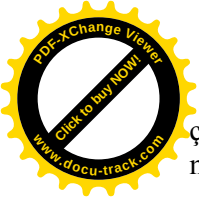
Əmlak millətin toplanmış yığımlarının və investisiyaların dəyərlərindən ibarətdir. Yığım, vərəsəlik, valideyn, qohum və hədiyyələr hesabına hər kəs əmlak əldə edə bilər. Birinin yığını yoxdursa, ona irsən heç nə qalmayıbsa, heç kim heç nə bağışlamayıbsa, həmin adamın əmlakı ola bilməz. Əmlak vergisi vətəndaşların, yaxud şirkətlərin əmlakından tutulur. Əmlaklar real əmlakdan (torpaq və s.), sezilən əmlakdan (maşın, mexanizm, mebel, paltar, daş-qaş kimi daşınar aktivlərdən), eləcə də sezilə bilməyən əmlakdan (səhmlər, istiqrazlar, nağd pul və başqa kağız aktivlərdən) ibarətdir.

Hər bir ölkədə torpaq, əsasən, dövlət mülkiyyəti olur, sonra adamlara satılır. Ölkə daxilində torpaq bölünməzdir. Torpaqdan istifadə puludur. Bu pul torpaq vergisi və icarə haqqı şəklində büdcəyə ödənilir.

Torpaq vergisi torpaq sahiblərinin və torpaq istifadəçilərinin (icarədarlardan başqa) hər il dövlət büdcəsinə ödədikləri vəsaitdir. İcarədarların verdikləri haqqın məbləği tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Torpaq vergisi bütün dövlətlərdə tətbiq edilir. Dövlət gəlirləri arasında bu verginin çəkisi o qədər çox olmasa da, əhəmiyyəti böyükdür. Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, inkişaf etmiş ölkələrdə (Danimarka, Hollandiya, Finlandiya və s.) torpaq vergisi və icarə haqqından gələn gəlir hədsiz çoxdur. Hər bir ölkədə torpaqdan istifadə torpaq vergisinə və icarə haqqına dair xüsusi qanunvericiliklə tənzimlənir. Bu zaman torpaq vergisinin obyektləri və ödəyiciləri ölkənin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq fərqli tərkibdə müəyyən oluna bilər. Azərbaycan Respublikasında da belə bir qanun (Vergi Məcəlləsi) mövcuddur. Həmin qanuna görə, təşkilatı – hüquqi statusundan və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikası ərazisində torpaq sahəsinə sahib olan, yaxud ondan istifadə edən müəssisələr, birliklər, təşkilatlar, təsisatlar, o cümlədən beynəlxalq qeyri-dövlət təşkilatları (birlikləri), Azərbaycan Respublikası hüquqi şəxslərinin və vətəndaşlarının xarici hüquqi şəxslərin və vətəndaşların iştirakı ilə yaradılmış birgə müəssisələr, xarici hüquqi şəxslər, habelə Azərbaycan Respublikası vətəndaşları, xarici vətəndaşlar və vətəndaşlığı olmayan şəxslər torpaq vergisinin ödəyiciləri sayılırlar.

Azərbaycan Respublikası ərazisində başqa dövlətlərin, yaxud Azərbaycanın başqa dövlətlərlə birgə ehtiyacları üçün istifadə etdikləri torpaq sahələrinə görə vergi dövlətlərarası müqavilələrlə nizama salınır. Torpaq vergisinin obyektləri hüquqi şəxslərə və vətəndaşlara verilmiş torpaq sahələridir. Onlardan bəzilərinə nəzər salaq:

- şəxsi yardımçı kənd təsərrüfatı, fərdi mənzil tikintisi, fərdi bağ-

çılıq, bostançılıq və heyvandarlıq məqsədləri üçün hüquqi şəxslər verilmiş torpaqlar;

- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal etmək, yardımçı təsərrüfat yaratmaq üçün hüquqi şəxslərə verilmiş əkin yerləri;

- bağçılıq, bostançılıq və heyvandarlıq üçün vətəndaşların könüllü birliklərinə verilmiş torpaqlar;

- nəqliyyat, meşə sənayesi, meşə, su, balıqçılıq və ovçuluq təsərrüfatı müəssisələri, idarələri və təşkilatlarının müxtəlif kateqoriyalı işçilərinə verilmiş torpaqlar;

- yaşayış və bağ evləri inşa etmək, qaraj tikmək, sahibkarlıqla məşğul olmaq və digər məqsədlər üçün verilmiş torpaqlar;

- sənaye, tikinti, nəqliyyat, rabitə, energetika və başqa təyinatlı torpaqlar;

- bir sıra sağlamlıq və istirahət təyinatlı torpaqlar və s.

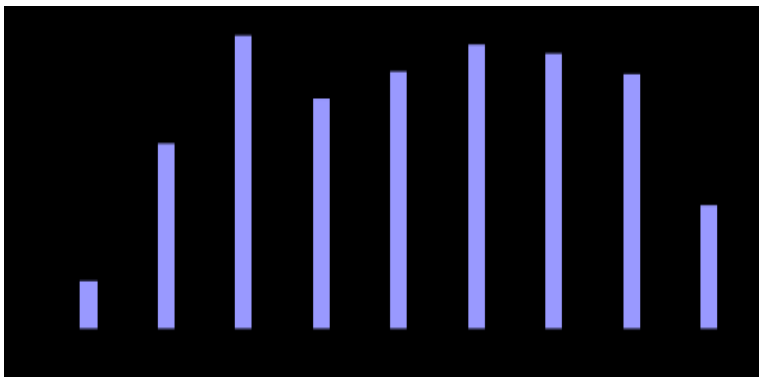
Bu vergi obyektləri istifadələrində olan torpağa görə hər il vergi ödəməlidirlər. Bununla yanaşı, bir sıra digər torpaq sahələri də var ki, onlara vergi tətbiq edilmir. Belə güzəştlər dövlətin sosial-iqtisadi tədbirlərinin tərkib hissəsi kimi həyata keçirilir. Əhalinin müəyyən hissəsi əsaslandırılmış müxtəlif səbəblər üzündən torpaq vergisi ödəməkdən azad edilə bilər.

Ümumiyyətlə, torpaq vergisi dövlətin təkcə sosial siyasətinin deyil, həm də ümumi iqtisadi siyasətinin ən mühüm vasitələrindən biridir. İqtisadiyyat sahəsində bu keyfiyyət özünü ən çox aqrar münasibətlərin və xüsusilə fermer təsərrüfatının inkişafında göstərir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması həm sənayedə, həm də aqrar bölmədə dövlətin prioritet vəzifələrindəndir. Xüsusilə əkinçilik və heyvandarlıq sahəsində kəndli-fermer təsərrüfatlarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi xeyli dərəcədə torpaq vergisinin və icarəhaqqının səviyyəsindən asılıdır. Təbii ki, torpaqdan istifadə edən hüquqi şəxslər və sırayı vətəndaşlar bu növ verginin mümkün qədər az olmasını istəyirlər.

Aqrar bölmənin günbəgün çiçəkləndiyi inkişaf etmiş ölkələr fermer təsərrüfatının yüksəlməsi və torpaqdan istifadə haqlarının ödənilməsi sahəsində zəngin təcrübə toplamışlar. Bu faydalı təcrübədən bəhrələnərək aqrar münasibətlərin inkişaf etdirilməsi bazar iqtisadiyyatına keçmiş olan Azərbaycan üçün son dərəcə zəruridir.

Vətəndaşların mülkiyyəti olan başqa əmlaklara da vergi tətbiq olunur. Bu vergi növü müəssisələrin balansında olan əsas vəsaitlər üçün ödənilir. Müəssisələr əsas vəsaitlərin orta illik qalığı dəyərindən 1% dərəcəsi ilə əmlak vergisi ödəyirlər.

Ünvanı ilə, Azərbaycan üzrə büdcənin formalaşmasında əmlak vergisinin payı elə də çox deyil. Bu da əmlak bazarının və bazar iqtisadiyyatı sisteminin tam formalaşmaması ilə əlaqədardır (bax qrafik 8.10.1.).

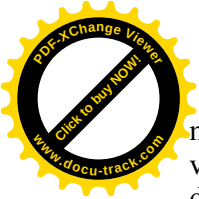

Qrafik 8.10.1. Azərbaycan dövlət büdcəsinin gəlirlərində əmlak vergisinin (torpaq vergisi daxil olmaqla) payı, %-lə.

8.11. Gömrük siyasəti və gömrük vergiləri

Hər bir suveren dövlətin mühüm atributlarından biri dövlət sərhədləri və onların qorunmasıdır. Başqa vəzifələrdən savayı, sərhədlər həm də dövlətin milli iqtisadiyyatının xarici təsirlərdən qorunması funksiyasını yerinə yetirir. Bu funksiyalar, yəni iqtisadi tənzimləmə, qorunma və himayədarlıq siyasəti ölkənin sərhədyanı gömrük məntəqələri vasitəsilə həyata keçirilir. Gömrük məntəqələri ölkənin qapılarıdır. Bu «qapılara» əsaslı nəzarətin təşkili ticarət münasibətlərinə etibarlı gözetçilik deməkdir. Bu baxımdan dövlətin iqtisadiyyat-maliyyə siyasətinin mühüm tərkib hissəsi olan gömrük siyasəti çox böyük önəm daşıyır.

«Gömrük siyasəti» dedikdə, ölkədə əmtəə hərəkətinin, yaxud idxal-ixrac əməliyyatlarının və kapital axınının tənzimlənməsi məqsədilə həyata keçirilən tədbirlərin məcmuu anlaşılır. Təbii ki, hər bir müstəqil dövlət başqa ölkələrlə iqtisadiyyat-ticarət əlaqələrinə girir və bu yolla dünya iqtisadiyyat sisteminə qoşulur. Belə halda iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi və milli iqtisadiyyatın destruktiv xarici təsirlərdən qorun-

ması ən aktual vəzifəyə çevrilir. Bu vəzifəni isə yalnız səmərəli siyasət və ölçülü-biçili gömrük siyasəti nəticəsində yerinə yetirmək mümkündür. Ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi, inflyasiyaya qarşı immunifet yaradılması, milli valyutanın sabitliyi, istehsalın artımı və digər mühüm iqtisadi məsələlər bir çox cəhətdən gömrük siyasətinin düzgünlüyündən asılıdır. Daxili valyuta bazarı, daxili maliyyə bazarı, daxili əmtəə bazarının qorunmasına yönələn proteksionizm siyasəti əsas etibarilə gömrük məntəqələri vasitəsilə həyata keçirilir. Daxili valyuta, maliyyə və əmtəə bazarlarının qorunmasına yönəlmiş himayədarlıq siyasəti, əsas etibarilə, gömrük mexanizmləri vasitəsilə gerçəkləşdirilir.

Gömrük məntəqələrinin başlıca funksiyası ölkəyə gətirilən və ölkədən aparılan əmtəə və xidmətlərin dəqiq qeydiyyatının təmin edilməsi, gömrük vergilərinin və rüsumlarının qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada yığılması və büdcəyə keçirilməsidir. Qeydiyyatla alınan bütün idxal və ixrac mallarından dövlətə haqq, yəni gömrük vergiləri və rüsumları ödənilir.

Gömrük vergiləri gömrük siyasətinin əsasını təşkil edir və əsasən, aşağıdakı funksiyaların yerinə yetirilməsinə xidmət göstərir:

1) Ölkə ərazisində qazanılan xarici valyuta vəsaitlərinin səmərəli istifadəsinin təşkili və bütün valyuta vəsaitlərinin, o cümlədən milli valyutanın aparılıb gətirilməsinə nəzarət;

2) Daxili əmtəə bazarının tənzimlənməsi və bazarda lazım olan məhsul bolluğunun yaradılması;

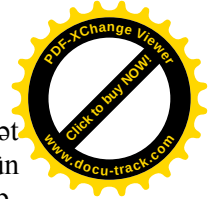
3) İstehsalın stimullaşdırılması məqsədilə daxili qiymətlərin sabitləşdirilməsi və milli istehsal məhsullarının ixracı üçün lazımı şəraitin yaradılması.

Gömrük vergilərinin 3 əsas növü var:

1. İxracat gömrük vergiləri;
2. İdxalat gömrük vergiləri;
3. Gömrük rüsumları və s.

İxracat vergiləri hökumətin müəyyən etdiyi faiz səviyyəsi ilə ölkədən çıxarılan malara tətbiq edilir. Bu növ vergi inkişaf etmiş dünyada az təsadüf olunan hadisədir. Onu müəyyən olunmuş qaydada mülkiyyətinə və qeydiyyat yerindən asılı olmayaraq respublika ərazisindən mal aparan bütün hüquqi şəxslər ödəyir. İxracat vergisinin səviyyəsi dəqiq çəki vahidi və dönərlə pul vahidinin üstünə gələn faizli vergi tutumu olan, cari məzənnə əsasında təyin edilən manat ekvivalenti ilə müəyyən olunur və dövlət büdcəsinə keçirilir.

İdxalat gömrük vergiləri müəyyən olunmuş faiz dərəcəsi ilə respub-

ika ərazisinə gətirilən mallardan tutulur. İdxalat vergilərini mülkiyyətindən, tabeliyindən və qeydiyyat yerindən asılı olmayaraq bütün hüquqi şəxslər, vətəndaş birlikləri, fərdi (ailəvi) özəl müəssisələr, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə hüquqi şəxs statusundan kənarda məşğul olan şəxslər və b. ödəyirlər. Respublika ərazisinə gətirilən malların vergisi onların dəyərinə uyğun olaraq faiz dərəcəsi ilə tutulur. İdxalat gömrük vergiləri manatla, yaxud nadir hallarda sərbəst dönerli valyuta ilə ödənilir.

Gömrük rüsumu gömrük orqanlarında malların qeydiyyatına və sənədləşdirilməsinə çəkilən xərclərə görə mal sahiblərindən tutulan haqdır. Onun həcmi çox az, cəmi 0,1-0,15 %- dir.

Yuxarıda adı çəkilən gömrük vergi və rüsumları ilə yanaşı, gömrüklə bağlı vergilər də var. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

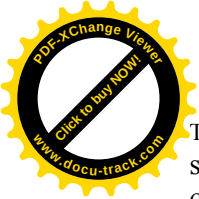
1. İdxal edilən mallardan əlavə dəyər vergisi.
2. İxrac edilən mallardan əlavə dəyər vergisi.
3. Gətirilən mallardan aksizlər.
4. Aparılan mallardan aksizlər.

Məlum olduğu kimi, xarici mallardan dəyər vergisi istehsalçı ölkədə yox, istehlakçı ölkədə onun ərazisində qüvvədə olan faiz dərəcələri ilə tutulur. İxracat mallarından, bir qayda olaraq, ƏDV və aksiz alınmır. Bu vergilər istehlak vergiləridir, buna görə də onlar istehlak yerində tutulur, lakin MDB ölkələrində xüsusi gömrük rejimi fəaliyyət göstərdiyindən bu ölkələrin bəzilərində ixrac olunan mallardan da ƏDV alınır. Bu qayda aksizlərə də aiddir. Gətirilən mallara aksizlərin yığılması ilə MDB ölkələrində gömrük orqanları, inkişaf etmiş ölkələrin çoxunda isə vergi qurumları məşğul olur.

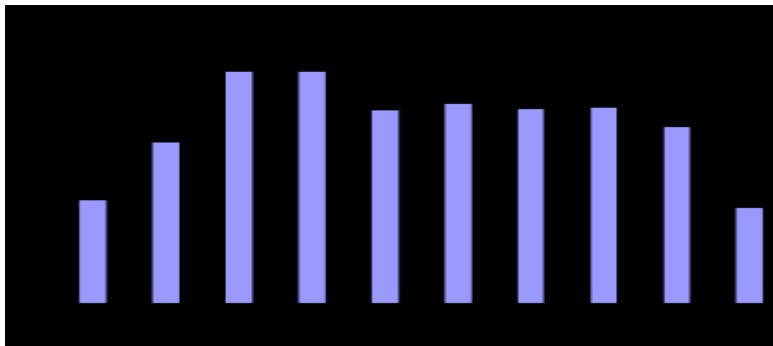
Büdcənin formalaşmasında gömrük vergilərinin iştiaq payı müxtəlif ölkələrdə 10-15% arasında dəyişir. Azərbaycan Respublikasında Dövlət Gömrük Komitəsinin yığdığı vəsait büdcə gəlirlərinin təxminən 20%-ni təşkil edir və bu rəqəm get-gedə artır (qrafik 8.11.1.).

Qrafikdən və cədvəldən göründüyü kimi, son illər gömrük gəlirlərinin səfərbər edilməsində və artırılmasında tərəqqiyə nail olunub, lakin bu gəlirlərin artım imkanları, xüsusən Azərbaycanda daha genişdir. Optimal qaydada toplansa, onların büdcədəki payı qat-qat artıq ola bilər.

Gömrük vergiləri dövlət büdcəsi gəlirlərinin az hissəsini – təxminən 10-25 %-ə qədərini təşkil etsə də, onlar iqtisadi siyasət vasitəsi kimi daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Üstəlik, gömrük xidməti və siyasəti beynəlxalq xarakterli məsələdir. Buna görə də gömrük işi sahəsində xeyli beynəlxalq qurum fəaliyyət göstərir. Onlardan ən mühümü ÜTT – Ümumdünya Ticarət Təşkilatıdır (WTO – WORLD TRADE ORGANISA-

TION). ÜTT beynəlxalq aləmdə gömrük vergilərini və gömrük sətini əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Dünya ölkələrinin çətinliklə qurumun üzvüdür və öz gömrük vergilərini onun qoyduğu normalara uyğunlaşdırır. Əvvəllər bu təşkilat TTBM – Tariflər və Ticarət üzrə Baş Müqavilə (GATT – General Agreement on Tariffs and Trade) adı ilə fəaliyyət göstərirdi. 1993-cü ildə keçirilmiş Uruqvay müşavirəsində onun adının dəyişilməsi və dünya üzrə gömrük tariflərinin 2 dəfə azaldılması haqqında qərar qəbul edildi.

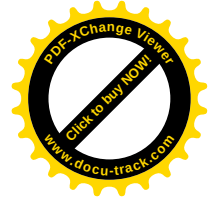

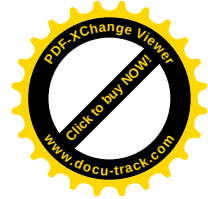
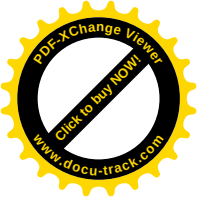
Qrafik 8.11.1. Azərbaycan respublikası büdcəsinin formalaşmasında gömrük gəlirlərinin payı (%-lə)

* mənbə: Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi.

Dünyada malların hərəkəti və gömrük vergiləri ÜTT-nin təsdiq etdiyi Harmonik Kodlar Sistemində uyğun olaraq müəyyənləşdirilir. Harmonik Kod Sistemi öz iş mexanizmində 9999 adda məhsulu əhatə edir.

Mövzunun sonunda qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda nəzərdən keçirilmiş vergilərdən savayı dövlət gəlirlərinin tərkibinə yol vergiləri, royalti, sosial sığorta vergisi, ixrac vergisi (ixrac edilən mallardan tutulan gömrük vergisindən əlavə), dövlət rüsumları və digər qeyri-vergi gəlirləri də daxildir. Bundan başqa, bəzi müəssisələr vergiləri sadələşdirilmiş forma ilə ödəyir.

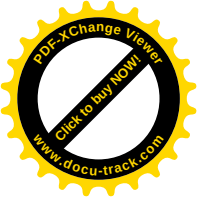

VI FƏSİL. MALİYYƏ NƏZARƏTİ

6.1. Maliyyə nəzarətinin mahiyyəti

İqtisadi və sosial inkişaf prosesləri öz-özünə tənzimlənmə bilməz. Bu proseslər daim müxtəlif və ciddi təsirlərə məruz qalır, nəticədə sosial-iqtisadi həyatda dövlət iqtisadiyyatı tənzimləmə mexanizminin fəaliyyətini çətinləşdirən çoxlu problem yaranır. Həmin problemləri önləmək, aradan qaldırmaq və mümkün olan hər hansı yeni neqativ amilin qarşısını almaq üçün hökmən iqtisadi nəzarət sistemi olmalıdır. İqtisadi nəzarət sisteminin vacib komponentlərindən biri maliyyə nəzarətidir. Onun məqsədi dövlətin iqtisadi siyasətinin uğurla yerinə yetirilməsini təmin etmək, xalq təsərrüfatının bütün sahələrində maliyyə ehtiyatlarının formalaşması və onlardan səmərəli istifadə prosesini gerçəkləşdirməkdir. Əslində, bütün bunlar maliyyənin ümumi vəzifələridir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyənin rolu son dərəcə artdığından maliyyə nəzarətinin əhəmiyyəti də hiss ediləcək dərəcədə yüksəlir. İnzibati amirlik sistemindən fərqli olaraq demokratik idarəetmə prinsiplərinə söykənən bazar iqtisadiyyatı sistemində dövlətin iqtisadi funksiyaları xeyli məhdudlaşdırılır və bu, iqtisadi azadlığı stimullaşdırır, lakin belə bir azadlığın əldə edilməsi heç bir vəchlə özbaşınalığa və zərərli nəticələrə gətirib çıxarmamalıdır. Buna görə də yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində iqtisadiyyata dövlət nəzarəti mexanizminin önəmi artır. Bazar iqtisadiyyatında nəzarət mexanizmi əsasən maliyyə vasitəsilə gerçəkləşdirilir.

Maliyyə nəzarəti maliyyənin nəzarətedici funksiyasının təzahürü, yaxud gerçəkləşdirilməsi kimi çıxış edir və burada həmin nəzarətin məqsədləri, mahiyyəti müəyyənləşir. Onu da qeyd edək ki, cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin və ictimai münasibətlərin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq maliyyə nəzarətinin məqsəd və istiqamətləri dəyişə bilər. Belə bir ciddi dəyişiklik indi Azərbaycan Respublikasında baş verir ki, bu da, dediyimiz kimi, bazar iqtisadiyyatına keçid zamanı iqtisadi münasibətlərin dəyişməsi ilə bağlıdır. Beləliklə, maliyyə nəzarəti təsərrüfat subyektləri fəaliyyətinin maliyyə məsələlərinin işlənilib hazırlanması, eləcə də maliyyənin təşkilində istifadə olunan özünəməxsus forma və metodların dəyişdirilməsi sahəsində aparılan əməliyyatların məcmuudur. Makro- və mikrotənzimləmə proseslərində maliyyə nəzarətindən ümumi milli məhsulun natura və dəyər göstəriciləri, habelə tələblə təklif arasındakı natarazlığı, bu və ya digər uyğunsuzluqları üzə çıxartmaq üçün də istifadə olunur.

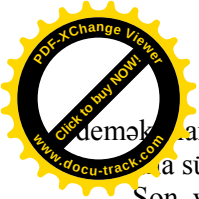
XX FƏSİL. BEYNƏLXALQ HESABLAŞMALAR SİSTEMİ

20.1. Beynəlxalq ticarət və onun maliyyələşmə prinsipləri

Beynəlxalq ticarətdə məqsəd əmtəə, elmi-texniki bilik və başqa xidmətlərini alıb-satmaq üçün müxtəlif ölkələrin kontragentləri arasında əlaqə yaratmaqdan ibarətdir. Bu prosesi reallaşdırmağın ilkin zəruri və mütləq şərti əmtəənin, sığorta, beynəlxalq hesablaşmalar, nəqliyyat, ekspeditor və s. xidmətlərinin satıcıdan alıcıya doğru hərəkəti ilə bağlı olan tam bir sıra təminedicilik əməliyyatlarının yerinə yetirilməsidir. Göründüyü kimi, xarici ticarət əməliyyatları valyuta-maliyyə, iqtisadiyyat və hüquq xarakterli qarşılıqlı münasibətlərin geniş bir kompleksini əhatə edir.

Müxtəlif ölkələr arasında ticarət münasibətlərini əks etdirən beynəlxalq ticarət lap qədimlərdən meydana gəlib. O, quldarlıq quruluşunda da olub, feodalizm dövründə də. Lakin o zamanlar istehsal olunan məhsulun yalnız kiçik bir hissəsi, əsas etibarilə, zinət əşyaları (məsələn, qiymətli metallar, bəzəkli parçalar, sənət əsərləri), mineral xammalın bəzi növləri və s. beynəlxalq mübadiləyə daxil idi. Manufaktura yaranana qədər istehsalat-iqtisadiyyat sistemlərinin əsasını natural təsərrüfat təşkil edirdi və buna görə də məhsulun əsas hissəsi ayrı-ayrı təsərrüfatlar, icmalar və ya böyük ərazilər daxilində istehsal və istehlak olunurdu.

Kapitalist münasibətlərinin qurulması və bunun nəticəsi olaraq natural təsərrüfatdan əmtəə-pul münasibətlərinə keçid beynəlxalq ticarətin inkişafına güclü təkan verdi. Kapitalizmin təşəkkülü milli dövlətlərin yaradılması, milli bazarların və iqtisadiyyatların formalaşması ilə müşayiət olunurdu. Milli dövlətlərin meydana gəlməsi kapitalizmin inkişafının ilk mərhələlərində milli iqtisadiyyatların daxilində iqtisadi və ticarət əlaqələrinin daha sürətlə qurulmasına gətirib çıxarırdı. Məhsuldar qüvvələrin sonrakı inkişafı ölkələrarası ticarət-iqtisadiyyat əlaqələrini də genişləndirirdi. İri sənayenin meydana gəlməsi və təşəkkülü də öz növbəsində beynəlxalq ticarət əlaqələrinin xarakterinə çox fəal təsir göstərirdi. Xüsusən Qərbi Avropa ölkələrində iri sənayenin sürətlə təşəkkülü iri sənaye şəhərlərinin yaranmasına, əvvəllər kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan əhalinin xeyli hissəsinin bu mərkəzlərə axışib gəlməsinə, sənayenin təmərküzləşməsinin güclənməsinə, ayrı-ayrı ölkələr üzrə ixtisaslaşmasına səbəb olurdu. Bu, ölkələr, dövlətlər, müxtəlif dövlətlərə daxil olan şirkətlər arasında ticarət əlaqələrinin sürətlə genişlənməsinə şərait yaratmaya bilməzdi. Əvvəlki fəsildə qeyd etdiyimiz kimi, son onilliklərdə,

deməklər, bütün ölkələrdə ixrac və idxal ümumi daxili məhsula nisbətən sürətlə artır.

Son vaxtlar dünyanın hər yerində, o cümlədən sənayecə inkişaf etmiş ayrı-ayrı ölkələrin bütöv ümumi daxili məhsulunda ixracın payının artması, onların son dövrlərdə buraxdıqları məhsulun böyük hissəsinin xarici bazarlarda satılması faktı iqtisadiyyatda xarici ticarətin rolunun yüksəldiyini göstərir. Dünya üzrə ümumi daxili məhsulda ixracın payının xeyli artdığı cədvəl 20.1.1-də əks olunub.

Cədvəl 20.1.1.

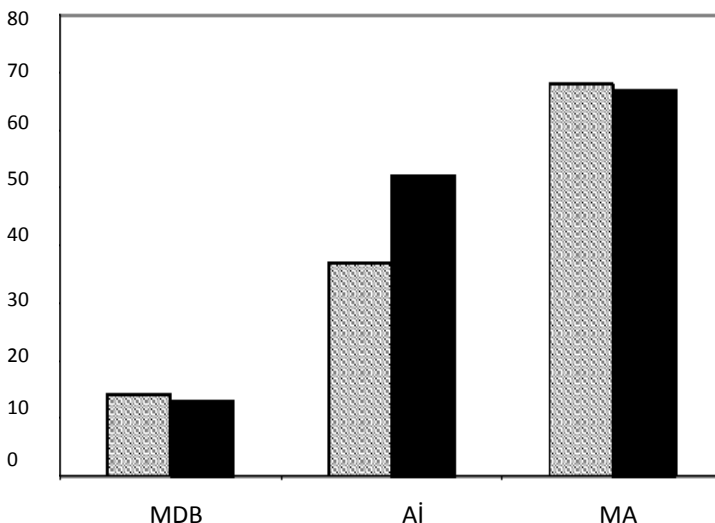
**Ümumi daxili məhsulda ixracın payı
(bütün dünya üzrə qiymətləri ilə)**

Göstəricilər	ÜDM, mlrd dollar	İxrac, mlrd dollar	ÜDM-də ixracın payı, %-lə
1986-1995-ci il	22252	4249	19,1
1996-2005- ci il	33246	8146	24,4
2000	31426	7819	24,9
2001	31128	7559	24,3
2002	32273	7917	24,5
2003	36163	9228	25,5
2004	41974	11150	26,6
2005	45385	12589	28,7
2006	49115	14840	27,7
2007	55270	17258	31,2
2008	60917	19731	32,4
2009	57228	15258	26,7

Mənbə: WEO, 10.2009.

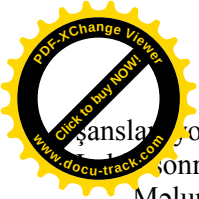
Göründüyü kimi, ixracın artımı məhsul buraxılışı artır. üstələyir və nəticədə dünya üzrə ümumi daxili məhsulda ixrac orta hesabla 1996-2005-ci illərdə 1988-1995-ci illərdəki 19,1%-dən 24,4%-ə, 2008-ci ildə isə 32,4%-ə qədər artmışdır (2009-cu ildə böhrana görə bir qədər düşmüşdür). Ötən əsrin əvvəllərindən başlanan bu tendensiya inkişaf etmiş ölkələrin hamısında müşahidə edilmişdir.

Keçid iqtisadiyyatı ölkələrində də xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi xeyli artmışdır. Sovet İttifaqı dağılandan və iqtisadi inkişaf üzrə iki dünya sistemi ləğv edildikdən sonra dünyanın iqtisadi balansında ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Öncə iqtisadi və ticarət əlaqələri dağıldı, sosialist ölkələrinin korporativ əlaqələrinə hesablanmış istehsal dayandı, məhsul buraxılışı, eləcə də xarici ticarət dövriyyəsi kəskin sürətdə azaldı (20.1.1. qrafikinə bax).

Qrafik 20.1.1. Ümumi daxili məhsulda idxal və ixracın payı

Göründüyü kimi, bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkələrin ümumi daxili məhsulda xarici ticarətin payına görə (bu göstərici bir çox cəhətdən iqtisadiyyatın açıqlığını müəyyənləşdirir) digər ölkələr qrupundan, o cümlədən Avropa İttifaqı ölkələrindən geri qalır. Keçid iqtisadiyyatı ölkələri arasında Mərkəzi Avropa ölkələri bu baxımdan xeyli uğur qazansalar da, MDB üzvlərinin əlaqələri bərpa edərək irəliləmək

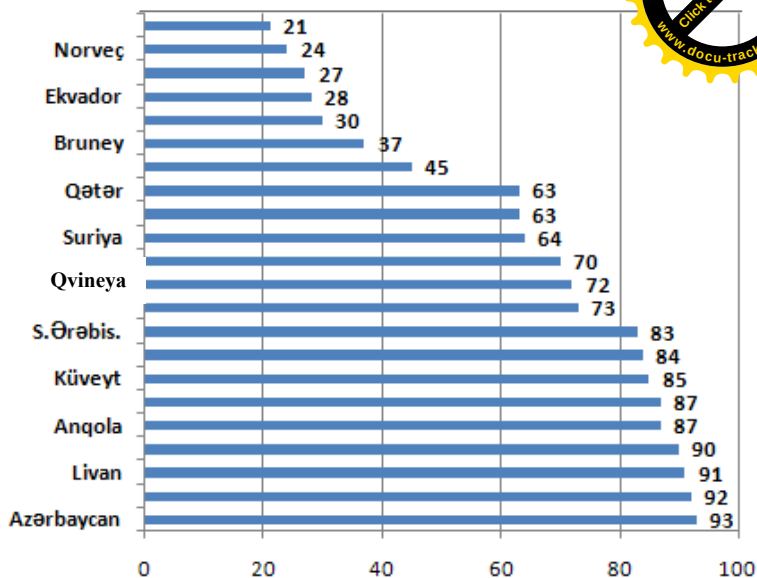
şansları çox idi. 1995-2002-ci illərdə bu göstərici bir qədər də azalmışdı. Sonrakı mərhələdə bir qədər yaxşılaşmışdır.

Məlum olduğu kimi, keçid iqtisadiyyatı ölkələrində, xüsusən də MDB respublikalarında iqtisadi və siyasi həyatın liberallaşdırılmasına yönəldilmiş iqtisadi islahatlar aparılmışdır. Bu tədbirin uğuru müxtəlif ölkələrdə müxtəlif cür olmuş, iqtisadi həyatın bütün sahələrini əhatə etmişdir. İslahatların son dərəcə ziddiyyətli olan bu mərhələlərində xarici ticarət heç də birmənalı rol oynamamışdır. O, bir tərəfdən keçmiş sosialist ölkələrinin bazar iqtisadiyyatına keçid üçün o qədər də optimal olmayan modelini gerçəkləşdirmə aləti, milli kapitalın gizli şəkildə xaricə daşınması kanallarından biri olmuş, digər tərəfdən isə reallıqla seçilmiş yolda bir müddət ölkə iqtisadiyyatının inkişafında əsas ehtiyat mənbələrindən birinə çevrilmiş, onun bir çox bölmələrinin bazar əlaqələri sisteminə inteqrasiya edilməsində ən mühüm vasitələrdən biri kimi çıxış etmişdir.

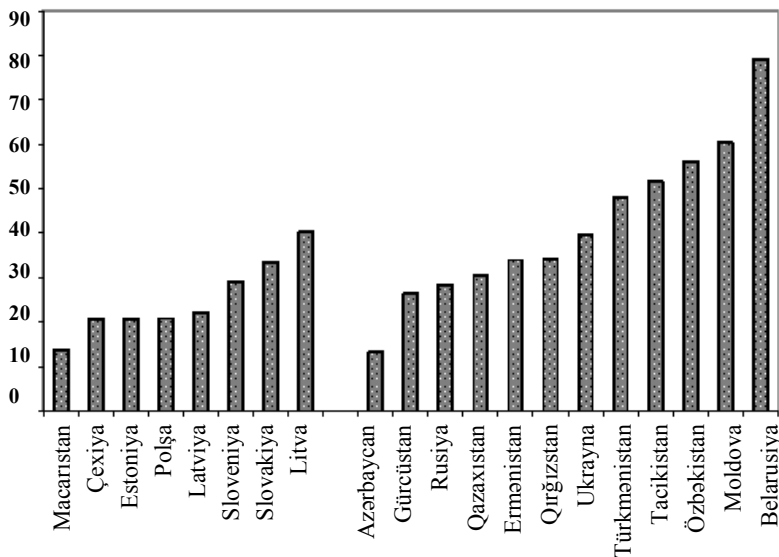
İslahatların ilkin mərhələsində qarşıda duran vəzifələrdən biri – ölkənin istehlak bazarının zənginləşdirilməsi, əsasən, idxal hesabına yerinə yetirilirdi. Ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində maliyyə sabitliyinə nail olunmasında xarici iqtisadi fəaliyyət mühüm amillərdən birinə çevrilmişdi. Hökumət büdcəsinin xeyli hissəsi bu fəaliyyətin köməklili ilə doldurulurdu (gömrük rüsumları, əlavə dəyər vergisi, aksizlər, vergidənkənar mədaxillər və s.).

Bununla belə, keçid iqtisadiyyatı ölkələri, əvvəllər olduğu kimi, öz iqtisadiyyatlarını dünya miqyasına açma bilmir, elə həmin düşərgənin ölkələrinə inteqrasiya olunmaqda davam edirdilər. Yenə də ixracın əsas hissəsi keçid iqtisadiyyatı ölkələrinin payına düşürdü (20.1.2. qrafikinə bax).

Belə ölkələr arasında Belarus, Moldova, Özbəkistan, Tacikistan və s. xüsusi seçilir. Hal-hazırda bazar iqtisadiyyatına keçmiş Azərbaycan Respublikası bu baxımdan ən əlverişli vəziyyətdədir. Lakin burada iqtisadi və siyasi islahatların səviyyəsi aşağı olduğundan xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi və strukturu pisləşmiş, neft sənayesindən başqa iqtisadiyyatın, demək olar, əksəriyyət sahələrində istehsal dayanmışdı. Bu, bir tərəfdən, xarici ticarət dövriyyəsinin kəskin sürətdə azalması, digər tərəfdən isə böyük riskli iqtisadiyyatın formalaşması ilə nəticələnirdi. İxrac asılılığı son həddə çatmış, ölkə faktiki olaraq «Hollandiya azarına» mübtəla olmuşdu (20.1.3. qrafikinə bax).

Qrafik 20.1.2. Keçid iqtisadiyyatı ölkələrinə ixrac (ixracın ümumi həcminə görə %-lə)

Qrafik 20.1.3. Ölkələrin ixrac asılılığı (ixracın ümumi həcmində əsas ixrac məhsulunun payı, %-lə)

əlumatlardan göründüyü kimi, ixrac asılılığına görə eynicinsli məhsullar ixrac edən ölkələr sırasında Azərbaycan birinci yeri tutur. Respublikanın ixrac potensialının 93 %-i neftin və neft məhsullarının hesabına formalaşır. Bizə görə tək bir məhsula bel bağlamaq olmaz.

Son zamanlar bu asılılığı aradan qaldırmaq və riskin qarşısını almaq üçün hökumət ciddi tədbirlər görmüşdür. Belə ki, qeyri - neft sektorunun inkişafı üçün bir sıra böyük proqramlar qəbul edilmiş, onların yerinə yetirilməsi təmin edilmişdir. Həmçinin valyuta ehtiyatlarının həcmi lazımi səviyyəyə qədər artırılmışdır.

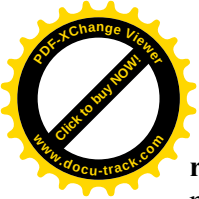

Qrafik 20.1.4. Azərbaycanın ixracında neft məhsullarının payı (%-lə)

İxrac və idxal əməliyyatlarının aparılmasında və inkişafında xarici ticarətin dünya miqyasında toplanmış zəngin təcrübə əsasında maliyyələşdirilməsinin böyük əhəmiyyəti var. Bu prosesin qayda-qanunu beynəlxalq konvensiyalarla, müqavilələrlə, eləcə də ölkədaxili qanunvericilik aktları ilə müəyyənləşdirilmişlər. Bu sənədlərdə bir sıra prinsiplər nəzərdə tutulmuşdur:

- **Xarici ticarətin, əsasən, qeyri-nağd formada maliyyələşdirilməsi.** Bu prinsip kiçik həcmli xarici ticarətdə bəzi hallarda nağd vəsaitdən istifadəni də istisna etmir.

- **Xarici ticarətin səmərəli olması üçün onun ehtiyatlarından yüksək səviyyədə istifadə.** Hər bir kontraktı xarici ticarətin bir çox amilləri, o cümlədən sahibkarların, dövlətlərin, şirkətlərin və s. mənafeyi nəzərə alınmalıdır.

• **Xarici ticarətin maliyyələşdirilməsində istifadə olunmasının təmizliyi.** Bu yöndə xərclənən hər bir məbləğin mənbəyi ağıllıdır. Əks halda o, gizli ticarətin, misal üçün, narkotiklərin, silahların qeyri-qanuni alqı-satqı vasitəsinə çevrilə bilər. Narkotik maddələrin və silahların gizli yolla alver dövrüyyəsi külli miqdarda məbləğin meydana gəlməsinə səbəb olur və sonra bu çirkli pullar açıq ticarət vasitəsilə «yuyulur».

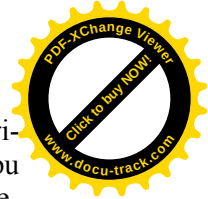
• **Xarici ticarətin maliyyələşdirilməsi zamanı riskin maksimum aradan qaldırılması.** Yalnız daxili bazarda işləyən biznesmenlərdən fərqli olaraq idxalçılar və ixracçılar daha yüksək dərəcəli riskə məruz qalırlar. Bu, müvəqqəti ləngimələrlə, informasiyanın bahalılığı və məsafə uzaqlığı ilə bağlıdır. Bu riski azaltmaq üçün yetərinə səmərəli akkreditiv sistem işlənilib-hazırlanıb. Bu sistem əməliyyatların miqyaslaşdırılmasına qənaət etməklə kredit verən çoxmillətli iri banklara onu maliyyələşdirmək və əlavə valyuta mübadilələri aparmaq yolu ilə qazanc əldə etmək imkanı verir. Akkreditivlər çatışmırsa, biznesmenlər başqa metodlara əl ata bilərlər. Bazar sistemi zəif inkişaf etmiş ölkələrə iri layihələr ixrac etdikdə, yaxud kredit və valyuta mübadiləsi üçün bazar olmayanda **forfeytin**qdən bəhrələnmək məsləhətdir. Başqa hallarda kredit sığorta polisi və ya birbaşa hökumət təminatı almaq da əlverişli üsul sayılır. Bütün hallarda beynəlxalq ticarəti maliyyələşdirərkən riski minimuma endirmək lazımdır.

Bundan əlavə, beynəlxalq qaydalara və məhdudiyyətlərə riayət edilməsi, dövlətlərin, yerli bazarların marağının nəzərə alınması, xarici ticarətdə ümitsiz görünən əməliyyatlara yol verilməsi (barter sövdələşmələri) kimi başqa prinsiplər də mövcuddur.

20.2. Beynəlxalq hesablaşmalar sistemi

Beynəlxalq hesablaşmalar əmtəə istehsalı və dövriyyəsinin beynəlxalq xarakteri ilə şərtlənir. Bu hesablaşmalar, hər şeydən əvvəl, xarici ticarət prosesində, habelə xidmətlər və qeyri-kommersiya əməliyyatlarında, kapitalın və kreditlərin ölkələrarası hərəkətində və s. meydana çıxır.

İqtisadiyyatın genişmiqyaslı inkişafı şəraitində pul iqtisadi həyatın ayrılmaz atributu olur. Buna görə də maddi dəyərlərin göndərilməsi və xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı olan bütün sövdələşmələr pul hesablaşmaları ilə başa çatır. Hesablaşma pul tələbləri və öhdəlikləri üzrə ödənişlərin təşkili və tənzimlənməsi sistemidir. Başlıca təyinatı pul

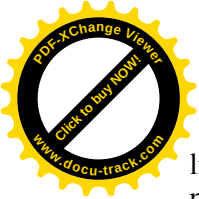

Ödəmə dövryyəsinə xidmət etməkdir. Hesablaşmalar nağd və qeyri-nağd formalarında ola bilər. İqtisadi subyektlərin pul hesablaşmalarının bu formaları yalnız vəhdət halında birləşdikdə fəaliyyət göstərir. Pul hesablaşmalarının qeyri-nağd üsulla təşkili nağd ödənişlərdən qat-qat üstündür, çünki birinci halda dövryyə xərcələrinə xeyli qənaət olunur. Qeyri-nağd hesablaşmaların geniş tətbiqinə rəvac verən amil bank şəbəkələrinin çoxşaxəliliyi, dövlətin bu cür hesablaşmaların inkişafında maraqlı olmasıdır. Bu maraq həm göstərilən qənaətlə, həm də makroiqtisadi proseslərin daha yaxşı öyrənilməsi və tənzimlənməsi niyyəti ilə bağlıdır.

Qeyri-nağd hesablaşmaların başlıca bazası maddi istehsalıdır. Bunun nəticəsidir ki, ödəmə dövryyəsinin çox hissəsi (təxminən dördü üçü) əmtəə əməliyyatları üzrə hesablaşmaların, yəni boşaldılmış mallara, görülmüş işlərə, göstərilmiş xidmətlərə görə ödənişlərin, qalan hissə isə (təxminən dördü biri) qeyri-əmtəə əməliyyatları üzrə hesablaşmaların, yəni müəssisə və təşkilatların büdcə ilə, dövlət və sosial sığorta, idarəetmə orqanları ilə, kredit müəssisələri, məhkəmə və s. ilə hesablaşmalarının payına düşür. Pul hesablaşmaları bir ölkə daxilində və dövlətlər arasında gerçəkləşdirilir. Dövlətlər və müxtəlif dövlətlərin subyektləri arasında aparılan pul hesablaşmalarına **beynəlxalq hesablaşmalar** deyilir.

Beynəlxalq hesablaşmalar müxtəlif ölkələrin hüquqi şəxsləri və vətəndaşları arasında iqtisadi, siyasi və mədəni münasibətlərlə əlaqədar meydana çıxan pul tələbləri və öhdəlikləri üzrə ödənişlərin tənzimlənməsidir. Hesablaşmalar onları təşkil edən, kreditləşdirən və zəmanət verən banklar vasitəsilə qeyri-nağd yolla həyata keçirilir. Beynəlxalq hesablaşmalarda bankların rolu ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin miqyasından, milli valyutasının tətbiq radiusundan, ixtisaslaşma dərəcə-sindən, maliyyə durumundan, müxbir hesabları silsiləsindən asılıdır. Hesablaşmaları həyata keçirmək üçün banklar öz xarici aparatlarından və xarici banklarla olan müxbir hesablarından istifadə edirlər ki, bu da «**loro**» (həmin bankda xarici bankların) və «**nostro**» (xarici banklarda həmin bankın) hesablarının açılması vasitəsilə gerçəkləşdirilir. Müxbir hesablar üzrə razılaşmalar hesablaşmaların bütün qaydalarını müəyyən edir.

Beynəlxalq hesablaşmaların vaxtında və düzgün aparılması üçün banklar, adətən, qarşıdakı ödənişlərin müddətlərinə və strukturuna müvafiq olaraq müxtəlif vaxtlarda özlərinə lazımi valyuta mövqeyi seçir və müxtəlif valyuta ehtiyatları yaratmaq siyasəti yürüdürlər.

Xarici ticarət sövdələşmələri əsas elementlərdən ibarət olan valyuta – maliyyə və ödəniş şərtlərini əks etdirir. Bu şərtlərə valyutanın qiyməti, ödəniş valyutası (əmtəyə görə ödəniləcək valyuta), ödəmə şərtləri, hesablaşma forması, ödəmə vasitələri və s. daxildir.

Valyutanın qiyməti əmtənin qiymətini müəyyənləşdirən valyutanın mənsəyidir.

Ödəmə valyutası idxalçının öz öhdəliklərini yerinə yetirməli olduğu valyutadır. Qiymət valyutası ödəmə valyutasına uyğun gəlmədikdə müqavilədə valyuta kursları dəqiqləşdirilir. Bu kursları Beynəlxalq Valyuta Fondu SDR əsasında müəyyənləşdirir. Bundan başqa, hesablaşmaların əsası kimi bazar kursu da qəbul edilə bilər.

Qiymət və ödəmə valyutalarının uyğunsuzluğu valyuta riskinin sığortalanmasını qaçılmaz edən amillər sırasındadır. Qiymət valyutasının kursu düşürsə, ödəmə məbləği azalır və əksinə. Qiymət valyutası kursunun düşməsi riskini ixracçı, yüksəlmə riskini isə idxalçı daşıyır.

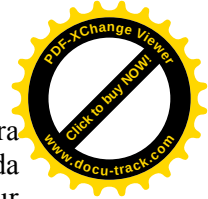
Ödəmə şərtləri xarici iqtisadi sövdələşmələrin və beynəlxalq hesablaşmaların çox vacib elementidir. Bu şərtlərə təcili ödəmə, kreditin ödənməsi, opsiyon seçimli kredit aiddir.

Təcili beynəlxalq hesablaşmalar ixrac olunacaq malın hazırlanması anından həmin malı müşayiət edən sənədlərin idxalçıya verilməsinə qədər olan dövrdəki hesablaşmaları əhatə edir.

Beynəlxalq hesablaşmalar təkcə valyuta mübadiləsi ilə deyil, həm də kreditlərin təqdim edilməsi ilə əlaqədardır. Bu halda beynəlxalq valyuta-kredit və hesablaşma münasibətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi özünü büruzə verir.

Beynəlxalq hesablaşmaların əsas formalarına **inkasso, akkreditiv, açıq hesab, bank köçürməsi, açıq hesab üzrə hesablaşmalar** daxildir. Bundan başqa, hesablaşmalar zamanı **veksellərdən** və **çeklərdən** də istifadə olunur. Bu formalar hamısı birlikdə **beynəlxalq hesablaşmalar sistemini** təşkil edir.

Beynəlxalq hesablaşmalar hüquqi cəhətdən regional və universal xarakterli müqavilələrlə tənzimlənir. Xarici iqtisadi kontraktlar bağlanarkən BMT-nin 1980-ci il «*Əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqı müqavilələri haqqında*»kı Vyana konvensiyası xüsusi önəm kəsb edir. Rusiya Federasiyası da həmin Konvensiyanın iştirakçısıdır. Həmin Konvensiyada göstərilir ki, alıcı ona satılan malın haqqını hökmən ödəməlidir. Üstəlik, bu sənəddə ödəmənin yeri və müddəti, əks təqdirdə görülməli tədbirlər, məsələn, vaxtı uzatmaya görə əlavə faizlər, dəymiş zərərin ödənməsi və s. nəzərdə tutulmuşdur.

Bununla yanaşı, xarici iqtisadi sövdələşmələri tənzimləyən bir sıra universal xarakterli beynəlxalq razılaşmalar da var. Burada birinci 1964-cü il Haaqa konvensiyalarının adını çəkmək lazımdır («*Əmtələrin beynəlxalq alqı-satqısına dair əynitərzli qanun haqqında*», «*Əmtələrin beynəlxalq alqı-satqısına dair müqavilələrin bağlanma qaydası haqqında əynitərzli qanun haqqında*»). Bu konvensiya universal və güzəştli xarakter daşıyır, çünki orada müxtəlif hüquqi sistemlərin prinsipləri və üsulları, həmçinin yeni beynəlxalq iqtisadi qaydanın yaranılmasında inkişaf etməkdə olan ölkələrin maraqları nəzərə alınmışdır. 1964-cü il Haaqa konvensiyaları mahiyyətcə 1980-ci il Vyana konvensiyasının əsasını təşkil edir. Xarici ticarət kontraktları üzrə ödəmələrin şərtləri həm də Beynəlxalq Özəl Hüququn Unifikasiyası İnstitutunda (UNİDRUA) 1994-cü ildə qəbul olunmuş «*Beynəlxalq kommersiya kontraktlarının prinsipləri*» («*Principles of International Commercial Contracts*») adlı sənədə də daxil edilib. Kontrakt bağlayarkən bu sənəddən də istifadə etmək olar.

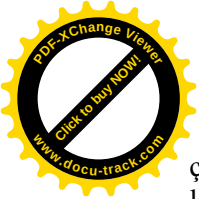
Xarici ticarət sövdələşmələrinin, xüsusən beynəlxalq alqı-satqı müqavilələrinin bağlanması və icrası zamanı beynəlxalq adətlər böyük əhəmiyyət kəsb edir. Satıcılarla alıcılar arasındakı münaqişələri yumşaltmaq və aradan qaldırmaq üçün Beynəlxalq Ticarət Palatası 1953-cü ildə həmin münaqişələrin «**İnkoterms**» adlı izahlı toplularını buraxmış və sonralar əlavə və dəyişikliklərlə bir yerdə təkrar nəşr etdirmişdir. Hüquqi baxımdan «İnkoterms» fakültativ xarakterli qaydalar məcəlləsindən ibarətdir.

«İnkoterms»də nəzərdə tutulmuş ticarət şərtlərinin tətbiqi kontraktların tərtibini və razılaşdırılmasını asanlaşdırır, yaranan ziddiyyətlərin bərabərhüquqlu üsullarını tapmaqda kontragentlərə kömək edir.

«İnkoterms»in başlıca şərtləri bunlardır (bunlar haqqında 16-cı fəsilin 4-cü paragrafında da söhbət açmışdıq):

- **Ex works – franko-zavod** o deməkdir ki, satıcının vəzifəsi malı öz zavodunda, yaxud öz anbarında alıcıya təhvil verməklə məhdudlaşır. Təyinat yerinə çatdırılana qədərki bütün xərclər və risklər alıcının hesabına ödənilir.

- **FOB (free on board) – gəmi limanı frankosu** o deməkdir ki, satıcı əmtəəni kontraktla göstərilmiş limanda alıcıya təhvil verir. Mal gəminin məhəccərindən içəri ötürüldükdən sonra onun xarab, yaxud məhv olması riski satıcıdan alıcıya keçir. Bütün xərcləri (lisenziya alınması, ixrac rüsumları və s.) satıcı ödəyir.

- **Free carrier** malın təyin olunmuş yerdə alıcının ekspedisiya qatdırılmasıdır. Bu zaman satıcı ixrac lisenziyaları almalı, ixrac lisenziyalarını ödəməli, malın ekspeditora təhvil verilməsi haqqında sənədi qəbul etməlidir. Alıcı isə öz ekspeditorunu təyin edir, xərcini ödəməklə daşınmanı təşkil edir.

- **FOR/FOT (free on rail, free on truck) – vaqon-yük avtomobili frankosu.** Satıcı malı dəmir yoluna qədər gətirir, hesabı və nəqliyyat sənədlərini alıcıya verir. Alıcının vəzifəsi isə malın çatdırılacağı yer barədə satıcıya məlumat vermək, fraxt (yolxərci) ödəmək, dəmir yoluna gətirilmiş malı qəbul edib ixrac lisenziyalarını almaq və ixrac rüsumlarını ödəməkdir.

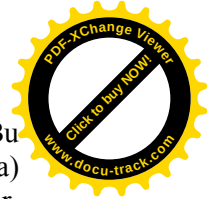
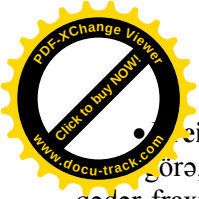
- **FOB airport.** Aeroport frankosunun əsası FOB-da olduğu kimidir. Satıcı malı kontraktı nəzərdə tutulmuş aeroporta çatdırmaqla öz vəzifəsini yerinə yetirmiş olur.

- **FAS (free alongside ship) – gəmiboyu frankoda** satıcı malı liman körpüsünə gətirib çöl tərəfdən gəminin uzunluğu boyunca yığmalı, müvafiq sənədləri ekspeditordan almalı, alıcı isə ekspeditor, yaxud gəmi tutmalı, gəminin xərcini çəkməli və ya yükün başqa üsullarla daşınmasını təşkil etməli, yolxərcini ödəməlidir.

- **CAF (cost and freight) – dəyər və fraxt.** Bu şərtə satıcının vəzifəsi daşınmanı təşkil etmək, təyinat yerinə qədər olan yolpulunu vermək, malı gəmiyə yükləmək, ixrac lisenziyaları almaq, ixrac rüsumlarını ödəmək, alıcıya hesab və təmiz **konosament**¹ vermək, gəminin, fraxta daxil olduğu üçün yükləmənin xərcini çəkməkdir.

- **CIF (cost, insurance, freight) – dəyər, sığorta, fraxt.** Xarici ticarət sövdələşmələrinin ən geniş yayılmış şərtlərindəndir. Satıcının nəqliyyat tapmaq, təyinat limanına qədər fraxtı ödəmək, malı gəmiyə gətirmək, ixrac lisenziyası almaq və ixrac rüsumlarını ödəmək, malı daşınma müddətində sığortalamaq (sığortahaqqını verməklə), alıcıya hesab, təmiz konosament və sığorta polisi vermək, fraxta daxil edilibsə, malın gəmiyə yüklənmək haqqını ödəmək sahəsindəki vəzifələrini nəzərdə tutur. Alıcıya isə yalnız hesabı, sığorta polisini və təmiz konosamenti aldıqdan sonra malı qəbul etmək, fraxta daxil edilməmişsə, malın boşaldılması haqqını ödəmək qalır.

¹ Konosament (Clean bill of lading) yükün miqdarını və bəziyyəti, təyinat yerini, bəzi hallarda mülkiyyət hüququnun kimdə olduğunu əks etdirən sənəddir.

Freight/carriage paid to – fraxt təyinat yerinə qədər ödənilib. Bu şərtə görə, satıcı daşımanı təşkil edir, təyinat yerinə (adətən, limana) qədər fraxtı ödəyir, malı birinci təyin olunmuş ekspeditora təhvil verir, ixrac lisenziyalarını alır, ixrac rüsumlarını ödəyir, hesabı və adi nəqliyyat sənədlərini alıcıya verir, alıcı isə yük müvafiq sənədlərlə birlikdə birinci ekspeditora verildikdən sonra onu qəbul edir.

• **Freight/carriage and insurance paid to – fraxt və sığorta ... qədər ödənilib.** Bu şərt əvvəlkinə (**Freight/carriage paid to – fraxt təyinat yerinə qədər ödənilib**) uyğun gəlir, lakin burada satıcı malı daşıma başa çatanaqədər olan müddətə məhvolma və ya xarabolma riskindən sığortalatmalıdır. Satıcı isə sığortanın da pulunu verir.

• **Ex ship – gəmidən.** Satıcı malı alıcının sərəncamına təyinat limanındakı gəmidə təqdim etməlidir. Malın təyinat limanına çatdırılması ilə bağlı olan bütün xərclər və risklər satıcıya aiddir.

• **Ex quay – körpüdən.** Satıcı malı, onun sənədlərini təyinat limanındakı körpüyə qədər apardıqdan sonra alıcının sərəncamına verir. Gəmidən körpüyə boşaltma xərcini də o ödəyir, idxal lisenziyasını da o alır. Alıcı isə malı qəbul edib körpüdən aparır.

• **Delivered at frontier (DAF) – mal sərhədə çatdırılıb.** Xüsusən MDB ölkələrində geniş yayılmış şərtlərdəndir. Satıcının vəzifəsi malı sərhədə – təyinat ölkəsinin gömrük nəzarəti məntəqəsinin qarşısına gətirmək, lazım olan sənədləri təqdim etməkdir.

• **Delivered duty paid** – göndərilib, rüsum ödənilib. Bu şərtə əsasən, satıcı malı təyinat yerinə çatdırmağa, idxal lisenziyalarını almağa, idxal rüsumlarını ödəməyə, lazım olan sənədlərin hamısını alıcıya verməyə, alıcı isə malı təyin olunmuş yerdə qəbul etməyə borcludur.

Dünyada, demək olar, bütün kontraktlar İnkotermsin şərtləri əsasında bağlanılır. İxracçılar və idxalçılar İnkotermsə daxil olmayan şərtlərdən yarı keçirlər.

20.3. Beynəlxalq hesablaşmaların formaları

Xarici ticarətin təşkili üzrə bütün sövdələşmələr ödəmə, yəni pulun bir ölkədən başqa ölkəyə köçürülməsi ilə bağlıdır. Köçürmə sərbəst dövrəli valyuta ilə olmalıdır. Sərbəst dövrəli valyuta odur ki, onu ciddi məhdudiyyətlər olmadan bir ölkədən başqasına aparmaq, sərbəst surətdə satmaq və almaq olar. Qərbi ölkələrinin hamısında, demək olar, bütün xarici valyutalara qiymət qoyulur, onların kursları qeydə alınır və hər gün elan edilir. Xaricə ticarət zamanı bir amili də nəzərə almaq lazımdır

ki, ölkələrin siyasi, iqtisadi və sosial inkişafında, mədəniyyətdə, müxtəlif ölkələrdə yaşayan insanların düşüncə tərzində və psixologiyasında, danışıqların aparılması, sövdələşmələrin bağlanması və onların yerinə yetirilməsi praktikasında fərqlər olur.

Bütün bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq öz əmtəəsini ixrac edən sahibkar öz risklərini məhdudlaşdırmaq üçün əlindən gələni etməlidir. O, müştərinin və bütövlükdə onun ölkəsinin maliyyə durumunu, xarici valyutaların kursunun dəyişməsi ilə əlaqədar riskləri, özünün müştəriyə irad bildirmə (reklamasiya) imkanlarını, daşınma zamanı malın xarabələmə ehtimalını nəzərə almalıdır.

Riskləri məhdudlaşdırmaq üçün ixracatçı müştərinin maliyyə vəziyyəti haqqında mümkün qədər dolğun informasiya almalıdır. Bu işi görən xüsusi şirkətlər var.

Riskin azaldılmasında və bütövlükdə beynəlxalq ticarətdə göndərilmiş məhsula, görülmüş işlərə və ya göstərilmiş xidmətlərə görə hesablaşma formalarının böyük əhəmiyyəti var. Xarici iqtisadi sövdələşmə iştirakçılarının qarşılıqlı mənafeyini nəzərə alaraq hesablaşmalar ən müxtəlif formalarda (əvvəlcədən ödəmələr şəklində, inkasso və ya veksəl aksepti qaydasında, çeklərlə, akkreditivlərlə və s.) gerçəkləşdirilir. Hesablaşma forması malları müşayiət edən sənədlərin beynəlxalq kommersiya və bank təcrübəsində yaranmış tərtib, təqdim etmə və ödənmə üsullarıdır. Bu formalar həm şəxsi pulla (dərhal ödəmə), həm də kreditlə ödəmə zamanı tətbiq edilir. Konkret forma xarici ticarət sövdələşməsində iştirak edən tərəflərin (tərəfdaşların) razılığı ilə seçilir.

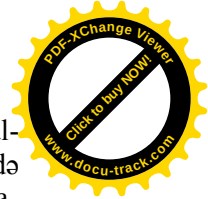
Forma seçiminə təsir edən amillər bunlardır:

- beynəlxalq sövdələşmələrin obyektı olan əmtəənin növü;
- satıcı ilə alıcı arasında etimad;
- kredit razılaşmasının olması;
- ixracatçı və idxalatçı ölkənin siyasi və iqtisadi sabitliyi;
- beynəlxalq iqtisadi sövdələşmələr üzrə tərəfdaşların təcrübəsi və ödəmə qabiliyyəti.

Hesablaşmaların şərtləri və formaları müqavilədə göstərilir.

İxrac və idxal olunan mallar (xidmətlər) üzrə hesablaşmalar ölkə qanunvericiliyi ilə rəqləmləndirilir, eyni zamanda tədiyyə sənədlərinin tərtibinə və ödənməsinə dair beynəlxalq qaydalara tabe olur.

Beynəlxalq hesablaşmaların keçirilməsinin beynəlxalq qaydaları, əsasən, 1930-1931-ci illərdə veksellər, akkreditivlər və çeklər haqqında Cenevrədə qəbul olunmuş Konvensiyalarla müəyyən edilmişdir. Bu sənədlər ilk növbədə veksəl və çek qanunlarının unifikasiyasına, habelə

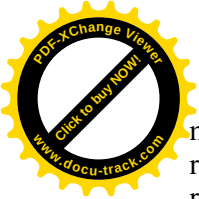

veksel...dən və çeklərdən istifadə zamanı yaranan fəsadların aradan qaldırılmasına yönəldilmişdir. Eynitərzli veksəl qanunu bir çox ölkələrdə mürəkkəbliyi qanunvericiliyin bazasını təşkil edir. Sonradan həmin konvensiyalara dəyişikliklər və əlavələr edilmişdir. Bundan başqa, Beynəlxalq Ticarət Palatası (Paris) beynəlxalq hesablaşmaların təşkilində istifadə olunan sənədləşdirilmiş akkreditivlər, inkasso və kontraktlar üzrə unifikasiyalaşdırılmış qaydalar (adətlər) nəşr etmişdir.

Əvvəldə dediyimiz kimi, beynəlxalq hesablaşmalar, əsasən, qeyri-nağd qaydada həyata keçirilir. Bu qaydanın özünün də bir neçə forması var. Daha çox yayılmışı akkreditiv formalarıdır ki, buna ayrıca paraqraf həsr etmişik.

Beynəlxalq hesablaşmaların bir forması da bank köçürməsidir. Bu forma özünü benefisiara müəyyən məbləğ ödəmək üçün bir bankın digər banka göstərişi kimi bürüzə verir. Hesablaşma prosesində vəsaitin köçürülməsini sifariş etmiş borclu, göstərişi icra edən bank və köçürülmüş vəsaiti qəbul edən ixracatçı iştirak edir. Vəsait bir bankdan başqasına qeyri-nağd yolla köçürülür. Bəzən bu məqsədlə bank çeklərindən və ya başqa ödəniş sənədlərindən də istifadə olunur. Bu halda xarici ticarət sənədləri ixracatçıdan idxalçıya birbaşa, bankın iştirakı olmadan göndərilir. Bank köçürmələri ilə hesablaşma zamanı kommersiya bankları xarici bankların ödəniş göstərişlərini yerinə yetirir, yaxud müxbir razılaşmalarının şərtlərinə uyğun olaraq xarici idxalçıların pul öhdəlikləri üzrə bank çeklərini ödəyir, həmçinin idxalçıların pul öhdəlikləri üzrə ödəmə göstərişlərini və bank çeklərini xarici banklara təqdim edirlər. Köçürmə əməliyyatı icra olunarkən banklar hesablaşmalarda köçürmə yolu ilə yalnız o zaman iştirak edirlər ki, ödəyici kontraktın ödənməsi tapşırığını banka təqdim etmiş olsun. Bu zaman banklar ödənişə görə məsuliyyət daşımır, əmtəənin, yaxud sənədlərin idxalçıya verilməsi faktına, habelə kontrakt üzrə ödənişin icrasına nəzarət etmir. Hesablaşmanın bu formasında bankın yeganə vəzifəsi ödəmə göstərişi təqdim olunan anda ödəməni köçürmə verənin hesabından köçürmə alanın hesabına keçirməkdir.

Beynəlxalq hesablaşmaların önəmli formalarından biri də inkasso hesablaşmasıdır. **İnkasso** elə bank əməliyyatına deyilir ki, burada müştərinin göstərişi ilə idxalçının bank xidmətlərinə və malın onun ünvanına göndərilməsinə görə verdiyi haqq elə həmin bankdaca ixracatçının hesabına köçürülür. Banklar inkasso əməliyyatını qəti qəbul olunmuş qaydalara uyğun olaraq və ixracatçıdan alınmış ümumi göstərişlər əsasında həyata keçirir. İnkasso əməliyyatları zamanı banklar və onların

müştəriləri İnkasso üzrə Unifikasiyalanmış Qaydaları (Beynəlxalq Palatasının 522 №-li nəşri, yeni redaksiya – 1 yanvar 1996-cı il) rəhbər tuturlar. İnkasso üzrə Unifikasiyalanmış Qaydalar hesablaşmaların bu formasını tənzimləyən əsas beynəlxalq normativ sənəddir.

Həmin formadan göstərilən qaydalara uyğun istifadə olunarkən aşağıdakı prosedur məqamlarına diqqət yetirmək lazımdır:

- a) sənədlərə və ödənişlərə **akseptin** (ödəniş razılığının) alınması;
- b) akseptə və ödənişə uyğun kommersiya sənədlərinin verilməsi;
- v) sənədlərin başqa şərtlərlə verilməsi.

Əmtəəni yola salandan sonra ixracçı öz bankına tapşır ki, inkasso göstərişindəki şərtlərlə müəyyən olunmuş valyuta məbləğini idxalçıdan alsın.

Hesablaşmaların inkasso formasında aşağıdakılar iştirak edir:

- 1) Öz bankına inkasso əməliyyatı aparmaq göstərişi vermiş müştəri.
- 2) Müştəridən inkasso əməliyyatı aparmaq göstərişi almış bank.
- 3) Valyuta vəsaitini qəbul edən bank.
- 4) Ödəyici, yaxud idxalçı.

İnkassonun **adi** və **sənədləşdirilmiş** formaları var. Adi inkasso kommersiya sənədlərinin köməyi olmadan maliyyə sənədləri üzrə ödənişin həyata keçirilməsidir. Sənədləşdirilmiş inkasso maliyyə sənədlərinin kommersiya sənədlərinin köməyi, yaxud əlavə edilməsi ilə və ya təkcə kommersiya sənədlərinin inkassasiya edilməsidir. Qeyd edək ki, banklar bu sənədlərin həqiqiliyini yoxlamağa borclu deyil.

Beynəlxalq hesablaşma sənədləri ilə bağlı olan digər bank əməliyyatları kimi inkasso da, bir qayda olaraq, mövcud vəsaitlərlə həyata keçirilir və əməliyyata görə banka pul ödənilir.

İnkasso formasında olan hesablaşmalar bir tərəfdən ixracatçıya, digər tərəfdən isə idxalçıya üstünlüklər verir. Məsələn, ixracatçı bu halda əmtəə üzərində mülkiyyət hüququnu saxlayır, idxalçı isə valyutani yalnız ona sahiblik hüququ verən sənədləri əldə etdikdən sonra ödəyir. Eyni zamanda, inkasso formasının bir çatışmazlığı var: o, ixracatçıları və idxalçıları müəyyən risk qarşısında qoyur.

Beynəlxalq hesablaşmaların başqa bir forması **açıq hesab hesablaşması**dır. Mahiyyəti bundan ibarətdir ki, idxalçının (alıcının) ödəmələri müntəzəm həyata keçirilir və mal yola salınan zaman idxalçının borcu öz hesabına tədricən ödəməsi şərtlə davam etdirilir. Bu forma açıq hesab kreditləri ilə bağlıdır. Açıq hesablar üzrə borcun ödənməsi qaydası tərəflər arasındakı razılaşmaya əsasən müəyyənləşdirilir və

adətən müəyyən müddət ərzində vaxtaşırı ödəmələr formasında gerçəkləşir.

Açıq hesab hesablaşmaları idxalçıya daha sərfəlidir. O, aldığı malın pulunu dərhal və tam deyil, mərhələlərlə verir. Göründüyü kimi, hesablaşmaların bu forması idxalçını kreditləşdirmək üçün tətbiq edilir və ixracçının idxalçıya etibar etdiyini göstərir.

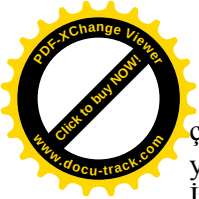
Beynəlxalq hesablaşmalarda **veksellər** və **çeklərlə** hesablaşma xüsusi yer tutur. Burada həm də ixracçının idxalçıya təqdim etdiyi köçürmə vekselləri tətbiq edilir. Köçürmə veksellərinə, adətən, **tratta** deyilir və onların iki növü olur:

- **təqdimetmə vekseli** müəyyən ölçülü ödəmənin tələb edildikdə gerçəkləşdirilməsinə dair göstərişdir. Çekə çox oxşayır, amma burada hesab sahibinin imzası tələb olunmur. Bəzən istehlakçılar ipoteka şirkətlərinə və ya kommunal təsərrüfatı müəssisələrinə təqdimetmə veksellərini öz cari hesablarına köçürməyə icazə verirlər. Yaponiya istehsalçısı bütün sənədləri təqdim etməyincə, akkreditivdə müəyyən edilmiş şərtlərin hamısını yerinə yetirməyincə bank ixracçının göstərdiyi trattanı qəbul edə bilməz.

- **Tratta** qanuni formada tərtib edilmiş sənəd, kreditorun (**trassantın**) borclu (**trassat**) üçün ayırdığı pul məbləğinin göstərilən müddətdə göstərilən şəxsə (**remitentə**) verilməsi haqqında qeyd-şərtsiz yerinə yetirilməli olan tapşırığıdır (əmridir). Vekselin ödənilmə məsuliyyətini idxalçı, yaxud bank qismində çıxış edən **akseptant** daşıyır. Trattanın forması, rekvizitləri (telefonu, ünvanı), təqdimetmə və ödənmə şərtləri veksəl qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Bu qanunvericilik aktları Cenevrə veksəl konvensiyasının əsasında qəbul olunmuş Əsas Veksəl Qanunundan irəli gəlir.

Tratta müəyyən olunmuş məbləği gələcəkdə, müəyyən bir vaxtda ödəmək haqqında verilən sərəncamdır. Üstündə gələcək bir tarix qoyulmuş çekə bənzəyir. Burada da hesab sahibinin imzası tələb olunmur. Malları bazara çatdırmaq və satmaq, trattanın ödənilməsi vəsaitini hesabda depozitə qoymaq üçün yetərincə vaxt imkanı yaratdığına görə akkreditivlərin çoxu məhz müddətli trattanın olmasını nəzərdə tutur. Lakin ixracçı ona çatacaq pulu almaq üçün müddətli trattada nəzərdə tutulmuş müddəti, adətən, gözləmək istəmir və buna görə də çox vaxt öz müddətli trattasını banka endirimli güzəştə gedir.

Trattanın depozitə qoyulması o deməkdir ki, trattanın ödənilmə müddəti başa çatmamış bank həmin trattanın ödənilməsi üçün müəyyən edilmiş məbləğdən az məbləğ verərək onu əldə edir. Amerikalı idxal-

çının müddət bitənədək trattanı ödəməyə gücü çatmırsa, bankı yalı ixracatçıya münasibətdə bankın, adətən, reqress hüququ. İxracatçı kredit qabiliyyətli iri şirkət olduqda o, banka təklif edə bilər ki, göstərilən şirkətdəki tərəfdaş traktı ödəyə bilməsə, həmin şirkətə reqress hüququ verilsin. Bu halda ixracçı örtüm vaxtı çatanda trattanı ödəyəcəyinə təminat verir. Adətən, bu ona görə edilir ki, bank trattanı ən az güzəştə diskontlamağa məcbur olsun. İxracçı müddətli trattanın üstünə təqdim etmə imzası qoymaqla ona təminat verdikdən sonra bu tratta **akseptlənmiş veksəl** adlanır.

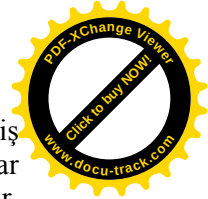
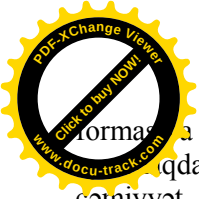
Beynəlxalq hesablaşmalarda **çeklərdən** də istifadə olunur. Çek kassirlərin ödəmə kağızı kimi XYI əsrdən tətbiq olunur. Onların forması və rekvizitləri milli və beynəlxalq qanunvericiliklə rəqlamentləşdirilir. Çeklə hesablaşma formasının məğzi bundan ibarətdir ki, iki tərəfdaş arasında sövdələşmə bağlanarkən mal yola salındıqdan sonra onun dəyəri çekdə qeyd olunur. Çeklərin üstündə müəyyən limitin olub-olmamasından asılı olaraq onlar iki növə – **limitli** və **limitsiz** çeklərə bölünür.

Son vaxtlar bank əməliyyatlarında elektron hesablaşma formalarından daha tez-tez istifadə olunur. Hazırda fəaliyyət göstərən bank əməliyyatı sistemləri bank çatdırışları sisteminə və hesablaşmalar sisteminə ayrılır. Aralarındakı fərq bundan ibarətdir ki, bank çatdırışları sistemi çərçivəsində yalnız hesablaşma sənədlərinin operativ göndərilməsi və saxlanması prosesi həyata keçirilir, ödənişlərin tənzimlənməsi iştirakçı banklara həvalə olunur. Hesablaşmalar sisteminin funksiyası isə bilavasitə üzvlərin qarşılıqlı tələblərinin və öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi ilə bağlıdır.

Bank çatdırışları qrupuna SWIFT və Bank Wire, ikinci qrupa isə Fed Wire – ABŞ Federal Ehtiyatlar Sistemi (FES), CHIPS – Nyu-York Hesablaşma Palatalarının Beynəlxalq Ödəniş Sistemi, CHAPS – London Hesablaşma Palataları Avtomatik Sistemi kimi sistemlər daxildir.

Beynəlxalq hesablaşmalar sisteminə aparıcı beynəlxalq təşkilat SWIFT (Society for World-Wide Interbank Financial Telecommunications) – Ümumdünya Banklararası Maliyyə Telekomunikasiyaları Cəmiyyəti böyük rol oynayır. SWIFT sistemi kompüterləri vasitəsilə ticarət köçürmələri, valyuta sövdələşmələri, bank köçürmələri və xüsusi məlumatlar üzrə bank xəbərləri verilir.

Onun əsas fəaliyyət istiqamətləri banklara operativ, etibarlı, səmərəli, konfidensial (məxfi), sanksiyalaşdırılmamış çatımdan qorunan telekommunikasiya xidmətləri göstərməkdən və maliyyə sahəsində in-

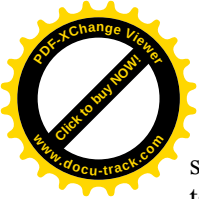

Forma mübadiləsinin forma və metodlarını standartlaşdırmaq üçün iş qərarından ibarətdir. 1973-cü ildə Brüsseldə yaradılmış bu səhmdar cəmiyyət beynəlxalq hesablaşmaların informasiya təminatçısıdır. SWIFT-in kompüter sistemi vasitəsilə ticarət əməliyyatları, valyuta sövdələşmələri, bank köçürmələri barədə məlumatlar və xüsusi bank informasiyası verilir.

Milli qanunvericiliyə uyğun olaraq beynəlxalq bank əməliyyatları aparmaq hüququ qazanmış hər bir bank SWIFT-in üzvü ola bilər. Üzv banklarla yanaşı, SWIFT şəbəkəsinin xidmətlərindən daha iki kateqoriyadan olan istifadəçilər – assosialaşdırılmış üzvlər və iştirakçılar bəhrələnməyə bilərlər. Birinci kateqoriyaya üzv bankların filialları və şöbələri daxildir. Səhmləri olmadığına görə bunlar Cəmiyyətin işinin idarə olunmasında iştirak hüququndan məhrumdurlar.

20.4. Akkreditivlər sistemi

Beynəlxalq hesablaşmaların akkreditiv forması əhatə dairəsinin genişliyi və təhlükəsizliyi ilə seçilir. Xarici ticarətlə, adətən, bir-birini yaxşı tanımayan, başqa-başqa ölkələrdə yaşayan, ayrı-ayrı qanunlara tabe olan müxtəlif xarakterli tərəfdaşlar məşğul olur. Buna görə də malın bir hissəsinin göndərilməməsi, bir hissəsinin, yaxud hamısının pulunun verilməməsi, malın qəbul edilməməsi, oğurluq və s. kimi risklər meydana gəlir. Belə riskləri, hər şeydən əvvəl, hesablaşmaların köməyi ilə aradan qaldırmaq mümkündür. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz hesablaşma növlərinin heç biri bu risklərdən tam qaçmağa imkan vermir. Lakin uzun illərdən bəri təkmilləşməkdə olan akkreditiv forması malların pulunun verilməsi və ünvana çatdırılması ilə bağlı risklərin, demək olar, hamısını zərərsizləşdirməyə qadirdir. Kredit riskini nəzarətdə saxlamaq və beynəlxalq ticarəti asanlaşdırmaq üçün beynəlmiləl banklar beynəlxalq işgüzar əməliyyatların aparılması üsuluna əsaslanan akkreditiv kimi müvafiq kompleks sistem işləyib-hazırlamışlar. Bu sistem tətbiq edildikdə alıcının da, satıcının da kredit riski banka keçir. Daim bir çox ölkədə fəaliyyət göstərdiklərinə, çoxlu sayda sövdələşməyə cəlb olunduqlarına görə beynəlxalq bankların, adətən, beynəlxalq kommersiya əməliyyatlarını qiymətləndirmək üçün ekspert sistemi olur və onun köməyi ilə çoxsaylı ekspertizaların hər birinə düşən uzunmüddətli orta xərclərə qənaət edilir. Banklar mənfəəti və xərcləri bu cür sövdələşmələrin iştirakçısı olan çoxlu şirkət arasında bölüşdürə də bilər.

Akkreditivin beynəlxalq aləmdə tanınmış və bütün b... sənədlərdə göstərilən adı «**letter of credit**»dir (qısa forması: ... tərcüməsi - **kredit məktubu** deməkdir. Alınan malların dəyərini ödəmək məqsədilə alıcı akkreditivi satıcının adına açır. Bu razılaşma zamanı bank sənədlərinin ödənməsi qəti qaydalara və əməllərə müvafiq olaraq müştərinin xahişi ilə üçüncü şəxsə – **remitentə** etibar olunur (onun adına bank **akkreditiv hesabı** açılmaqla) və ödəməni də o, həyata keçirir. Müqavilədə nəzərdə tutulmuş və əməliyyat tam bitincəyə qədər hər iki tərəf üçün toxunulmaz qalan məbləğ akkreditiv hesaba yatırılır. Akkreditiv açılmayınca əməliyyat başlama bilməz.

İxracatçı əmtəəni idxalçıya yalnız pul vəsaitinin akkreditivə salındığına əmin olduqdan sonra göndərir. İdxalçı əmtəəni aldıqdan sonra bu hesabdən istifadə hüququnu xüsusi olaraq nəzərdə tutulmuş qaydada ixracatçıya ünvanlayır.

Akkreditivin bütün növləri üçün ümumi olan prosedur qaydası belədir: alıcı (idxalçı) alqı-satqı müqaviləsində dəqiq müəyyənləşdirilmiş razılaşmaya uyğun olaraq əmtəənin satınalma qiymətini, bir qayda olaraq, satıcının (ixracatçının) olduğu ərazidə ödəyir, yəni akkreditiv hesab məhz orada açılmalıdır. Təqdim olunmuş sənədlər əsasında ödənişi bank akkreditiv şərtlərə uyğun olaraq bank gerçəkləşdirir. Akkreditiv sövdələşmələrin mahiyyəti onların sənədləşdirilmiş xarakter daşması ilə bağlıdır.

Hesablaşmaların akkreditiv formasında bir neçə (akkreditivi açan; qəbul edən; ödəyən) bank və digər bank bölmələri iştirak edir. Bankların akkreditiv öhdəlikləri müstəqildir və tərəflərin hüquqlarından asılı deyil.

Hesablaşmaların akkreditiv forması bir neçə mərhələdə yerinə yetirilir. Bunlardan ikisi daha əsasdır. Birincisində satıcı və alıcı alqı-satqı müqaviləsi vasitəsilə ödəmə haqqında razılığa gəlir və əmtəəyə görə hesablaşmanın formasını müəyyən edirlər. İkinci mərhələ akkreditivin açılması və malın qiymətinin satıcıya (benefisiara) ödənilməsinə dair alıcının göstərişinə əsasən, bankın öz pul öhdəliyini yerinə yetirməsi ilə bağlıdır.

Akkreditivlərin açılma və bağlanma proseduru, mərhələlərin daha müfəssəl təsviri belədir:

1. Satıcı ilə alıcı öz aralarında bağladıkları kontraktı göstərir ki, verilmiş mal üzrə hesablaşma akkreditiv formasında olacaq. Həmin sənəddə ödəmənin qaydası və bütün şərtləri müəyyənləşdirilir, yəni gələcək akkreditivin şərtləri dəqiq və dolğun şəkildə formalaşdırılır.

Kontrakt bağlandıqdan sonra ixracçı əmtəəni boşaltmaq üçün hazırlayır. Nəzərdə idxalçıya məlumat verir.

2. İxracatçının məlumatını aldıqdan sonra idxalçı öz bankına akkreditiv açmaq barədə ərizə verir və burada kontraktda nəzərdə tutulmuş ödəmə şərtlərini göstərir.

3. Akkreditivi açandan sonra emitent bank onu xarici, adətən, ixracatçıya xidmət edən avizoçu (məlumatı vermiş) banka göndərir. Avizoçu bank daxil olmuş akkreditivin həqiqiliyini yoxladıqdan sonra akkreditivin açıldığını və şərtlərini ixracçıya bildirir. İxracatçı akkreditiv şərtlərinin ödəmə şərtlərinə uyğunluğunu yoxlayıb malı boşaldır.

4. İxracçı nəqliyyat təşkilatından nəqliyyat sənədlərini alaraq onları akkreditivin şərtlərində nəzərdə tutulmuş başqa sənədlərlə birlikdə öz bankına göndərir. Bank sənədlərin akkreditiv şərtlərinə uyğun gəlib-gəlmədiyini, dolğunluğunu, rekvizitləri, onların düzgün tərtib olunub-olunmadığını yoxlayıb ödənilmək, yaxud aksept üçün idxalçı banka göndərir. Məktubda müvafiq məbləğin ixracçının hesabına daxil edilməsi qaydası göstərilir.

5. Emitent bank alınmış sənədləri diqqətlə yoxladıqdan sonra ödəniş məbləğini ixracçıya xidmət edən banka köçürür. Ödəniş məbləğinə ixracçının hesabı debetlənir.

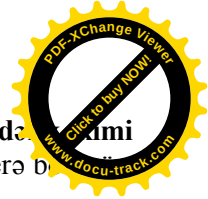
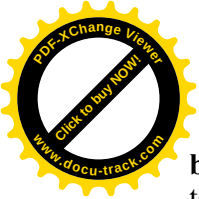
6. Emitent bankdan kommərsiya sənədlərini aldıqdan sonra idxalçı əmtəənin sahibinə çevrilir.

Akkreditiv hesablaşma aşağıdakı əlamətlərə görə müxtəlif formalara bölünür:

1. Bankın akkreditivi dəyişdirmək, yaxud əvəz etmək imkanı baxımından:

a) *ləğv oluna bilməyən akkreditiv*. Emitent bank tərəflərin razılığı olmadan akkreditivi dəyişməyəcəyini və əvəz etməyəcəyini öhdəsinə götürür. Bu forma təminat verir ki, idxalçı sövdələşmədən imtina etmək istəsə belə, ixracçı öz öhdəliyini yerinə yetirmək üçün nəzərdə tutulmuş məbləği ödəməlidir. Buna görə də xüsusi sifariş yerinə yetirən ixracçı başqa alıcının olmayacağı ehtimalı ilə razılaşaraq akkreditivin məhz bu növünə üstünlük verir;

b) *ləğv oluna bilən akkreditiv* benifisiarın razılığı olmadan istənilən an dəyişdirilə bilər. O, idxalçıya daşıma sənədləri emitent banka verilməmiş öz sifarişini ləğv etmək imkanı verir. Müvafiq sənədlər təqdim edildikdən sonra bank tratta vermək və ödənişi təmin etmək üçün razılaşmanı akseptləməlidir.

2. **Akkreditivlə təsdiqlənmiş öhdəliklərin əlavə öhdəlikləri** **ümumi başqa banka göndərilməsi baxımından** akkreditivlər iki yerə bölünür: təsdiqlənmiş və təsdiqlənməmiş akkreditivlər.

Bu fərq bankın benifisiar qarşısında götürdüyü öhdəliklərinin xarakteri ilə müəyyənləşir. Məsələn, emitent-bank ləğv edilməyən akkreditiv hesabı açmırsa, heç bir bank akkreditivi təsdiqləmir.

3. **Xarici benifisiarın (üçüncü şəxsin) hesabına köçürülməsi imkanı baxımından** akkreditivin *köçürülə bilən* və *köçürülə bilməyən*, həmçinin *bölünə bilən* və *bölünə bilməyən* növləri olur.

Beynəlxalq təcrübədə köçürülə bilən (transferabel) akkreditiv get-gedə daha geniş tətbiq olunur. O, özündən olan ödənişləri təkcə benifisiarın deyil, həm də üçüncü şəxslərin – ikinci benifisiarların xeyirinə həyata keçirmək imkanı verir. Akkreditiv üçüncü şəxslərin xeyirinə benifisiarın xahişi ilə ya tam şəkildə, ya da qismən köçürülür. Transferabel akkreditivdən, bir qayda olaraq, o zaman istifadə edilir ki, benifisiar mal göndərən olmasın və ya mal aralıqçı vasitəsilə göndərilsin. Köçürülə bilməyən akkreditiv üçüncü şəxslərə verilə bilməz. Bölünə bilən akkreditiv xüsusən köçürmə anında bir neçə hissəyə ayrılabilir. Bölünə bilməyən akkreditivdə məbləği bölmək olmaz.

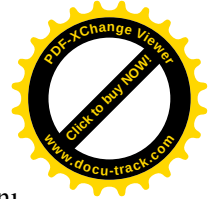
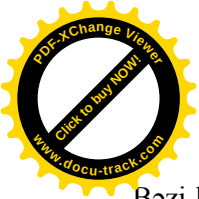
4. **Müddət amili baxımından** akkreditivlər müddətli və müddətsiz olur.

5. Bunlardan başqa, akkreditivlərin **məbləği müəyyən olunmuş və olunmamış**, fırlanan (**revolver**), **qırmızı qeydli akkreditiv** və s. növləri olur.

Ümumiyyətlə, hazırda dünya miqyasında 20-dən artıq akkreditiv hesablaşma forması mövcuddur.

Akkreditiv hesablaşmanın bir sıra müsbət və mənfi cəhətləri var. Ümumi şəkildə qeyd edək ki, bu hesablaşma formasının müsbət cəhəti onun təminatlı və etibarlı olmasından, mənfi cəhəti isə bronlaşdırılmış (akkreditivə qoyulmuş) vəsaitin müəyyən müddət istifadəsiz qalmasından və akkreditivlərin müştəriyə başqa formalara nisbətən baha başa gəlməsindən ibarətdir.

Akkreditiv hesablaşmaların ən mürəkkəb formasıdır: akkreditivdən ödənişin alınması onun şərtlərinə dəqiq əməl olunmasından, düzgün tərtib edilməsindən, akkreditivdə göstərilmiş sənədlərin vaxtında təqdim edilməsindən asılıdır. Akkreditiv hesablaşma formasının çatışmayan cəhəti yenə də sənəd dövriyyəsinin mürəkkəbliyi və sənədlərin hərəkətinə dəqiqlik ləngimələrdir. Bu ləngimələr bankların sənədlərə nəzarət etmələri və onların bir bankdan başqasına göndərilməsi prosesi ilə əlaqədardır.

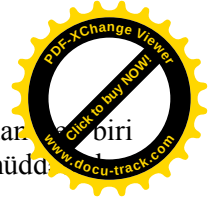
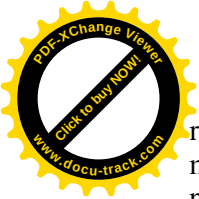
20.5. Akkreditivlərin alternativləri

Bəzi hallarda akkreditiv verməyə bankların ya istəyi, ya da imkanı olmur. Bu, xüsusilə iqtisadiyyatı pis inkişaf etmiş, yaxud bazar iqtisadiyyatı olmayan ölkələrin idxalçılarına aiddir. Kapitalın uzunmüddətli əsasda ixracı ilə, habelə fabriklərlə, kommunal təsərrüfatı müəssisələri və nəqliyyat şəbəkələri ilə əlaqədar olan layihələrin gerçəkləşdirilməsi zamanı da eyni hal müşahidə olunur. Belə vəziyyətlərdə ticarəti asanlaşdırmaq və kredit riskini nəzarətdə saxlamaq üçün bir sıra alternativlər nəzərdə tutulur. Bunlardan biri **forfeyting**dir.

Forfeyting bir çox cəhətdən ixrac-idxal əməliyyatlarının orta və qısa müddətlərə maliyyələşdirilməsi üçün olan akkreditiv razılaşmasını xatırladır. Bu üsulun tətbiqi Şərqi Avropa ölkələrində avadanlıqların, bəzən isə bütöv istehsal komplekslərinin ixracının maliyyələşdirilməsi zərurəti ilə bağlı olmuşdur. Bu ölkələrin valyutaları bazar qiymətləri ilə çox zaman dönərli olmadığından, inzibati məxfilik azad informasiya mübadiləsinə əngəl törətdiyindən Almaniyanın, İsveçrənin və Avstriyanın bir neçə bankı ticarətə yardımçı olmaq və bu layihələrin maliyyələşdirilməsini təmin etmək üçün **forfeytor** adlanan xüsusi bölmələr yaratdılar. Bu bölmələr ixracçıya reqress hüququ olmadan xarici kapital qoyuluşu proqramlarını maliyyələşdirirlər. Bu, o deməkdir ki, ixracçı idxalçının kredit qabiliyyətsizliyindən narahat olmaya bilər. «Forfeyting» termini fransızcadan tərcümədə «*hüquq vermək*» (indiki halda ixracçıya qarşı reqress hüququndan söhbət gedir) anlamına gəlir.

Forfeytingə doğru ilk addım kapital qoyuluşları proqramının yerinə yetirilməsinin və ödənilməsinin qiyməti və ümumi sxemi barədə ixracçı ilə idxalçı arasında razılığın əldə edilməsidir. Bu razılıq əldə edildikdən sonra ixracçı forfeytorla əlaqə yaradır və onlar birlikdə idxalçının ödənişlərini ixracçının valyutası ilə diskontlamaq üçün kontraktın şərtlərini müzakirə edirlər. İxracçı, idxalçı və forfeytor şərtləri razılaşdıra bilsələr, rəsmi kontraktlar və borc öhdəlikləri hazırlamağa başlayırlar. Bundan sonra idxalçı bankın və müvafiq hökumət agentliklərini təminat verdikləri öhdəlikləri alıb ixracçıya verir, o isə aldığı öhdəlikləri forfeytorla diskontlayır. Forfeytorun əsas bankı öz növbəsində bu öhdəliklərə bank akseptləşməsində olduğu kimi zəmanət verə və onları qısamüddətli beynəlxalq öhdəliklər bazarında sata bilər.

Araşdırılan sövdələşmənin və təqdim olunan maliyyələşmənin uzunmüddətli olduğunu nəzərə almasaq, forfeyting də akkreditiv sistemin yerinə yetirdiyi funksiyaları yerinə yetirir. Bu halda ixracçı kredit

riskindən azad olur, idxalçı əmtəəni kreditə götürür, onlardan mübadilə kursları riskinə məruz qalır və beynəlxalq qısamüddətli pitallar bazarı qeyri-məhdud məbləğdə kreditlər verir.

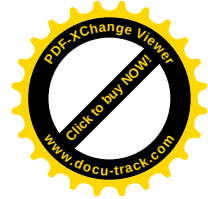
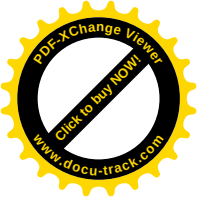
Akkreditiv alternativlərindən biri də hökumət zəmanətləri və sığortadır. Bir çox hallarda hökumət belə qərara gəlir ki, ictimai mənafe nəminə hansısa ixracı subsidiyalaşdırmaq lazımdır. İctimai mənafe isə iş yerlərinin açılmasından, yaxud saxlanmasından, ixraca işləyən sənayenin qorunmasından tutmuş azinkışafli və sosialist ölkələrinin iqtisadi tərəqqisinə yardım göstərməyə qədər olan böyük bir sahəni əhatə edir. Xarici ticarəti həyata keçirmək üçün natamam marağın yetərli olmadığı hallarda ixracı stimullaşdırmaqdan ötrü ABŞ hökuməti müxtəlif tərzli çoxlu qurumlar yaratmışdır.

İxrac-idxal bankı ABŞ-ın maraqlarına xidmət edən üç məqsəd güdür. Birincisi, Amerikanın ixrac məhsullarını alan müəyyən ixracçılara borc verildikən bu bank təminatçı rolunda çıxış edir. İkincisi, bəzi hallarda belə kreditləri o özü verir. Nəhayət, üçüncüsü, bu bank rəqiblərin subsidiyalardan istifadə etdikləri sahələrdə rəqabət aparan ixracçılara yardım etmək üçün onlara maliyyə subsidiyaları verir.

Özəl İxrac üzrə Fond Korporasiyası (ÖİFK) orta və uzunmüddətli ixrac əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsinin təmin olunması sahəsində İxrac-İdxal Bankı ilə əməkdaşlıq edir, bu bankın zəmaniti ilə təmin olunmuş uzunmüddətli istiqrazlar satır və bu satışdan əldə olunan məbləği istehsal təyinatlı malların ixracının maliyyələşdirilməsinə yönəldir.

Xarici Kreditləri Sığortalama Assosiasiyası (XKSA) ixracçıları subsidiyalaşdırılmış kreditlərlə təmin edir və onları siyasi risklərdən sığortalayır. Banklar burada xarici bankların və daha riskli sövdələşmələrlə məşğul olan idxalçıların akkreditivlərinə sanksiya verməkdə onlara yardımçı ola biləcək sığorta polisi ala bilər. XKSA istehsal təyinatlı əmtəə ixrac edildikən bank lizinqlərini də sığortalayır.

Bank zəmanətləri də akkreditivlərə alternativ kimi qəbul oluna bilər. Maliyyələşməyə başlamaq xərclərini azaltmaq üçün sahibkarlar akkreditivlər əvəzinə bank zəmanətləri verilməsi haqqında razılığa gələ bilər. Zəmanət vermiş bank bu halda müəyyən etibar qazanmalı, yəni birinci dərəcəli banklar sırasına daxil olmalıdır.

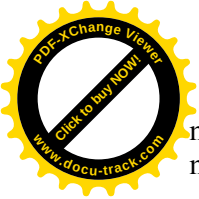
XXI FƏSİL. BEYNƏLXALQ MALİYYƏ-KREDİT TƏŞKİLATLARI

21.1. Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının vəzifələri

Qloballaşma, millətlər və xalqlar arasında iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişlənməsi cəmiyyətin inkişafında yeni hadisələr, yeni istiqamətlər doğurur. XX yüzil tarixə xalqların yaxınlaşması əsri kimi daxil olmuşdur. Məhz həmin əsrdə Avropa İttifaqı kimi yeni nadiruehev yaradılmışdır. Bu birlik öz valyutası, öz maliyyə sistemi və s. olan yeni dövlət tipi, yeni dövlət idarəçiliyi formasıdır.

Məsələ burasındadır ki, hələ Amerika Birləşmiş Ştatları yaranarkən onun ilk prezidenti C.Vaşinqton ABŞ Konstitusiyası müzakirə edilərkən demişdi: “tarix Avropada dövlətlər birliyinin yaranmasının şahidi olacaq”. O zamandan 200 ildən çox vaxt keçib və o vaxt uzaqgörənliklə deyilmiş bu sözlər indi həqiqətə çevrilməkdədir. Dünyanın birləşməsi bununla məhdudlaşmır. Ümumdünya qovuşma prosesi başlanıb və onu dayandırmaq mümkün deyil. Proqnozlar göstərir ki, bu tendensiya tezliklə bütün planeti əhatə edəcək və dünya tədricən bütöv bir varlığa çevriləcək. Planetimizdə yaşayan xalqların psixologiyası bu səmtə yönəlib. İnsanlar istənilən vaxt istənilən ölkəyə sərbəst gedib-gəlmək istəyirlər. Xalqların çoxu sərhədlərdə gömrük məntəqələrini, sərhədyanı maneələr, miqrasiya məhdudiyyətlərini görmək istəmir.

Əlbəttə, belə liberal beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşması üçün müvafiq iqtisadi tənzimləmə tələb olunur və burada əsas rolu beynəlxalq maliyyə təşkilatları oynayır. 1945-ci ildən sonra dünya iqtisadiyyatı yeni vəzifələrlə üzləşdi və dünya maliyyə sisteminin işi dəyişikliklərə uğradı. Qloballaşma (dünya bazarlarının və iqtisadiyyatının artmaqda olan beynəlxalq integrasiyası) xüsusən Asiyanın və Latın Amerikasının formalaşmaqda olan maliyyə bazarlarında tüğyan edən şiddətli sarsıntılardan aradan qaldırılmasını, mərkəzləşdirilmiş planlaşma sistemindən bazar münasibətləri sisteminə keçməkdə və global bazar iqtisadiyyatına keçilməsində bir sıra ölkələrə yardım göstərilməsini, habelə qloballaşma prosesində geri qalmaq təhlükəsi ilə üzləşmiş ən kasıb ölkələrdə iqtisadiyyatın dirçəldilməsini və yoxsulluğun ləğvini əhatə edən çox mürəkkəb iqtisadi problemlərin həllini tələb edir. Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin mövqeyinin möhkəmlənməsinə, maliyyə böhranlarının aradan qaldırıl-

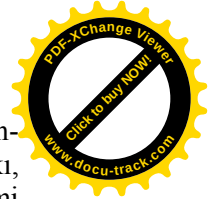
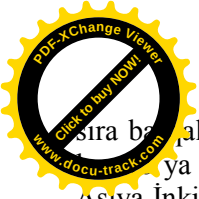
masına yönəlmiş islahatlar aparmaqla bu vəzifələrin həllinə yaranmağa başladılar.

İkinci dünya müharibəsindən sonrakı onilliklər ərzində dünya iqtisadiyyatında və valyuta-maliyyə sistemində rifah halının yaxşılaşdırılması ilə yanaşı, BVF-in yerinə yetirdiyi vəzifələrin vacibliyini və aktuallığını gücləndirən, eyni zamanda bu təşkilatdan şəraitə uyğun islahatlar aparmağı tələb edən xeyli dəyişiklik baş vermişdir. Texnologiya və rabitə vasitələri sahəsindəki sürətli tərəqqi bazarların beynəlxalq integrasiyasının inkişafına və müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatları arasında daha sıx əlaqələrin formalaşmasına kömək etmişdir. Bunun nəticəsində meydana gələn maliyyə böhranları indi, adətən, ölkələr arasında daha tez yayılır. Dünyada baş verən belə artımlı integrasiya və qarşılıqlı asılılıq şəraitində hər bir ölkənin şəxsi uğuru, həm də başqa ölkələrin iqtisadi göstəricilərindən, açıq və sabit qlobal mühitin olub-olmamasından, eyni zamanda dünya ticarətinin və tədiyyə sisteminin yaxşı, yaxud pis fəaliyyət göstərməsindən, ayrı-ayrı ölkələrdə həyata keçirilən iqtisadi və siyasi siyasətdən asılıdır. Göründüyü kimi, qloballaşma daha fəal beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafını tələb edir və öz növbəsində bu əməkdaşlığı təşkil edən beynəlxalq müəssisələrin üzərinə əlavə məsuliyyət qoyur.

Beləliklə, axırıncı dünya müharibəsindən sonra xalqların yaxınlaşmasına, ayrı-ayrı bölgələrin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin bərabərləşməsinə hər biri özünəməxsus tərzdə dəstək verən müxtəlif beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları yaranmağa başladı. Beynəlxalq münasibətlərin müasir inkişaf mərhələsi və qloballaşmanın dərinləşməsi mövcud maliyyə-kredit təşkilatlarında islahatlar aparılmasını, həmçinin onların yeni formalarının yaradılmasını tələb edir.

Beynəlxalq valyuta-kredit və maliyyə təşkilatları beynəlxalq münasibətlərin ən mühüm elementidir. Hüquqi şəxslər olan bu qurumlar bir neçə dövlətin, yaxud bu dövlətlərin təşkilat və müəssisələrinin iştirakı ilə yaradılır. Müxtəlif funksiyaları yerinə yetirən belə təşkilatlar çoxdur. Mahiyyətlərini tam və səmərəli surətdə öyrənmək üçün onların təsnifatını vermək lazımdır.

Belə təsnifat bir neçə əlamət üzrə aparıla bilər. Dünyanın və regionların maliyyə-kredit qurumlarını bir-birindən fərqləndirən ən başlıca cəhət onların əhatə dairəsinin nə dərəcədə geniş olmasıdır. Dünya maliyyə-kredit təşkilatları nüfuz sahəsinə görə bütün dövlətləri, yaxud onların təşkilatlarını əhatə edir. Belə təşkilatlar sırasına Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı, Dünya Ticarət Təşkilatı və bir

sıra beşiyə daxilidir. Regional təşkilatlara isə yalnız ayrı-ayrı region-ya dövlətlər qrupunu əhatə edən, məsələn, İslam İnkişaf Bankı, Asiya İnkişaf Bankı, Avropa İnkişaf və Yenidənqurma Bankı və s. kimi qurumlar aiddir.

Təsnifatın əsasını təşkil edən ikinci əlamət həmin təşkilatların yerinə yetirdikləri vəzifələrin hansı sahəni əhatə etməsidir. Bu baxımdan onlar maliyyə təşkilatlarına, valyuta təşkilatlarına və kredit təşkilatlarına bölünür. Eyni vaxtda bir neçə funksiyanı yerinə yetirənləri də var. Bunlara **qarışıq təşkilatlar** deyirlər.

21.2. Beynəlxalq valyuta fondu

Dünyanın aparıcı hökumətlərarası maliyyə-kredit təşkilatı BVF – Beynəlxalq Valyuta Fondudur (International Monetary Fund – IMF). Üzv ölkələr maliyyə çətinlikləri və tədiyyə balansı çatışmazlığı ilə üzləşdikləri zaman onlara qısa və ortamüddətli kreditlər vermək və bu ölkələr arasında valyuta münasibətlərini tənzimləmək məqsədilə yaradılıb.

BVF Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Bretton-Vuds şəhərində (Nyu-Hempşir ştatı, ABŞ) 1944-cü ilin iyulunda 45 ölkənin iştirak etdiyi Beynəlxalq valyuta-maliyyə konfransında qəbul olunmuş saziş əsasında yaradılmışdır. Həmin ölkələrin nümayəndələri 1930-cu illərin Böyük Depressiyasına səbəb olmuş məhvəedici iqtisadi siyasətin təkrarlanmasına yol verməmək üçün öz aralarında iqtisadi əməkdaşlığın əsasını qoymaq barədə razılığa gəlmişdilər.

Saziş 1945-ci il dekabrın 27-də qüvvəyə mindi və BVF ilk 29 ölkənin Sazişin maddələrini imzaladığı həmin vaxtdan fəaliyyətə başladı. 1947-ci il martın 1-dən BMT-nin ixtisaslaşdırılmış orqanı sayılır.

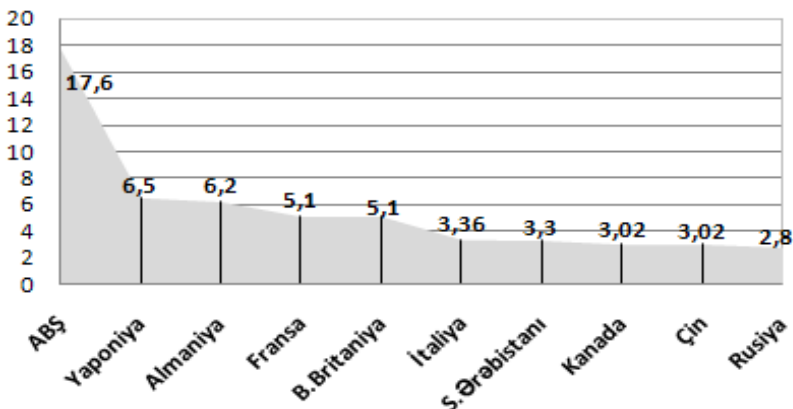
Müasir dövrdə Beynəlxalq Valyuta Fondu böyük ehtiyatları olan ən güclü, ən nüfuzlu beynəlxalq maliyyə təşkilatıdır.

Fondun ehtiyatları əsas kapitaldan və yığımlardan formalaşır. Kapital kvotalardan – üzv ölkələrin ayırmalarından tərtib edilir. Kvota iştirakdan asılı olan ölçülərdə müəyyən edilir:

- 1) Nizamnamə kapitalına ayırmaların ölçüsü.
- 2) İdarəetmə orqanlarında məsələlərin həlli zamanı ölkələrin malik olduğu səslərin sayı.
- 3) Fond ehtiyatlarından istifadə limiti.

Bundan başqa, kvotanın müəyyənləşdirilməsi hər bir ölkənin iqtisadi potensialı və dünya iqtisadiyyatındakı mövqeyi ilə də bağlıdır. Kvota-

lar bütövlükdə üzv ölkənin dünya iqtisadiyyatında nisbi payı. etdirir: buraxılan məhsulun həcminə görə ölkənin iqtisadiyyatı nə qədər geniş, xarici ticarəti nə qədər irihəcmli və rəngarəng olarsa, onun kvotasının səviyyəsi də, adətən, bir o qədər yüksək olur. Dünyada ən iri iqtisadiyyata malik Amerika Birləşmiş Ştatları Fond kvotalarının ümumi həcmnin 17,6 faizini, ən kiçik iqtisadiyyata malik Şeyşel adaları isə 0,004 faizini verir (21.2.1. diaqramına bax).

Diaqram 21.2.1. BVF-də aparıcı ölkələrin kvotaları (kvotaların ümumi məbləğinə nəzərən %-lə)

1999-cu ilin yanvarında qüvvəyə minmiş kvotalara son (on birinci) baxış çərçivəsində BVF-in kvotaları təxminən 45 faiz artırılmış (1990-cı ildən sonra ilk dəfə) və 212 milyard SDR-ə bərabər olmuşdur.

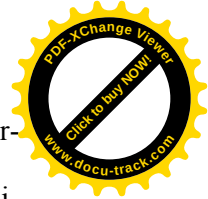
Zəruri hallarda –özünün kvotalar üzrə ehtiyatlarını zənginləşdirməyə ehtiyac yarandıqda və beynəlxalq valyuta sistemi təhlükə qarşısında qaldıqda BVF borc almaq səlahiyyətinə malikdir. Bunun üçün onun iki daimi mexanizmi mövcuddur:

- Borclar haqqında Ümumi Razılaşma. 1962-ci ildə təsis edilib. 11 iştirakçısı var (sənayecə inkişaf etmiş On Dövlət Qrupunun hökumətləri və mərkəzi bankları və İsveçrə);

- 1997-ci ildən tətbiq olunan, 25 dövlətdən və müəssisədən ibarət Yeni Razılaşma.

Bu iki razılaşmaya görə BVF bütövlükdə 34 milyard SDR-lik borc ala bilər.

Hazırda BVF-in 184, təxminən dünya ölkələrinin sayı qədər üzvü var. Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildən bu nüfuzlu beynəlxalq

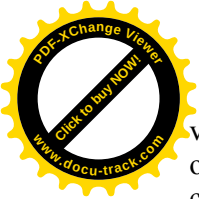
...üzvüdür. Azərbaycanın kvotası 160.9 milyon SDR-ə bərabər-
...u da ümumi məbləğin 0.07%-ni təşkil edir.

BVF onun üzvü olan dövlətlərə hesabat verir. Fondun gündəlik işi-
ni üzv dövlətləri təmsil edən İcra Şurası və Sərəncamçı direktorun,
onun 3 müavininin başçılıq etdikləri, beynəlxalq əsasda işə götürülən
xüsusi personal aparır. Rəhbərlik üzvlərinin hər biri dünyanın bir
regionundan təyin olunur. Fondun ali rəhbər orqanı tərkibində üzv döv-
lətlərin hamısının təmsilçiləri olan İdarəçilər Şurasıdır. Şura hər bir üzv
dövlət tərəfindən beş il müddətinə təyin olunan idarəçilər və müavin-
lərdən təşkil edilir və BVF-nin fəaliyyətinin prinsipial məsələlərini həll
edir. İdarəçilər Şurasının iclası, adətən, ildə bir dəfə BVF-in və Ümum-
dünya Bankının illik Müşavirəsi zamanı keçirilir. Hər bir ölkə (üzv) öz
idarəçisini (bu, bir qayda olaraq, ölkənin maliyyə naziri və ya milli
bankın prezidenti olur) və onun müavini təyin edir. İdarəçilər Şurası
siyasətin əsas məsələləri üzrə qərarlar qəbul edir, lakin cari qərarların
qəbulu İcra Şurasına həvalə olunur. Beynəlxalq valyuta sistemində aid ən
mühüm siyasət məsələləri ildə iki dəfə, Beynəlxalq Valyuta-Maliyyə
Komitəsi adlanan (1999-cu ilin sentyabrınadək Müvəqqəti Komitə adla-
nırdı) İdarəçilər Komitəsinin iclaslarında nəzərdən keçirilir.

24 icraçı direktordan ibarət olan İcra Şurasının sədri Sərəncamçı
Direktordur. İcra Şurasının iclasları Təşkilatın Vaşinqtondakı Qərarga-
hında, adətən, həftədə üç dəfə, lazım gəldikdə daha tez-tez, iş gününün
əvvəlindən sonunadək olur.

BVF-nin 5 ən iri səhmdarının (ABŞ, Yaponiya, Almaniya, Fransa
və Böyük Britaniya), eləcə də Çinin, Rusiyanın və Səudiyyə Ərəbis-
tanının Şurada daimi yerləri var. Yerdə qalan 16 icraçı direktoru iki il
müddətinə müvafiq ölkə qrupları seçir. Şura iclaslarında müzakirələrin
əsasını təşkil edən sənədləri başlıca olaraq (bəzən Ümumdünya Bankı-
nın əməkdaşlığı ilə) BVF-nin personalı hazırlayır. BVF rəhbərliyi bə-
yəndikdən sonra sənədlər Şuraya göndərilir. Bəzi sənədləri isə icraçı
direktorların özləri təqdim edirlər.

Şura sədrliyindən başqa, həm də BVF personalının başçısı olan,
idarəetmə işini İcra Şurasının rəhbərliyi altında yerinə yetirən Sərən-
camçı Direktor İcra Şurası beşillik müddətə seçir (onun 5 ildən sonra
yenə seçilmək imkanı var). Sərəncamçı Direktorun Birinci müavini və
daha iki müavini olur. BVF-nin əməkdaşları beynəlxalq mülki qulluq-
çulardır. Onlar öz ölkələri qarşısında deyil, BVF-nin qarşısında məsuliyyət
daşıyırlar. Təşkilatın 133 ölkədən cəlb olunmuş 2800-ə yaxın əmək-
daşı var. Bunlardan təxminən üçdə ikisi iqtisadçılardır. BVF 22 idarədən

və bölmələrdən ibarətdir. Bunlara Sərəncamçı direktorun təşəbbüsündə olan direktorlar başçılıq edirlər. Əməkdaşların çox hissəsi Vaşinqtonda çalışsa da, təxminən 80 nəfər daimi nümayəndə iqtisadi siyasət üzrə tövsiyyələr hazırlanmasına yardımçı olmaq üçün üzv dövlətlərə göndərilir. Digər beynəlxalq və regional müəssisələrlə və vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları ilə əlaqə saxlamaq üçün BVF-nin Parisdə və Tokioda şöbələri fəaliyyət göstərir. Bundan əlavə, əsasən, BMT sistemindəki başqa müəssisələrlə əlaqə yaratmaq üçün Nyu-Yorkda və Cenevrədə də şöbələr açılıb.

BVF-nin ştatı onun üzvü olan dövlətlərin nümayəndələrindən ibarətdir. Tələblərə cavab verən hər hansı vətəndaş BVF-nin işçisi ola bilər.

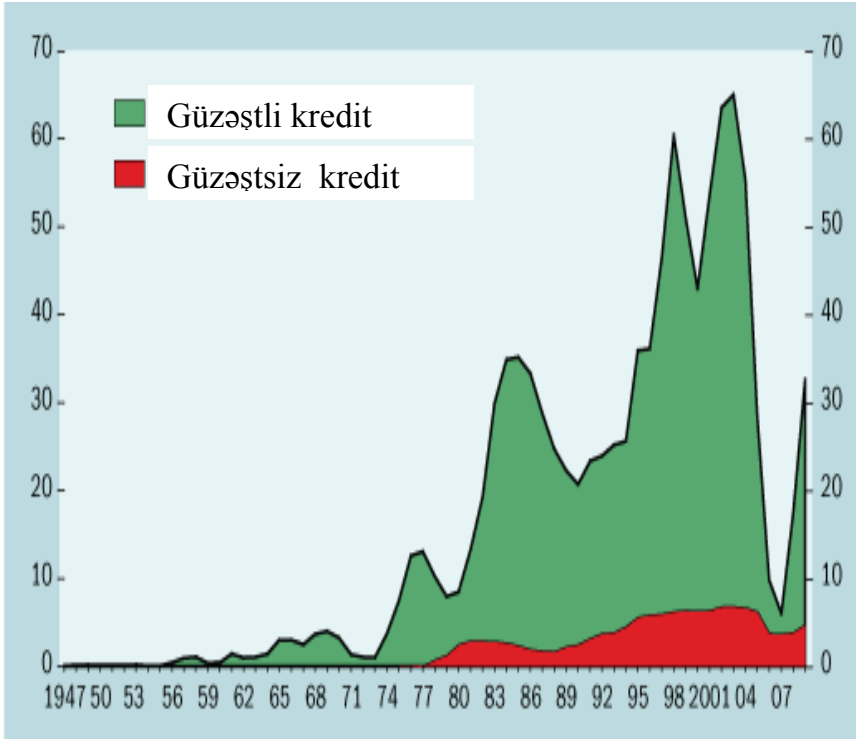
BVF-də müxtəlif qərarların qəbulu zamanı səsvermə sistemi «Bir ölkə – bir səs» prinsipi ilə işləyən digər beynəlxalq təşkilatların səsvermə sistemindən fərqlidir. BVF-də səslerin taraz bölgüsü prinsipi fəaliyyət göstərir: hansı ölkənin BVF-də, əsasən, iqtisadiyyatının həcmi ilə müəyyən edilən kvotası daha yüksəkdirsə, onun səsi də bir o qədər çoxdur. Bu, çox vaxt narazılıqlara səbəb olur.

BVF müxtəlif funksiyalar yerinə yetirir. Təşkilatın onun Nizamnaməsi ilə müəyyənləşən məqsədləri dünya ticarətinin balanslı inkişafına, mübadilə kurslarının sabitliyinin qorunmasına yardımçı olmaqdan, valyutaların devalvasiyasından rəqabətdə üstünlük qazanmaq niyyəti ilə istifadə olunmasına imkan verməməkdən və tədiyyə balansındakı problemlərin nizamlı həllində ölkələrə kömək göstərməkdən ibarətdir. Bu məqsədləri reallaşdırmaq üçün BVF:

- üzv dövlətlərin iqtisadiyyatında, maliyyə və siyasətində baş verən dəyişiklikləri müşahidə edir və özünün 50 ildən artıq təcrübəsinə əsaslanaraq üzv dövlətlərə iqtisadi siyasət məsələləri üzrə tövsiyələr verir. Məsələn, Yaponiya iqtisadiyyatının 2000-ci il üzrə illik icmalında BVF-nin İcra Şurası Yaponiya hökumətinə məsləhət görmüşdü ki, iqtisadi artımı faiz dərəcələrini aşağı səviyyədə saxlamaqla, korporasiyaların və bankların strukturunu dəyişməklə, rəqabət şəraiti yaratmaqla stimullaşdırsın. 2000-ci ildə iqtisadiyyatı ehtiyatla idarə etdiyinə görə BVF Meksika hökumətinin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmiş, inflyasiya göstəricilərindən tədricən məqsədli surətdə istifadəyə keçilməsini dəstəkləmiş, lakin bank sistemi yetərincə kapitallaşdırılmadığına görə narahatlığını bildirmişdi;

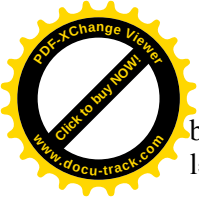
- tədiyyə balansı sahəsində problemlərlə üzləşən üzv dövlətlərə kreditlər verir. Burada məqsəd təkcə müvəqqəti maliyyələşdirmə deyil, həm də əsas problemlərin aradan qaldırılmasına yönəlmiş sabitləşmə və

siyasətini dəstəkləməkdir. Qrafik 21.2.1 - dən göründüyü kimi, 1974-cü vaxtdan etibarən BVF ölkələrin kreditləşməsində aktiv iştirak etmişdir.

Qrafik 21.2.1. BVF-nin kreditləşmə tarixi

Ötən dövr ərzində BVF-dən ən çox borc götürən ölkələr Meksika, Koreya, Rusiya, Braziliya, Argentina, Türkiyə, Pakistan və b. olub. 1997-1998-ci illərdəki Asiya maliyyə böhranı zamanı BVF qəti tədbirlər görərək Koreyaya öz ehtiyatlarını möhkəmlətməkdə kömək etdi. Söz verdi ki, iqtisadi islahatlar aparmaq, maliyyə və korporasiya sektorlarının strukturunu dəyişdirmək, iqtisadi tənəzzülün qarşısını almaq üçün həmin ölkəyə 21 milyard ABŞ dolları verəcək. Dörd il ərzində Koreya bu kreditləri qaytarmaq, eyni zamanda öz ehtiyatlarını bərpa etmək məqsədilə iqtisadiyyatda yetərinə yüksəlişə nail oldu. BVF-nin kredit proqramından bəhrələnməklə Türkiyə də dərin böhrandan çıxı

bildi. Bu illərdə BVF İndoneziya, Filippin, Tayland kimi bir lərə də böyük məbləğdə kreditlər verdi.

2008-ci ilin dərin iqtisadi böhranından çıxmaq üçün də BVF bir neçə ölkəyə kreditlər vermiş və böhrandan çıxmaqda onlara kömək göstərmişdir. 2008 - 2009 -cu illərdə fondun vəsaitlərindən Ermənistan, Gürcüstan, Macarıstan, Islandiya, Latviya, Pakistan, Belarus, Ukrayna və bir sıra digər ölkələr istifadə etmişdir.

BVF keçid iqtisadiyyatı ölkələrinə də xeyli kredit vermiş, texniki yardım göstərmişdir.

Cədvəl 21.2.1.

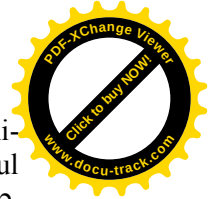
BVF-nin Rusiyaya verdiyi kreditlər (mlrd ABŞ dolları ilə)

İllər	Verilmişdir	Ödənməmişdir	Ödənməmişdir (ilin sonunadək)
1992	1.0	-	1.0
1993	1.5	-	2.5
1994	1.5	-	4.0
1995	5.5	-	9.5
1996	3.8	0.5	12.5
1997	2.0	0.5	13.2
1998	6.2	0.9	19.3
1999	0.6	4.2	15.2
2000	-	2.9	11.6
2001	-	3.8	7.4
2002	-	1.5	6.5
2003	-	1.9	5.1

Mənbə: John Odling-Smee, The IMF and Russia in the 1990s, WP/04/155

Göründüyü kimi, Rusiya BVF-dən xeyli kredit alıb və bunun sayəsində iqtisadiyyatını sabitləşdirməyə nail olub. Üzv ölkələr öz kvotalarının 25 faizindən çox olmayan kreditləri avtomatik qaydada ala bilərlər. Rusiyada sabitlik əldə olunduqdan sonra BVF-dən kreditlərin alınması ciddi surətdə məhdudlaşdırılmış və faktiki olaraq alınan kreditlər də geri ödənilmişdir.

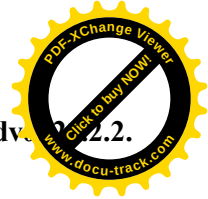
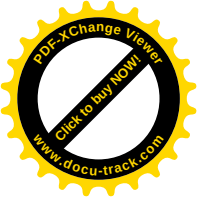
BVF-nin kreditləşmə həcmi 250 mln dollar həcmində müəyyənləşdirilmişdir. Amma 2008-ci il böhranından sonra bu məbləğin 750 mln dollara çatdırılması nəzərdə tutulur.

BVF öz üzv dövlətlərin hökumətlərinə və mərkəzi banklarına da texniki yardım göstərir, öz səlahiyyəti daxilində kadr hazırlığı ilə məşğul olur. SSRİ dağıldandan sonra BVF öz təşəbbüsü ilə Baltika ölkələrinə, Rusiyaya və digər keçmiş sovet respublikalarına mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma sistemindən bazar iqtisadiyyatı sistemində keçid çərçivəsində xəzinədarlıq sistemi yaratmaq üçün kömək etməyə başladı. BVF, demək olar, bütün ölkələrlə iqtisadi siyasət məsələlərinə dair fəal dialoq aparmağa, qlobal kontekstdə onların təkcə iqtisadi siyasətini deyil, həm də beynəlxalq valyuta-maliyyə sistemi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən digər məsələlərini müzakirə etməyə səlahiyyəti çatan yeganə beynəlxalq təşkilatdır. Bu məsələlər sırasına həmin ölkələrdə valyuta kursları mexanizmlərinin seçilməsi, beynəlxalq kapital axınının sabitliyi pozmasına yol verilməməsi, beynəlxalq aləmdə tanınan standartların, müvafiq sahələr üzrə fəaliyyət göstərən təsisatlar üçün kodekslərin işlənib-hazırlanması daxildir.

Bu işləri görməkdə məqsəd özv dövlətlərin iqtisadi siyasətinin işlənib-hazırlanma və icra prosesinin təkmilləşdirilməsinə, bütün vasitələrlə, o cümlədən maliyyə nazirliyi, mərkəzi bank kimi məsuliyyətli müəssisələrdə çalışan kadrların ixtisasını artırmaq yolu ilə yardımçı olmaqdır. İqtisadi siyasət üzrə tövsiyələr və maliyyə köməyi texniki yardım ilə tamamlanır. BVF-nin inzibati xərclərinin təxminən 20 faizi məhz texniki yardıma sərf olunur.

BVF texniki yardım verməyə 1960-cı illərdə, müstəqillik qazanmış dövlətlər mərkəzi bankların və maliyyə nazirliklərinin təşkil edilməsində onlara kömək göstərilməsi xahişi ilə bu təşkilata müraciət etdikdən sonra başlayıb. Bu sahədə ikinci güclü dalğa 1990-cı illərə, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin, sovet respublikalarının bazar iqtisadiyyatı sistemində keçid yoluna qədəm qoyduqları dövrə təsadüf edir. Sonralar texniki yardımın həcmnin artmasına beynəlxalq maliyyə sisteminin möhkəmləndirilməsi zərurəti səbəb oldu. BVF eyni zamanda ölkələrə onların maliyyə sistemini, iqtisadiyyat və maliyyə məlumatlarının toplanıb yayılması metodlarını təkmilləşdirmək, vergi və hüquq sistemlərini gücləndirmək, bank tənzimlənməsini və nəzarətini gücləndirmək üçün də yardımlar göstərir. Ciddi vətəndaş iğtişaşları, yaxud müharibələrdən sonra dövlət qurumlarını bərpa etməkdən ötrü də müxtəlif ölkələrə lazımı tövsiyələr verilir. 1992-2001-ci illər arasında BVF xəzinədarlığa, mərkəzi banka və vergi sistemində yardımçı olmaq məqsədilə təkcə Rusiya ərazisində 25 məsləhətçi saxlayırdı (21.2.2. cədvəlinə bax).

BVF-nin Rusiyaya texniki yardımı

Cədvəl 2.2.

Maliyyə illəri	İşçilərin sayı (illik)	Dünyadakı miqdarın faizi ilə
1992	3.2	2.4
1993	7.2	4.8
1994	9.6	6.7
1995	12.1	7.2
1996	8.8	4.2
1997	6.1	3.3
1998	4.0	2.7
1999	4.6	2.3
2000	3.9	2.0
2001	3.6	1.9
Cəmi:	63.1	3.7

Mənbə: John Odling-Smee, The IMF and Russia in the 1990s, WP/04/155

BVF bu istiqamətdə də kadr hazırlığı ilə məşğul olur, özünün Vaşinqtondakı qərargahında və Əbicandakı, Braziliyadakı, Vyanadakı, Sinqapurdakı regional tədris mərkəzlərində üzv dövlətlərin hökumət müəssisələrinin və mərkəzi banklarının əməkdaşları üçün təlim kursları təşkil edir.

BVF əməkdaşları, eləcə də kontraktla işləyən məsləhətçilər, ekspertlər öz səfərləri zamanı yerlərdə də texniki yardım göstərirlər. Texniki yardıma və kadr hazırlığına lazım olan əlavə maliyyə vəsaitini Yaponiya və İsveçrə kimi ölkələr, beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən Ümumdünya Bankı, Avropa İttifaqı, BMT-nin İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı və İnkişaf Proqramı verir.

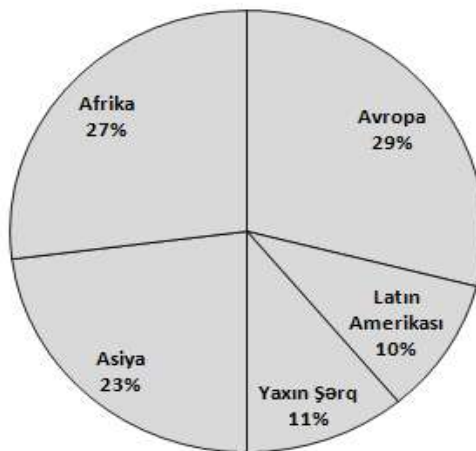

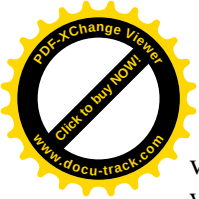
Diagram 22.2.2. BVF-nin texniki yardımında ayrı-ayrı regionların payı (2001-ci maliyyə ili, ümumi yekuna görə %-lə).

2008-ci il böhranının qarşısının alınması məqsədilə BVF texniki yardımlar istiqamətində də ciddi islahatlar aparmışdır. Belə ki, fond regional texniki yardım mərkəzlərinin rolunu artırmış, yeni dörd regional texniki mərkəz (Amerika, Cənubi və Qərbi Afrika və Orta Asiyada) açmağı planlaşdırmışdır. Həmçinin fond yeni məqsədli trust fondlarının yaradılmasını nəzərdə tutur.

BVF kredit verərkən bir sıra mexanizmlərdən istifadə edir. Onların ən mühümləri ilə tanış olaq:

- **Stend-bay kreditləri.** Bu kredit barədə razılaşma BVF-nin kreditləşdirmə siyasətinin əsasını təşkil edir. Tarixi 1952-ci ildə, Belçikaya öz beynəlxalq ehtiyatlarını zənginləşdirmək üçün 50 milyon ABŞ dolları verilməsi ilə başlanır. Stend-bay üzv ölkəyə qısamüddətli tədiyyə balans problemini tənzimləmək üçün müəyyən olunmuş məbləğ həcmində, adətən, 12-18 ay ərzində kredit üzrə vəsait almaq imkanını təmin edir.

- **Kompensasiyaedici kreditləşdirmə mexanizmi.** 1963-cü ildə BVF xammal istehsal edən üzv dövlətlərin ixrac mədaxilləri, məsələn, ucuzlaşma nəticəsində müvəqqəti olaraq azaldıqda onu kompensasiya etmək üçün həmin dövlətlərə maliyyə yardımı verilməsinin mexanizmini təsis etdi. 1981-ci ildə dənli bitkilərin idxalına sərf olunan xərclərin müvəqqəti olaraq artmasının nəticələrini aradan qaldırmaqda belə ölkələrə kömək məqsədilə bu mexanizmə yeni komponent əlavə olundu.

- **BVF-nin geniş kreditləşdirmə mexanizmi.** Bu mexanizmin vəsində BVF-nin verdiyi dəstək üzv dövlətlərə tədiyyə balansının yətimini hissediləcək şəkildə zəiflədən struktur xarakterli iqtisadi problemlərin həllində yardımçı olmaq üçün, adətən, üç-dörd il ərzində, müəyyən olunmuş məbləğ daxilində kredit vəsaiti almaq imkanına təminat verir. 1974-cü ildə tətbiq edilmiş bu mexanizm üzrə ilk razılaşma 1975-ci ildə Keniya ilə bağlanıb

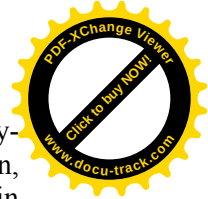
- **Yoxsulluğu azaltmaq və iqtisadi artıma dəstək məqsədilə maliyyəayırma mexanizmi** (1999-cu ildə strukturun yenidən qurulmasının geniş maliyyələşdirilməsi mexanizminin əvəzinə yaradılıb). Bu mexanizm tədiyyə balansında uzunmüddətli problemlərlə üzləşən ən yoxsul üzv dövlətlərə aşağı faiz dərəcəsi ilə kredit verilməsini nəzərdə tutur. Faiz dərəcələri arasındakı fərq əvvəllər BVF-yə məxsus qızılın satışından əldə olunmuş vəsaitin, habelə üzv dövlətlərin bu məqsədlər üçün BVF-yə təqdim etdikləri borcların və qrantların hesabına subsidiyalasdırılır.

- **Əlavə ehtiyatların maliyyələşdirilməsi mexanizmi (SRF)** bazarda inamını qəfildən itirməsi nəticəsində tədiyyə balansını sahəsində fəvqəladə çətinliklərlə, xaricə kapital axını və sabitliyin pozulması təhlükəsi ilə üzləşmiş üzv dövlətlərə qısamüddətli əlavə kreditlər təqdim edir. SRF kreditləri üzrə faiz dərəcəsinə BVF kreditləri üzrə adi dərəcənin əlavəsi də artırılır.

- **Şərtləşdirilmiş kredit xətləri.** Başqa ölkələrdəki çətinliklər bəzən zəncirvari reaksiya kimi yayılaraq etibarlı iqtisadi siyasət yürüdən üzv dövlətlərə də sirayət edir, bunun nəticəsində onlar da bazarda inamlarını qəfildən itirərək sabitliyin pozulması ehtimalı ilə üzləşirlər. Şərtləşdirilmiş kredit xətləri belə hallarda həmin dövlətlərə qısamüddətli əsasda kredit almağa imkan verən müdafiə mexanizmidir.

- **Fəvqəladə yardım.** Qəfil və gözlənilməz təbii fəlakətlər nəticəsində tədiyyə balansında yaranmış problemləri aradan qaldırmaqda üzv dövlətlərə yardım forması kimi 1962-ci ildə tətbiq edilib. Üzv dövlətlər onların institusional və inzibati potensialını sarsıdan hərbi münaqişələrlə üzləşdiyindən 1995-ci ildən bu yardım forması belə hallara da şamil edilir.

BVF öz kreditlərini müraciət əsasında və ölkənin iqtisadi vəziyyətini tam öyrəndikdən, üzv ölkələr qarşısında qoyduğu bir sıra tələblər yerinə yetirildikdən sonra verir. Bu tələblər bir çox hallarda Fondun sabitləşdirmə proqramlarında nəzərdə tutulur. Onların yerinə yetirilməsi məcburidir və ən çox ölkənin pul-kredit sisteminin vəziyyəti ilə bağlı

olur. Çünki BVF kreditləri istehsalı, ticarəti, xidmət sahələrini maliyyələşdirmək üçün deyil, ölkənin maliyyə-valyuta sistemində sabitliyin, müəssisə valyutanın dəyərinin qorunması və tədiyyə balansındakı kəsirin aradan qaldırılması məqsədilə verir.

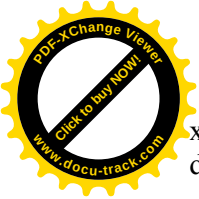
21.3. Dünya bankı qrupu

Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (BYİB) dövlətlərarası investisiya institutudur. Bu təşkilat, demək olar, hər yerdə **Dünya Bankı (The World Bank)** adlandırılır. Ən böyük beynəlxalq təşkilatlardan olan Dünya Bankı 1944-cü ildə Bretton-Vudsdə (Nyu-Hempşir ştatı, ABŞ) Birləşmiş Millətlərin Beynəlxalq Valyuta-Maliyyə Konfransının qərarı ilə Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə bir vaxtda yaradılmışdır. Fəaliyyətə 1946-cı il iyunun 25-də başlamış bu Bank rəsmən BMT-nin ixtisaslaşdırılmış maliyyə orqanı sayılır.

Fəaliyyətinin ilk mərhələsində Ümumdünya Bankı Avropanın müharibədən sonrakı bərpasına yardım göstərirdi. O, 250 milyon dollarlıq ilk borcu 1947-ci ildə bərpa olunmaq üçün Fransaya verib. Yenidənqurma Bankın fəaliyyətində mühüm istiqamətlərdən biri kimi qalmaqdadır. Bu, təbii fəlakətlərin nəticələrinin aradan qaldırılması, fəvqəladə vəziyyətlərdə humanitar yardımın göstərilməsi, xüsusən inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatı dövrünü yaşayan ölkələrdə münafişədən sonra bərpa işlərinin aparılması kimi vəzifələri həll etməyə imkan verir.

Müasir mərhələdə Bank özünün əsas məqsədinə – yoxsulluğun aradan qaldırılmasına nail olmağa daha çox diqqət yetirir. Bir vaxtlar orada, ən çox da Vaşinqtondakı qərargahda yalnız mühəndislər və maliyyə təhlilçiləri çalışırdısa, indi Bankın ştatlı əməkdaşlarının tərkibi çoxprofilli və rəngərəngdir. Onların sırasında iqtisadçılar, dövlət siyasəti məsələləri üzrə ekspertlər, sahə ekspertləri, sosioloqlar fəaliyyət göstərirlər. İşçilərin 40 faizi Bankın müxtəlif ölkələrdəki daimi nümayəndəliklərində çalışır.

Bu qurum indi daha nəhəng, daha genişmiqyaslı, daha mürəkkəb quruluşlu bir təşkilata – sıx qarşılıqlı əlaqədə olan 5 qurumdan ibarət (bu barədə sonra danışacağıq) Ümumdünya Bank Qrupuna çevrilib. Bu təşkilat 1980-90-cı illərdə dünya iqtisadiyyatının inkişafına güclü təsir göstərən bir neçə istiqamətdə fəal iş aparırdı. Bununla belə, həmin dövrdə o, bir neçə ən məşhur layihənin yerinə yetirilməsində özünün müəyyənləşdirdiyi prinsiplərə əməl etmədiyinə görə haqlı olaraq müxtəlif ölkələrin ictimai qınaq obyektinə olmuşdu. Həmin vaxtdan bəri təşkilatda

xeyli islahatlar aparılmış və o, yüksək uğurlar əldə etməyə nə qədər qadirdir.

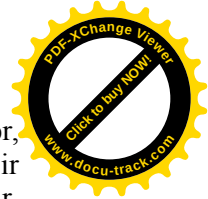
Onun tərkibindəki 5 təşkilatın hamısı həm ayrı-ayrılıqda, həm də bir-biriləri ilə əməkdaşlıq şəraitində daxili iş rejiminin təkmilləşdirilməsi və təşkilatın fəaliyyətinin xarici səmərəsinin yüksəldilməsi üzərində işləyirdi. Bank beynəlxalq siyasi arenada heç vaxt olmadığı qədər önəmli rol oynayır. Bosniyadakı münaqişəsonu işlərdən və böhran keçirmiş Şərqi Asiya ölkələrinə yardım göstərməkdən tutmuş Mərkəzi Amerikadakı tufanların, Türkiyədəki zəlzələlərin nəticələrinin aradan qaldırılmasına, Kosovoda və Şərqi Timorda yardımlar göstərilməsinə qədər olan bütün mürəkkəb fəvqəladə vəziyyətlərin tənzimlənməsində bu Bank müxtəlif tərəfdaşlıq təşkilatları və müştərilərlə səmərəli əməkdaşlıq edir.

Xeyli tərəqqi əldə edilməsinə baxmayaraq Banklar Qrupu öz vəzifələrini hələ tam yerinə yetirməyib. Əslində, inkişafı bağlı vəzifələrin və problemlərin get-gedə çoxaldığı və mürəkkəbləşdiyi bir dövrdə prinsipə bu işi görmək mümkün də deyil.

Ümumdünya Bankı bir növ kooperativ cəmiyyət, səhmdarları isə ona üzv olan ölkələrdir. Hər bir ölkənin səhmlərinin miqdarı onun iqtisadiyyatının miqyaslarından asılı olaraq təxmini hesablanır. Bankın ən böyük (səhmlərin 16,41%-i) səhmdarı ABŞ-dır, sonra Yaponiya (7,78%), Almaniya (4,49%), Birləşmiş Krallıq (4,31%) və Fransa (4,31%) gəlir. Yerdə qalan səhmlər digər üzvlər arasında bölüşdürülüb.

Ümumdünya Bankının üzvü olan dövlətləri İdarəçilər Şurası təmsil edir. İdarəçilər, adətən, ölkələrin vəzifəli şəxslərindən, məsələn, maliyyə, yaxud iqtisadiyyat nazirlərindən və ya mərkəzi bankın rəhbərlərindən ibarət olur. İdarəçilər Şurası Bankın siyasətini müəyyənləşdirən ali orqandır. Şura ildə yalnız bir dəfə, Bankın illik Müşavirəsi vaxtı öz iclasını keçirir. Buna görə də konkret səlahiyyətlər bilavasitə Bankın qərargahında çalışan icraçı direktorlara verilir. Hər bir üzv dövləti icraçı direktorlardan biri təmsil edir. İcraçı direktorlardan beşini ən böyük səhm paketlərinə sahib olan beş üzv dövlət (ABŞ, Yaponiya, Almaniya, Fransa və Birləşmiş Krallıq) təyin edir. Yerdə qalan üzv dövlətləri 19 icraçı direktor təmsil edir.

Ənənəyə görə, Ümumdünya Bankının Prezidenti vəzifəsinə ən iri səhmdar olan ABŞ-nın vətəndaşlarından biri beş il müddətinə seçilir. Həmin adam sonradan yeni müddətə də seçilə bilər. Prezident Direktorlar Şurasının müşavirələrində sədrlik və Bankın fəaliyyətinə ümumi rəhbərlik edir.

Bankda 10 minə yaxın adam, o cümlədən iqtisadçılar, mühəndislər, nütəxəssisləri, ekoloqlar, maliyyə təhlilçiləri, antropoloqlar və bir çox başqaları işləyirlər. Bankın əməkdaşları 160 ölkənin vətəndaşlarıdır. 3 mindən çox adam Bankın üzv dövlətlərdəki nümayəndəliklərində çalışır.

Ümumdünya Bankının rəhbər orqanı İdarəçilər Şurası, idarəetmə orqanı isə Direktorluqdur. Dünya Bankına yalnız BVF-də təmsil olunmuş ölkələr üzv ola bilər. Bu tələb onunla izah edilir ki, bankın üzvü olan ölkələr öz valyuta-maliyyə siyasətlərini BVF-nin Nizamnaməsinə uyğun olaraq həyata keçirməlidirlər.

Dünya bankının orqanlarında səs hüququ bankın kapitalında ayrı-ayrı ölkələrin ayırmalarının həcmi ilə müəyyən olunur. Buna görə də təşkilatın fəaliyyətində böyük dövlətlərin rolu daha geniş, səsləri daha çoxdur. Bank qərar qəbul edərkən səslərin əksəriyyəti tələb olunur. Bu, mühüm qərarların qəbulu üçün daha vacibdir.

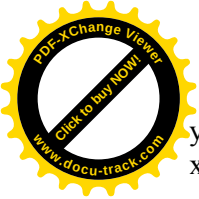
Bankın ümumi kapitalının çox hissəsi ABŞ-nin payına düşdü-yündən, səslərin də çoxu ona məxsusdur və qərarların qəbulu bir çox cəhətdən onun mövqeyindən asılıdır.

Dünya bankının qərarqahı Vaşinqtonda yerləşir.

Ümumdünya bankı dünyada ən böyük kredit təşkilatıdır. BVF-dən əsas fərqi budur ki, Dünya Bankının kreditləri müxtəlif iqtisadi məqsədlər üçün, o cümlədən əsasən istehsal sahələrində istifadə olunduğu halda, Fondun kreditləri, artıq qeyd olunduğu kimi, yalnız ölkənin valyuta-maliyyə vəziyyətinin sabitləşdirilməsinə sərf edilir.

Dünya bankının əsas məqsədi iqtisadi inkişafa kömək etməkdən ibarətdir və o, əsasən, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə həyata keçirilir. Bu məqsəd üzv ölkələrin bank kreditləri üçün verdikləri ərizələrdə də əks olunur. Kredit siyasəti çox ciddi olduğundan vəsaitlərin ayrılması məsələsinin həlli zamanı bank həmin ölkənin iqtisadi və maliyyə vəziyyəti haqqında çox geniş informasiya tələb edir və oraya öz nümayəndələrini göndərir ki, hər şeydən əvvəl, ölkədə özəl sektorun vəziyyəti ilə maraqlansınlar, inkişaf imkanlarını təhlil edib təkliflər versinlər. Ölkə həmin təklifləri qəbul etmədikdə kredit almaq imkanlarından məhrum olur. Ümumdünya Bankının təklifləri dövlətin suveren maraqlarına toxunmur və digər maliyyə-kredit təşkilatlarının (BVF) ölkədə fəaliyyətinə uyğunlaşdırılır.

Dünya bankının kredit siyasətində əsas yeri 20-25 illik müddətə verilən uzunmüddətli kreditlər tutur. Kreditlərin çoxu investisiyalara

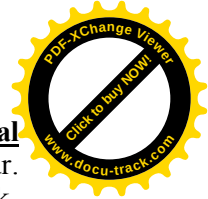
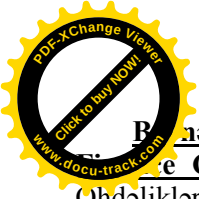
yönəldildiyindən bankın kreditlərinin tərkibində ortamüddətli kreditlərin xüsusi çəkisi çox azdır.

Ümumdünya Bank Qrupu (The World Bank Group) bir-biriləri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olan 5 müəssisədən ibarətdir. Həmin müəssisələrin təsisçiləri qəti qərarlar qəbul etmək hüququna malik üzv ölkələrdir. Aşağıda deyəcəyimiz kimi, yoxsulluqla mübarizə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi məsələlərinin həllində bu müəssisələrdən hər biri müəyyən rol oynayır.

Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı – BYİB (International Bank for Reconstruction and Development - IBRD). Əsası 1945-ci ildə qoyulub. 186 üzvü var. Kreditləşdirmə vəsaitinin bütöv həcmi 400 milyard \$-dan yuxarıdır. İllik kredit məbləği 12-15 mlrd dollara çatır. 2008-ci ildə 36 ölkədə aparılmış 87 yeni əməliyyat üçün 14 milyard \$ kredit verib. BYİB-in məqsədi davamlı inkişafa kömək etməklə, borc və təminat verməklə, kreditləşdirmə ilə bağlı olmayan bir sıra, o cümlədən təhlil və məsləhət xarakterli xidmətlər göstərməklə ortaqəliqli və kredit qabiliyyətli daha kasıb ölkələrdə yoxsulluğu azaltmaqdan ibarətdir.

BYİB maksimum mənfəətə can atmasa da, 1948-ci ildən başlayaraq hər il xalis gəlir əldə edir. Mənfəət hesabına inkişaf sahəsindəki bəzi fəaliyyət növləri maliyyələşdirilir və BYİB-in maliyyə sabitliyi təmin edilir ki, bu da kapital bazarlarında aşağı faizlə vəsait toplamağa, onları əlverişli şərtlərlə borcalanlara təqdim etməyə imkan verir.

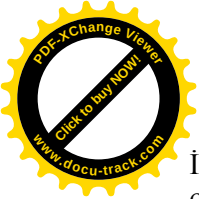
Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası – BİA (The International Development Association - IAD) 1960-cı ildə yaradılıb. 168 üzvü var. Kreditləşdirmə vəsaitinin tam həcmi 161 milyard ABŞ dollarına bərabərdir. 2008-ci ildə 62 ölkədə aparılmış 158 yeni əməliyyata 9 milyard dollar kredit verib. Son illərdə BİA-nın kreditlərinin 50%-i Afrika ölkələrinə verilmişdir. BİA-nın büdcəsinə daxil olan üzvlük haqqı Ümumdünya Bankına imkan yaradır ki, əhalisinin ümumi sayı 2,5 milyon nəfər olan ən yoxsul 81 ölkəyə hər il 7-9 milyard dollarlıq faizsiz kredit ayırsın. Bazar şəraitində borc vəsait almaq imkanından məhrum olduqlarından belə yardım həmin ölkələr üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Onlarda əhalinin çoxunun gündəlik gəliri 2 dollardan artıq deyil. BİA təhsil, səhiyyə, içməli su, kanalizasiya kimi əsas xidmət növlərindən keyfiyyətlə bəhrələnməkdə, məhsuldarlığın artmasına, yeni iş yerləri açılmasına yönəlmiş islahatların keçirilməsində, investisiyalar cəlb olunmasında bu ölkələrə kömək göstərir.

Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası – BMK (The International Finance Corporation -IFC). 1956-cı ildə yaradılıb. 182 üzvü var. Öhdəliklər portfeli 50 milyard (o cümlədən sindikatlaşdırılmış borc şəklində 5,5 milyard) ABŞ dollarına yaxındır. 2009-cu ildə 68 ölkədə 230 layihəni gerçəkləşdirmək üçün 6 milyard dollarlıq öhdəliyi vardı. Vəzifəsi özəl sektora yardım etmək yolu ilə iqtisadi inkişafa kömək göstərməkdən ibarətdir. İşgüzar tərəfdaşlarla birgə işləyərək o, inkişaf etməkdə olan ölkələrin yaşamağa qabil müəssisələrinə investisiya qoyur, öz müştərilərinə uzunmüddətli kreditlər, təminatlar verir, onlara məsləhət xarakterli və risklərin idarə olunması ilə bağlı xidmətlər göstərir. BMK özəl investisiya çatışmazlığı hiss edilən regionlarda və sektorlarda həyata keçirilən layihələri investisiyalaşdırır, kommersiya investorlarının hədsiz riskli hesab edərək BMK-nın iştirakı olmadan vəsait qoymaq istəmədikləri bazarlarda perspektiv imkanları genişləndirməyin yeni üsullarını axtarır tapır. BMK keçid iqtisadiyyatı ölkələrində, o cümlədən MDB-də özəl sektorları da həvəslə maliyyələşdirir. İstənilən sahibkar kredit almaq üçün bu korporasiyaya müraciət edə bilər.

Coxtərəfli İnvestisiya Təminatları Agentliyi – ÇİTA (The Multilateral Investment Guarantee Agency - MIGA). 1988-ci ildə əsası qoyulub. 175 üzvü var. Verilmiş təminatların ümumi həcmi 17,5 milyard dollardır (O cümlədən qiymətli kağızlar buraxılışının yerləşdirilməsinə təminat verən Birgə Proqram çərçivəsində). 2008-ci ildə 1,4 milyard dollarlıq təminat verib. Əcnəbi investorlara ekspropriasiya (müsadirə), valyuta dönersizliyi, xaricə vəsait köçürmə məhdudiyyəti, hərbi əməliyyat, vətəndaş iğtişası kimi qeyri-kommersiya riskləri ilə bağlı zərərlərdən qorunmaq təminatı verməklə onların inkişaf etməkdə olan ölkələrə cəlb edilməsinə yardımçı olur. Bundan başqa, ÇİTA vəsaitlərin investisiyalaşdırılması imkanları haqqında informasiyanın yayılmasında da ölkələrə kömək edir, habelə investisiyalarla bağlı mübahisələrin tənzimlənməsi üçün də vasitəçilik xidmətləri göstərir.

İnvestisiya Mübahisələrini Tənzimləyən Beynəlxalq Mərkəz – İMTVM (The International Centre for Settlement of Investment Disputes - ICSID). Əsası 1966-cı ildə qoyulub. 143 üzvü var. Cəmi 270 iş qeydə alınıb. Onlardan 20-si 2008-ci ilə aiddir. İnvestisiya mübahisələrinin arbitraj qaydasında tənzimlənməsini və həllini beynəlxalq mexanizmlərlə təmin edərək xarici investisiyaların cəlb olunmasına, bununla da dövlətlərlə əcnəbi investorlar arasında qarşılıqlı etimad yaradılmasına kömək etmiş olur.

İnvestisiya haqqındakı beynəlxalq razılaşmaların İMTVM-dəki arbitraj araşdırmalarına istinad edilir. Mərkəz həm qıqat işləri ilə məşğul olur, xarici investisiyaları tənzimləyən arbitraj hüququ və qanunvericiliyi məsələlərinə dair yazılar dərc edir.

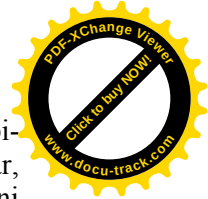
Ümumdünya Bankı ən çox öz maliyyə xidmətləri ilə tanınsa da, analitik və konsultativ xidmətlər də göstərir, inkişaf etməkdə olan ölkələrin potensialının artırılması üçün təlim proseslərində iştirak edir.

Maliyyə xidmətlərinə aşağıdakı üç sahə daxildir:

1. **Kredit alətləri.** Bankın üzvü olan ölkə bu və ya digər meyarlara uyğun gəlib-gəlməməsindən asılı olaraq kreditləşdirmə layihəsinə dəstək verməsi üçün ya BYİB-ə, ya da BİA-ya müraciət edərək borc vəsait istəyir. Bank borc alanlara müxtəlif investisiya layihələri və iqtisadiyyatın strukturunun yenidən qurulması üçün nəzərdə tutulmuş bir sıra kredit alətləri təklif edir. İnvestisiya layihələrinin əksəriyyətində Xüsusi İnvestisiya Borclarından (SİL), yaxud investisiyalar və iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorlarının dəstəklənməsi borclarından (SİM) istifadə olunur. Halbuki iqtisadiyyatın strukturunun yenidən qurulması layihələrinin çoxu iqtisadiyyatın strukturunun yenidən qurulması borclarının (SAL), yaxud Sektorun strukturunun yenidən qurulması borclarının (SEKAL) vasitəsilə maliyyələşdirilir. Bankın layihələr portfelində 1947-ci ildən indiyədək olan 9500-dən çox layihə haqqında informasiya saxlanılır. Layihə sənədləri layihələr silsiləsinin mərhələsindən asılı olaraq təqdim edilir. Layihələr əməliyyat siyasətinə, eləcə də təminatlar və müdafiə tədbirlərinə dair siyasətə müvafiq qaydada həyata keçirilməlidir.

2. **Birgə maliyyələşdirmə, trust fondları və təminatları.** Bankın ehtiyatları toplayıb birgə maliyyələşdirmək üzrə fəaliyyəti üzv dövlətlərə başqa mənbələrdən maliyyə yardımı almaqda kömək edir. «Birgə maliyyələşdirmə» termini xarici ikitərəfli və ya çoxtərəfli rəsmi tərəfdaşın, ixrac kreditləri üzrə agentliyin, yaxud özəl mənbənin Bankın maliyyələşdirdiyi konkret layihə kontekstində ehtiyat şəklində saxladığıları maliyyə vəsaitləri deməkdir. Trust fondları Banka ikitərəfli və çoxtərəfli donorlarla birlikdə investisiya əməliyyatları, eləcə də borc yükünü, iqtisadiyyatın təcili bərpaşını, texniki yardımı asanlaşdırmaq üçün vəsait toplamağa imkan verir. Təminatlar, adətən, özəl sektorun öz üzərinə götürmək istəmədiyi risklərin örtülməsi hesabına Banka üzv olan borc alan ölkələrin özəl qaydada maliyyələşdirilməsinə imkan verir.

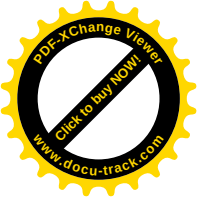
3. **Dotasiyalar (qrantlar).** Bankın kredit xidmətləri dotasiya vəsaitlərinin verilməsi ilə tamamlanır. Qrantlar yeni yanaşmalardan və

...yalardan istifadə olunmasını nəzərdə tutan eksperimental (pi-
...hənin ən erkən mərhələsində qoyulan vəsaitlərə deyilir. Qrantlar,
orişinal vasitə kimi çıxış edir, öz maliyyə və insan ehtiyatlarının təsirini
gücləndirməkdə Banka kömək göstərərək katalizator rolunu oynayır,
birgə regional və ya qlobal məqsədlərə nail olmaq üçün tərəfdaş təş-
kilatlarla münasibətləri stimullaşdırır. Ümumdünya Bankının inkişafına
yönelmiş qrantlar mexanizmi (DGF) ümumi strategiyayı, vəsaitlərin
bölüşdürülməsini və Bankın dotasiya sahəsindəki fəaliyyətinin idarə
olunmasını təmin edir. DGF-dən kənd təsərrüfatının tərəqqisi, ətraf mü-
hitin qorunması, səhiyyə, təhsil, iqtisadi siyasət və özəl sektorun inkişafı
üzrə proqramları dəstəkləmək üçün istifadə olunurdu.

Bank özünün həyata keçirdiyi inkişaf missiyasına dəstək kimi geniş
spektrli analitik və konsultativ fəaliyyət göstərir. İnkişaf iqtisadiyyatı
üzrə vitse-prezidentin rəhbərliyi altında aparılan və ətraf mühit, yoxsul-
luq, ticarət və qloballaşma kimi geniş mövzuları əhatə edən tədqiqat
işinin nəticələrindən Bankın fəaliyyətində istifadə olunur. Müştəri ölkə-
lər onların ehtiyacları nəzərə alınmaqla hazırlanmış iqtisadiyyat və baş-
qa sahələr üzrə iş proqramlarından bəhrələnilrlər. Bu proqramlar çərçivə-
sində bank və maliyyə sektorları, ticarət, yoxsulluğun yayılması, sosial
təminat sistemi məsələləri də daxil olmaqla ölkənin iqtisadi inkişaf pers-
pektivləri təhlil edilir. Bank diaqnostika işinin nəticələrini müştərilərlə
və tərəfdaşlarla bölüşür və öz növbəsində onların diaqnostikasının nəti-
cələrindən də istifadə edir. Son nəticələr çox vaxt BYİB-in və BİA-nın
vəsaitləri hesabına reallaşdırılan dövlət investisiya proqramlarının və
layihələrinin əsasını təşkil edir.

Bank həm də müştərilərin, əməkdaşların və tərəfdaşların vərdişləri-
nin təkmilləşdirilməsi, potensiallarının yüksəldilməsi üçün nəzərdə tu-
tulmuş biliklərdən birgə istifadə proqramını reallaşdırır. Bu sahənin baş
qurumu Ümumdünya Bankının İnstitutudur (ÜBİ). Burada siyasət təd-
birləri üzrə tədris kursları və məsləhət keçirilir, müxtəlif ölkələrin təhsil
və araşdırma mərkəzləri ilə tərəfdaşlıq münasibətləri yaradılır, beynəl-
xalq inkişafı ilə bağlı «bilik şəbəkələri» təşkil edilir. Daha bir mühüm
təşəbbüs Personal Mübadiləsi Proqramından ibarətdir. Bu proqramın
xətti ilə Ümumdünya Bank Qrupunun əməkdaşları həmin proqrama cəlb
edilmiş şirkətlərə və təşkilatlara ezam olunurlar. Proqram iştirakçı təşki-
latlarda professional və texniki vərdişləri yüksəltməyə imkan yaradır,
mədəni mübadiləyə, rəngarəngliyə, «təzə» nöqteyi-nəzər formalaşma-
sına kömək edir.

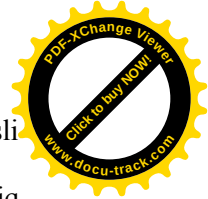
21.4. Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı

Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı – AYİB (European Bank for Reconstruction and Development – EBRD) nisbətən daha cavan regional müəssisədir. 1991-ci ildə, Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətlərində sosializm quruluşu dağılanda, Sovet bloku ölkələrində demokratik bazar iqtisadiyyatına keçmək üçün dəstəyə ehtiyac duyulanda yaradılıb. Bu gün Mərkəzi Avropadan tutmuş Mərkəzi Asiyaya qədər 27 ölkədə bazar iqtisadiyyatının və demokratiyanın təşəkkülü məqsədilə AYİB-in investisiya alətlərindən istifadə olunur.

1989-cu ilin oktyabrında Fransanın o vaxtkı Prezidenti F. Mitteran Avropa Parlamentində çıxış edərək Şərqi Avropanın inkişafına dəstək verəcək ayrıca bankın yaradılması təklifini irəli sürdü. Həmin ilin dekabrında Avropa Şurası Strasburqda Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının yaradılmasını təsdiq etdi və 1990-cı ilin yanvarında bunun əsasında Parisdə müvafiq razılaşma imzalandı. 1991-ci ildə Polşa üçün nəzərdə tutulmuş ilk layihə bəyənilədi.

Bankın formalaşmasında əvvəlcə Şərqi Avropanın keçid iqtisadiyyatı ölkələri, donor ölkələr, Avropa Birliyi və Avropa İnvestisiya Bankı iştirak edirdi. Sonralar keçid iqtisadiyyatı ölkələrinin hamısı buraya daxil oldu. Hazırda bankın sahibləri sırasına keçid iqtisadiyyatı ölkələri, ABŞ, Yaponiya, Meksika, Avstraliya, Kanada, Kipr, Misir, Mərakeş, Yeni Zelandiya, Türkiyə, Koreya, Avropanın inkişaf etmiş əksər ölkələri, həmçinin Avropa Birliyi və Avropa İnvestisiya Bankı daxildir. Bankın kapitalının həcmi 20 mlrd avrodur. Kapitalın əsas hissəsi ABŞ (2 milyard avro), Almaniya, Fransa, Yaponiya, İtaliya və Böyük Britaniyaya (hərəsi 1,7 milyard avro), Rusiyaya (800 milyon avro), Kanada və İspaniyaya (hərəsi 680 milyon avro), Avropa Birliyinə və Avropa İnvestisiya Bankına (hərəsi 600 milyon avro) məxsusdur.

AYİB regionda ən iri investordur. Özü vəsait ayırmaqla yanaşı, xaricdən də xeyli birbaşa investisiya cəlb edir. Onun sahibləri, dediyimiz kimi, 60 ölkədən və 2 beynəlxalq təşkilatdan ibarətdir. Səhmdarları dövlət nümayəndələri olsa da, AYİB başlıca olaraq öz kommersiya tərəfdaşları ilə birlikdə özəl müəssisələrə kapital qoyur. O, həm yeni istehsal sahələrinə, həm də mövcud firmalara vəsait qoymaqla bankların, müəssisə və şirkətlərin layihə maliyyələşdirməsini həyata keçirir, eləcə də orada gedən özəlləşdirmə və strukturun yenidən qurulması proseslərini dəstəkləmək, kommunal təsərrüfatı təkmilləşdirmək məqsədilə dövlət müəssisələri ilə də işləyir. AYİB region ölkələri

AYİB-in Nizamnaməsində yaranmış sıx əlaqələrdən sahibkarlıq fəaliyyətinə əlverişli şəraitin yaradılması istiqamətində istifadə edir.

AYİB-in Nizamnaməsi onun yalnız demokratiya prinsiplərinə sadıq olan ölkələrdə fəaliyyət göstərməsini nəzərdə tutur. Ətraf mühitə qayğı bankın etibarlı korporativ idarəetmə sisteminin tərkib hissəsidir və AYİB-in bütün investisiya əməliyyatlarında özünü göstərir. AYİB Şərqi Avropanın keçid iqtisadiyyatı ölkələrində və MDB-də əməliyyatlar aparır.

Nizamnaməyə görə, öz investisiya əməliyyatlarının hamısında AYİB müəyyən prinsiplərə əməl etməli, yəni:

- ölkədə yetkin bazar iqtisadiyyatının təşəkkülünə yardımçı olmalı, başqa sözlə, keçid prosesinə təsirin səmərəsini təmin etməli;

- özəl investorların risklərini, onları bazardan sıxışdırıb çıxarmamaq şərtlə, öz üzərinə götürməli;

- bank işinin aparılmasında rəşional prinsiplər tətbiq etməli;

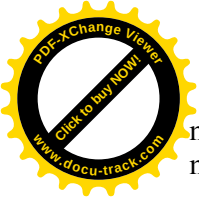
- yalnız demokratik idarəçilik prinsiplərini gözləyən, strukturlar və sahələr üzrə islahatlar aparan, rəqabəti, özəlləşdirməni və sahibkarlığı inkişaf etdirən, maliyyə təşkilatlarını və hüquq sistemlərini möhkəmləndirən, özəl sektoru dəstəkləmək və təbiətin mühafizəsi problemlərini həll etmək məqsədilə lazımi infrastrukturallı məsləhət xarakterli, etibarlı korporativ idarəçilik sistemi tətbiq edən ölkələrlə işləməlidir və s.

Dəyişikliklər katalizatoru olan AYİB birgə maliyyələşdirməni və xarici investisiyaların birbaşa cəlb olunmasını stimullaşdırır, yerli kapitalı səfərbər edir, keçid iqtisadiyyatı ölkələrinə texniki və konsultativ yardım göstərir.

Bankın səhm kapitalını onun üzvləri maliyyələşdirirlər. AYİB üzvlərinin səslərinin sayı onlara məxsus səhmlərin sayı ilə düz mütənasibdir. 20 milyard avroluq məcmu abunə kapitalı olan (bunun 5 milyard avrosu ödənilib, yerdə qalan 15 milyard avrosu isə tələblə alınır) AYİB-in kapital bazası yetərincə etibarlıdır. Maliyyə ehtiyatlarının gücünə, əməliyyat və maliyyə fəaliyyətinin ağıllı strategiyasına görə Bank Standard & Poor i Moody's agentliklərinin ən yüksək kredit reytingi ilə təltif edilib.

AYİB layihələrin kreditləşdirilməsini və öz əməliyyat tələbatını beynəlxalq maliyyə bazarlarından borc almaq yolu ilə maliyyələşdirir.

Kreditləri maliyyələşdirmək üçün o, səhmdarlarının vəsaitlərindən birbaşa istifadə etmir. Bunun əvəzinə çox sərfəli dərəcələrlə istiqrazlar və digər borc kağızları buruxaraq öz yüksək reytingi sayəsində beynəlxalq bazarlardan borc vəsait ala bilir. Əlverişli şərtlərlə vəsait cəlb et-

məklə AYİB əməliyyat ölkələrindəki müştərilərinin tələblərini mal dərəcədə cavab verən kreditlər strukturlaşdırır.

AYİB öz aktivlərini və passivlərini elə idarə edir ki, kredit əməliyyatları həyata keçirilərkən öz üzərinə valyuta və ya faiz riskləri götürmür. Hansı bazarın, valyuta, yaxud kredit strukturunun AYİB-ə ən sərfəli fondlaşdırma dəyəri təmin edəcəyini aydınlaşdırmaq üçün bank hər gün kapital bazarlarındakı əsas «oyunçuların» hamısı ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə olur.

AYİB-in buraxdığı qiymətli kağızlar investorlara – mərkəzi banklara, pensiya fondlarına, sığorta şirkətlərinə, bir çox ölkələrdəki aktiv sərəncamçılarına satılır. Bu əməliyyatları bankın İnvestisiya İdarəsi həyata keçirir. Bu idarə həm də:

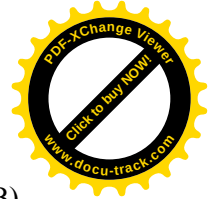
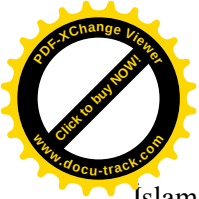
- bankın beynəlxalq kapital bazarlarındakı əməliyyatlarını maliyyələşdirir;
- kredit vəsaitlərini ödəmək üçün bankda saxlanılan likvid aktivlərini işə salır;
- habelə AYİB-in bütün aktivlərini və passivlərini idarə edir.

AYİB Mərkəzi və Şərqi Avropa və MDB ölkələrinin hamısında əməliyyatlar aparır, müxtəlif sahələrə kapital qoyur. Regionda ən iri investor olduğundan yerlərdə, əməliyyatlar apardığı bütün ölkələrdə 30-dan çox nümayəndəlikdən ibarət geniş şəbəkə yaradıb.

Əməkdaşların əksəriyyəti özəl sektorlarda işləmiş adamlardır. Onlar konkret sahələrdə iş təcrübələrinə malik olmaqla yanaşı, hər bir ölkənin sosial-iqtisadi və siyasi şəraitini də yaxşı bilirlər. AYİB özəl investorların tələbatını nəzərə alaraq bu və ya digər məsələyə çevik yanaşma nümayiş etdirir. Onun əməliyyatları uzunmüddətli xarakter daşıyır və hər bir ölkənin, hər bir sahənin siyasi risklərini öz üzərinə götürə bilər.

AYİB layihə maliyyələşdirməsi üzrə ixtisaslaşır. O, özəl və dövlət sektorlarında 2200-dən artıq layihəyə 34 milyard avrodan çox vəsait ayırıb.

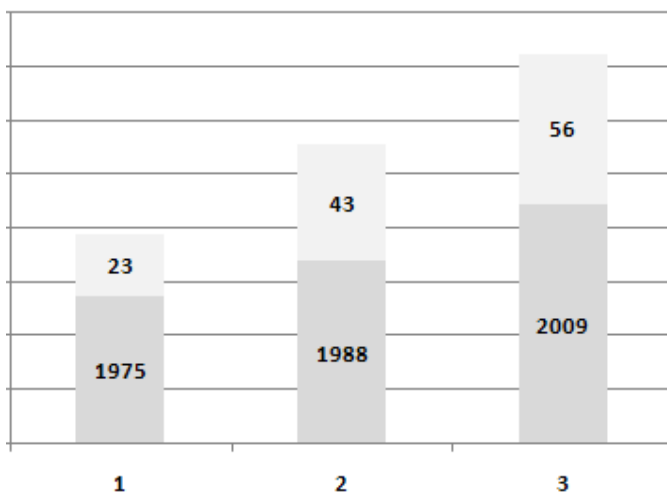
Bankı İdarəçilər Şurası idarə edir. Hər bir üzv ölkə özünün ya maliyyə nazirini, ya da Mərkəzi Bankının sədrini idarəçi vəzifəsinə təyin edir. İdarəçilər Şurasının seçdiyi Prezident Banka rəhbərlik edir, onun yürütdüyü siyasətinə və apardığı əməliyyatlara görə məsuliyyət daşıyır.

21.5. İslam İnkişaf Bankı

İslam İnkişaf Bankı – İİB (Islamic development bank -IDB) dünyanın aparıcı maliyyə-kredit qurumlarından biridir. Üzvləri müsəlman ölkələridir. İİB İran körfəzi ölkələrinə neft gəlirləri axması nəticəsində meydana gəlmiş ilk maliyyə təsisatıdır. Onun yaradılması niyyəti haqqında Bəyannamə 1973-cü (İslam təqviminə il 1393-cü) ilin dekabrında Müsəlman ölkələri maliyyə nazirlərinin konfransında imzalanmış, bank fəaliyyətə 1975-ci (hicri il 1395-ci) ilin oktyabrında başlamışdır. Yalnız İslam Konfransı Təşkilatında (İKT) iştirak edən ölkələr İİB-ə üzv ola bilər. Başlıca məqsəd üzv dövlətlərin və müsəlman icmalarının iqtisadi və sosial inkişafına İslam qanunlarına uyğun şəkildə yardım göstərməkdən ibarətdir. Xatırlatmaq lazımdır ki, İslam bankları öz iqtisadi fəaliyyətlərini istisnasız olaraq “Quran”dakı prinsiplər əsasında qurur.

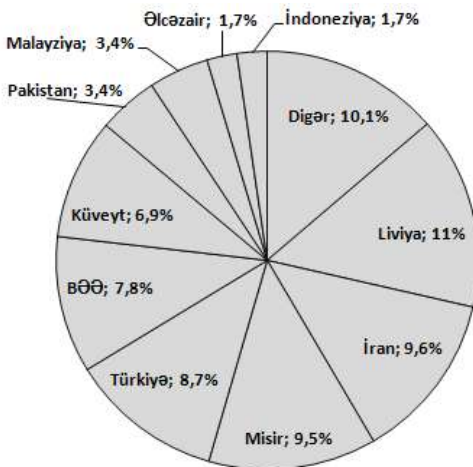
Bankın təsisçiləri yalnız müsəlman dövlətləridir. Hazırda 56 ölkə İİB-in üzvüdür. Bu, ilk üzvlərin sayından 2,4 dəfə çoxdur (21.5.1. diaqramına bax). Banka üzv olmağın əsas şərtləri hökmən İKT-nin iştirakçısı olmaq, ilkin kapitalı ödəməkdir. İdarəçilər Şurasının müəyyən etdiyi başqa şərtlər də var.

Diaqram 21.5.1. İİB səhmdarlarının say dinamikası

İştirakçıların əksəriyyəti Afrika və Asiya, ikisi Avropa (Türkiyə), biri Amerika (Surinam) ölkəsidir. Bir çox bölgələrində insanlar yaşadığına görə Rusiya da İİB-ə üzv olmaq arzusundadır. Üzvlər ölkələr müxtəlif regionları təmsil etdikləri üçün İİB-ni regionlararası bank kimi təsnifləşdirmək olar.

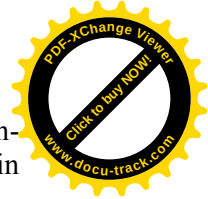
İİB-nin maliyyə ehtiyatları böyük, vəziyyəti sabitdir. Mövcudluğu dövründə Nizamnamə kapitalı 7,5 dəfə, ödənməmiş hissə isə 9 dəfə artıb. Digər regionlararası banklarla müqayisədə imzalanmış və ödənməmiş kapital nisbətində ən yaxşı göstəriciyə malikdir. Əsas səhm sahibləri Səudiyyə Ərəbistanı (27,3%), Liviya (11,0%), İran (9,6%), Misir (9,5%), Türkiyə (8,7%), BƏƏ (7,8%), Küveyt (6,9%) və Pakistandır (3,4%) (Diaqram 21.5.2). Azərbaycan Respublikasının payı 0,13%-dir.

Diaqram 21.5.2. İİB kapitalında səhmdarların payı

Bankın baş qərargahı Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının Ciddə şəhərində yerləşir. 1994-cü ildə Rabat (Mərakeş) və Kuala-Lumpur (Malayziya) şəhərlərində Bankın iki, 1997-ci ildə isə bir (Qazaxıstanın Almata şəhərində) regional ofisi açılıb. Bundan başqa, 11 üzvlük ölkədə nümayəndəliklər fəaliyyət göstərir.

İslam maliyyələşdirmə üsulunun əsasən bank maliyyələşdirməsindən başlıca fərqi onun ssuda faizindən imtina etməsidir. İslam bankları ssuda verərkən faiz (sələm) almırlar. Ümumiyyətlə, şəriətə görə, sələm almaq günahdır. Bank sisteminin əsasını təşkil edən ssuda faizi burada iqtisadi dövriyyədən tamamilə kənarlaşdırılıb.

İİB geniş miqyaslı maliyyələşdirmə metodları (kredit, lizinq, möhür, ipotek, istisna, kapitalda iştirak, maliyyələşdirmə xətləri, mənfəətin bölüşdürülməsində iştirak, texniki yardım və s.) tətbiq edir.

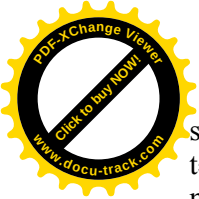
Əməliyyatlarda əsas yeri kredit tutur. Əməliyyatların ümumi planının 30%-dən çoxunu kənd təsərrüfatında, tikintidə, suvarma sistemlərinin yenidən qurulmasında, iqtisadi və sosial infrastrukturun inkişafı layihələrinin maliyyələşdirilməsinə sərf olunan uzunmüddətli kreditlər təşkil edir. İİB-nin adi kreditlərinin xüsusiyyəti onların faizsiz verilməsidir. Bu zaman yığılan cüzi (2,5%) rüsumlar inzibati xərclərin ödənilməsinə gedir. Örtüm dövrü 25 il, güzəştli müddət 7 ildir. Başqa ölkələr üçün bu müddətlər cəmi 0,75% rüsumla müvafiq olaraq 30 və 10 ilə qədər uzadıla bilər.

İİB-nin fəaliyyətində fərqli cəhət təkcə öz cari əməliyyatlarında İslam prinsiplərindən bəhrələnməsi deyil, həm də gerçəkləşdirilən layihələrin uzunmüddətli maliyyələşdirilməsində orta hesabla 15-25 illik müddətlərdən istifadə etməsidir. Ehtiyatlardan səmərəli surətdə faydalanmaq məqsədilə Bank ətrafında İİB qrupunda birləşən 11 ixtisaslaşdırılmış təşkilat yaradılıb. Qrup indiyədək alıcı ölkələrə 40 milyard dollara yaxın vəsait verib.

Bank layihə maliyyələşməsinə də fəallıqla tətbiq edir: 2008-ci ildə sosial sahənin ehtiyaclarına 30%, nəqliyyata 22,4%, kənd təsərrüfatına 16,4%, kommunal xidmətlərə 22,3% vəsait ayrılıb.

İİB-nin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini üzv dövlətlərin ərazilərində infrastruktur layihələrinin reallaşmasında fəal iştirak etməkdən, iqtisadi və sosial inkişaf məsələlərinin həllində onlara yardım göstərməkdən ibarətdir. Bundan başqa, iştirakçı dövlətlər arasında beynəlxalq ticarətin inkişafına kömək edir, sığorta fondları, habelə İKT üzvü olmayan ölkələrdəki müsəlman icmalarına maliyyə dəstəyi verən xüsusi fondlar yaradır. İİB-nin kənd təsərrüfatı sektorunda maliyyələşdirdiyi layihələr kənd təsərrüfatının inkişafına, məhsulun və torpağın qorunmasına, heyvandarlığa və əkinçiliyə, suvarma işlərinə istiqamətlənib. Sənaye sektorundakı proqramlara sənaye menecmenti, istehsalın təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əməliyyatlar, sənaye müəssisələrinin dəstəklənməsi və bərpası, fəaliyyət göstərməyən istehsal güclərindən istifadə edilməsi daxildir.

Vergi və maliyyə islahatı sahəsində üstünlük bank praktikası, bir də daxili və xarici öhdəliklər üzrə menecmentlə bağlı layihələrə, infrastruktur sferasında isə nəqliyyat kommunikasiyalarının, telekommunikasiyaların və kommunal xidmətlərin inkişafına verilir. Elm və texnologiya sahəsində prioritet layihələr bunlardır: milli və regional elmi-texniki siya-

sətin, strategiyanın inkişafı; elmi-texniki araşdırmaların və təhlükə təklənməsi; texniki yardım; üstün sektorlarda (kənd təsərrüfatı, sənaye, nəqliyyat və s.) ən yeni texnologiyalardan istifadə. Təkcə Azərbaycan üzrə Bank 10-a qədər layihəni maliyyələşdirir.

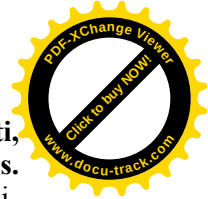
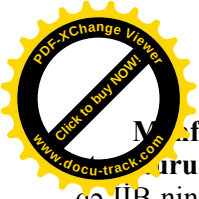
Bankın maliyyələşdirmə metodlarından biri lizinqdir. İİB lizinq üzrə dövlət və özəl sektorlarda müxtəlif layihələri, o cümlədən binaların tikilməsi və bərpası, sənaye, aqrosənaye, nəqliyyat və gəlir gətirən digər müəssisələrə texnika və avadanlıq verilməsini maliyyələşdirir. İcarə zamanı İİB, adətən, daşınma və qurulma da daxil olmaqla məşinlərin və avadanlığın ümumi dəyərini ödəyir. Layihənin texniki göstəricilərindən və maliyyə xarakteristikasından asılı olaraq vəsait qoyuluşu üçün lizinq müddəti 6-48 ay çəkir. Bu müddət 15 ilədək uzadıla bilər. Lizinqin dəyəri, adətən, 6% həcmində müəyyən edilir.

Möhlətli satışdan istifadə maliyyələşdirmənin ortamüddətli metodudur. İİB-də ilk dəfə 1984-cü ilin oktyabrında tətbiq edilib. Bu metod benefisiara bankın onun üçün aldığı məşinləri və avadanlığı əldə etməyə, yalnız bundan sonra verilən möhlətdən istifadə edərək onun haqqını ödəmək imkanı verir. İcarədən fərqli olaraq əmlak ediləndən dərhal sonra alıcıya əldə etdiyi aktivlərə mülkiyyət hüququ verilir, alış dəyərini isə o, möhlətlə ödəyir. Möhlətli satış 15 ilədək olan müddətdə ildə 6% ödəmə ilə həyata keçirilir.

İstisna, maliyyələşmənin İİB-də tətbiq edilən spesifik metodlarından biridir. Ondan bankın üzvü olan ölkələrin istehsal imkanlarını inkişaf etdirmək üçün istifadə olunur. Mənası budur ki, bank alıcı ilə istehsalçı (satıcı) arasında kontrakt bağlanmasına kömək edir və lazım olan vəsaiti ödəyir ki, göstərilən xüsusiyyətlərə malik müəyyən növ məhsul istehsal olunsun, müəyyən qiymətə satılsın və tarixi qeydə alınsın. İstisnanın da müddəti 15 ilə qədər ola bilər.

Kapitalda iştirak da İİB-in kifayət qədər yayılmış maliyyələşdirmə metodlarındanıdır. Bank şirkətin, müəssisənin, bankların kapitallarında bir şərtlə iştirak edə bilər ki, bu təşkilatlar İslam prinsipləri ilə işləsinlər. Bu zaman bankın payı ümumi kapitalın üçdə birindən çox olmamalıdır.

İİB-nin göstərdiyi texniki yardım ya layihələrlə (onların texniki-iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması, müfəssəl planlaşdırma, icraya nəzarət, pilot layihələr və s.) birbaşa bağlı olur, ya konsaltinq (inkişaf siyasətinin müəyyənəşdirilməsi, sektorların inkişaf planlarının hazırlanması, müəssisələrin yaradılması və inkişafı, elmi araşdırmalar və s.), ya da grant verilməsi formasında və s. ifadə edilir.

Maliyyətin bölüşdürülməsində iştirak, maliyyələşdirmə xətti, onun maliyyələşdirilməsi, bank təminatlarının verilməsi və s. də İİB-nin maliyyələşdirmə metodlarıdır. Onlardan hər birinin öz spesifikasi cəhətləri var. İslam İnkişaf Bankı beynəlxalq maliyyə institutudur. Keçid iqtisadiyyatı ölkələrindən 7-si (Azərbaycan, Albaniya, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan və Özbəkistan) 2003-cü ilin sentyabrından onun üzvüdür. Bu ölkələrdən Qazaxıstan və Azərbaycan İİB ilə daha fəal əməkdaşlıq edir.

21.6. Asiya İnkişaf Bankı

Asiya İnkişaf Bankı – AİB (Asian Development Bank - ADB) dünyanın nüfuzlu maliyyə-kredit təşkilatlarından biridir. Yalnız Asiyanı əhatə etdiyinə görə regional bank kimi qiymətləndirilir.

AİB-in yaradılmasına dair razılaşma 1966-cı il avqustun 22-də, bəzi hökumətlərin ratifikasiyasından sonra qüvvəyə minib. Əməliyyatlar həmin il dekabrın 19-dan aparılmağa başlayıb. Yaradılarkən 31 üzvü vardı. 2009-cu ilin sonunda isə onların sayı 67-ə çatmışdı. Əsas üzv ölkələr Asiya regionunda yerləşir. 1966-cı il martın 16-da Asiya İnkişaf Bankı haqqında Qanuna əsasən ABŞ- da ona üzv olmuşdur. Sənayecə inkişaf etmiş 20 ölkə, o cümlədən «Böyük yeddilik» donor kimi, qalanları isə borc alan qismində çıxış edir.

AİB-ə üzvlük BMT-nin Asiya-Sakit okean Komissiyasının assosiativ üzvləri üçün açıqdır, regionun digər ölkələri və başqa bölgələrdən olan inkişafı ölkələr isə AİB-ə üzv olmaqdan ötrü BMT-nin, yaxud onun ixtisaslaşdırılmış agentliklərindən birinin üzvü olmalıdırlar. Keçid iqtisadiyyatı ölkələrindən Azərbaycan (2009-cu ilin sonuna qədər), Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkmənistan, Tacikistan və Özbəkistan, habelə Çin və Monqolustan AİB-in üzvləridir. Rusiya Federasiyası da AİB-ə daxil olmağa hazırlaşır.

Bankın kapitalı onun səhmdarlarına məxsusdur. Əsas səhmdarlar Yaponiya və ABŞ (hərəsi 15,57%), Çin (6,43%), Hindistan (6,32%), İndoneziya (5,43%), Koreya (5,03%), Avstraliya və Kanada (hərəsi 5,85%), Almaniyadır (4,37%) (21.6.1. diaqramına bax).

Bankın vəzifəsi inkişaf etməkdə olan AİB üzvü ölkələrinin iqtisadi artımını stimullaşdırmaq və onların iqtisadi inkişafının sürətlənməsində həm kollektiv, həm də fərdi qaydada iştirak etməkdir.

Bank əməliyyatları iki mənbədən – adi kapital qaynaqlarından və xüsusi vəsaitdən maliyyələşdirilir. Adi kapital qaynaqları AİB üzvü olan

ölkələrdən kapitalın ödənilən payı formasında dünya kapital bazarından borc almalar və investisiyalardan gəlirlər kimi daxil olur.

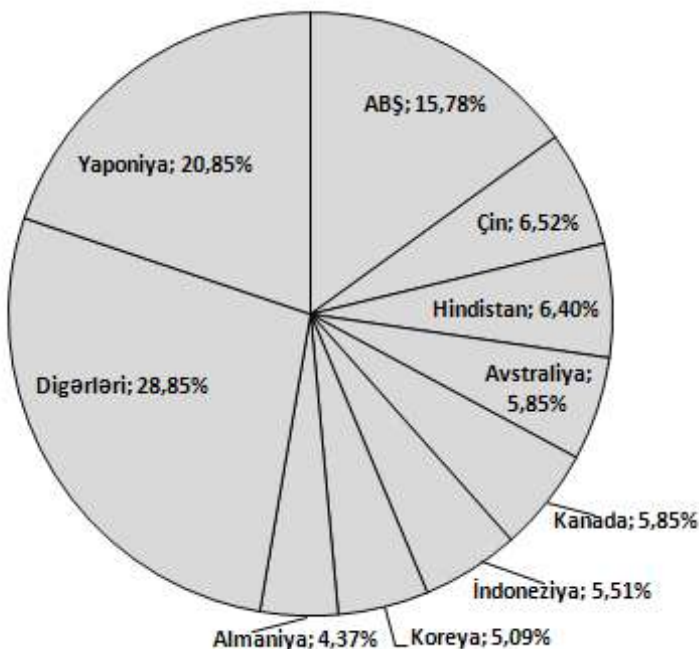
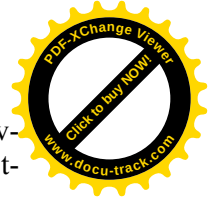

Diagram 21.6.1. AİB kapitalının səhmdarlar üzrə strukturu

Xüsusi vəsaitlər inkişaf etmiş üzv ölkələrin üzvlük haqları, xüsusi fondların, ssudaların və investisiyaların gəlirləri, habelə AİB Direktorlar Şurasının xüsusi qərarı ilə adi kapital qaynaqlarından köçürülən məbləğ formasında daxil olur.

AİB-in xüsusi vəsaitləri kiçik və daha yoxsul üzv ölkələrin ehtiyaclarını ödəmək üçün aşağı dərəcələrlə «güzəştli ssudalar pəncərəsi»ni təşkil edir. 1973-cü ildə bank xüsusi vəsaitlərin mənbələrini mütəşəkkil və daimi əsasda konsolidasiya etmək üçün Asiya İnkişaf Fondu (Asian Development Fund) yaratmışdır. Lakin texniki yardım əməliyyatlarınıma-liyyələşdirən ayrıca fond da fəaliyyət göstərməkdə davam edir.

Bank öz fəaliyyətini, hər şeydən əvvəl, inkişaf etməkdə olan üzv-sosial-iqtisadi inkişafı üçün onlara kredit verməklə və ya şirkətlərin kapitallarında iştirak etməklə həyata keçirir.

AİB, əsasən, dövlət xarakterli investisiya layihələrini maliyyələşdirir. Bu zaman onun başlıca prioritetləri iqtisadi artım, humanitar inkişaf, qadınlar və inkişaf, idarəetmənin yaxşılaşdırılması, ətraf mühitin mühafizəsi, özəl sektorun tərəqqisi, regional əməkdaşlıq və s. olur. Bankın maliyyələşdirdiyi layihələr müxtəlif sahələri, o cümlədən kənd təsərrüfatı və təbii ehtiyatlar, energetika, sənaye və ticarət, təhsil, səhiyyəni və sosial müdafiə, nəqliyyat və kommunikasiyalar, maliyyə, hüquq, iqtisadi idarəetmə, infrastruktur və s. əhatə edir.

2008-ci ildə AİB 100-ə yaxın layihəni maliyyələşdirmək üçün 10.49 milyard dollarlıq kreditin verilməsini bəyənmişdir (21.6.1. cədvəlinə bax). Həmin il o, 811.4 milyon dollarlıq qrant vermiş, 275 milyon dollarlıq texniki yardım göstərmişdir. Əsas borealanlar Hindistan, Çin, Pakistan, Banqladeş, Şri-Lanka və başqalarıdır. Ümumiyyətlə, AİB-in əməliyyatlar apardığı zona gündəlik gəliri bir dollardan çox olmayan yoxsul adamların çox (900 milyon nəfər) olduğu bir regiondur.

Bankın fəaliyyətinin əsas istiqaməti texniki yardım göstərməkdir. Bu yöndə o, layihə və proqramların planlaşdırılması, onların icrası üçün texniki dəstək və məsləhətlər verir. Bu məqsədlərə xeyli vəsait sərf olunur.

Bankın bu məqsəd üçün xərcləri hər il sabit qaydada 275 milyon dollara yaxın olur.

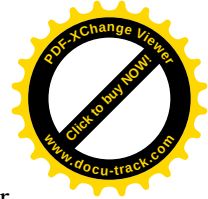
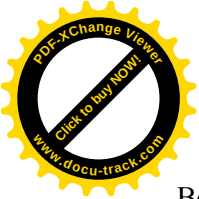
Bankı İdarəçilər Şurası, Direktorlar Şurası, Prezident, onun 4 müavini, Bankın departamentlərinin və ofislərinin rəhbərləri idarə edirlər. Hər bir ölkə (üzv) Bankda bir idarəçi və bir alternativ idarəçi ilə təmsil olunur. İdarəçilər Şurası Bankın Direktorlar şurasının 12 üzvünü (onlardan 8-i regionun üzv ölkələrindən, 4-ü isə regiona daxil olmayan ölkələrin nümayəndələridir) seçir. Bankın Prezidentini İdarəçilər Şurası 5 illik müddətə (yenidən seçilmək hüququ ilə) seçir.

Prezident Direktorlar Şurasında sədrlik edir və onların bank işlərinə dair məsləhətlərini yerinə yetirir. Bankın Baş Qərargahı Filippinin Manila şəhərindədir. Dünyanın müxtəlif yerlərində 26 ofisi var. Bankda 51 ölkədən 2 minə yaxın adam çalışır.

Cədvəl 21.6.1.

AİB-in kreditləri və qrantları

Bölmələr	Kreditlər				Qrantlar			
	2007, mil. \$	%	2008, mil. \$	%	2007, mil. \$	%	2008, mil. \$	%
Kənd təsərrüfatı və təbii ehtiyatlar	146,3	1	443,2	4	22,8	3	85,1	10
Təhsil	145,0	1	130,0	1	61,0	9	27,8	3
Enerji	1403,7	14	2462,5	23	25,4	4	259,9	32
Maliyyə	1063,0	11	117,8	1	2,0	0,3	1,0	0,1
Səhiyyə, qida və sosial müdafiə	50	1	210,6	2	31,0	5	15,7	2
Fabrik və ticarət	50	1	167,5	2	17,0	3	10,0	1
Hüquq, sosial idarəetmə və dövlət siyasəti	1179,5	12	1945,0	19	16,5	2	122,4	15
Nəqliyyat və rabitə	3925,8	39	2734,1	26	319,9	48	169,1	21
Su təchizatı, sanitariya və kommunal xidmətlər	408,2	4	401,6	4	7,5	1	59,9	7
Digər sahələr	1594,1	16	1882,0	18	169,7	25	60,5	
Cəmi	9965,6	100	10494,3	100	672,7	100	811,4	100

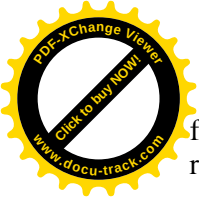

21.7. Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı

Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı – BHB (The Bank for International Settlements- BIS) ən qocaman beynəlxalq maliyyə təşkilatıdır. 1930-cu il mayın 17-də Belçika, Böyük Britaniya, İtaliya, Fransa, AFR və Yaponiyanın mərkəzi bankları, habelə ABŞ-nın Banklar qrupu tərəfindən beynəlxalq xarakterli birgə maliyyə əməliyyatları, valyuta-maliyyə məsələlərinə dair məsləhətləşmələr aparmaq və mərkəzi banklar arasında daha sıx əməkdaşlığa nail olmaq, beynəlxalq maliyyə əməliyyatlarına əlverişli şərait yaratmaq məqsədilə təşkil olunub. Hazırda 30 ölkənin mərkəzi bankları və özəl şəxsləri BHB-nin üzvüdür. Şərti olaraq demək mümkündür ki, BHB ilə BVF arasında müəyyən profil eyniliyi var. Bunların hər ikisi dünya müharibələri nəticəsində meydana gəlmiş əsas maliyyə problemlərinin həllinə dəstək vermək məqsədilə təsis edilib. Bir vaxtlar ümid edirdilər ki, Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı Avropa Mərkəzi Bankına çevriləcək. Lakin İkinci dünya müharibəsindən sonra onun bir çox funksiyaları Beynəlxalq Valyuta Fonduna keçdi. O vaxtdan BHB-nin funksiyaları İİYT, Avropa Valyuta Razılaşması və s. kimi müxtəlif beynəlxalq təşkilatların qəyyumu və agentliyi olmaqla məhdudlaşdı. BHB direktorlarının yığıncaqları mərkəzi bankların, xüsusən qismüddətli valyuta spekulyasiyalarının qarşısını almaq üçün, səmərəli vasitəyə çevrildi.

Bankın qərargahı Bazel şəhərində (İsveçrə) yerləşir və qeyri-rəsmi deyimdə «Bazel bankı» adlanır. Honkonqda və Mexikoda nümayəndəlik ofisləri var. Əslində bu, səhmdar əsaslarla fəaliyyət göstərən hesablaşma palatasıdır. Hazırda BHB-nin səhmdarları bütün Avropa ölkələrinin (keçmiş sovet respublikalarından başqa), Yaponiyanın, Kanadanın, CAR-ın mərkəzi bankları və ABŞ-nın bir sıra kommersiya banklarıdır (ABŞ Federal Ehtiyatlar Sisteminin İdarəçilər Şurası bu Bankın üzvü deyil, buna görə də ABŞ-ı orada City Bank Corp. təmsil edir). Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı mərkəzi bankların müdirlərinin əsas görüş yeridir. ABŞ Federal Ehtiyatlar Sistemi İdarəçilər Şurası üzvlərindən biri daim bu görüşlərdə iştirak edir. BHB faktiki olaraq avro ilə əməliyyatların hesablaşma mərkəzi və fəvqəladə kreditlər mənbəyidir.

Təşkilatın ali orqanı təsisçi mərkəzi bankların rəhbərlərinin ildə bir dəfə (adətən, iyun, yaxud iyul aylarında) çağırılan ümumi yığıncağıdır. Mərkəzi bankların indi fəaliyyətdə olan 55 üzvünün hamısının ümumi yığıncaqda təmsilçiləri var. Ümumi yığıncaq ən mühüm, məsələn, yeni üzvlərin qəbul olunması, bankın hesabatının və balansının təsdiqi, mən-

fəətin və dividendlərin bölüşdürülməsi, xarici auditorun müayinəsi, xarici auditorun müayinəsi kimi məsələləri həll edir.

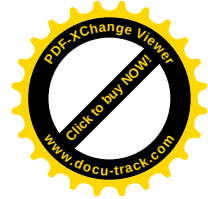
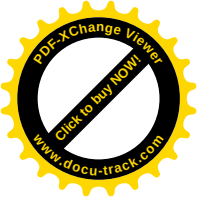
Cari fəəliyyəəə hazırda 17 üzvü olan Direktorlar Şurası rəhbərlik edir. Şuranın qərarları səsərin (səhmlərin) sayı ilə qəbul edilir ki, bu da BHB-də AFR, Fransa və Böyük Britaniya kimi ölkələrin aparıcı rol oynamasını təmin edir. Direktorlar Şurası üzvlər arasında özünə sədr, sədr müavini seçir və 3 illik müddətə Prezident təyin edir.

Direktorlar Şurası ildə azı 6 dəfə yığışır, bankdan inzibatçılıq və maliyyə məsələlərinə dair hesabat alır. Bankda 44 ölkədən 549 mütəxəssis çalışır.

Təsisçi banklar arasındakı hesablaşmalar 2003-cü ilədək qızıl İsveçrə frankı ilə aparılırdı. 2003-cü ilin aprelindən onu SDR əvəz edib və müvafiq olaraq, Bankın balansı da SDR-lə tutulur. Dividendlər hər il Sürix şəhərinin valyuta bazarında ödəmə günü mövcud olan kursa uyğun şəkildə Amerika dolları ilə verilir.

Nizamnaməsinə uyğun olaraq BHB əsas etibarilə iki funksiya yerinə yeyir: beynəlxalq maliyyə əməliyyatlarına əlverişli şərait yaratmaqla mərkəzi bankların əməkdaşlıq etmələrinə yardımçı olur və öz üzvlərinin beynəlxalq hesablaşmalarının həyata keçirilməsində vəkil edilmiş şəxs qismində çıxış edir. Buna görə də BHB-yə çox vaxt mərkəzi banklar bankı deyirlər. Özünün iki əsas funksiyasından çıxış edərək BHB qızılın alqı-satqısı və saxlanması, dövlətlərin qızıl və müxtəlif ölkələrin valyuta ehtiyatlarının yerləşdirilməsi, mərkəzi bankların agentliyi, yaxud müxbiri kimi əməliyyatlar aparılması, qarşılıqlı beynəlxalq hesablaşmalara yardım göstərilməsi ilə məşğul olur, mərkəzi banklarla depozit-ssuda əməliyyatları, bazar alətləri ilə əməliyyatlar da aparır.

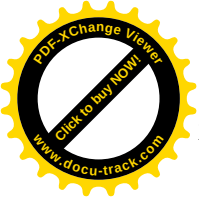
2009-cu ildə 140-a yaxın mərkəzi bank və rəsmi qurum öz valyuta ehtiyatlarının bir hissəsini (220 mlrd SDR) BHB-də saxlayırdı. Bu, dünyadakı bütün valyuta ehtiyatlarının təxminən 4 faizinə bərabərdir. Qızıl depozitləri 7,3 milyard SDR, bankın yekun balansı 240 mlrd SDR təşkil edirdi.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

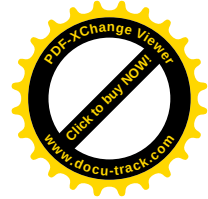
1. Babayev R.Ə., Məmmədov S.M. Dövlət büdcəsi və milli gəlirin bölgüsündə onun rolu. Bakı, 1986.
2. Bağırov D.A. Vergi auditi. Bakı, 1999.
3. Bağırov D., Həsəni M. Maliyyə (dərslük). Bakı, 2009.
4. Bədəlov Ş.Ş., Məhərrəmov R.B., Qurbanov F.Ə. Büdcə sistemi. Bakı, 2003.
5. Əlirzəyev Ə.Q. İqtisadi və sosial idarəetmə: bazar iqtisadiyyatı, metodoloji prinsiplər və qanunauyğunluqlar. Bakı, 1977 .
6. Əliyev İ.İ. Əlavə dəyər vergisi. Bakı, 1998.
7. Quliyev T.Ə. Əməyin iqtisadiyyatı. Bakı, 2003.
8. Kərimov A. Sığorta: sığortaçının stolüstü kitabı. Bakı, Qapp-Poliqraf, 2000.
9. Həsəni M. Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrinin vergi sistemlərinin formalaşdırılması. Bakı, 1995.
10. Həsəni M. Maliyyə, dərs vəsaiti. Bakı, 2006.
11. Xankişiyev B.A., Mirzəyev M. Dövlət maliyyəsi. Bakı, 1998.
12. Maliyyə və vergi. Qanunlar toplusu. Bakı, 1994.
13. Maliyyə. L.Əhmədov və A.Kərimovun red. altında müəllif kollektivi. Bakı, 2001.
14. Məmmədov S.M. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf proqramı (2000-2050-ci illər). Bakı, 2000.
15. Məmmədov S.M. Bank işi. Bakı, 1997.
16. Məmmədov S.M. İnflyasiya və maliyyə bazarı. Bakı, 1998.
17. Məmmədov S.M. Maliyyə (dərslük). Bakı, 1997.
18. Məmmədov S.M. Milli gəlirin təkrar istehsalında regional maliyyə problemləri. Bakı, 1990.
19. Məmmədov S.M. Regional maliyyə və bölgü münasibətləri. Bakı, 1990.
20. Məmmədov S.M., Quliyeva Ə.H., İbrahimova R.A. Sənayenin maliyyəsi. Bakı, 1988.

21. Musayev A.F., Vəliyev N.N., Quliyev A.F. Qiymətli bazarı. Bakı, 1999.
22. Musayev A.F., Rzaeva Ə.N., Süleymanov Q.S. Vergi sistemi. Bakı, 1998.
23. Sadıqov M.M., Maliyyə- kredit terminləri lüğəti. Bakı, 1995.
24. Sadıqov M.M. Maliyyə potensialının formalaşdırılması və dövlət borcları siyasətinin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi problemləri. Bakı, 2003.
25. Sadıqov M.M. Azərbaycan respublikasının maliyyə potensialının formalaşması problemləri. Bakı, 2001.
26. Sadıqov M.M., maliyyə potensialı: formalaşma və aqrar sahənin prioritetliyi. Bakı, 2009.
27. Sadıqov M.M., Hüseynov A, Zeynalov V. Korporativ maliyyə, Bakı, 2007.
28. Vergi və gömrük işi. red. S.M.Məmmədov və başqaları, Bakı, 1996.

Türk dilində

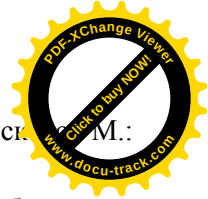
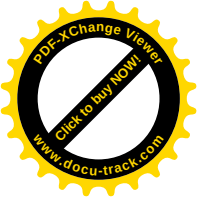
1. Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (2002): *Bankacılık Sektörü Yeniden Yapılandırma Raporu*, Temmuz.
2. Kamu Maliyesine Yeni Bakış (Teori ve Uygulama), Editörler: Nihat Falay - Mehmet Şahin - Ahmet Kesik, Seçkin Yayıncılık , 2006.
3. Erginay Akif. «Kamu maliyesi», Ankara, Turhan Kitabevi, 1997.
4. Ekinci, N (1998): “Türkiye’de 1980 sonrası kriz dinamikleri ve intibak mekanizmaları”, *Toplum ve Bilim*, Yaz.
5. Çürsay Bedri. «Kamu maliyesi», Ankara, «Sevinç» matbaası, 1975.
6. Pelin Faril. «Finans ilmi ve Finansal Kanunlar», İstanbul. 1993
7. Turcer Selahattin. «Kamu Maliyesi», İstanbul, Yalkın Ofset Matbaası, 1969.
8. Nadaroğlu Halil. «Kamu Maliyesi Teorisi», İstanbul, 1969.
9. Turhan Salih. «Vergi Teorisi ve Politikası», İstanbul, 1987.
10. Yaşa Memduh. «Vergi Yüğü», İstanbul, 1962.
11. Özhan Uluatam. Kamu maliyesi, İmaj Yayıncılık, 2009.

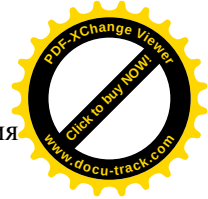
12. İbrahim Masit. «Devlet Borçlanması», Ankara, 1971.
13. Ömer Faruk Batirel. «Kamu Bütçesi», İstanbul, 2000.
14. İsmail Türk. «Kamu maliyesi», Ankara, Türhan kitabesi, 1999.
15. Mahmut Kalenderoğlu. Kamu Maliyesi Bütçe ve Borçlanma, Agon Bilgi Akademisi , 2009.
16. Mali dünyamızın yeni kavramları. İstanbul, 1992.
17. Figen Altuğ. Kamu Bütçesi. Bursa, 2006.
18. Ömer Abuşoğlu. Döviz Kuru politikası ve ihracat üzerine etkin, Ankara, 1990.
19. Sinan Oğan. Azerbaycan. İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1992.
20. Sovyetler Birliği sonrası bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve Türk kurumlarının sosyo-ekonomik analizi ve Türkiye ile ilişkileri, prof. İlham Uludağ ve prof. Saleh Mehmedov. İstanbul, 1992.
21. Nihat Edizdoğan. Kamu Bütçesi. Bursa, 2008.
22. Nur Keyder. Para: Teori-politika. Ankara, 1991.

Rus dilinde

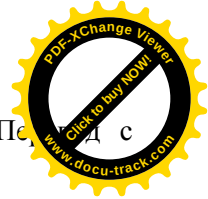
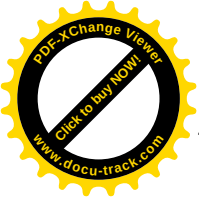
1. Аббасов А.А. Содружество взаимозависимых государств. М.: Международное отношение, 2002.
2. Азербайджан: создание казначейской системы. МВФ, Вашингтон, 1994.
3. Алексеев М.Ю. Рынок ценных бумаг. М.: Финансы и статистика, 1992.
4. Бабич А.М., Егоров Е.Н., Жильцов Е.М. Экономика социального страхования. М.: ТЕИС, 1998.
5. Балабанов И.Т. Валютный рынок и валютные операции в России. М.: Финансы и статистика, 1994.
6. Белобжецкий И.А.. Финансово-хозяйственный контроль в управлении экономикой. М.: Финансы, 1979.
7. Бочаров В.В. Методы финансирования инвестиционной деятельности предприятий. М.: Финансы и статистика, 1998.

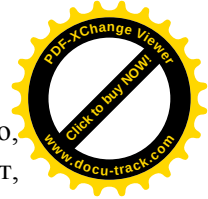
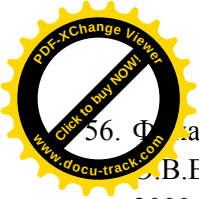
8. Боди З., Мертон Р.К. Финансы: Перевод с английского. М.: Издательство Вильямс, 2005.
9. Бюджетная система Российской Федерации. Учебник для вузов (под ред. М.В.Романского, О.В.Врублевской). М.: Юрайт, 1999.
10. Вознесенский Э.А. Финансы как стоимостная категория. М.: Финансы и статистика, 1985.
11. Волкова Н.Д., Лихтерман С.С., Ревазов М.А. Налоговая система. России. М.: МГТУ, 1996.
12. Вольфганг Хойер. Как делать бизнес в Европе. М., 1991.
13. Гаретовский Н.В. Экономические рычаги и эффективность производства. М.:Финансы, 1980.
14. Грищюк Р.К. Фискальный федерализм и межбюджетные отношения. М.: Финансы и статистика, 2004.
15. Дадашев А.З., Черник Д.Г. Финансовая система Российской Федерации (Учебное пособие). М.: Инфра-М, 1997.
16. Джей К.Шим, Джон Т.Сигел. Финансовый менеджмент (перевод с английского). М.:1996.
17. Дж. Стрик. Государственные финансы Канады. Перевод с англ. Под ред Кудрина А.Л. и Дзгоева В.Д. – М.: Экономика, 2000.
18. Дьяченко В.П. История финансов СССР. М.: Наука, 1970.
19. Зверев А.Г. Национальный доход и финансы СССР. М.: Финансы, 1970.
20. Зеленкова. Финансирование и кредитование капитальных вложений. М.: Финансы и статистика, 1985.
21. Карелин В.С. Финансы корпораций. М.: Изд. Дом Дашков и К.,2005
22. Коломин Е.В. Страхование общественного имущества при социализме. М.: Финансы, 1975.
23. Красавина Л.Н. Международные валютные и кредитные отношения капиталистических стран. М.: Финансы и статистика, 1986.

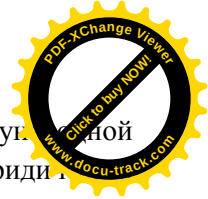
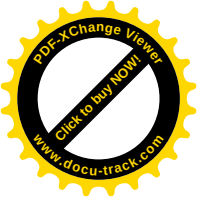
24. Котик А.Б., Кондратьева А.В., Тихонова Э.Д. Организация страхового бизнеса. – СПб., 1997.
25. Игнатьева М.Д., Шарома В.В. Проблемы государственного регулирования переходной экономики. М.: изд. МГУК, 1995.
26. Мамедов С.М. Региональные финансовые проблемы воспроизводства национального дохода. Баку, 1990.
27. Мамедов С.М. Региональные финансы и воспроизводство национального дохода. Санкт-Петербург, 1990.
28. Международные банки и страховые компании в мире капитала. Под ред. Солюса Т.П.: М.: Мысль, 1988.
29. Мотылев Л.А. Государственное страхование в СССР и проблемы его развития. М.: Финансы, 1972.
30. Херрис Дж.Менвилл. Международные финансы (перевод с английского). М., 1992.
31. Налоги и налогообложение: учебное пособие для вузов (Под ред. И.Г. Русаковой, В.А.Квашина). Москва: Финансы, ЮНИТИ, 1998.
32. Налоговые системы зарубежных стран (Под ред. Князева). М.: ЮНИТИ, 1997.
33. Нешиной А.С. Бюджетная система Российской Федерации. М.: Дом Дашков и К, 2005.
34. Никольский П.С. Финансы в системе управления промышленностью. М.: Финансы, 1980, М.: Финансы и статистика, 1982.
35. Никитин С.Я. Государственное финансовое и денежно-кредитное регулирование экономики. СПб.: Изд. СПбУЭФ, 1996.
36. Павлов В.С. Перспективно-финансовое планирование. М.: Финансы, 1980.
37. Павлова Л.Н. Финансы предприятий. Учебник. М.: Финансы, 1998.
38. Половинкин П.Д. Резервные фонды в социалистическом производстве. М.: Экономика, 1979.
39. Процесс перехода и показатели стран СНГ. ЕБРР6 2003.

40. Островская Э. Риск инвестиционных проектов. Под ред. Д. С. польского. М.: Экономика, 2004.
41. Рабинович Г.Л., Иваньков М.А. Налог с оборота и его роль в финансовом механизме. М.: Финансы и статистика, 1982.
42. Рейтман Л.И. Страховое дело. М., 1992.
43. Редхед К.И., Хьюис С. Управление финансовыми рисками (Пер с английского). М.: Инфра-М, 1996.
44. Родионова В.М. Государственный бюджет СССР и его роль в сбалансированном развитии экономики. М., 1985.
45. Рудый К.В. Финансово-кредитные системы зарубежных стран. Учебное пособие. М.: Новое знание, 2003.
46. Рудый К.В. Финансы внешнеэкономической деятельности. Минск: Высшая школа, 2004.
47. Садыгов М.М. Вопросы формирования инвестиционного климата в Азербайджане. Киев, 2001.
48. Садыгов М.М. Макроэкономическая политика Азербайджана в условиях перехода к рынку. М., 2001.
49. Садыгов М.М., Мусаев А. и другие. Налоги и налогообложения в Азербайджана.
50. Сабанти Б.М. Финансы современной России. Учебное пособие. СПб.: изд. СПбУЭФ, 1993.
51. Сабанти Б.М. Теория финансов. СПб. Менеджер, 1998.
52. Страхование: принципы и практика. Составитель Девид Бланд, перевод с английского. М.: Финансы и статистика, 1998.
53. Сумароков В.Н. Государственные финансы в системе макроэкономического регулирования. М.: Финансы и статистика, 1996.
54. Федорова Т.А., Янова С.Ю. Социальное страхование. СПб., 1997.
55. Финансы, денежное обращение и кредит. Под ред. Романовский М.В., Врублевская О.В. Санкт-Петербург: Юрайт-издат., 2005.

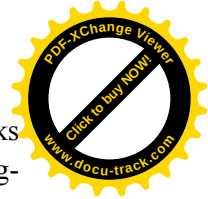
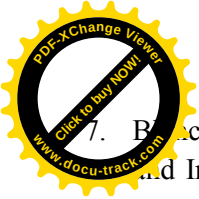
56. Финансы. Учебник для вузов. Под ред. М.В. Романовского, О.В.Врублевской, Б.М.Сабанти. М.: Перспектива и Юрайт, 2000.
57. Финансы. Учебник для вузов/ Под ред. Л.А.Дробзиной. М.: Финансы, 1999.
58. Финансы. Под ред. В.М.Родионовой. М.: Финансы и статистика, 1995.
59. Финансы. Под редакцией Поляк Г.Б., М.: ЮНИТИ, 2003.
60. Финансы. Под ред Ковалев В.В. М.: Проспект, 2005.
61. Финансы предприятий. Учебник. Под ред. М.В.Романского. Санкт-Петербург, 2000.
62. Большаков С.В. Финансы предприятий: теория и практика. М.: Книжный мир, 2005.
63. Финансовые ресурсы народного хозяйства. Под ред. В.К.Сенчагова. М.: Финансы, 1982.
64. Финансово-кредитный словарь. Том I, II, III. М.: Финансы и статистика, 1984/86.
65. Финансы и хозрасчет в системе управления отраслью. Под ред. Г.В.Базаровой. М.: Финансы, 1979.
66. Финансовый менеджмент. Учебник (под ред. Г.Б. Поляка). М.: Финансы, ЮНИТИ, 1997.
67. Финансовый менеджмент. Учебник. Под ред. Е.С.Стойановой. М.: Перспектива, 1998.
68. Финансирование и кредитование капитальных вложений. Под ред. П.Д.Подпываленко. М.: Финансы и статистика, 1983.
69. Фондовый рынок. 6-ое издание, перевод с английского, Ричард Дж. Тьюлз, Эдвард С. Брэдли, Тэг М. Тьюлз. М.: ИНФРА. М.: 1999.
70. Формирование инвестиционного портфеля: Управление финансовыми рисками. Перевод с английского, Гипсон Р.К., М.: Изд. Альпина, 2005.
71. Чантладзе В.Г. Вопросы теории финансов. Тбилиси, 1979.
72. Юсифов Ф.Т. Совершенствование доходной базы местных бюджетов. М.:1986.

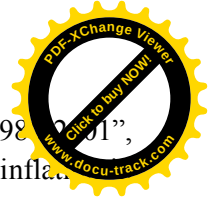
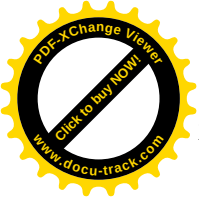
73. Шмиттгофф К. Экспорт: право и практика международной торговли (перевод с английского). М.: Юридическая литература, 1993.
74. Щеголева Н.Г. Валютные операции. М.: Маркет ДС, 2004.
75. Хикс Дж.Р. Стоимость и капитал (перевод с английского). М.: Прогресс, 1993.
76. Эбрилл Л., Кин М., Боден Ж-П, Саммерс В. Современный НДС (перевод с английского). М.:2003.
77. Эдвард Блеквелл. Как составить бизнес-план (перевод с английского). М.:1996.
78. Эрик Хелферт. Техника финансового анализа (перевод с английского). Москва.:1996.
79. Эссе об инвестициях, корпоративных финансах и управлении компаниями (перевод с англ). Автор Баффет У. М.: Альпина, 2005.

İngilis dilində

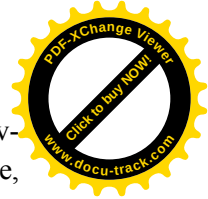
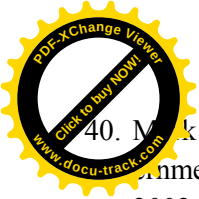
1. Alesina, Alberto, and Guido Tabellini, 1990, "A Positive Theory of Fiscal Deficits and Government Debt," Review of Economic Studies, Vol. 57 (July).
2. Beetsma, Roel, and Henrik Jensen, 2003, "Contingent Deficit Sanctions and Moral Hazard with a Stability Pact," Journal of International Economics, Vol. 61 (October).
3. Benn Eifert, Alan Gelb, and Nils Borje Tallroth, Managing Oil Wealth, March 2003, Volume 40, № 1.
4. Benoit Deschamps, Dileep Mehta. The Chief Financial Simulator: A Primer for Strategy Formulation and Implementation. Atlanta, 1987ю
5. Black Monday and the Future of Financial markets. Homewood, IL: Dow Jones-Irewin, 1989.
6. Black Monday: historical chronic. FT, October, 1997.

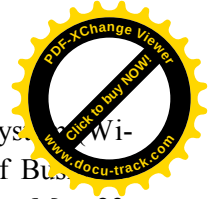
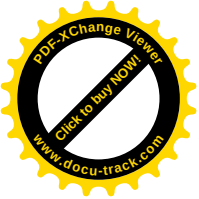
7. Blanchard, Olivier, and Justin Wolfers, 2000, "The Role of Shocks and Institutions in the Rise of European Unemployment: The Aggregate Evidence," *Economic Journal*, Vol. 110 (March).
8. Brander, James A. *Government Policy toward Business*. Toronto, 1988.
9. Brunila, Anne, Marco Buti, and Daniele Franco, eds., 2001, *The Stability and Growth Pact: The Architecture of Fiscal Policy in EMU* (New York: Palgrave).
10. Buchanan, James M. *Public Finance in Democratic Process*. Chapel Hill, 1967.
11. Buiter, Willem, 2003, "Ten Commandments for a Fiscal Rule in the E(M)U," *Oxford Review of Economic Policy*, Vol. 19 (Spring).
12. Calvo, G and C Vegh (1997): "Inflation stabilization and BOP crises in developing countries", in J Taylor and M Woodford (eds), *Handbook of macroeconomics*, North Holland.
13. Celasun, O, C Denizer and D He (1999): "Capital flows, macroeconomic management and the financial system: Turkey, 1989-97", *World Bank Policy Research Working Papers*, no 2141, July.
14. Collender, Stanley E. *The Guide to the Federal Budget*. Washington, D.C. 1996.
15. *Corporate finance*, by Randolph W. Westerfield, Jeffrey Jaffe, 2008.
16. *Corporate Finance Book & MyFinanceLab XL card Pack*, 5th Edition, Denzil Watson, Antony Head, Dec. 2009
17. Christian Keller and Peter S. Heller, *Social Sector Reform in Transition Countries*, September 2001, Volume 38, № 3.
18. Dahan, M (1998): "The fiscal effects of monetary policy", *IMF Working Papers*, no 98/66, May .
19. Daniel Kaufmann, *Back to Basics—10 Myths About Governance and Corruption*, September 2005, Volume 42, № 3.
20. David N. Hyman *Public finance: a Contemporary application of Theory to Policy*/. Orlando, 1999.
21. Debrun, Xavier, 2000, "Fiscal Rules in a Monetary Union: A Short Run Analysis," *Open Economies Review*, Vol. 11 (October).

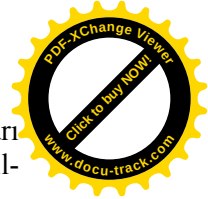
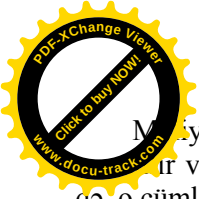
22. Ertuğrul, A and F Selçuk (2002): “Turkish economy: 1980-2001”, in A Kibritçioğlu and F Selçuk (eds), *Inflation and Disinflation in Turkey*, Ashgate Publishing.
23. Government financial Statistics, Washington, IMF, 1995-2005.
24. Handbook of corporate Finance. Edited by Edward Y. Attman New York, 1986.
25. Hanusch. Horst ed. *Public Finance and the Quest for Efficiency*. Detroit, 1984.
26. Harberger, Arnold C. *Taxation and Welfare*. Boston, 1974.
27. Hirsch, Z.W. and Rufolo A.M. *Public Finance and Expenditure in a Federal System*. Toronto, 1990.
28. International Financial Statistics, Washington, IMF, 2000-2009.
29. Fatas, A and I Mihov (2002): The case for restricting fiscal policy discretion, INSEAD and CEPR, May.
30. Financial Shock (Updated Edition): Global Panic and Government Bailouts--How We Got Here and What Must Be Done to Fix It by Mark Zandi (Kindle Edition - April 16, 2009).
31. FT Guide to Personal Tax 2009-2010, 4th Edition. Sara Williams, Jonquil Lowe Jun 2009.
32. Franko Reviglio Budgetary Transparency for Public Expenriture Control. IMF WP/01/8.
33. Giddy, Ian, 1994, *Global Financial Markets*. Lexington, MA: D.C. Heath and Co.
34. Government financial statistics, 1995-2008.
35. Grabbe O. 1992. *International Financial Markets*. New York: Elsevier.
36. Kopits, G (2001): “Fiscal rules: useful policy framework or unnecessary ornament?”, IMF Working Papers, no 01/145, September.
37. Laurens, B and G Enrique (1998): “Coordination of monetary and fiscal policies”, IMF Working Papers, no 98/25, March.
38. Laurens, B and G Enrique (2001): Transition to strengthening the Turkish economy, May.
39. Levi, Maurice, 1989. *International Finance: Financial Management and the International Economy*. 2nd ed. New York: Mc Graw-Hill.

40. Mark R. Stone. Corporate Sector Restructuring: The Role of Government in Times of Crisis, International Monetary Fund. June, 2002.
41. Musgrave. Richard A., Peggy Musgrave, and Richard M. Bird, Public Finance in Theory and Practice, 1989.
42. Mishkin S. Frederic. The economics of money, banking and financial markets. Forth edition, New York, 1995 .
43. Nicholas Barr, The Truth About Pension Reform, September 2001, Volume 38, № 3.
44. Peletier, Ben, Robert Dur, and Otto Swank, 1999, "Voting on the Budget Deficit: Comment," American Economic Review, Vol. 89 (December).
45. Perry, J. Harvey. Taxation in Canada. Toronto, 1990.
46. Peter A. Diamond. Proposals to Restructure Social Security. Journal of Economic Perspectives 10,2, 1996.
47. Peter J. Eisen. Accounting. Third edition. New York. 1994.
48. Piet Sercu, Raman Uppal. International Financial Markets and The Firm. London, 1995.
49. Phelps, Charles E. Helth Economics. New York, 1992.
50. Premchand A. Public Expenditure Management. Washington D.C., IMF, 1993.
51. Reform of Public Finance in Azerbaijan. IMF, 1991.
52. Rejda, George E. Social insurance and Economic Security. Washington, 1988.
53. Public Finance and Public Policy, by Jonathan Gruber (Hardcover - Dec 29, 2009).
54. Public Budgeting Systems, by Robert D. Lee and Philip G. Joyce (Hardcover - Jul 31, 2007).
55. Public Finance: A Contemporary Application of Theory to Policy (with InfoTrac, 1-Semester Printed Access Card) by David N. Hyman (Hardcover - 2008).
56. Sadiqov M.M., Amiraslanov T.A., Reveninr estimatiq and tax research. Bakı – 2005.

57. Restoring Financial Stability: How to Repair a Failed System (Public Finance) by New York University Stern School of Business, Viral Acharya, and Matthew Richardson (Hardcover - Mar 23, 2009).
58. Richard A. Brealy and Steward C. Myers, Principles of Corporate Finance. 5-th edition, 2001.
59. Rosen, Harvey S. Public Finance. 1998.
60. Slemrod, Joel, ed. Tax Policy and the Economy, 8 Cambridge, MA, The MIT Press, 1994.
61. Taxation. 15th Edition. Alan Melville, 2009.
62. Taxes & Business Strategy. 4th Edition. Myron Scholes, Mark Wolfson, Merle Erickson, Edward Maydew, Terrence Shevlin 2008
63. The Politics of Public Budgeting: Getting and Spending, Borrowing and Balancing by Irene S. Rubin (Paperback – Sep. 29, 2009).
64. The US Financial System: money, markets and institutions. George G. Kaufman, 1992.
65. Transition economy report. EBRD, London, annually publications, 1997-2009.
66. Tresch, Richard W. Public Finance: A Normative Theory, Plano, TX., 1981.
67. World Economic Outlook, 1997-2009 publications. Washington, IMF.
68. World development indicators. The World Bank, 2000-2009.
69. Vito Tanzi, Globalization and the Work of Fiscal Termites. Finance and development, March 2001, Volume 38, № 1.
70. Van Horne: Fundamentals of Financial Management, 13th Edition. J. Van Horne, John Wachowicz, 2008.
71. Bunlarla bərabər dünya miqyasında bir sıra dövlət və özəl təşkilatların internet saytlarının, FT, Wall Street Jurnal, New-York Times, Hurriyyet, Dünya, Azərbaycan, Ayna, Ekonomiks, İqtisadçı, Komsomolskaya Pravda və s. kimi digər dövrü nəşrlərin məlumatlarından istifadə olunmuşdur.

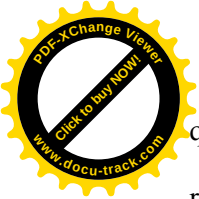
Maliyyə nəzarətini həyata keçirmək üçün xüsusi nəzarət orqanları yaradılır və onların hüquqları, vəzifə və məsuliyyətləri çox ciddi şəkildə, o cümlədən qanunvericilik qaydasında rəqlamentləşdirilir.

İqtisadi nəzarətin xüsusi sferası kimi maliyyə nəzarətinin özünün də obyekt və subyektləri var. Onun obyektı maliyyə ehtiyatları formalaşarkən və onlardan istifadə edilərkən meydana gələn pul-bölgü prosesləridir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1. İstehsal biznesi və xidmət sahəsindəki maliyyə münasibətləri; 2. Qeyri-maddi istehsal sahəsindəki maliyyə münasibətləri; 3. Hökumətin mərkəzləşdirilmiş pul fondlarının yaradılması və onlardan istifadə ilə bağlı olan maliyyə prosesləri.

«Maliyyə nəzarətinin subyektləri» dedikdə, onu həyata keçirən hüquqi və fiziki şəxslər, o cümlədən dövlət orqanları nəzərdə tutulur. Ölkələrin çoxunda dövlət nəzarəti maliyyə nazirliyi və onun yerli orqanları, vergi qurumları, xəzinədarlıq sistemi, mərkəzi banklar, hökumət agentlikləri və assosiasiyaları, digər təşkilatlar vasitəsilə həyata keçirilir. Bu subyektlərin çoxunda xəzinədarlıq və vergi strukturları çox mühüm rol oynayır. Dövlət maliyyə nəzarəti həm də ayrı-ayrı nəzarət-təftiş bölmələrinin, baş mühasibliklərin, nazirliklərin və komitələrin maliyyə idarələrinin köməyi ilə gerçəkləşdirilir. Bir sıra ölkələrdə maliyyə, yaxud da ticarət məhkəmələri fəaliyyət göstərir. Özəl nəzarəti isə auditor (təftiş) şirkətləri həyata keçirir. Maliyyə nəzarətində yoxlama predmeti qismində bir sıra maliyyə göstəriciləri – mənfəət, gəlir, əlavə dəyər vergisi, rentabellilik, maya dəyəri, dövriyyə vəsaiti, müxtəlif məqsədlərə və fondlara ayırmalar və s. çıxış edir.

Maliyyə nəzarəti sferasına puldan istifadə yolu ilə gerçəkləşdirilən bütün əməliyyatlar daxildir. Burada ilk növbədə maliyyə ehtiyatlarının formalaşması və onlardan istifadə ilə bağlı olan birbaşa və dolay qarşılıqlı əlaqələri, fəaliyyətin bütün növlərini əhatə edən bağlantıları qeyd etmək lazımdır. Konkret desək, maliyyə nəzarətinə aşağıdakılar daxildir:

- iqtisadi qanunların tələblərinə necə əməl olunduğuna nəzarət etmək;
- ümumi milli məhsulun və milli gəlirin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi;
- büdcənin tərtibi və icrası;
- əmək, material və maliyyə ehtiyatlarından səmərəli istifadə, müvafiq təşkilatlardakı büdcə müəssisələrinin maliyyə vəziyyəti;
- eləcə də vergi və bank nəzarəti, maliyyə bazarına nəzarət və baş-

qa istiqamətlər.

Maliyyə intizamına əməl edilməsinə aid məsələlərdə maliyyə rəti müəssisələrin, təşkilatların, dövlət-maliyyə-bank strukturlarının məsuliyyəti ilə sıx bağlıdır. Bu məsuliyyət maliyyə intizamını pozanlara qarşı inzibati və iqtisadi tədbirlərdə özünü göstərir. İqtisadi təsir tədbirləri maliyyə sanksiyaları və yasaqları yolu ilə reallaşdırılır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə intizamı tez-tez pozulsa da, maliyyə yasaqlarına tez-tez ehtiyac duyulsa da, maliyyə nəzarəti belə halların tezliklə aradan qaldırılmasına, istehsalın səmərəsini azaldan yasaqların mümkün qədər az olmasına yönəldilməlidir.

1.2. Maliyyə nəzarətinin təsnifatı

Maliyyə nəzarəti bütün iqtisadi prosesləri əhatə edir və bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Buna görə də bu proseslər sahəsində maliyyə nəzarətinin fəaliyyətini bütöv şəkildə öyrənmək çox çətindir və maliyyə nəzarətinin mahiyyətini daha dəqiq anlamaq üçün onun müxtəlif əlamətlərə və formalara görə aşağıdakı tərzdə təsnifatı aparılır.

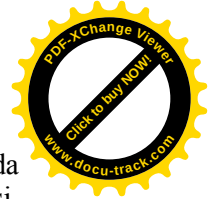
- Mülkiyyət formalarına görə maliyyə nəzarəti 3 növdə həyata keçirilir: dövlət nəzarəti, özəl nəzarət və ictimai nəzarət.

Maliyyə nəzarətinin əsas forması olan dövlət nəzarətini başlıca olaraq dövlət orqanları və onların yerli bölmələri həyata keçirir. Bu işlə əsasən dövlət orqanlarının nəzarət-təftiş qurumları, parlamentlərin hesablama palataları məşğul olur. Onların diqqət obyektı müəssisələrin, dövlət tabeliyində olan təşkilatların, bütün müəssisələrin vergiqoyma xidmətləri, maliyyə bazarı, dövlət büdcəsi, bütün maliyyə vasitəçiləri və b.-dir.

İctimai maliyyə nəzarətini könüllülük və qərəzsizlik prinsipləri əsasında ayrı-ayrı fiziki şəxs qrupları həyata keçirir. Nəzarəti gerçəkləşdirən mütəxəssislərin qarşısında qoyulan konkret vəzifələrdən asılı olaraq bu cür nəzarətin obyektləri müxtəlif ola bilər.

Maliyyə nəzarətində ən mühüm və bazar iqtisadiyyatında ən işlək forma ixtisaslaşdırılmış firmaların və xidmət sahələrinin həyata keçir-dikləri özəl, yaxud müstəqil nəzarətdir. Sadalanan formalardan başqa elmi ədəbiyyatda korporasiyaların, şirkətlərin və müxtəlif mülkiyyətli təşkilatların gerçəkləşdirdikləri təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarətindən də söhbət açılır. Bu nəzarət formasının obyektı korporasiyalar, şirkətlər, müəssisələr, eləcə də onların struktur bölmələridir.

Reallaşdırılma vaxtına görə maliyyə nəzarəti 3 növə bölünür:

1) ilkin nəzarət; 2) cari nəzarət; 3) sonrakı nəzarət. Müəssisələrin və dövlətin maliyyə fəaliyyətinin planlaşdırılmasında ilkin nəzarət mühüm rol oynayır, maliyyə planlarının tərtibi, müzakirəsi, təsdiqi, gəlir-xərc, büdcə layihələrinin, saziş sənədlərinin hazırlanması zamanı və başqa mərhələlərdə həyata keçirilir. Belə hallarda ilkin nəzarət material, əmək və maliyyə ehtiyatlarından səmərəsiz istifadənin qarşısını alır, eləcə də təsərrüfat orqanları fəaliyyətinin neqativ nəticələrini aradan qaldırmağa yardımçı olur. Bundan başqa, gəlirlərin və xərcələrin smetaları tutularkən ilkin nəzarətin köməyi ilə müəssisələrin əlavə ehtiyatları üzə çıxarıla bilər ki, bu da onların maliyyə ehtiyatlarının və məsuliyyətlərinin yüksəlməsində xüsusən önəmlidir. Maliyyə nəzarətinin bu forması qanunların və normativ sənədlərin pozulacağını əvvəlcədən görməyə və onların qarşısını almağa imkan verir.

İkinci forma - təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının keçirilməsi gedişində maliyyə planlarının icrası zamanı gerçəkləşdirilən və material-pul vəsaitinin normalara uyğun xərclənməsinə nəzarət etməyə şərait yaradan cari maliyyə nəzarətidir.

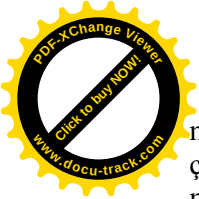
Üçüncü forma – sonrakı maliyyə nəzarəti – hesabat dövrü və maliyyə ili başa çatandan sonra həyata keçirilir. Bu zaman büdcə icra edilərkən, korporasiyaların, müəssisələrin və təşkilatların maliyyə planları yerinə yetirilərkən pul vəsaitləri xərclərinin məqsədə uyğun olub-olmadığı yoxlanılır. Bu forma ilkin nəzarətlə qarşılıqlı əlaqədə olur, daha doğrusu, ona söykənir. Məsələn, sonrakı nəzarət öz hesablaşmalarında maliyyə əməliyyatlarının ilkin yoxlanışı prosesində əldə edilən göstəricilərdən çıxış nöqtəsi kimi istifadə edir.

Ümumiyyətlə, maliyyə nəzarətini daha dəqiq reallaşdırmaq üçün adı çəkilən formaların hamısından bəhrələnmək lazımdır.

6.3. Maliyyə nəzarətinin prinsipləri və metodları

Çox geniş, iqtisadi cəhətdən önəmli funksiya yerinə yetirən maliyyə nəzarəti milli və beynəlxalq iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə edir. Bu vəzifələr reallaşdırılarkən meydana çıxan bir sıra prinsipiial tələblərə hökmən əməl edilməlidir. Onları belə xülasələşdirmək olar:

1. Maliyyə nəzarəti tam aşkarlıq şəraitində aparılmalıdır. Özəl müəssisələrə və biznesə geniş iqtisadi və işgüzar təşəbbüs azadlığı verildiyi, dövlət nəzarətinin xeyli çətinləşdiyi bazar iqtisadiyyatı şəraitində yaşayan cəmiyyət üçün bu, mütləq prinsip kimi fəaliyyət göstərir; buna görə də müəssisələrin fəaliyyətinə maliyyə nəzarəti üçün tam aşkarlıq

mühitinin yaranması bir tərəfdən dövlət maraqlarını gözləməyə imkançı olur, digər tərəfdən isə nəzarətin demokratizmini və obyektivliyini təmin edir. Bu zaman müəssisələrin kommersiya sirlərinin qorunması çox vacib məsələdir.

2. Gözlənilməz neqativ halların qarşısını almaq üçün tədbirlər nəzərdə tutulmalıdır. İqtisadi azadlıq şəraitində müəssisələr tez-tez nəzərdə tutulmayan fəsadlarla üzləşdiyindən maliyyə nəzarəti həyata keçirilərkən iqtisadi ab-havanın bu cür «şiltaqlıqlarından» qorunma tədbirləri görülməlidir. Belə tədbirlər müxtəlif formalarda ola bilər. Onu da qeyd edək ki, bu önləyici tədbirlərin hamısı firmanın strateji planlarında nəzərdə tutulur və bütün fəaliyyət dövründə onlardan istifadə olunur.

3. Təftiş hərtərəfli olmalıdır. Yuxarıda deyildiyi kimi, maliyyə nəzarəti korporasiyanın, firmanın, təşkilatların, eləcə də hökumətin təsərrüfat-iqtisadiyyat fəaliyyətini əhatə edir. Təftiş zamanı, əsasən, bu fəaliyyətin nəticələri yoxlanılıb təhlil edilir. Buna görə də təftiş nəzarət edilən obyektin fəaliyyətinin bütün aspektlərinin və yekunlarının ciddi yoxlanışını təmin edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin fəaliyyəti intensiv şəkildə genişləndiyindən maliyyə nəzarətinin hərtərəfliliyi, çoxölçülülüyü mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

4. Nəzarət bütövlüklə qanunvericilik əsasında aparılmalı olduğundan o, həyata keçirilərkən demokratik ölçülərə əməl edilməlidir. Bazar iqtisadiyyatı sistemində müəssisələrin və onların çoxsaylı variasiyalarının fəaliyyəti üçün bu prinsip son dərəcə önəmlidir. Firmanın fəaliyyətini bu sistem daxilində məhz iqtisadi qanunlar tənzimləyir və çox vaxt onlar bu fəaliyyəti məhdudlaşdırır.

Adı çəkilən prinsiplərdən başqa, maliyyə nəzarəti təşkil edilib gerçəkləşdirilərkən bir sıra törəmə prinsiplərə də riayət olunmalıdır.

Maliyyə nəzarətinin təşkilində və həyata keçirilməsində balans yoxlanışı, tematik yoxlanış, iqtisadi təhlil və təftiş kimi bir neçə metoddan istifadə olunur. Onların mahiyyətini aşağıdakı qaydada şərh etmək olar:

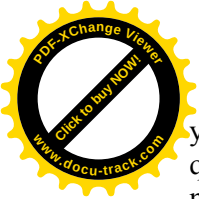
1. Balans yoxlanışları maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin ayrı-ayrı məsələlərinə dair hesabat balans və xərc sənədlərinin əsasında keçirilir. Bu zaman maliyyə intizamının pozulma halları aşkar olunur və onların neqativ nəticələrinin aradan qaldırılması üçün tədbirlər görülür.

2. Tematik yoxlanışlar korporasiya, firma, təşkilat və müəssisələrin fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərini (bəzi mövzuları) əhatə edir, lakin daha geniş göstəricilərdən fərqli olaraq bu metod təsərrüfat obyektlərinin maliyyə vəziyyətini, inkişaf perspektivlərini, istehsalın isti-

4. Sonuncu metod (təftiş) maliyyə nəzarətində ən mühüm metodlardan biridir və təşkilatların müəyyən hesabat dövründəki maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini əhatə edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təftiş (ya xud auditor yoxlanışı) nəzarətin ən geniş tətbiq olunan metodudur. Təftiş dövlət tərəfindən məcburi qaydada, maliyyə intizamını pozan firmaların fəaliyyətini tam yoxlamaq hüququ ilə təşkil edilə bilər.

Bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin hamısında auditor xidmətləri fəaliy-

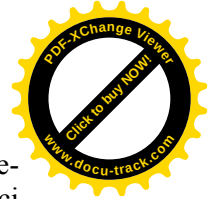

yət göstərir. Bu xidmət sahəsinin ən mühüm işgörmə amili mü-
quqi bazanın olmasıdır. Auditor fəaliyyətini tənzimləyən əsas hü-
nəd bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında qəbul
edilmiş auditor xidməti haqqında qanundur. Bu direktiv sənəd auditor
xidmətinin təşkilinin və gerçəkləşdirilməsinin hüququ əsaslarını, audi-
torların funksiyalarını, hüquq və vəzifələrini müəyyən edir, mülkiy-
yətçilərin əmlak hüquqlarını qorumalı olan müstəqil maliyyə nəzarəti
sisteminin yaradılmasını nəzərdə tutur. Auditor xidməti ilə bağlı mü-
nasibətlər auditor xidmətləri haqqında qanunla, habelə ayrı-ayrı ölkə-
lərin digər qanunvericilik aktları ilə, beynəlxalq müqavilə və sazişlərlə
tənzimlənir.

Audit (ingilis dilindəki “to audit”, yəni «təftiş etmək», «yoxlamaq»
sözündəndir) mühasibat uçotunun, maliyyə və mühasibat hesabatlarının
dəqiq və düzgün aparılmasının, istehsalla və xidmətlərlə məşğul olan,
başqa işlər görən təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin yoxlanılmasıdır.
Auditor yoxlanışı icbari və ya könüllü (təsərrüfat subyektlərinin özləri-
nin təşəbbüsü ilə) qaydada aparıla bilər. Mütləq audit qanunvericiliyə
uyğun olaraq öz maliyyə hesabatlarını dərc etdirməyə borclu olan təsər-
rüfat subyektlərinə, eləcə də qanunvericilik aktları ilə bilavasitə nəzərdə
tutulmuş hallarda, yaxud səlahiyyətli dövlət orqanlarının müvafiq qərar-
ları əsasında tətbiq edilə bilər. Qalan hallarda könüllü auditə üstünlük
verilir.

Müqavilə əsasında yoxlanışlar, ekspertizalar, təhlillər aparılması,
subyektlərin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti haqqında yazılı rəylər tərtib
edilməsi, mühasibat uçotunun təshihə, hesabat göstəricilərinin düzgün-
lüyünün təsdiqlənməsi və maliyyə-təsərrüfat münasibətləri sahəsində
peşə fəaliyyətinə uyğun digər işlərin görülməsi də auditor xidmətinə da-
xildir. Auditor xidmətini müvafiq peşə təşkilatları, yaxud müstəqil audi-
torlar həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsa-
sən, auditor təşkilatlarının və müstəqil auditorların aşağıdakı hüquqları
var:

- auditor xidməti haqqında qanuna və sifarişçi ilə bağlanmış müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq auditin forma və metodlarını sərbəst müəyyən etmək;
- sifarişçinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini əks etdirən bütün (o cümlədən kənar hüquqi şəxslərdə olan) sənədlərlə tanış olub, onları yoxlanışa cəlb etmək; pul vəsaitinin, qiymətli kağızların, maddi sərvətlərin olub-olmamasını yoxlamaq, habelə digər zəruri məlumatlar almaq;
- sifarişçi təşkilatın rəhbərliyindən və əməkdaşlarından yazılı izahat

şəlahiyyətli dövlət orqanlarının sifarişilə auditor işinin icrası gedişində aşkar edilən qanun pozuntuları və qüsurlar haqqında sifarişçi qarşısında məsələ qaldırmaq;

- başqa auditorları da audit keçirilməsində müqavilə əsasında iştirakla cəlb etmək;

- yoxlanılan təsərrüfat subyekti yoxlanış üçün zəruri olan sənədləri vermədikdə auditin keçirilməsindən imtina etmək.

- Bu hüquqlardan istifadə etməklə yanaşı, auditorlar aşağıdakıları etməyə borcludurlar:

- auditor yoxlanışının keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin tələblərinə sözsüz əməl etmək;

- sifarişçinin mühasibat uçotunu və hesabatını, onların dürüstlüyünü mövcud qanunlara və normativ aktlara uyğun şəkildə yoxlamaq;

- mühasibat uçotunun aparılmasında və hesabatların tərtibində aşkar edilmiş bütün qanun pozuntuları və qüsurlar barədə sifarişçi təşkilatın rəhbərliyinə məlumat vermək;

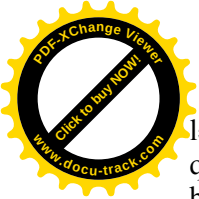
- sifarişçinin tələbi ilə keçirilən audit zamanı alınmış informasiyanı (məhkəmə orqanlarının tələbi istisna olmaqla) gizli saxlamaq, yəni kommersiya sırrını açmamaq;

- yoxlanış zamanı alınmış, yaxud tələb edilmiş sənədlərin qorunmasını təmin etmək.

- deyilənlərdən başqa, auditor xidmətinin sözsüz yerinə yetirməli olduğu bir çox başqa vəzifələr də var.

Səriştəli auditor xidmətlərinin haqqı ödənilməlidir və ya auditor firmaları hüquqi şəxs statusunda təsərrüfat hesablı təşkilat kimi fəaliyyət göstərməlidir. Bu status auditorların üzərinə müəyyən məsuliyyətlər qoyur. Məsələn, auditorlar, yaxud auditor təşkilatları öz vəzifələrini lazımınca yerinə yetirə bilmədikləri hallarda, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə və bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq yarıtmaz icraçılar əmlak məsuliyyətinə cəlb oluna, həmçinin, öz vəzifəsini yerinə yetirməyənlər lisenziya hüquqlarından məhrum edilə bilərlər.

Auditor xidmətlərindən bəhrələnən təsərrüfat subyektlərinin də bir sıra hüquq və vəzifələri var. Məsələn, bu təsərrüfat subyektlərinin rəhbərləri auditin keçirilməsi üçün zəruri olan bütün sənədləri, cədvəlləri, hesabatları təqdim etməyə, auditorun sorğularına yazılı cavab verməyə borcludur və təqdim etdiyi məlumatların dürüstlüyünə görə məsuliyyət daşıyır. Bütün bunlarla yanaşı, təsərrüfat subyektləri auditor seçimində sərbəstdirlər və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı olan bütün məsələ-

lər üzrə istənilən müddətə auditorlarla, yaxud auditor təşkilatla müqavilə bağlamaq hüquqları var. Belə müqavilələr yoxlanış məqamına bağlınırsa, auditor yoxlanışın yekunları üzrə qəbul edilmiş qaydada akt bağlayır.

Dediklərimizin hamısı auditor nəzarətinin mahiyyətinin açılmasına, həm də bununla birlikdə, onun fəaliyyət yönlərini, əsas hüquq və vəzifələrini açıqlamağa xidmət edir.

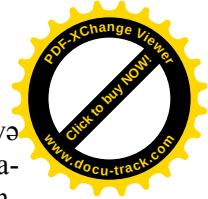
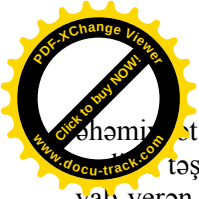
Auditorlar palatasının verdiyi məlumatlara görə, 2007-ci il ərzində 47 sərbəst auditor, 55 auditor təşkilatı (o cümlədən 4 xarici auditor təşkilatının filialı və ya nümayəndəliyi) və 3 xarici investisiyalı auditor təşkilatı tərəfindən Auditorlar Palatasına öz fəaliyyətlərinə dair hesabatlar təqdim edilmişdir. Bu məlumatlara görə, hesabat dövründə təsərrüfat subyektləri ilə 28.004.071,1 manat məbləğində 4.873 müqavilə bağlanmışdır. Həmin müqavilələrin 6.111.267,5 manat məbləğində 754-ü ilin əvvəlinə qalıq kimi, 21.892.803,6 manat məbləğində 4119-u isə hesabat dövründə bağlanmışdır ki, bunun da xüsusi çəkisi xarici auditor təşkilatlarının filial (və ya nümayəndəlikləri) üzrə sayına görə 5,4% və məbləğinə görə 65,0%, xarici investisiyalı auditor təşkilatları üzrə sayına görə 5,0% və məbləğinə görə 12,1%, yerli auditor təşkilatları üzrə sayına görə 51,2% və məbləğinə görə 17,0%, sərbəst auditorlar üzrə sayına görə 38,4% və məbləğinə görə 5,9% təşkil etmişdir. 2007-ci il ərzində bağlanmış müqavilələrdən 15.757.268,8 manat məbləğində 4.182-i yerinə yetirilmişdir.

6.5. Auditorlar palatası və onun vəzifələri

Auditor xidmətinin təşkili və normal fəaliyyəti lazımi nəzarətin olmasını tələb edir. Bu xidmətin müstəqilliyi qətiyyənlə onun nəzarətsizliyi demək deyil. Onun fəaliyyətinin tənzimlənməsi müvafiq orqanın olması zərurətini irəli sürür və bu missiyanı məhz **Auditorlar Palatası** yerinə yetirir.

Auditorlar Palatası ölkədə fəaliyyət göstərən auditorları özündə birləşdirir və onların işinə nəzarət edir. Bu Palata Auditorlar Palatası haqqında Əsasnamədə öz əksini tapan və konkretləşdirilən bir neçə əsas funksiyanı yerinə yetirir. Aşağıda həmin vəzifələrin siyahısını və şərhini veririk.

1. Auditorlar Palatasının ilkin və həlledici vəzifəsi olan bütün auditorların qeydə alınması və onların fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması bütövlükdə dövlət üçün, eləcə də normal iqtisadi fəaliyyət üçün xüsusi

Əhəmiyyətli məlumat kəşb edir. Palata sərəştəli fəaliyyətə başlayan auditorların və təşkilatlarının hamısını qeydiyyatdan keçirir, bütün tələblərə cavab verən auditorları lisenziyalaşdırır. Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə görə respublika Auditorlar Palatasından lisenziya almış müstəqil (azad) auditor ölkə ərazisində müstəqil auditorluq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququna malik fiziki şəxsdir.

Respublikada müstəqil auditorluğa iddia edənlərə aşağıdakı tələblər irəli sürülür:

- Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmaq;
- mühasibat uçotu, maliyyə işi, iqtisadiyyat və ya hüquq ixtisasları üzrə ali təhsil və ixtisas üzrə azı üç illik iş təcrübəsinə malik olmaq;
- müstəqil auditorluq imtahanı vermək və s.

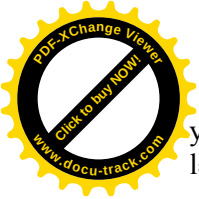
Auditor təşkilatı Auditorlar Palatasının verdiyi lisenziya əsasında ölkə ərazisində auditorluq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququ qazanmış hüquqi şəxsdir. Həm də təşkilatın Nizamnaməsinə görə bu xidmət növü onun yeganə fəaliyyət sahəsi olaraq qalır. Auditor təşkilatı yaratmaq üçün azı 3 müstəqil auditorun olması vacibdir. Auditorluq fəaliyyəti üçün lisenziya 5 illik müddətə verilir.

Müvafiq lisenziya aldıqdan və auditorlar siyahısında qeydiyyatdan keçdikdən sonra auditor auditorluq xidməti ilə məşğul olmaq hüququ qazanır. O, fəaliyyətini ya özəl qaydada, ya da hər hansı auditorlar təşkilatının üzvü kimi gerçəkləşdirə bilər. Başqa fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq qadağandır.

2. Auditorlar fəaliyyətə başladıkları andan onların işinə bir sıra vəsi-tələrdən bəhrələnməklə Auditorlar Palatası nəzarət edir. Məsələn, müs-təqil auditorlar öz işlərini xüsusi gündəlikdə yazaraq apardıqları auditin keyfiyyətini yoxlatdırmaq üçün həmin gündəlikləri Auditorlar Palatası-na təqdim edirlər. Auditorlar vəzifələrini lazımi səviyyədə yerinə yetir-mədiyi hallarda onların lisenziyaları qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada əllərindən alınır və fəaliyyətlərinə xitam verilir.

3. Auditor fəaliyyəti zamanı yaranan mübahisəli məsələlərin necə həll edilməsi auditorluq fəaliyyətinin sabitliyi üçün son dərəcə önəm-lidir. Auditorla (auditorlar təşkilatı ilə) sifarişçilər arasında müəyyən mübahisələr yarana bilər. Bunların çoxuna Auditorlar Palatası baxır və həll edir. Mübahisələrin hamısı əmlak xarakteri daşıyarsa, onlara Audi-torlar Palatası yox, arbitraj məhkəməsi baxır.

4. Auditorun işinin yoxlanması. Auditorlar Palatası auditor təşki-latlarının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin mövcud qanunvericiliyə uy-ğun gəlib-gəlmədiyini yoxlayır, onların işinə nəzarət edir. Bütün bu de-

yilənlər Auditorlar Palatasının funksiyalarını daha konkret r. ləşdirməyə imkan yaradır.

Beləliklə, Auditorlar Palatasının məqsəd və vəzifələri dövlətin auditor xidmətinin tənzimləməsini təşkil etmək, bu sahədəki normativ aktları, ölkədə auditor xidmətinin inkişafına və təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş tədbirlər sistemini işləyib hazırlamaq, dövlətin təsərrüfat subyektlərinin və auditorların maraqlarını qorumaq, sonuncuların qanunvericilik və normativ aktlardan irəli gələn tələbləri yerinə yetirib-yetirmədiklərinə nəzarət etməkdir. Auditorlar Palatasının fəaliyyəti onun Əsasnaməsi ilə tənzimlənir.

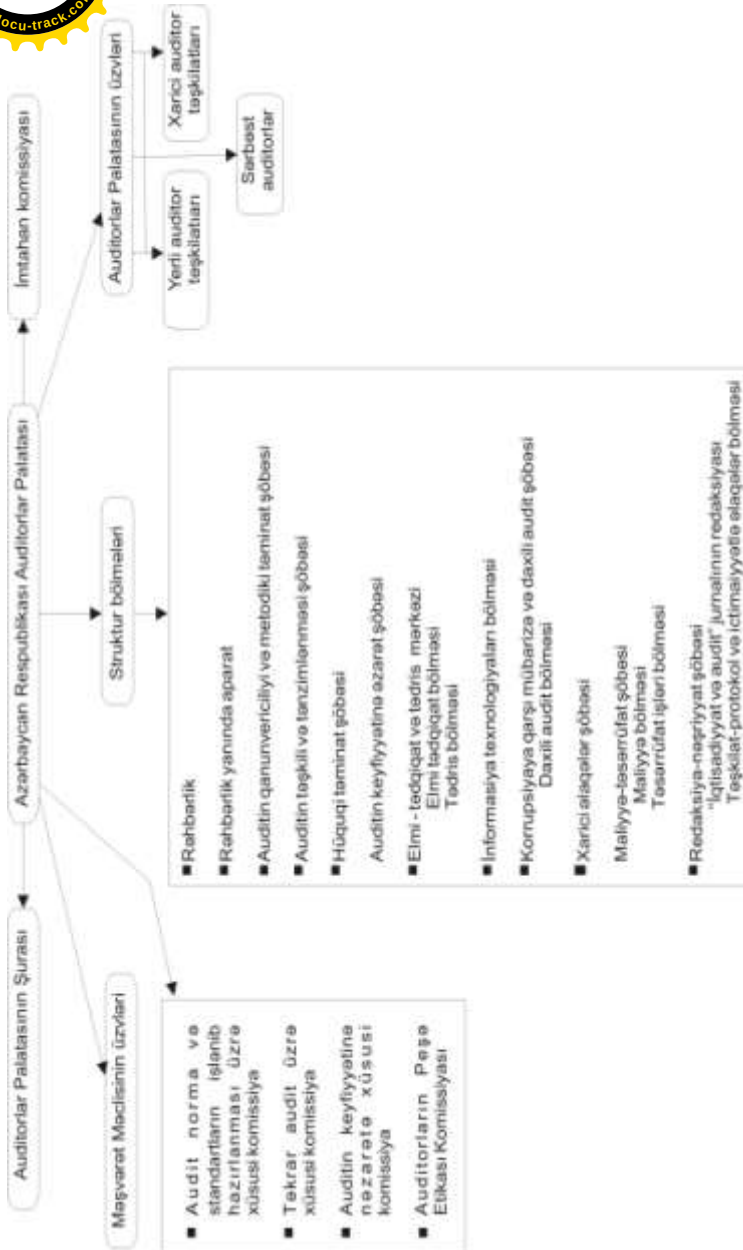
Auditorlar Palatası haqqında Əsasnaməni ölkənin ali qanunvericilik orqanı olan Parlament təsdiq edir. Demək olar, bütün ölkələrdə Auditorlar Palatası auditor xidmətinə tənzimləyən qurum kimi çıxış edir.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra eyni qurum Azərbaycanda da yaradılmış və artıq bir çox illərdir ki, müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının strukturu sxemdəki kimidir (sxem 6.5.1).

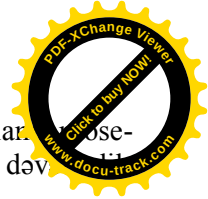
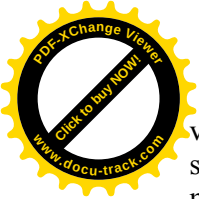
6.6. Maliyyə nəzarətinin təşkili

Maliyyə nəzarətinin səviyyəsi bir çox cəhətdən onun təşkilindən asılıdır. Dövlət orqanlarının həyata keçirdikləri maliyyə nəzarəti, adətən, əvvəlcədən tutulmuş xüsusi plan üzrə, xüsusi auditor nəzarəti isə daxil olan sifarişlər əsasında gerçəkləşdirilir. Birinci halda müfəttişin adına vəsiqə yazılır və o, həmin vəsiqəni pasport, yaxud şəxsiyyəti təsdiqləyən başqa sənədlə birlikdə yoxlanılan müəssisənin rəhbərliyinə təqdim edir. Rəhbərlik müvafiq qərar qəbul etdikdən sonra baş mühəsibin və ya müəssisənin başqa bir vəzifəli şəxsinin iştirakı ilə yoxlanış başlanır.

Auditor yoxlanışında isə sifarişçi özü auditora, yaxud onun üzv olduğu təşkilata müraciət edərək müvafiq müqavilə bağlayır, icraçının hesabına lazımi qədər vəsait köçürür, sonra yoxlanış həyata keçirilir. Hər iki halda yoxlanışın nəticələri ümumiləşdirici aktda rəsmi əksini tapır. Bu cür aktlar, adətən, bir neçə hissədən ibarət olur. Birinci hissədə yoxlanışın xarakteri, metodu, tarixi (vaxtı) və icraçıları göstərilir. İkinci hissədə yoxlanış zamanı ayrı-ayrı sahələrdə aşkar edilmiş faktlar və işin gedişi əks olunur. Ümumiyyətlə, aktda bütün faktlar, həm müsbət, həm mənfi cəhətlər göstərməlidir. Üçüncü hissədə hökmən aşkarlanmış nöqsanların aradan qaldırılması, ümumiyyətlə müəssisənin işinin yaxşılaşdırılması yolları qeyd olunur, çünki müfəttişin vəzifəsi təkcə neqativ

Sxem 6.5.1. Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının strukturu

və zərərli məqamların üzə çıxarılmasından ibarət deyil. Yoxlanışında müfəttişdən əlavə, müəssisənin rəhbərləri və kənardan dəvə edilmiş mütəxəssislər də iştirak edə bilərlər.

Tərtib edilmiş aktı yoxlanışın bütün iştirakçıları və müəssisə rəhbəri imzalamaq və akt möhürlə təsdiqlənməlidir. Müəssisə rəhbərliyi onu təsdiqləmək istəmədikdə imtinanın səbəbini əsaslandırmalıdır.

İmzalandıqdan və təsdiqləndikdən sonra akt müvafiq (yoxlayıcı) orqanın müzakirəsinə verilir və müzakirənin nəticələrinə görə lazımı tədbirlər görülür. Yoxlanış nəticəsində cinayət tərkibli faktlar, inzibati pozuntular aşkarlanarsa, materiallar prokurorluq orqanlarına, yuxarı instansiyalara və başqa müvafiq idarələrə göndərilir.

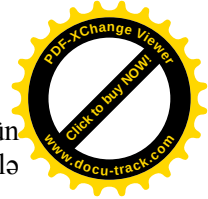
6.7. Keçid iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi

Hazırda dünya iqtisadiyyatı ildən-ilə öz fəaliyyətini yeniləşdirir. Onun inkişafı bazar münasibətlərinin dinamikası ilə şərtlənir və bu münasibətlərin mövcudluğu sayəsində həyata keçirilir. Buna görə də əvvəllər başqa yolla gedən ölkələr indi bazar iqtisadiyyatının aşkar üstünlüklərini görərək öz iqtisadi sistemlərini bu istiqamətə yönəldir. Bazar iqtisadiyyatı sistemində maliyyə, daha konkret desək, maliyyə nəzarəti çox önəmli yer tutur.

Keçmiş mühafizəkar iqtisadi sistemdə maliyyə nəzarətinin rolu çox kiçik idi və o yalnız dövlət səviyyəsində məhdud çərçivədə həyata keçirilirdi. İndi Azərbaycan Respublikası bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsində olsa da, bütün sahələrdə, o cümlədən təsərrüfat-iqtisadiyyat fəaliyyətinə maliyyə nəzarəti sahəsində əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. Köhnə maliyyə nəzarəti sistemi yalnız birukladlı mülkiyyət formasına, dövlət mülkiyyəti şəraitinə uyğunlaşdırılmışdı. İndiki halda köhnə nəzarət sistemi yenidən qurulmalı, təzələnməli, təkmilləşdirilməlidir.

Maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi, hər şeydən əvvəl, auditor xidmətinin ən müasir mexanizmlərinin təşkilini və fəaliyyət göstərməsini, nəzarət sisteminin əlaqələndirilməsini və təsir gücünün artırılmasını və s. nəzərdə tutur.

Ölkəmizdə maliyyə nəzarəti sahəsində diqqəti cəlb edən müvafiq bazar strukturları da yaradılıb. Misal olaraq müstəqil auditor şirkətlərini, parlament yanında hesablama palatasını, auditor palatasını, mərkəzi bankın nəzdində maliyyə monitorinqi departamentini və s. göstərmək olar.

Bununla bərabər, bunlar heç də maliyyə nəzarət sistemində bütün tədbirlərin görülməsi demək deyil, bu istiqamətdə ciddi, xüsusilə preventiv (xəbərdaredici və qabaqlayıcı) tədbirlər görülməlidir:

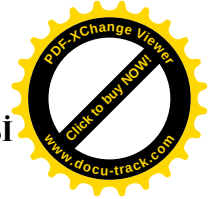
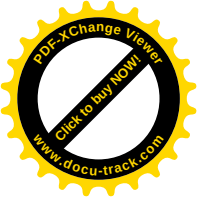
- beynəlxalq səviyyəyə çıxma biləcək auditor şirkətlərinin formalaşması. Bu gün beynəlxalq səviyyədə tanınmış şirkətlər içərisində Azərbaycan şirkəti yoxdur və buna görə də xarici bazara çıxışları məhduddur. Hətta daxili bazarda əksəriyyət iri şirkətlərin auditi məşhur xarici şirkətlər tərəfindən aparılır;

- maliyyə nəzarəti və vergilərin toplanmasında da yavaş-yavaş özəl şirkətlərin xidmətindən istifadə olunması;

- yoxlama və təftişlərin bir qədər məhdudlaşdırılması və koordinasiya olunması;

- müxtəlif nəzarət orqanları tərəfindən aparılan yoxlamaların təkrarlanmasının qarşısının alınması;

- maliyyə nəzarəti prosesində də elektron vasitələrdən istifadənin genişləndirilməsi, online yoxlamaların həyata keçirilməsinə şərait yaradılması.

II BÖLMƏ. ÜMUMDÖVLƏT MALİYYƏSİ

VII FƏSİL. DÖVLƏT BÜDCƏSİ

7.1. Dövlət büdcəsinin mahiyyəti və rolu

Hər bir dövlətin yaşaması üçün onun zəruri atributlarından olan pul vəsaitləri fondlarının yaradılması çox vacib şərtlərdən biridir.

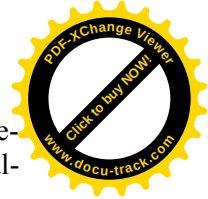
Ölkələrin hamısında hökumət öz funksiyalarını uğurla yerinə yetirmək üçün cəmiyyətin yaratdığı maliyyə ehtiyatlarının bir hissəsini, əsasən, icbari yolla mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondlarına səfərbər edir. Bu fondlar sırasında əsas yeri dövlət büdcəsi tutur.

Ölkə maliyyə sisteminin başlıca dayacağı olan dövlət büdcəsi iqtisadi, sosial və siyasi vəzifələri yerinə yetirmək üçün pul vəsaiti təminatının ən önəmli vasitəsi, dövlət maliyyəsinin ən mühüm tərkib hissəsidir. Beynəlxalq termin olan «büdcə» («budget») anlayışının ilkin mənası «kəşkül», «çanta» deməkdir.

Məişət nitqində biz tez-tez «ailə büdcəsi», «vaxt büdcəsi» ifadələrinə rast gəlirik. Ailə büdcəsi ailənin gəlir və çıxarlarını, vaxt büdcəsi potensial vaxtın sərf olunmuş zaman kəsiyi ilə balansını, dövlət büdcəsi isə hökumətin gəlir-çıxarının əsas balansını bildirir.

Dediyimiz kimi, dövlət büdcəsi ölkənin maliyyə sisteminin mühüm tərkib hissəsidir. Ümumi milli məhsulun və milli gəlirin bölüşdürülməsində fəal iştirak etməklə o, hökumətin mərkəzləşdirilmiş pul fondu və əsas maliyyə planı qismində çıxış edir. Dövlət, müəssisələr və əhali arasındakı pul münasibətləri büdcə münasibətləri kimi səciyyələnir.

İqtisadi mahiyyətinə görə dövlət büdcəsi milli gəlirin bölüşdürülməsi zamanı hökumətlə hüquqi və fiziki şəxslər arasında yaranan münasibətləri ifadə edir. Bu münasibətlər isə öz növbəsində milli iqtisadiyyatın və sosial sferanın inkişafı, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin təmin edilməsi və dövlət idarəçiliyinin maliyyələşdirilməsi sahələrində lazım olan tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün büdcə fondunun yaradılması və istifadəsi ilə bağlıdır. Bir iqtisadi kateqoriya kimi dövlət büdcəsinin mahiyyəti bölgü və nəzarət vasitəsilə daha geniş və daha aydın açılır. Başqa sözlə, büdcə dövlət sektorunun (mərkəzi hökumətin, yerli hakimiyyət orqanlarının və s.) maliyyə planı xarakteri daşıyır. Bazar iqtisadiyyatı ölkələrində belə planlaşdırma bütün çətinliklərə baxmayaraq iqtisadi əməliyyatlara uyğunlaşdırılır və dövlət sektorunda mühüm rol oynayır. Gəlir və xərc dərəcələrinin dəqiq müəyyənləşdirildiyi illik büdcə planla-

inin f...bi hökumətə konkret perspektivi görmək və onu maliyyə re...nin real dinamikası ilə əlaqələndirmək imkanı verir. Bu isə yalnız mükəmməl büdcə sisteminin mövcudluğu şəraitində mümkündür.

Milli iqtisadiyyatın inkişafında, istehsalın stimullaşdırılmasında, eləcə də cəmiyyətin sosial tərəqqisində dövlət büdcəsi çox böyük rol oynayır. Bu rol özünü daha çox kəmiyyət və keyfiyyət təsirlərində göstərir. Kəmiyyət təsiri hansı istiqamətə nə qədər vəsait xərcləmək lazım gəldiyini bildirir. Keyfiyyət təsiri isə iki aspektdə nəzərdən keçirilir: bir tərəfdən vergilərin düzgün qurulması və vəsaitlərin səmərəli xərclənməsi, digər tərəfdən isə büdcə vasitəsilə nəzarət meyar kimi götürülür. Bu aspektlərin hər ikisi iqtisadiyyatın keyfiyyətinə təsir göstərir. Bütün ölkələrdə büdcə ən mühüm iqtisadi tənzimləyici kimi çıxış etdiyindən o, makroiqtisadi tənzimləmənin ən önəmli elementlərindən birinə çevrilir.

1.2. Dövlət büdcəsinin funksiyaları

Dövlət büdcəsi onun mahiyyətini əks etdirən bir neçə çox mühüm funksiya daşıyır. Ümumi iqtisadi əhəmiyyəti olan bu funksiyalar iqtisadiyyatın hər bir sahəsi ilə yaxından bağlıdır. Büdcənin əsas funksiyalarının bölgüyə və nəzarətə ayrılmasını hamı qəbul edir.

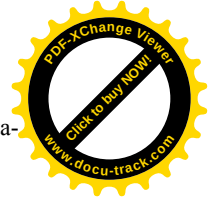
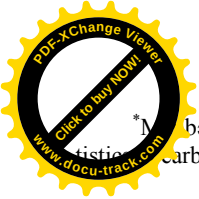
Bu gün dövlət maliyyəsinin heç bir bölməsi çoxtərəfli və geniş-həcmli pul vəsaitlərinin bölgüsünü həyata keçirə bilməz. Bu vəzifəni büdcə yerinə yetirir. O, milli gəlirin bölüşdürülməsində mühüm rol oynayır və bu prosesin təsir dairəsi çox genişdir. Məsələn, bu mərhələdə bütün istehsalçılar, yaxud istehsal iştirakçıları büdcə münasibətləri orbitinə daxil olurlar. Dövlət büdcəsində əsas yenidən bölgü obyektı xalis gəlirdir. Vergilər və digər dövlət gəlirləri şəklində dövlət büdcəsinə səfərbər olunan vəsait yenidən bölünərək milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafına yönəldilir.

Büdcə milli iqtisadiyyatın bütün sahələrinin əlaqələndiricisidir. Ölkələrin əksəriyyətində ümumi milli məhsulun 15-60 %-i büdcə vasitəsilə bölüşdürülür. Mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyat ölkələrində bu göstərici yuxarı, bazar iqtisadiyyatı ölkələrində isə aşağı olur. 2000-ci ildə Azərbaycan Respublikasında ümumi milli məhsulun həcmi o vaxtın pulu ilə 18,3 trilyon (indiki pulla – 3, 66 milyard) manat olduğu zaman, dövlət büdcəsi 3,9 trilyon (780 milyon) manat idi. Ümumi milli məhsul bölgüsündə dövlət büdcəsinin xüsusi çəkisi 21% idi (cədvəl 7.2.1.). Hazırda isə bu rəqəmlər xeyli böyümüş və faiz nisbəti də dəyişmişdir. Pay etibarı ilə götursək, bu rəqəm hazırda 32%-ə yaxındır.

Cədvəl 2.1.

**Ümumi milli məhsul bölgüsündə dövlət büdcəsinin gəlirli
payı (%-lə)**

Ölkələr	İllər				
	1994	1995	1996	1999	2008
Horvatiya	41.8	43.5	44.3	42.8	39.4
Çexiya Respublikası	42.6	41.9	40.3	41.4	40.9
Estoniya	42.1	40.5	38.8	36.9	37.1
Macarıstan	50.3	45.9	45.3	41.7	46.2
Latviya	-	37.2	37.4	42.6	33.3
Litva	32.6	32.3	29.6	31.9	34.8
Polşa	48.3	47.4	47.0	42.7	38.5
Slovakiya Respublikası	44.0	47.0	45.6	39.7	38.5
Sloveniya	43.4	43.1	42.7	43.7	32.7
Albaniya	23.8	23.4	18.3	21.3	27.4
Bosniya və Hersoqovina	-	39.0	0.5	44.7	47.9
Bolqarıstan	41.8	35.7	31.9	39.8	39.5
Makedoniya	43.1	37.9	35.7	38.0	34.2
Rumıniya	31.7	31.4	28.9	32.1	32.7
Rusiya	34.6	32.5	33.0	34.1	38.4
Ermənistan	27.7	19.9	17.6	22.4	19.6
Azərbaycan	33.8	17.6	17.6	19.5	32.2
Belorus	46.0	36.1	40.8	42.3	49.6
Gürcüstan	-	7.1	9.3	15.6	33.5
Qazaxıstan	18.5	16.9	13.2	19.1	24.4
Qırğızıstan	26.8	24.8	23.9	24.0	31.5
Moldova	30.4	30.9	26.6	25.4	41.9
Tacikistan	42.8	11.5	13.2	13.1	27.8
Türkmənistan	16.9	20.5	16.6	20.5	13.3
Ukrayna	43.7	39.1	36.7	34.7	44.3
Özbəkistan	29.2	34.6	34.3	32.1	32.7
Keçid ölkələri (cəmi)	31.6	23.5	22.7	24.4	36.8
Almaniya	43.5	43.1	43.9	44.6	45.1
Yunanıstan	35.5	36.4	36.9	41.9	33.6
Yaponiya	32.1	32.0	31.7	31.1	35.4
Portuqaliya	37.8	38.8	40.1	42.8	41.7
ABŞ	29.4	29.8	30.2	31.1	31.8

Mənbə: Transition report. 2009. EBRD/ London 2009, Government finance statistics Yearbook/ IMF. Washington DC. 2000, 2004.

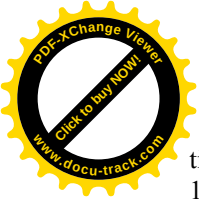
Cədvəldən göründüyü kimi, ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsində dövlət büdcəsinin payı xeyli dəyişkəndir. Bu, bir sıra amillərdən, o cümlədən dövlətin qanunvericilik yolu ilə öz əhalisi qarşısında götür-düyü öhdəlikdən, büdcə kəsininin maliyyələşmə səviyyəsindən, ümumi milli gəlirin sahə strukturundan və s. asılıdır.

Tarixi təhlil göstərir ki, dövlətin iqtisadiyyatın tənzimlənməsində rolunun artmasında XX yüzil dönüş əsri olmuşdur və bu, ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsində dövlət büdcəsi payının artmasına xeyli təsir göstərmişdir. Cədvəl 7.2.2.-dən görünür ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində bu pay son dərəcə kiçik olduğu halda XX əsrdə xeyli artmışdır. Məsələn, 1870-ci ildə ABŞ-da ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsində dövlət büdcəsinin payı cəmi 7,3%, 1998-ci ildə isə 32,8%, İsveçdə müvafiq olaraq 5,7 və 58,5% təşkil etmişdir.

Cədvəl 7.2.2.

**Ümumi daxili məhsulun bölgüsündə dövlət büdcəsinin rolu
(ÜDM da xərclər)*.**

Ölkələr	İllər							
	1870	1913	1960	1998	2000	2004	2005	2008
Avstraliya	18.3	16.5	21.2	32.9	36.3	35.7	35.2	31.1
Belçika	...	13.8	30.3	49.4	49.4	49.7	49.3	41.2
Fransa	12.6	17.0	34.6	54.3	52.5	54.1	53.6	43.0
Almaniya	...	14.8	32.4	46.9	45.7	48.6	47.6	38.6
İtaliya	11.9	11.1	30.1	49.1	46.8	47.9	48.5	37.4
Yaponiya	...	8.3	17.5	36.9	38.6	38.1	38.1	36.1
Niderland	5.9	9.3	29.9	47.2	45.3	48.2	47.8	42.2
Norveç	5.9	9.3	29.9	46.9	43.4	48.7	49.4	50.4
İsveç	5.7	10.4	31.0	58.5	57.4	58.6	57.5	37.9
B. Britaniya	9.4	12.7	32.2	40.2	37.0	43.0	43.4	38.8
ABŞ	7.3	7.5	27.0	32.8	33.6	35.7	35.7	34.6

* Mənbələr: *economic outlook* (Paris: organization for economic co-operation and development, 1999), peter h. lindert, “the rise of social spending, 1880~1930,” *explorations in economic history*, vol. 31 (1994), pp. 1~37; peter h. lindert, “what limits social spending?” *explorations in economic history*, vol. 33 (1996), pp 1~34; howard oxley and maitland macfarlan, “health care reform: controlling spending and increasing efficiency,” *oecdeconomic studies*, vol. 24~1 (1995), pp. 7~55; oecd, *historical statistics 1990~1995* (paris: organization for economic co-operation and development, 1997), government finance statistics. yearbook/ imf. Washington dc. 2008, 2009.

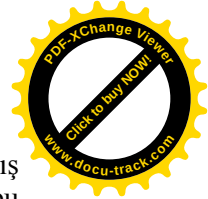
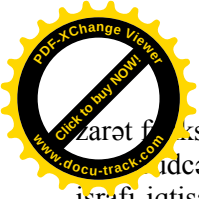
Lakin dünya iqtisadiyyatının inkişafındakı yeni meyllərin təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, XXI əsrdə əks proses baş verəcək. Bu yüzil iqtisadiyyat tarixinə iqtisadi və bütövlükdə ictimai proseslərin dövlətsizləşdirilməsi dövrü kimi daxil olacaq. Son 20-30 ilin təcrübəsi göstərir ki, dövlətsizləşmə prosesi harada yüksək sürətlə gedirsə, orada iqtisadiyyatın və yaşayış standartlarının yüksək artımı müşahidə olunur. Məsələn olaraq iqtisadiyyatın inkişafında ən yüksək və sabit artıma nail olmuş Çini göstərə bilərik.

Dövlət büdcəsinin ənənəvi funksiyalarından biri nəzarətdir. Büdcənin köməyi ilə vəsait yığılmasına və ondan istifadəyə ciddi nəzarət olunur. Büdcənin təşkilini şərtləndirmiş tarixi amilləri təhlil edərkən bunun nəinki iqtisadi zərurət olduğunu, həm də siyasi səbəblərini, yəni hakimiyyətin büdcədən təbəələrə qarşı bir siyasi təzyiq və nəzarət aləti kimi bəhrələndiyini sezmək mümkündür.

Eyni zamanda büdcə təşkilinin təbiəti belədir ki, o, dövləti idarə edənlərin özlərini də müəyyən məsuliyyət daşımağa, iqtisadi intizama sövq edir. Məsələn, İngiltərədə və Fransada büdcə iqtisadi arenaya xalq hərəkətlərinin siyasi təzyiqinin nəticəsi kimi çıxmışdır. Hələ 1212-ci ildə kral Conun imzaladığı sənədlərdə büdcənin yaradılmasına dair mülahizələr vardı. Sonralar büdcə dövlət idarəçiliyi mexanizminin ayrılmaz hissəsinə çevrildi.

İdarəedici orqanlar müəyyən müddət üçün nəzərdə tutulmuş dövlət xərclərinə nəzarət etmək, eləcə də özlərinin dövlət gəlirlərini örtmək üçün büdcəni təşkil və təsdiq edirlər.

Büdcə nəzarəti iqtisadiyyatın bütün sahələrini, pul kütləsinin hərəkətini, alqı-satqı əməliyyatlarını əhatə edir, çünki bütün bu proseslər büdcəyə daxil olan gəlirləri generasiyalaşdırır. Toplanmış mədaxillər büdcə gəlirlərini təşkil edir. Büdcədən istifadəyə hökumət, yaxud büdcə ilə məşğul olan başqa orqanlar nəzarət edir. Bu orqanlar büdcənin icrası zamanı heç bir əyinti və ya səhlənkarlığa yol verməməlidirlər. Bu nə-

Ekspertizası özündə ikili məhdudlaşdırıcı vəzifəni əks etdirir. Bütçədə ehtiyatlarının özbaşına, ölçüsüz-biçisiz, əsaslandırılmamış israfı iqtisadiyyatda ciddi pozuntulara, sabitsizliyə gətirib çıxarır ki, bu da dövlətin idarəçilik mexanizminin zəifliyinə dəlalət edir. Bütçə xərclərinə nəzarət, daha doğrusu, onların tam məhdudlaşdırılması bir iqtisadi tənzimləyici, iqtisadi nəzarətçi kimi bütçənin əsas roluna uyğun gəlir.

İqtisadiyyatın geridə qalmış, yaxud zəif inkişaf etmiş sahələrinə yardım göstərilməsi, istehsal və qeyri-istehsal infrastrukturuların yaradılması, əhalinin sosial müdafiəsi, yoxsulluqla mübarizə, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi, maliyyə vəsaitinin düzgün bölüşdürülməsi kimi sahələrin maliyyələşdirilməsi bütçə xərclərinin, eləcə də gəlirlərinin məhdudlaşdırılmasını şərtləndirən amillərdir.

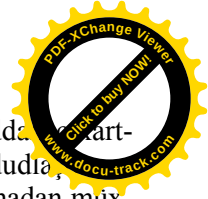
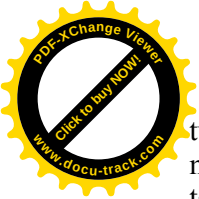
Bütçənin icrası prosesində məhdudiyyətlər qoyulması, dediyimiz kimi, iki istiqamət, yaxud parametrlər üzrə baş verir:

- a) vaxta görə məhdudlaşma;
- b) vəsait həcminə görə məhdudlaşma.

a) Dövlət bütçəsi müəyyən zaman kəsiyi ilə bağlıdır. Bir qayda olaraq, bütçə müddəti bir ili əhatə edir və dünya təcrübəsində maliyyə ili adlanır. Bəzi ölkələrdə maliyyə ili təqvim ili ilə eyni olmasa da, onları eyniləşdirmək o qədər də çətin deyil. Onların bir-birinə uyğun gəlməməsində, müəyyən mühüm məqamları nəzərə alsaq, təəccüblü heç nə yoxdur. Dünyada hamının qəbul etdiyi ənənə ondan ibarətdir ki, yeni bütçə təqvim ilinin sonuna azı iki ay qalmış təsdiqlənir və yeni maliyyə ilinin başlanğıcı həmin vaxtdan hesablanır. Bir çox ölkələrdə bütçənin icrasına yanvarın 1-dən başlanılır, yəni təqvim və maliyyə illəri üst-üstə düşür.

Bütçəyə daxil edilmiş dövlət xərcləri və gəlirləri qarşıdakı il üçün nəzərdə tutulur, yəni növbəti ilə proqnozlaşdırılan gəlirlər və gözlənilən xərclərin maliyyələşdirilməsi müəyyənləşdirilir. Maliyyə ilinin sonunda bütçənin idarə edilməsinə və icrasına məsul olan orqanlar proqnozlaşdırılmış xərclərə, gəlirlərin miqdarına və mənbələrinə uyğun olaraq bütçənin icrası haqqında hesabat verir. Yeni maliyyə ili başlanana qədər ona aid gəlirlər və xərclər proqnozlaşdırılır, bu proqnozlar əsasında növbəti il üçün bütçə tərtib olunub təsdiqə verilir.

b) Vəsaitin və qiymətlərin həcm məhdudiyyəti. Demokratik idarəçilik sistemi olan ölkələrdə qanunverici orqan icra hakimiyyətinin fəaliyyətinə nəzarət edərək dövlət xərclərinin və gəlirlərinin kəmiyyət və keyfiyyət parametrləri üzrə hədudlarını müəyyən edir. Vaxt, xronologiya məhdudiyyəti ilə paralel aparılan belə senzlaşdırmanı seçicilik, üs-

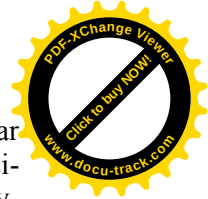
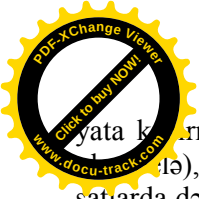

tün seçim prinsipi kimi səciyyələndirmək olar. Onu da yadda saxlamaq olmaz ki, kəmiyyətə və qiymətlərə tətbiq edilən məhdudlaşdırma, təkcə nəzarət məqsədi güdmür. Məsələn, belə məhdudlaşdırmadan müxtəlif iqtisadi məqsədlərlə, iqtisadi inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirərkən, siyasi proqramları həyata keçirərkən də istifadə olunur.

Tətbiq olunan məhdudlaşdırmalar ilk növbədə kəmiyyət və qiymət həcmələrinə aid edilir. Qanunverici orqan sosial xidmətlər üzrə hansı proqramların yerinə yetiriləcəyi, bu proqramların hansı mənbələr hesabına (konkret olaraq hansı vergi yığımı, borclardan istifadə etməklə, yoxsa başqa yolla) maliyyələşdiriləcəyi barədə qərar qəbul edir. Bu qərar ictimai xarakter daşıyır. Dövlət xidmətlərinin və gəlirlərin növləri aydınlaşdırıldıqdan sonra onların qarşısına bu qərarla nəzərdə tutulmuş xidmətlərin hansı mənbələrdən maliyyələşdirilməsi problemi çıxır. Bu mənbələri ilk növbədə büdcənin gəlir hissəsində axtarmaq lazımdır. Beləliklə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində qarşıdakı ildə dövlət bölməsində hansı xidmət proqramlarının gerçəkləşdiriləcəyi, bu proqramların maliyyə təminatının nədən ibarət olacağı, onların hansı bölmələr hesabına maliyyələşdiriləcəyi öncədən müəyyənləşdirilir. Bütün bunlar büdcə tərtib edilərkən öz əksini tapır və təsdiq olunduqdan sonra icra üçün göndərilir.

Dövlət xərclərinin kəmiyyət parametrlərinə görə məhdudlaşdırılmasını ayrılmış vəsaitin həmi diktə edir. Qanunverici orqanın büdcəni icra edən orqana müəyyən dövlət xidməti proqramlarını reallaşdırmaq üçün verdiyi səlahiyyətlər təxsisatlar çərçivəsi ilə qapanır, yəni büdcənin icraçıları hər bir konkret hal üçün ayrılmış məbləğdə pul xərcləməlidirlər. İcraçı orqanın ona qanunla verilmiş səlahiyyəti aşmağa və dəyişməyə ixtiyarı yoxdur.

Subsidiyalar bu və ya digər dövlət proqramına xərclənməli olan vəsaitin maksimal həddini ifadə edir. Onların yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan proqramlar və pul vəsaiti, sonunda toplanan məbləğ büdcə təxsisatları ilə məhdudlaşdırılır. Bütün bu proqramların icrasını təmin edərkən icraçı orqan məcmu büdcə təxsisatları layihəsinə ciddi əməl etməlidir. Başqa sözlə, müəyyən dövlət xidmətlərinin maliyyələşdirilməsi və büdcə fondlarından ayrılan vəsaitdən istifadə büdcə icraçılarının rəyət etməli olduqları maksimal həcmə çərçivəsində hesablanır. Qısa-sı, müəyyən hallar istisna olmaqla, nəzərdə tutulan büdcə xərclərinin artırılması, yaxud təsdiqlənmiş məbləğin (və ya təxsisatların) ölçülərinin dəyişdirilməsi yolverilməzdir. Büdcə haqqında qanun qəbul etmədən, səlahiyyətlər vermədən heç bir dövlət xərcini və gəlir toplanmasını hə-

yata k... etmək mümkün olmadığı kimi (hətta vergi haqqında qanunlar...), büdcə qəbul edilərkən icraçıların səlahiyyətlərində və təxsisatıarda dəyişikliklər aparmaq da qanunverici orqanın müstəsna səlahiyyətidir.

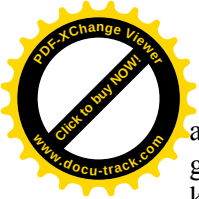
Büdcə proqramlarının keyfiyyət (məzmun) parametrlərinə aid məhdudiyyətlər konkret proqram istiqamətləri və bölmələri üzrə diferensiasiya olunur. Məsələn, qanunverici orqan layihə təxsisatlarını maddə-maddə, ünvan-ünvan, proqramların, iş və xidmətlərin müəyyən bölmələri üzrə, onların məqsədli təyinatını möhkəmləndirərək təsdiq edir. Bu cür məqsədli təxsisatları icra orqanı qanunda nəzərdə tutulmayan başqa məqsədlərə ünvanlaya bilməz. Əsas vəzifə hər bir bölmənin real tələblərini bütövlükdə büdcənin imkanları ilə yaxınlaşdırmaqdan ibarətdir. Bu və ya digər sahənin maksimum inkişafında dövlətin maraq dərəcəsindən asılı olaraq sahələr üzrə ayrılan vəsait həcminə görə şəxələnilir. İqtisadiyyatın inkişafına nail olmaq üçün istehsal sahələlərinin daha üstün, daha geniş həcmdə təxsis olunması lazımdır.

1.3. Dövlət büdcəsinin əsas əlamətləri

Dövlət büdcəsi bütün milli iqtisadiyyatla bağlıdır və onun çox-anlamli əlamətləri var. Büdcə ilk növbədə dövlətin mərkəzləşdirilmiş, təsdiqlənən pul fondu, onun idarəetmə aləti, maliyyə planıdır. Eyni zamanda dövlət büdcəsi maliyyə sisteminin tərkib hissəsidir.

Dövlət büdcəsinin gerçəkləşdirilməsinin ən mühüm şərtlərindən biri parlamentin, yaxud başqa dövlət orqanlarının onu mərkəzləşdirilmiş pul fondu kimi təsdiqləməsidir. Belə təsdiqləmə xalqın, əhəlinin büdcə hüququnun təbii nəticəsi kimi çıxış edir. Büdcəni əhəliyə anlaşıqlı şəkildə izah etmək və onu aydın, hamının başa düşdüyü şəkildə tərtib etmək çox vacibdir. Bu halda dövlət xərclərinin və gəlirlərinin kəmiyyətini və dəyərini müəyyən etmək də asan olur.

Büdcənin təsdiqi dövlətin iqtisadi həyatında çox önəmli və həll-edici mərhələdir. Büdcə hüququnun inkişafını 3 aspektdə nəzərdən keçirmək olar. Bunlar vergi hüququ, xərc hüququ və büdcənin təsdiq edilməsi hüququdur. Büdcə hüququ məsələsində ilk növbədə ali qanunvericilik orqanının vergiləri təsdiqləməsi nəzərdən keçirilir. Tarixi baxımdan vergi hüququ maliyyə-iqtisadiyyat leksikonunda 3 əsrdən çoxdur işlədilir. Vergi qoyma hüququ ilk dəfə böyük Azərbaycan mütəfəkkiri N.Tusi tərəfindən XII əsrdə, 1688-ci ildə İngiltərədə, 1789-cu ildə Fransada, 1876-cı ildə Türkiyədə təsdiqlənib. Bu qanunvericilik

aktlarına qədər vergi hüququ tamam ayrı, daha primitiv formada göstərirdi. Vergi hüququ təsdiqlənəndən və yığılan vergilərin həssaslıqları aşkarlanandan sonra büdcə dərəcələrinin müəyyən edilmə və təsdiqlənmə hüququnun təşəkkül mərhələsi başlanır. Zaman keçdikcə büdcə xərclərinin və gəlirlərinin təsdiqlənməsi prosesləri tam dinamik duruma gələrək büdcənin qanunvericilik qaydası ilə təsdiqlənməsi mərhələsi başa çatır. İllik büdcənin təsdiqlənməsi çox məsuliyyətli dövrüdür. Bu dövrdə büdcənin tarazlılığının təmin edilməsi kimi ciddi bir məsələ tam kəskinliyi ilə qarşıya çıxır.

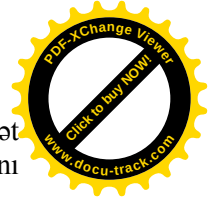
Büdcənin hüquqi mahiyyətinin şərhində 3 mövqə mövcuddur. Birinci mövqə belədir ki, qanunverici orqan büdcəni başqa qanunlar kimi hazırlayıb təsdiq etdiyi üçün mahiyyətinə və formasına görə o da bir qanundur. Başqa baxış nöqtəsi budur ki, büdcə zaman etibarilə ardıcıl rəsmi göstərişlərdən və imperativlərdən ibarət olduğuna və maliyyə ilinin sonunda ömrünü başa vurduğuna görə yalnız formaca qanun sayıla bilər. Üçüncü qrupun fikrincə, büdcənin yalnız gəlirlərlə bağlı hissəsi mahiyyət etibarilə qanun hesab edilməlidir.

Büdcə dövlət idarəçiliyinin ən nüfuzlu siyasi vasitələrindən biri, iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olan maliyyə siyasətinin ən mühüm alətidir. Dövlət xərcləri, gəlirləri və borcları siyasətindən çıxış edərək biz dövlət büdcəsini, müxtəlif siyasi məqsədlərə çatmağın (gəlir mənbələrindən səmərəli istifadə, gəlirin bölüşdürülməsində ədalətlik, iqtisadi sabitlik, iqtisadi artım və inkişaf) siyasi vasitəsi kimi qiymətləndirə bilərik. Dövlət büdcəsi idarəetmə vasitəsi kimi də mühüm rol oynayır. Büdcənin xərc və gəlir ölçülərinə təsiri iqtisadiyyatın bütün sahələrində özünü göstərir.

Büdcə iqtisadi siyasətin çox vacib və zəruri bir alətidir. Bütün iqtisadi baxışlar tam məşğulluğa, pul siyasəti əvəzinə maliyyə siyasətinin səmərəliliyinə, özəlliklə də iqtisadi sabitliyə nail olunmasında bir vasitə kimi büdcədən istifadə olunmasına üstünlük verir.

Gəlirlərin ədalətli bölgüsü, iqtisadi artım və inkişaf baxımından büdcənin xərc və gəlir hissələrinin (vergilər – transfert və investisiyalar – borclar) mütənasibliyi çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Büdcə olmadan dövlət idarəçiliyinin fəaliyyət göstərməsi mümkün deyil. Dövlətin işgümrü idarəetmə aparatının büdcəyə daxil olan vəsait hesabına maliyyələşdirilməsi ilə təmin oluna bilər. İstənilən ölkədə dövlət idarəçilik mexanizminin yaxşı işləməsinin çıxış nöqtəsi büdcədir. Hər il tərtib olunan büdcələrdə, əsas dövlət xərcləri arasında idarəetmə xərcləri ön, ikinci, yaxud üçüncü yerlərdən birini tutur. Büdcə kəsiri və

müvafiq olaraq dövlət idarəçiliyində çəşqınlıq yarandığı hallarda dövlət xərclərinin həyata keçirilməsi zamanı bir sıra çətinliklərin olacağını gözləmək təbiidir.

İdarəetmə aparatının və ümumiyyətlə dövlətin bütün funksiyalarının yerinə yetirilməsinin zəruri vəsaitlə təmin olunmaması süni surətdə neqativ hallar doğurmaqla, idarəetmə mexanizminin iş səviyyəsini endirməklə dövlət gəlirləri yığıma da mənfi təsir göstərir.

İdarəetmə vasitəsi kimi büdcənin rolu demokratik və normal parlament rejimli ölkələrdə onun bir hökumət siyasəti kimi çıxış etməsində də özünü aydın göstərir. Buna görə də büdcənin təsdiqlənməsi hökumətin iqtisadi siyasətinin bəyənilməsi, təsdiqlənməməsi isə bəyənilməməsi kimi anlaşılır.

Büdcə həm planlaşdırma vasitəsi, həm də dövlətin mərkəzləşdirilmiş maliyyə planıdır. Onun ilk keyfiyyətini (planlaşdırma vasitəsi olması) aşağıdakı iki məqamla izah etmək olar:

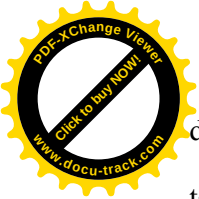
1.Proqnozlaşdırma. Büdcə formaca elə bir plandır ki, orada pul vəsaitlərinin və dövlət sektoru xərclərinin necə və hansı həcmdə olacağı qarşıdakı müəyyən müddət üçün proqnozlaşdırılır. Bundan başqa, büdcə proqnozları müxtəlif mənbələrdən gələn və dövlətin fəaliyyət sahələrini təmin etməli olan pul vəsaitlərinin qiymətləndirilməsidir. Bununla belə, planlaşdırma fiziki kəmiyyət aspektində də aparıla bilər.

Plan qismində olan büdcənin aşağıdakı əsas xüsusiyyətləri var:

- büdcə dövlət gəlirləri və xərcləri ilə bağlı maliyyə (pul) əməliyyatlarını təmin edən plandır;
- büdcə müxtəlif mənbələrdən təsirli şəkildə istifadəni təmin edən plandır;
- büdcə dövlət təşkilatlarının məqsədlərinə nail olunmasını, onların qarşıdakı müəyyən müddət üçün nəzərdə tutulmuş siyasətinin və proqramlarının reallaşmasını təmin edən plandır.

Yuxarıda adı çəkilən üç aspekti nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, büdcə dövlət sektorunun maliyyə, iqtisadiyyat və siyasət planlarının əsasını təşkil edir.

Beləliklə, dövlət büdcəsi vasitəsilə çoxlu proqnozlar verilir və bunlar dövlət proqramlarının necə, hansı vəsait və mənbələr hesabına maliyyələşəcəyinin və gerçəkləşdiriləcəyinin mənzərəsini cızır. Bununla birlikdə, proqnozların iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması, dövlət sektoruna ayrılacaq vəsaitlərin məcmu miqdarının müəyyənləşdirilməsi və bu vəsaitlərdən səmərəli istifadənin təmin edilməsi hədsiz mürəkkəb və məsul vəzifədir. Nəhayət, unutmaz olmaq ki, büdcə siyasətlə bağlı olan plan-

dır.

2. Tarazlıq. Büdcənin tarazlığı büdcə xərclərinin və gəlirlərin tənasibliyi deməkdir. Bu prinsip özünü ilk növbədə büdcənin proqnozlaşdırılmasında göstərir, lakin dövlət büdcəsi sonralar da iqtisadiyyatın ümumi balansına uyğun olaraq tənzimlənə bilər. Mövcud ümumi iqtisadi tarazlıq bir amil kimi büdcənin balanslı və ya balanssız olmasını nəzərə almaqla planlaşdırılır.

Ümumiyyətlə, iqtisadi nəzəriyyələrə görə, ümumi iqtisadi balans bəzən avtomatik təmin olunduğundan büdcənin balanslılığı iqtisadi sabitlik üçün çox çətin şərt xarakteri daşıyır. Bununla belə, həmin nəzəriyyələrə görə, büdcə balanslılığından iqtisadi balanslılığa nail olmaq üçün bir vasitə kimi istifadə oluna bilər. Əks, yəni büdcə balansının ümumi iqtisadi balansa yönəldilməyəcəyi halda, o, heç bir mənası olmayan fiksiyaya çevrilir. Belə ki, hər hansı iqtisadi tədbirə əl atmaqla dövlət həmin tədbirləri ilk növbədə büdcə vasitəsilə həyata keçirir. İqtisadi tarazlıq olan ölkələrdə büdcə problemləri, demək olar, çox sadədir və qısa müddətdə həll oluna bilər.

7.4. Büdcə sistemi

Büdcə sistemi ayrı-ayrı büdcə bölümlərinin məcmuudur. Büdcənin strukturu büdcə sisteminin qurulma prinsiplərini, gəlirlərin və xərclərin ayrı-ayrı bölümlər arasında paylaşdırma mexanizmini özündə əks etdirir. Bütün ölkələrdə büdcə sistemi konstitusiya prinsiplərinə və həmin ölkənin müvafiq qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq qurulur. Büdcə sistemi mərkəzi hökumətin və yerli hakimiyyət orqanlarının büdcələrindən ibarətdir. Hər bir dövlətdə büdcə sisteminin spesifik cəhətləri var. Federativ dövlətlərdə o, daha mürəkkəb, unitar dövlətlərdə isə nisbətən sadədir. Məsələn, unitar dövlət olan Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcə sisteminə aşağıdakı bölümlər daxildir:

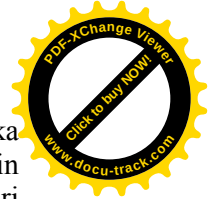
- respublika büdcəsi;

- yerli büdcələr (yerli özünüidarəetmə büdcələri):

- a) şəhər büdcələri, b) rayon büdcələri, c) bələdiyyə büdcələri (kənd və qəsəbə büdcələri).

Öz növbəsində şəhər büdcələri sırf şəhər büdcəsindən və inzibati cəhətdən bu şəhərə tabe olan rayonların, kəndlərin, qəsəbələrin büdcələrindən ibarətdir.

Federativ dövlətlərdə, məsələn, ABŞ-da isə dövlət büdcəsi Federal hökumət büdcəsinin, ştat hökumətləri büdcələrinin və yerli büdcələrin,

Rusiya isə müvafiq olaraq Federal hökumət büdcəsinin, respublika büdcəsinin və yerli büdcələrin cəmidir. Bütün bu bölmələr ölkənin büdcə sistemində əsas sayılır və dövlət büdcəsinin struktur elementləri kimi çıxış edir. Bu büdcələr arasında gəlirlər müxtəlif amillərin, o cümlədən dövlət-inzibatçılıq idarəetmə strukturunun, dövlət idarəçiliyinin ayrı-ayrı bölmələrinə məxsus funksiyaların paylaşdırılmasının, məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsinin və s. təsiri ilə bölüşdürülür. Büdcə sisteminin strukturu ilə cədvəl 7.4.1. –də tanış ola bilərik.

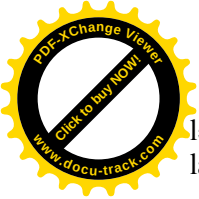
Cədvəl 7.4.1.

**Büdcə sisteminin strukturu
(ÜDM-ə nəzərən xərclər faizlə)***

Ölkələr	Cəmi büdcə	Mərkəzi hökumətin büdcəsi	Ştatların (Respublikaların) və yerli hakimiyyətlərin büdcələri
Çin (2004)	21.3	12.0	9.3
ABŞ (2006)	28.1	18.3	9.8
Rusiya (2007)	31.4	16.6	14.8
Azərbaycan (2008)	28.1	25.4	2.7
Ukrayna (2006)	32.9	17.6	15.3
Qazaxıstan (1999)	20.0	11.1	8.9

*Mənbələr: Основные направления новой экономической программы развитие России до 2010 года, экономика и жизнь, Council of economic advisers, Economic report of the President, Survey of Current Business, May 1997, Recentralization in china, ehtisham ahmad, li keping and thomas richardson, Conference on Fiscal decentalization, **November, 2000**. Era-Dabla Norris, Jorge Martinez-Vazquez, and John Norregaard, (2000) Making Decentralization Work The Case of Russia, Ukraine, and Kazakhstan, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi.

Dediyimiz kimi, bölüşdürmə və nəzarət büdcənin başlıca funksiyalarındır. Büdcənin reallaşdırılması tam bir sıra məsələlərin həlli ilə əlaqədardır. Buraya dövlət sektorundan xərclənən vəsaitin həcmi və istiqamətlərini müəyyənləşdirən planın həyata keçirilməsi, dövlət xərclərinin təminatı üçün etibarlı sistem təşkil edilməsi, dövlət idarəçiliyi pozitivlərinin aşkara çıxarılması, icra orqanına gəlirlərin toplanması və xərc-

lərin həyata kesirilməsi ilə bağlı səlahiyyətlər verilməsi, nəhayət, səlahiyyətlərdən necə istifadə edilməsinə nəzarət daxildir.

Hansı büdcə sisteminin seçilməsi onun yuxarıda sadalanmış vəzifələri nə qədər səmərəli yerinə yetirməsindən asılıdır. Büdcə sisteminin mükəmməllik dərəcəsi planlaşdırılmış məqsədlərə çatılmasının səmərəsi ilə ölçülür.

Aydın məsələdir ki, üstünlük məqsədlərə qismən nail olunmasını deyil, qarşıda duran vəzifələrin hamısının yerinə yetirilməsini təmin edən büdcə sisteminə verilir. Büdcənin icrası zamanı başlıca diqqət müsbət nəticələr əldə edilməsinə, dövlət sektorunun sərəncamında olan vəsait-dən faydalı istifadə olunmasına yetirilir.

Büdcə sistemi təkcə idarəçilik bölmələri üzrə yox, həm də başqa əlamətlərə, xüsusən də səciyyəvi xüsusiyyətlərə görə təsnif olunur.

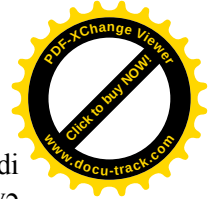
Səciyyəvi xüsusiyyətlərə görə dünya miqyasında büdcə sistemləri aşağıdakı növlərə bölünür:

- ənənəvi büdcə sistemi;
- icra olunan büdcə sistemi;
- planlı-proqramlı büdcə sistemi.

Bu bölgü eyni vaxtda həm də büdcələrin tərtibi sisteminin təkamül prosesini əks etdirir. Ənənəvi büdcə sistemi yalnız nəzarət funksiyasının daşıyıcısıdır, icra olunan büdcə sisteminin vəzifəsi idarəetmənin səmərəliliyinin nəzarət yolu aşkarlanmasıdır, planlı-proqramlı büdcə sistemi isə həm nəzarət, həm idarəetmə, həm də planlaşdırma funksiyalarını özündə birləşdirir.

Bu büdcə sistemlərinin mahiyyətinə varmağa çalışaq.

1. Büdcə sistemlərinin ən ilkin forması sayılan ənənəvi büdcə sisteminin məqsədi qanunverici orqanın təsdiq etdiyi dövlət xərclərinin həyata keçirilməsinin sırasına və həcminə nəzarət etməkdir. Bu büdcə tipində dövlət sektoruna ayrılmış vəsaitin səmərəli şəkildə xərclənməsi nəzarət yolu ilə gerçəkləşdirilir, yəni qanunverici orqanın təsdiqlədiyi təxsisatların həcmələrini icraçı orqanın artırıb-artırmadığı, ayrılmış təxsisatlardan qanunla, nəzərdə tutulmuş xərclər proqramına uyğun istifadə edilib-edilmədiyi aydınlaşdırılır. Konkret desək, bu büdcə sisteminin əsas məqsədi dövlət xərclərinə maliyyə parametrləri üzrə nəzarət etməkdir. Təxsisatların həcmələrini müəyyənləşdirən qanunverici orqan, hər şeydən öncə, dövlət sektoruna ayrılmış vəsaitdən əvvəlcədən nəzərdə tutulan xərc maddələri üzrə istifadə olunmasına nəzarət edir. Bu büdcə sistemində dövlət xərcləri cədvəli qəti şəkildə ünvanlanan obyektlər üzrə reallaşdırılır. Buna görə də ənənəvi büdcə sistemini xərclər obyekt-

ının bütçəsi adlandırılır.

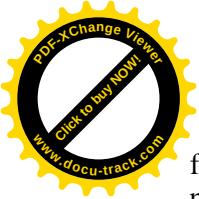
İr çox ölkələrdə xərc obyektləri bu qaydada təsəvvür edilir: fərdi xərclər, yol xərcləri, xidməti xərclər, istehlak xərcləri, tikinti, təmir və yenidənqurma xərcləri, digər məsrəflər və transferlər.

Beləliklə, ənənəvi büdcə sistemi büdcənin əsasən nəzarət funksiyası ilə qapanır. Bu sistemin mövcudluğu şəraitində bir idarəçilik və planlaşdırma vasitəsi kimi büdcədən yalnız iki digər sistemin (icra olunan və proqramlı büdcə sistemlərinin) inkişafı yolu ilə istifadə etmək olar.

2. İcra olunan büdcə sistemi işlər və xidmətlər sistemi kimi səciyələndirilir. Məqsədi istehsalçıların əmək və xidmət fəallığını müəyyən etməkdir. İcra olunan büdcə sistemində büdcənin tərtibi təkcə idarəçilik məqsədi güdür, büdcə özü isə iş proqramı xarakteri daşıyır. İcra olunan büdcəni dövlət idarəçiliyinin vəzifələri ilə əlaqədar yaradılmış «Noover komissiyon» komissiyası 1949-cu ildə ABŞ-da tətbiq edib. Həmin komissiyanın təklifi belə idi ki, federal büdcənin mahiyyəti funksiyalara, işlərə, layihələrə söykənən təsnifat yolu ilə yenidən müəyyən edilsin. Onun fikrincə, büdcə tərtibində ən mühüm bənd görülməli işlər və xidmətlər və həmin işlərin və xidmətlərin başa gələcəyi qiymətdir. Bütün bu izahatlardan icra olunan büdcənin iki əsas elementi diqqəti cəlb edir. Birincisi xidmətlərə görə funksional təsnifat, ikincisi isə xidmətlərlə (işlərlə) maliyyənin əlaqəsidir.

3. Planlı-proqramlı, qısaca desək, proqramlı büdcə sistemi büdcə tərtibinə, vəsait mənbələri bölüşdürülərkən funksional nöqtəyi-nəzərdən ənənəvi və icra olunan sistemlərin təmin etdiyi əlavə qazanclara yeni ölçü gətirir. Proqramlı büdcə, ənənəvi büdcə sistemi ilə təmin olunan pul-maliyyə nəzarəti, icra olunan büdcə sisteminin təmin etdiyi təsərrüfat rentabelliliyi ilə və fəaliyyət üzərində nəzarətlə yanaşı, həm də büdcədən strateji planlaşdırma vasitəsi kimi istifadəni təmin edir. Proqramlı büdcə sistemi müxtəlif hökumət xidmətlərini onların önəminə və prioritetinə görə qiymətləndirməyə, müəyyən dövlət proqramlarının gerçəkləşdirilməsi məsələsində alternativ işçi proqramlarını analitik texnika ilə təmin etməyə imkan verir və daha səmərəli proqram seçməyə şərait yaradır. Qısa desək, proqramlı büdcə sistemi yolu ilə büdcədən planlaşdırma vasitəsi kimi istifadə təmin olunur.

Bu sistemin mahiyyətinin çoxlu yozumları mövcuddur. Elə vaxtlar olub ki, icra edilən büdcədən və proqramlı büdcə sistemindən eyni məqsədlə istifadə edilib. Əslində isə, planlı-proqramlı büdcə sisteminin tətbiq dairəsi daha genişdir.

Planlı-proqramlı büdcə sistemi dövlət sektorunda axtarılaraq istifadə olunan vəsaitlərin bölüşdürülməsinə nəzarətə və bu qərarların mərəsinin təmin etməyə dair qanunvericilik qərarlarının gerçəkləşdirilməsinə kömək etməli olan bir mexanizm kimi meydana gəlmişdir. Bu büdcə sisteminin əsasını sistemli təhlil təşkil edir. Dövlət sektorunda hansı məqsədlərə hansı proqramlar vasitəsi ilə çatılmalı olduğu bəllidirsə, bu məqsədlərə çatılmasına yardımçı ola biləcək alternativlər nəzərə alınmışsa, məqsədlər uzunmüddətlidirsə və mövcud büdcə proqramlarının işgörümlü lazımlarına qiymətləndirilibsə, onda vəsait mənbələrinin bölüşdürülməsi ilə bağlı olan qərarlar daha optimal xarakter kəsb edə bilər.

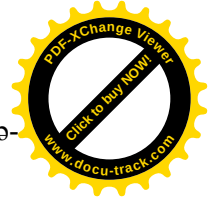
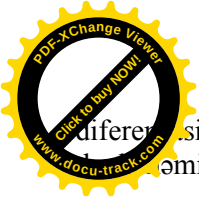
Planlı - proqramlı büdcə sisteminin adı bu anlayışın mahiyyətini tam ifadə edir. Birinci aspekt plandır. Aydın ki, özlüyündə büdcə özü də bir plandır. İkinci aspekt büdcənin müəyyən proqram formasında hazırlanmasını nəzərdə tutan proqramlaşdırma. Proqram müəyyən məqsədə çatmaq üçün gerçəkləşdirilən tədbirlər paketidir. Proqram – planlaşdırılması axtarılan vəsait mənbələri vasitəsilə reallaşdırılan dövlət büdcə maddələrinin balanslaşdırılmasını təmin etməli, müxtəlif sferalara təsirləri tənzimləməli olan gələcək tədbirlərdə proqram rolunu oynayır. Nəhayət, «sistem» sözü üçüncü aspekti, konkret olaraq, dövlət büdcəsinin ən yaxşı icrası üçün nəzərdə tutulmuş alternativ qərarlar və layihələr sırasından ən mükəmməl, ən adekvat model seçməyi ifadə edir.

Bu fəzaların hamısı vahid anlayışda birləşərək planlı-proqramlı büdcə sistemini təşkil edir. Həm də hər bir mərhələdə toplanmış təcrübədən və sistemin nəticələrindən proqramlaşdırmanın növbəti mərhələsində istifadə olunur.

Planlı-proqramlı büdcə sisteminin əsasını təşkil edən sistemli təhlildən ilk dəfə ABŞ-ın özəl şirkətləri istifadə ediblər. Daha dəqiq desək, büdcə işində məqsəd və alternativlərin sistemli təhlili birinci dəfə XX əsrin əvvəlində «Durond Holding» şirkətində tətbiq olunmuş, sonralar «Ceneral motors» avtomobil şirkətlərində sənaye istehsalı ilə əlaqəli şəkildə inkişaf etdirilmişdir. Bu sistemdən bəhrələnməmiş ikinci özəl şirkət «Ford» olmuşdur. Planlı-proqramlı sistemi İkinci dünya müharibəsi illərində hərbi təyinatlı məhsullar istehsalının planlaşdırılması ilə əlaqədar ABŞ-ın dövlət strukturları tətbiq etmişlər.

1960-cı ildən bu sistem ABŞ-ın Milli Müdafiə Nazirliyində, 1965-ci ildən isə ölkədəki nazirliklərin hamısında tətbiq olunur.

İngiltərədə planlı-proqramlı sistem XX əsrin 50-ci illərində dövlət təxsisatlarının məqsədli təyinatının və onların əsas fəaliyyət növləri üzrə

diferent siyasinin başlanması ilə meydana gəlib. 1968-ci ildən Türkiyə-
təmin sistemdən istifadə edilir.

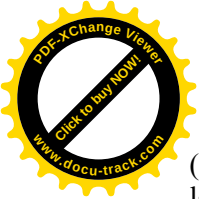
7.5. Dövlət büdcəsinin təşkili prinsipləri

Əvvəlki bölmələrdə dediyimiz kimi, büdcənin əsas prinsipləri hökumətin və büdcənin həlledici vəzifələrinin yerinə yetirilməsi ilə bağlıdır. Büdcənin nəzarət, idarəetmə və planlaşdırma funksiyalarını təmin edən başlıca prinsip bütün mənbələrin və xərclərin hərtərəfli əhatə olunması, dövlət sektorundakı istehsal obyektlərinin bütün vəsait və xərc mənbələrinin vahid büdcədə toplanmasıdır. Başqa sözlə, icraçı orqana lazımi səviyyədə nəzarət etmək üçün dövlət sektorunun vəsait və xərc mənbələri haqqında dolğun informasiyanın olması, vəsaitlərin həcmi və qiymətlər məsələsini reqlamentləşdirən qərarlar qəbul edilməsi çox vacibdir. Digər tərəfdən, icraçı orqanın büdcədən idarəetmə vasitəsi kimi istifadə edə bilməsi üçün dövlət sektoru vəsaitləri və xərcləri mənbələrinin iqtisadiyyata təsirini təfəsilatı ilə öyrənmək də mühüm şərtlərdəndir. Nəhayət, büdcədən planlaşdırma vasitəsi kimi istifadə dövlət vəsaitlərinin və xərclərinin bütün mənbələrinin yerini və həcmi tələblə təklifin ümumi mənzərəsi kontekstində müəyyənləşdirməyin vacibliyini bir daha aktuallaşdırır.

Şərh etdiyimiz məsələlərdəki ümumilik və vəhdət öz ifadəsini dövlətin siyasət və idarəçilik vəzifələrinin, istehsal obyektlərinin təmərküzləşməsində, büdcənin saxlanılmasında tapır və onun təməl prinsipləri qismində təsəvvür olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, vəhdət prinsipi ümumilik prinsipinin təbii nəticəsi kimi çıxış edir.

1) Ümumilik prinsipi dövlətin bütün gəlirlərinin (vəsait mənbələrinin) və xərclərinin büdcədə tam və müfəssəl əks edilməsi ilə ifadə olunur. Ümumilik prinsipinin başqa bir ifadəsi təxsisatların bölünməzliyi prinsipidir.

Bütün dövlət məsrəflərinin dövlət gəlirləri hesabına təmin olunması ümumilik normasına əməl olunduğunu göstərir. Müəyyən dövlət xidmətlərinin dövlət gəlirlərinin müəyyən növləri hesabına ödənməsi isə ümumilik prinsipinin normasından yayınıldığına dəlalat edir. Ümumilik norması gəlirlərin və xərclərin qarışıq formada əks olunduğunu proqnozlaşdırır. Bu aspektdən çıxış edərək bu prinsipi mühasibat mexanizminə nəzərən həm də norma ekvivalenti kimi ümumi idarəçilik adlandıırırlar. Burada bəzən özünəməxsusluq (özünəyeterlilik) termini də işlənir.

Dövlət maliyyəsi nəzəriyyəsində ümumilik normasının əsas göstəricisi (göstəricisi) vergiqoymada ödəmə qabiliyyəti dərəcəsidir. Dövlət xərclərinin (vergilərin) dövlət xərclərinin təminatçısı qismində qəbulu xidmətlərin və ödənişlərin, vergiqoyma əlaqələrinin təbii nəticəsidir. Dövlət maliyyəsinə ənənəvi baxışlarda dövlət xidmətləri milli müdafiə, hüquq və daxili işlər xidmətləri ilə məhdudlaşdırılırdı. Bu zaman həmin xidmətlərin sosial istiqaməti və onların fərdlər üçün az faydalı olduğu nəzərə alınmırdı. Bununla belə, müasir dövlət maliyyə nəzəriyyəsi dövlət xidmətlərinin və xərclərinin əhatə dairəsinin dar olmasını qəbul etmir.

Vergi yükünün mükəmməl bölüşdürülməsi ilə yanaşı, dövlət sektorunun optimal həcmnin və bu sektorun ehtiyaclarının müəyyənləşdirilməsi də çox mühümdür. Müasir baxışlara görə, vergiqoymada rentabellik prinsipinin həyata keçiriləcəyi, yaxud müəyyən dövlət xidmətlərinin müəyyən dövlət gəlirləri ilə bağlanacağı təqdirdə həm dövlət xidmətlərinin təsirli təklifi, həm də vergi yüklərinin mükəmməl tərzdə bölüşdürülməsi üçün imkanlar yarana bilər.

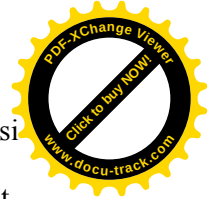
Məsələn, hazırda vergiqoymada ödəmə qabiliyyəti prinsipi geniş həcmli vergiləri – iri obyektləri əhatə etməyə yönəldilmişdir. İndi büdcə mənbələrində ən önəmli yeri mənfəət vergisi tutur. Vergi-transfer mexanizmi yarıtmaz işlədikdə mənfəətə vergiqoyma məsələsində yarana biləcək ən önəmli problemlərdən biri budur ki, ödəmə qabiliyyətinə uyğun olaraq tutulan vergilər gəlirlərin bölüşdürülməsi zamanı ədalət prinsipinə əməl olunmasını təmin etmək iqtidarında olmayacaq.

Göstərilən şəraitdə ümumilik prinsipindən yayınmalar baş verdiyi üçün ayrıca büdcələr tərtib olunur və orada müəyyən dövlət gəlirləri müəyyən dövlət xidmətlərinə təbə etdirilir.

2) Büdcənin vəhdəti prinsipi - dövlət sektorundakı bütün bölmələrin xərclərinin və gəlirlərinin büdcədə əksini tapmasıdır. Bu prinsipə görə, hər bir ölkədə xərclər və gəlirlər vahid mərkəzdən proqnozlaşdırılır, planlaşdırılır və qiymətləndirilir.

Vəhdət prinsipinin daha bir təyinatı büdcənin möhkəmliyini təmin etməkdir. Dövlət istehsal obyektləri ayrı-ayrı büdcələr təşkil etsələr də, onların hamısı bir-birinə yaxınlaşaraq hökumətin xərclərini və gəlirlərini bir yerə toplayan vahid möhkəm büdcədə birləşirlər. Bu halda da büdcə nəzarətinin, idarəçiliyinin və planlaşdırılmasının yaxşı təşkili təmin edilir.

Vəhdət normasının isbatı, yaxud göstəricisi ümumilik normasının göstəricisinə əsaslanır. İctimai xidmətlər məcmuunun qarşılıqlı bağlılığı

və onları ölkə miqyasında bölünməz vahid kimi nəzərdən keçirilməsi dövlət sektoru üçün vahid büdcə yaradılmasından ötrü lazımdır.

Müəyyən bölgələrə, yaxud qruplar kompleksinə xas olan xidmətlərin mövcudluğu şəraitində dövlət xidmətlərinin bölgələrin və ya müvafiq qurumların sosial prioritetlərinə uyğun tənzimlənməsi iqtisadi təsirlilik və ədalətlik baxımından vacibdir.

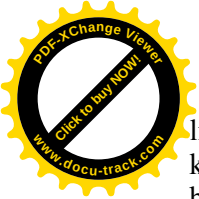
İqtisadi qiymətləndirmə nöqteyi-nəzərindən hər bir bölgənin idarə olunması da vəhdət prinsipinin gerçəkləşdirilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Məsələn, mərkəzdən idarə edilən (həm iqtisadi, həm siyasi cəhətdən) istənilən ölkədə vahid büdcənin tətbiqi də çox mühümdür. Əksinə, yerli özünüidarə prinsiplərinin fəaliyyət göstərdiyi şəraitdə vahid büdcə yaratmaq mümkün deyil. Eləcə də federativ dövlətlərdə siyasi və iqtisadi sahələrdə yerli özünüidarənin üstünlük təşkil etməsi üzündən də həm federal büdcə, həm də federasiyaya daxil olan subyektlərin büdcələri hüdudlanır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, fəvqəladə durumlarda yaranan dövlət tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi də fəvqəladə formada baş verir. Müharibə dövründə xərclərin ticarətçilərdən və istehsalçılardan fəvqəladə natura-dəyər vergiləri almaqla örtülməsi, dövlət borclarından böyük investisiyalar proqramlarını həyata keçirmək üçün istifadə olunması, ayrı-ayrılıqda hərbi büdcə və investisiya büdcəsi tərtib edilməsi iqtisadi zərurətə çevrilmişdir.

Büdcənin təşkilində və icrasında iki əsas prinsipə (ümumilik və vəhdət) əməl olunması büdcədən real tələblərə adekvat və məhsuldar istifadənin birinci şərtidir. Büdcənin təşkili prinsiplərindən yayınma büdcəyə tam nəzarətliliyi və ondan istifadəni çətinləşdirir.

7.6. Büdcə siyasəti

Büdcə siyasəti müəyyən iqtisadi məqsədlərə çatmaq üçün bütövlükdə büdcə həcminin və balansının tənzimlənməsindən ibarətdir. Büdcə siyasəti maliyyə və uyğun olaraq fiskal siyasətin tərkib hissəsi olmaq etibarı ilə dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul fondunun toplanması və istifadəsi istiqamətlərini ifadə edir. Dövlət xüsusən makroiqtisadi məsələləri həll etmək (iqtisadi sabitliyi, yaxud balanslaşdırmanı, iqtisadi artımı və inkişafı təmin etmək) üçün açıq maliyyələşdirmə vasitəsi kimi büdcənin ümumi həcmindən, dövlət xərclərinin büdcə örtümü formasından istifadə edir. Başqa sözlə, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün büdcənin həcmindən, balanslılığından, balanssızlığından (kəsir, yaxud izafi-

lik), kəsirin ödənilməsi formasından (borclar, pul emissiyası) kimi istifadə oluna bilər. Bütçə siyasəti belə məsələləri həll etmək üçün bütçə ilə bağlı vəsaitin tənzimlənməsidir. Bir qədər sonra bütçə siyasətinə baxışları, bütçə siyasəti vasitəsilə iqtisadi tarazlığa, artıma və inkişafa nail olmağın məqsəd və vasitələrini təfəsilatı ilə nəzərdən keçirəcəyik.

İqtisadi balanslılıq və bütçə siyasəti iqtisadiyyatda məcmu tələblə məcmu təklif arasındakı müvazinəti bildirir. Bu balansın təmin olunmasında, məcmu tələblə məcmu təklifi bir-birinə uyğunlaşdırmaqda dövlət sektorunun rolu böyükdür.

Dövlət sektorunun balanslılığı (bütçə balansı və ya balanssızlığı) ümumi iqtisadi tarazlığa müsbət, yaxud mənfi təsir göstərə bilər. Zəif inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatında bütçə balanslaşdırılması ənənəvi iqtisadi nəzəriyyənin və Keyns doktrinasının irəli sürdüyü şərtlər tamamilə fərqlidir. İqtisadi tarazlığın təmin olunmasında istifadə edilə bilən bütçə siyasəti mənzərəsini üç ümumi bölməyə ayırmaq olar:

1. Dövlət gəlirlərinin və dövlət xərclərinin bir-birinə uyğunluğu. Burada söhbət balanslaşdırılmış bütçədən gedir.

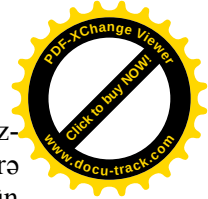
2. Dövlət xərclərinin vergilərlə təmin olunmaması və borcların olması. Bu, bütçə kəsiri, başqa sözlə, kəsirin maliyyələşdirilməsidir. Belə bütçə kəsirlə bütçə adlanır.

3. Vergi mədaxillərinin dövlət xərclərini üstələməsi. Bu halda bütçə artıqlığı (müsbət saldo) yaranır və o, adətən, dövlətin qızıl və ya valyuta ehtiyatlarına yönəldilir.

Kəsir dərəcələrinin maliyyələşdirilməsini iki hissəyə bölsək (borclar və pul emissiyası yolu ilə), onda iqtisadi balansı təmin etmək üçün dövlətin istifadə edə biləcəyi bütçə alətlərinin sayı çox olacaq. Həm də ayrı-ayrı hallarda bütçə həcmnin dəyişməsi müstəqil vasitə hesab oluna bilər. Bu mülahizələrə əsaslanaraq zəif inkişafmış ölkələrdə bütçə siyasətindən istifadə ənənəvi iqtisadi nəzəriyyəyə və Keyns nəzəriyyəsinə görə hansı tərzdə şərh edilir.

Ənənəvi bütçə siyasəti müvafiq olaraq ənənəvi iqtisadi doktrinaya söykənir. Bu baxımdan əvvəlcə ənənəvi iqtisadi nəzəriyyəni qısaca nəzərdən keçirək. Bu nəzəriyyəyə görə, iqtisadiyyat həmişə tam məşğulluq normasını saxlamağa çalışır, başqa sözlə, hər bir təklif özünə uyğun tələb doğurur.

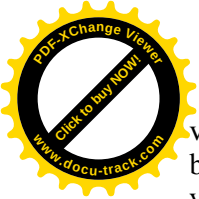
Müəyyən səbəblər üzündən məcmu tələb azalarsa, qiymətlər, istehsal və faiz dərəcələri də müvafiq olaraq azalacaq və təklif tələbi tarazlaşdıracaq. Mövcud qiymətlər və əməkhaqqı normada qalacaq; xüsusən,

Qiymətləri təklifində heç bir artım olmadıqda iqtisadiyyatda tarazlaşma məşğulluq uzun müddət saxlanacaq. Təklifdəki dəyişikliklərə nəzərən həqiqi əmək ödənişi normasının elastikliyi iqtisadiyyat üçün olan hər bir təhlükəni istisna edəcək.

İqtisadiyyatda bütün mənbələrdən tam istifadə etməyə imkan verən müəyyən istehsal, əmək ödənişləri, qiymət və faiz dərəcələri normaları var. Ölkənin daxili bazarında bu normalardan savayı balansla mane ola biləcək ayrı maneə yoxdur. Ənənəvi iqtisadi nəzəriyyəyə görə, iqtisadiyyatın istehsal bölməsi ilə (investisiyalarla, yığımlarla, istehlakla, ödəniş balansı ilə) pul bölməsi (pul vəsaitinə olan tələb və təklif, qiymət norması) arasında heç bir əlaqə mövcud deyil. Başqa sözlə, pul dövriyyəsinə dəyişikliklər istehsal bölməsinə və milli gəlirə təsir göstərməməlidir. Amma belə mülahizələrdə real iqtisadi həqiqətlərdən çəkinmə var. Bu mülahizələr aşağıdakılardan ibarətdir. İqtisadiyyatda ümumi məhsul və milli gəlir əməyin həcmi ilə, sonuncu isə öz növbəsində tələb və təkliflə müəyyən edilir. Digər tərəfdən, milli gəlirin müxtəlif normaları ilə müəyyənləşən yığım və investisiyalar arasında faiz dərəcələrinin təmin etdiyi balans mövcuddur və o, istehsal bölməsindəki dəyişikliklərə olan reaksiyanın nəticəsidir. Ənənəvi iqtisadi nəzəriyyəyə əsasən, pul dövriyyəsinə dəyişikliklərə balans istifadə olunan pul kütləsinin tənzimlənməsi ilə müəyyənləşir. Pul kütləsinin və pul dövriyyəsi sürətlərinin miqyasları (həcmi) qiymətlərin və real milli gəlirin miqyaslarına uyğun gəlir. İqtisadiyyatın real balanslı əmək bazarı və bu bazarın müəyyənləşdirdiyi məcmu istehsalla, öz növbəsində məcmu istehsalla müəyyənləşən faiz dərəcələrinin (tariflərin, dərəcələrin) funksiyası kimi çıxış edən yığım norması ilə müəyyən edilir. Yığım və investisiya balansının faiz dərəcələri və normaları investisiya normalarına müvafiq təyin olunur. Gördüyümüz kimi, istehsal balanslı digər daxili bazarlar (pul bazarı, kapital bazarı) vasitəsilə müəyyənləşdirilir. Pul təklifinin artımı istehsal balansına təsir etməsə də, qiymət normasını artırır. Ənənəvi iqtisadi nəzəriyyədə büdcəni dövlət xərclərinə müvafiq qaydada vergilər balanslaşdırılmalıdır. İqtisadiyyatın özündə büdcə balanssızlığı büdcənin pozulmasına səbəb olmamalıdır. Ənənəvi büdcə balanslı nəzəriyyəsinə görə, büdcənin kəsiri, yaxud artıqlığı real və ya iqtisadi balanslı pozmur. Bu nəzəriyyənin köməyi ilə büdcə kəsirinin örtülməsi (maliyyələşdirilməsi) formaları da təklif olunur. Məsələn, büdcə pul emissiyası yolu ilə balans vəziyyətinə çatdırılır.

Dövlət xərclərinin təmin edilməsinə yönələn pul emissiyası süni surətdə pul təklifini artırır. Pul təklifinin artması isə ilk növbədə qiymət sə-

viyyəsinə yalnız artırma bilər və məcmu tələblə məcmu təklif qiyasından başqa səviyyəsində tarazlaşmalı olar, daha dəqiq desək, məcmu tələblər yüksələr, lakin məcmu məhsulu (istehsalı) müəyyən edən məcmu təklif olmadığından eyni həcmli mal və xidmətlər daha baha satılır. Bu isə «inflyasiya» adlanan iqtisadi hadisədir.

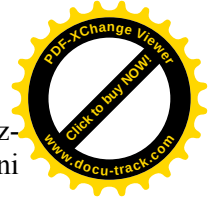
İkincisi, fərz edək ki, büdcə kəsiri borclar yolu ilə kompensasiya olunur. Vəsait investisiya kimi borc alınarsa, bu, investisiya və yığım normasını dəyişdirir, amma ondan başqa (qeyri-istehsal) məqsədlər üçün istifadə edilirsə, borclar istehsalın real iqtisadi normasına təsir edə bilmir, yalnız faiz səviyyələrini dəyişərək yeni balans yaradır. Deyilənlərdən görünür ki, ənənəvi büdcə siyasətində büdcə balansının saxlanması çox vacibdir. Dövlət milli gəlirə təsir göstərmək istəyirsə, əmək təklifini və tələbini məcmu istehsalı dəyişəcək səviyyəyə çatdırmalıdır.

Ənənəvi büdcə siyasətinə və ənənəvi iqtisadi nəzəriyyəyə əsasən, büdcə siyasətinin köməyi ilə texniki inkişaf, deməli, həm də məcmu məhsul artımı əldə etmək, əhali artımını stimullaşdırmaq mümkün olmadığından ənənəvi vəzifələrini yerinə yetirən xidmət sahələrinin (milli müdafiə, hüquq təsisatları və daxili işlər) maliyyələşməsinin vergi ilə örtülməsini təmin edən kiçik həcmli, lakin balanslaşdırılmış büdcə siyasəti həyata keçirilir. Həm də bu maliyyələşmə, iqtisadi fəaliyyətə təsirləri istisna edən səviyyə ilə məhdudlaşır.

Keyns nəzəriyyəsində büdcə siyasəti iqtisadiyyatın özünümaliyyələşdirməsi mümkün olmadığından hələ 1929-cu ildə sənayeləşmiş ölkələrin timsalında öz isbatını tapmışdır və bu, ənənəvi iqtisadi nəzəriyyə təsəvvürlərini təkzib etmişdir. Göstərilən praktik iqtisadi isbatdan sonra irəli sürdüyü konsepsiyalarında Keyns iqtisadi mənbələrdən tam istifadə edilməsi üçün maliyyə-siyasət tədbirlərinin (xərclərin artırılması, vergilərin azaldılması və s.) keçirilməsinin zəruri olması ideyasını irəli sürdü, çünki əmək ödənişinin, qiymətlərin elastikliyi bu məqsədlərə çatılmasını təmin edə bilməzdi.

Ənənəvi doktrinalarda həmişə balanslılıq vəziyyətinin vacibliyi vurğulanmışdır. Əməyə olan tələb əmək məhsuldarlığının dəyişməsi nəticəsində dəyişirsə, daha yuxarı, yaxud daha aşağı məşğulluq normasında və real əməkhaqqı normasında əmək tələbi ilə təklifi tarazlaşmış olur. Cari real əmək haqqı normasında əmək və digər istehsal mənbələrinin kortəbii dəyişməsi mümkün deyil. Real gəlir azala bilər, amma ehtiyatlardan tam istifadə olunur və istehsalı davam etdirmək yolu ilə bolluq yaranır. Ənənəvi iqtisadi fikrin iddiası belə idi.

Bununla belə, 1929-cu il təcrübəsi nəticəsində işsizliyin xroniki xa-

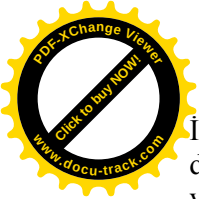
...faktori... aydınlaşdı. Ənənəvi düşünən iqtisadçıların fikrincə, işsizlik haqqının, yaxud qiymətlərin ötəri hesab olunan elastikliyi əsaslandırıldı.

Keyns göstərmişdir ki, məcmu tələblə təklifin balanssızlığını aradan qaldıran maliyyə siyasəti həyata keçirilməsə, bu qədər sürətlə artan işsizliyi ləğv etmək mümkün olmayacaq. Keynsin büdcə siyasəti onun iqtisadi təhlilinə əsaslanır. Bu təhlildən çıxış etməklə iqtisadiyyatın istehsal və pul bölmələrinin bir-birindən asılı olmadığını söyləmək olmaz. Ənənəvi doktrina isə məhz bunu iddia edirdi. Keynsə görə, fərdlər pulu yalnız mövcudluqlarını təmin etmək üçün deyil, həm də başqa məqsədlər üçün qazanmağa çalışırlar ki, bunun da nəticəsində faiz mexanizmi vasitəsilə (vergi normaları, kredit faizi və s.) iqtisadiyyatın pul və istehsal bölmələri, investisiya və yığım balansı, pul tələbi və pul təklifi balansı bir-biri ilə əlaqələnilir. O, minimal faiz səviyyəsi ilə reallaşan investisiya mənbələrindən tam istifadəni təmin etməyə qadir olan həcmə çatırsa, onda pul təklifi gəlir nomasını yüksəltmədən yalnız möhtəkirlik məqsədilə istifadə edilən pulun miqdarını artırma bilər. Belə şəraitdə aktual zəruri vergilər yolu ilə yığımlar, dövlət xərcləri vasitəsilə isə investisiyalar inkişaf etdiriləcək. Belə müdaxilə olmadan iqtisadiyyatda tam məşğulluq normasını əldə etmək mümkün deyil. Bütövlükdə Keyns nəzəriyyəsinin ənənəvi doktrinadan fərqləri üç bənddə əksini tapır. Ənənəvi nəzəriyyə tərəfdarlarının fikrincə, iqtisadiyyatın tam məşğulluğunu (özünəyetərliliyini) təmin edən avtomatik tənzimləyicilər bunlardan ibarətdir: real əməkhaqqının elastikliyi, yığımların və investisiyaların faiz səviyyəsi, pulun istisnasız olaraq istehlak üçün tələb edilməsi.

Keyns bu arqumentlərin səhv olduğunu qeyd edərək göstərmişdir ki, əməkhaqqı və faiz səviyyələri qeyri-elastik varlıqlardır, talenin ümildinə buraxılmış iqtisadiyyat yalnız səviyyəyə aşağı balansla nail ola bilər. O, belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, pul təklifini tənzimləyən pul siyasəti ilə yanaşı, mənbələrdən tam istifadəni təmin etmək məqsədilə büdcə gəlirlərinin artırılmasına yönəlmiş maliyyə siyasətinin olması da zəruridir.

Keynsin nəzəriyyəsinə əsaslanan büdcə siyasətinin reallaşma istiqamətləri çox geniş və çoxtərəflidir.

Zəif inkişafmış ölkələrdə Keyns büdcə siyasətinin gerçəkləşdirilməsi və fəaliyyət göstərməsi mümkün deyil. Məsələn, Keynsin təhlilində belə bir ideya var ki, məcmu tələbdə artım istehsalın və bilavasitə məşğulluğun da artmasına səbəb olacaq, vəsait mənbələrindən tam istifadəni təmin edəcək. Bu ideyaların əsasında təklif şərtlərinin elastikliyi durur.

İstehsal normasının azalmasının və onun törətdiyi işsizliyin səbəbi bütövlükdə məcmu tələbin aşağı səviyyədə olmasıdır. Büdcə siyasəti büdcə vasitəsilə məcmu tələbdə baş verən bu azalmaya reaksiya verərək iqtisadiyyatı tam məşğulluğa səfərbər edir.

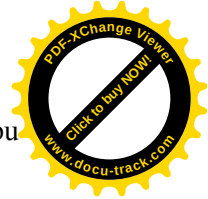
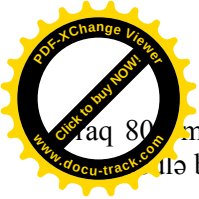
Bununla yanaşı, inkişaf etmiş ölkələrdə vəziyyət başqa cürdür və həmin ölkələrdə işsizliyin səbəbi məcmu tələbin səviyyəsinin aşağı olması yox, iqtisadiyyatda mövcud olan və onu işə salmağa gücü çatmayan investisiyalar bazarının imkanlarını genişləndirən əmək həcminin artıqlığıdır. Yəni bu ölkələrdə investisiya yatırımları və ya imkanları nisbətən əskik, iş qüvvəsi isə artıqdır. Bu baxımdan nəzərdən keçirilən siyasətdə kəsirin maliyyələşdirilməsi, «büdcə dəşiklərinin yamanması» yalnız məcmu tələbin artımına yol açır ki, bu da inflyasiya ilə müşayiət olunan tənəzzül doğurur. Büdcə kəsiri yaranana qədər məcmu tələbin artıqlığı nəticəsində artan tələb daha yüksək qiymət normalarının köməyi ilə tarazlıq vəziyyətinə gəlir. Yəni büdcə kəsiri yarananadək təklifin həcmi yüksək olduğu halda, büdcə kəsiri zamanı tələb daha yüksək olur. Digər tərəfdən, müəyyən istehsal bölməsində təklif şərtləri elastik olduğu təqdirdə həmin bölməyə yönəldilən tələb artımı başqa bölmələrlə qarşılıqlı əlaqədə büdcə siyasətinin gətirdiyi genişləndirici təsirləri sahmana salır.

Keynsin büdcə siyasəti və bütövlükdə iqtisadi nəzəriyyəsi uzun illər boyu inkişaf etmiş sənaye ölkələrində özülqoyucu doktrina olmuşdur. İqtisadiyyatın müasir inkişaf səviyyəsi bu nəzəriyyənin bəzi müddəalarının qeyri-real olduğunu sübuta yetirsə də, Keyns iqtisadiyyat tarixində dünya iqtisadiyyat elmini zənginləşdirmiş ən böyük alimlərdən biri kimi qalmışdır.

Keyns nəzəriyyəsindən başqa, iqtisadi artım və büdcə siyasəti ilə bağlı tam bir sıra digər mühüm nəzəriyyələr də olmuşdur.

İqtisadi artım inkişafı iqtisadiyyatda məcmu təkliflə məcmu tələbin uzunmüddətli artımının balanslılığına söykənir. İqtisadi artım məsələsində iki əsas artım modeli mövcuddur: birincisi Harray-Domar modeli, ikincisi isə neoklassik artım modelidir.

Böhran şəraitində büdcə siyasəti də fəvğələdə rejimə keçirilir və adətən tələbin yüksəlməsinə yönəldilir. 2008-ci ilin qlobal iqtisadi böhranı şəraitində əksər ölkələrdə büdcə siyasətinə yenidən baxılmış və məhsullara tələbin artırılmasına yönəldilmişdir. Belə ki, büdcədən investisiyaların maliyyələşdirilməsinə, iqtisadiyyatın stimullaşdırılmasına böyük miqdarda büdcə vəsaiti yönəldilərək böhran vəziyyətindən çıxmışdılar. Bu məqsədlə ABŞ dövlət büdcəsindən antiböhran paketi ola-

raq 80 mlrd dollar vəsait xərcələnmişdir. Eyni ilə digər ölkələr də bu ilə böyük miqdarda vəsait xərcələnmişdir.

7.7. Büdcə kəsiri və onu örtmə mənbələri

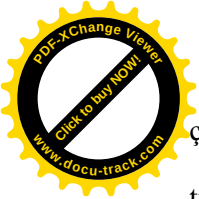
Ümumiyyətlə, büdcə gəlirləri və xərcləri balanslı olmalı, yəni xərclərin kəmiyyəti gəlirlərin kəmiyyəti ilə bərabərlik təşkil etməlidir. Lakin obyektiv zərurət nəticəsində bəzi lokal və müvəqqəti hədudlarda xərc və gəlir kəmiyyətlərinin fərqli olması qaçılmazdır.

Büdcənin icra prosesində gəlirlərlə xərclər ya adekvat olur, ya gəlirlər xərcləri üstələyə bilər və ya da büdcə xərcləri büdcə gəlirlərindən çox ola bilər. İqtisadiyyata dair ədəbiyyatda bu birinci halda balanslaşdırılmış büdcə adlanır. İkinci hal isə profisitli büdcə adlanır və bu artıqlıq büdcə profisiti adlanır. Belə halda büdcənin artıq hissəsi hökumət ehtiyatına (xəzinəyə), yəni hökumətin saxlanacaq yerinə keçirilir. Üçüncü halda isə, əksinə, büdcə xərcləri büdcə gəlirlərini üstələyir və buna büdcə kəsiri deyirlər, belə büdcələr isə kəsirli büdcə adlanır. Büdcə kəsiri çox mürəkkəb anlayış olmaqla iqtisadiyyata fəal təsir edən bir hadisədir. Bu təsir, adətən, son dərəcə mənfi olur, lakin müasir şəraitdə büdcə kəsiri bəzi müstəsna hallarda iqtisadiyyata müsbət təsir də göstərə bilər.

Dünya təcrübəsi və iqtisadçıların hesablamaları göstərir ki, ümumi milli məhsulun 3 faizindən artıq olan büdcə kəsiri iqtisadiyyata mənfi təsir göstərir. İnvestisiya xərcləri istehsalın canlanması ilə əlaqədar olanda isə göstərilən hədlərdə, təbii, büdcə kəsirinin iqtisadi inkişafa təsiri müsbət olur. Büdcə kəsirini örtmək üçün borc alınan və ya başqa üsullarla əldə edilən vəsait investisiyalar şəklində iqtisadiyyata qoyulursa və onlardan gəlir gətirən başqa sahələrdə istifadə olunursa, o zaman bu vəsait bir neçə ilə öz xərcini ödəyəcək, sonra büdcə gəlirlərini artırmaq-la büdcə kəsirlərinin normal səviyyəyə (3-4%) çatmasına səbəb olacaq, dünya təcrübəsinin göstərdiyi kimi, heç bir çətinlik və əndişə törət-mədən adi büdcə prosesi təsiri bağışlayacaq. Dövlətlərin çoxunda iqtisadi inkişafın indiki mərhələsində göstərilən normal parametrlərdə büdcə kəsiri müşahidə olunur. Hətta yüksək inkişaf etmiş sənaye ölkələrində də büdcənin kəsirsiz olması, yaxud gəlirlərin xərcləri üstələməsi çox nadir hallarda baş verir, çünki dövlətin xərcləri fasiləsiz olaraq artır və bu artımın qarşısını real gəlirlər hesabına almaq mümkün olmur.

Dünya təcrübəsində büdcə kəsiri aşağıdakı müxtəlif xarici və daxili mənbələr hesabına örtülür:

1. Mərkəzi bankların birbaşa kreditləri. Bundan bir çox, xüsusilə ke-

çid iqtisadiyyatı ölkələri istifadə edir.

2. Həm daxili, həm də xarici açıq bazarlarda qiymətli kağız tı. Bu əməliyyat dolayısı ilə dövlətin borcu olduğunu göstərir. Dövlət bu qiymətli kağızlar üzrə olan borclarını hökmən qaytarmalıdır. Dövlətin başqa gəlirləri, əhalinin və şirkətlərin könüllü ianələri və s. kimi büdcədən kənar mənbələrdən də istifadə etmək mümkündür.

3. Başqa bir mənbə xarici kredit qaynaqlarından istifadə edilməsidir. Mərkəzi bankın və digər dövlətdaxili mənbələrin verdikləri borc daxili borc sayılır. Xarici borclar isə, müvafiq olaraq, ölkədən kənarada yerləşən mənbələrdən alınan vəsaitdir. Bunların sırasına ayrı-ayrı maliyyə-kredit təşkilatları, şirkətlər, dövlətlər, habelə ayrı-ayrı şəxslər daxildir.

Büdcə kəsirinin örtülməsinin bu və ya başqa mənbələrindən istifadənin səviyyəsi, bu mənbələrin quruluşu ayrı-ayrı ölkələrin inkişaf xüsusiyyətlərindən asılıdır. Məsələn, fərz edək ki, ölkənin büdcədən kənar gəlirləri var və o, qəsdən həmin gəlirləri büdcəyə daxil etmir, onda büdcə örtümündə bu gəlirlərin xüsusi yeri olur. Yaxud büdcə kəsirinin örtülməsi üçün mərkəzi bankların kreditlərindən birbaşa istifadə olunması qadağan edilmiş ölkələrdə bu maddənin müəyyən əhəmiyyəti ola bilər. Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsi kəsirinin örtülməsi vəziyyətini nəzərdən keçirək. Respublikada büdcə kəsiri əsasən 1994-2000-ci illərdə olmuşdur və sonrakı təhlillərdən də görəcəyik ki, 2000-ci ildən sonra ölkədə davamlı büdcə artıqlığı (profisit) baş vermişdir. Lakin 2010-cu ilə yenidən büdcə kəsiri planlaşdırılmışdır. 2010-cu il üçün dövlət büdcəsinin gəlirləri 10 mlrd. 15 mln manat, xərcləri – 11 mlrd. 264 mln. manat, kəsiri - 1 mlrd. 249 mln. manat və ya ÜDM-in 3,9%-i həcmində proqnozlaşdırılır

Ölkənin büdcə kəsiri əvvəllər xarici mənbələr və neft bonusları hesabına örtülürdü. Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçid məqsədilə islahatları, əsasən, BVF aparırdı, büdcə kəsirini maliyyələşdirmə mənbələri də ya həmin təşkilatın özü tərəfindən, ya da onun köməyi ilə təmin edilirdi. İslahatın ilk illərində Milli (Mərkəzi) Bankın kreditlərindən və neft bonuslarından istifadə olunurdu. 2010-cu ilin büdcə kəsirinin də əsasən neft fondunun gəlirləri, xarici mənbələr və daxili borclanma hesabına maliyyələşdirilməsi planlaşdırılır.

Göstərilən yollardan əlavə, büdcə kəsirini azaltmaq üçün dünya təcrübəsində sınaqdan keçirilmiş və özünü doğrultmuş daha bir neçə istiqamət var: istehsalın və satışın həcmi genişləndirmək; bir sıra sahələrdə dövlət xərclərini azaltmaq; idarəetmə aparatının ixtisar edilməsi və ya idarəçilik xərclərinin azaldılması; hərbi xərclərin ixtisar edilməsi;

vergilər mənaya məruz qalan gəlirlərin gizlədilməsi hallarını minimuma endirən, yeni vergi növləri tətbiq etmək və s.

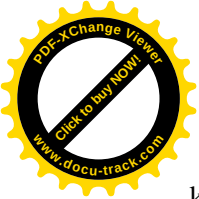
Aşağıdakı 7.7.1. cədvəlindən göründüyü kimi, büdcə kəsiri və onun ümumi milli məhsula nisbəti müxtəlif ölkələrdə müxtəlif cürdür.

Cədvəl 7.7.1.

Bəzi ölkələrdə büdcə kəsiri, (ÜDM-ə nəzərən %-lə)*

Ölkələr	İllər								
	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1999	2003	2008
ABŞ	-2.7	-3.3	-4.4	-3.6	-2.3	-2.0	1.3	-3.9	-5.9
Yaponiya	2.9* ¹	2.9	1.4	-1.6	-2.1	-3.1	-11.4	-8.2	-5.8
İtaliya	-10.9	-10.2	-9.5	-9.6	-9.0	-7.2	-1.9	-2.4	-2.7
Almaniya	-2.0	-3.3	-2.9	-3.5	-2.6	-3.5	-1.2	-3.8	-0.1
Albaniya	-15.0	-31.0	-22.0	-15.0	-12.0	-10.0	-11.3	-	-5.7
Macarıstan	0.4	-2.2	-5.5	-6.8	-8.2	-6.5	-5.6	-6.0	-3.4
Rusiya	D.N.	D.N.	-21.6	-7.2	-10.4	-5.5	-1.2	1.71	4.8
Litva	-5.4	2.7	0.8	-3.1	-4.2	-3.3	-7.1	-1.85	-3.2
Azərbaycan	14.4	13.6	2.8	-12.7	-11.4	-4.2	-2.9	-0.2	0.2

*Mənbə: government finance statistics/ 1999, 2004, 2008. yearbook, imf. Washington-2000, 2004. transition report 2008. ebrd. London - 2009. *1Müsbət rəqəmlər büdcənin profisitini göstərir

Ən yüksək büdcə kəsiri keçid iqtisadiyyatı ölkələrində, ən az kəsiri isə inkişaf etmiş dövlətlərdədir. Bununla bərabər, göstərmək lazımdır ki, 2008-ci ilin dünya böhranı ilə əlaqədar əksəriyyət dövlətlərdə büdcə kə-siri kəskin surətdə artmışdır. Məsələn, ABŞ- da 2009-cu ilin büdcə kəsiri ÜDM-in 12.5%-i, 2010-cu ilə 10,0%-i həcmində planlaşdırılır.

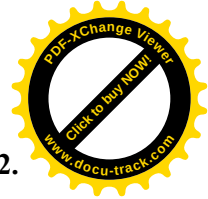
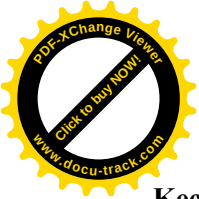
Bütövlükdə dünya iqtisadiyyatı üzrə son iyirmi ildə ən yüksək büdcə kəsiri Ermənistanda (54,3%, 1993-cü il), ən yüksək büdcə artıqlığı isə Küveytdə (29,1%, 1986-cı il) müşahidə edilmişdir.

Ümumiyyətlə, keçid iqtisadiyyatı ölkələrində büdcə kəsiri başqa ölkələrdəkinə nisbətən xeyli yüksək olmuşdur. Bu, istehsalın və gəlirlərin azalması, vergidənyayınma hallarının çoxluğu, habelə maliyyəçi kadrların bazar iqtisadiyyatının prinsiplərini və şərtlərini zəif bilmələri ilə əlaqədar idi. 7.7.2. cədvəlinin məlumatları bu ölkələrdə büdcə kəsirinin yüksək və qeyri-sabit olduğuna dəlalət edir.

Son illər keçid iqtisadiyyatı ölkələrinin hamısında büdcə kəsirinin səviyyəsi sabitləşmişdir.

Azərbaycan Respublikasında 1993-cü ilədək büdcə böyük artıqlıqla icra olunurdu. 1970-1980-ci illərdə bu göstərici 20-35% təşkil edirdi. Lakin bu vəsait hökumətin ehtiyatına deyil, SSRİ-nin dövlət büdcəsinin icrasına göndərilirdi.

1993-cü ildən başlayaraq ölkəmizin büdcəsində kəsir meydana gəldi. Həmin il kəsir ÜDM-ə nəzərən 12,7% təşkil edirdi. Bundan sonra o get-gedə azalmağa başladı ki, bu da inflyasiyanın azalmasına fəal təsir göstərmiş oldu. Son illər büdcə böyük profisitlə yerinə yetirilir ki, bu vəsaitlər də hökumətin valyuta və qızıl ehtiyatlarına yönəldilir (7.7.1. qrafikinə bax).

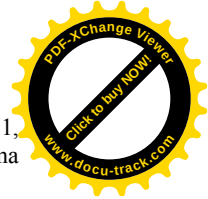
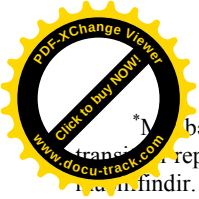
Cədvəl 7.7.2.

**Keçid iqtisadiyyatı dövlətlərinin ümumi gəlir və xərc balansı
(ÜDM-ə nəzərən %-lə)**

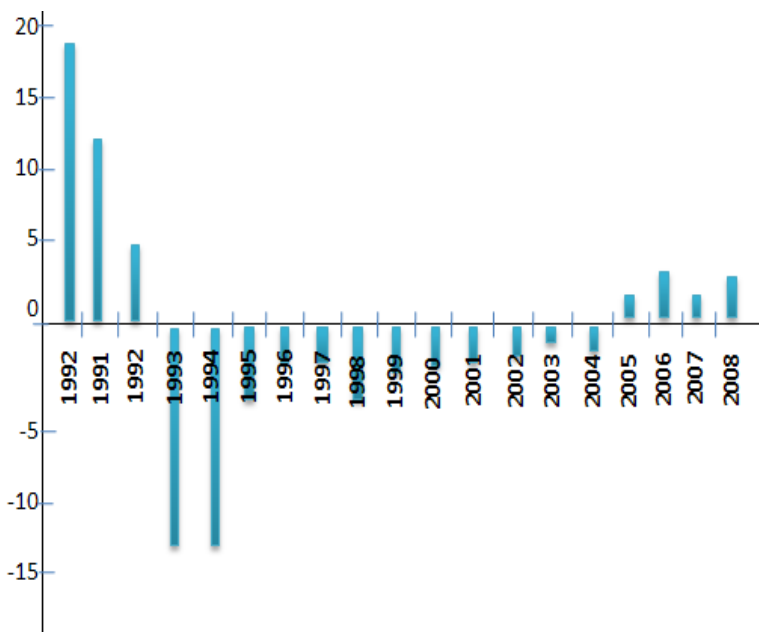
Ölkələr	1989	1990	1991	1992	1995	2000	2005	2008	2009- proqn.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Azərbaycan	17,5*	14,4*	13,6*	2,9	-4,9	-4,2	2,6	0,2	9,2
Ermənistan	-	-	-	-30,6	-11,1	-4,2	-2,6	-2,3	-1,5
Belarus	-	-	-	0,0	-1,9	-2,2	-0,7	1,4	0,0
Estoniya	-	-	-	-0,2	-1,2	-0,3	1,6	-2,7	-3,0
Gürcüstan	-	-	-	-45,5	-6,9	-5,1	-1,5	-6,4	-9,4
Qazaxıstan	-	-	-	-7,3	-3,2	-7,6	5,8	1,1	-2,0
Qırğızıstan	-	-	-	-14,7	-17,3	-10,0	-3,4	-0,1	-3,8
Latviya	-	-	-	-0,8	-3,5	-0,0	-0,4	-4,0	-10,0
Litva	-	-	-	0,5	-4,5	-5,8	-0,4	-3,2	-9,0
Moldova	-	-	-	-26,1	-5,8	-3,0	1,5	-1,0	-7,0
Rusiya	-	-	-	-18,4	-6,1	-8,0	8,1	4,8	-8,8

Cədvəl 7.7.2-nin davamı

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Tacikistan	-	-	-	-30,5	-7,9	-3,8	-2,9	-6,1	-8,9
Türkmənistan	-	-	-	13,3	-1,4	-2,7	0,8	11,3	5,3
Ukrayna	-	-	-	-23,2	-4,9	-2,7	-2,3	-3,2	11,4
Özbəkistan	-	-	-	-11,3	-3,5	-3,4	2,8	10,5	2,0
Albaniya	-5,5	-3,7	-43,7	-21,8	-10,4	-10,7	-3,5	-5,7	-6,3
Bolqarıstan	-1,4	-12,8	-14,7	-5,2	-6,3	1,5	1,9	3,0	-0,1
Horvatiya	-	-	-4,8	-3,9	-1,5	-0,8	-3,5	-1,4	-3,3
Çexiya Resp.	1,3	-2,2	4,8	-2,1	-1,8	-1,9	-3,6	-1,4	-3,3
Macarıstan	-	1,0	-3,7	-7,6	-6,2	-4,2	-7,8	-3,4	-3,9
Makedoniya	-	-	-	-	-0,2	-1,2	0,3	-1,0	-2,8
Polşa	-	2,7	-5,4	-6,3	-1,9	-2,4	-4,3	-3,9	-6,0
Rumıniya	8,1	1,0	3,3	-4,6	-2,6	-3,6	-0,8	-4,9	-7,3
Slovakiya	-12	-15,0	-8,6	-11,9	0,4	-4,9	-2,8	-2,2	-5,5
Sloveniya	0,3	-0,4	2,7	0,2	0,4	-1,0	-1,4	-0,9	-5,5

Qeydlər: Government finance statistics/ 2008. yearbook, imf. Washington- 2001, Azərbaycan Respublikası. Azərbaycanın maliyyə vəsaiti, 2008. ebrd. London - 2009. internet BVF-in veb-səhifəsi. *¹ Hesablama 1992-2008-ci illər üçün aparılmışdır. İttifaq büdcəsi nəzərə alınmışdır.

Qrafik 7.7.1. Azərbaycan Respublikası büdcəsinin kəsir və profisiti (-,+).

Dövlət büdcəsinin kəsirini təhlil edərkən və vəziyyətini qiymətləndirərkən kompleks yanaşma metodundan istifadə etmək lazımdır. Büdcə kəsiri göstəricisini ümumi daxili məhsulla müqayisə etmək heç də həmişə qiymətləndirmənin real olması demək deyil. Ümumi daxili məhsul bölgüsündə büdcə payı xeyli az olan ölkələrdə bu göstərici məsələnin mahiyyətini tam açma bilmir və real tutuşdurmaya imkan vermir. Buna görə də bir çox hallarda büdcə kəsiri, 7.7.3. cədvəlində olduğu kimi, büdcə xərclərinə nəzərən təhlil edilir.

Cədvəl 1.3.
Bəzi ölkələrdə xərclərə nəzərən büdcə kəsiri (%-lə)

Ölkələr	1990	1991	1994	1995	1997	1998	2000	2008
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Albaniya	-	-	-	-28,9	-42,5	-28,4	-	-20,8
Azərbaycan	-	-	-30,4	-22,1	-12,5	-16,5	-12,4	0,6
Belarus	-	-	-5,1	-8,0	-4,6	-2,8	-	2,8
Bolqarıstan	-14,2	-10,8	-10,4	-12,8	6,7	8,7	-	7,6
Horvatiya	-	-12,3	4,0	-2,0	-2,9	1,4	-0,7	-3,6
Kipr	-16,1	-20,1	-4,3	-3,0	-14,4	-	-	-
Çexiya Respublikası	-	-	2,2	1,0	-3,1	-4,7	-	-2,4
Estoniya	-	1,6	4,1	-1,6	7,9	-0,17	-	-8,1
Gürcüstan	-	-	-	-	-27,4	-27,1	-	-19,1
Macarıstan	1,5	-6,9	-12,8	-7,7	-6,4	-14,2	-	-7,3
Qazaxıstan	-	-	-	-	-16,5	-20,7	-	4,5

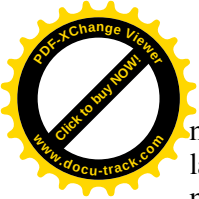
Cədvəl 7.7.3-ün davamı

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Qırğızistan Respublikası	-	-	-33,5	-40,4	-24,8	-13,9	-	-0.3
Latviya	-	-	-14,0	-10,6	2,6	0,45	-	-12.0
Litva	-	4,5	-16,5	-16,9	-6,7	-1,6	-	-9.2
Malta	-11,7	-11,3	-9,5	-7,1	-21,9	-	-	-
Polşa	-	-	-5,2	-4,7	-3,5	-2,8	-	-10.1
Rumıniya	2,8	5,5	-7,7	-9,1	-12,5	-	-	-15.0
Rusiya	-	-	-34,1	-18,1	-	-	-	12.5
Türkiyə	-17,2	-25,2	-16,7	-18,4	-27,8	-	-	-

*Mənbə: government finance statistics yearbook 2000, 2008, .

Cədvəldən görünür ki, xərclərə nəzərən müəyyən edilən büdcə kəsirinin vəziyyəti ümumi daxili məhsula nəzərən hesablanan göstəricilərlə eyni deyil. Buna görə də müxtəlif ölkələrdə büdcə kəsirinin səviyyəsi qiymətləndirilərkən həmin göstəricilərin hər ikisini tapmaq məqsəduyğun sayılır. Bu zaman təbii suallar yaranır. Büdcə kəsirinin olmasının nəyi pisdır? - Ümumiyyətlə kəsir olmadan keçinmək mümkündürmü? Borclar bazarında hökumətin iştirakı olmadan maliyyə bazarını idarə etmək olarmı? Bu suallara yalnız cəmiyyətin inkişafında büdcə kəsirinin rolunu təhlil etdikdən sonra aydın cavab vermək olar.

Bütövlükdə, kəsiri olmaq, borca girmək heç kimə xoş gəlmir, lakin bunlarsız da keçinmək olmur. Müəyyən mərhələlərdə idarəetmənin sə-

mərəsini artırmaq üçün hökumət və başqa subyektlər borca girirlər. Dünya təcrübəsi və iqtisadçıların hesablamaları göstərir ki, milli məhsulun dəyərinin 3 faizindən çox olmayan büdcə kəsiri iqtisadiyyata müsbət təsir göstərir.

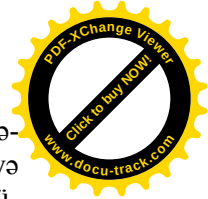
Avropa Birliyi ölkələrinin 1991-ci il müqaviləsində şərt qoyulmuşdu ki, üzv ölkələrin büdcə kəsiri ümumi daxili məhsulun 3 faizindən, dövlət borclarının məbləği isə ümumi daxili məhsulun 60 faizindən çox olmasın². Hətta yüksək inkişafı ölkələrin də çoxunda iqtisadi inkişafın indiki mərhələsində göstərilən normal parametrlərdə büdcə kəsiri mövcuddur. Büdcə kəsinin rolunu müxtəlif aspektlərdən qiymətləndirmək olar. Onlardan bəzilərinin mahiyyətini açmağa çalışaq:

Büdcə kəsiri və iqtisadi sabitlik. Hökumətin və digər subyektlərin büdcələrinə gəlirlərin daxil olması və xərclərdən istifadə zamanca üst-üstə düşməyə bilər. Bu halda hökumət ya xərcləri dayandırmalı, ya da büdcə kəsinə əl atmalı, yəni borc götürərək imkan olanda onu qaytarmalıdır. Sonuncu variant, əlbəttə, daha səmərəlidir, işlər düzgün qurularsa, idarəetmə səmərəliliyinin yüksəlməsinə və bazarın sabitliyinin təmin edilməsinə yardımçı ola bilər.

Büdcə kəsiri əslində əhalidən, sahibkarlardan və şirkətlərdən alınan vergilərin çoxaldılması demək deyil. Bu vergilər dövrüyyədə qalmaqla investisiyalara, yəni yeni iş yerlərinin və vergi obyektlərinin açılmasına sərf oluna bilər. Başqa tərəfdən isə, dövlət yeni vergilər cəlb etmədən xərcləri artırır və bununla da həmin vəsaitlərin bazardan səfərbər edilməsinə baxmayaraq mal və xidmət alışı çoxalır.

Büdcə kəsiri, yığım və istehsal artımı. İstehsal artımının əsas mənbəyi kapital qoyuluşudur. Bütün investisiyalar kimi kapital qoyuluşları da cəmiyyətin saxlancları (saving) hesabına həyata keçirilir. Cəmiyyət nə qədər çox qənaət edərsə (yığım), investisiyaların maliyyələşməsinə bir o qədər çox vəsait yönəldir. Demək olar, bütün ölkələrdə ümumi daxili məhsulda yığım və investisiyaların payı bərabərdir. Bu, bizim yuxarıdakı fikrimizin doğruluğunu təsdiqləmiş olur. Lakin bu göstəricilərin səviyyələri ayrı-ayrı ölkələrdə bir-birindən fərqlənir. Məsələn, investisiyaların və yığımın ümumi daxili məhsuldakı payı ABŞ-də 16% həddində olduğu halda, Yaponiyada 31%-ə yaxındır. Keçid iqtisadiyyatı ölkələrində bu qanunauyğunluq gözlənilmir. Məsələ burasındadır ki, inkişaf etmiş ölkələrdə bütün yığımlar saxlancları formasında rəs-

² David N. Nyman: Public finance: A contemporary Application of Theory and Policy. Orlando, 1999, p.458

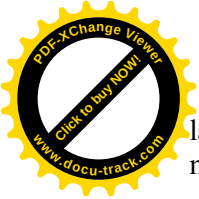

mi maliyyə vasitəçiliyi orqanlarından gəlib keçir. Keçid iqtisadiyyatı şə-
bəkə belə bir sistem yoxdur, ehtiyatların yalnız cüzi hissəsini maliyyə
vasitəçiləri səfərbər edir və buna görə də yığımla investisiyaların ölçü-
ləri üst-üstə düşmür. Ümumiyyətlə, bu ölkələrdə yığımın səviyyəsi çox
aşağıdır. Milli saxlanclar biznes yığımını, fiziki şəxslərin və dövlətin
yığımlarını əhatə edir. Dövlət səfərbər etdiyi vəsaitdən çox xərcləyəndə
bu, saxlancların və investisiyaların azalmasına səbəb olur. Amerika
mütəxəssislərinin hesablamalarına görə, kəsinin ümumi daxili məhsulun
1 faizi qədər azaldılması ümumi daxili məhsulun təxminən 1 faiz artırıl-
masına bərabərdir³. Bu iddia xeyli mübahisəlidir və özünü, hətta,
Amerika təcrübəsində də doğrultmamışdır. Yeni əsrin başlanğıcında
ABŞ-da büdcə kəsiri aradan qaldırılsa da, büdcə artıqlığı yaransa da, bu,
yüksək artıma səbəb olmamışdır, əksinə, hazırda ölkə iqtisadiyyatı böhr-
an vəziyyəti yaşayır. Bizə elə gəlir ki, kəsinin yığma təsiri və iqtisadiy-
yatın inkişafı bir sıra amillərdən, məsələn, büdcə kəsirinin haralara sərf
olunmasından, bu prosesin hansı ölkədə baş verməsindən, kəsir maliyyə-
ləşdirməsinin hansı səviyyədə olmasından, ölkənin hansı şəraitdə
yaşamasından (böhran, canlanma, depressiya və s.) asılıdır. Kəsir kapital
qoyuluşlarının maliyyələşməsinə sərf olunursa və onun səviyyəsi ümu-
mi daxili məhsulun 3 faizindən çox deyilsə, o, iqtisadiyyatın inkişafına
mənfi təsir göstərə bilməz. Dövlət məmurlarının maaşlarının artırılma-
sına sərf olunan kəsirlə yol çəkilişinə, liman tikintisinə sərf olunan kəsir
eyni təsirə malik ola bilməz.

Büdcə kəsiri və faizlər. Öncə qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyatı
idarəetmənin indiki mərhələsində kəsir olmadan normal maliyyə bazarı
yaratmaq mümkün deyil. Dövlət qiymətli kağızları vasitəsilə bazara da-
xil olan dövlət maliyyə bazarını tənzimləyir, diskont amili və risk-frii
faizi formalaşdırır. Büdcə kəsiri olmasa, dövlətin borc almağa ehtiyacı
olmazdı və o, maliyyə bazarının formalaşmasında iştirak edə bilməzdi.
Digər tərəfdən, iqtisadçıların ümumi rəyi belədir ki, digər şərtlər bərabər
olduqda büdcə kəsiri faizlərin artmasına gətirib çıxarır⁴. Məsələ burası-
ndadır ki, kəsir olan zaman hökumət borc bazarına müraciət etməklə kre-
ditlərə əlavə tələb yaradır. Bazar qanunlarına görə, tələb artdıqca malın
qiyməti, indiki halda faiz də çoxalır. Faizin çoxalması isə malların baha-

³ congressional budget office, "the federal deficit".

⁴ david n. nyman: public finance: a contemporary application of theory and policy. Orlando, 1999.

laşmasına səbəb olur. Deməli, kəsin çoxalması həm faizlər, həm də mal və xidmətlərin qiymətlərinin çoxalması ilə nəticələnir.

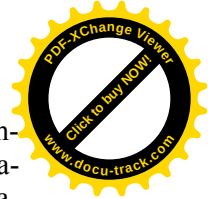
Büdcə kəsiri, inflyasiya və işsizlik. Büdcə kəsiri bazarda pula tələbin artması ilə müşayiət olunur, bununla da mallara və xidmətlərə tələbi artırır, malların və xidmətlərin məcmu qiymət indekslərinin artmasına şərait yaradır. Qiymətlərin qalxması inflyasiya deməkdir, inflyasiya isə planlaşdırılmış indeks zamanı işsizliyin azalmasına kömək edir. Lakin burada söhbət büdcə kəsirinin ağılla artırılmasından, digər makroiqtisadi göstəricilərin tarazlığının saxlanılmasından, bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə əməl edən ölkələrdən gedir.

Cədvəl 7.7.4.

Büdcə kəsiri, məşğulluq, inflyasiya, artım və faizlər

Ölkələr	Büdcə kəsiri, ÜDM-ə nəzərən %-lə	İşsizlik, %-lə	İnflyasiya, %-lə	ÜDM-in artımı, %-lə	Kreditlərin faiz dərəcəsi
ABŞ					
1995	-2.0	5.6	2.8	1.0	8.83
2008	-5.9	6.0	3.8	0.4	4.12
İsveçrə					
1995	-2.5	4.2	1.7	0.7	5.48
2008	0.9	2.7	2.4	1.8	3.27
Yaponiya					
1995	-3.1	3.1	-0.1	0.6	3.40
2008	-5.8	4.0	2.4	-0.7	1.86
Rusiya					
1995	-6.1	8.3	190.2	-4.0	320.3
2008	4.8	5.6	14.1	5.6	10.0

*Mənbə: government finance statistics, yearbook, imf, Washington d.c.-2008, international financial statistics, june 2009, imf, Washington d.c. 2009, world economic outlook, 10.2009.

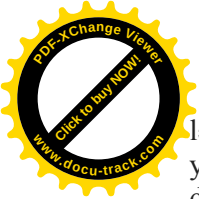
Cədvəl 7.7.4.-dəki məlumatlar bütövlükdə makroiqtisadi tənzimləmənin digər göstəriciləri ilə yuxarıda qeyd olunanlar arasında qanunauyğun əlaqələrin olduğunu təsdiqləyir, lakin bəzi hallarda burada, əsasən, digər amillərin təsiri ilə meydana gələn uyğunsuzluqlar da olur.

7.8. Neft Fondu

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bəzi ölkələrdə dövlət büdcəsi ilə yanaşı bir sıra büdcədənkenar fondlar da yaradılır. Belə fondlar içərisində Azərbaycanda yaradılan Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu (ARDNF) mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Analoji fondlar bir sıra digər neft ölkələrində də var. Amma Azərbaycanda onun yaradılması və istifadə qaydaları fərqlidir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun yaradılması Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 1999-cu il, 29 dekabr, 240 sayılı müvafiq Fərmanına əsasən həyata keçirilmişdir. Fondun fəaliyyəti onun əsasnaməsi ilə tənzimlənir. Əsasnamə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 2000-ci il tarixli 434 sayılı Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Ölkə Prezidentinin 19 iyun 2001-ci il tarixli 511 nömrəli Fərmanı ilə ARDNF-in valyuta vəsaitinin saxlanılması, yerləşdirilməsi və idarə edilməsi haqqında Qaydalar təsdiq edil-dikdən sonra Neft Fondu əməli fəaliyyətə başlamışdır.

Neft Fondunun yaradılmasında başlıca məqsəd - Azərbaycanın neft sərvətlərinin nəsillər arasında ədalətli bölüşdürülməsinin təmin edilməsidir. Neft Fondunun qarşısında qoyulan əsas vəzifə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının bugünkü və gələcək nəsillərinin mənafeyi naminə neft və qaz ehtiyatlarının kəşfiyyatı və işlənməsi sahəsində bağlanmış sazişlərin həyata keçirilməsindən və Neft Fondunun öz fəaliyyətindən əldə olunan valyuta və digər vəsaitin yığılmasını və səmərəli idarə olunmasını təmin etməkdən ibarətdir. Bununla bərbər Neft Fondunun qarşısında ölkə iqtisadiyyatını artan xarici valyuta daxilolmalarının mümkün mənfi təsirlərindən qorumaq (manatın kəskin bahalaşması və yerli istehsalın rəqabət qabiliyyətinin pisləşməsi), makroiqtisadi tarazlığın gözlənmək kimi müxtəlif məqsədlər və maliyyə intizamına xələl gətirməmək öhdəçiliyi durur.

Neft Fondunun idarə olunması əsasən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən həyata keçirilir. İcraçı direktor ölkə prezidenti tərəfindən vəzifəyə təyin olunur. Neft Fondunun fəaliyyətinə ümumi nəzarət müvafiq dövlət orqanlarının və ictimai təşkilatların nümayəndə-

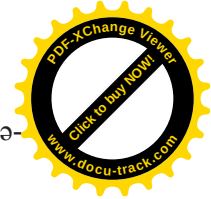
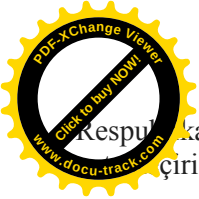

lərindən, habelə digər şəxslərdən ibarət Müşahidə Şurası tərəf-
yata keçirilir. Müşahidə Şurasının başlıca vəzifəsi Neft Fondunun
direktoru tərəfindən hazırlanan illik büdcə layihəsinə və büdcənin icrası
barədə hesabatlara, habelə illik hesabatlara və maliyyə fəaliyyətinin
auditingin nəticələrinə rəy verməkdir. Müşahidə Şurasının 10 nəfərdən
ibarət tərkibi Prezidentin 27 dekabr 2001-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq
edilmişdir.

Neft Fondunun büdcəsinin icrası Müşahidə Şurası tərəfindən veril-
miş rəy əsasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Sərən-
camları ilə təsdiq edilmiş Neft Fondunun büdcəsinə, o cümlədən və-
saitinin istifadə edilməsinin əsas istiqamətləri (proqramına) və illik xərc-
lər smetasına uyğun olaraq həyata keçirilir.

Neft Fondunun vəsaitləri neftdən gələn gəlirlər hesabına formalaşır.
Bu gəlirlərə konkret olaraq aşağıdakılar daxildir: Azərbaycan Respubli-
kasının payına düşən karbohidrogenlərin satışından əldə edilən xalis
gəlirlər; neft-qaz sazişlərinin imzalanması və ya icrası ilə bağlı Azər-
baycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkətinə və ya səlahiyyətli dövlət or-
qanına sərmayəçilər tərəfindən ödənilən bonuslar; karbohidrogen ehti-
yatlarının işlənməsi ilə əlaqədar sərmayəçilər tərəfindən müqavilə sahə-
sindən istifadə üçün ödənilən akkreditivli hesaba ödənişlər; neft-qaz la-
yihələrinin həyata keçirilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının
payına düşən dividendlər və mənfəətin bölüşdürülməsindən əldə edilən
gəlirlər; neftin və qazın Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə ötürül-
məsindən əldə edilən gəlirlər; neft-qaz sazişləri çərçivəsində Azər-
baycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinə və ya səlahiyyətli dövlət orqa-
nına sərmayəçilər tərəfindən verilən aktivlərdən əldə edilən gəlirlər;
Neft Fondunun aktivlərinin yerləşdirilməsindən və idarə olunmasından
əldə edilən gəlirlər. Neft Fondunun gəlirlərində əsas yeri neftdən daxil
olan gəlirlər tutur (bax cədvəl 7.8.1.).

Neft Fondunun Əsasnaməsinə uyğun olaraq, onun vəsaiti ölkənin
sosial-iqtisadi tərəqqisi naminə ən mühüm ümummilliy problemlərin həl-
linə və strateji əhəmiyyətli infrastruktur obyektlərinin inşa və
rekonstruksiya edilməsinə istifadə oluna bilər. Azərbaycan
Respublikasının “Büdcə Sistemi haqqında” Qanununa uyğun olaraq,
Neft Fondunun xərcləri icmal dövlət büdcəsinin tərkib hissəsidir və hər
il dövlət büdcəsi ilə birlikdə ölkə parlamenti tərəfindən baxılaraq təsdiq
edilir. Qanunda nəzərdə tutulduğu kimi, Neft Fondu yalnız öz büdcəsi
ilə nəzərdə tutulan xərcləri həyata keçirə bilər. Neft Fondunun əməliyyat
və idarə-edilməsi ilə bağlı xərcləri istisna olmaqla, bütün xərcləri

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Mərkəzi Xəzinədarlığı vasitəsilə həyata keçirilir.

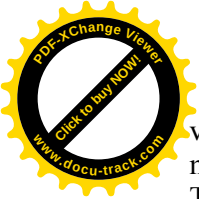
Cədvəl 7.8.1.

Azərbaycan Respublikası Neft Fondunun gəlirləri və xərcləri

S.s	Gəlirlər	Məbləğ (2009-plan), M.M.
1.	Cəmi gəlirlər	8 361,0
1.1.	Neft sazişlərinin icrasından gəlirlər	7 992,3
1.2.	Neft-qaz layihələrinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının payına düşən dividendlər (BTC layihəsi üzrə)	150,8
1.3.	Neft və qazın Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə ötürülməsindən əldə edilən gəlirlər	5,6
1.4.	Fondun vəsaitlərinin idarə olunmasından gəlirlər	211,4
1.5.	Digər gəlirlər	0,9
2.	Cəmi xərclər	5 319,6
2.1	Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il dövlət büdcəsinə transfert	4 915,0
2.2	Oğuz-Qəbələ zonasından Bakı şəhərinə su kəmərinin çəkilməsi layihəsinin maliyyələşdirilməsi	100,0
2.3	Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidən qurulması layihəsinin maliyyələşdirilməsi	110,0
2.4	Bakı-Tbilisi-Qars yeni dəmir yolu layihəsinin maliyyələşdirilməsi	80,0
2.5.	2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramının maliyyələşdirilməsi	10,0
2.6.	Dövlət Neft Fondunun idarə edilməsi ilə bağlı xərclər	24,5

*Mənbə: ARDNF-nun illik hesabatı

Neft istehsalının artması və neft məhsullarının qiymətlərinin sürətlə artması nəticəsində Neft fonduna daxilolmalar və bu fondan maliyyələşən layihələrin sayı ilbəil artır. Neft fondunun vəsaiti hesabına mühüm layihələr - Ermənistan Respublikasının etnik təmizləmə və təcavüz siyasəti nəticəsində öz doğma yurdlarından didərgin düşmüş qaçqın

və məcburi köçkün ailələrinin sosial-məişət vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və məskunlaşdırılması problemlərinin həlli layihəsi və Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri layihəsində Azərbaycan Respublikasının iştirak payının maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir.

Neft Fondunun hesabat sistemində şəffaflığın təmin edilməsi ilk növbədə Neft Fondunun maliyyə fəaliyyəti haqqında hesabatının müstəqil auditor tərəfindən yoxlanılması vasitəsilə həyata keçirilir. Neft Fondu fəaliyyət göstərdiyi bir neçə il ərzində onun auditi beynəlxalq nüfuzlu Ernst&Young audit şirkəti tərəfindən aparılmışdır. Neft Fondunun fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi (Parlament) tərəfindən yaradılmış Hesablama Palatası tərəfindən yoxlanıla bilər.

Proqnozlar göstərir ki, yaxın gələcəkdə fonda daxil olan vəsaitlərin həcmi dəfələrlə artacaq və bu vəsaitlərin səmərəli və vaxtında istifadəsi olduqca vacib məsələdir.

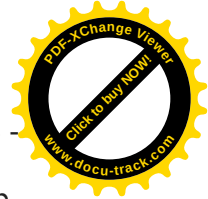
Fondun aktivləri boş saxlanılmır və müxtəlif maliyyə-kredit təşkilatlarında yerləşdirilərək gəlir gətirir. Fondun vəsaitləri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il, 19 iyun tarixli, 511 sayılı Fərmanı ilə təsdiq edilən, 2001-ci il, 21 dekabr tarixli, 607 sayılı Fərmanı və 2005-ci il, 1 mart tarixli, 202 sayılı Fərmanı ilə dəyişdirilən "Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun valyuta vəsaitlərinin saxlanılması, yerləşdirilməsi və idarə edilməsi haqqında Qaydalar"a (İnvestisiya təlimatı) əsasən idarə olunur.

Neft fondunun valyuta vəsaitlərinin bu qaydalara uyğun olaraq idarə edilməsi Fondun valyuta vəsaitlərinin təhlükəsiz saxlanılması və səmərəli idarəetmə yolu ilə investisiya gəliri əldə etməklə davamlı artırılması məqsədlərini daşıyır.

Azərbaycan Respublikasında Neft Fondunun valyuta vəsaitləri üzrə hesablaşma hesabları yalnız Azərbaycan Respublikasının Milli Bankında açılır. Respublika hüddudlarından kənarda isə fondun vəsaitləri beynəlxalq reyting agentlikləri Standard and Purz "AA-" , Mudiz "Aa3" və Fiç "AA-" uzunmüddətli öhdəliklər üzrə kredit reytingindən aşağı olmayan reytingə malik olan banklarda açıla bilər.

Fondun beynəlxalq maliyyə bazarlarında tərəfmüqabili uzunmüddətli öhdəliklər üzrə investisiya dərəcəli kredit reytingindən (Standard and Purz "BBB", Fiç "BBB" və ya Mudiz "Baa") aşağı olmayan reytingə malik olan maliyyə qurumları ola bilər.

Bir maliyyə qurumunun (mərkəzi banklar, depozitari banklar və eyni maliyyə qurumunun xarici menecer kimi çıxış etməsi halları istisna olmaqla) və ya bir investisiya aktivinin investisiya portfelindəki maksi-

mal xüsusi çəkisi ümumi investisiya portfelinin məcmu dəyərinin 15% -
ində müəyyən edilmişdir.

Hal- hazırda Neft Fondunun investisiya portfelinin məcmu dəyə-
rinin 50%-i ABŞ dollarında ifadə olunan aktivlərə; 40%-i AVRO-da ifa-
də olunan aktivlərə; 5%-i İngiltərə funt sterlinqində ifadə olunan aktiv-
lərə; digər 5%-i isə dünya bazarlarındakı vəziyyətdən asılı olaraq aşağı-
da göstərilən istiqamətlər üzrə yerləşdirilmişdir:

- "A" (Standart and Purz, Fiç) və ya "A2" (Mudiz) kredit reytingin-
qindən aşağı olmayan uzunmüddətli ölkə (suveren borc) reytinginə mal-
lik olan ölkələrin valyutalarına,

- ABŞ dollarında və ya xüsusi çəkiddəki mütənasiblik əsasında bö-
lüşdürülərək ABŞ dolları, AVRO və İngiltərə funt sterlinqində ifadə
olunan aktivlərə.

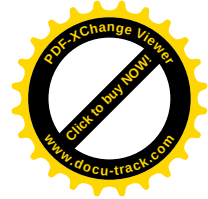
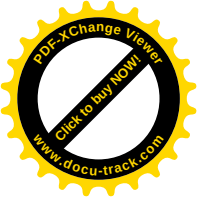
Fondun vəsaitlərinin bir hissəsinin idarə edilməsi xarici mene-
cerlərə həvalə edilə bilər. İnvestisiya portfelinin xarici menecerlərin idar-
ə edilməsinə verilən vəsaitin həcmi aşağıdakı kimi müəyyən edilmiş-
dir:

- xarici menecerlərə idarəetməyə verilən investisiya portfelinin
həcmi Fondun investisiya portfelinin məcmu dəyərinin 60%-dən artıq
ola bilməz;

- tək bir xarici menecerə idarəetməyə verilən investisiya port-
felinin minimal həcmi 30 milyon ABŞ dollarından az, maksimal həcmi
isə investisiya portfelinin cari məcmu dəyərinin 15%-dən artıq ola bil-
məz.

Dövlət Neft Fondunun investisiya portfelinə valyuta arbitrajı, svop-
lar, forvard və fyuçers əqdləri möhtəkirlik məqsədləri üçün daxil edilə
bilməz. Qiymətli metal və daşlar, habelə daşınmaz əmlak sahələrində in-
vestisiyalara da yol verilmir.

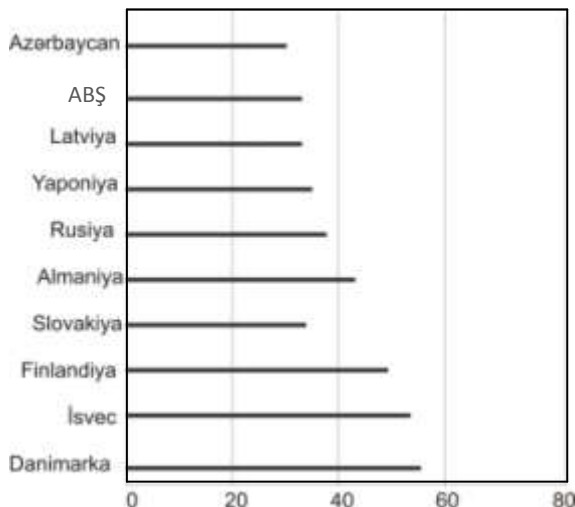
VIII FƏSİL. DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN GƏLİRLƏRİ

8.1. Dövlət büdcəsi gəlirlərinin mahiyyəti

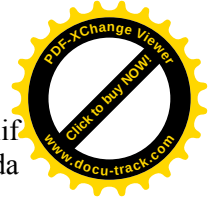
Məlum olduğu kimi, iqtisadi fəaliyyət növlərinin hamısında başlıca və son məqsəd gəlir əldə etməkdir. Hər bir şəxsin, müəssisənin, təşkilatın, şirkətin və s. iqtisadi sistem daxilində müəyyən əlaqələri olur. Bu əlaqələri saxlamaq üçün hökmən həm gəlir əldə etmək, həm də müəyyən vəsait xərcləmək tələb olunur. Hər bir iqtisadiyyat subyektinin də ən mühüm məqsədi çəkdiyi xərclərdən daha çox vəsait – gəlir əldə etməkdir. İqtisadi fəaliyyət növlərinin hamısında əsas maddi maraq gəlirin artırılması ilə bağlıdır. Gəlir çox olarsa, istehlak da çox olar, yığım da. İstehlak istehsalı, yığım isə istehsalın mənbəyi olan investisiyanı stimullaşdırır, yəni hər bir iqtisadi prosesin əvvəli də, sonu da gəlirə bağlıdır.

Dövlət də şəxslər kimi həmişə gəlirlərini artırmağa çalışır. Gəliri olmasa, heç bir dövlət yaşaya, müdafiə oluna, funksiyalarını yerinə yetirə və inkişaf edə bilməz. Hökumət hər il ümumi daxili məhsulun xeyli hissəsini büdcəyə cəlb edir, dövlətin öz funksiyalarını yerinə yetirə bilməsi üçün onu maliyyələşdirir (8.1.1. qrafikinə bax).

Qrafik 8.1.1. Ümumi daxili məhsulda dövlət büdcəsi gəlirlərinin payı

Göründüyü kimi, hökumətin səfərbər etdiyi gəlir payı ayrı-ayrı

Ölkələr bir-birindən fərqlidir. Bu, yuxarıda dediyimiz kimi, müxtəlif ilə bağlıdır. Məsələn, ABŞ-da hər bir vətəndaş 3,7, Danimarkada 6,2, Rusiyada 4,2, Azərbaycanda 2,3 ay dövlətə işləyir.

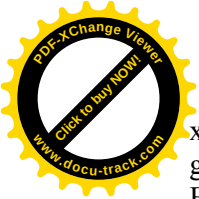
Dövlət həmişə və hər şeydən əvvəl nəinki yüksək gəlir əldə etməyə, həm də bu işi elə qurmağa çalışır ki, əldə olunan gəlir artım ehtiyatlarını fəallaşdır, iqtisadiyyatın səmərəsini stimullaşdır, onun tənzimlənməsinə müsbət təsir göstərə bilsin. Bu səbəbdən də dövlət gəlirlərinin mənbələri müxtəlif və çoxsaylıdır. Bu mənbələrin bir çoxu tarixən lap qədim zamanlarda meydana gəlsə də, iqtisadiyyatın sonrakı inkişafı ilə əlaqədar yeni-yeni gəlir mənbələri yaranmaqda, dövlət gəlirlərinin tərkibi genişlənməkdədir. Bu baxımdan xüsusən, inkişaf etməkdə olan ölkələr daha gəlirli olan və gələcəkdə gəlirlərin artacağına ümid verən sahələri inkişaf etdirməyə çalışır, həmin sahələrə böyük həcmdə investisiyalar qoyur. İqtisadi inkişaf və artım baş verdikdə dövlətin gəlirləri çoxalmağa, böhran anlarında isə azalmağa başlayır.

Dövlət gəlirlərinin çoxlu növləri var. Növ bölgüsü müxtəlif əlamətlərə görə aparılır. Belə əlamətlərdən biri gəlirlərin səfərbər edilməsi metodlarıdır. Burada gəlirlər məcburi və könüllü olmaqla iki yerə bölünür. Məcburi gəlirlərə vergilər və başqa məcburi ödəmələr aiddir. Büdcə gəlirlərində əsas yeri məcburi gəlirlər tutur. Könüllü gəlirlər isə təbii fəlakətlər, hərbi əməliyyatlar, böhranlar və başqa xoşagəlməz hadisələr zamanı əhalinin, şirkətlərin və xarici dövlətlərin verdikləri ianələrdən (yardımlardan) ibarətdir.

Dövlətin gəlir növlərindən biri də dövlət mülkiyyətindən və özəl mülkiyyətdən əldə olunan gəlirlərdir. Özəl mülkiyyətdə daha çox gəlir əldə edilir.

Növlərinə görə gəlirlər vergi gəlirlərinə və alternativ gəlirlərə bölünür. Vergi gəlirləri müxtəlif formalı vergilərdən daxil olur. Alternativ gəlir növləri borcları, inflyasiya mədaxillərini, dövlət rüsumlarını, dövlət mülkiyyətindən və ehtiyatlarından, dövlət müəssisələrindən və s. əldə olunan gəlirləri əhatə edir. Borc gəlirlərindən savayı digər gəlirlərin hamısı real gəlirlərdir. Borc mədaxilləri qeyri-real gəlirdir, çünki gələcəkdə onların ödənilməsi üçün real gəlirləri səfərbər etmək lazım gələcək, bu real gəlirlər isə nə vaxtsa ya kompensasiya edilməli, ya da həqiqi dövlət gəlirləri hesabına qaytarılmalıdır. Xəzinənin buraxdığı qiymətli dövlət kağızları və alınmış borcların taleyi də eyni cür həll olunmalıdır.

Hazırda alternativ gəlir növlərinin həcmi xeyli artsa da, onlar dövlət büdcəsinin cüzi hissəsini təşkil edir (cədvəl 8.1.1.). Bu gəlirlərin

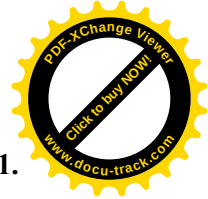
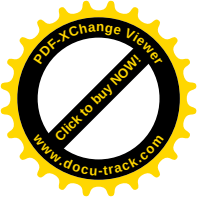

xüsusi çəkisinin ən mühüm azalma yollarından biri vergi obyektini genişləndirmək və vergiləri dövlətin əsas gəlir mənbəyinə çevirməkdir. Bununla belə, cədvəldən də göründüyü kimi, bəzi ölkələrin dövlət büdcələrində qeyri-vergi gəlirləri çox önəmli yer tutur. Məsələn, İranda büdcənin 62, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində 72, Omada isə 70%-i qeyri-vergi gəlirlərindən formalaşır. Müşahidələr göstərir ki, qeyri-vergi gəlirləri, adətən, vergi sisteminin hələ mükəmməlləşmədiyi ölkələrdə üstünlük təşkil edir.

Həcminə və istifadəsinin önəminə görə dövlət gəlirinin mühüm mənbələrindən olan vergilər həm də iqtisadiyyatın ən vacib tənzimləmə vasitəsidir. Vergi anlayışı uzun bir təkamül prosesi keçərək sağlam rəşional təfəkkür sisteminə çevrilmişdir. Vergi dövlət gəlirinin ən qədim növüdür. O, bəşər sivilizasiyasının ilk çağlarında yaranıb. Dövlət meydana gələndən sonra vergi qoyma sistemi formalaşılıb. Bəşər sivilizasiyası prosesində bu sistem inkişaf edərək təkmilləşmiş, cəmiyyətdə iqtisadi münasibətlərin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qalmış, dövlətin başlıca gəlir mənbəyinə çevrilmişdir.

Hələ Qədim Yunanıstanın öz vergi sistemi vardı. Orada 10-20% arasında gəlir vergisi tutulurdu. Lakin Afınanın azad vətəndaşları vergi ödəmir, könüllü ianələrə daha çox üstünlük verirdilər. Mühəribə gədənədə, yaxud iri obyektlər inşa olunanda dövlətin xərcləri artdığına görə xalq məclisi hamını mütləq vergiyə cəlb edirdi. Vergi verənlərdən yığılan pul vəsaiti mızdlu orduların saxlanması, məbəd və müdafiə istehkamları ucaldılmasına, yol çəkilişinə, bayram şənliklərinin təşkilinə, yoxsullara yardım edilməsinə və cəmiyyətin başqa ehtiyaclarına sərf olunurdu.

Başqa bir ilkin dövlətin – Qədim Romanın da öz vergi sistemi vardı. Xeyli sonralar meydana gəlmiş Avropa ölkələri bu sahədə məhz Qədim Romadan nümunə götürmüşlər. Roma şəhər - dövlət olduğu vaxt onun vergi sistemi çox da mürəkkəb deyildi. Dinc zamanlarda ümumiyyətlə vergi yığılmırdı, xərclər ictimai ərazilərin icarəyə verilməsi yolu ilə örtülürdü. Dövlət aparatı isə faktiki olaraq özü özünü saxlayırdı. Seçilmiş magistratlar vəzifələrini təmənnasız yerinə yetirməklə yanaşı, öz şəxsi vəsaitlərindən ictimai ehtiyacları ödəmək üçün pay da ayırır, bunu özlərinə şərəf sanırdılar. Mühəribələr vaxtı Roma vətəndaşları sərvətlərinin həcminə uyğun olaraq vergiyə məruz qalırdılar. Bunun üçün onlar 5 ildə bir dəfə öz əmlakları və ailə vəziyyətləri barədə sensor məmurların adına ərizə verirdilər (təxminən indiki vergi deklarasiyası kimi). Bu ərizələr əsasında verginin məbləği (senz) müəyyən edilirdi.

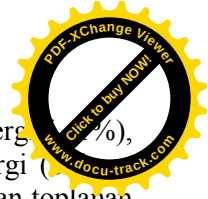
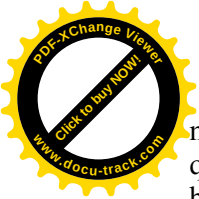
Cədvəl 8.1.1.

Mərkəzi hökumətlərin büdcə gəlirlərinin quruluşu (gəlirlərin ümumi həcminə görə %-lə)*

Ölkələr	Vergi gəlirləri			Qeyri-vergi gəlirləri		
	1987	1997	2008	1980	1997	2008
Argentina	67	91	95	33	9	5
Avstraliya	90	93	91	10	7	9
Avstriya	92	93	88	8	7	12
Azərbaycan	...	95	55	...	5	45
Kanada	86	89	94	14	11	6
Danimarka	88	87	88	12	13	12
Misir	65	63	88	35	37	12
İran	32	38	32	68	62	68
İsrail	86	86	83	14	14	17
Küveyt	3	...	2	97	...	98
Malayziya	89	82	74	11	18	26
Oman	28	29	26	72	71	74
Rusiya	...	94	76	...	6	24
Sinqapur	69	66	64	31	34	36
İsveçrə	93	93	92	7	7	8
Türkiyə	79	87	79	21	13	21
BƏƏ	-	21	16	100	79	84
ABŞ	92	93	97	8	7	3

* Mənbə: dünya bankının materialları.

Dövlət genişlənəndən sonra vergi sistemi də mürəkkəbləşdi. Zəbt olunmuş ərazilərdə kommunal (yerli) vergi və biyarlar tətbiq edildi. Yerli əhalinin müqaviməti artdıqca vergilərin həcmi də çoxaldılırdı. Romadan kənarda yaşayan Roma vətəndaşları həm dövlətə, həm də yerli hakimiyyət orqanlarına vergi ödəyirdilər. Vergiləri iltizamçılar yığırdılar. E.ə. 27-ci ildən eramızın 14-cü ilinədək hakimiyyətdə olmuş Oktaviana Avqustun maliyyə islahatından sonra əyalətlərdə vergiqoy-maya nəzarət edən maliyyə qurumları yaradıldı, əyalətlərin vergi potensialları qiymətləndirildi. Məhz o vaxtdan vasitəsiz və vasitəli vergilər

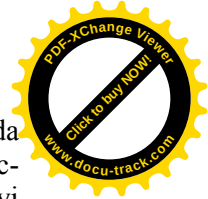
meydana gəlib. Qədim Romada vasitəli vergilərə tədavül vergi qul alverinə görə vergi (4%), qulları azad etməyə görə vergi (bazar dəyərinin 5 %-i), eləcə də yalnız Roma vətəndaşlarından toplanan və peşəkar əsgərlərin təqaüd təminatına sərf edilən vergi daxil idi. Bundan başqa, məhz o vaxtdan etibarən vergilər nəinki fiksəl rol oynayır, həm də stimullaşdırıcı funksiya daşıyır.

Özünün vergi sistemi olmuş dövlətlər tarixdən bəllidir: Bizans və Osmanlı imperiyaları, Azərbaycanın Səfəvilər dövləti, Kiyev Rus dövləti və s. Müasir Avropa dövlətləri isə əsasən, XVI-XVII əsrlərdə formalaşmış və onların vergi sistemləri kamillikdən uzaq olub. Yetərincə rəşional vergi sistemi burada XVII əsrin sonu, XVIII əsrin əvvəllərində, Avropa ölkələrində öz aparatı olan inzibati dövlətlər meydana gələndən sonra yaranıb. Gəlirlər vasitəsiz və vasitəli vergilər sistemi ilə əldə edilirdi. Mülkədarlar və ruhanilər vergi vermirdilər, əsas ağırlıq burjuazianın və kəndlilərin üzərinə düşürdü. Əsas vasitəli vergi 5-25% həcmində olan aksizdən ibarət idi. Bu mərhələdə hər bir ölkənin spəşifik cəhətləri saxlanılmaqla, dünyada mürəkkəb bir vergi sistemi formalaşmışdı.

Verginin mahiyyətini nəzərdən keçirək. Vergiyə müxtəlif tərifi vermə yanaşmaları mövcuddur. İqtisadçı alimlər vergilərin mahiyyətini müxtəlif cür müəyyənləşdirirlər. Bütövlükdə vergilərin mahiyyətinin müəyyən olunmasına vahid bir yanaşma yoxdur. Təriflərin hamısında xüsusi vurğulanan məsələ vergilərin dövlət büdcəsinə «mütləq ödənilməsi»dir.

Vergi - dövlətin öz xərclərini örtmək və sosial həyata təsirini təmin etmək üçün hüquqi və fiziki şəxslərdən mütləq qaydada yığıdığı vəsaitdir (gəlirdir). Vergidən ya stimullaşdırma yolu ilə müəyyən iqtisadi fəaliyyət növünü genişləndirmək, ya da başqa bir iqtisadi fəaliyyət sahəsini ixtisar etmək, məhdudlaşdırmaq üçün istifadə oluna bilər. Vergilər vergi ödəyicilərinin və vergiqoyma obyektlərinin gəlirlərindən, sərvətlərindən və xərclərindən tutulur, yəni vergi ödəyiciləri vergini bilavasitə əldə etdikləri gəlirlərdən, malik olduqları sərvətlərdən və həyata keçirdikləri xərclərdən verirlər.

Dediyimiz kimi, hazırda vergi dövlət gəlirlərinin ən mühüm mənbəyidir. Dövlət bölməsində pul çatışmazlığını aradan qaldırmaq və iqtisadiyyatda pul kütləsinin artması məqsədilə aparılan emissiya siyasəti uzun müddət davam edə bilməz, çünki vəsaitlərin bu cür təminatı maddi bazadan məhrumdur və hökmən iqtisadi itki ilə nəticələnir. Buna görə də dövlət vətəndaşların iqtisadi fəaliyyətindən mütləq gəlir əldə edilmə-

sinə d... çox üstünlük verir. Bu gəlirlər (qazancılar) vergi formasında... olunur. Vergi mütləq xarakter daşıyır, yəni onun ödənməsi məcburiyyətdir. Bu metod demokratiklikdən uzaq görünsə də, dövlətin mənafeyi baxımından yanaşdıqda ona haqq qazandırmaq lazım gəlir. Vergi sisteminin müxtəlif inkişaf mərhələlərində bu xüsusiyyətdən müxtəlif formalarda istifadə olunmuşdur. İlk mərhələdə dövlət gəlirlərinin sabit vergi ödənişləri hesabına təmin edilməsi demokratik və qanunverici qurumların inkişafının əsasını təşkil edirdi. İkinci mərhələdə vergi bərabərliyi – bütün vətəndaşların vergi qanunu qarşısında eyniliyi prinsipini daha da möhkəmlətmək və daha yaxşı həyata keçirmək üçün şərait yarandı. Son mərhələdə isə vergi dövlətin sosial həyata müdaxiləsinin çox mühüm vasitəsinə çevrildi, sosial və iqtisadi demokratiyanın inkişafı sahəsində müsbət rol oynadı.

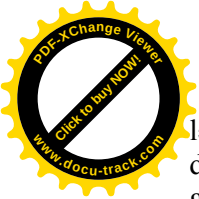
Dövlət xüsusi vergi qanunları qəbul edir, onun hər bir növü haqqında parlament müvafiq qanunvericilik aktları təsdiqləyir. Bu, parlamentə bütün dövlət həyatını nəzarətdə saxlamağa imkan verir. Bütəcənin parlamentdə təsdiqlənməsi bir il üçün nəzərdə tutulmuş dövlət xərclərinin həcmi və tərkibi haqqında qanunverici orqanın son həlledici sözüdür. Eyni formada qarşıdakı il üçün dövlətin gəlirlərinin həcmi və tərkibini təsdiqləməklə parlament dövlətin həyat fəaliyyətinin ən mühüm sahəsini nəzarətə götürür. Bununla birlikdə, qeyd edək ki, vergi qanunlarının təsdiqlənməsini və onların icrasına nəzarəti heç də bütün ölkələrdə parlament həyata keçirmir.

Maliyyə sisteminin mühüm tərkib hissəsi olan vergilər iqtisadi siyasətin həlledici amillərindəndir. Buna görə də bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin iqtisadi siyasətində onların rolu daha da artır.

Bütün ölkələrdə dövlət büdcəsinin gəlirlərində vergi başlıca yer tutur. Hökumət gəlirlərinin quruluşu bütün ölkələrdə eyni deyil. Bu quruluş bir sıra amillərdən, məsələn, iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsindən, özəl biznesin inkişafında dövlətlərin öhdəlik səviyyəsindən, vergilərin formasından və s. asılıdır.

8.2. Vergi sistemi və vergi siyasəti

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, hökumət gəlirlərinin başlıca mənbəyi vergilərdir. Hər ölkədə onların bir neçə növündən istifadə olunur. Milli iqtisadiyyatlarda vergilərin müxtəlif növləri tətbiq edilir və onlardan hər birinin məqsədli funksiyası olur. İqtisadiyyata dair ədəbiyyatda vergilərin birləşdirilməsi, yəni bütün vergi növlərinin vahid bir vergi ilə əvəz-

lənməsi məsələsi müzakirə olunur. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, dünya iqtisadiyyatının indiki inkişaf səviyyəsində vergilər hökumət gəlir mənbəyi olmaqdan daha çox iqtisadiyyatın idarə edilməsi və tənzimlənməsi aləti kimi çıxış edir. Vergilərin tənzimləmə funksiyası ön plana keçir. İqtisadiyyatın, ayrı-ayrı qrup və təbəqələrin, biznes-firmaların, təşkilatların gəlirlərinin tənzimlənməsində hər bir vergi növünün öz təyinatı var.

Vergilər onların bazasını təşkil edən müxtəlif obyektlərdən alınır. Bu baza verginin tutulduğu obyekt, yaxud onun iqtisadi fəaliyyətini əks etdirir. Müasir mərhələdə istifadə olunan vergi bazalarını 3 hissəyə bölmək olar: gəlir, istehlak və sərvət. Bazaları tariflər və normalarla tənzimlənən gəlirlərin, istehlakın və ya sərvətin məbləğindən çıxış edərək müəyyənləşdirirlər. Bunlar iqtisadi ədəbiyyatda vergi dərəcələri adlandırılır.

Hər bir ölkədə istifadə olunan vergilər həmin ölkənin vergi sistemini – fəaliyyətdə olan bütün vergi növlərinin məcmuunu təşkil edir. Heç bir ölkədə vergi sistemi birdən-birə, necə deyirlər, bir göz qırpımında yaranmayıb, vergilərin formalaşma və inkişaf müddətinə uyğun uzun bir yol keçib. Vergi sisteminin təkamülündə iqtisadiyyatın maliyyə-pul mexanizminə çevrilməsi, istehsal və məşğulluq normalının artması, istehsalın bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun gerçəkləşdirilməsi, biznesin inkişafı və genişlənməsi başlıca rol oynayır. Maliyyə statistikasına ilə yaxından tanış olduqda görürük ki (bu statistik göstəriciləri də beşəlxalq maliyyə təsisatları hesablayıb qeydə alır), inkişaf etmiş ölkələrin vergi sistemləri ilə bu ölkələrin iqtisadi və sosial səviyyəsi arasında çox sıx əlaqə və uyğunluq var.

Vergi sisteminin mükəmməllik dərəcəsi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının müəyyənləşdirici göstəricilərindən biridir. Vergilərin vergi sistemini təşkil edən gerçəkləşmə mexanizmi və vergi qoyma texnikası iqtisadi və sosial strukturlarla sıxı surətdə bağlıdır. Buna görə də gerçəkləşdirilən vergi siyasətinin realistliyi, tutulan vergilərin onların mahiyyəti və təyinatı ilə uyğunluğu çox vacib məsələdir.

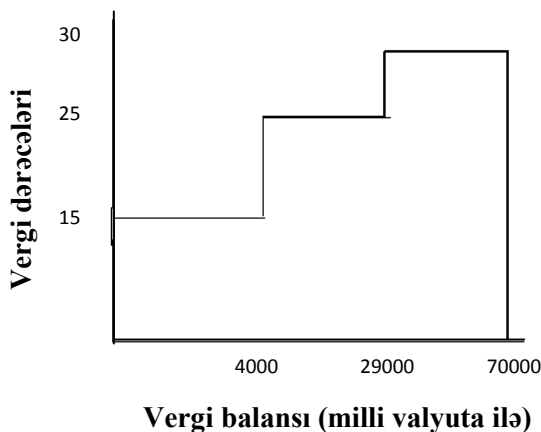
4 vergi sistemi mövcuddur:

- progressiv - mütərəqqi vergi sistemi;
- regressiv vergi sistemi;
- qarışıq vergi sistemi;
- proporsional vergi sistemi.

Hər bir ölkədə onun şəraitinə uyğun olaraq bu sistemlərdən biri qəbul olunur. Dünya ölkələrində ən çox istifadə olunan və geniş yayılmış

Proqressiv vergi sistemidir. Bu sistemin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vergi ödəyicilərinin – hüquqi və fiziki şəxslərin – gəlirləri artdıqca gəlir vergisinin dərəcəsi də artırılır. Bu sistem tətbiq edilərkən dövlət vergi faizlərinin ən aşağı və ən yuxarı dərəcələrini müəyyən edir. İstehsalçılar və digər gəlir sahibləri üçün stimullaşdırıcı olmayan belə vergi sisteminin tətbiqi dövlətin gəlirinin artırılmasını və iqtisadiyyatın daha səmərəli üsullarla tənzimlənməsini təmin edir. İqtisadi inkişaf şəraitində iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan şəxslərin daha çox pul vəsaiti qazandıqlarını və bu qazancın get-gedə artdığını nəzərə alsaq, tam aydınlaşar ki, proqressiv vergi sistemi dövlətin gəlirlərinin xeyli artmasına səbəb olur.

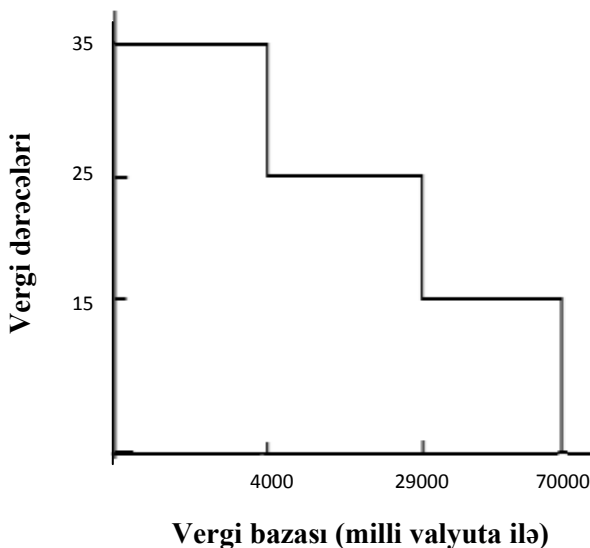
Proqressiv vergi sisteminin qrafik təsvirini 8.2.1. sxemindən görə bilərik.

Qrafik 8.2.1. Proqressiv (mütərəqqi) vergi dərəcəsinin quruluşu

Bu sistem şəraitində hər bir dövlət nə qədər gəlirdən neçə faiz vergi tutulmasını konkret müəyyən edir, yəni buradakı faiz şkalası müxtəlif ölkələrdə müxtəlifdir. Proqressiv vergi sisteminin bir sıra qüsurları olsa da, o, müasir dünya iqtisadiyyatında geniş tətbiq edilir.

İkinci model əslində proqressiv sistemin əksi olan reqressiv vergi sistemidir, yəni reqressiv vergi sisteminə gəlirlər artdıqca vergi faizi azalır (bax, qrafik 8.2.2).

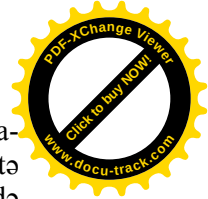
Qrafik 8.2.2. Regressiv vergi sisteminin sxematik quruluşu

Bu sistem istehsalı və şəxsi gəlirlərin artmasını stimullaşdırsa da, inkişaf etmiş ölkələrdə indi bu sistem tətbiq olunmur. Bu sistemdə dövlət vergi qoymada və gəlir bölgüsündə bərabərlik prinsiplərini həyata keçirə bilmir. Buna baxmayaraq regressiv sistemin müsbət xüsusiyyətləri var. Ondan ən çox zəif inkişaf etmiş ölkələr istifadə edir.

Üçüncü model daha geniş tətbiq olunan qarışıq vergi sistemidir. Mahiyyəti budur ki, gəlirin artıb-azalmasından asılı olmayaraq vergi faizi dəyişmir və bütün gəlir vergiləri bu faizlə toplanılır. Müəyyən səviyyə əldə edildikdən, yaxud müəyyən həddə çatdıqdan sonra faiz ya artırılır, ya azaldılır, ya da əksinə olur.

Proporsional vergi sistemi o halda tətbiq edilir ki, verginin məbləği gəlirlərin artıb-azalmasından asılı olaraq dəyişir, vergi dərəcəsi isə olduğu kimi qalır. Vergi məbləği vergi bazasından asılı olaraq artıb-azalır. Bu sistemi bəzən möhkəm, yaxud vahid vergi sistemi dərəcəsi (flat-tax rate) adlandırırlar. Proporsional vergi sistemində vergi faizi dəyişə bilmir, vergi dərəcəsi və orta vergi faizi həmişə bərabər olur.

Maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla vergi siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi ümumiqtisadi inkişafın əsas şərtlərindəndir. Ona görə də vergi işinin təşkilində inkişaf etmiş ölkələrin

təcürbətindən istifadə edilməsi və mükəmməl vergi siyasətinin formalaşması çox vacibdir. Vergi siyasəti elə bir səviyyəyə və keyfiyyətə yüksəldilməlidir ki, o, iqtisadi tənzimləmə funksiyasını normal şəkildə həyata keçirə bilsin.

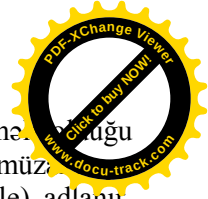
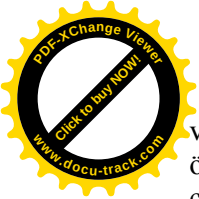
Bazar təsərrüfatı prinsipləri şəraitində vergilərin köməyi ilə ölkədə iqtisadi fəaliyyəti həm stimullaşdırmaq, həm də ləngitmək olar. Deyil-dişi kimi, dövlət həmişə öz xəzinəsinə daha çox gəlir gətirməkdə maraqlıdır. Amma bunu təkcə iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmamış çoxsaylı vergilər qoymaq və ya onların dərəcələrini artırmaq yolu ilə etmək mümkün deyil. Dövlət öz vergi siyasətini müəyyənləşdirərkən ölkə iqtisadiyyatında yaranmış real şəraitdən çıxış etməlidir. Bu istiqamətdə atılan hər hansı səhv addım təkcə iqtisadiyyata deyil, həm də dövlətin büdcəsinə və deməli, öz növbəsində ölkənin sosial həyatına da fəlakət gətirə bilər. Buna görə də vergi siyasətini işləyib-hazırlayarkən hər bir ölkədə iqtisadiyyatın inkişafının bütün amilləri, iqtisadi və sosial yüksəlişin səbəbləri xüsusiyyətləri hökmən nəzərə alınmalıdır.

8.3. Vergiqoymanın əsas prinsipləri

Verginin tətbiq prinsipləri bu prosesin əsas məqamlarını, istifadə ediləcək normaları və gerçəkləşdiriləcək məqsədləri əhatə edir. Vergiqoymanın prinsipləri məsələsində də maliyyəçilər arasında müxtəlif fikirlər olmuşdur. Bu prinsiplərin ümumi məqsədi vergiqoyma mexanizminin köməyi ilə dövləti mümkün qədər çox gəlirlə təmin etməkdir. Buna iqtisadi ədəbiyyatda verginin maliyyə məqsədi deyilir. Verginin meydana gəlməsinin və tətbiqinin başlıca səbəbi dövləti gəlir və gəlir mənbələri ilə təmin etməkdir. Dövləti gəlirsiz təsəvvür etmək mümkün olmadığı kimi, dövlət gəlirlərini də vergisiz təsəvvür etmək mümkün deyil.

Tətbiq edilən hər bir vergi növü vətəndaşların mükəlləfiyyətlərinin (vəzifələrinin) çoxalmasına gətirib çıxarır. Vergiqoymanın tətbiqi ilə bağlı meydana gələn ictimai mükəlləfiyyətin vergi obyektləri arasında adekvat və ədalətli bölgüsü vergiqoymanın ədalətlik prinsipini təmin edir. Doğrudan da, vergi ictimai mükəlləfiyyətin vətəndaşlar arasında ədalətlə bölünməsinin ən təsirli vasitəsidir. Vergi sisteminin demokratikliyinin və kamilliyinin başlıca göstəricisi özünü vergilərin obyektlər və subyektlər arasında bölünməsi qismində büruzə verir.

İqtisadiyyata dair müasir ədəbiyyatda vergiqoymanın prinsiplərinin təhlilindən əvvəl ilk növbədə dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsində

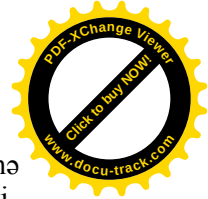
vətəndaşların iştirakının hansı prinsiplərlə müəyyənləşdirilməsi. Bu prinsiplər ümumiyyətlə üçü on plana çəkilir. Bununla bağlı, əsasən, iki yanaşma tərzı müəyən edilir. Onlardan birincisi *foyda prinsipi* (benefit principle) adlanır, mahiyyəti də bundan ibarətdir ki, hər bir vətəndaş dövlət məhsullarından və xidmətlərindən əldə etdiyi faydaya uyğun olaraq vergi verməlidir. İkinci yanaşma vətəndaşların *ödəmə qabiliyyəti prinsipidir*, mahiyyəti bundan ibarətdir ki, ayrı-ayrı vətəndaşların dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsində iştirakı onların ödəmə qabiliyyətinin, yəni maddi durumunun səviyyəsinə uyğun olaraq müəyyən edilməlidir.

Demokratik vergi prinsiplərinə əməl olunması bugünkü iqtisadi inkişafın ən mühüm amillərindənədir. Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etməsi ilə vergilərin gerçəkləşdirilməsində gözlənilməsi zəruri olan bir sıra prinsiplər üzə çıxır.

Bazar iqtisadiyyatında ədalət prinsipi özünü əsasən vergi ödəyicilərinin gəlirlərindən alınan vergi faizində göstərir. Bu prinsipə görə, ödəyicilərin gəlirləri dəqiq hesablanmalı, bu gəlirlərə ciddi əməl edilməli olan eyni vergi faizi tətbiq olunmalıdır.

Ədalət prinsipinə iki müxtəlif baxış meydana çıxmışdır. Bir qrup vergiqoymada bərabərliyə (riyazi ədalətə), başqa bir qrup isə fərdi (şəxsi) ədalət prinsipinə, yəni hər bir konkret fərdə fərqli yanaşmaya üstünlük verir. Hüquq bərabərliyi ədalət prinsipinin ən mühüm tərkib hissəsidir. Lakin hamının hər şeydə bərabər olması heç də həmişə ədalətlilik demək deyil. İlk baxışda ədalətlilik tələb edir ki, vergi ödəyiciləri əldə etdikləri gəlirdən eyni nisbətdə, eyni faizlə vergi ödəsinlər. Deyək ki, illik gəliri 1000 manat olan vergi ödəyiciləri 100 manat, illik gəliri 10 min manat olan şəxs müvafiq olaraq 1000 manat, illik gəliri 100 min manat olan isə 10 min manat vergi ödəməlidir. Lakin bir az dərindən yanaşsaq, belə bərabərlik prinsipinin mexanikiliyi, tam ədalətli olmadığını görə bilərik.

Buna əmin olmaq üçün başqa bir misala baxaq. Fərz edək ki, iki ödəyicidən hər birinin illik gəliri 10 min manatdır. Bunlardan biri subay, digəri isə ailəli və çoxuşaqlıdır. Məsələn, 10% həcmində bərabər vergiqoyma prinsipindən istifadə olunursa, bu şəxslərin hər birindən 1 min manat vergi tutulmalıdır. İndiki halda bu, ədalətli prinsip deyil. Deməli, vergi qoyularkən ödəyicilərin maddi və sosial vəziyyətləri mütləq nəzərə alınmalıdır. Buradan ikinci bir mövqenin – ədalət prinsipinə ikinci (fərdlərarası fərq) yanaşmanın olması zərurəti meydana gəlir. Vergiqoymada *şəxs prinsipindən* istifadə verginin təkcə gəlirləri deyil, həm də ödəyicilərin özlərinin və ailələrinin vəziyyətini nəzərə almağı

şəxsi vergilərin həcmi, təkrar edirik, vergi ödəyicilərinin gəlirlərinə və gəlir mənbələrinə deyil, onların ödəmə qabiliyyətinə yönəlir. Vergi-ödəmə qabiliyyəti dəyişkən anlayış olduğuna görə onu dəqiq müəy-ynləşdirmək çox çətindir. Bunun üçün vergi ödəyicisinin ödəmə qabiliyyəti subyektiv qiymətləndirmə metodlarından istifadə etməklə təyin olunur.

Vergi ödəyicisinin gəliri və vergilərin səviyyəsi yüksəldikcə ödə-nən verginin gəlirə olan nisbəti artırsa, onda bu, progressiv vergidir. İn-diki şəraitdə şəxsi vergilər artan faizli və ya progressiv vergilərdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, vergiqoymada ən mühüm şərtlərdən biri *səmərəlilik prinsipidir*. Bir sıra maliyyəçilərin fikrincə, vergilərin səmə-rəsi üç həlledici xüsusiyyətlə şərtlənir: faydalılıq, elastiklik və dayanıq-lıq. Vergiqoymanın faydalılığı verginin səmərəliliyinin artırılması, onun maksimum normada yığılması deməkdir. Verginin faydalı olması, hər şeydən əvvəl, onun bütün qaynaqları əhatə etməsi ilə bağlıdır. Vergilər öz məzmunlarına uyğun olaraq gəlirlərdən, əmlak xərclərindən (sərvət-dən) və başqa mənbələrdən tutulur. Bu səbəbdən tam əhatəlilik prinsipi faydalılıq və gəlirlilik prinsipinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bundan əlavə, gəlirlilik prinsipinin tərkibində bir sıra digər yardımçı prinsiplər də var. Onlardan ən mühümləri yayınmazlıq və təsirlilik (hiss etdirmə) prinsipləridir.

Vergiqoymada səmərəlilik prinsipinin başqa bir xüsusiyyəti daya-nıqlılıq və ya sabitlik prinsipidir ki, o da vergiyığma mexanizmindəki artıb-azalmaların aradan qaldırılmasından və bu mexanizmin sabit fəaliyyətinin təmin edilməsindən ibarətdir. İqtisadiyyatın inkişaf, dur-ğunluq, yaxud nisbi böhran dövrlərində dəyişikliklərə məruz qalmırsa, bu, vergi yığımının sabit olduğunu göstərir, yəni iqtisadi inkişaf döv-ründə vergiqoymanın səviyyəsi yüksəlmir, durğunluq və böhran dövrlərində isə azalmır. Birinci durum – iqtisadi cəhətdən əlverişli dövrdə vergiqoymanın səviyyəsinin artmaması ilk baxışda təəccüb doğura bilər. Burada təəccüblü və qərribə heç nə yoxdur, çünki iqtisadi artım şərai-tində vergiqoyma obyektlərinin sayı və vergi gəlirlərinin həcmi də artır. Bundan başqa, iqtisadi inkişaf əlverişli olduqda dövlət lazımı anda pul vəsaiti tapmaqda heç bir çətinlik çəkmir.

Vergiqoymada səmərəlilik prinsipinin başqa bir elementi – *elastiklik prinsipi* vergi normasının vergi faizlərindəki hər hansı artmanın hə-yata keçirilməsinə reaksiya göstərməsidir. Vergi faizinin artması ilə əla-qədar olaraq verginin məbləğində müvafiq azalma duyulursa, bu, vergi

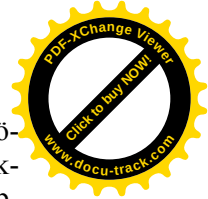
mexanizminin elastikliyindən xəbər verir. Vergilərin elastikliyinin dövlət üçün böyük əhəmiyyəti var. Vergi gəlirlərini artırmaq lazımdıkdə dövlət vergi faizlərini çoxaldır ki, bu da vergi sisteminin faydalılığını müəyyən qədər azaldır və eyni zamanda vergilərdən gələn gəlirləri artırır. Vergi sistemində bu prinsiplərə əməl olunması və maliyyə siyasətində onların nəzərə alınması dövlət gəlirlərinin sabitliyini təmin edir.

Vergi sisteminin inkişafı bu sistemin tənzimlənməsində həlledici rol oynamalı olan başqa bir prinsip meydana gətirib. Bu, iqtisadiyyatın normal fəaliyyətini təmin edən, onun müxtəlif sahələrində fəaliyyəti sürətləndirən, yaxud zəiflədən *müdaxilə prinsipidir*. Həmin prinsip iqtisadi mənbələrdən istifadə zamanı iqtisadi siyasət vasitəsi kimi həyata keçirilir. Vergi də bütün maliyyə vasitələri kimi, iqtisadi və sosial həyatda müdaxiləni həyata keçirən, iqtisadiyyatı tənzimləyən vasitədir, alətdir. İqtisadi fəaliyyətin istiqamətinin müəyyən edilməsində və dəyişdirilməsində bu vasitənin təsiri böyükdür. Məhz indiki şəraitdə vergi mexanizminə yanaşma tərzı tamamilə dəyişmişdir. Vergi ilk növbədə bütəcənin gəlirlərinin mənbəyi kimi deyil, əsas etibarilə iqtisadiyyatın tənzimlənmə aləti, iqtisadiyyata müdaxilə vasitəsi kimi qiymətləndirilir. Vergilər vasitəsilə iqtisadiyyata müdaxilənin bir neçə yolu mövcuddur. Bu yollardan ən mühümlərini aşağıdakı kimi şərh etmək olar:

A) Vergilərin artırılıb-azaldılması. Burada söhbət vergilərin bütövlükdə artırılıb-azaldılmasından gedir ki, bu halda iqtisadi dirçəliş daha tez hiss edilir. Başqa amillər dəyişmədikdə dolayı vergilərdəki azaldılma satılan malların ucuzlaşmasına səbəb olur, çünki dolayı vergilər əmtəə qiymətlərinin tərkibinə daxildir. Bu proses bir tərəfdən istehlakçıların gəlirlərini artırır, digər tərəfdən isə iqtisadiyyatda məcmu tələbin səviyyəsini yüksəldir. Buna müvafiq olaraq dolayı vergilərdə artım baş verərsə, satılan malların qiymətləri yüksəlir və vergi ödəyicilərinin bu malların istehlakına olan tələbi azalır.

Birbaşa vergilərdə həyata keçirilən artımlar ayrı-ayrı fərdlərin potensial gəlirlərini azaldır və ödəyicilər real gəlirlərinə uyğun olaraq öz xərclərini azaldır, istehlak və investisiya əməliyyatlarını gəlirlərin yeni paylanma üsuluna uyğunlaşdırırlar.

B) Vergiləri seçmə üsulla dəyişdirərək iqtisadiyyata müdaxilə edilməsi. Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dolayı və ya birbaşa vergilər bütövlükdə yox, qismən artırılıb-azaldılır. İndi vergi siyasətindəki seçmə üsuldan geniş miqyasda istifadə olunur, yəni dövlət müəyyən bir məhsulun istehsalına və ya istehsal sahəsinə təsir etmək məqsədilə müvafiq vergi növünü artırıb - azaldır.

İqtisadiyyata yenidən bölgü yolu ilə müdaxilə. Bu metod ona yönəlmişdir ki, dövlət vergi mexanizmi vasitəsilə öz sərəncamına daha yüksək gəlirlər cəlb edərək azgəlirli sahələrə maliyyə yardımı etsin, subsidiyalar və yeni ayırmalar yolu ilə bu sahələri təsir dairəsində saxlaya bilsin. Bu, aşağı gəlirlilərə maliyyə yardımları göstərmək, subsidiyalar və ya müxtəlif yardımlarla müdaxilə etmək yolu ilə həyata keçirilir. Başqa sözlə, dövlət belə müdaxilə yolu ilə tələfxərc (israfçı) obyekt və sahələrin səmərəli şəkildə istifadə edə bilmədikləri vəsaiti alaraq onun başqa istiqamətlərdə daha səmərəli xərclənməsinə nail olur.

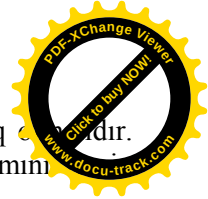
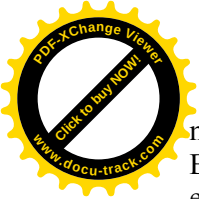
Göstərilən üsullar müdaxilə prinsipinin vergi mexanizminin köməyi ilə həyata keçirilməsi vasitəsidir.

8.3.1. Adam Smitin vergiqoyma prinsipləri Ümumiyyətlə, yuxarıda şərh etdiyimiz bu 3 prinsipə – ədalət, səmərəlilik və müdaxilə (tənzimləmə) prinsiplərinə əməl edilməsi, vergi fəaliyyətində onların gerçəkləşdirilməsi vergi sisteminin fəaliyyətini təmin edə bilər. Amma onu da qeyd edək ki, tarixən vergiqoymanın prinsiplərinə dair indi də əhəmiyyətini itirməyən çoxlu araşdırmalar aparılmışdır. Bu baxımdan iqtisadiyyat və maliyyə elmi tarixində mühüm yer tutan Adam Smitin müəyyən etdiyi prinsiplərin nəzərə alınması vacibdir. «Millətlərin sərvəti» kitabında Adam Smit vergiqoymanın aşağıda göstərilən 4 əsas prinsipini çox geniş və maraqlı surətdə şərh etmişdir:

- ədalət prinsipi;
- müəyyənlik prinsipi;
- əlverişlilik prinsipi;
- yığım prinsipi.

Ədalət prinsipini çözərkən Adam Smit əsas yeri bərabərliyə verir və hesab edirdi ki, vergi ödəyiciləri talelərinə yazılmış çətinliklər yükünə müvafiq qaydada bərabərləşdirilməlidirlər. Onun təklif etdiyi ədalət prinsipi mahiyyət etibarilə müasir maliyyəçilərin irəli sürdükləri ədalət prinsipindən fərqlənməsə də, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ədalət prinsipinə müasir baxış iqtisadiyyat və vergi sistemlərinin inkişaf səviyyəsinə uyğun gələn bəzi xüsusiyyətləri özündə əks etdirir.

Adam Smitin irəli sürdüğü digər əsaslı prinsip *müəyyənlikdir*. Bu prinsipə görə, hər bir vətəndaşdan tutulan vergi məlum, müəyyən olmalı, vergiyə məruz qalmalı gəlirlər gizlədilməməli, vergilərin ödənmə müddəti, ödənmə formaları və faiz səviyyəsi dəqiq olmalıdır; vergi ilə bağlı hər bir məsələ vergi ödəyicilərinin və üçüncü şəxslərin mənafeyi güdülməklə qaydaya salınmalı və tənzimlənməlidir. Vergi aydın, dəqiq, müəyyən və qəti xarakter daşmalıdır. Bu prinsip zamanından asılı ol-

mayaraq bütün iqtisadiyyat və vergi sistemləri üçün mütləqdir. Bunlar, hər şeydən əvvəl, vətəndaşların dövlətə dərin inamını edən amillərdir.

Adam Smitin irəli sürdüyü üçüncü – *əlverişlilik prinsipinin* mahiyyəti bundan ibarətdir ki, ödəyici vergini onun üçün ən əlverişli vaxtda (müddətdə) və ən əlverişli formada verməlidir. Bu prinsipdə müəyyən humanistlik meylinin və ədalət ruhunun olması təqdirəlayiqdir, lakin vergilər büdcəyə vergi gəlirlərinin və dövlətin gəlir-xərc balansının proqnozlaşdırılmasına uyğun olaraq vaxtında daxil olmalıdır. Bu, hər şeydən əvvəl, dövlətin fiksəl siyasətinin əsas tələblərindəndir.

Nəhayət, vergiqoymada Smitin irəli sürdüyü sonucu – *yığım prinsipinə* görə, vergi elə nizamlanmalıdır ki, ödəyicilərin verdikləri pul vəsaiti (vergi) ilə büdcənin kassasına daxil olan məbləğ arasında fərq minimal olsun. Vətəndaşlardan vergi alınan zaman onların şəxsi yığımlarına şərait yaradılmalıdır. Çünki yığım və sərmayə kapitalist iqtisadiyyatının əsasının əsasını təşkil edir.

Adam Smitin işləyib-hazırladığı və irəli sürdüyü vergiqoyma prinsipləri, hər şeydən əvvəl, bərabərlik və ədalət meyarları çərçivəsindən kənara çıxmır. O dövrün iqtisadi münasibətləri üçün bu prinsiplər yetərinə vacib və aktual idi. Amma iqtisadi inkişafın indiki səviyyəsində və bazar iqtisadiyyatı şəraitində təkcə bu prinsiplər bəs etmir, səmərəlilik, iqtisadi prosesə dövlətin müdaxiləsi kimi prinsiplərə də kəskin ehtiyac duyulur.

8.4. Vergilərin təsnifatı

Müasir iqtisadiyyatda tətbiq edilən vergilərin tərkibi çox müxtəlifdir. Hər bir ölkədə istifadə olunan vergilər onun vergi sistemini təşkil edir. Vergilərin rəngarəngliyi və hər bir növün özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olması onların təsnifləşdirilməsi zərurətini yaradır.

Müəyyən meyarlardan çıxış edərək vergiləri onların oxşar və eyni cəhətlərinə görə qruplaşdırmaq olar. Belə dərəcələmə bir tərəfdən vergi sisteminin bütöv «partiturası» haqqında daha geniş və daha aydın təsəvvür yaratmağa, digər tərəfdən isə, fasiləsiz olaraq təkmilləşən vergi mexa-nizminin bugünkü inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

İnkişaflı ölkələrin təcrübəsinə vaxtilə daxil edilmiş vergilər aşağıdakı əlamətlərə və qruplara görə növlərə bölünür. Onları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

1 Vergi obyektlərinə görə təsnifat. Bu əsasla görə vergilər iki qruplanır: gəlirdən tutulan vergi, bir də sərvətdən (kapitaldan, əmlakdan) tutulan vergi. Dövlət ödəyicinin həm illik gəlirindən, həm də onun malik olduğu sərvətdən (kapitaldan) vergi ala bilər.

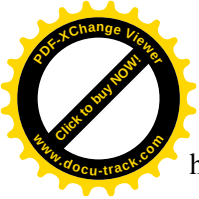
Gəliri, bir qayda olaraq, ya fiziki, ya da hüquqi şəxslər qazanır. Verginin fiziki şəxslərin gəlirlərinə qoyulması şəxsi vergiləri əks etdirir. Təşkilatların, müəssisələrin, şirkətlərin, bir sözlə, hüquqi şəxslərin gəlirlərinə tətbiq edilən vergi isə korporativ vergilərə aiddir. Həm şəxsi, həm də korporativ gəlirlərdən alınan vergilər ümumi şəkildə gəlir vergisi kateqoriyasına daxildir.

Gəlir, vergi qoyma obyekti kimi, vergi ödəyicilərinin il ərzində müxtəlif mənbələrdən götürdüləri qazanların cəmi, sərvət isə onların sahib olduqları əmlakdır. Əmlak həm yığım vəsaitləri hesabına alınmış, həm bağışlanmış, həm də vərəsəlik yolu ilə əldə edilmiş əşyalardan yaranır.

Gəlirdən fərqli olaraq sərvət hər il, yəni müntəzəm meydana gəlib bərpa olunan anlayış deyil. Əlbəttə, sərvətin də tərkibində artıb-azalma halları olur, lakin bu dəyişiklik nizamlı, zamanca müəyyən edilmiş xarakter daşımır. Buna görə də sərvəti vergiyə cəlb edərkən bəzi xüsusiyyətləri nəzərə almaq lazımdır. Məsələn, ödəyici əldə etdiyi gəlirlə sərvət vergisini verə bilmirsə, borc almağa və ya sərvətinin bir hissəsini satmağa məcbur olur. Bu halda vergi ödəyicinin sərvətinin azalmasına səbəb olur ki, bu da müsbət hal sayılmaz.

Sərvət vergilərini dəyər obyektinə görə iki növə bölmək olar. Birincisi həqiqi, sabit sərvətdən, ikincisi isə sərvətin dəyərində əmələ gələn artım və ya sərvət gəliri (dividend) vergisidir. Həqiqi sərvət vergisi ödəyicidən onun əmlakına görə alınan sabit vergidir. Sərvət (əmlak, kapital) gəliri vergisi təkcə sərvətin öz dəyərinə yox, həm də həmin sərvətin müəyyən vaxtda gətirdiyi (yaratdığı) gəlirə tətbiq edilir. Sərvət gəlirləri ən çox iqtisadiyyatda baş verən təsadüfi və gözlənilməz baş verən hadisələr nəticəsində meydana gəlir. Sərvət vergiləri birbaşa vergilər olduğuna görə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bəzən sərvətin vergiyə cəlb edilməsi son dərəcə zəruri olur.

2. Ödənmə metodlarına görə vergilər. Vergilərin təsnifatı iqtisadiyyat elmində böyük fikir ayrılıqları, diskussiyalar doğurmuşdur. İndinin özündə də bu məsələnin tam və qəti aydınlaşdırıldığını söyləmək çətinidir. Vəsitəsiz (birbaşa) və vasitəli (dolayı) vergilərin mahiyyətinin müəyyənəşdirilməsi son dərəcə zəruridir və bu məsələnin həlli adı çəkilən problemə aydınlıq gətirə bilər.

Vasitəsiz və vasitəli vergiləri fərqləndirmək üçün aşağıdakı hüquqi meyarlardan istifadə olunur.

Gəlir və sərvətin mövcud formasından, yaxud həqiqi gəlir və sərvətdən alınan vergilər vasitəsiz vergilərdir. Bunlara istehsal vergiləri də deyirlər. Gəlir və sərvətin istifadə, yəni istehlak olunmasından alınan vergilər isə vasitəli vergilərə aiddir. Bunu istehlak vergisi də adlandırırlar. Birinci halda vergiqoyma obyektı vergi ödəyicisinin aldığı, yaxud sahib olduğu sərvət, ikinci halda isə onun mövcud vəsaitin və sərvətin istifadəsindən əldə etdiyi gəlirlərdir.

Birinci qrup vergilər ödəyicinin gəlir və sərvətinin həcmi hesablamaqla, yəni arada vasitəçi olmadan alınır. Bunlar, dediyimiz kimi, ən geniş yayılmış birbaşa gəlir vergiləridir.

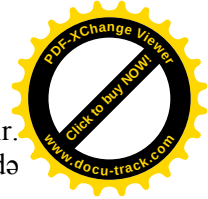
Vergi müfəttişlikləri bəzi vergi növləri üzrə vergi ödəyicilərinin siyahısını tuturlar. Bu siyahı-cədvəllər ödəyicilərin verməli olduqları vergilərin həcmi bildiren idarəçilik sənədidir. Vergi cədvəlləri tutularkən gəlir vergisi, hüquqi şəxslərin vergisi, torpaq sahələrinin və binaların icarə vergiləri və s. nəzərə alınır və müəyyən edilir.

Gördüyümüz kimi, vasitəsiz vergilər gəlir və sərvət vergilərinin çox geniş spektrini əhatə edir. Vasitəli vergi isə daha mürəkkəb anlayışdır. Bu kateqoriya üçün ən səciyyəvi vergilər əlavə dəyər vergisi, aksiz vergiləri və bir sıra gömrük rüsumlarıdır.

3. Spesifik və advalorem (uyğun qiymət, dəyər) vergiləri. Bu vergi qrupu müasir dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində formalaşmışdır. Zəif inkişaf etmiş ölkələrdə az tətbiq edilir. Bu qrupa xarici ticarət əməliyyatlarından, bəzi mal və xidmətlərdən tutulan vergilər və rüsumlar daxildir. Xarici ticarət əməliyyatlarından gömrük strukturlarının aldığı rüsumlar daşınan malların rəsmiləşdirilməsinə və göstərilən xidmətlərə görə ödənilir.

Bu təsnifata görə vergiləri iki növə bölmək olar. Bu kateqoriyadan olan vergilərin tutumu müəyyən edilərkən xarici ticarətlə bağlı olan mal və xidmətlərin həm fiziki parametrləri (sayları, çəkili, həcmləri, ölçüləri), həm də dəyərləri nəzərə alınır. Spesifik və advalorem vergilərin müvafiq fərqləri var. Spesifik vergilər olan birinci kateqoriyanın vergiqoyma texnikası sadədir və buna görə də asan idarə olunur. Dəyərə görə vergiqoyma nisbətən mürəkkəbdir. Belə vergilər malın qiymətindən (dəyərindən) alınır.

Spesifik rüsumlar vergiqoymaya dövlətin müdaxiləsi prinsipinin reallaşmasında mühüm rol oynayır. Onlar, əsasən, gömrük vergilərini əhatə etdiyindən dövlətin milli istehsalı xarici təsirlərdən qorumasının

Əsas Vətəsi, daha dəqiqi, proteksionizm (himayədarlıq) siyasətidir. Vergi qəymətləri eyni olan bir sıra mühüm məhsulların ticarətindən də dəyər vergiləri alır.

4. Şəxsi (fərdi) və qeyri-şəxsi vergilər. Vergi ödəyiciyə nəzərən potensial borc, dövlətə nəzərən potensial gəlirdir. Dövlət öz vergi mədaxilinin məbləğini əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Bu zaman ödəyicinin şəxsi vəziyyətini, ailəsi-uşağı olub-olmadığını, gəlirlərinin mənbələrini və miqdarını nəzərə ala da bilər, almaya da bilər. Vəziyyətin nəzərə alındığı birinci halda söhbət şəxsi vergidən, ikinci halda isə qeyri-şəxsi, yaxud real vergidən gedir. Tutulacaq vergilər müəyyənləşdirilərkən ödəyicinin şəxsi vəziyyətinin nəzərə alınması fərd, şəxsiyyət prinsipinin həyata keçirilməsi deməkdir. Ədalət prinsipinin tərkib hissəsi kimi şəxsi vergilər vergi sistemində çox mühüm yer tutur.

Yuxarıda dediyimiz kimi, bəzən dövlət ödəyicilərin şəxsi vəziyyətini, sosial şəraitini, onun gəlirlərinin mənbəyini və miqdarını nəzərə almır. Belə vergilər qeyri-şəxsi və yaxud real vergilər adlanır.

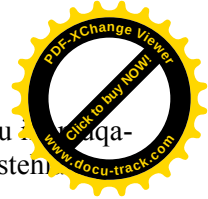
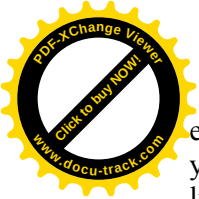
Ərazi və ya torpağa, bina və tikililərə, motorlu nəqliyyata, daşıma vasitələrindən tutulan vergilər bu sıraya daxildir. Belə vergilər bütövlükdə götürdükdə ədalət prinsipinə uyğun gəlməyən vergilərdir.

Vergilər həm də onların dövlət büdcəsinin hansı bölümünə yönəldilməsinə görə növlərə bölünür. Federal (ümumdövlət) və yerli vergilər buna misal ola bilər. Birincisi federasiyanın, yaxud mərkəzi hökumətlərin büdcəsinə, ikincisi isə yerli büdcələrə daxil olur. Belə təsnifat federativ ölkələrdə, xüsusən, ABŞ, Rusiya, Almaniya, İsveçrədə və s. mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, ABŞ-da federal vergilər, ştatlar üzrə vergilər və yerli vergilər mövcuddur.

Vergilərin təsnifləşdirilməsi və yuxarıdakı qruplar üzrə dərəcələnməsi onların növləri və mahiyyəti haqqında daha dəqiq məlumat əldə etməyə imkan verir. Vergilərin mahiyyətcə necə müəyyənləşdirilməsinin və hansı prinsiplər üzrə qruplaşdırılmasının çox böyük əhəmiyyəti olduğunu nəzərə alaraq, hər bir vergi növünün mahiyyəti və tətbiqi haqqında ayrı-ayrılıqda danışacağıq.

8.5. Makroiqtisadi tənzimləmədə vergilərin rolu

Dövlətin gəlirlərinin böyük ölçüdə artdığı və hətta bəzi ölkələrdə ümumi milli məhsulun yarısından çoxunu əhatə etdiyi indiki iqtisadi şəraitdə vergilərin nəyə isə güclü təsir göstərməməsi heç cür mümkün deyil. Bundan başqa, dövlət gəlirinin əsas hissəsini vergi mədaxilləri təşkil

edir. Vergilərin iqtisadiyyatdakı rolunu dövlət xərclərinin roluna nisbətən müqayisə etmək olar. Bu baxımdan vergilər ilk növbədə istehsal, istehlak və ticarət sahələrində bölgüsü və məşğulluq sahələrinə daha çox təsir göstərir.

Ümumiyyətlə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergi müxtəlif funksiyalar yerinə yetirir. Onların mahiyyəti yerinə yetirdikləri funksiyalarla müəyyən edilir. Vergilərin və vergi sisteminin funksiyaları iqtisadiyyata dair ədəbiyyatda müxtəlif cür izah edilir. Vergilərin funksiyalarını yalnız fiksallıq, tənzimləyicilik və nəzarətedicilik istiqamətlərində müəyyən edilən müəlliflərin fikirləri ilə, əlbəttə, razılaşmaq olmaz, çünki bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergilər yalnız fiksəl funksiya, yəni müəyyən miqdar vəsaiti dövlət xəzinəsinə toplaya və ya bəzi maliyyə göstəricilərini hesablamaqla xalis nəzarət funksiyasını yerinə yetirə bilməz.

Bizə belə gəlir ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergilər fiksəl funksiyaları yerinə yetirməklə yanaşı, iqtisadiyyatın tənzimlənməsində və stimullaşdırılmasında da birbaşa iştirak edir. Azad iqtisadiyyat dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə sahəsini məhdudlaşdırır. Buna görə də iqtisadiyyatı tənzimləmək və stimullaşdırmaq üçün dövlət iqtisadiyyata əsas etibarilə bəzi iqtisadi tənzimləyicilərin vasitəsilə təsir göstərir ki, onların da ən başlıcası vergilərdir.

Bazar təsərrüfatçılığı prinsipləri şəraitində vergilərin köməyi ilə ölkə iqtisadiyyatının inkişafını həm stimullaşdırmaq, həm də, əksinə, ləngitmək olar. Yuxarıda deyildiyi kimi, dövlət həmişə öz xəzinəsinə daha çox gəlir gətirməkdə maraqlıdır. Lakin bunu təkcə iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmamış çoxsaylı vergilər qoymaq, yaxud onların dərəcələrini artırmaq yolu ilə etmək mümkün deyil. Vergi siyasətini müəyyən edirərkən dövlət ölkə iqtisadiyyatında yaranmış real vəziyyətdən çıxış etməlidir. Bu istiqamətdə atılan hər bir yanlış addım təkcə iqtisadiyyatı deyil, dövlətin büdcəsini və deməli, bütün sosial həyatı fəlakətlə üzləşdirə bilər.

Vergilər makroiqtisadiyyata investisiya həcmələrinin, istehsalatın maliyyələşdirilməsinin, məşğulluq və idarəçilik normalarının, məhsulların qiymətlərinin, inflyasiyanın və s. dəyişdirilməsi yolu ilə təsir göstərir.

Vergilərin iqtisadi stimullaşdırmaya mənfi təsiri daha çox müzakirələr doğurur. Çünki vergilər şəxslərin kommersiya gəlirlərini və ya əməkhaqqı şəklində əldə etdikləri gəliri azaldır. Kommersiya qazancı və ya əməkhaqqı şəxsi maddi maraqlara təsir edən ən mühüm amildir. İnsanların, hər şeydən əvvəl, pul qazanmaq (heç olmasa, yaşayış minimumunu təmin etmək) üçün fəaliyyət göstərdiklərini nəzərə alsaq, belə

Bir fikrə razılaşmalıyıq ki, pul gəlirlərinin artmasına kömək edən amilləri artırması insanların əmək fəallığını artırır və əksinə, onların «cibinin boşalmasına» yönəlmiş amillər əmək fəallığını azaldır. Bəs hansı halda vergi qoyma ödəyicilərin fəaliyyətini stimullaşdırır bilər?

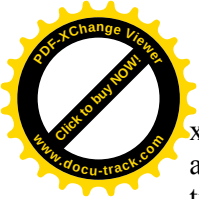
Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, bəzi iqtisadçıların fikrincə, vergilərin artması, yuxarıdakı baxışda göründüyü kimi, heç də həmişə bütün ödəyicilərin fəallıqlarını azaltmır. Məsələn burasındadır ki, insanlar, bir qayda olaraq, gəlirlərində vergi ilə bağlı yaranmış boşluğu doldurmaq üçün daha çox çalışır, daha fəal olurlar. Buna baxmayaraq vergilərin artması bir qrup ödəyicinin fəaliyyətinin zəifləməsinə, hətta tam dayandırılmasına səbəb olur.

Hər bir vergi sistemi tənzim olunarkən əsas məqsəd - vergilərin stimullaşdırmaya mümkün mənfəətlərinin qarşısını almaqdır. İndi heç bir ölkə belə təsirləri tam aradan qaldıra bilmir. Burada söhbət vergi sisteminin yalnız elə təşkilindən gedə bilər ki, stimullaşdırmaya daha səmərəli təsir etməklə mənfəətləri maksimum azaltmağa qadir olsun.

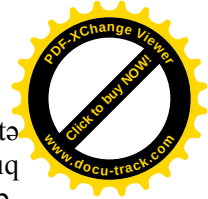
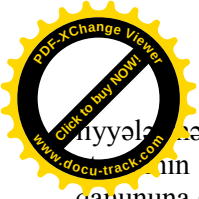
Vergilərin investisiyalara təsiri biznes sahəsindəki etimadın zəifləməsində və ya güclənməsində özünü göstərir. Vergilər investisiya qoyuluşunda istifadə olunan yığımların bölgüsünü dəyişməklə investisiyanın həcminə təsir edir. Vergi faizinin artması investisiyaya azaldıcı təsir göstərdiyi halda, vergilərin azaldılması əks səmərə verə bilər. Vergilər investisiyaların gətirdiyi gəlirlə «qidalanır». Lakin investisiyaların elə növləri də var ki, onların gəlirləri vergiyə cəlb olunmur. Dövlətin ixrac etdiyi nominal qiymətli investisiyalar belələrindəndir. Bunlar nisbətən azriskli investisiyalardır.

Gəlirindən vergi tutulan investisiyalar iqtisadi cəhətdən riskli investisiyalar hesab edilir. Göründüyü kimi, vergilər riskli və mühafizəkar investisiyalar arasındakı bölgünü ya dəyişdirir, ya da tənzimləyir. Hüquqi şəxslərdən alınan vergilər şirkətlərin bölüşdürülməmiş və investisiya qoyuluşunda istifadə oluna bilən vəsaitlərini azaldır və şirkətlər öz investisiyalarını məhdudlaşdırmaq məcburiyyətində qalırlar. Buna görə də vergi tətbiq edərək investisiyaların artırılmasına mənfəətlə təsir edən hallara yol verilməməlidir.

Vergilər istehsal məsrəflərini azaltmaqla və ya artırmaqla istehsalın ümumi həcminə böyük təsir göstərə bilər. İstehsalçılar satın aldıkları mallara (xammala, avadanlığa) əlavə dəyər vergisi, satış vergisi və s. kimi vergilər ödəyirlər. Bu vergilər istehsal maliyyəsinə və istehsal qiymətlərinə böyük təsir göstərir. Qiymətlərin artması inflyasiyanın güclənməsinə səbəb olur. Ona görə də, istehsalçıların satın aldıkları mallar və

xidmətlərdən tutulan vergilərin müəyyən dövrlərdə artırılması azaldılması müəyyən müddətdə istehsal maliyyəsinə və istehsalatına də təsir edir. İstehsalçılar isə iqtisadi şəraitə uyğun olaraq vergi xərclərini istehlakçıların hesabına kompensasiya etmək üçün istehsal etdikləri məhsulların qiymətini qaldırırlar. Belə vəziyyət nəticə etibarilə istehlakçıları sıxsaxsa da, digər tərəfdən, istehsal xərclərinin həcmində də təsir edir. Vergilərin istehsal xərclərinə və istehsal qiymətlərinə təsiri istehsalın ümumi həcmindən də yan keçmir. Son mərhələdə bu, idarəedilməz inflyasiya ilə müşayiət olunur. Vergi dərəcələrinin dəyişməsinin istehsalatına təsiri daim nəzəriyyəçilərin və praktiklərin diqqət mərkəzində olub. Bu diskussiya 1970-ci illərdə, bir çox iqtisadçılar iqtisadiyyatın tərəqqisinə çox fəal təsir edən vergi dərəcələrinin azaldılması ideyasını (təklif nəzəriyyəsinə) irəli sürəndə xüsusilə kəskinləşdi. Başqa bir qrup iqtisadçılar isə əksinə, təklif nəzəriyyəsi tərəfdarlarının əleyhinə gedərək fikirlərini belə əsaslandırır ki, vergi dərəcələrinin azaldılması hökumət gəlirlərinin ixtisar olunmasına, büdcə çatışmazlığının və inflyasiya səviyyəsinin böyüməsinə və bununla da iqtisadiyyatın inkişafdan qalmasına səbəb olacaq. Məşhur Amerika iqtisadçısı Artur Laffer iqtisadiyyatı araşdırmalar nəticəsində «Laffer əyrisi» adı ilə iqtisadi nəzəriyyəyə daxil olmuş bir əyri çəkdi və onun köməyi ilə əsaslandırdı ki, istehsalı genişləndirmək üçün vergi dərəcələrini azaltmaq son dərəcə zəruridir. 1970-80-ci illərdə bu nəzəriyyə bir çox inkişaf etmiş ölkələri dərin iqtisadi böhrandan çıxartdı, reyqanomikanın, tetçerizmin əsas bazasını təşkil etdi. Sonrakı təcrübə göstərdi ki, vergi dərəcələrinin azaldılması, həqiqətən də, büdcə gəlirlərini azaltmır, əksinə, onların artmasını təmin edir. Səbəb də budur ki, vergi dərəcələrinin azalması bir tərəfdən vergidəniyayınma səviyyəsini azaldır, digər tərəfdən isə, bu yolla sərbəstləşən vəsait özəl bölmənin sərəncamında qalır və bir qayda olaraq, investisiyaların çoxalmasına yönəldilir ki, bu da vergiqoyma obyektlərinin genişlənməsinə kömək edir. Haqlı sual yarana bilər: axı vergi dərəcələrini artıranda istehsalın və gəlirlərin həcmi yox, yalnız dövlətin və özəl bölmənin gəlirlərinin nisbəti dəyişir, bu makroiqtisadiyyatın göstəricilərinə necə təsir edə bilər? - Məsələ burasındadır ki, vergilər iqtisadiyyata təkcə kəmiyyət dəyişikliyi ilə deyil, keyfiyyət dəyişiklikləri ilə də təsir göstərə bilər. Bir tərəfdən, vergi dərəcələrinin azalması ilə bağlı sərbəstləşən vəsait özəl bölmənin sərəncamında qalaraq əhalinin yığımlarının artmasına və müvafiq olaraq, adətən, investisiyaların maliyyələşdirilməsinə sərf olunan yığımlarının artmasına təkan verir, dövlətin səfərbər etdiyi vəsait isə, bir qayda olaraq, istehlakın ma-

həyata keçirilməsində istifadə olunur. Digər tərəfdən, əhalinin biznesi əhatə edən və iqtisadiyyatın səmərəliliyinin birbaşa proporsional asılılıq qanununa əsasən⁵, əhalinin (özəl bölmənin) sərəncamında saxlanılan vəsaitə nisbətən dövlətin səfərbər etdiyi vəsaitdən həmişə daha az səmərə ilə istifadə olunur və bununla da vergilər iqtisadi artıma, məşğulluq səviyyəsinə və iqtisadi inkişafın səmərəsinə xeyli təsir göstərmiş olur.

Vergilər biznes həyatının müxtəlif sahələri üzrə müxtəlif səviyyələrdə olmaqla, qeyri-bərabər şəkildə bölüşdürülə bilər. Məsələn, bəzi bölmələrdə vergi yükü ağır, bəzi bölmələrdə isə yüngül olur. Belə köklü fərq idarə olunan stimullaşdırma siyasətinin təzahürüdür və indiki halda maliyyə mənbələrindən istifadəni dəyişdirmək, onların hərəkətini sürətləndirmək və milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin sürətlə inkişafını stimullaşdırmaq məqsədi güdür.

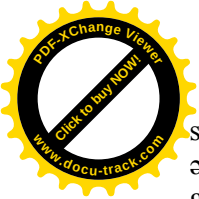
İqtisadiyyatın işçi qüvvəsi çatışmayan sahələrinə işçi qüvvəsi cəlb etmək üçün bəzən ayrı-ayrı sahələrdə əməkhaqqından alınan gəlir vergisi azaldılır və bununla da işçilərin fəaliyyəti stimullaşdırılır. Vergilərdən nəzərdə tutulan güzəştlərin məbləği iqtisadiyyata dair ədəbiyyatda «vergi xərcləri» adlanır.

Regional inkişafın stimullaşdırılmasında da vergi xərclərindən geniş istifadə edilir, yəni zəif inkişaflı bölgələrə güzəştli vergilər tətbiq olunur.

Vergilərin güclü iqtisadi təsir göstərdiyi ikinci sahə istehlakdır. Bu təsiri iki parametrdə göstərmək olar. Birincisi, ödəyicilərin şəxsi gəlirlərini azaldan vasitəsiz vergilərdir. Belə şəraitdə ödəyicilər öz istehlak “zənbillərini” vergidən sonrakı gəlirləri ilə təmin edirlər. Bu hal yüksək gəlirli ödəyicilərin yığımlarını hiss ediləcək dərəcədə azaldır və istehlakın azalmasına gətirib çıxarır. İkincisi, mal və xidmətlərdən tutulan vasitəli vergilərdir. Bu tipli vergilərin dərəcələrinin artıb-azalması müvafiq olaraq mal və xidmətlərə tələbin artıb-azalmasına səbəb olur. Mal və xidmətlərin qiymətlərinə az və ya çox faiz proporsiyası ilə əlavə olunan vasitəli vergilər mal və xidmətlərin nisbətən ucuzlaşması ilə nəticələnir, beləliklə də, tələb və təklifə təsir edir. Elə buradaca qeyd edək ki, dövlət müəyyən təşkilatlar üçün vergilərin ödənmə müddətini uzada bilərlər. Burada söhbət vergi siyasətinin daha bir tənzimləyici olan vergi kreditindən gedir.

Vergilərin digər mühüm iqtisadi təsir sahəsi şəxsi gəlirlərin bölgü-

⁵ Ətraflı məlumat üçün bax: Məmmədov S.M. Azərbaycanın iqtisadi inkişaf proqramı (2000-2050-ci illər). Bakı, 2000, s. 13-14.

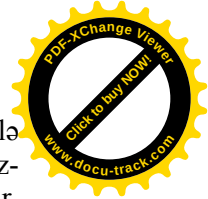
südüdür. Müasir dövlətlər milli gəliri vətəndaşlar arasında ən məhsuldar, ədalətli şəkildə, imkan dairəsində bərabər bölməyə çalışır. Bərabərlik güyə mane olan əsas səbəblərdən biri var-dövlətin (sərvətin) vətəndaşlar arasında qeyri-bərabər bölünməsidir.

Buna görə də sərvət gəlirlərinin çoxalması ilə bağlı, gəlirlərin şəxslər arasında qeyri-bərabər bölgüsünü aradan qaldırmadan sərvət bölgüsündəki qeyri-bərabərliyi də ləğv etmək mümkün deyil. Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, özəl gəlirlərin bölgüsündə mütləq bərabərlik yoxdur və ola da bilməz. Kapitalizm sistemində iqtisadiyyat xüsusi mülkiyyət və azad sahibkarlıq üzərində qurulur. Mülkiyyət hüququ və iqtisadi fəaliyyət azadlığı konstitusion hüquqlar və azadlıqlar sırasında olduğundan sözügedən bərabərliyə nail olmaq mümkünsüz işdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində gəlir bölgüsünə vergilərlə də təsir etmək olar. Göstərilən məqsədə çatmaqdan ötrü artan faizli şkala ilə təchiz edilmiş gəlir vergilərindən, sərvət vergilərindən, fəvqəladə gəlir vergilərindən bəhrələnmək məqsədəuyğundur. Vətəndaşların sosial müdafiəsinin gerçəkləşdirilməsində də bu vergilərin əhəmiyyəti böyükdür. Əhalinin aktiv hissəsini iqtisadi fəaliyyətə cəlb etmək baxımından da bu vergilər çox önəmlidir. Tam məşğulluq, bir anlayış kimi, 16-65 yaşlarında olan əməkqabiliyyətli vətəndaşların istək və bacarıqlarını nəzərə almaqla onların işə cəlb edilməsi prinsipini ifadə edir.

Məşğulluq problemi ilə birbaşa bağlı olan məsələlərdən biri də işsizlikdir ki, onun da aşağıdakı formaları var: mövsümi işsizlik və daimi işsizlik. Tam məşğulluq o deməkdir ki, iş qabiliyyəti olan əhalinin hər biri iş yeri ilə təmin edilmiş olsun. İqtisadiyyatda ümumi daxili gəlir artımı ilə tam məşğulluq norması bir-biri ilə bağlı anlayışlar olduğundan milli gəlirin bölgüsü işsizliyə xeyli təsir göstərir. İqtisadiyyatda ümumi milli məhsul artımı proqnozlaşdırılarkən işçi qüvvəsinin və istehsalın həcmələri də proqnozlaşdırılır, milli gəlir norması bu proqnozlara uyğun müəyyənləşdirilir. Milli gəlir norması isə öz növbəsində dövlət gəlirlərini, yaxud vergiləri proqnozlaşdırmağın özülünü təşkil edir.

Məlum olduğu kimi, iqtisadi həyat yüksələn xətt üzrə inkişaf etmir. İqtisadiyyatda vaxtaşırı tərəqqi, tənəzzül (böhran), canlanma baş verir. Bu mərhələlər iqtisadi silsilə yaradır və onların hər birinin özünəməxsus cəhətləri olduğu üçün vergi siyasəti mərhələlərlə həyata keçirilir. Dövlət hər bir mərhələdə iqtisadiyyatı tənzimləmək üçün vergilərdən çox mühüm vasitə kimi istifadə edir. Böhranlı dövrlərdə bəzi vergi faizləri azaldılır, dövlətin xərcləri və borcları artır ki, bu da büdcə kəsirinin meydana çıxmasına səbəb olur. İqtisadi yüksəliş dövrlərində isə vergilərin

artırılır. Bu dövlət xərclərinin və borclarının azalması ilə nəticələnir. Belə hallarda dövlətin büdcə (fiskal) siyasəti vəziyyətdən asılı olaraq tez-tez dəyişir. Bu cür büdcə siyasəti dövrü (vaxtaşırı) büdcə siyasəti adlanır. Vergi sisteminin iqtisadi dövrlərə uyğunlaşdırılması çox mürəkkəb prosesdir. Burada bir sıra mənfi hallar müşahidə olunur. Dövrü büdcə siyasətinin tərkib hissəsi olan vergi sisteminin transformasiyası vergi obyektləri ilə vergi toplayanlar arasında münaqişəyə, vergidənyayınma hallarına, gəlirlərin gizlədilməsinə və s. gətirib çıxarır. Belə ağırlı anormal halların qarşısını almaq üçün dövlət çox mükəmməl iqtisadi, fiskal və maliyyə siyasəti hazırlayıb həyata keçirməlidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində göstərilən problemləri həll etmək üçün dövlət vergilərdən çox mühüm bir alət kimi istifadə etməlidir. Vergi iqtisadi tənzimləmədə ən yetkin vasitədir.

8.6. Mənfəət vergisi

Vergi sisteminə ən mühüm gəlirlərdən biri mənfəətdən vergidir. Qanunvericilikdə hüquqi şəxslərin mənfəətindən və gəlirlərinin ayrı-ayrı növlərindən vergilərlə fiziki şəxslərin gəlirlərindən vergi bir-birindən fərqləndirilir və hər biri haqqında ayrıca vergi qanunu qəbul edilir. Hər bir ölkənin müstəqil vergi qanunları var və bu qanunlar demək olar ki, bütün ölkələr üzrə eyni mahiyyətlidir. Azərbaycan Respublikasının da müstəqil dövlət kimi vergi qanunları və o cümlədən mənfəətdən vergi haqqında qanunu mövcuddur (bu qanun əvvəllər ayrı idi, indi isə vergi məəcəlləsinin tərkibində bir bölmə kimidir).

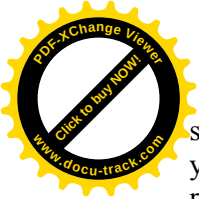
Mənfəət vergisi ölkə daxilində fəaliyyət göstərən bütün hüquqi şəxslərin əldə etdikləri mənfəətə tətbiq edilən vergidir. Bu verginin ödəyiciləri aşağıdakılardır:

a) müstəqil balansla malik olan və hüquqi şəxslər sayılan təsərrüfat hesabatlı müəssisələr, birliklər, təşkilatlar, o cümlədən Azərbaycan Respublikası ərazisində yaradılan və bütövlükdə xarici investorlara məxsus olan müəssisələr (xarici müəssisələr), yerli və xarici hüquqi şəxslərin və vətəndaşların iştirakı ilə yaradılan birləşmiş müəssisələr, təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olan beynəlxalq birliklər;

b) təsərrüfat hesabında olmayan, lakin təsərrüfat və digər kommersiya fəaliyyətlərindən gəlir əldə edən qeyri-büdcə təşkilatları;

c) təsərrüfat və digər kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları;

d) respublika səhmdar kommersiya bankları, kommersiya bankları,

sığorta təşkilatları səhmdar cəmiyyətləri və məhdudməsuliyyətli cəmiyyətlər (LTD), istehlak cəmiyyətləri və onların ittifaqları, istehlak rəssiyasının müəssisələri, birlikləri və təşkilatları, ictimai birliklər: onların müəssisələri və təşkilatları, dini təşkilatlar, kooperativlər, onların filialları və şöbələri.

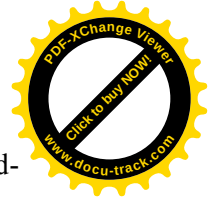
Vergiye cəlb edilən mənfəət məhsulun (görülən işlərin, göstərilən xidmətlərin) və maddi sərvətlərin satışından alınan mənfəətin və qeyri-satış əməliyyatından əldə edilən və bu əməliyyatın xərcləri qədər azaldılan mədaxilin cəmindən ibarət olan balans mənfəətinə əsasən hesablanır.

Məhsul satışından götürülən mənfəət (zərər) əlavə dəyər vergisi və aksizlər çıxılmaqla məhsulun (işlərin, xidmətlərin) mövcud qiymətlərlə satışından alınan məbləğlə məhsulun (işlərin, xidmətlərin) maya dəyərini yaradan istehsal və satış xərcləri arasındakı fərq kimi müəyyən edilir. Buradan aydın olur ki, dövlət məhsulun maya dəyərinin azaldılmasında maraqlıdır. Üstəlik, heç bir hüquqi şəxsin maya dəyərini özbaşına hesablamağa ixtiyarı yoxdur – o, dövlətin müəyyən etdiyi ümumi qaydalarla hesablanmalıdır.

Mənfəəti vergiyə cəlb edərkən dövlət hüquqi şəxsləri stimullaşdırmaq üçün bir sıra güzəştlər də nəzərdə tuta bilər. Məsələn, bəzi hüquqi şəxslər fəaliyyətə başladıkları ilk iki ildə ya mənfəət vergisindən tam azad olunur, ya da nisbətən az vergi verirlər. Bütün bu hallar qanunda nəzərdə tutulub.

Qeyd etdiyimiz kimi, hüquqi şəxslərə mənfəət vergisindən başqa, gəlir vergisi də tətbiq edilir. Qanuna görə, müəssisə, birlik və təşkilatlar onlara məxsus səhmlərdən, istiqraz və digər qiymətli kağızlardan, habelə Azərbaycan Respublikası ərazisində istər xarici kapitalın iştirakı ilə, istərsə də onun iştirakı olmadan yaradılmış birgə müəssisələrdən pay iştirakı şəklində əldə etdikləri gəlirdən 15% dərəcəsi ilə vergi verirlər.

Burada ikiqat – həm mənfəətdən, həm də dividendlərdən vergi-qoyma problemi üzərində dayanmalıyıq, çünki bu, global xarakter daşıyır. Həm ABŞ-da, həm Rusiyada, həm Azərbaycanda, həm də bir çox başqa ölkələrdə bu problem mövcuddur. Müəssisələr əldə etdikləri əsas mənfəətə görə vergi, onun qalan hissəsinə görə isə dividend ödəyir, sonra həmin dividendlərdən yenidən gəlir vergisi və dividend vergisi alınır. Amma bəzi ölkələrdə, məsələn, Avstraliyada alternativ vergiqoyma tətbiq olunur, yəni gəlir vergisi hesablanarkən o, həm də mənfəətdən tutul-

muş vergisi kimi qəbul edilir⁶.

İlgilmiş verginin məbləği müvafiq qaydada ya respublika büdcəsinə, ya da yerli büdcələrə köçürülür.

Dünya ölkələrinin hamısında mənfəətdən vergi alınır. Yuxarıda deyildiyi kimi, dövlət büdcəsində bu verginin payı çox böyükdür. Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsi gəlirlərinin 11%-ə qədərini mənfəət vergisi təşkil edir. 2000-ci ildə onun həcmi 435 milyard manat idi. Lakin iqtisadiyyatın inkişafı, istehsal və kommertiya fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi şəxslərin sayının artması, fəaliyyətlərinin genişlənməsi vergilərin çoxalmasına səbəb olur. Buna görə də dünya ölkələrində hüquqi şəxslərin mənfəətlərindən və ayrı-ayrı gəlir növlərindən alınan vergilərin xüsusi çəkisi eyni deyil. Bəzi ölkələrdə mənfəətdən həm federal (hökumət), həm də yerli orqanlara vergi ödənilir. Onların dərəcələri də müxtəlifdir və müvafiq qaydada mərkəzi hökumət (federasiya) büdcəsinə və yerli büdcələrə köçürülür. Son illər mənfəət vergisinin dərəcəsi azalmağa doğru gedir. XX əsrin son onilliklərində aparılmış vergi islahatları bir çox vergilərin, o cümlədən mənfəət vergisinin dərəcəsinin xeyli enməsinə və bununla da iqtisadi böhranların nəticələrinin nisbətən yumşalmasına səbəb oldu (8.6.1. cədvəlinə bax).

Cədvəl 8.6.1.

Mənfəət vergisinin dərəcələri, 1986—2000 və 2008 – ci illər üçün

Ölkələr	1986	1991	1995	2000	1986-2000-ci illərdəki dəyişmələr	2008
1	2	3	4	5	6	7
Avstraliya	49	39	33	34	-15	30
Avstriya	30	30	34	34	4	25
Belçika	45	39	39	39	-6	34
Kanada	36	29	29	28	-8	31
Danimarka	50	38	3	32	-20	28
Finlandiya	33	23	25	29	-4	26
Fransa	45	42	33	33	-12	33
Almaniya	56	50	45	40	-16	30

⁶ Bu barədə daha ətraflı məlumat üçün bax: Principles of corporate finance. Richard A. Brealey and Stewart C. Myers/ New York, 1996, p.435-436

Cədvəl 8.6.1-in

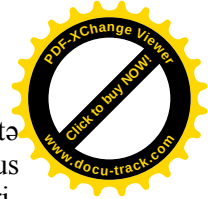
1	2	3	4	5	6	7
Yunanıstan	49	46	40	40	-9	25
İslandiya	51	45	33	30	-21	15
İrlandiya	50	43	40	24	-26	12.5
İtaliya	36	36	36	37	1	27.5
Yaponiya	43	38	38	27	-16	30
Koreya	30	34	32	28	-2	24
Lüksemburq	40	33	33	37	-3	29
Meksika	34	34	34	35	1	28
Niderland	42	35	35	35	-7	25.5
Yeni Zelandiya	45	33	33	33	-12	30
Norveç	28	27	19	28	0	28
Portuqaliya	47	36	36	32	-15	25
İspaniya	35	35	35	35	0	30
İsveç	52	30	28	28	-24	26
İsveçrə	10	10	10	8	-2	21
Türkiyə	46	49	25	33	-13	20
B. Britaniya	35	34	33	30	-5	28
ABŞ	46	34	35	35	-11	35
İÖİT ölkələri, orta hesabla	41	35	33	32	-9	30

*Mənbə: cato institute based on oecd data. wdi 08. 2009

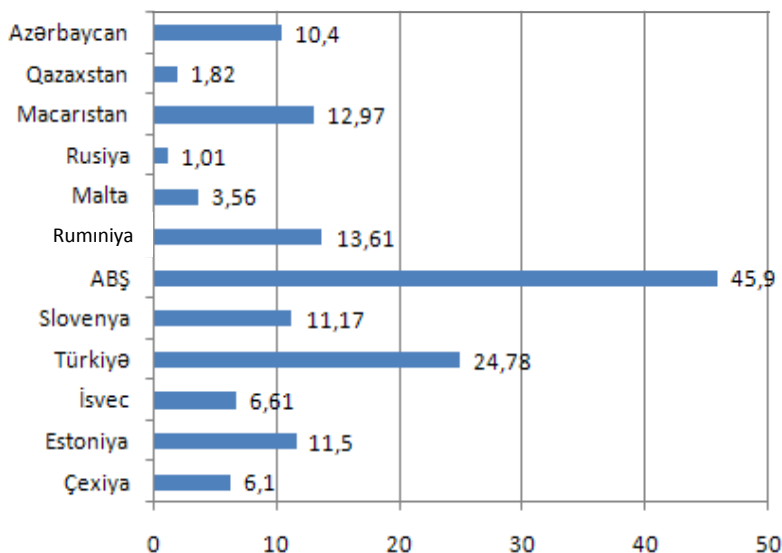
Cədvəldən göründüyü kimi, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İÖİT) ölkələrinin, demək olar, hamısında, xüsusən də İrlandiyada, İsveçdə, Danimarkada və s. mənfəət vergisinin dərəcəsi azaldılmışdır. Ümumiyyətlə, 1980-1990-cı illərdə vergi dərəcələrinin endirilməsi rey-qanomikanın, tetçerizmin əsasını təşkil edirdi. Lafferin təklif nəzəriyyəsinə uyğun olaraq həmin illər bütün ölkələrdə bu prosesə böyük önəm verilirdi.

8.7. Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi

Dövlət gəlirləri içərisində ən mühümlərindən biri də fiziki şəxslərdən alınan gəlir vergisidir. İqtisadiyyata dair beynəlxalq ədəbiyyatda ona «fərdi vergi» (Individual income tax) də deyilir. Tarixi xeyli qədimdir. Fransada 1793-cü, Böyük Britaniyada 1799-cu, İsveçrədə 1840-cı, Avstriyada və İtaliyada 1864-cü, ABŞ-da 1862-ci ildən tətbiq olunur.

Fiziki şəxslərin vergisi vergi sistemindəki payına görə çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Fiziki şəxslərin gəlirlərindən tutulan verginin də özünəməxsus funksiyaları var. Məsələn, o, bir tərəfdən, əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinin gəlirlərini tənzimləyən və məhsulun maya dəyərinin yüksəlməsinin, bununla da inflyasiyanın yüksəlməsinin qarşısını alan mühüm vasitələrdən biridirsə, digər tərəfdən büdcə gəlirlərinin önəmli qaynaqlarındandır. Vergi sistemində öz xüsusi çəkisinə görə böyük əhəmiyyətə malikdir. Ölkələrin əksəriyyətində dövlət büdcəsinə vergi mədaxilələrinin təxminən üçdə birini fərdi vergilər təmin edir (qrafik 8.7.1.).

Qrafik 8.7.1. Fiziki şəxslərin gəlir vergisi dərəcələri (%-lə)

Fiziki şəxslərdən verginin miqdarı adambaşına düşən milli gəlirin həcmindən, xüsusən də məşğulluq səviyyəsindən asılı olaraq artıb-azala bilər. Bu vergi ayrı-ayrılıqda hər bir fərdin gəlirlərinə tətbiq edilir. Verginin bu növü haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu var. Həmin qanuna əsasən ölkədə daimi yaşayış yerinin olub-olmamasından asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşı, vətəndaşlığı olmayan əcnəbilər bu vergini ödəməlidirlər.

Beynəlxalq təcrübədə fiziki şəxslərdən alınacaq vergiləri hesablamaq üçün ümumi gəlir (comprehensive income), sahmanlanmış ümumi gəlir (Adjusted gross income) və vergiyəyatımlı gəlir kimi göstəricilərdən istifadə olunur. Həmin gəlirlərin alınma müddəti hökmən məlum

olmalıdır. Məsələn, deyək ki, kimsə 1000 manat gəlir əldə edib, onu normal vergi qoymanı hansı müddətdə qurmaq mümkün olmadığıdır. Dünya təcrübəsində, adətən, birillik müddətdən istifadə olunsa da, bəzi geridə qalmış ölkələrdə, o cümlədən keçid mərhələsini yaşayan dövlətlərdə gəlirdən vergitutma sistemi hələ formalaşmayıb və bu məqsədlə də bir aylıq müddət qəbul edilir.

Ümumi gəlir həm onun mənbələrinə, həm də istiqamətlərinə görə müəyyənləşdirilə bilər. Gəlir mənbələri isə bunlardır: əməkhaqqı, istehsal servislərinin satışından alınan vəsaitlər, hökumətdən və ya ayrı-ayrı şəxslərdən gələn transfertlər (köçürmələr), insanların aktivlərinin bahalaşmasından götürülən gəlir. Gəlirlərdən istifadəyə mal və xidmətlərin istehlakı və ya alınması, vergilər, yardımlar və saxlanclar (yığımlar) daxildir. Saxlancların artması xalis sərvəti ifadə edir.

Ümumi gəlir şəxslərin istehlak xərclərinin illik həcmindən və xalis sərvətin artımından ibarətdir⁷. Bunu düsturla belə göstərmək olar:

$$I = C + \Delta NW$$

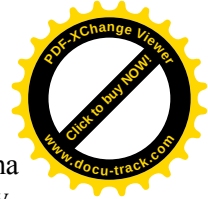
Burada I - illik gəliri, C - illik istehlakı, ΔNW - xalis sərvətin illik həcmində baş verən dəyişikliyi ifadə edir.

Ümumi gəlirin belə konsepsiyası iqtisadiyyata dair ədəbiyyatda “Şəxslərin vergi tətbiq edilən gəlirlərinin Hayq-Simons tərif” adlanır⁸.

Ümumi gəliri də mənbələrə görə müəyyənləşdirmək olar. Ümumi gəlirin mənbələrinin tərkibinə, deyildiyi kimi, məhsuldar servislər satışından gələn haqq, transfert ödəmələri, xalis kapital gəliri daxildir. Haqq - əməkhaqqından, ona bərabər tutulan iş gəlirindən və kapitaldan istifadə gəlirindən (capital income), yəni faizlərdən, dividendlərdən və icarə haqqından ibarətdir. Kapitaldan xalis gəlir (capital gain) isə mövcud kapitalların satışından, yaxud mövcud kapitalın mübadiləsindən alınan gəlirləri əks etdirir. Kapitaldan xalis gəlir reallaşdırılmış (satışdan və ya mübadilədən) və reallaşdırılmamış (dəyərin artırılmasına, məsələn, səhmlərin bahalaşmasına görə) gəlir şəklində ifadə olunur. Kapitaldan xalis gəlir hesablanarkən itkilər də nəzərə alınır, yəni gəlirlərlə itkilər

⁷ a public finance contemporary application of theory and theory to policy. david n. hyman, 1999, p.477.

⁸ Henry Simons, personal income taxation (Chicago: university of chicago press, 1938), p.49, robert murray haig, “the concept of income: economic and legal aspects” in the federal income tax, ed. robert murray haig (New York: columbia university press, 1921), p.7

arasındakı fərq əsas götürülür.

Üstünlükdə ümumi gəlir hesablanarkən gəlirlərin reallaşdırılmasına çəkilən xərclər, məsələn, broker qonorarları, alətlərin dəyərləri, ezamiyyətlər və s. onun üstündən çıxılır. Bunu nəzərə almaqla gəlirlərin mənbələri və istifadəsi aşağıdakı düsturlarla ifadə olunur:

Mənbələr = Əməkhaqqı + Transfərtlər + Xalis kapital gəliri – Gəlirlərin alınmasına çəkilən xərclər.

İstifadə = İstehlak + Hədiyyələr və yardımlar + Saxlanclar – Gəlirlərin alınmasına çəkilən xərclər.

Gəlirləri hesablayarkən nəzərə almaq lazımdır ki, gəlirlərin mənbələri həmişə istifadəyə bərabər olmalıdır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə hər bir vətəndaş hər il vergi bəyannaməsi (deklarasiya) təqdim edir və vətəndaşın gəlirləri, xərcləri və vergiləri onun əsasında müəyyənləşdirilir. Geridə qalmış ölkələrin çoxunda, o cümlədən keçid iqtisadiyyatı dövlətlərinin əksəriyyətində isə bu sistemin tətbiq olunmaması gəlirlərin gizlədilməsinə və bununla da korupsiyaya geniş yol açır.

Vergiyəyatımlı gəlir güzəştlər və bəzi başqa istisnalar nəzərə alınmaqla sahmanlanmış gəlirin məbləğini təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasında təqvim ili ərzindəki məcmu gəlir, aylıq gəlir, eləcə də mülki-hüquqi müqavilələr əsasında görülmüş işlərdən əldə edilən gəlir fiziki şəxslərdən alınan verginin obyektinə ola bilər. Bu vergi (söhbət təqvim ili ərzindəki məcmu gəlirdən ödənilən vergidən gedir) fiziki şəxslərin aşağıda sadalanan kateqoriyalarından tutulur:

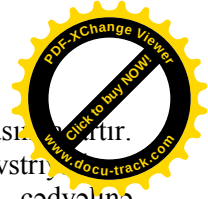
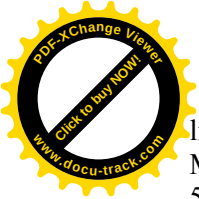
- hüquqi şəxs statusundan kənarda sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan və orta aylıq gəliri minimum əməkhaqqının 12 mislini keçən şəxslər;

- müəlliflik hüququ olan şəxslər;

- qeyri-dövlət banklarındakı və kredit müəssisələrindəki əmanətlərinə görə faiz və qeyri-dövlət orqanlarının keçirdikləri lotereya tirajlarında uduş formasında gəlir əldə etmiş şəxslər və s.

Respublikamızda fiziki şəxslərin gəlir vergisinin əsas obyektinə şəxsi gəlir kimi alınan əməkhaqlarıdır.

Hər bir ölkənin öz iqtisadiyyat və maliyyə xüsusiyyətləri olduğuna görə vergilərin ödənmə qaydası müxtəlif ölkələrdə müxtəlif olur. Bundan başqa, müxtəlif ölkələrdə fiziki şəxslərin gəlirlərindən alınan vergilərin faiz səviyyəsi də fərqlidir. Azərbaycan Respublikasında gəlir vergisinin faiz dərəcələri 14-30% arasındadır. Bu diapazon fiziki şəxslərin vergilərinin onların gəlirlərinin miqdarından asılılığı ilə izah olunur: gə-

lirlər artdıqca faiz dərəcəsi də aşağı və yuxarı tometka arasındadır. Maksimal səviyyə müxtəlif ölkələrdə müxtəlif cürdür: Avstriya 50%, Macarıstanda – 40%, Türkiyədə – 45% və s. (8.7.2. cədvəlinə bax).

Cədvəl 8.7.2.

Fiziki şəxslərdən tutulan verginin dərəcələri (%-lə)

Ölkələr	İl	Dərəcələr
ABŞ	2006	15-35
B. Britaniya	2006	25-40
Türkiyə	2007	25-35
Tayvan	1994	6-40
Sinqapur	2008	3,5-21
Rusiya	2008	13
Azərbaycan	2009	14-35

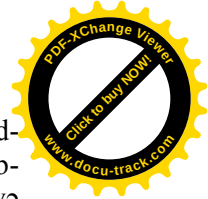
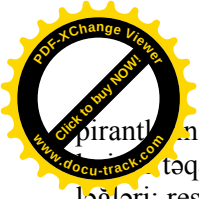
*Mənbə: 1998. International tax summaries, 1993 və müvafiq ölkələrin qanunları və 2010 – cu il üçün Azərbaycan Respublikasının qanunu

Cədvəldəki məlumatlar ona dəlalət edir ki, müxtəlif ölkələrdə fiziki şəxslərdən müxtəlif dərəcəli vergi tutulur. Hətta bəzi ölkələrdə, məsələn, Küveytdə belə vergi ümumiyyətlə yoxdur. Ən yüksək dərəcə 2008-ci ildə Danimarkada tətbiq edilib – 59%.

Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanununa görə, bu verginin faiz səviyyəsi əməkhaqqının və digər gəlirlərin həcmi əsasında müəyyən edilir. Respublikada vergiqoymanın bu kateqoriyası haqqında tam təsəvvür əldə etmək üçün vergi ayırmalarının lazımı səviyyələrinə uyğun olaraq bəzi vergi ölçülərini misal gətirmək yetərlidir (cədvəl 8.7.3).

Qeyd edək ki, bu vergi dərəcələri fiziki şəxslərin illik məcmu gəliri əsasında müəyyən edilir, orta aylıq əməkhaqqından və başqa gəlirlərdən tutulur. Aylıq gəlirlərə tətbiq edilən vergi səviyyələri hər bir ölkədə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında ayrıca qanunvericilik maddəsi əsasında müəyyənləşdirilir. Aylıq gəlirə tətbiq edilən vergi dərəcələri ayrıca bir maddə şəklində müəyyən olunur.

Aylıq və yaxud illik gəlir əldə edən hər bir fiziki şəxs gəlir vergisi ödəməyə borcludur, lakin bir sıra sosial təbəqələr var ki, dövlət onlara güzəşt edə bilər. Məsələn, Azərbaycan Respublikasında belə güzəştli gəlirlər sırasına aşağıdakı kateqoriyalar daxildir: təqaüd və könüllü sığorta şərti ilə ödənilən əlavə təqaüdlər; işdən çıxarkən verilən müavinətlər; as-

...n, ali məktəb və orta ixtisas məktəbləri tələbələri və şagird-
təqaüdləri; təbii fəlakətlərlə əlaqədar alınan maddi yardım məb-
ləğləri; respublika hökumətinin keçirdiyi lotereya tirajlarının uduşları və
s. Bu güzəştlər yetərinə çoxdur və dövlətin gördüyü sosial müdafiə təd-
birlərinin tərkib hissəsidir.

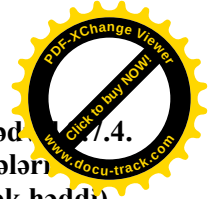
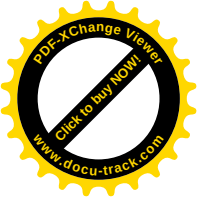
Cədvəl 8.7.3.

**Azərbaycan Respublikasında fiziki şəxslərdən tutulan gəlir
vergisinin dərəcələri (Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq)**

Vergiyəyətəməli aylıq əməkhaqqı	Verginin məbləği
2000 manatadək	14%
2000 manatdan çox olduqda	280 manat+2000 manatdan çox olan məbləğin 30%-i.

Fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin artırılmasının müxtəlif istiqamət-
ləri var. Onlar ilk növbədə iqtisadi inkişaf, tam məşğulluq, milli gəlirin
artması şəraitində gerçəkləşdirilə bilər. İnkişaf etmiş ölkələrin zəngin
təcrübəsi sübut edir ki, dövlət büdcəsində çox mühüm yer tutan fiziki
şəxslərdən gəlir vergisinin artırılması məhz bu amillərdən asılıdır və hə-
min mexanizmi səmərəli və düzgün iqtisadi siyasət yeritməklə işə sal-
maq olar.

Gəlir vergisini artırmaq üçün onun dərəcələrini artırmaq vacib de-
yil. Son onilliklərin təcrübəsindən görünür ki, əksinə, dərəcələrin azal-
dırılması vergi mədaxillərinin xeyli çoxalmasına və vergi obyektinin ge-
nişlənməsinə kömək etmişdir. Bu, bir tərəfdən onunla əlaqədar idi ki,
vergi dərəcələrinin endirilməsi gəlirlərin gizlədilməsi hallarını azaltmış,
ikinci tərəfdən isə vergi obyektlərinin və bununla da vergi mədaxil-
lərinin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Cədvəl 8.7.4.-ə baxsaq, görürük
ki, aparıcı ölkələrin hamısında gəlir vergisi dərəcələrinin azaldılması on-
ların iqtisadi inkişafını sürətləndirmiş, maliyyə sabitliyini təmin etmiş-
dir.

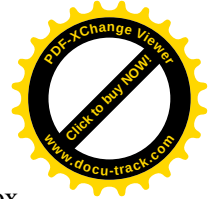
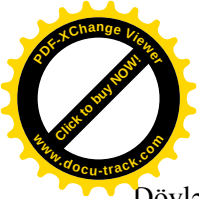

Cədvəl 1.4.

**Fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisinin dərəcələri
(mərkəzi və yerli vergilər də daxil olmaqla, ən yüksək həddi),
1980-2000-ci illər**

Ölkələr	1980	1985	1990	1995	2000	1980- 2000 dəyiş.	2008
Avstraliya	62	60	49	47	47	-15	47
Avstriya	62	62	50	50	50	-12	50
Belçika	76	76	55	58	58	-18	50
Kanada	60	50	44	44	44	-16	29
Danimarka	66	3	68	64	59	-7	59
Finlandiya	65	64	63	55	52	-13	28
Fransa	60	65	53	51	54	-6	48
Almaniya	65	65	65	66	59	-6	42
Yunanistan	60	63	50	45	43	-17	40
İslandiya	63	56	40	47	45	-18	...
İrlandiya	60	65	58	48	42	-18	42
İtaliya	72	81	66	67	51	-21	49
Yaponiya	75	70	65	65	50	-25	37
Koreya	89	65	60	48	44	-45	35
Lüksemburq	57	57	56	50	49	-8	...
Meksika	55	55	40	35	40	-15	29
Niderland	72	72	72	60	52	-20	52
Yeni Zelandiya	62	66	33	33	39	-23	39
Norveç	75	64	54	42	48	-27	48
Portuqaliya	84	69	40	40	40	-44	42
İspaniya	66	66	56	56	48	-18	29
İsveç	87	80	72	58	51	-36	...
İsveçrə	31	33	33	35	31	0	...
Türkiyə	75	63	50	55	45	-30	35
B. Britaniya	83	60	40	40	40	-43	40
ABŞ	70	50	33	42	42	-28	35
İƏİT	67	63	53	50	47	-20	44

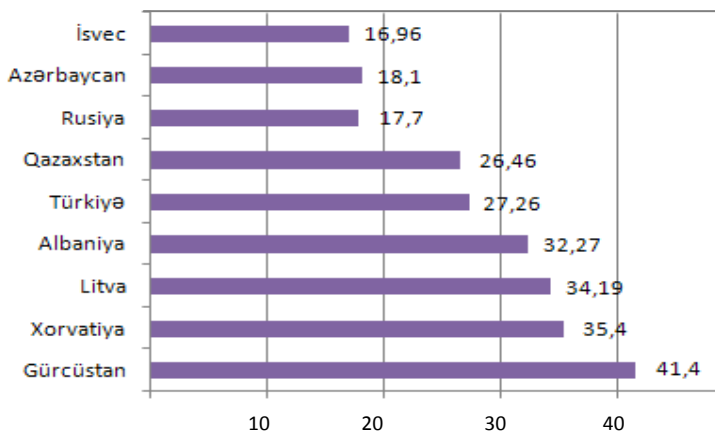
*mənbə: james gwartney and robert lawson with walter park and charles skipton, *economic Freedom of the World: 2001 Annual Report*(Vancouver: Fraser Institute, 2001); data retrieved from <http://www.freetheworld.com>. WDI, 2009.

8.8. Əlavə dəyər vergisi

Dövlət büdcəsi gəlirlərinin tərkibində dolayı vergilərin də çox böyük payı var. Dolayı vergilər, adından göründüyü kimi, birbaşa tətbiq olunan mənfəət və gəlir vergilərindən kökündən fərqlənir. Əsas etibarilə istehlakda, alqı-satqı prosesində meydana gəldiyinə görə dolayı vergiləri çox zaman istehlak vergiləri adlandırırlar. Daha dəqiq desək, bu vergilər əhalinin xərclərindən tutulur. Dolayı vergilərin ən mühümü əlavə dəyər vergisidir (ƏDV).

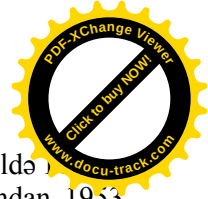
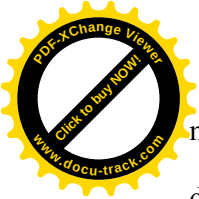
Vergi sistemində ƏDV böyük yer tutur. Büdcə gəlirlərinin təxminən 20-30%-i onun hesabına toplanır (8.8.1. qrafikinə bax).

Qrafik 8.8.1. Büdcənin formalaşmasında ƏDV-nin payı (%-lə)

İqtisadiyyata dair beynəlxalq ədəbiyyatda 3 tip ƏDV olduğu göstərilir. Birincisi ümumi milli gəlir bazasında hesablanan produktiv gəlir tipi, ikincisi gəlir, yaxud xalis məhsul əsasında hesablanan gəlir tipidir, üçüncü tip istehlak əsasında hesablanır və istehlak vergi tipi adlanır.

ƏDV həm spesifik, həm də ümumi funksiyalar yerinə yetirir. Məsələn, o, bir tərəfdən fiksəl funksiyaları gerçəkləşdirərək hökuməti zəruri və mühüm gəlir mənbələri ilə təmin edir, digər tərəfdən isə bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsində fəal iştirak edərək qiymət artımının, inflyasiyanın güclənməsinin qismən qarşısını alır, milli iqtisadiyyatın üstün sahələrinin daha yüksək sürətlə inkişafına şərait yaradır. ƏDV vasitəsilə həm də müxtəlif təyinatlı əmtəə istehlakçılarının gəlirlərinin tənzimlən-

məsi təmin edilir.

Bu vergi növünün tarixi qədim deyil, ilk dəfə 1954-cü ildə ⁹da tətbiq olunub, sonra başqa ölkələrə yayılıb. ABŞ-da ondan 1953-1967-ci illərdə yalnız Miçiqan ştatında istifadə olunub, 1975-ci ildə vahid biznes-vergi ilə əvəzlənib⁹. Tətbiq edildiyi andan bu vergi növü dövlət büdcəsinə çox böyük həcmdə gəlir gətirməyə başlamışdır. Bir çox ölkələrdə ƏDV-nin tətbiq tarixi və dərəcələri ilə 8.8.1. cədvəlində tanış ola bilərsiniz.

Cədvəl 8.8.1.

ƏDV-nin tətbiq tarixi və dərəcələri

Ölkələr	Tətbiq tarixi	Tətbiq anındakı dərəcələri, %-lə	İndiki dərəcələri, %-lə
1	2	3	4
Azərbaycan	Yanvar, 1992	28	17
Argentina	Yanvar, 1975	16	15
Avstriya	Yanvar, 1973	8,16	10,20,30
Belçika	Yanvar, 1971	6, 14, 18	6, 17, 19, 25, 33
Boliviya	Oktyabr, 1973	5, 10, 15	10
Braziliya	Yanvar, 1967	15	7, 12, 18, 25
Çili	Mart, 1975	8, 20	18
Kolumbiya	Yanvar, 1975	4, 6, 10	12, 20, 35
Kosta-Rika	Yanvar, 1975	10	13
Kipr	Yanvar, 1991	10, 20	5
Danimarka	İyul, 1967	10	22
Dominikan	Yanvar, 1983	6	6
Ekvador	İyul, 1970	4, 10	6
Fransa	Yanvar, 1968	6, 4, 13, 6, 20, 25	5,5,18,6, 22
Almaniya	Yanvar, 1968	5, 10	7, 14
Yunanistan	Yanvar, 1987	6, 18, 36	8, 18, 36
Qvatemela	Avqust, 1983	7	7
Haiti	Noyabr, 1982	7	10
Honduras	Yanvar, 1976	3	5, 6
Macarıstan	Yanvar, 1988	15, 25	15, 25
İslandiya	1990	22	24,5
İndoneziya	Aprel , 1985	10	10
İrlandiya	Noyabr, 1972	5,26, 16,37,30, 26	10, 12,5, 21
İsrail	İyul, 1976	8	6.5, 15
İtaliya	Yanvar, 1973	6, 12, 18	4, 9, 19, 38

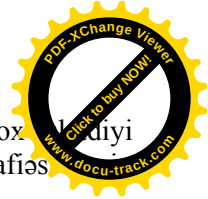
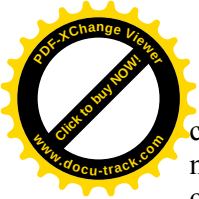
⁹ John F. Due, Sales Taxation (Urbana: University of Illinois Press, 1957), p. 56

Cədvəl 8.8.1 –in davamı

1	2	3	4
Yaponiya	Aprel, 1989	3,6	3, 6
Koreya	İyul, 1977	10	2, 3,5, 10
Luksemburq	Yanvar, 1970	2, 4, 8	3, 6, 12
Madaqaskar	Yanvar, 1969	6, 12	15
Malaziya	1990	15	10,15
Meksika	Yanvar, 1980	10	6, 15, 20
Mərakeş	Aprel, 1986	7, 12, 14, 19, 30	7, 12, 14, 19, 30
Hollandiya	Yanvar, 1969	4, 12	6, 18,5
Yeni Zelandiya	May, 1986	10	12.5
Nikaraqua	Yanvar, 1975	6	10, 25
Nigeriya	Yanvar, 1986	8, 12, 18	5, 10
Norveç	Yanvar, 1970	20	11,11, 20
Panama	Mart, 1977	5	5, 10
Peru	İyul, 1976	3, 20, 40	14
Filippin	Yanvar, 1988	10	10
Polşa	May, 1992	5, 18	5, 18
Portuqaliya	Yanvar, 1986	8, 16, 30	8, 17, 30
Seneqal	Mart, 1961-80	...	7, 20, 30, 34
Rusiya	Yanvar, 1992	28	10, 20
Cənubi Afrika	Aprel, 1990	10	10
İspaniya	Yanvar, 1986	6, 12, 33	6, 12, 33
İsveç	Yanvar, 1969	2,04, 6,38, 11.1	19, 20
Tayvan	Aprel, 1986	5	5, 15, 25
Tailand	Yanvar, 1990	0,1 – 50	0,1 – 50
Trinidad və Tobako	Yanvar, 1990	15-20	15
Tunis	İyul, 1988	6, 17, 29	6,17,29
Türkiyə	Yanvar, 1985	10	1, 5, 12, 15,23,42
B. Britaniya	Aprel, 1973	10	17,5
Uruqvay	Yanvar, 1968	5, 14	12, 21

* mənbə: alan a. tait value added tax. international practice and problems. Washington - 1988, 1992. international tax summaries/ 1993,wdi, 2009, müvafiq qanunlar

Ümumiyyətlə, ƏDV-nin istifadə olunan dərəcələrini dünya ölkələri üzrə vahid və diferensial dərəcələr kimi qruplaşdırmaq olar. Ölkələrin çoxu diferensial, az bir qismi isə vahid dərəcələrdən bəhrələnilir. Sonunculara Azərbaycan, Argentina, Boliviya və s. daxildir. Diferensial dərəcə

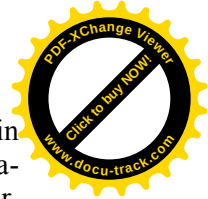
cəldən istifadə edən ölkələrdə aşağı dərəcələr əhalinin çox məhsullara tətbiq edilir və bununla da insanların sosial müdafiəsi olunur.

Bununla belə, əlavə dəyər vergisi bütün ölkələrdə tətbiq edilmir. Onun əvəzinə başqa vergi növü tətbiq edilir, ya da ƏDV ümumiyyətlə alınmır. Məsələn, ABŞ kimi yüksək inkişafı bir ölkədə belə vergi növü yoxdur, onun əvəzinə başqa bir növ – satışdan vergi, yaxud Avstraliyada dövriyyə vergisi tətbiq olunur. Bu vergi növlərinin hər ikisi mahiyyətə eynidir, hər ikisi istehlak vergisidir və onlardan alqı-satqı sahəsində istifadə edilir. Lakin bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin əksəriyyətində ƏDV-yə üstünlük verilir və həmin ölkələr bu vergi növündən böyük həcmdə gəlir götürür. İqtisadi cəhətdən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış ölkələrdə belə gəlirin həcmi daha genişdir.

ƏDV məhsulların, işlərin, xidmətlərin istehsalı prosesində yaranan dəyər artımının (yenidən yaradılan dəyərin) bir hissəsini büdcəyə cəlb etmək formasıdır. Ayrı-ayrı məhsul (iş, xidmət) növlərinə çəkilən xərclər məhsulun maya dəyərini təşkil edir. Mənfəət əldə etmək üçün istehsalçı məhsula çəkilən maddi xərclərin üzərinə bir qədər əlavə dəyər qoyaraq malı onun real maya dəyərindən baha satır. Aydın məsələdir ki, izafi dəyər tətbiq etmədən və məhsulu müəyyən qədər baha satmadan əməkhaqqı vermək, mənfəət əldə etmək mümkün olmaz və istehsalçıların məhsul istehsal etməyə heç bir marağı qalmaz. ƏDV də məhz həmin məhsulun dəyərinə əlavə edilmiş dəyərdən tutulur və bir növ istehlakçının cibindən gedir. İndiki halda vergi yalnız satılan, reallaşdırılan məhsuldan tutulur və həmin məhsulu artırılmış qiymətə alanlar həm də ƏDV ödəyicilərinə çevrilmiş olurlar. Satılmış məhsulu hesablayarkən istehsalçılar toplanan pulun məbləğindən büdcəyə ƏDV ödəyirlər (köçürürlər).

ƏDV-nin faiz səviyyəsi və hesablanması, vergiqoyma obyektləri müxtəlif ölkələrdə müxtəlif cür müəyyən olunur. Hər bir vergi növü kimi ƏDV haqqında da ayrı-ayrı ölkələrdə xüsusi qanunvericilik aktları və əsasnamələr qəbul olunur, onların vasitəsilə verginin faiz səviyyəsi, vergiqoyma obyektləri, verginin hesablanması və başqa məsələlər dəqiqləşdirilir. Azərbaycan Respublikasında da ƏDV haqqında qanunlar və təlimatlar fəaliyyət göstərməkdədir.

Ölkəmizdə bu verginin səviyyəsi 1992-ci ilə qədər 28% olmuş, 1992-ci ildə 20%, 2001-ci ildə isə 18%-ə və nəhayət 2010-cu ildə 17%-ə endirilmişdir. Xüsusi hallarda vergi səviyyəsi ümumi dövriyyəyə görə hesablanır. Müqayisə üçün xatırladaq ki, bir çox ölkələrdə bu dərəcələr

Azərbaycanda bəzi ilk tələbat mallarına və xidmətlərinə çox aşağı normalarda ƏDV qoyulur, bir çox mallara isə ya ümumiyyətlə vergi qoyulmur, ya da sıfır dərəcəsi tətbiq edilir. Məsələn, Argentinada, Filippində, Tayvanda, Meksikada, Çilidə və bir çox başqa ölkələrdə baza məhsulları ƏDV-dən azaddır. İtaliyada, İrlandiyada, Portuqaliyada, Türkiyədə və s. qida məhsullarına sıfır dərəcəli vergi qoyulur. Norma İspaniya, Fransa və Lüksemburqda 12%, Almaniyada 14%, İngiltərədə 15%, Portuqaliyada 16%-dir. Həmçinin bu ölkələrdə çox aşağı (bəzi məhsullara) normalardan da istifadə olunur. Ölkələrin əksəriyyətində tibbi xidmət, dərmanlar, maarif xidmətləri, qəzetlər, kitab nəşri, kənd təsərrüfatı istehsalı və s. sahələrdə ƏDV ödənilməsi ya yoxdur, ya da sıfır dərəcəlidir.

Azərbaycan Respublikasının təmsalında əsas ƏDV ödəyiciləri aşağıdakı dərəcələr üzrə müəyyən edilir:

- mülkiyyət və tabelik formasından asılı olmayaraq hüquqi şəxs statuslu müəssisələr və təşkilatlar, eləcə də xarici investorların iştirakı ilə istehsal və digər kommersiya fəaliyyətini həyata keçirən müəssisələr;

- məhsul satan, iş görən və xidmət göstərən məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər;

- istehsal, kommersiya və digər fəaliyyət növlərini həyata keçirən fərdi (ailəvi) özəl müəssisələr;

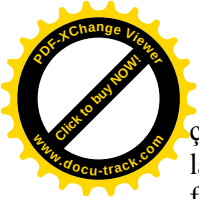
- respublika ərazisində yerləşən müəssisələrin müstəqil surətdə mal satan, iş görən və xidmət göstərən filialları, şöbələri və bölmələri;

- respublika ərazisində istehsal, kommersiya və digər fəaliyyət növlərini həyata keçirən beynəlxalq birliklər və xarici hüquqi şəxslər.

Sadalanan hüquqi şəxslər respublika ərazisində həyata keçirdikləri bütün növlərdən olan istehsal, satış, iş və xidmətlər üçün müəyyən olunmuş qaydada ƏDV ödəməyə və vergi faizinə əməl etməyə borcludurlar.

Əlavə dəyərə vergi qoyma obyektləri çoxsaylı və genişspektrlidir. Bu obyektlərin rəngarəng tərkibini bütövlükdə və qəti olaraq dövlət müəyyən edir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası ərazisində malların satılması, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi üzrə dövryyələr vergi qoyma obyekti sayılır. Başqa sözlə, dəyəri pulla ifadə edilən və reallaşdırılan bütün məhsul, iş və xidmət orta aylıq dövryyənin həcmindən asılı olaraq dövryyələri vergiyə cəlb edilir.

Onu da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, bir sıra məhsullar, işlər və xidmətlər ƏDV-dən müxtəlif ölkələrdə həmin ölkələrin vergi siyasətinə uyğun olaraq müxtəlif qaydada azad edilir. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə dövlət təsirinin əsas mexanizmlərindən biri kimi ƏDV-dən

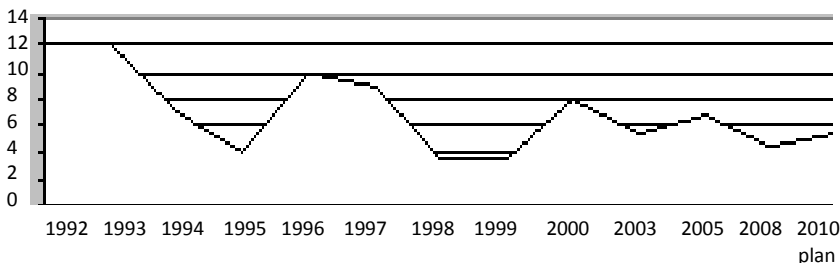

çox geniş istifadə olunur və bu özünü ən çox idxal-ixrac əməliyyatlarında göstərir, yəni ticarəti tənzimləmək, ölkənin mənafeyinə faydalı istiqamətə yönəltmək, eləcə də himayədarlıq siyasətini həyata keçirmək üçün dövlət ƏDV-dən təsirli bir vasitə kimi bəhrələnir. Məsələn, ölkə üçün zəruri malların ticarətini stimullaşdırmaq məqsədilə həmin məhsulların vergi faizi azaldılır və əlavə dəyər vergisindən azad edilir və əksinə, ölkə üçün aktual olmayan malların, strateji məhsulların vergi dərəcəsi artırılır, beləliklə də, idxal-ixrac əməliyyatları tənzimlənmiş olur.

Ümumiyyətlə, maliyyə və vergi siyasətinin tərkib hissəsi kimi, əlavə dəyər vergisinin iqtisadi tənzimləmədə əhəmiyyəti çox böyükdür. Bu vergi növü istehsalın, iş və xidmətlərin stimullaşdırılmasında ən mühüm vasitələrdən biridir.

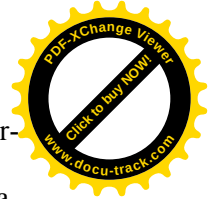
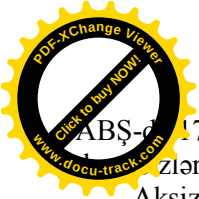
8.9. Aksizlər

Dolayı vergilərdən biri də aksizlərdir. Bu termin latın dilindəki «accidere», fransız dilindəki «accise» sözündən götürülüb, tərcüməsi «kəsmək» deməkdir. Aksizlər (yaxud aksiz vergiləri) vergi sistemində çox böyük yer tutur, büdcənin gəlirinin 15-20%-ni, bəzən daha çox hissəsini təşkil edir. Məsələn, Tailandda bu rəqəm 20,2, Lüksemburqda 14, Braziliyada 9, Böyük Britaniyada 11,9%-ə bərabərdir. Azərbaycan büdcəsinin formalaşmasında aksizlərin iştirakının təhlili bizi maraqlı mənzərə ilə üzləşdirir (8.9.1. qrafikinə baxaq).

Qrafik 8.9.1. Azərbaycanın büdcə gəlirlərinin formalaşmasında aksizlərin payı (%-lə).

Aksizlərin tarixi lap qədimlərə gedib çıxır. Hələ Qədim Romada duza və bir sıra başqa gündəlik mallara aksiz vergiləri tətbiq olunurdu. Böyük Britaniyada Parlamentin qərarı ilə bu vergi növündən 1643-cü,

Absizlər 1791-ci ildən istifadə edilir. Hazırda, demək olar, bütün ölkələr-
zilər fəaliyyət göstərir.

Aksizlər alıcılardan tutulan, kütləvi istehlak mallarının, zinət əşya-
larının, habelə bəzi xidmət növlərinin qiymətinə daxil olan dolayı ver-
gidir. Aksizlərin mahiyyətinin açılmasında və onların ölçülərinin hesab-
lanmasında bəzi mürəkkəbliklər var. Bu vergi növü bütün məhsul, iş və
xidmətlərə deyil, onların yalnız bir hissəsinə tətbiq edilir. Mürəkkəbliyi
doğuran səbəblərdən biri də ilk baxışda aksizlərin əlavə dəyər, yaxud
satış vergilərindən funksional cəhətdən bir o qədər də fərqlənməməsidir.
Əslində isə bu vergi növləri bir-birindən mahiyyətlərinə və fəaliyyət
sahələrinə görə fərqlənir. Məsələn, ƏDV məhsulların çox böyük çeşi-
dini, məhsul, iş və xidmətlərin əksər növlərinin alqı-satqısını əhatə edir.
Aksizlərin isə tətbiq dairəsi məhduddur, əsas etibarilə kütləvi istehlak
mallarından tutulur.

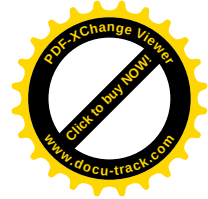
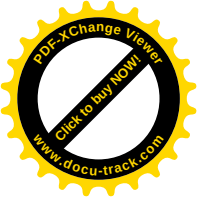
Aksizlər də dövlət vergi siyasətinin ən mühüm alətlərindən biridir.
Dövlət bir çox hallarda bəzi kütləvi istehlak mallarının istehsalını da-
yandırmaqla, yaxud, əksinə, bəzi məhsulların istehlakını stimullaş-
dırmaqla öz iqtisadi maraqlarını bu vergi vasitəsilə təmin etməyə çalışır.

Aksizlər müxtəlif əlamətlərə görə növlərə bölünür. Məsələn, alınma
üsuluna görə fərdi və universal, hesablanma üsuluna görə vahid, təbəqə-
ləşmiş və orta aksizlər olur.

Sovet İttifaqı dağılana qədər Azərbaycan Respublikasında dövrüyyə
vergisi var idi. Sonra əlavə dəyər vergisi və aksizlər tətbiq edilməyə
başlandı. Hazırda ölkəmizdə fəaliyyət göstərən «Aksizlər haqqında
Qanun»a əsasən, mal satan, xidmət göstərən bütün müəssisə və təşki-
latlara, o cümlədən xarici kapitalla işləyən istehsal sahələrinə, ərazimiz-
də fəaliyyət göstərən müəssisələrin filiallarına, şöbələrinə və başqa böl-
mələrinə aksiz vergisi tətbiq olunur.

Aksiz daxil edilməklə, buraxılış qiymətlərinə satılan aksiz xarakter-
li malların və xidmətlərin dəyəri vergitutma obyektidir. Müxtəlif ölkə-
lərdə aksiz dərəcələri müxtəlif olur, vergiyəyatımlı məhsulların növlə-
rindən asılı olaraq bir-birindən böyüklüyünə görə fərqlənir. Misal üçün,
Azərbaycanda aksiz vergilərinə cəlb edilən kütləvi istehlak malları baş-
qa ölkələrdə aksizdən azad ola bilər. Ölkəmizdə ən çox aksiz tətbiq edi-
lən kütləvi istehlak malları spirtli içkilər, siqaret, benzin və digər məhsul
növləridir. Hər bir kütləvi istehlak məhsulu üçün ayrıca vergi dərəcəsi
müəyyən edilir. Məsələn:

- içməli spirt. hər litrinə 50 qəpik;
- likör-araq məmulatı, hər litrinə 50 qəpik;

- konyak və konyak materialları, hər litrinə 20 qəpik;
- şampan şarabları, hər litrinə 20 qəpik;
- şarab və şarab materialları, hər litrinə 10 qəpik;
- pivə tərkibli digər içkilər, hər litrinə 8 qəpik
- tütün məmulatı, 12.5%;

Maşınlara da mühərrik gücündən asılı olaraq müvafiq aksiz vergiləri tətbiq olunur.

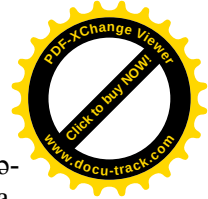
Neft məhsullarına aksiz dərəcələrini onların qiymətlərindən asılı olaraq müvafiq orqanlar təyin edir.

Aksiz faizləri məhsul və xidmətin qiymətinə uyğun olaraq müəyyən edilir və buraxılış qiymətinə daxil olur. Fərz edək ki, şampan şarabının bir litrinin qiyməti 90 qəpik və hər litrin aksiz dərəcəsi 20 qəpikdir. Bu halda hər litrə 20 qəpik aksiz məbləği əlavə olunacaq və şampan şarabının buraxılış (satış) qiyməti 1 manat 10 qəpik təşkil edəcək. Göründüyü kimi, aksizlər də nəticə etibarilə alıcıların cibindən çıxır.

Kütləvi istehlak mallarının aksiz vergilərinə cəlb edilməsi bir neçə cəhətdən önəmlidir. Bu, ilk növbədə, özünü onda göstərir ki, dövlət büdcəsinə çox böyük həcmdə əlavə gəlirlər daxil olur. Digər tərəfdən isə aksizlər vasitəsilə dövlət daxili istehlak bazarına nəzarət edir və onu tənzimləyir. Ölkə daxilində milli istehsalın qorunmasında və qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsində aksizlərin rolu böyükdür. Ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq bu vergi növü əhəmiyyətini itirmir. Məsələn, çoxişlənən məhsulların tərkibində insan sağlamlığı üçün zərərli olan spirtli içkilər, tütün məmulatı kimi məhsullar da var və onların çoxu xaricdən gətirilir. Belə mallara aksiz vergisinin qoyulması və onların idxalının ciddi nizamlanması həm dövlətin gəlir əldə etməsi, həm də səhiyyə vəzifələrinin yerinə yetirilməsi baxımından çox səmərəlidir. Belə məhsullara tələbatın yüksək olması əhalinin gəlirlərinin israf olunmasına və onun saxlanclarının azalmasına gətirib çıxaran əsas səbəblərdəndir. Bu baxımdan da istehlakın tənzimlənməsində aksiz vergilərinin rolu böyükdür. Onu da göstərmək vacibdir ki, aksizlərin tətbiqi zamanı əhalinin azgəlirli hissəsinin və digər sosial məsələlərin nəzərə alınması, ədalət prinsipinin qorunması çox önəmli məsələdir.

8.10. Əmlak vergisi

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi sistemi yuxarıda adı çəkilən növlərlə məhdudlaşmır. Bir sıra başqa vergilər də var. Onların sırasında ilk növbədə sərvət, əmlak, torpaq, vərəsəlik və hədiyyə vergilərinin adlarını

çəkməklər.

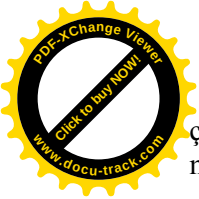
Əmlak millətin toplanmış yığımlarının və investisiyaların dəyərlərindən ibarətdir. Yığım, vərəsəlik, valideyn, qohum və hədiyyələr hesabına hər kəs əmlak əldə edə bilər. Birinin yığını yoxdursa, ona irsən heç nə qalmayıbsa, heç kim heç nə bağışlamayıbsa, həmin adamın əmlakı ola bilməz. Əmlak vergisi vətəndaşların, yaxud şirkətlərin əmlakından tutulur. Əmlaklar real əmlakdan (torpaq və s.), sezilən əmlakdan (maşın, mexanizm, mebel, paltar, daş-qaş kimi daşınar aktivlərdən), eləcə də sezilə bilməyən əmlakdan (səhmlər, istiqrazlar, nağd pul və başqa kağız aktivlərdən) ibarətdir.

Hər bir ölkədə torpaq, əsasən, dövlət mülkiyyəti olur, sonra adamlara satılır. Ölkə daxilində torpaq bölünməzdir. Torpaqdan istifadə puludur. Bu pul torpaq vergisi və icarə haqqı şəklində büdcəyə ödənilir.

Torpaq vergisi torpaq sahiblərinin və torpaq istifadəçilərinin (icarədarlardan başqa) hər il dövlət büdcəsinə ödədikləri vəsaitdir. İcarədarların verdikləri haqqın məbləği tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Torpaq vergisi bütün dövlətlərdə tətbiq edilir. Dövlət gəlirləri arasında bu verginin çəkisi o qədər çox olmasa da, əhəmiyyəti böyükdür. Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, inkişaf etmiş ölkələrdə (Danimarka, Hollandiya, Finlandiya və s.) torpaq vergisi və icarə haqqından gələn gəlir hədsiz çoxdur. Hər bir ölkədə torpaqdan istifadə torpaq vergisinə və icarə haqqına dair xüsusi qanunvericiliklə tənzimlənir. Bu zaman torpaq vergisinin obyektləri və ödəyiciləri ölkənin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq fərqli tərkibdə müəyyən oluna bilər. Azərbaycan Respublikasında da belə bir qanun (Vergi Məcəlləsi) mövcuddur. Həmin qanuna görə, təşkilatı – hüquqi statusundan və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikası ərazisində torpaq sahəsinə sahib olan, yaxud ondan istifadə edən müəssisələr, birliklər, təşkilatlar, təsisatlar, o cümlədən beynəlxalq qeyri-dövlət təşkilatları (birlikləri), Azərbaycan Respublikası hüquqi şəxslərinin və vətəndaşlarının xarici hüquqi şəxslərin və vətəndaşların iştirakı ilə yaradılmış birgə müəssisələr, xarici hüquqi şəxslər, habelə Azərbaycan Respublikası vətəndaşları, xarici vətəndaşlar və vətəndaşlığı olmayan şəxslər torpaq vergisinin ödəyiciləri sayılırlar.

Azərbaycan Respublikası ərazisində başqa dövlətlərin, yaxud Azərbaycanın başqa dövlətlərlə birgə ehtiyacları üçün istifadə etdikləri torpaq sahələrinə görə vergi dövlətlərarası müqavilələrlə nizama salınır. Torpaq vergisinin obyektləri hüquqi şəxslərə və vətəndaşlara verilmiş torpaq sahələridir. Onlardan bəzilərinə nəzər salaq:

- şəxsi yardımçı kənd təsərrüfatı, fərdi mənzil tikintisi, fərdi bağ-

çılıq, bostançılıq və heyvandarlıq məqsədləri üçün hüquqi şəxslər verilmiş torpaqlar;

- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal etmək, yardımçı təsərrüfat yaratmaq üçün hüquqi şəxslərə verilmiş əkin yerləri;

- bağçılıq, bostançılıq və heyvandarlıq üçün vətəndaşların könüllü birliklərinə verilmiş torpaqlar;

- nəqliyyat, meşə sənayesi, meşə, su, balıqçılıq və ovçuluq təsərrüfatı müəssisələri, idarələri və təşkilatlarının müxtəlif kateqoriyalı işçilərinə verilmiş torpaqlar;

- yaşayış və bağ evləri inşa etmək, qaraj tikmək, sahibkarlıqla məşğul olmaq və digər məqsədlər üçün verilmiş torpaqlar;

- sənaye, tikinti, nəqliyyat, rabitə, energetika və başqa təyinatlı torpaqlar;

- bir sıra sağlamlıq və istirahət təyinatlı torpaqlar və s.

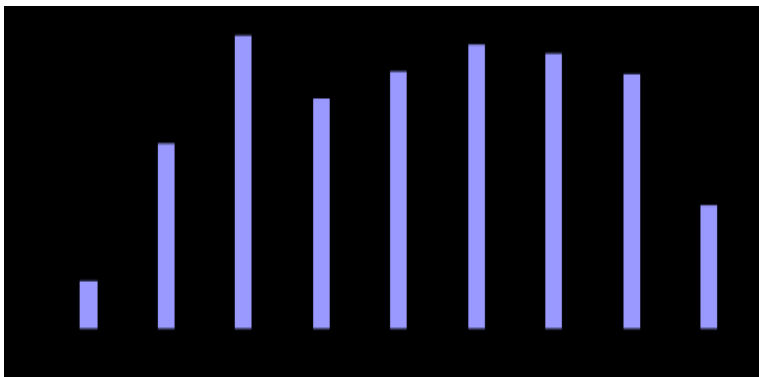
Bu vergi obyektləri istifadələrində olan torpağa görə hər il vergi ödəməlidirlər. Bununla yanaşı, bir sıra digər torpaq sahələri də var ki, onlara vergi tətbiq edilmir. Belə güzəştlər dövlətin sosial-iqtisadi tədbirlərinin tərkib hissəsi kimi həyata keçirilir. Əhalinin müəyyən hissəsi əsaslandırılmış müxtəlif səbəblər üzündən torpaq vergisi ödəməkdən azad edilə bilər.

Ümumiyyətlə, torpaq vergisi dövlətin təkcə sosial siyasətinin deyil, həm də ümumi iqtisadi siyasətinin ən mühüm vasitələrindən biridir. İqtisadiyyat sahəsində bu keyfiyyət özünü ən çox aqrar münasibətlərin və xüsusilə fermer təsərrüfatının inkişafında göstərir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması həm sənayedə, həm də aqrar bölmədə dövlətin prioritet vəzifələrindəndir. Xüsusilə əkinçilik və heyvandarlıq sahəsində kəndli-fermer təsərrüfatlarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi xeyli dərəcədə torpaq vergisinin və icarəhaqqının səviyyəsindən asılıdır. Təbii ki, torpaqdan istifadə edən hüquqi şəxslər və sırayı vətəndaşlar bu növ verginin mümkün qədər az olmasını istəyirlər.

Aqrar bölmənin günbəgün çiçəkləndiyi inkişaf etmiş ölkələr fermer təsərrüfatının yüksəlməsi və torpaqdan istifadə haqlarının ödənilməsi sahəsində zəngin təcrübə toplamışlar. Bu faydalı təcrübədən bəhrələnərək aqrar münasibətlərin inkişaf etdirilməsi bazar iqtisadiyyatına keçmiş olan Azərbaycan üçün son dərəcə zəruridir.

Vətəndaşların mülkiyyəti olan başqa əmlaklara da vergi tətbiq olunur. Bu vergi növü müəssisələrin balansında olan əsas vəsaitlər üçün ödənilir. Müəssisələr əsas vəsaitlərin orta illik qalığı dəyərindən 1% dərəcəsi ilə əmlak vergisi ödəyirlər.

Ünvanı ilə əlaqədar, Azərbaycan üzrə büdcənin formalaşmasında əmlak vergisinin payı elə də çox deyil. Bu da əmlak bazarının və bazar iqtisadiyyatı sisteminin tam formalaşmaması ilə əlaqədardır (bax qrafik 8.10.1.).

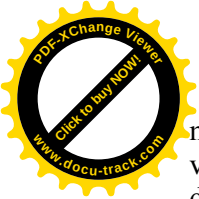

Qrafik 8.10.1. Azərbaycan dövlət büdcəsinin gəlirlərində əmlak vergisinin (torpaq vergisi daxil olmaqla) payı, %-lə.

8.11. Gömrük siyasəti və gömrük vergiləri

Hər bir suveren dövlətin mühüm atributlarından biri dövlət sərhədləri və onların qorunmasıdır. Başqa vəzifələrdən savayı, sərhədlər həm də dövlətin milli iqtisadiyyatının xarici təsirlərdən qorunması funksiyasını yerinə yetirir. Bu funksiyalar, yəni iqtisadi tənzimləmə, qorunma və himayədarlıq siyasəti ölkənin sərhədyanı gömrük məntəqələri vasitəsilə həyata keçirilir. Gömrük məntəqələri ölkənin qapılarıdır. Bu «qapılara» əsaslı nəzarətin təşkili ticarət münasibətlərinə etibarlı gözetçilik deməkdir. Bu baxımdan dövlətin iqtisadiyyat-maliyyə siyasətinin mühüm tərkib hissəsi olan gömrük siyasəti çox böyük önəm daşıyır.

«Gömrük siyasəti» dedikdə, ölkədə əmtəə hərəkətinin, yaxud idxal-ixrac əməliyyatlarının və kapital axınının tənzimlənməsi məqsədilə həyata keçirilən tədbirlərin məcmuu anlaşılır. Təbii ki, hər bir müstəqil dövlət başqa ölkələrlə iqtisadiyyat-ticarət əlaqələrinə girir və bu yolla dünya iqtisadiyyat sisteminə qoşulur. Belə halda iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi və milli iqtisadiyyatın destruktiv xarici təsirlərdən qorun-

ması ən aktual vəzifəyə çevrilir. Bu vəzifəni isə yalnız səmərəli siyasət və ölçülü-biçili gömrük siyasəti nəticəsində yerinə yetirmək mümkündür. Ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi, inflyasiyaya qarşı immunifet yaradılması, milli valyutanın sabitliyi, istehsalın artımı və digər mühüm iqtisadi məsələlər bir çox cəhətdən gömrük siyasətinin düzgünlüyündən asılıdır. Daxili valyuta bazarı, daxili maliyyə bazarı, daxili əmtəə bazarının qorunmasına yönələn proteksionizm siyasəti əsas etibarilə gömrük məntəqələri vasitəsilə həyata keçirilir. Daxili valyuta, maliyyə və əmtəə bazarlarının qorunmasına yönəlmiş himayədarlıq siyasəti, əsas etibarilə, gömrük mexanizmləri vasitəsilə gerçəkləşdirilir.

Gömrük məntəqələrinin başlıca funksiyası ölkəyə gətirilən və ölkədən aparılan əmtəə və xidmətlərin dəqiq qeydiyyatının təmin edilməsi, gömrük vergilərinin və rüsumlarının qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada yığılması və büdcəyə keçirilməsidir. Qeydiyyatla alınan bütün idxal və ixrac mallarından dövlətə haqq, yəni gömrük vergiləri və rüsumları ödənilir.

Gömrük vergiləri gömrük siyasətinin əsasını təşkil edir və əsasən, aşağıdakı funksiyaların yerinə yetirilməsinə xidmət göstərir:

1) Ölkə ərazisində qazanılan xarici valyuta vəsaitlərinin səmərəli istifadəsinin təşkili və bütün valyuta vəsaitlərinin, o cümlədən milli valyutanın aparılıb gətirilməsinə nəzarət;

2) Daxili əmtəə bazarının tənzimlənməsi və bazarda lazım olan məhsul bolluğunun yaradılması;

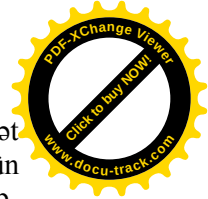
3) İstehsalın stimullaşdırılması məqsədilə daxili qiymətlərin sabitləşdirilməsi və milli istehsal məhsullarının ixracı üçün lazımı şəraitin yaradılması.

Gömrük vergilərinin 3 əsas növü var:

1. İxracat gömrük vergiləri;
2. İdxalat gömrük vergiləri;
3. Gömrük rüsumları və s.

İxracat vergiləri hökumətin müəyyən etdiyi faiz səviyyəsi ilə ölkədən çıxarılan malara tətbiq edilir. Bu növ vergi inkişaf etmiş dünyada az təsadüf olunan hadisədir. Onu müəyyən olunmuş qaydada mülkiyyətinə və qeydiyyat yerindən asılı olmayaraq respublika ərazisindən mal aparan bütün hüquqi şəxslər ödəyir. İxracat vergisinin səviyyəsi dəqiq çəki vahidi və dönərlə pul vahidinin üstünə gələn faizli vergi tutumu olan, cari məzənnə əsasında təyin edilən manat ekvivalenti ilə müəyyən olunur və dövlət büdcəsinə keçirilir.

İdxalat gömrük vergiləri müəyyən olunmuş faiz dərəcəsi ilə respub-

ika ərazisinə gətirilən mallardan tutulur. İdxalat vergilərini mülkiyyətindən, tabeliyindən və qeydiyyat yerindən asılı olmayaraq bütün hüquqi şəxslər, vətəndaş birlikləri, fərdi (ailəvi) özəl müəssisələr, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə hüquqi şəxs statusundan kənarda məşğul olan şəxslər və b. ödəyirlər. Respublika ərazisinə gətirilən malların vergisi onların dəyərinə uyğun olaraq faiz dərəcəsi ilə tutulur. İdxalat gömrük vergiləri manatla, yaxud nadir hallarda sərbəst dönerli valyuta ilə ödənilir.

Gömrük rüsumu gömrük orqanlarında malların qeydiyyatına və sənədləşdirilməsinə çəkilən xərclərə görə mal sahiblərindən tutulan haqdır. Onun həcmi çox az, cəmi 0,1-0,15 %- dir.

Yuxarıda adı çəkilən gömrük vergi və rüsumları ilə yanaşı, gömrüklə bağlı vergilər də var. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

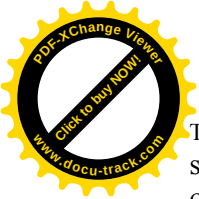
1. İdxal edilən mallardan əlavə dəyər vergisi.
2. İxrac edilən mallardan əlavə dəyər vergisi.
3. Gətirilən mallardan aksizlər.
4. Aparılan mallardan aksizlər.

Məlum olduğu kimi, xarici mallardan dəyər vergisi istehsalçı ölkədə yox, istehlakçı ölkədə onun ərazisində qüvvədə olan faiz dərəcələri ilə tutulur. İxracat mallarından, bir qayda olaraq, ƏDV və aksiz alınmır. Bu vergilər istehlak vergiləridir, buna görə də onlar istehlak yerində tutulur, lakin MDB ölkələrində xüsusi gömrük rejimi fəaliyyət göstərdiyindən bu ölkələrin bəzilərində ixrac olunan mallardan da ƏDV alınır. Bu qayda aksizlərə də aiddir. Gətirilən mallara aksizlərin yığılması ilə MDB ölkələrində gömrük orqanları, inkişaf etmiş ölkələrin çoxunda isə vergi qurumları məşğul olur.

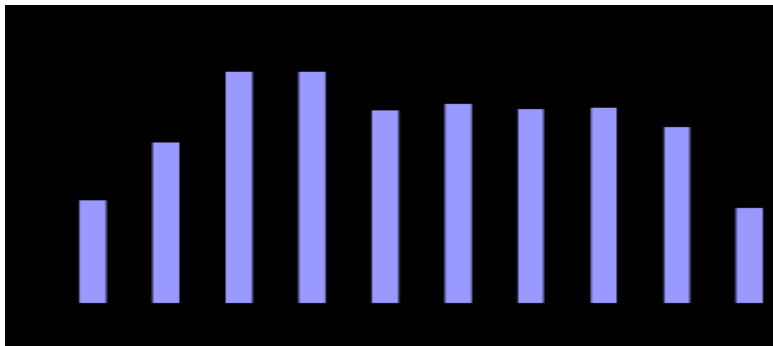
Büdcənin formalaşmasında gömrük vergilərinin iştiaq payı müxtəlif ölkələrdə 10-15% arasında dəyişir. Azərbaycan Respublikasında Dövlət Gömrük Komitəsinin yığıdığı vəsait büdcə gəlirlərinin təxminən 20%-ni təşkil edir və bu rəqəm get-gedə artır (qrafik 8.11.1.).

Qrafikdən və cədvəldən göründüyü kimi, son illər gömrük gəlirlərinin səfərbər edilməsində və artırılmasında tərəqqiyə nail olunub, lakin bu gəlirlərin artım imkanları, xüsusən Azərbaycanda daha genişdir. Optimal qaydada toplansa, onların büdcədəki payı qat-qat artıq ola bilər.

Gömrük vergiləri dövlət büdcəsi gəlirlərinin az hissəsini – təxminən 10-25 %-ə qədərini təşkil etsə də, onlar iqtisadi siyasət vasitəsi kimi daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Üstəlik, gömrük xidməti və siyasəti beynəlxalq xarakterli məsələdir. Buna görə də gömrük işi sahəsində xeyli beynəlxalq qurum fəaliyyət göstərir. Onlardan ən mühümü ÜTT – Ümumdünya Ticarət Təşkilatıdır (WTO – WORLD TRADE ORGANISA-

TION). ÜTT beynəlxalq aləmdə gömrük vergilərini və gömrük sətini əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Dünya ölkələrinin çöl ticarət qurumun üzvüdür və öz gömrük vergilərini onun qoyduğu normalara uyğunlaşdırır. Əvvəllər bu təşkilat TTBM – Tariflər və Ticarət üzrə Baş Müqavilə (GATT – General Agreement on Tariffes and Trade) adı ilə fəaliyyət göstərirdi. 1993-cü ildə keçirilmiş Uruqvay müşavirəsində onun adının dəyişilməsi və dünya üzrə gömrük tariflərinin 2 dəfə azaldılması haqqında qərar qəbul edildi.

Qrafik 8.11.1. Azərbaycan respublikası büdcəsinin formalaşmasında gömrük gəlirlərinin payı (%-lə)

* mənbə: Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi.

Dünyada malların hərəkəti və gömrük vergiləri ÜTT-nin təsdiq etdiyi Harmonik Kodlar Sistemində uyğun olaraq müəyyənləşdirilir. Harmonik Kod Sistemi öz iş mexanizmində 9999 adda məhsulu əhatə edir.

Mövzunun sonunda qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda nəzərdən keçirilmiş vergilərdən savayı dövlət gəlirlərinin tərkibinə yol vergiləri, royalti, sosial sığorta vergisi, ixrac vergisi (ixrac edilən mallardan tutulan gömrük vergisindən əlavə), dövlət rüsumları və digər qeyri-vergi gəlirləri də daxildir. Bundan başqa, bəzi müəssisələr vergiləri sadələşdirilmiş forma ilə ödəyir.

